

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 559, 589, 602, 618, 642, 655, 687, 699, 743.

THE KÚRMA PURĀṆA

SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION

EDITED BY

NÍLMAṆI MUKHOPĀDHYĀYA

NYĀYĀLANKĀRA M. A., B. L.

PROFESSOR OF SANSKRIT, PRESIDENCY COLLEGE, CALCUTTA ;

FELLOW OF THE CALCUTTA UNIVERSITY, AND

MEMBER OF THE ASIATIC SOCIETY

OF BENGAL.

CALCUTTA :

PRINTED BY ŚAŚIBHŪṢHAṆA BHATṬĀCHĀRYYA, AT THE GIRIŚA-
VIDYĀRATNA PRESS,

24, GIRIŚA-VIDYĀRATNA'S LANE, UPPER CIRCULAR ROAD.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1890.

~~40.115~~

Indk 212.106

1886, March 2 - 1890, June 4.

Gift of the Society.

कूर्मपुराणम्

श्रीलक्ष्मी

वङ्गदेशीयासियाटिकसमितेरनुप्राया

कलिकाता-प्रेसिडेन्सीकलेज-संस्कृताध्यापकेन

श्रीनीलमणिमुखोपाध्याय-

न्यायालङ्कारेण

संग्रहितम्

कलिकाताराजधान्याम्

१४संस्कृते गिरिश-विद्यारत्न-वर्त्मसे

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीशत्रुभूषणभट्टाचार्येण

मुद्रितम्

१८८०

NOTICE OF MSS.

The *Kúrmapurána* is edited from a collection of MSS. such as is not often available for the publication of old Sanskrit works. Considering that it contains very little that is new and that whatever it contains can be found elsewhere in a more attractive and elaborate form, and considering also that the book is seldom read and cited as an authority for any religious practices that obtain now-a-days, it is a wonder that so many well-written MSS. in a well-preserved state should have been received from different quarters for the purpose of collection.

I have received eight MSS. for my use ; they are named respectively A, B, C, D, E, F, G and H.

I have been indebted to M. M. Maheśachandra Nyáyaratna for the loan of MS. A, from the library of the Sobhá-bázár Ráj Family. It is the best MS. in my collection. It is written in the Devanágri character with a neat hand. The copy was made at Benares in A. D. 1777.

The scribe adds the following colophon—

काष्ठां विदुमाधवसन्निधौ संवत् १८३४, शके १९९९ । श्रीलक्ष्मणस्यै उक्तं रावणे
ब्रह्मिन्दुतौ । वास्तुन यदि ६ बुधे समाप्तममत् ।

For B also I am under obligations to the above-named gentleman who has procured it from the library of the late Śivanáráyana Ghosha of Páthuriágháta. It is written in the Bengali character, and abounds in accuracies, omissions, variations of readings, transpositions of stanzas, and, now and then, interpolations. As this is the only MS. prepared in Bengal, for MS. A, though belonging to a native of that province, was transcribed at Benares, I suspected in the first instance that B must represent a different rescension of the *Kúrmapurána*. But on a close examination I had to change that opinion. B contains no colophon, but its age cannot be longer than 50 years. C, D

and F follow B now and then, and serve as checks on it. The remaining six MSS. are all written in the Devanāgrī character and have been received from the Asiatic Society of Bengal.

C is complete but here and there rubbed up and illegible. It contains the following at the end—संवत् १८६८ * * * * भाद्रमासि
दशपक्षे ।

D is only a fragment. It breaks off in the midst of the fiftieth chapter of Part I (पूर्वविभाग) ।

E is received from the Deccan College. It forms No. 342 of the Viśrāmahāg collection. It is complete and generally agrees with A, but is too often incorrect and full of *lacunae*.

F is incomplete and breaks off in the midst of the forty-fourth chapter of Part I. It has been received from the same place as E, and forms No. 115† of the above-mentioned collection.

G is the oldest MS. in my possession. It bears date संवत् १६१५, corresponding to 1559 A. D. It is generally well preserved and compares well with A in correctness and neatness of writing. The colophon runs thus : संवत् १६१५ दशम्यां तिथौ रविदिनेऽषोडशोऽक्षरान्तरे * * * वासव्याः * * * दामोदरेण लिखितमिदम् ।

It belongs to the Govt. Collection 1881-82, and is numbered 41 in the Deccan College Library.

H was purchased from Jasalmere and deposited in the Deccan College constituting, No. 16 of the Government Collection 1873-74. At the end is written,—संवत् १६२२ वर्षे माघे द्वितीये लिखितमिति । This MS. ranks next to G in point of seniority, being junior to it by seven years only.

Of the above eight MSS., only A, G and H contain a table of contents, which is called अनुक्रमिका ।

PREFACE.

The word Purāna means 'what has occurred before,' hence something that is simply ancient. The vast body of Sanskrit literature which is known under the general appellation of Purāna, is so named, not because it was composed and compiled in remote ages, but because it records ancient traditions and customs which have governed the Hindus from times immemorial, both in their worldly and spiritual concerns.

The definition of a Purāna given by Amara Simha is found in the body of the Purānas with little or no variation. Wilson says that the great lexicographer, being one of the gems at the court of Vikramāditya, must have flourished 56 years B. C.* But, according to the calculation made by Colebrooke, which seems to be better founded, the age of Amara Simha falls in the tenth century of the Christian era,† so that the oldest Purānas such as the Vishnu, the Brahma, the Padma &c., must have been in existence before that time. That a change was subsequently introduced into the composition of the Purānas is, however, evidenced by what is narrated on the subject at the end of the Brahma-vaivarta. Wilson considers that Purāna to be of a recent origin and with very good reason. According to it, the five characteristics of a Purāna described by Amara Simha are to be attributed to what are called Upa-purānas or minor Purānas; but to a Mahā-purāna, such as the Vishnu, the Brahma, &c, belong ten characteristics; viz, 1 Primary creation, 2 Secondary creation, 3 Growth of the world, 4 Its preservation (by incarnations of Hari), 5 Transmigration of deeds through their consequences,

---

* In the preface to his dictionary, Wilson abandons this hypothesis and places Amara in the 5th. century, as a contemporary of Varāha-mihira.

† See preface to his edition of the Amarakośa.

6 Narration of Manu's reigns, 7 Description of dissolutions, 8 Determination of final liberation, 9 Eulogistic description of Hari, 10 That of the gods. *

The first, the second, and the sixth, in the above list, are the same as the Sarga, Pratisarga and Manvantara of Amara, and consequently should have been omitted. The ninth is given in conformity with the sectarian character of the Purāṇa. Under the fifth and sixth heads are to be included all those later additions, the Māhātmyas (eulogistic descriptions of holy places &c.), the Vratas (periodical fastings and offerings), Prāyaścittas (expiations) &c., &c.

That new matter, under various names, has been incorporated into the Purāṇas from time to time admits of very little doubt; and one can separate the new from the old material by applying the two standards supplied by Amara and the Brahma-vaivarta, respectively.

All the Purāṇas give a list of the eighteen Purāṇas, and some, such as the Matsya, the Bhāgavata, the Brahma-vaivarta &c., even specify the number of stanzas contained in each. This circumstance has given rise to the belief that the Purāṇas are the production of one author, viz., Kṛishṇa-Dvaipāyana, *alias* Vyāsa. There are abundant proofs, however, in the varying style, scope and contents of these Purāṇas themselves to

* सृष्टिश्चापि विष्टष्टिश्चोत्थितिकेषाञ्च पालनम् । कर्मणां वासना वाचां मनुनाञ्च कर्मिणश्च । वर्णानं प्रलयानाञ्च मोक्षस्य च निरूपणम् । उत्कीर्णनं हरिरेव दिवानाञ्च पृथक् पृथक् । दशाधिकं खण्डाञ्च महतां परिकीर्तितम् ॥ In the Bhāgavata there is a different specification of the ten characteristics of a Mahā-Purāṇa, thus—1 Sarga or cosmogony, 2 Visarga or secondary creation, 3 Vṛitti or growth of the world, 4 Rakshá or incarnations of God Hari, 5 Reigns of Manu, 6 Vanśa or descent of Brahmá's sons, 7 Vamśánucharita or narration of their deeds, 8 Dissolution, 9 Hetu or souls existing before creation, 10 Upáśraya, the Supreme Spirit.

discredit such a belief. True it is that the internal evidence supplied by language is not always satisfactory. But it is only credulous ignorance and superstitious bigotry that would discard all evidence, internal and external, and cling to the belief that the Vishṇu, the Bhágavata, and the Brahma-vaivarta are creations of the same brain. The Puráṇas generally affirm that, that sage has communicated this or that Puráṇa to his disciples, and that it was revealed to him by some higher authority. But in a passage in the Matsya Puráṇa it is asserted that Vyása Deva was the author of the eighteen Puráṇas which had a priority over the Mahábhárat.^{*} Similar passages are not wanting in the Puráṇas, but, such as they are, they might be considered interpolations inserted to support the popular belief. The disciple of Vyása who was made by him the depository of the Puráṇas was Síta, who acquired the title of Lomaharshaṇa by virtue of his having so regaled his preceptor with the recital that his hair stood on end. The son of Síta was Ugraśravas, *alias* Sauti, *alias* Lomaharshaṇi, who figures as a reciter of the Puráṇas at the holy place of the Naimisháranya in Oude, where the great sage Śaunaka, entitled Kulapati, lived in his hermitage with a host of many thousand disciples.

But Síta is a generic name. Those who were born of a Kshatriya father and Bráhmaṇi mother formed a separate castet,

* अष्टादश पुराणानि कृत्वा सख्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपसंहितम् ॥

See p. 223, Chap. 53, Jivánanda's edition.

† ब्राह्मणां चक्षियात् सुतः । Another version of the story is given in the Puráṇas :—त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुखादे वितते सति । सभूतः संहितां वक्तुं स्वाग्निं पुत्रोत्तमः ॥ See Kárma Puráṇa, Chap. I., p. 2. Again—वेचपुत्रस्य वितते पुरा पैतामहे मन्त्रे । सुतः पौराषिकी यज्ञे मायारूपः स्वयं हरिः ॥ प्रवक्ता सर्वज्ञास्त्राणां चर्यञ्जो गुरुवत्सलः । तं मां वित्त मुनित्रेष्ठाः पूर्वोद्धृतं समातनम् ॥ अस्मिन्नन्वन्तरे व्यासः कृत्वाहंपावनः स्वयम् । श्रावयामास मां प्रीत्या पुराणपुरवी हरिः ॥ मदन्वये तु ये सुताः सभूता वेदवर्जिताः । तेषां पुराणवक्तृत्वं उत्तरासीदनाश्रया ॥ See Chap. 14, p. 151.

and their vocation was either that of charioteers or reciters of sacred stories. Though the Sūta-caste, by reason of their superior mothers and inferior fathers, was considered a Pratiloma jāti, or a mixed caste of perverted parentage, still on account of their sacred calling, they were invested with superior sanctity. Indeed Baladeva, after having killed Sauti in a fit of anger, considered himself guilty of Bráhmañicide and imposed upon himself a severe mode of expiation.* As these Sūtas had the privilege of being the depositaries and reciters of the Puráṇas, they did not scruple to enhance the dignity of their profession by engrafting on them additions from time to time and from generation to generation. In the course of time such additions became crystallised and came to form part and parcel of the original text. It is no wonder, therefore, that interpolations should abound in all the Puráṇas to a more or less extent. Now-a-days, it is the Bráhmaṇas who, under the different appellations of Páthakas and Kathakas, have the exclusive right to recite the Mahábhárata, the Harivaṃśa, the Káśíkhaṇḍa from the Skandapuráṇa, the Rámáyana of Válmíki and the Adhyátma Rámáyana. The Sūta caste has long been extinct, but the time when they began to be replaced by the Bráhmaṇas in their peculiar vocation, and die out, it is very difficult to trace. It must have taken place at some period before the Mahomedans conquered India, and after the successive accretions had been fossilized in the body of the different Puráṇas.

---

* ब्राह्मं स्वानं गतो ऋषि यकृती विनिपातितः । तथा ह्येते द्विजाः सर्वे मानवेक्ष्य विनिर्गताः । इरीरक्ष च मे गन्धी लोड्ढस्त्रेवासुखावहः । आत्मानश्चायमस्मिन्नस्मिन्न-
निव कुक्षितम् । धिगमर्षे तथा मद्यमतिमानमभीक्षताम् । यैराविष्टेन सुमहत् नया
पापनिदङ्गतम् । तत्त्वयार्थं चरिष्यामि व्रतं द्वादशवार्षिकम् । स्वकर्त्तव्यस्यापनं कुर्वन्
प्रायश्चित्तमनुत्तमम् ॥ See Márkaṇḍeya Puráṇa, Chap. 6, p. 58.

Every Purāṇa begins with a salutation to a particular deity in its own peculiar style and fashion, and contains some mention or other of the great Vyāsa ; but very few of them claim him as their author directly. The successive authors of the Purāṇas studiously kept themselves in the back-ground, and in their anonymous character perpetrated a sort of pious fraud by encouraging the popular belief in the universal authorship of Vyāsa, and thereby enhancing the sanctity of their own works. The Purāṇas were composed and compiled to serve more or less sectarian purposes; it is no wonder, therefore, that their authors should have vied with each other in strictly keeping their incognitos and merging themselves into the gigantic personality of the author of the Mahābhārata, the son of the great sage Parāśara, the father of the self-enlightened Śuka, the progenitor of the Pāṇḍavas, the arranger of the Vedas, and the proponent of the Brahma-sūtras. Such an instance of combined and absolute anonymity is unique and unparalleled ; but the facts stated above are inexorable, and they all militate against the hypothesis of Vyāsa's universal authorship and tend to demolish it.

Some of the Purāṇas not only contain a list of the eighteen Purāṇas but also a list of the Upa-purāṇas ; there is, however, some uncertainty as to the number of these last. The Matsya Purāṇa enumerates only 4 Upa-purāṇas ;* the Brahma-vaivarta says that, there are 18 Upa-purāṇas, but does not mention any by name ; while the Kūrma-purāṇa recounts 18 Upa-purāṇas. †

---

* Nārasimha, Nandipurāṇa, Śāmba and Āditya. See Chap. 53.

† 1 Sanatkumārokti, 2 Nārasimha, 3 Skanda, 4 Sivadharmākhyā, 5 Durvāsasokta, 6 Nārādīya, 7 Kapila, 8 Vāmana, 9 Uśanasokta, 10 Brahmāṇḍīya, 11 Varuṇīya, 12 Kālikākhyā, 13 Mahēsvara, 14 Śāmba, 15 Saura, 16 Parāśarokta, 17 Mārīcha, 18 Bhārgava.

On looking through the shelves of the Sanskrit College Library, in

But nowhere is given either the number of stanzas that each Upa-purāna consists of, or the grand total which they all together aggregate. Both the Matsya and the Kūrma content themselves with stating that the minor Purānas are mere abridgments, compiled from the principal ones, which contain no less than four hundred thousand stanzas.

The insertion of the names of the minor Purānas furnishes an additional proof of the extent to which interpolations have been interspersed in the body of the principal Purānas. Yet there are paṇḍits who go to the length of ascribing the authorship of these Upa-purānas also to Kṛishṇa-Dvaipāyana !

The Purānas are the store-houses in which are collected the traditions of many by-gone ages. Stories and legends touching the sages that are interspersed throughout the Upanishadas and Āraṇyakas are also therein amplified and embellished.

They are replete with repetitions, and abound in exaggerations ; but the language is always easy and smooth though diffuse, and everything is couched in a form which is popular, and as free from vedic archaism on the one hand, as from the terseness of the Samhitās and the sententious gravity of the Sūtras on the other. From the Samhitās or Dharma-śāstras,

addition to these I find several others not included in the above list—Ādi-purāna, Ātma-purāna, Kalki-purāna and Gaṇeśa-purāna. Compare with the lists given by Wilson.

Raghunadana, called the Smārta, professes to give in his Malamāsattva a list of Upa-purānas from the Kūrma, but his list does not tally with the above. He says—1 Sanatkumārokti, 2 Nārasimha, 3 Vāyaviya, 4 Sivadharmākhyā, 5 Durvāsasokta, 6 Nāradiya, 7 Nandikeśvara-purāna, 8 Vṛihat-Nandikeśvara-purāna, 9 Uśanasokta, 10 Varuṇa, 11 Kapila, 12 Sām̄ba, 13 Kālikā-purāna, 14 Maheśvara, 15 Padma, 16 Devī-purāna, 17 Mārīcha, 18 Bhāskara.

the Purāṇas have gathered materials bearing on the usages of the fourfold stages or Āśramas and of the fourfold castes or Varṇas ; also on various forms of expiations (Prāyaścittas) recommended for the cleansing of sins.

Among the different schools of philosophy or Darśanas, the Sāṅkhya supplies the cardinal doctrine which pervades the Purāṇas. The duality of Prakṛiti and Puruṣa, by which the followers of Kapila understand nature and soul, or matter and mind, has been eagerly seized upon by the Purāṇas which have interpreted them into the creative principle (Śakti) and the Supreme spirit (Paramātmān). Kālidāsa, in conformity with this modified interpretation of the Sāṅkhya doctrine, puts the following stanza into the mouth of Vṛihaspati, the spiritual guide of the gods, when, oppressed by the demon Tārakāsura, they sought the protection of Brahman :—“They declare that thou art the Prakṛiti engaged in bringing about fruition and liberation, as desired by the Puruṣa ; and thou also art the Puruṣa who witnesses her doings unconcerned.”* With this modified form of the Sāṅkhya doctrine, the Purāṇas have intermixed the pantheistic theory of illusion (Māyā) taken from the system of Vedāntism. They affirm that, the Supreme Spirit exists in everything, and everything exists in Him ; that the universe has emanated from Him, and into Him it will be absorbed at the time of dissolution or Pralaya. In some of the Purāṇas, such as the Kūrma, the Brahma, &c., the mysticism of the Yoga school has found favour, and prominence has been given to the practice of mental abstraction, and such postures and bodily exercises as come under what is called the Haṭha-yoga.

It will thus be seen that, the material, which the Purāṇas

---

* त्वामामन्त्रि प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् । तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामिव पुरुषं विदुः ॥
See Canto 2, Kurūśra Sambhava.

have borrowed and collected from the Upanishads, the Dharma-śāstras and the Darśanas, is varied and abundant. But what has been engrafted upon the old material is out of all proportion to the old material itself. The Purāṇas, as has already been stated, have been composed more or less to serve sectarian purposes. To enforce their particular dogmas they have multiplied the *Vratas* which are religious observances attended with fasting, feasting the Brāhmaṇas, and the worship of particular deities.

These *Vratas* are repeated from year to year till they are concluded with a grand ceremony. Sometimes, as in the case of the *Sāvitrī* and *Ananta vratas*, these religious observances are carried on for 14 years. There are *vratas* even, that are enjoined to be observed through life; such as the *Janmāshṭamī* or *Kṛishṇa's* birth-day festival, the *Mahāshṭamī* or the second day of the *Durgā-pūjā* festival, the *Śiva-chaturdaśī* or the 14th. day of the dark fortnight sacred to *Śiva*, the *Rāmanavamī* or *Rāma's* birth-day festival, &c. *Vratas* occupy a considerable portion of the majority of the Purāṇas, but by far the greater space is allotted to what are called the *Māhātmyas*, which are the eulogistic descriptions of sacred places or *Tīrthas*, religious observances, religious books, &c. These *Māhātmyas* sometimes assume vast proportions and constitute altogether separate works. The *Kāśīkhaṇḍa*, the *Utkalakhāṇḍa* of the *Liṅgapurāṇa*, and the *Adhyātma Rāmāyaṇa* of the *Brahmāṇḍa** are remarkable instances under this head.

Like *Vratas* and *Māhātmyas*, there also abound in the Purāṇas, legends bearing witness to the efficacy of particular

---

* It is said that, the *Adhyātma Rāmāyaṇa* was composed by *Śaṅkarāchārya* and included in the *Brahmāṇḍa Purāṇa* to impart to it additional sanctity.

forms of faith inculcated by them. These legends are peculiar to the Puráṇas ; they are never found in earlier works, the Upanishads and Áranyakas. They are either inventions or embodiments of loose traditions floating in the atmosphere of Hindu mythology.

The really interesting and historical element in the Puráṇas consists in the description and enumeration of kings of the solar and lunar races who flourished after Ráma and Paríkshít, respectively. To preserve the sanctity and ancient character of the Puráṇas, these descriptions are given as predictions, but they are necessarily meagre and loose, and do not warrant any convincing conclusions touching ancient history and chronology.

Be that as it may, the Puráṇas form an important portion of the religious literature of the Hindus, and, together with the Dharma-śástras and Tantras, govern their conduct and regulate their religious observances at the present day. The Vedas are studied by the antiquarian, the Upanishads by the philosopher ; but every orthodox Hindu must have some knowledge of the Puráṇas, directly or vicariously, to shape his conduct and to perform the duties essential to his worldly and spiritual welfare. The form of faith enjoined by the Vedas, is, element-worship ; and that sanctioned by the Samḥitás is, ancestor-worship ; while the Puráṇas advocate hero-worship and image-worship, and the Tantras inculcate devotion to the creative principle called Sakti, and enjoin oblations to her various forms after the example and in imitation of the Puráṇas. These different forms of worship are blended into one harmonious whole, and constitute the cardinal doctrines which regulate the religious observances of the orthodox Hindu at the present day ; bigotry and sectarianism are now-a-days at a discount, especially amongst the higher classes.

THE KŪRMA PURĀṆA.

This Purāṇa is named Kūrma, because it was communicated by the divine Kūrma or the tortoise incarnation of Hari to those Rishis who sang his praise at the churning of the Ocean.

The Kūrma Purāṇa, says Sūta, has existed in four distinct forms or Samhitās (collections) which are called Bráhmí, Bhágavatí, Saurí, and Vaishnaví. It is the Bráhmí Samhitá that was recited by Sūta to the ascetics of the Naimisha-forest. It consists of six thousand stanzas. But the Bhágavata Purāṇa says that, the Kūrma has 17000 ślokas, while the Matsya and Brahma-vaivarta concur in holding that it contains 18000. The eight MSS. that I have received from different quarters represent only the Bráhmí-Samhitá. It is, therefore, probable that this collection, together with the other three collections which have perhaps become extinct, must have altogether comprised 17 or 18 thousand stanzas, as stated by the above authorities.

There are three channels referred to at the end, through which the descent of this Purāṇa is to be traced.

1. Nírada, the son of Brahmá, received the Kūrma-purāṇa from Nárāyaṇa, and communicated it to Gautama, who again imparted it to Parášara. The last in his turn narrated the Purāṇa to a number of Rishis at a place called Gaṅgádvára. The second channel consists in Brahman imparting it to Sanaka, Sanaka to Devala, and Devala to Pañchaśikha. Brahman also communicated the Purāṇa to Sauatkumára, another of his mind-begotten sons, Sanatkumára to Vyása, and he to Lomaharshana. This is the third medium of descent.

The Kūrma Purāṇa, as it is now edited, forms a consistent whole and does not seem incomplete in any of the essential parts of a Mahá purāṇa. Not only does it conform to the simple

definition of Amara-Simha, but it also tallies with the ten characteristics laid down by the Bhāgavata and the Brahma-vaivarta. It is, therefore, reasonable to conclude that, this Purāna must have been composed after the time of Amara in the 10th. century and before the age of the Bhāgavata, which, according to one theory, was, written by Vopadeva, the grammarian, who flourished towards the end of the 12th. century of the Christian era.

The comparatively modern origin of the Kūrma-purāna might be inferred from its having mentioned one of the Tantras by name (Yāmala), and alluded to a class of devotees who are called the left-handed (Vāmāchārf). * But one cannot help demurring to the way in which the above conclusion is sought to be corroborated on the ground of its having referred to the practices of the Yoga system of philosophy. There is no reason to question the antiquity of that school, whose founder is reckoned one of the Rishis, and must have flourished before the Christian era. Similarly, exception might be taken to another argument advanced in favour of the belief in the recent origin of the Kūrma-purāna which is based on the circumstance that this Purāna adverts to that sect of heretics who are known as Jains. Now the Jains, though heretics from the orthodox religion of the Hindus, are, as a sect, older than the Christian era. I have seen lists of Jaina Tīrthaṅkaras, called Jaina-patṭāvalis, in which the birth of the first Tīrthaṅkara is dated Samvat 4, i. e., 52 B. C.

The Kūrma is a Śaiva Purāna; it is not, as might be inferred to its title, one of that class of Purānas which are consecrated to the advocacy of a faith in Hari. Though Śaiva in its character, it is not intolerant in its spirit. It glorifies Śiva above all others, but manifests no prejudice against the votaries of Viṣṇu.

---

* See Chap. 12, p. 137.

The Kúrma-puráṇa consists of two sections, Púrva-vibhága and Uttara-vibhága. The former comprises 53, and the latter 45 chapters.

SECTION I.

At the outset there is a point of some interest which requires explanation. The list of Puráṇas given at page 3 names 19, instead of 18 Puráṇas, though immediately after, it is mentioned that the Brahmáṇḍa, the last named, is the 18th, and that the sages having 'heard the 18 Puráṇas, succinctly recounted the Upa-puráṇas.' This difficulty might be obviated by reading अथाश्रये in the place of अथाश्रियं. But the adoption of the former reading would lead to absurdities. In the first place, it is incorrect and occurs only in three out of the eight MSS. I have in my possession, viz., C, E and F. Dr. Hall in his edition of Wilson's Vishnu-puráṇa says that, it occurs in Wilson's MS.,* but is wanting in the four MSS. that he consulted. In the second place, even if अथाश्रियं were corrected into अथी श्रियं or अथ श्रियं, there would still occur another difficulty not easy to get over. At p. 4, the Kúrma-puráṇa is styled as the 15th.; and it is so ranked in every other list that I have seen. But, if the reading अथी श्रियं be adopted and the Agni-puráṇa left out, the Kúrma will take the fourteenth and not the fifteenth place in the above list.

The above considerations have induced the present editor to prefer the other reading अथाश्रियं. But the question, though extricated from one horn of the dilemma, is yet entangled in the other. For the list, as it stands in the present edition, apparently contains nineteen instead of eighteen Puráṇas, viz.,

---

* On the strength of this single MS. Wilson says that, there is no mention of the Ágneya in the list given by the Kúrma. But it should be noted, that, that Puráṇa is mentioned in every other list which I have seen, and is nowhere omitted.

1 Bráhma, 2 Pádma, 3 Vaishṇava, 4 Śaiva, 5 Bhágavata, 6 Bbavishya, 7 Náradyaka, 8 Márkaṇḍeya, 9 Ágneya, 10 Brahma-vaivarta, 11 Laiṅga, 12 Váráha, 13 Skánda, 14 Vámana, 15 Kaurma, 16 Mátaya, 17 Gáruḍa, 18 Váyaviya, 19 Brahmáṇḍa. Wilson attempts to identify the Śaiva with the Váyaviya on the ground that, as on the one hand the list given by the Bhágavata, the Vishṇu and the Márkaṇḍeya, mentions the Śaiva but leaves out the Váyaviya, so on the other in the list supplied by the Ágneya and the Mátaya, the Váyaviya occurs while the Śaiva does not; and that to both of the Puráṇas, Śaiva and Váyaviya, are assigned 24,000 stanzas. This seems to be a mere beating about the bush. The Váyaviya has been edited by Rájá Rájendralála Mitra C. I. E. under the auspices of the Asiatic Society of Bengal, and the Śaiva by Ganapat Kṛishṇa of Bombay. I have compared the one with the other, and found them to be two entirely different works, as has all along been held to be the case.

Wilson, however, supplies the data * to solve the difficulty

---

* See his preface to the Vishṇu-puráṇa, p. 86.

The copy of the Brahmáṇḍa I have procured turns out on comparison to be an entirely different work from the Váyaviya. I have a strong suspicion, that the book I have in my possession is not a Mahá-puráṇa, but an Upa-puráṇa. Both the Kúrma-puráṇa and the Revá-khaṇḍa make mention of an Upa-puráṇa of that name. The MS. of Part II. of the Brahmáṇḍa-puráṇa which I have seen in the shelves of Calcutta Sanskrit College Library corroborates the remarks of Wilson on the Brahmáṇḍa as a Mahá-puráṇa. The omission of the Váyaviya in the Bhágavata, the Vishṇu and the Márkaṇḍeya-puráṇas stands to reason, as it is included in the Brahmáṇḍa. But the Ágneya and the Mátaya are doubly inconsistent, firstly in rejecting the Śaiva, and secondly in including both the Váyaviya and the Brahmáṇḍa as two separate works. In the first place, it will not do to say that, the Śaiva is an Upa-puráṇa and, therefore, should not be included in a list of Mahá-puráṇas. For under that name there are two

above adverted to. He says that, god Váyu is the teacher or narrator of the first section of Brahmáṇḍa-puráṇa, which is identical with what is known by the name of the Váyaviya-puráṇa. It is, therefore, clear that the word Váyaviya in the text does not stand for a new work, but qualifies the expression Brahmáṇḍa and means "narrated by Váyu"; so it seems that, in avoiding Scylla, the editor runs no risk of falling into Charybdis, and that in rejecting the reading ऋषी चेत, he is not in danger of overstating the number of the Mahá-puráṇas.

The Kúrma Puráṇa opens with the great sages singing the praises of the divine Tortoise, the incarnation of Vishṇu who bore the weight of Mount Mandara at the churning of the ocean. When the goddess Śrí or Lakshmi issued forth from the ocean, Vishṇu took her as his consort and imparted to the Rishis a knowledge of her who was the all creating, all-sustaining, and all-destroying energy of the Supreme spirit. It was that lotus-dwelling goddess, continued the divine narrator, who appeared to the Bráhmaṇa Indradyumna as he was engaged in propitiating Mahádeva, the lord of all beings, by penances, fastings and oblations into the fire. Indradyumna had been a king* in his previous birth. Having built a city and governed the earth, he was born a Krahmaṇa in his next birth through his devotion to Hari. When the goddess appeared to him, he sang praises to her and sought from her the way to a knowledge of that omnipotent lord of the universe,—Mahádeva. Having revealed to the supplicant Bráhmaṇa the secret that such a

---

works, one a Mahá-puráṇa, and the other an Upa-puráṇa. In the second place, there is no authority in support of the contention that what goes by the name of the Brahmáṇḍa-puráṇa is a conglomeration of two works, the first constituting the Váyaviya, and the second the Brahmáṇḍa proper.

* Indradyumna was a king of Avantí in Málava and built the temple of Jagannátha at Níláchala, as Purí was then called.

knowledge must be communicated by none other than Vishṇu, she disappeared. He then propitiated Vishṇu, who exhorted him to worship Mahádeva with his whole heart, so as to secure the blessings of salvation. The Bráhmaṇa then renounced the world, and took to contemplative devotion. Having at last attained the powers which are sought by those who strive after final liberation, he, once upon a time, at the advice of the Sun, journeyed through the air to the mountain to the north of Lake Mánasarovara in order to see god Brahman. He now beheld the god and attained that imperishable state, which is called Moksha or beatitude.

In order to impart, to the sages assembled in the nether world, that true knowledge based on righteousness which he had revealed to the ascetic Indradyumna, the divine Kúrma commenced to narrate the Kúrma-puráṇa.

This episode of Indradyumna is apparently introduced to exalt a faith in Mahádeva and to enhance the value of contemplative devotion which is the essence of the Yoga-school of philosophy. The Kúrma-puráṇa does not breathe a spirit of intolerance; * it sings praises to Vishṇu and Brahman alike, and advocates only a preferential, and not an exclusive, devotion to Mahádeva.

The second chapter contains a succinct description of the four castes, Bráhmaṇas, Kshatriyas, Vaiśyas and Śúdras, and their several occupations, as also of the four stages, or Áśramas, with the duties incumbent on each. These things as stated are in complete accord with the spirit and language of the Mánava Dharma-śástra. The fourfold objects of life,—virtue, riches, enjoyments, and beatitude,—are also briefly adverted to. Then in Chap. III, the efficacy of knowledge when combined

---

* See Chap. 2, p. 32.

with acts, (penances, oblations &c.) and the desirability of making over the fruits of such acts to the Supreme spirit are touched upon, much in the style of the Bhagavadgítá.

In Chapter IV the creation of the Universe is described, generally in conformity with the evolution-theory of the Sāñkhyas. Here and there are mixed up with it scraps of the doctrine of the primordial mundane egg from the Manusamhitá, and of the Vedantic theory of air evolving from ether, light from air, water from light, and earth from water.

Chapter V gives the subdivisions of time from the minutest to the grandest cycles of Manvantaras and Kalpas.*

Chapter VI adverts to the Earth being raised from the Ocean by the Boar incarnation of Vishṇu, who is here described as indetical with Brahman, and also to the levelling of the earth and planting it with mountains.

Chapter VII continues the first characteristic of a Purāṇa, Sarga or cosmogony. From the Supreme spirit, wrapped in a state of unconsciousness, first emanates darkness, then come mountains, then animals and the rest, then gods, and lastly man.

The above order is not however maintained when Brahman,

* 15 Twinklings are equal to a Káshṭhá, 30 Káshṭhás = a Kalá, 30 Kalás = a Muhúrta, 30 Muhúrtas = a day, 30 days = a Mása or month, 6 months = an Ayana, 2 Ayanas = a Year or a day of the gods, 12000 celestial years = 4 Yugas (Satya, Tretá, Dvápára and Kali), 71 cycles of 4 Yugas = a Manvantara, 14 Manvantaras or 1000 Cycles of 4 Yugas = a Kalpa or a day of Brahman, 360 Kalpas = 1 year of Brahman, 100 years of Brahman = 1 Paráreddha.

A minor dissolution, or Khaṇḍa-pralaya, of the world takes place during each night of Brahman's life, as a creation during the day. But at the end of Brahman's life, which endures 100 years, the grand dissolution, or Mahá-pralaya, takes place, when the whole universe, with the gods, Brahman, Vishṇu and Mahádeva, is dissolved into nature (Prakṛiti).

being in a state of consciousness, creates,—first matter, secondly the elements, thirdly the organs of sense, fourthly immovables (mountains, trees &c.), fifthly animals and birds, sixthly the gods, seventhly man, eighthly spirits, and lastly his will-be-gotten sons.

Creation is then considered in another aspect, inasmuch as the birth of the Asuras is assigned to the first day, of the gods to the second day, of the manes to the third, of man to the fourth, and lastly of the lower animals, plants &c. to the fifth day.

Chap. VIII deals with creation in further details much in the strains of *Manu*, describing how Brahman, dividing his body into twain, made a male from one and a female from the other half; and how from this couple the race of man multiplied.

In Chap. IX, it is described how Brahman was born in the lotus of *Vishṇu*'s navel, and how he insisted on the duality of godhead and denied its trinity, when the three-eyed *Mahádeva*, the lord of beings, appeared on the scene in his full glory; whereupon Brahman, disabused of his illusion, sought *Mahádeva*'s protection; and *Mahádeva*, granting him a boon, declared that there existed a perfect identity between *Vishṇu* and himself, and that no ascetic should find grace with him unless he had previously sought the protection* of the former.

The greater portion of Chapter X is taken up in Brahman chanting hymns in praise of *Mahádeva*, and in his receiving encouragement and promises of help from the latter in furtherance of his work of creation.

Chap. XI touches upon *Mahádeva*'s dividing his body into two parts, male and female; from the former of which eleven

---

* See p. 85.

Rudras were born, whilst from the latter numerous Śaktis or Vibhūtis sprang. It is then mentioned that there is no difference between Śakti and Śaktimat ; as one is the goddess that is enjoyed and the other is the god (Mahādeva) who is the enjoyer. This is followed in Chapter XII, by the description, how Himavat and his wife Mená obtained, through penances, the privilege of begetting goddess Śakti as their daughter, how a long protracted dialogue followed between the father and the daughter, how the former sang her praises and the latter imparted to him a knowledge of her identity with Mahādeva, and, lastly, how Himavat, at the request of Brahman, married her to Mahādeva.

The above is apparently a digression, and might have a fitting place in a book intended for inculcating a faith in Śákta worship.

Chap. XIII touches upon the progeny of Bhṛigu and several other patriarchs.

Chap. XIV gives a genealogy of Manu, the son of Svayambhū. From this royal line was born Suśíla, who was initiated into the mysteries of Śiva's worship by the sage Śvetáśvatara. Daksha, one of the will-born sons of Brahman, was for his arrogance cursed by Rudra and became in his second birth a great-grandson of Suśíla.

In Chapter XV is mentioned, how Daksha commenced a sacrifice under the protection of Viṣṇu, inviting all the gods except his daughter Satí and her husband Mahādeva. Whereupon Mahādeva in a rage created Vírabhadra, who struck the gods with paralysis, put out the eyes of their king Indra, pulled out the teeth of the Sun, hurled down the Moon with his toes, cut off the hands and tongue of Fire, kicked the sages on the head, pierced Viṣṇu with sharp arrows, stopped his weapon Sudarśana, and drove Garuḍa away. At last Mahādeva with his consort appears on the scene, when the

gods with Daksha chant praises to him and are pardoned. Several incidents, as mentioned here in connection with the sacrifice of Daksha, appear to be new, and fit in with the sectarian character of the Purāna.

Chap. XVI makes mention of the sixty daughters of Daksha and their progeny ; of the two sons of Diti, the demons Hiranyāksha and Hiranyakaśipu ; of Vishṇu's assuming the incarnation of Nṛsimha, half man and half lion, to slay the latter ; of the installation of Prahlāda, the son of Hiranyakaśipu, through his devotion to Hari ; and lastly of Prahlāda's subsequent renunciation of the world. Then Andhakāsura ascends the throne and attempts to carry off Pārvatī, the consort of Mahādeva, and is slain by him.

In this chapter it is stated that Rudra and Vishṇu conjointly invented certain sciences for deception, such as Kapāla, Nakula, Vāma, oriental and occidental, Pañcharātras, Pāsupata and many thousands of a like nature. Mention is made of certain Bráhmaṇas who had lost the privilege of studying the Vedas through the curse of the sage Gautama, and who were directed by the above gods to write on and teach other sciences of a perverted character, showing their utility for the confounding of the wicked,* and thereby find a way to the expiation of their sins. It is not easy to describe what those sciences were, but one thing is clear, that all this means a covert attack aimed at the schisms consequent on that nascent spirit of innovation exhibited in the various forms of Śákta, Vaishṇava and Śaiva worship, which sprung up in medieval India, after Buddhism had been stamped out.

Chap. XVII and Chap. XVIII continue the genealogy of Prahlāda and advert to the Dwarf incarnation of Vishṇu, by

---

* See Chap. 16, p. 184—85.

whom his grandson Bali was punished, and Indra was reinstated in his celestial realm.

Chap. XIX begins with the marriage of Pulastya, one of the patriarchs, from whom the Rákshasas, Rávana, Kumbhakarṇa &c., were descended; and concludes with a description of Vasishṭha, who married Arundhatí. Vasishṭha begot Śakti, Śakti begot Parásara the omniscient ascetic, and Parásara begot the incomparable Kṛishṇadvaipáyana, whose son was no less a personage than Suka, an incarnation of god Śaṅkara himself.

Chapters XX and XXI give a list of the kings of the solar race down to the fourteenth descent from Ráma, Śrutáyu being the last king of that line.

The lunar race with its several branches is described at a greater length in Chapters XXII—XXVII, the last three Chapters being devoted to Śríkṛishṇa, the incarnation of Vishṇu, who belonged to the Yádava branch of that line.

A point of considerable interest to devotees is dwelt upon in pp. 239—42.

Amongst the five sons of Kártavíryya, a famous king of the Haihaya branch of the lunar dynasty, a quarrel broke out as to the preferential claim for worship of a particular deity. The dispute was referred to the Seven Rishis (Pleiades), who then laid down the following canons of worship for the guidance of the princes.

1. That every one is to follow the bent of his inclination in worshipping a deity.
2. That particular deities are to be worshipped for the attainment of particular objects.
3. That princes shall worship specially gods Vishṇu, Mahádeva and Purandara.
4. That Bráhmaṇas shall worship specially gods Fire, Sun, Mahádeva and Brahman.

5. That to the gods are assigned for worship Vishṇu and Mahádeva.

6. That to the Gandharvas and Yakshas is allotted the god Moon ; to the Vidyádharas, Sarasvatí, the goddess of speech ; to the Siddhas, the all-powerful Vishṇu ; to the Rákshasas, Rudra ; to the Kinnaras, Párvatí ; to the Rishis, Brahman and Mahádeva ; to women, the goddess Umá, Vishṇu, Mahádeva and the Sun ; to house-holders, all gods without distinction ; to Brahmacháris (students of the vedas), Brahma (vedas)* ; to ascetics, the Sun ; to anchorites, Mahádeva ; and, lastly, to Bhútas (spirits), Brahman.

But the tolerant and liberal exposition of devotional worship adverted to above is somewhat neutralised † by the statement that Kṛishṇa, the incarnation of Vishṇu, had himself to practise austerities to propitiate Mahádeva, in order to have a son for his favourite wife Jím̐bavatí. Mahádeva was propitiated, and himself took birth in the womb of Kṛishṇa's wife. He was known by the name of Śám̐ba.‡ While Kṛishṇa was practising penances, the sage Márkaṇḍeya came to him and asked the reason for his doing so. In reply to him, Kṛishṇa expatiated on the efficacy of worshiping Mahádeva in his symbolic representation, the great Liṅga, and incidentally touched upon the origin of phallic worship.

With Kṛishṇa ended the line of the Yádava branch of the lunar race. No mention is made of the Kauravas and Páṇḍavas, the most famous branch of the above line, except that Arjuna, while wending his way back after performing the last rites to

* वेदसर्वं तपोव्रतं इत्यमरः ।

† See p. 262—94.

‡ There is an Uṇ̐a-puráṇ̐a of that name in which Śám̐ba figures as the chief interlocutor.

Kṛiṣṇa, his relative and friend, met the renowned Kṛiṣṇa-dvaipáyana. This is the purport of the short chapter that follows.

In Chapters XXIX and XXX, the sage relates to Arjuna the characteristics of the Kali-yuga or iron age which, as he foretells, is coming on apace. The Puráṇas, as a rule, take a pessimist view of the fourth Yuga and expatiate on its evil propensities and evil doings. Every thing is said in the tone of prophecy; as it is supposed that, the Puráṇas, or rather the chief interlocutors who figure in them, flourished before the advent of Kali. After shortly depicting the characteristics of the Satya, or the golden age, the Tretá or the silver age, and the Dvápára or the copper age, Kṛiṣṇa-dvaipáyana draws a picture of the Kali-yuga in glowing colours. He says,—
 “In the Satya yuga righteousness exists in its perfect state; in the Tretá it progresses; but being mixed up with evil in the Dvápára, it dies in the Kali-yuga.”*

“In the iron age, there shall occur epidemics, famines, droughts, and revolutions.” “Men shall be devoid of virtue, possessed of slender powers, irascible, covetous, and untruthful.” “The Bráhmaṇas shall not study the Vedas, perform ablutions, offer oblations, repeat hymns, give alms, and worship the gods.” “They shall associate with the Súdras, and join with them in the performance of religious rites.” “Princes, surrounded with the Súdras, shall persecute the Bráhmaṇas.” “People shall speak disparagingly of Mahádeva, the Bráhmaṇas, the Vedas, the Śástras, and the Puráṇas.”

“The Bráhmaṇas shall not cling to their religion; the Súdras shall occupy higher seats than the Bráhmaṇas, and princes shall insult them.”

---

* See p. 202—11.

"There shall be a large number of beggars amongst the people ; short life, lassitude, disease, and misery shall prevail as consequences of sin and ignorance."

"Both the Bráhmaņas and the Kshatriyas shall take to the practices of the Vámas, the Páśupatas, and the Pañcharátrikas."

"In the iron age, even Mahádeva, the lord of all beings, the god of gods, shall be no divinity to man." "But that bestower of blessings shall have his many incarnations * for the good of his devotees, and the re-establishment of rites, sanctioned by revelation and tradition, Śruti and Smṛiti."

"Though the Kali-yuga is tainted with many vices, there is one merit in it, for one can attain to a state of blessedness with no great trouble."

"In this age, the worship of Mahádeva makes amends for all demerits ; hence, leaving other deities, who are powerless, one should devote oneself to the great lord Mahádeva, if one should aspire to the highest place." "Alms-giving, penances, and sacrifices shall be of no avail to those who do not in this Yuga worship Rudra, who is worshipped by the gods."

After having thus dwelt on the characteristics of the different Yugas and of the Kali-yuga in particular, the sage launches fourth into a description of the sacred place, Várāṇasí,† to which the next five chapters are devoted. Várāṇasí is peculiarly sacred to Mahádeva and stands pre-eminent among the holy places of India. This city bestows beatitude on those that die in its precincts, for Mahádeva himself whispers to their dying ears that immortality-giving name, called Táraka-

* See Chap. 53.

† Benares. अथोष्वा मयुरा मावा काशी काशी चरन्तिका । पुरी द्वारवती चैव कवेया मोचदायिकाः ॥

Brahma. The god never leaves the place, whence it goes by the name of Avimukta or undeserted.

Several secret emblematic representations or Liṅgas of Vārāṇasī are described with the traditional accounts associated with them, but they cannot now be identified. Pilgrims cannot now trace where Oākāreśvara on the bank of the Matsyodarī was ; or ascertain if such places as Kṛittivāseśvara, Kaparthīśvara, and Madhyameśvara are still in existence.

In the four subsequent Chapters, the mähātmya of Prayāga or modern Allahabad is related. In connection with Prayāga a few places of peculiar sanctity are mentioned, such as Kambalāśvatara on the southern bank of the Yamunā, Aḃaṭa, Sarva-samudra, Pratiṣṭhāna on the east side of the Ganges, Haṃsa-prapatana to the north of Pratiṣṭhāna, Urvast-pulina, Sandhyāvaṭa, and, lastly, Tripathā that abounds in many ghats and hermitages. But no trace of all these places, which were considered peculiarly holy by the writer of the Kūrma-Purāṇa, can be found now. It is also worthy of note that, in describing places of interest both in Vārāṇasī and in Prayāga, no mention is made of those spots which are now-a-days considered holy and resorted to by pilgrims.*

The next eleven chapters (from Chapter XL to Chapter L) are devoted to, what may be called, transcendental geography and transcendental astronomy. Here and there, however, the chaff may be separated from the corn, and the truth disentangled from imaginary descriptions and false assumptions.

Some peculiar sanctity is attached to number seven.† For

* See p. 320.

† It would be interesting to quote here an extract from Mr. Gladstone's address at Oxford delivered to the Union Debating Society on Wednesday morning, the 5th of February, 1890. "Then as to the use of number seven, the only prominent one in Homer was the description

the earth is divided into seven continents surrounded by seven oceans. The heaven is divided into seven spheres, and the nether world into seven regions.

Fanciful diameters and distances are given to the different planets. The distance of the sun from the earth is given as eight hundred thousand miles ; that of the moon from the sun is also asserted to be the same. The distance of Mercury from the sphere of the asterisks, that of Venus from Mercury, of Mars from Venus, of Jupiter from Mars, and of Saturn from Jupiter are all given as 1,60,000 miles. At the distance of 8,00,000 miles from Saturn is the great Bear, and at a similar distance from the latter is the polar star, where the almighty Vishṇu, the embodiment of righteousness has his abode.

The diameter of the sun is only 72,000 miles, and its circumference is three times its diameter ; the diameter of the moon is twice that of the sun ; Venus's circumference is one-sixteenth of that of the moon, Jupiter's three-fourths of Venus's, those of Mars and Saturn are both three-fourths of that of Jupiter, and Mercury's three-fourths of that of either of them.

The above is, I presume, a fair specimen of what I mean by transcendental geography and transcendental astronomy.

Chapter LI adverts to the seven Manvantaras, of which six are past and the seventh, called Vaivasvata, is the current one ; and concludes with a eulogium on Vishṇu.

The next chapter speaks of Vyása and his 25 incarnations in the different *Dvápára-yugas* of the Vaivasvata Manvantara.

---

of Thebes, and its seven gates ; then there were the seven winds. Again as to the flood legend, its duration was of seven days, as is the description or cosmogony in Genesis. Then the war in heaven was carried on by seven spirits ; also the under-world was shut in by seven gates."

Then are mentioned his five disciples, of whom Paila was appointed as teacher of the Rigveda, Vaiśampáyana, of the Yajurveda, Jaimini, of the Sáma-veda, Sumantu, of the Atharvaveda, and Súta of Itihásas and Puráṇas.

In imitation of the foregoing description but in perfect keeping with the sectarian character of the Puráṇa, the concluding chapter of Section I mentions by name twenty-six incarnations of Mahádeva and of his one hundred and six disciples. In every incarnation the god had four disciples who were all initiated into the practice of Yoga or mental abstraction, had a contented mind, and were distinguished by self-restraint and reverential attachment to their respective lords. They were remarkable for purity, devotion, knowledge and meditation. To do good to the Bráhmaṇas and to re-establish the authority of the Vedas, these disciples can have incarnations of their own, at the command of their respective masters, the different incarnations of Mahádeva. It is enjoined that those Bráhmaṇas who always meditate upon, bow to, gratify and worship these disciples of Mahádeva, shall obtain the knowledge of the Supreme spirit.

SECTION II.

The second Section is also called the Vyása-gítá, as at this stage of Súta's narration Vyása appears on the scene, and relates, at the request of his disciple, in *propria persona*, the occult knowledge of contemplative devotion and other transcendental themes to the assembled sages of Naimisháranya. This very secret knowledge was originally revealed by Mahádeva, at the desire of Vishṇu, to a number of Rishis who were practising austerities at the celebrated shrine of Vadarikáśrama. The first eleven Chapters of Section II are taken up

with Vyása's propounding these themes of high import in the words and style of Mahádeva himself ; and, hence, they constitute what is called *Iśvara-gítá*.

The next eight chapters (from XII to XIX) deal with various directions as to the way in which a Bráhmaṇa should conduct himself. The directions descend to the minutest details of his daily life, such as, his ablutions, meals, sleeping, reading, repeating prayers &c. &c.

Chapters XX—XXIII describe the several ways of offering oblations to the manes under different circumstances. In chapter XXIII, the directions for the observance of mourning are specified.

Chapter XXIV deals with the worship and cherishing of the fire, Chapter XXV with the means of livelihood allowable to a Bráhmaṇa, and Chapter XXVI with various kinds of gifts and merits attached to them.

The foregoing fifteen Chapters all refer to the duties of a house-holder or Grihastha.

Chapter XXVII touches upon the mode of embracing and practising asceticism and the duties connected with it. This is the third stage, called *Vánaprastha Áśrama*.

The following two Chapters are taken up in describing what is called *Yatidharma* or the duties of an anchorite at the last stage of life.

The next five chapters, XXX—XXXIV, treat of various kinds of expiations for the cleansing of sins. This subject is concluded with a dissertation on chastity, enlivened with the story of *Sítá*, who was saved from the hands of the evil-minded *Rávana* by the god of fire.

The above twenty-three chapters supply a code of morals with penalties attached to violations thereof, and extend to the minutest and most trivial details. As, for instance, when

bitten by a dog one is subjected to an expiation ; even the touching of liquor or the body of a Chandála is attended with penalties. The materials of these chapters are drawn from the Samhitás, chiefly from the Manusamhitá, though there are additions here and there.

Chapters XXXV—XLIII are devoted to the description of holy places throughout India. This subject, it will be remembered, has already occupied a considerable space ; for the description of the two greatest Tírthas, Váráṇasí and Prayága, extends over nine chapters in the first section of the work.

Chapter XLIV adverts to the dissolution of the Universe. The next chapter begins with a dissertation on the greatness of Mahádeva and the mode of worshipping him, either directly or indirectly, through Brahman, or Váyu, or Agni, or Indra. Having thus brought his theme to a conclusion, the divine Kúrma stopped, and the sages chanted praises to him. After this Síta makes a brief recapitulation of the whole Puráṇa, describing the merit attached to its recital, and concludes with an invocation to Vyása, his preceptor, and to the divine Kúrma "from whom everything emanates and into whom everything merges."

अनुक्रमसूचिका ।

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
अन्वारम्भः	१	यदुवंशे कृष्णोत्पत्तिः	२६२
देव्यवतारः	१००	यदुवंशकृष्णतपस्वरणे	
गौरीनामसहस्रकम्	१०८	रुद्रदर्शनम्	२७०
हिमवतो देव्युपदेशः	१३६	कृष्णमार्कण्डेयसंवादे	
सुखादीनां सर्गकथनम्	१४६	लिङ्गमाहात्म्यम्	२८४
राजवंशानुकीर्तनम्	१४८	वंशानुकीर्तनं समाप्तम्	२८४
दक्षयज्ञविघातः	१६५	व्यासार्जुनसंवादे कृत-	
दक्षपुत्रीणां सन्ततिः	१७१	चेताहापरयुगानु-	
देवानां सम्भवः	१७२	कीर्तनम्	२८६
हिरण्यकशिपुवधः	१७८	व्यासार्जुनसंवादे कलि-	
अश्वकपराजयः	१८३	युगस्वरूपम्	३०३
वामनप्रादुर्भावः	२०८	हरगौरीसंवादे कृतचेता-	
वाचस्य पुरदाहः	२१२	हापरे ईश्वरमाहा-	
कश्यपसुतानां कथनम्	२१४	त्म्यम्	३१३
वसरासितयोः पुलस्त्यस्य		वाराणसीसंवादे मध्यमे-	
श्च प्रजाकथनम्	२१६	श्वरमाहात्म्यम्	३३४
सोमवंशानुकीर्तने जय-		उमाव्याससंवादः	३४२
ध्वजोपाख्यानम्	२३८	प्रयागमाहात्म्यम्	३४४
सोमवंशे दुर्जयचरितम्	२४७	युधिष्ठिरसंवादः	३४६

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
गङ्गामाहात्म्यम्	३५४	ब्रह्माण्डस्वरूपम्	४२६
प्रयागमरणमाहात्म्यम्	३५६	महादेवावताराः	४३८
यमुनामाहात्म्यम्	३५८	काली तच्छिष्यकथनम्	४४०
भुवनविन्यासे सप्तद्वीपानां कथनम्	३६२	ईश्वरगीतासु ऋषिप्रश्नः	४४६
भुवनविन्यासे सूर्यादि- ग्रहाणां रथस्वरूपम्	३८२	साङ्ख्ययोगप्रशंसा	४५३
भुवनविन्यासे सप्तलोक- सप्तपातालानां व्यवस्था	३८६	ईश्वरध्यानप्रशंसा	४५४
जम्बूद्वीपपर्वतानां कथनम्	३८८	ईश्वरनर्तने मुनिप्रणीता स्तुतिः	४७२
ब्रह्मणो लोकपालानाञ्च कथनम्	३८५	ईशमाहात्म्यम्	४७७
भारतवर्षस्य नवद्वीपस्य कथनम्	४०३	सर्वभूतेश्वीयस्य प्राधान्य- कथनम्	४८४
जम्बूद्वीपे वर्षपर्वताना- मुपरि देवतावास- कथनम्	४०६	गुह्यतमज्ञानकथनम्	४८८
पञ्चद्वीपादिसहितं ज्वेत- द्वीपवर्णनम्	४१५	ईश्वरज्ञानम्	४८२
		प्रधानज्ञानम्	४८६
		अष्टाङ्गयोगयुक्तिः	४८८
		ब्रह्मचारिधर्मः	५१८
		व्यासगीतासु आचमनादि- शौचविधिः	५२८
		ब्रह्मचर्याचारकथनम्	५३५
		गृहस्य धर्माध्यायः	५४८
		आचाराध्यायः	५५३

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
भस्माभस्मनिर्णयः	५६७	पतिव्रतोपाख्यानम्	६८६
नित्यकर्माविधिः	५७४	कालस्मरतीर्थे कालवधः	७११
भोजनविधिः	५८८	पुण्यायतनवर्षनम्	७१५
दानधर्माः	६३४	रुद्रदेवदारुवनप्रवेद्यः	७२३
वानप्रस्थधर्माः	६४३	मार्कण्डेययुधिष्ठिर-	
त्रिदण्डियतिधर्माः	६४८	संवादः	७४४
यतिभिष्ठाविधिः	६५२	नर्मदामाहात्म्यम्	७४७
ईश्वराराधनम्	६५७	अमरकण्ठकमाहात्म्यम्	७४८
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम्	६६०	शुक्लतीर्थादिसर्वतीर्थानां	
कपालमोचनमाहात्म्यम्	६६२	माहात्म्यम्	७५६
सुरापानादिमहापातक-		नैमिषारण्यमाहात्म्यम्	७६६
प्रायश्चित्तानि	६७५	ज्येष्ठरमाहात्म्यम्	७६८
अग्न्यागमनम्	६७८	योगस्वरूपकथनम्	७८४
घृतिवादिसर्वसत्त्वानां		समाप्तम्	८००
वधप्रायश्चित्तम्	६८१		

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry should be supported by a valid receipt or invoice to ensure transparency and accountability.

2. The second section outlines the various methods used for data collection and analysis. It highlights the need for consistent and reliable data sources to draw meaningful conclusions from the study.

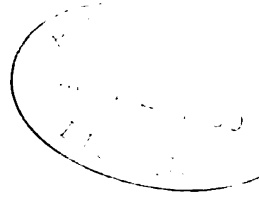
3. The third part of the document details the results of the experiments conducted over a period of six months. It shows a significant increase in efficiency and a decrease in error rates compared to the baseline.

4. The fourth section discusses the implications of these findings for future research and practical applications. It suggests that the developed methodology could be widely adopted in various industries to optimize processes.

5. The final part of the document provides a conclusion and a list of references. It acknowledges the contributions of the research team and expresses hope that the work will inspire further advancements in the field.

कूर्मपुराणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीं नमो गणेशाय ।

नमस्कृत्याप्रमेयाय विष्णवे कूर्मरूपिणे ।
पुराणं संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं विश्वयोनिना ॥
सप्तान्ते* सूतमनघं† नैमिषेया महर्षयः ।
पुराणसंहितां पुष्पां पप्रच्छूरोमहर्षणम् ॥
त्वया सूत महाबुधे भगवान् ब्रह्मवित्तमः‡ ।
इतिहासपुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः ॥
तस्य ते सर्व्वरोमाञ्चि वचसा ह्युषितानि यत् ।
द्वैपायनस्य तु भवांस्ततो वै रोमहर्षणः ॥

* सप्तान्ते इति B.

† सूतमनघा इति D.

‡ ब्रह्मसंबुधः इति A and E.

भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः ।
 सुनीनां संहितां* वक्तुं व्यासः पौराणिकीं पुरा ॥
 त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहेन† वितते सति‡ ।
 संभूतः संहितां वक्तुं स्वाशिनं पुरुषोत्तमः ॥
 तस्माद्भवन्तं पृच्छामः पुराणं कूर्मसुत्तमम् ।
 वक्तुमर्हसि चास्माकं पुराणार्थविशारद ॥
 सुनीनां वचनं श्रुत्वा सूतः पौराणिकोत्तमः ।
 प्रणम्य मनसा प्राह गुहं सत्यवतीसुतम् ॥

रोमहर्षण उवाच ।

नमस्कृत्य जगद्योनिं कूर्मरूपधरं हरिम् ।
 वक्ष्ये पौराणिकीं दिव्यां कथां पापप्रणाशिनीम् ॥
 यां श्रुत्वा पापकर्मापि गच्छेत्‡ परमाङ्गतिम् ।
 न नास्तिके कथां पुष्कामिमां ब्रूयात्कदाचन ॥
 श्रद्धधानाय शान्ताय धार्मिकाय द्विजातये ।
 इमां कथामनुब्रूयात्साक्षात्पारमेश्वरिणाम् ॥

* संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिकीः पुरा इति E.

† सत्याहे इति B. सत्याहे इति C. सुत्याहे सुत्या यज्ञार्थं ज्ञानं तस्याः पदः
 तन्नम् ।

‡ इतिः इति E.

§ गच्छेत् इति चार्धमात्मनेपदम् ।

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तरादि च ।
 वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चसप्ततमम् ॥
 ब्राह्मं पुराणं प्रथमं पापं वैश्वमेव च* ।
 शैवं भागवतश्चैव भविष्यं नारदीयकम् ॥
 मार्कण्डेयमघाम्नेयं ब्रह्मवैवर्त्तमेव च ।
 लैङ्गं तथा च वाराहं† स्कान्दं वामनमेव च ॥
 कौशं मात्स्यं गरुडश्च‡ वायवीयमनन्तरम्§ ।
 षष्ठादयं समुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति संश्रितम् ॥
 अथान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ।
 षष्ठादय पुराणानि श्रुत्वा संक्षेपतो द्विजाः ॥
 प्रायं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतःपरम् ।
 तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारैश्च तु भाषितम् ॥
 चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
 दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदीयमतःपरम् ॥
 कापिलं वामनश्चैव तथैवीश्वरवेरितम् ।
 ब्रह्माण्डं वारुणश्चैव कालिकाङ्गयमेव च ॥

• वैश्वमेवमिति इति D.

† वाराहश्च इति C.

‡ मात्स्यं गरुडम् इति C.

§ मनुजमम् इति D.

माहेश्वरं तथा शार्वं सीरं सर्वार्थसञ्चयम् ।
 पराशरोक्तं मारीचं तद्यैव* भार्गवाद्भयम् ॥
 इदम् पञ्चदशमं पुराणं कूर्ममुत्तमम् ।
 चतुर्धा संखितं पुण्यं संहितानां प्रमेदतः ॥
 ब्राह्मी भागवती सीरी वैष्णवी च प्रकीर्तिताः ।
 चतस्रः संहिताः पुण्या धर्मकामार्थमोक्षदाः† ॥
 इयन्तु संहिता ब्राह्मी चतुर्वेदैस्तु सञ्चिता ।
 भवन्ति षट् सहस्राणि श्लोकानामत्र संख्यया ॥
 यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च मुनीश्वराः ।
 माहात्म्यमखिलं ब्रह्म ज्ञायते परमेश्वरः‡ ॥
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुचरितं पुण्या दिव्या प्रासङ्गिकी कथा ॥
 ब्राह्मणाद्यैरियं धार्या धार्मिकैर्वेदपारगैः§ ।
 तामहं वर्णयिष्यामि व्यासेन कथितां पुरा ॥
 पुराष्टतार्थं दैतेयदानवैः सह देवताः ।
 मन्वानं मन्दरं कृत्वा ममन्युः क्षीरसागरम् ॥

* पराशरोक्तमपरं मारीचम् इति A, C and D.

† सर्वपापप्रक्षालनाः इति A and E.

‡ ब्रह्म ज्ञायते पारमेश्वरम् इति E, F and H.

§ ब्रह्मज्ञानस्यैरिति A, D, E and H.

मथ्यमाने तदा तस्मिन् कूर्मरूपी जनार्दनः ।
 वभारः मन्दरं† देवो देवानां‡ हितकाम्यया ॥
 देवाश्च तुष्टुवुर्देवं नारदाद्या महर्षयः ।
 कूर्मरूपधरं दृष्ट्वा साक्षिणं विष्णुमव्ययम् ॥
 तदन्तरे‡भवद्देवी श्रीनारायणवज्रभा ।
 जग्राह भगवान् विष्णुस्तामेव पुरुषोत्तमः ॥
 तेजसा विष्णुमव्यक्तं॥ नारदाद्या महर्षयः ।
 मोहिताः सह शक्रेण श्रेयोवचनं॥मह्यवन् ॥
 भगवन् देवदेवेश नारायण जगन्नाथ ।
 कैषा देवी विशालाक्षी यथावद्ब्रूहि पृच्छताम्* ॥
 श्रुत्वा तेषां तदा वाक्यं विष्णुर्दानवमर्दनः ।
 प्रोवाच देवीं संप्रेक्ष्य नारदादीनकल्मषान् ॥
 इयं सा परमा शक्तिर्मन्त्रायी ब्रह्मरूपिणी ।
 माया मम प्रियानन्ता ययेदं धार्यते†† जगत् ॥

• दधार मन्दरं देवो श्रीमानाम् इति D.

† It is supposed to be the mountain so named in Bhágalpur, which is held sacred.

‡ श्रीमानामिति F and H.

‡ तदन्तरे तत्र च वज्रात् तदा इत्यर्थः ।

¶ तेजसा अव्यक्तं दुर्ज्ञेयं व्योतिषा चक्षुष्टदृष्टमित्यर्थः ।

॥ श्रेयोवचनं श्रेयःप्रधानं वचनं प्रब्रह्मतमं वचनमित्यर्थः ।

•• यथावद्ब्रूहि इति D. पृच्छतां नः, सम्बन्धविवक्षायां षठी ।

†† मोहितमिति A, C, D, F and H.

अनयैव जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ।
 मोहयामि द्विजश्रेष्ठा असामि विसृजामि च ॥
 उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिङ्कृतिम् ।
 विद्यया वीक्ष्य चात्मानं तरन्ति विपुलामिमाम्* ॥
 अस्यास्त्वंगानधिष्ठाय शक्तिमन्तोऽभवन् सुराः† ।
 ब्रह्मेशानादयः सर्वे सर्वशक्तिरियं मम ॥
 सैषा सर्वजगत्सूतिः प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका ।
 प्रागेव मत्तः संजाता श्रीः कल्पे पद्मवासिनी‡ ॥
 चतुर्भुजा शङ्खचक्रपद्महस्ता स्रगन्विता§ ।
 कोटिसूर्यप्रतीकाया मोहिनी सर्वदेहिनाम् ॥
 नालं देवा न पितरो मानवा वासवोऽपि च ।
 मायामेतां समुत्तर्तुं ये चान्ये भुवि देहिनः ॥
 इत्युक्त्वा वासुदेवेन सुनयो विष्णुमनुवन् ।
 ब्रूहि त्वं पुण्डरीकाक्ष यदि कालक्षयेऽपि च॥ ॥

* विज्ञायान्नील्य चात्मानं भवन्ति इति B. विज्ञायीनील्य इति C. विज्ञाय
 नील्य इति D.

† द्विजाः इति B, D, F and H.

‡ पद्मे कल्पवासिनी इति A, F and H.

§ स्रगन्विता इति B and D. सुशान्तिका इति C.

॥ यदि कालक्षयेऽपि चः इति B. येन सा तारिता पुरा इति C. यथा काल-
 क्षयेऽपि च इति D.

अघोवाच हृषीकेशो मुनीन्मुनिगणार्चितः* ।
 अस्ति हिजातिप्रवर इन्द्रद्युम्न इति श्रुतः ॥
 पूर्वजन्मनि राजासावधृष्यः शङ्करादिभिः ।
 दृष्ट्वा मां कूर्मसंस्थानं श्रुत्वा पौराणिकीं† खयम् ॥
 संहितां मन्मुखाद्दिव्यां पुरस्तात् स्वनीश्वरान् ।
 ब्रह्माचक्ष महादेवं देवांश्चान्द्यान् स्वशक्तिभिः ॥
 मच्छत्रौ संस्वितान् बुद्ध्वा मामेव शरषङ्कतः ।
 सन्धाषितो मया चाद्य‡ विप्रयोनिङ्गमिष्यसि ॥
 इन्द्रद्युम्न इति ख्यातो जातिं स्मरसि पीरुर्विकीम् ।
 सर्वेषामेव भूतानां देवानामप्यगोचरम् ॥
 वक्तव्यं यद्बुद्धतमं दास्ये ज्ञानं तवानघ ।
 लब्ध्वा तन्नामकं ज्ञानं मामेवान्ते प्रवेक्ष्यसि ॥
 अंशान्तरेष‡ भूम्यान्व्यं तत्र तिष्ठ मुनिर्वृतः ।
 वैवस्वतेऽन्तरेऽतीते कार्यार्थं मां प्रवेक्ष्यसि ॥
 मां प्रचक्ष्य पुरीं छत्वाण् पालयामास मेदिनीम् ।
 कालधर्षङ्कतः कालाच्छेतद्वीपे मया सह ॥

-
- मुनीनां पुरतः प्रसुः इति C.
  - † पौराणिकान्वयमिति G and H.
  - ‡ स बोधितो मया चैव इति D.
  - § अंशान्तरे इति F, G and H.
  - ¶ नत्वा इति F and H.

भुक्त्वा तान् वैष्णवान्* भोगान् योगिनामप्यगोचरान् ।
 मदान्नया मुनिश्रेष्ठा जज्ञे विप्रकुले पुनः ॥
 ज्ञात्वा मां वासुदेवाख्यं यत्र हे निहितेऽक्षरे ।
 विद्याविद्ये गूढरूपं† यद्ब्रह्म परमं विदुः ॥
 सोऽर्चयामास भूतानामाश्रयं परमेश्वरम् ।
 व्रतोपवासनियमैर्हीमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥
 तदाशीस्तन्नमस्कारस्तनिष्ठस्तत्परायणः ।
 आराधयन्महादेवं योगिनां हृदि संस्थितम् ॥
 तस्यैवं वर्त्तमानस्य कदाचित्परमा कला ।
 स्वरूपं दर्शयामास दिव्यं विष्णुसमुद्भवम् ॥‡
 दृष्ट्वा प्रणम्य शिरसा विष्णोर्भगवतः प्रियाम्§ ।
 संस्तूय विविधैः स्तोत्रैः कृताञ्जलिरभाषत ॥
 इन्द्रद्युम्न उवाच ।
 का त्वं देवि विशालाक्षि विष्णुचिह्नाङ्किते शुभे ।
 याथातथ्येन वै भावं तवेदानीं ब्रवीहि मां मे ॥

-
- * विपुलान् इति F and H.
  - † गूढरूपे इति C and D.
  - ‡ श्लोकोऽयं B पुस्तके नास्ति ।
  - § प्रभामिति F, G and H.
  - ¶ चार्धः प्रयोगः, ब्रूहि ।

तस्य तदाकामाकर्ष्यं सुप्रसन्ना सुमङ्गला ।
हसन्ती संस्मरन्* विष्णुं प्रियं ब्राह्मणमब्रवीत् ॥
श्रीरवाच ।

न मां पश्यन्ति सुनयो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
नारायणाभिकामिकां मायाहं तन्नयी परा ॥
न मे नारायणाद्भेदो विद्यते हि विचारतः ।
तन्नय्यहं परं ब्रह्म स विष्णुः परमेश्वरः ॥
येऽर्चयन्तीह भूतानामाश्रयं† पुरुषोत्तमम् ।
ज्ञानेन कर्मयोगेन न तेषां प्रभवाम्यहम् ॥
तस्मादनादिनिधनं कर्मयोगपरायणः ।
ज्ञानेनाराधयानन्तः‡ ततोमोक्षमवाप्ससि ॥

ब्रह्मुक्तः स मुनिश्रेष्ठ इन्द्रद्युम्नो महामतिः ।
प्रसव्य शिरसा देवीं प्राञ्जलिः पुनरब्रवीत् ॥
कथं स भगवानीशः शाश्वतो निष्कलीऽच्युतः ।
ज्ञातुं हि शक्यते देवि ब्रूहि मे परमेश्वरि ॥
एवमुक्त्वाथ विप्रेष§ देवी कमलवासिनी ।
साक्षान्नारायणो ज्ञानं दास्यतीत्याह तं मुनिम् ॥

* चार्धः प्रथमः । संस्मरन्ती ।

† सूतानामाश्रयम् इति C and D.

‡ ज्ञानेनाराधयेज्ञानम् इति A, F and H.

§ एवमुक्त्वा तु द्वेवेन इति B.

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां संसृज्य प्रवर्तं मुनिम् ॥
 स्मृत्वा परात्परं विष्णुं तत्रैवान्तरधीयत ॥
 सोऽपि नारायणं द्रष्टुं परमेष समाधिना ।
 आराधयद्दृषीकेशं प्रवृत्तार्त्तिप्रभञ्जनम्* ॥
 ततो बहुतिथे काले गते नारायणः स्वयम् ।
 प्रादुरासीत्‡ महायोगी पीतवासा जगन्नाथः ॥
 दृष्ट्वा देवं समायान्तं विष्णुमात्मानमव्ययम् ।
 जानुभ्यामवर्णीं गत्वा तुष्टाव गरुडध्वजम् ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

यज्ञेशाश्रित गोविन्द माधवानन्त केशव ।
 कृष्ण विष्णो हृषीकेश तुभ्यं विश्वात्मने नमः ॥
 नमोऽस्तु ते पुराणाय हरये विश्वमूर्त्तये§ ।
 सर्गस्थितिविनाशानां हेतवेऽनन्तग्रन्थये ॥
 निर्गुणाय नमस्तुभ्यं निष्कलाय नमोनमः॥ ।
 पुरुषाय नमस्तेऽस्तु विश्वरूपाय ते नमः ॥
 नमस्ते वासुदेवाय विष्णवे विश्वयोनये ।

* एष श्लोकार्धः D पुस्तके नास्ति ।

† आद्यं परं हृषीकेशम् इति C. प्रवृत्तार्त्तिप्रभञ्जनम् इति B, E, F and H.

‡ चाधिरासीत् इति E, F and H.

§ विश्वे विश्वयोनये इति B.

॥ निष्कलायान्तात्मने इति C, D, E, F and H.

आदिमध्यान्तहीनाय ज्ञानगम्याय ते नमः ॥
 नमस्ते निर्विकाराय निष्प्रपञ्चाय ते नमः ।
 मेदामेदविहीनाय नमोऽस्त्वानन्दरूपिणे* ॥
 नमस्ताराय शान्ताय नमोऽप्रतिहतात्मने ।
 अनन्तमूर्त्तये तुभ्यममूर्त्ताय नमोनमः ॥
 नमस्ते परमार्थाय मायातीताय ते नमः †
 नमस्ते परमेशाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥
 नमोऽस्तु ते सुसूक्ष्माय महादेवाय ते नमः‡ ।
 नमः शिवाय शुद्धाय§ नमस्ते परमेष्ठिने ॥
 त्वयैतन्मृष्टमखिलं त्वमेव परमा गतिः ।
 त्वं पिता सर्वभूतानां त्वं माता पुरुषोत्तम ॥
 त्वमक्षरं परं धाम चिन्मात्रं व्योम निष्कलम्॥ ।
 सर्वस्वाधारमव्यक्तमनन्तं तमसः परम् ॥

* नमस्त्वानन्दमूर्त्तये इति C and D.

† 'नमस्ते निर्विकाराय' इत्यारम्भ 'मायातीताय ते नमः' इत्यन्तं E, F, G and H पुरुषेषु न दृश्यते ।

‡ मायातीताय ते नमः इति D and G.

§ नमस्ते शिवरूपाय इति D.

¶ त्वयैव मृष्टमखिलम् इति B, D, E, F and H.

॥ व्योमसंज्ञितम् इति C.

प्रपश्यन्ति परात्मानं* ज्ञानदीपेन केवलम् ।
प्रपद्ये भवती रूपं† तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

एवं सुवर्त्म भगवान् भूतात्मा भूतभावनः ।

उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां पश्यथ्यं प्रहसन्निव ॥

सृष्टमात्रो भगवता विष्णुना मुनिपुङ्गवः ।

यथावत्परमं तत्त्वं ज्ञातवांस्त्वत्प्रसादतः ॥

ततः प्रहृष्टमनसा प्रषिपत्य जनार्दनम् ।

प्रोवाचोन्निद्रपद्मार्चं‡ पीतवाससमञ्चुतम् ॥

त्वत्प्रसादादसन्दिग्धमुत्पन्नं पुरुषोत्तम ।

ज्ञानं ब्रह्मैकविषयं परमानन्दसिद्धिदम् ॥

नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय वेधसे§ ।

किं करिष्यामि योगीश ॥ तन्मे वद जगन्नाथ ॥

श्रुत्वा नारायणो वाक्यमिन्द्रद्युम्नस्य माधवः॥ ।

उवाच सस्मितं वाक्यमशेषं जगती हितम्** ॥

● प्रपश्यन्ति महात्मान इति A, प्रपश्यन्ति महात्मान इति E, F and H.

† प्रपद्यन्ते ततो रूपम् इति C and D.

‡ प्रोवाच तं च पद्माचम् इति C and D.

§ हेतवे इति A, D, E, F and H.

॥ योगेन इति E, F and H.

॥ धीमतः इति H, धीमतेः इति E and F.

** मन्त्रेण जगती हितमिति E, F and H.

श्रीभगवानुवाच ।

वर्षात्रमाचारवतां पुंसां देवो महेश्वरः ।
 ज्ञानेन भक्तियोगेन पूजनीयो न चान्यथा ॥
 विघ्नाय तत्परं तत्त्वं विभूतिं कार्यकारणम् ।
 प्रवृत्तिश्चापि मे ज्ञात्वा मोक्षार्थीश्वरमर्षयेत् ॥
 सर्वसङ्क्रान्परित्यज्य ज्ञात्वा मायामयं जगत् ।
 अद्वैतं भावयात्मानं द्रष्टव्यं परमेश्वरम् ॥
 त्रिविधां भावनां ब्रह्मन् प्रोष्यमानां निबोध मे ॥
 एका महिषया तत्र द्वितीया व्यक्तसंश्रयाः ॥
 अन्या च भावना ब्राह्मी विज्ञेया सा गुणातिगा ।
 आसामन्यतमाश्चाथ भावनां भावयेद्बुधः ॥
 अशक्तः संश्रयेदाद्यामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
 समाराधय विश्वेशं ततो मोक्षमवाप्स्यसि ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच ।

किन्तत्परतरं तत्त्वं का विभूतिर्जनार्दन ।
 किङ्कार्थं कारणं कस्त्वं प्रवृत्तिश्चापि का तव ॥

• चाक्षनेपदमाद्यम् ।

† विघ्नमय इति A, E, F and H. नया अथ इति D.

‡ चाक्षसंश्रया इति E, F, G and H.

श्रीभगवानुवाच ।

पराल्परतरं तत्त्वं परं ब्रह्मैकमव्ययम् ।
 नित्यानन्दमयं* ज्योतिरक्षरं तमसः परम् ॥
 ऐश्वर्यं तस्य यन्नित्यं विभूतिरिति गीयते ।
 कार्यं जगदद्याव्यक्तं कारणं शुद्धमक्षरम् ॥
 अहं हि सर्वभूतानामन्तर्यामीश्वरः परः ।†
 सर्गस्थित्यन्तकर्तृत्वं प्रवृत्तिर्मम गीयते ॥
 एतद्विज्ञाय भावेन यद्भावदखिलां द्विज ।
 ततस्त्वं कर्मयोगेन शाश्वतं सम्यगर्चय ॥

ब्रह्मद्युञ्ज उवाच ।

के ते वर्षाश्रमाचारा येः समाराध्यते परः ।
 ज्ञानञ्च कीदृशं दिव्यं‡ भावनाचयसंस्थितम्§ ॥
 कथं सृष्टमिदं पूर्वं कथं संक्रियते पुनः ।
 कियत्यः सृष्टयो लोके वंशा मन्वन्तराणि च ॥
 कानि तेषां प्रमाणानि पावनानि व्रतानि च ।
 तीर्थान्यर्कादिसंस्थानं पृथिव्यायामविस्तरम्¶ ॥

* नित्यानन्द' परम् इति A, D, E, F and H.

† अहं हि सर्वभूतानामीश्वरः प्रहुरव्ययः इति D. अनन्तरीणोति G.

‡ पुण्ड्रम् इति C.

§ निमित्तम् इति D.

¶ पृथिव्या चावानी देवे विश्वरी विश्वारच दयोः समाहारः तत् । The whole length and breadth of the earth. विश्वारे इति A.

कति द्वीपाः समुद्राच्च पर्वताच्च नदीनदाः ।

ब्रूहि मे पुच्छरीकाच्च यथावदधुना पुनः# ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

एवमुक्त्वोऽथ तेनाहं भक्तानुग्रहकाम्यया ।

यथावदखिलं सम्यगवोचं† मुनिपुंगवाः ॥

व्याख्यायाशेषमेवेदं यत्पृष्टोऽहं द्विजेन तु ।

अनुष्टुप् च तं विप्रं तत्रैवान्तर्हितोऽभवम् ॥

सोऽपि तेन विधानेन मदुक्तेन द्विजोत्तमाः ।

आराधयामास परं भावपूतः‡ समाहितः ॥

त्वक्का पुत्रादिषु स्नेहं निर्हन्वो निष्परिग्रहः ।

स न्यस्य§ सर्वकर्माणि परं वैराग्यमाश्रितः ॥

आत्मन्यात्मानमन्वीक्ष्य स्वात्मन्येवाखिलं जगत् ।

संप्राप्य भावनामन्थां ब्राह्मीमक्षरपूर्विकाम् ॥

अवाप परमं योगं येनैकं¶ परिपश्यति ।

यं विनिद्राजितश्चासाः॥ काञ्चन्ते मोक्षकाञ्चिणः ॥

● यथावदखिलं मम इति B.

† सर्वमवोचम् इति A, C, D, E, F and H.

‡ आवेः सदभिप्रायैः पूत इत्यर्थः । भावपूतः इति B and D.

§ संन्यस्य इति B and D.

¶ येनैव इति A and E.

॥ विनिद्रया चनाश्रयेन जितो बभूवतः चासौ वैशयोक्ताः ।

ततः कदाचियोगीन्द्रो ब्रह्मायं द्रष्टुमव्ययम्* ।
 जगामादित्यनिर्देशात्मानसीत्तरपर्वतम्† ॥
 आकाशेनैव विप्रेन्द्रो योगैश्वर्यप्रभावंतः ।
 विमानं सूर्यसङ्घाशं प्रादुर्भूतमनुत्तमम् ॥
 अन्वगच्छन्देवगणा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 दृष्टान्ये‡ पथि योगीन्द्रं सिद्धा ब्रह्मर्षयो ययुः ॥
 ततः स गत्वानुगिरिं विवेश सुरवन्दितम् ।
 स्थानं तद्योगिभिर्जुष्टं यत्रास्ती परमः पुमान् ॥
 संप्राप्य परमं स्थानं सूर्यायुतसमप्रभम् ।
 विवेश चान्तर्भवनं देवानाञ्च दुरासदम् ॥
 विचिन्तयामास परं शरत्थं सर्वदेहिनाम् ।
 अनादिनिधनं चैव§ देवदेवं पितामहम् ॥
 ततः प्रादुरभूत्तस्मिन् प्रकाशः¶ परमाद्भुतः ॥ ।
 तन्मध्ये पुरुषं पूर्वं** मपश्यत्परमं पदम् ॥

* द्रष्टुमुद्यतः इति D.

† मानसीत्तरपर्वतम् मानससरसः उत्तरस्यां दिशि स्थितं पर्वतं मेरुमित्यर्थः ।

‡ हृदयेः पथि योगीन्द्र इति E, F and H.

§ देवमिति B, C, D, E, F and H.

¶ प्रकाशः ज्योतिरित्यर्थः ।

॥ परमात्मनः इति B and C.

** सर्वं इति A, E, F and H.

महान्तं तेजसो राशिमगम्यं ब्रह्मविहिषाम् ।
 चतुर्मुखं सुदाराङ्गमर्षिर्भिरुपशोभितम् ॥
 सोऽपि योगिनमन्वीक्ष्य प्रथमन्तमुपस्थितम् ।
 प्रत्युद्गम्य स्वयं देवो विश्वात्मा परिष्वजे ।
 परिष्वक्तस्य देवेन हिजेन्द्रस्याथ देहतः ।
 निर्गत्य महती ज्योत्स्ना विवेशादित्यमण्डलम् ॥
 ऋष्यश्रुःसामसंघं तत्पवित्रममलं पदम् ।
 हिरण्यगर्भो भगवान् यथास्ते हृदयकव्यभुक् ॥
 द्वारं तद्योगिनामाद्यं वेदान्तेषु प्रतिष्ठितम् ।
 ब्रह्मतेजोमयं त्रीमद्दृष्टा† शैव मनीषिणाम् ॥
 दृष्टमात्रो भगवता ब्रह्मचारिर्भूयो मुनिः ।
 अपश्यदैश्वरं तेजः शान्तं सर्वत्रयं शिवम् ॥
 स्वात्मानमक्षरं व्योम यत्र विष्णोः परं पदम् ।
 आनन्दमचलं‡ ब्रह्मस्थानं तत्पारमेश्वरम् ॥
 सर्वभूतात्मभूतस्य‡ परमैश्वर्यमास्थितः ।
 प्राप्तवानात्मनो धाम यत्तन्मोक्षाख्यमव्ययम् ॥

• चतुर्मुख इति D.

† त्रीमद्दृष्टा इति B and C. यत्ना देवननोविषामिति D.

‡ आनन्दमपरमिति C and D.

§ मृतः सः इति B.

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वक्ष्यामि विधौ स्मितः ।
समाश्रित्यान्तिर्भ भावं मायां कर्माणि तरेद्बुधः ॥

सूत उवाच ।

व्याहृता हरिणा त्विदं नारदाद्या महर्षयः ।
शक्रेण सहिताः सर्वे पराच्छुर्गदङ्घ्रजम् ॥

शठय ज्ञुः ।

देवदेव हृषीकेश नाथ नारायणाव्ययः ।
तद्ददाशेषमस्मानं चतुर्त्तं भवता पुरा ॥
इन्द्रद्युम्नाय विप्राय शानं धर्मादिगोचरम्* ।
शुश्रूषाम्ययं शक्रः सखा तव जगन्नाथ ॥
ततः स भगवान् विष्णुः कूर्मरूपी जनार्दनः ।
रसातलगतो देवो नारदाद्यैर्महर्षिभिः ॥
पृष्टः प्रोवाच सकलैः पुराणं कौर्मसुत्तमम् ।
सन्निधौ देवराजस्य तद्वज्रे भवतामहम् ॥
धन्यं यशस्यमायुषं पुण्यं मोक्षप्रदं नृषाम् ।
पुराणश्रवणं विप्राः कथनञ्च विशेषतः ॥

- * नारायणाव्यय इति B and C.
- † धर्मादिगोचरम् इति C and D.
- ‡ भगवान् इति E, F and H.

श्रुत्वा चाध्यायमेवैकं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
उपाख्यानमथैकं* वा ब्रह्मलोके महीयते ॥
इदं पुराणं परमं कीर्णं कूर्णस्वरूपिणा ।
उक्तं वै देवदेवेन† अघातघ्नं विजातिभिः ॥

इति श्रीकूर्णपुराणे ब्रह्मसूक्तलोके प्रथमोऽध्यायः ।

---

* मण्डानम् इति A, E, F and H.

† देवाधिदेवेन इति B.

द्वितीयोऽध्यायः ।

कूर्पाउवाच ।

नृषुध्वष्टपयः* सर्वे यत्पृष्टोऽहं जगद्वितम् ।
 वक्ष्यमाणं मया सर्वमिन्द्रयुक्त्राय भाषितम् ॥
 भूतैर्भव्यैर्भवन्निस्र† चरितैरुपवृंहितम् ।
 पुराणं पुष्यदं नृषां मोक्षधर्मानुकीर्त्तनम् ‡ ॥
 अहं नारायणो देवः पूर्वमासन्न मे परम्§ ।
 उपास्य विपुलां निद्रां भोगिशय्यां समाश्रितः ॥
 चिन्तयामि पुनः सृष्टिं निशान्ते प्रतिबुध्य तु ॥
 ततो मे सहस्रोत्पन्नः प्रसादो मुनिपुंगवाः ।
 चतुर्मुखस्ततो जातो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
 तदन्तरेऽभवत्क्रोधः कस्माच्चित्कारणात्तदा ।
 आत्मनो॥ मुनिशार्दूलास्तत्र देवो महेश्वरः ॥

* अक्षयं हुनयः इति B.

† भूतैर्भव्यैर्भवन्निस्रः इति A, E, F and H. भवन्ति इति भवाः भवा एष
 मव्याः वर्त्तमानाः । यद्यपि भव्यशब्दः भविष्यदर्थे कदसावाप्यत्र तद्वित-य-प्रत्ययविज्ञतया
 न तदर्थबोधकः ।

‡ मोक्षधर्मानुवर्त्तनाम् इति D.

§ अहं पूर्वमासं, मे परं मयः अन्यत् किञ्चित् न आसीदिति शेषः ।

॥ आत्मना इति B and C.

रुद्रः क्रोधात्मको जप्ते शूलपाशस्त्रिलोचनाः ।
 तेजसा सूर्यसङ्घाशस्त्रैलोक्यं संदृष्टस्त्रिवः ॥
 तदा श्रीरभवद्देवी कमलायतलोचना ।
 सुरूपा सौम्यवदना मोहिनी सर्वदेहिनाम् ॥
 रुचिस्त्रिता सुप्रसन्ना† मङ्गला महिमासदा ।
 दिव्यकान्तिसमायुक्ता दिव्यभास्वोपशोभिता ॥
 नारायणी महामाया मूलप्रकृतिरव्यया ।
 स्वधात्रा पूरयन्तीदं मत्पार्श्वं समुपाविशत् ।
 तां दृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा मामुवाच जगत्पतिम् ।
 मोहायाशेषभूतानां नियोजयः‡ सुरूपिणीम् ॥
 येनेयं विपुला सृष्टिर्वर्धते§ मम माधव ।
 तद्योक्तोऽहं त्रियं देवीमब्रवीत् प्रहसन्निव ॥
 देवीदमस्त्रिंशं विंशं सदेवासुरमानुषम् ।
 मोहयित्वा ममादेशाब्धंसारे विनिपातय ॥

* निर्दृष्टस्त्रिव इति B, संदृष्टस्त्रिव इति C.

† सुसम्पन्ना इति E, F, G and H.

‡ मन्त्रियोगान्निवोजय इति A, E, F and H.

§ वर्धते इति A and H.

¶ तद्योक्तः स त्रियं देवीमब्रवीत् इति C, F and H.

ज्ञानयोगरतान्दानान् ब्रह्मिष्ठान् ब्रह्मवादिनः* ।
 अक्रोधनान् सत्त्वपरान्दूरतः परिवर्ज्य ॥
 ध्यायिनो निर्भमान् शान्तान्बार्हिकान्वेदपारगान् ।
 याजिनस्तापसान्विप्रान्दूरतः परिवर्ज्य ॥†
 वेदवेदान्तविज्ञानसंखिन्नाग्नेयसंश्रयान् ।
 महायज्ञपरान्विप्रान्दूरतः परिवर्ज्य ॥
 ये यजन्ति अपैर्हीमैर्हेवदेवं महेश्वरम् ।
 स्वाध्यायेनेष्वया दूरात्तान् प्रयत्नेन वर्ज्यः‡ ॥
 भक्तियोगसमायुक्तानीश्वरार्पितमानसान् ।
 प्राणायामादिषु रतान्दूरात्परिहरामसान् ॥
 प्रणवासक्तमनसो ब्रह्मजप्यपरायणान् ।
 अथर्वशिरसोऽ वेत्सून्॥ धर्मज्ञान् परिवर्ज्य ॥
 बहुनाथ किमुक्तेन स्रधर्मपरिपालकान् ।
 ईश्वराराधनरताश्चक्रियोगात् मोहय ॥

* शान्तान्बार्हिकान् वेदपारगान् इति A, E, F and H.

† अक्रोधनान्वित्यारभ्य सार्धैकश्लोकः A, E, F and H पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ दूरात्प्रयत्नेन विवर्ज्य इति C and D.

§ An epithet of महापुरुष when masculine. Williams. अथर्वचः शिरसः
 ब्रह्मविद्याप्रतिपादकतया श्रेष्ठत्वात् स्वनामध्याते अथर्वोपनिषद्दे । वाचस्पत्यम् ।

॥ अथर्वशिरसोऽवेत्सून् इति B, ब्राह्मणभिरताभ्योरान् इति C, ब्राह्मणभिरता-
 भ्योरान् इति D.

एवं मया महामाया प्रेरिता हरिवल्लभा ।
 यथादेवं चकारासी तस्मान्नर्क्षीं समर्चयेत् ॥
 त्रियं ददाति विपुलां पुष्टिं मेधां यमो बलम् ।
 अर्चिता भगवत्पत्नी तस्मान्नर्क्षीं समर्चयेत् ॥
 ततोऽसृजत्स भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 चराचराणि भूतानि यथापूर्वं ममाग्नया ॥
 मरीचिसृम्बङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 दक्षमग्निं वसिष्ठश्च सोऽसृजद्योगविद्यया ॥
 नवैते ब्रह्मणः पुत्रा ब्राह्मणाः ब्राह्मणोत्तमाः ।
 ब्रह्मवादिन एवैते मरीच्याद्यास्तु साधकाः ॥
 ससर्ज ब्राह्मणांश्चक्रात् क्षत्रियांश्च भुजाहिभुः ।
 वैश्यान्रूढवादेवः पद्भ्यां शूद्रान् पितामहः ॥
 यन्ननिष्पत्तये ब्रह्मा शूद्रवर्जं ससर्ज ह ।
 गुप्तये सर्वदेवानां तेभ्यो यज्ञो हि निर्वभौ ॥
 ऋषो यज्ञं च सामानि तद्यैवात्सर्वानि च ।
 ब्रह्मणः सहजं रूपं नित्यैवा शस्त्रिरव्यया ॥
 अनादिनिधना दिव्या वागुक्थुष्टा स्वयम्भुवा ।
 आदौ वेदमयी भूता यतः सर्वाः प्रवृत्तयः† ॥

* ब्रह्मणा इति E, F and H. ब्रह्मणा तपसा ब्राह्मणीत्तमा इत्यर्थः । “वेदसर्ज
 वपोवृत्त” इत्यमरः ।

† माया एताः पूर्वाः प्रवृत्तयः इति D.

अतोऽन्यानि हि* शास्त्राणि पृथिव्यां यानि कानिचित् ।
 न तेषु रमते धीरः पाषण्डी रमते बुधः† ॥
 वेदार्थवित्तमैः कार्यं यत्स्मृतं मुनिभिः पुरा ।
 स ज्ञेयः परमो धर्मो नान्यशास्त्रेषु संस्थितः ॥
 या वेदवाङ्माः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।
 सर्वास्ता निष्कलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥
 पूर्वकल्पे प्रजा जाताः सर्वबाधाविवर्जिताः ।
 शुद्धान्तःकरणाः सर्वाः स्वधर्मपरिपालकाः‡ ॥
 ततः कालवशात्तासां रागद्वेषादिकोऽभवत् ।
 अधर्मोऽमुनिशार्दूलाः स्वधर्मप्रतिबन्धकः ॥
 ततः सा सहजा सिद्धिस्तासां नातीव जायते ।
 रजोमात्रात्मिकास्तासां सिद्धयोऽन्यास्तदाभवन् ॥
 तासु क्षीणास्वशेषासु कालयोगेन ताः पुनः ।
 वार्त्तोपायं पुनश्चक्रुर्हस्तसिद्धिञ्च कर्मजाम् ॥
 ततस्तासां विभुः§ ब्रह्मा कर्मजाजीवमकल्पयत् ।
 स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं धर्मान्गोवाच सर्वदृक् ॥

* अथान्यानि तु शास्त्राणि इति D. अन्यान्यानि हि शास्त्राणि इति G.
 अन्यान्यपि हि शास्त्राणि इति E, F and H.

† पाषण्डी तेन जायते इति B, C and H, पाषण्डी जायते पुनः इति
 D, E and F, पाषण्डी रमते पुनः इति G.

‡ स्वधर्मनिरताः सदा इति B.

§ पिता इति D.

साक्षात्प्रजापतेर्मूर्तिर्निर्गुणः प्रजापतिर्द्विजाः* ।
 सन्नादयस्तद्दनाच्छ्रुत्वा धर्मानयोषिरे ॥
 यजनं यजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
 अध्यापनं चाध्ययनं षट् कर्माणि द्विजोत्तमाः ॥
 दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः क्षत्रियवैश्वयोः ।
 दक्षीयुषं क्षत्रियस्य कृषिर्वैश्वस्य ग्रस्यते ॥
 शूद्रवैव† द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
 कारकर्म तथाजीवः पाकयज्ञादि धर्मतः‡ ॥
 ततः स्त्रियेषु वर्षेषु स्थापयामास चाश्रमान् ।
 गृहस्य च वनस्य च भिक्षुकं ब्राह्मणारिचम् ॥
 अन्नयोऽतिविशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्चनम् ।
 गृहस्य च समासेन धर्मोऽर्थं मुनिपुंगवाः ॥
 होमोमूषफलागित्वं स्वाध्यायस्तप एव च ।
 संविमानो यथाध्यायं धर्मोऽर्थं वनवासिनाम् ॥
 भैक्षायनश्च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः ।
 सम्यग्ज्ञानश्च वैराग्यं धर्मोऽर्थं भिक्षुके मतः ॥

-
- ब्राह्मण विजाः इति A, E and F. ब्राह्मणः इति C.
  - † शूद्रा वै इति A, E and F.
  - ‡ कर्माणां कर्मविशेषं तथा इति A, E and F.

भिक्षाचर्या* च शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
 सन्यासकार्याभिकार्यश्च धर्मोऽयं ब्रह्मचारिणाम् ॥
 ब्रह्मचारिवनस्थानां भिक्षुकाणां द्विचोत्तमाः ।
 साधारणं ब्रह्मचर्यं प्रोवाच कमलोद्भवः ॥
 ऋतुकालाभिगामित्वं स्वदारेषु न चान्यतः ।
 पर्व्ववर्जं गृहस्थस्य ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् ॥
 आगर्भधारणादाना कार्या तेनाप्रमादतः ।
 अकुर्वाणसु विप्रेन्द्रा भ्रूषहा तूपजायते† ॥
 वेदाभ्यासोऽन्वहं गृह्या त्राहृष्टातिथिपूजनम् ।
 गृहस्थस्य परो धर्मो देवताभ्यर्चनं तथा ॥
 वैवाह्यमग्निमिन्धीत‡ सायं प्रातर्यथाविधि ।
 देशान्तरगतो वाच सतपत्रीक एव च ।
 त्रयाणामाश्रमाणां गृहस्थो गोनिरुच्यते ।
 अन्ये तस्युपजीवन्ति तस्माच्छ्रेयान् गृह्याश्रमी ॥
 ऐकाश्रम्यं गृहस्थस्य षतुर्णां श्रुतिदर्शनात् ।
 तस्मान्नाहंस्वमेवैकं विज्ञेयं धर्मसाधनम् ॥

* भिक्षाशनम् इति D.

† भ्रूषहा तु प्रजायते इति B. भ्रूषहा चीपजायते इति D.

‡ मनीत इति C, मासीत इति D.

परित्वजेदर्शकामो यी स्वातां धर्मवर्जितौ ।
 सर्वलोकविद्वज्च धर्ममप्याचरेत् तु ॥
 धर्मासंजायते धर्मो धर्मात्कामोऽभिजायते ।
 धर्म एवापवर्गाच्च तस्माद्धर्मं समाश्रयेत् ॥
 धर्मधार्थ्यं च कामश्च निवर्गस्त्रिगुणो मतः ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति तस्माद्धर्मं समाश्रयेत् ॥
 ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
 अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ *
 यस्मिन्धर्मसमायुक्ती धर्मकामौ व्यवस्रिती ।
 इहलोके सुखी भूत्वा प्रेत्यानस्थाय कल्पते ॥
 धर्मासंजायते मोक्षो धर्मात्कामोऽभिजायते ।
 एवं साधनसाध्यत्वं चातुर्विध्ये† प्रदर्शितम् ॥
 य एवं वेद् धर्माधिकाममोक्षस्तः‡ मानवः ।
 माहात्म्यं चातुर्तिष्ठेत्‡ सचानस्थाय कल्पते ॥

* 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था अधो गच्छन्ति तामसाः' इति श्रीकार्ष्णे F पुस्तके न दृश्यते । 'मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः अधो गच्छन्ति तामसाः' इति चंशय A, E, F and H पुस्तकेषु नास्ति ।

† चातुर्विध्ये इति A, B, E, F and H. अतस्तः विद्याः—प्राची-चिकी-त्रयी-वार्धा-दण्डनीलः एव चातुर्विध्यं तस्मिन् इत्यर्थः ।

‡ धर्मं च धर्मं च कामं च तैः सहितौ मोक्षस्तस्य इति विवक्षः ।

§ चात्मानं पदमार्थम् ।

तस्मादर्घ्यं च कामश्च त्वज्जा धर्मं समाश्रयेत् ।
 धर्मात्संजायते सर्वमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥
 धर्मेषु धार्यते सर्वं जगत्स्त्वावरजङ्गमम् ।
 अनादिनिधना शक्तिः सैषा ब्राह्मी द्विजोत्तमाः ॥
 कर्मणा प्राप्यते धर्मो ज्ञानेन च न संशयः ।
 तस्मात्ज्ञानेन सहितं कर्मयोगं समाश्रयेत्* ॥
 प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
 ज्ञानपूर्वं निवृत्तं स्वाश्रयं यदतोऽन्यथा ॥
 निवृत्तं सेवमानसु याति तत्परमं पदम् ।
 तस्माच्चिद्वृत्तं संवेद्यमन्यथा संसरेत्पुनः† ॥
 क्षमा दमो दया दानमस्त्रोभस्त्राग एव च ।
 आर्जवं चानसूया च तीर्त्मानुसरथं तथा ॥
 सत्त्वं सन्तोष‡मास्तिक्यं च वा चेन्द्रियनिग्रहः ।
 देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥
 अहिंसा प्रियवादित्वमपैशून्यमकल्मशा§ ।
 सामासिकमिमं धर्मं चातुर्वर्ष्येऽब्रवीन्मनुः ॥

* समाश्रयेत् इति B and D.

† सचरेत्पुन इति F.

‡ सन्तोषमिति लौबलमार्थम् ।

§ मकल्पता इति B, मवकता इति C, मजस्यता इति D.

प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ।
 स्थानमेन्द्रं क्षत्रियाणां संप्रामेष्यपसायिनाम् ॥
 वैश्वानां मासतं स्थानं स्वधर्ममगुवर्त्तताम्* ।
 मास्यवं शूद्रजातीनां परिचारेषु वर्त्तताम्* ॥
 अष्टाग्नीतिसहस्राबासुषीषामूर्ध्वरेतसाम् ।
 स्मृतं तेषाम्नु यत्स्थानं तदेव गुरुवासिनाम्† ॥
 सप्तर्षीषाम्नु यत्स्थानं स्मृतं तद्वै वनीकसाम् ।
 प्राजापत्यं गृहस्थानां स्थानमुत्तमं स्वयंभुवा ॥
 यतीनां जितचित्तानां न्यासिनाः‡मूर्ध्वरेतसाम् ।
 हैरश्ममर्भं तत्स्थानं यस्मान्नावर्त्तते पुनः ॥
 योगिनामसृतं स्थानं व्योमास्यं परमश्वरम्§ ।
 आनन्दमैश्वरं धाम सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

ऋषयश्चतुः ।

भगवन्देवतारिन्न हिरण्याक्षनिघ्नन ।
 चत्वारो ज्ञानमाः प्रोक्ता योगिनामेक उच्यते ॥

* अथ आत्मनेपदित्वेऽपि श्रद्धाराधः ।

/ † गुरुवासिनाम् इति A. गुरवे दास्यन्ते आत्मानमर्पयन्ति वै तेषाम् । अथ
 शीतलमेवाहं परश्रीकल च प्रथमाहं E, F and H पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ न्यासिनां सप्त्यासवतामित्यर्थः ।

§ परमाश्वरमिति B, E, F and H. यत् स्थानं परमश्वरमिति C. यत् स्थानं
 पारमेश्वरमिति D.

कूर्म उवाच ।

सर्वकर्माणि संन्यस्य समाधिमण्डलं त्रितः ।
य आस्ते निश्चलो योगी स सत्यासी च* पञ्चमः ॥
सर्वेषामात्रमात्रान्ते वैविध्यं श्रुतिदर्शितम्† ।
ब्रह्मचार्युपकुर्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्वात्ममात्रजेत् ।
उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बमरणायत्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋषानि त्रींशुपाकृत्य‡ त्यक्त्वा भार्याधनादिकम् ।
एकाकी यस्तु विचरेदुदासीनः स मौनिकः ॥
तपस्तप्यति योऽरथ्ये यजेद्देवान् शुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्वस्तापसोमतः ॥
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
साध्यासिकः स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो§ नित्यमावृच्छुर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्त्तते भिक्षुः प्रोच्यते पारमैष्ठिकः ॥

-
- * न इति B, D, E and H.
† वैविध्यं श्रुतिदर्शनमिति B and G.
‡ त्रींशुपाकृत्य इति B, चौशुपाकृत्य इति C.
§ योगमभ्यस्यते इति D.

यस्वात्मरतिरेव स्वादित्वदृप्तो महासुनिः ।
 सम्यग्दर्शनसम्पन्नः स योगी भिष्णुष्यते ॥
 ज्ञानसम्प्राप्तिसिनः केषिद्देहसम्प्राप्तिसिनोऽपरे ।
 कर्मसम्प्राप्तिसिनः केषिन्नविधाः पारमेष्ठिकाः ॥
 योगी च चिन्निधो ज्ञेयो भीतिकः* सांख्य एव च ।
 द्वितीयो ज्ञानमी प्रोक्तो योगसुत्तममाश्रितः ॥
 प्रथमा भावना पूर्वे सांख्ये त्वत्परभावना ।
 द्वितीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेष्ठरी ॥
 तस्मादेतद्विजानीष्वम्† आश्रमाणां चतुष्टयम् ।
 सर्वेषु वेदशास्त्रेषु पञ्चमी नोपपद्यते ॥
 एवं वर्तमानान् सृष्ट्वा देवदेवो निरञ्जनः ।
 दक्षादीन्प्राह विष्णोः सृजध्वं‡ विविधाः प्रजाः ॥
 ब्रह्मस्यो वचनात्पुत्रा दक्षाद्या सुनिसत्तमाः ।
 असृजन्त प्रजाः सर्वे देवमानुषपूर्वकाः ॥
 इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्रष्टृत्वे§ संव्यवस्थितः ।
 अहं वै पाशवामीदं संहरिष्यति शूलसृत् ॥

* वैदिक इति D.

† विद्यानीयादिति C.

‡ चाख्येपदमार्घम् ।

§ स्रष्टृदिति C and D.

तिस्रस्तु मूर्त्तयः प्रोक्ता ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 रजःसत्वतमोयोगात्परस्य परमात्मनः ॥
 अन्योन्यमनुरक्तास्ते ह्यन्योन्यमुपजीविनः ।
 अन्योन्यप्रणताश्चैव लीलया परमेश्वराः ॥
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव तथैवाक्षरभावना ।
 तिस्रस्तु भावना रुद्रे वर्त्तन्ते सततं द्विजाः ॥
 प्रवर्त्तते मध्यजस्तमाद्या त्वक्षरभावनाः* ।
 द्वितीया ब्रह्मणः प्रोक्ता देवस्याक्षरभावना ॥
 अहं चैव महादेवो न भिन्नः परमार्थतः ।
 विभक्त्य स्त्रेष्ठ्यात्मानं सोऽन्तर्यामीश्वरः स्थितः ॥
 त्रैलोक्यमखिलं स्रष्टुं सदेवासुरमानुषम् ।
 पुरुषः परतोऽव्यक्तो ब्रह्मत्वं समुपागमत् ॥
 तस्माद्ब्रह्मा महादेवी विष्णुर्विश्वेश्वरः परः ।
 एकस्यैव स्मृतास्त्रिस्रस्तहत्कार्यवशात्प्रभोः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वन्द्याः पूज्याः विशेषतः ।
 यदीच्छेदक्षिरात्स्नानं यत्तन्मोक्षास्यमव्ययम् ॥
 वर्षात्रमप्रयुक्तेन धर्मैश्च प्रीतिसंयुतः ।
 पूजयेद्भावयुक्तेन यावज्जीवं प्रतिप्लया ॥

* चाक्षरभावना इति A, E, F and H. प्रवर्त्तन्ते मध्यजस्तमयाचाक्षरभावनाः इति B.

चतुर्थांशमात्रमाद्यान्तु प्रोक्तोऽयं विधिवद्विजाः ।
 आश्रमो वैश्वतो ब्राह्मो हराश्रम इति त्रयः ॥
 तस्मिन्धारो नियतं* तद्भक्तजनवत्सलः ।
 ध्यायेद्दधार्चयेदेतान् ब्रह्मविद्यापरायणः ॥
 सवपामेव भक्तानां शशोर्षिभ्यमनुत्तमम् ।
 सितेन भक्त्या कार्यं सखाटे तु त्रिपुङ्गवम् ॥
 यस्तु नारायणं देवं प्रपन्नः परमं पदम् ।
 धारयेत्सर्वदा शूलं सखाटे गन्धवारिभिः ॥
 प्रपन्ना ये जगद्दीर्घं ब्रह्मायं परमेष्ठिनम् ।
 तेषां सखाटे तिलकं धारणीयम् सर्वदा ॥
 योऽसावनादिर्भूतादिः† काशात्मासौ धृतो भवेत् ।
 उपर्यधोभावयोगान्निपुङ्गवस्तु धारणात् ॥
 यत्तत्रघानं त्रिगुणं ब्रह्मविष्णुशिवाम्बकम् ।
 धृतम् शूल‡धरणाद्भवत्येव न संशयः ॥
 ब्रह्मतेजोमयं यत्कं यदेतन्नखलं रवेः ।
 भवत्येव धृतं खानमैश्वरं तिलके ह्यते ॥

* सवतमिति B.

† भगवान् इति D.

‡ धर्मं चिन्म इति C.

तस्मात्कार्यं विशूलाङ्गं* तद्या च तिलकं शुभम् ।
 आयुष्यन्नापि भक्तानां नयाणां विधिपूर्वकम् ॥
 यजेत शुद्धयादम्नौ अपेह्याज्जितेन्द्रियः ।
 शान्तो दान्तो जितक्रोधो वर्षान्त्रयमविधानवित् ॥
 एवं परिचरेद्देवान् यावज्जीवं समाहितः ।
 तेषां स्वस्थानमचलं† सोऽचिराद्दधिगच्छति ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे वर्षान्त्रयवर्षनं नाम द्वितीयाध्यायः ।

* शीवल्लभाङ्गम् ।

† ततस्तत्स्थानमचलमिति D.

तृतीयोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

वर्षा भगवतोद्दिष्टासत्वारोऽप्याश्रमास्तथा ।

इदानीं क्रममस्माकमाश्रमाणां वद प्रभो ॥

शुभं उवाच ।

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

क्रमेणैवाश्रमाः प्रोक्ताः कारणादन्वया भवेत्* ॥

उत्पन्नज्ञानविभ्रानो वैराग्यं परमं गतः ।

प्रब्रजेद्ब्रह्मचर्यात्[†] यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

दारानाहृत्य विधिवदन्वया विविधैर्मखैः ।

यजेदुत्पादयेत्पुत्रान् विरक्तो यदि संन्यसेत् ॥

अनिष्टा विधिवद्यज्ञैरनुत्पाद्य तथात्मजान् ।

न गार्हस्थ्यं गृही त्यक्त्वा‡ संन्यसेद्दुद्धिमान् द्विजः ॥

अथ वैराग्यवेगेन स्वातुं नोत्सहते गृहे ।

तत्रैव संन्यसेद्दिडाननिष्ठापि द्विजोत्तमः ॥

---

* कारणादन्वयाभवन् इति D, E and F.

† ब्रह्मचर्यात् इति D.

‡ गृहीत्वा च इति B. गृहीत्वेव इति E, F, G and H.

तथापि* विविधैर्यज्ञैरिष्टा वनमघात्रयन्तं ।
 तपस्तप्ता तपोयोगाद्विरक्तः संन्यसेद्विद्विः‡ ॥
 वानप्रस्थाश्रमं गत्वा न गृहं प्रविशेत्पुनः ।
 न संन्यासी वनश्चाथ ब्रह्मचर्यं च साधकः‡ ॥
 प्राजापत्यान्निरूप्येष्टिमान्नेयीमथवा द्विजः ।
 प्रव्रजेत्पुनः गृही विद्वान् वनाद्वा श्रुतिषोदनात् ॥
 प्रकर्तुमसमर्थोऽपि कुहेति यजति॥ क्रियाः ।
 अन्धः पङ्गुर्दरिद्रो वा विरक्तः संन्यसेद्विजः ॥
 सर्वेषामिव वैराग्यं संन्यासे तु** विधीयते ।
 एतत्क्षेत्रेवाविरक्तो यः†† संन्यासं कर्तुमिच्छति ॥

* अथवा इति B. अथापि इति E, F and H.

† वनमघात्रयेत् इति B. वनमघात्रयेत् इति D.

‡ संन्यसेद्विद्वि इति B, C, E, F, G and H. संन्यसेद्विद्विः इति D.

§ वसन्त्यासी वनश्चाथ ब्रह्मचर्यात्साधकः इति B. न संन्यासी वनं चाथ ब्रह्म-
 चर्यं च साधकः इति C. न संन्यासी वने वासं ब्रह्मचर्यं न साधकः इति D. ब्रह्मचर्यं न
 साधकमिति E, F and H.

¶ प्रव्रजेत् इति E, F and H.

॥ जपति इति E, F and H.

** संन्यासाथ इति B. संन्यासे तु विभाव्यते इति D.

†† एतत्क्षेत्रेवाविरक्तो वा इति E, F, G and H.

एकस्मिन्मन्त्रेण सम्भ्रज्यते तामरचान्तिकम्* ।
 त्र्यहोवानाम्त्रमे युक्तः सोऽस्य तत्वाय कल्पते ॥
 न्यायागतघनः† शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ।
 स्वधर्मपासको नित्यं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 ब्रह्मस्थाधाय कर्मैवाधि निःसङ्गः कामवर्जितः ।
 प्रसन्नेनैव मनसा कुर्वाणो याति तत्पदम् ॥
 ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे संप्रदीयते ।
 ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
 नाहं कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुर्वते तथा ।
 एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 प्रीचातु भगवानीशः कर्मैवानेन शाश्वतः ।
 करोति सततं बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
 यद्वा फलानां‡ संन्यासं प्रकुर्यात्परमेश्वरे ।
 कर्मैवानेतदप्याहुर्ब्रह्मार्पणमनुत्तमम् ॥
 कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं सङ्गवर्जितम् ।
 क्लियते विदुषा कर्म तद्भवेदपि मोघदम् ॥

* मरुचाहिवाः इति B.

† न्यायागतघनः इति G. न्यायेन जघनं भगवामात्रं गतः प्राप्तः, न्यायेन दत्त-
 चर्मैव इत्यर्थः ।

‡ फलार्थं इति B.

अथवा* यदि कर्माणि कुर्यान्नित्त्वान्थपि द्विजः ।
 अकृत्वा फलसंन्यासं बध्यते तत्फलेन तु ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन त्वन्ना कर्माञ्चितं फलम् ।
 अविद्वानपि कुर्वीत कर्माप्नोति चिरात्पदम् ॥
 कर्मणा क्षीयते पापमैहिकं पौर्विकं तथा ।
 मनःप्रसादमन्वेति ब्रह्मविज्जायते नरः ॥†
 कर्मणा सहिताज्ञानात् सम्यग्योगोऽभिजायते ।
 ज्ञानं च कर्मसहितं जायते दीपवर्जितम् ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यत्र तत्रान्यत्र रतः ॥‡
 कर्मणा शीघ्ररतुद्यर्थं कुर्यान्नैष्कर्म्यमाप्नुयात् ॥
 संप्राप्य परमं ज्ञानं नैष्कर्म्यं तप्यसादतः ।
 एकाकी निश्चमः शान्ती जीवन्नेव§ विमुच्यते ॥
 वीक्षते परमात्मानं परं ब्रह्म महेश्वरम् ।
 नित्यानन्दी निराभासः¶ तस्मिन्नेव लयं व्रजेत् ॥

-
- * अथवा इति B, C and D.
 † मनः प्रसादमन्वेति ब्रह्म विज्जायते ततः इति B, C and D.
 ‡ कर्मणा सहितादित्यादि सार्धैकश्लोकः C पुस्तके न दृश्यते ।
 § जीवन्नपि इति C and D.
 ¶ निश्चानन्दं निराभासं इति C and D.

तस्मात्क्षेवेत सततं कर्ष्ययोगं प्रसन्नधीः* ।
 दृश्ये परमेशस्य तत्पदं याति शाश्वतम् ॥
 एतद्दः कथितं सर्वं चातुरात्रय्यमुत्तमम्† ।
 न ह्येतन्नमतिक्रम्य सिद्धिं विन्दति मानवः‡ ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे चातुरात्रय्यवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

-
- * प्रसन्नधीः इति C and D.
  - † सत्यवर्षात्रयममुत्तमम् इति B.
  - ‡ विन्दन्ति मानवाः इति B and C.

चतुर्थोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

श्रुत्वाश्रमविधिं कृत्स्नमृषयो हृष्टचेतसः* ।

नमस्कृत्य हृषीकेशं पुनर्वचनमब्रुवन् ॥

मुनय जसुः ।

भाषितं भवता सर्वं चातुराश्रम्यमुत्तमम् ।

प्रदानं श्रौतमिच्छामी यथा सम्भवते† जगत् ॥

कुतः सर्वमिदं जातं कस्मिंश्च लयमेथति ।

नियन्ता कश्च सर्वेषां वदस्व‡ पुद्गलोत्तम ॥

श्रुत्वा नारायणो वाक्यमृषीणां कूर्मरूपदृक् ।

प्राह गन्धीरया वाचा भूतानां प्रभवोऽव्ययः ॥

कूर्म उवाच ।

महेश्वरः परोऽव्यक्तः§ चतुर्थ्यहः¶ सनातनः ।

अनन्तश्चाप्रमेयश्च नियन्ता सर्व्वतीमुखः ॥

---

* हृष्टमानसाः इति B, C and D.

† चार्धमात्मनेपदम् । प्राश्रयकाले तु वैकल्पिकमात्मनेपदं भवति ।

‡ वदस्व इति आत्मनेपदमार्धम् ।

§ परोऽव्यक्तात् इति A, E, F and H.

¶ चत्वारः व्यूहा अवस्थानभेदा यस्त तथोक्तः । चातुर्थ्यञ्च दृक्कमीनमन्त्रज्ञा-
संहतभेदात् । तथाच—“तिर्य्यम्बुतिश्च दृक्ः ज्ञात्, भोगोऽन्वाहतिरेव च । मन्त्रार्थं
सर्व्वतीवृत्तिः, प्रथम्वृत्तिरसंहतः” । यद्यपि व्यूहपदं देववरचर्माणां कृतं तथाप्यत्र महेश्वरश्च
सर्व्वव्यापित्वात् सर्व्ववस्थानमयत्वेन च चतुर्थ्यह इत्युच्यते ।

अव्यक्तं कारणं वस्तुमित्यं सदसदामकम् ।
 प्रधानं प्रकृतियेति धमाहुस्त्वचित्काः ॥
 गन्धवर्षःरसैर्हीनं शब्दस्पर्शविवर्जितम् ।
 अजरं ध्रुवमच्युतं नित्यं स्वात्मन्यवस्थितम् ॥
 जगद्योनिर्महाभूतं परब्रह्मः सनातनम् ।
 विग्रहः सर्वभूतानामात्मनाधिष्ठितं महत् ॥
 अनाद्यन्तमजं सूक्ष्मं त्रिगुणं प्रभवाव्ययम् ।
 असाम्प्रतःमविज्ञेयं ब्रह्माये समवर्तते ॥
 गुणसाम्ये तदा तस्मिन् पुरुषे वाक्यनिष्ठा स्थिते ।
 प्राकृतः प्रलयो ज्ञेयो यावद्विश्वासमुद्भवः ॥
 ब्राह्मी रात्रिरियं प्रोक्ता ब्रह्मःसृष्टिःरदाहता ।
 अहर्न विद्यते तस्य न रात्रिरुपचारतः ॥
 निशास्ते प्रतिबुद्धोऽसौ जगदादिरनादिमान् ॥
 सर्वभूतस्योऽव्यक्तादन्तर्यामीश्वरः परः ॥

* वर्षः रूपमित्यर्थः ।

† अमुकम् इति B. अचरम् इति D.

‡ परमिति E, F and H.

§ असाम्प्रतं सम्प्रति न भवम्, चिकालव्यापि शान्तमित्यर्थः ।

¶ वाक्यनि इति B, E, F and H.

|| अहःसृष्टिरिति E, F and H.

•• रात्रिरुपचारतः इति C and D.

†† जगदादिरनामयः इति B.

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्याद्य महेश्वरः ।
 शोभयामास योगिन परेषु परमेश्वरः ॥
 यथा मदी नरस्त्रीषां यथा वा माधवोऽनिलः ।
 अनुप्रविष्टः शोभाय तथासी योगमूर्तिमान्* ॥
 स एव शोभको विप्राः शोभ्यश्च परमेश्वरः ।
 स संकोचविकाशाभ्यां प्रधानत्वे व्यवस्थितः ॥
 प्रधानात्शोभ्यमानाश्च तथा पुंसः पुरातनात् ।
 प्रादुरासीत्सहस्रीजं प्रधानपुरुषात्मकम् ॥
 महानात्मा मतिर्ब्रह्मा† प्रबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।
 प्रज्ञा धृतिः स्मृतिः संविदेतस्मादिति‡ तत्स्मृतम् ॥
 वैकारिकास्त्रैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।
 त्रिविधोऽयमहंकारो महतः संबभूव ह ॥
 अहंकारोऽभिमानश्च कर्त्ता मन्ता§ च स स्मृतः॥
 आत्मा च मत्परो॥ जीवो यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

* पुरुषोत्तमः इति C.

† गतिर्ब्रह्मा इति B and C.

‡ संविदैश्वरश्चेति C and D.

§ कर्त्ता इति C and D.

॥ संकृत इति G. संकृत इति H.

॥ पुरुष इति B. प्रबल इति C. पुङ्ख इति F and H. पुङ्खः परमात्मरूपः ।

पुरुष इति G.

पञ्चभूतान्यहंकारात्तन्मात्राणि च जग्निरि ।
 इन्द्रियाणि च सर्वाणि* सर्वं तस्मात्तज्जगत् ॥
 मनस्त्वथक्त्वञ्जं प्रीक्ष्यं विकारः प्रथमः स्मृतः ।
 येनासीः† जायते कर्मा भूतादींश्चानुपश्यति ॥
 वैकारिकाद्दहंकारात्सर्गो वैकारिकोऽभवत्‡ ।
 तैजसानीन्द्रियाणि स्वुर्देवा वैकारिका दश ॥
 एकादशं मनस्तत्र स्वगुणेनोभयात्मकम् ।
 भूततन्मात्रसर्गोऽयं भूतादेरभवद्विजाः ॥
 भूतादिसु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्जं ह ।
 आकाशो‡ जायते तस्मात्तस्य शब्दो गुणो मतः ॥
 आकाशसु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्जं ह॥ ।
 वायुवत्पच्यते तस्मात्तस्य स्पर्शं गुणं विदुः ॥
 वायुश्चापि विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्जं ह ।
 ज्योतिरुत्पच्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ॥

-
- इन्द्रियाणि तथा देवाः इति B and C.
  - † तस्मात्तज्जगत् इति B, D, E, F, G and H.
  - ‡ एतच्चादिति A, E, F and H.
  - § सर्गो वैकारिकोऽभवदित्यारभ्य भूततन्मात्रेत्यन्तं C पुस्तके न दृश्यते ।
  - ¶ आकाशं जग्निरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षकम् इति B.
  - ॥ आकाश इत्यारभ्य ससर्जं इत्यन्तः श्लोकः C पुस्तके न दृश्यते ।

ज्योतिष्यापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज्यं ह ।
 सम्भवन्ति ततोऽर्भांसि रसाधाराणि तानि च ॥
 आपद्यापि विकुर्वाणाः* गन्धमात्रं ससर्जिरे ।†
 सङ्घातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणो मतः‡ ॥
 आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समावृषीत् ।
 द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् ॥
 रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शौ गुणावुभौ ।
 त्रिगुणः स्यात्ततो वह्निः स शब्दस्पर्शरूपवान् ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसमात्रं समाविशत् ।
 तस्माच्चतुर्गुणा आपोऽ विन्नेयास्तु रसात्मकाः ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धं समाविशत् ।
 तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु शब्दरतेषां ॥
 शान्ता घोरान्ध मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ।
 परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ।
 एते सप्त महात्मानो ह्यन्योन्यस्य समाश्रयात् ।
 नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नयः ॥

* विकुर्वन्त्य इति A, C, E, F and H.

† चात्मनेपदमात्रम् ।

‡ गन्धो गुणो मत इत्यारभ्य रूपं तथैवाविशत इत्यन्तं C पुस्तके न दृश्यते ।

§ गुणास्वाप इति C. गुणाद्याप इति D.

¶ वसते इति C, E and F. पश्यते इति D.

पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्तानुपहेष च ।
 महदादयो विशेषान्ता ऋच्छमुत्पादयन्ति ते ॥
 एककालसमुत्पन्नं जसनुद्बुदवच्च तत् ।
 विशेषेभ्योऽच्छमभवद्बृहत्तदुदकेययम् ॥
 तस्मिन् कार्यस्य कारणं* संसिद्धं परमेष्ठिनः ।
 प्राकृतेऽच्छे विवृष्टे तु क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ॥
 स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
 आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्ने समवर्त्तत ॥
 यमाहुः पुरुषं हंसं प्रधानात्परतः स्थितम् ।
 हिरण्यगर्भं कपिलं हृन्दीमूर्त्तिं सनातनम् ॥
 मेरुस्वर्गमभूत्तस्य जरायुश्चापि पर्वताः‡ ।
 गर्भोदकं समुद्राच्च तस्यासम्परमात्मनः ॥
 तस्मिन्नच्छेऽभवद्विष्णुं सदेवासुरमानुषम् ।
 चन्द्रादित्यौ सनत्सौ सप्रहौ सह वायुना ॥
 अग्निर्ह्यगुष्वाभिश्च वाह्यतोऽच्छं समावृतम् ।
 आपो द्यगुक्षेत्रैव तेजसा वाह्यतो वृताः ॥

* कार्यस्य कारणं तस्मिन् इति A, E, F and H.

† उक्तं गर्भवेदनचर्मा ।

‡ जरायुश्च महीधराः इति D.

तेजोदग्गुणेनैव वाह्यतो वायुना वृतम् ।
 आकाशेनावृतो वायुः खं तु भूतादिना वृतम्* ॥
 भूतादिर्महता तद्दव्यक्तेनावृतो महान् ।
 एते लोका महात्मानः सर्वे† तत्त्वाभिमानिनः ॥
 वसन्ति तत्र पुरुषास्तदात्मानो व्यवस्थिताः‡ ।
 ईश्वरायोगधर्माणि ये चान्ये तत्त्वचिन्तकाः§ ॥
 सर्वज्ञाः शान्तरजसो नित्यं मुदितमानसाः ।
 एतैरावरणैरखण्डं प्राकृतैः समभिवृतम् ॥
 एतावच्छक्यते बहून् मायैषा गहना द्विजाः ।
 एतन्प्राधानिकं कार्यं यन्मया वीजमीरितम्¶ ॥
 प्रजापतेः परा॥ मूर्त्तिरितीयं वैदिकी श्रुतिः ।
 ब्रह्माण्डमेतत्प्रकृतं समलोकबलान्वितम्** ॥

* आकाशेनावृतो वायुरित्यादि लोकाहं D पुरुषो न दृश्यते, परन्तु “वायुर्दग्गुणेनैव आकाशेनावृतो बहिः । भूतादिना दग्गुणेनाकाशो बहिरावृतः ॥” इति लोको दृश्यते ।

† सर्वतत्त्वाभिमानिनः इति A, E, F and H.

‡ नमःस्थिताः इति A, E, F and H.

§ योगचिन्तकाः इति B.

¶ पूर्वमीरितम् इति B.

॥ पुरा इति D.

** समलोकबलान्वितम् इति B and C. समलोकबलान्वितम् इति D.

द्वितीयं तस्य देवस्य शरीरं परमेष्ठिनः ।
 हिरण्यगर्भो भगवान् ब्रह्मा वै कनकाण्डजः ॥
 तृतीयं भगवद्रूपं प्राहुर्वेदार्थवेदिनः ।
 रजोगुणमयं चान्यद्रूपं तस्यैव धीमतः ॥
 चतुर्मुखसु* भगवान् जगद्गृष्टौ प्रवर्त्तते ।
 स्रष्टं च† पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतीमुखः ॥
 सत्त्वं गुणमुपात्रित्य विश्वविश्वेश्वरः स्वयम् ।
 अन्तकाले स्वयं देवः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥
 तमोगुणं समान्नित्यं रुद्रः संहरते जगत् ।
 एकोऽपि सञ्जहादेवस्त्रिधासौ समवस्थितः ॥
 सर्गरक्षास्तयगुणैर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ।
 एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा गुणैः‡ ॥
 योगेश्वरः शरीराणि करोति विकारोति च ।
 नानावृत्तिक्रियारूपनामवन्ति स्वस्तीत्यया ॥
 हिताय चैव भक्तानां स एव असते पुनः ।
 त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोक्ये संप्रवर्त्तते ॥
 स्रजते असते चैव वीक्षते च विशेषतः ।
 यस्माद्गुह्यानुष्ठानाति असते च पुनः प्रजाः ॥

* चतुर्मुखः स इति B and C. चतुर्मुखश्च इति D.

† संसृज्य इति C.

‡ उच्य इति E, F and H.

गुणात्मकत्वात्तैकात्म्ये* तस्मादेकः स उच्यते ।
 अग्रे हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतः सनातनः ॥
 आदित्वादादिदेवोऽसावजातत्वाद्जः† अतः ।
 पाति यस्मात्प्रजाः सर्वाः प्रजापतिरिति अतः ॥
 देवेषु च महादेवो महादेव इति अतः‡ ॥
 ब्रह्मत्वाच्च अतः ब्रह्मा परत्वात्परमेस्वरः ॥
 वशित्वाद्प्रवश्यत्वाद्दीम्बरः परिभाषितः ।
 ऋषिः सर्व्वजगत्वेन हरिः सर्व्वहरो यतः§ ॥
 अनुत्पादाच्च॥ पूर्व्वत्वात्सर्व्वभूरिति स अतः ।
 नराणामयनं यस्मात्तेन नारायणः अतः ॥
 हरः संसारहरणादिभुत्वादिष्णुवच्यते ।
 भगवान्सर्व्वविज्ञानादवत्रादीमिति अतः॥ ॥
 सर्व्वज्ञः सर्व्वविज्ञानात्सर्व्वः सर्व्वमयो यतः ।
 शिवः स्वान्निर्भस्वो यस्मादिभुः सर्व्वगतो यतः ॥

* गुणात्मकत्वात्तैकीकृत्य इति B and D.

† जातत्वाद्ज इति E, F and H.

‡ देवेषु चेति त्रौकाङ्गे D पुसके नास्ति ।

§ सर्व्वजगदिति A, E, F and H.

॥ अनुत्पादाच्च पूर्व्वत्वादिद्वारभ्य सर्व्वः सर्व्वमयो यतः इत्यनं E, F, G and H पुसकेषु नास्ति ।

॥ देवनादेवता अतः इति D.

तारणाक्षर्वदुःखानां तारकाः परिगीयते ।
 बहुनाऽत्र किमुक्तेन सर्वं ब्रह्ममयं* जगत् ॥
 अनेकमेदभिवस्तु क्रीडते† परमेस्वरः ।
 इत्येष प्राकृतः सर्गः संक्षेपात्कथितो मया ।
 अनुधिपूर्वका‡ विप्रा ब्राह्मीं सृष्टिं निबोधत ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे प्राकृतसर्गे नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

* विश्वमयं इति B.

† आत्मनेपदमार्थम् ।

‡ अनुधिपूर्वकां नास्ति बुद्धिः महत्तत्त्वं पूर्वां प्रथमा यत्र तथीकाम् । प्राकृतसर्गे तु प्रथमं प्राकृतमर्हान्, ततो महतीऽहकारः, इत्येवमकारेण कथितं सर्गे भवति । ब्राह्मी तु सर्वे न तथा इति विवेकः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

स्वयम्भुवो निवृत्तस्य* कालसंख्या द्विजोत्तमाः । †
न शक्यते समाख्यातुं‡ बहवर्षैरपि स्वयम् ॥
कालसंख्या समासेन परार्धहयकल्पिता ।
स एव स्यात्परः कालस्तदन्ते सृज्यते पुनः‡ ॥
निजेन तस्य मानेन चायुर्वर्षशतं स्मृतम् ।
तत्परार्धं तदर्धं वा॥ परार्धमभिधीयते ॥

* स्वयम्भुवोऽपि वृत्तस्य इति B.

† इतः परम्

अनुत्पादाच्च पूर्व्वेणात् स्वयम्भुरिति च स्मृतः ।

नराचामयनी यस्मान्नि नारायणः स्मृतः ॥

इतः संसारहरणादिमुत्पादिसुबन्धते ।

भगवान् सर्व्ववित् ज्ञानादवनादीमिति स्मृतः ॥

सर्व्वज्ञः सर्व्वविज्ञानात्सर्व्वः सर्व्वमयो यतः । इति E, F and H पुस्तकेषु

दृश्यते ।

‡ मथाख्यातुं इति C.

§ तदन्ते प्रतिपद्यन्ते इति B. तदन्ते परियन्ते इति C. तदन्ते प्रतिपद्यन्ते इति D.

¶ तत्परार्धं तदर्धं इति B. तत्परार्धं तदर्धं इति C and D. तदर्धं इति E and F. तदर्धं इति H.

काष्ठा पञ्चदश स्थिताः निमेषा द्विजसत्तमाः ।
 काष्ठात्रिंशत् कला त्रिंशत्कला मीरुर्त्तिकी गतिः ॥
 तावत्सहस्रैरहोरात्रं सुहृत्सैर्मानुषं स्मृतम् ।
 अहोरात्राणि तावन्ति मासः पञ्चदश्यात्मकः ॥
 तैः षड्भिरयनं वर्षं हेऽयने दक्षिणोत्तरे ।
 अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनम् ॥
 दिव्यैर्वर्षसहस्रैस्तु ज्ञतत्रेतादिसंज्ञितम् ।
 चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोधत ॥
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
 तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च ज्ञतस्य तु ॥
 त्रिंशती द्विंशती सन्ध्या तथा चैकशती क्रमात् ।
 अंशकं षट्शतं तस्मात्कृतसन्ध्यांश्चैर्विना ॥
 त्रिद्वेकधा च साहस्रं विना सन्ध्यांश्चैरेण तु ।
 त्रेता द्वापरतिष्ठाणां कालज्ञाने प्रकीर्तितम् ॥
 एतद्द्वादशसाहस्रं साधिकं परिकल्पितम् ॥
 तदेकसप्ततिगुणं मनोरन्तरमुच्यते ॥

• पञ्चदशाख्यातु इति D.

† त्रिद्वेकसाहस्रमितौ इति B and C. त्रिभिर्द्वेकसाहस्राणामिति D.

‡ निष्पाद्यामिति G. निष्पापमिति E and F.

§ श्रीकश्यपे इति H.

¶ परिकीर्तितमिति A, E, F and H.

॥ तदेकसप्ततिगुणमिति D.

ब्रह्मणो द्विवसे विप्रा मनवसः* चतुर्ह्यश ।
 स्वायम्भुवादयः सर्वे ततः सावर्णिकादयः ॥
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपर्वता ।
 पूर्णं युगसहस्रं वै परिपाल्या नरेश्वरैः ॥
 मन्वन्तरेण चैकेन सर्वाश्वेवान्तराणि वै ।
 व्याख्यातानि न सन्देहः कल्पे कल्पे न चैव हि ।
 ब्राह्ममेकमहः कल्पस्तावती रात्रिरिष्यते ।
 चतुर्युगसहस्रं तु कल्पमाहुर्मनीषिणः ॥
 ऋषि कल्पयतानि स्युस्तथा षष्टिर्द्विजोत्तमाः ।
 ब्रह्मणो वत्सरस्तज्जैः कथितो वै द्विजोत्तमाः ॥
 स च कालः शतगुणः परार्धं चैव तद्विदुः । †
 तस्यान्ते सर्वसत्त्वानां स्वहेती प्रकृती स्रयः ॥
 तेनार्यं प्रीच्यते सन्निः प्राकृतः प्रतिसंचरः ।
 ब्रह्मनारायणेशानां जयाणां प्रकृती स्रयः ॥
 प्रीच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भवः ।
 एवं ब्रह्मा च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ॥
 कालेनैव तु सृज्यन्ते सएव प्रसते पुनः ।
 अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽजरोऽमरः ॥

* मनवः स्युरिति B. मनवसु इति C.

† ब्रह्मणः कथितं वर्षं परार्धं तच्च तत्परम् इति B. ब्रह्मणः कथितं सत्त्वं परार्धं तच्छतं विदुः इति C and D.

सर्वगत्वात्स्वतन्त्रत्वात्सर्वात्मत्वात्सहेश्वरः ।
 ब्रह्माणो बहवो रुद्रा ह्यन्ये# नारायणादयः ॥
 एको हि भगवानीशः कालः कविरिति श्रुतिः ।
 एकमत्र व्यतीतं तु† परार्धं ब्रह्मणो द्विजाः ॥
 साम्प्रतं वर्त्तते त्वर्धं तस्य कल्पोऽयमग्रजः‡ ।
 योऽतीतः सोऽन्तिमः कल्पः पाद्म§ इत्युच्यते बुधैः ।
 वाराहो वर्त्तते कल्पस्तस्य वक्ष्यामि विस्तरम् ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे ब्राह्मसंख्याकथनं नाम पञ्चमीऽध्यायः ।

- तत्र इति B. येन्ये इति C.
- † एवमत्र व्यतीतं तत् इति B.
- ‡ कल्पोऽयमग्रजः इति C and D.
- § पद्म इति E, F and H.

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

आसीदेकार्ष्वं घोरमविभागं तमोमयम् ।
शान्तवातादिकं सर्वं न प्राप्नायत किञ्चन ॥
एकार्ष्वे तदा तस्मिन्नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
तदा समभवद्ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥
सहस्रशीर्षा पुरुषो रक्त्वर्षी ह्यतीन्द्रियः ।
ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु सुष्वाप सलिले तदा ।
इमं चोदाहरन्त्यथ श्लोकं नारायणं प्रति ।
ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाम्ययम् ॥
आपो नारा इति प्रीक्षा आपो वै नरसूनवः* ।
अयनं तस्य ता यस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥
तुष्यं युगसहस्रस्य नैमं कालमुपास्य† सः ।
शर्वर्यन्ते प्रकुरुते‡ ब्रह्मत्वं सर्गकारणात् ॥
ततस्तु सलिले तस्मिन् विघ्नायान्तर्गतां महीम् ।
अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुंकामः प्रजापतिः ॥

---

* नात्वा पूर्वं इति न्युतः इति B. नात्वा पूर्वमिति न्युतिः इति D, E, F,
G and H.

† अपास्य इति H.

‡ सर्व्वथमेव कुरुते इति D.

जलक्रीडासु रुचिरं वाराहं रूपमास्थितः ।
 अष्टुषं मनसाप्यन्यैर्वास्त्रयं# ब्रह्मसंज्ञितम् ।
 पृथिव्युद्गरणार्थाय प्रविश्य च रसातलम् ।
 दंष्ट्रयाश्वुज्जहारेनामात्माधारो धराधरः ॥
 दृष्ट्वा दंष्ट्राप्रविन्धस्तां पृथ्वीं प्रथितपौरुषम् ।
 असुवस्त्रनलोकस्थाः† सिद्धा ब्रह्मर्षयो हरिम् ।

ऋषय ऊचुः ।

नमस्ते देवदेवाय ब्रह्मणे परमेष्ठिने‡ ।
 पुरुषाय पुराणाय शास्त्रताय जयाय च ॥
 नमः स्वयंभुवे तुभ्यं स्रष्ट्रे सर्वार्थवेदिने ।
 नमो हिरण्यगर्भाय वेधसे परमात्मने ॥
 नमस्ते वासुदेवाय विष्णवे विश्वयोनये§ ।
 नारायणाय देवाय देवानां हितकारिणे ॥
 नमोऽस्तु ते चतुर्वक्त्रशार्ङ्गचक्रासिधारिणे ।
 सर्वभूतात्मभूताय कूटस्थाय॥ नमो नमः ॥
 नमो वेदरहस्याय नमस्ते वेद्योनये ।
 नमो बुधाय शुद्धाय नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥

• ब्रह्माद्यैः इति D.

† जनलोकस्थाः जननामकमुवगवर्तिनः इत्यर्थः ।

‡ ब्रह्मणे परमेष्ठिने इत्यारभ्य नमस्ते वासुदेवाय इत्यन्तं B पुस्तके न दृश्यते ।

§ विष्णवे विश्वयोनये नारायणाय देवाय—एष भागः C पुस्तके न दृश्यते ।

॥ कूटस्थाय—“एकपदस्य तु यः काष्ठभापी स कूटस्थः” तस्ये इत्यर्थः ।

नमोऽस्वानन्दरूपाय साक्षिणे जगतां नमः* ।
 अनन्तायाप्रमेयाय कार्याय कारणाय च ॥
 नमस्ते पञ्चभूताय पञ्चभूतात्मने नमः ।
 नमो मूलप्रकृतये मायारूपाय ते नमः ॥
 नमोऽस्तु ते वराहाय नमस्ते मत्स्यरूपिणे ।
 नमो योगाधिगम्याय नमः संकर्षणाय ते ॥
 नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं त्रिधात्रे दिव्यतेजसे ।
 नमः सिद्धाय पूज्याय गुणत्रयविभागिने ।
 नमोऽस्वादित्त्वरूपाय† नमस्ते पद्मयोनये‡ ॥
 नमोऽमूर्त्ताय सूर्त्ताय§ माधवाय नमो नमः ॥
 त्वयैव सृष्टमखिलं त्वय्येव सकलं स्थितम्¶ ॥
 पालयैतज्जगत्सर्वं ज्ञाता त्वं शरणं गतिः॥ ॥
 इत्थं स भगवान् विष्णुः सनकाद्यैरभिष्टुतः ।
 प्रसादमकरोत्तेषां वराहवपुरीश्वरः ॥

-
- * नमोऽस्वनन्दरूपाय साक्षिणे जगतां नमः इति B.
 † आदित्यवर्षाय इति E, F and H.
 ‡ विन्दयोनये इति G.
 § ज्ञानाय इति E, F and H.
 ¶ लयनेष्यति इति B and C.
 ॥ शरणं गतः इति B. शरणज्ञतान् इति D.

ततः स्वस्थान#मानीय पृथिवीं पृथिवीधरः ।
 मुमोच रूपं मनसा धारयित्वा धराधरः† ॥
 तस्योपरि जलौघस्र महतो नौरिव स्थिता ।
 विततत्वाच्च‡ देहस्र न मही याति संग्रवम् ।
 पृथिवीं स§ समीकृत्य पृथिव्यां सोऽचिनोद्विरीन् ।
 प्राक् सर्गदग्धानस्त्रिसान्ततः सर्गेऽदधन्नः ॥

इति श्रीबृहस्पतिपुराणे पृथिव्यधारे बृहतीऽध्यायः ।

—•—

- संस्थानमिति E, F and H.
- † प्रत्यापदिः इति B.
- ‡ पीनत्वाच्चैव इति B and C.
- § तु इति B and C.

सप्तमोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

दृष्टिं चिन्तयतस्तस्य कल्पादिषु यथा पुरा ।
अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥
तमो मोहो महामोहस्तामिस्रश्चान्वसंश्रितः* ।
अविद्या पञ्चमी तेषां† प्रादुर्भूता महात्मनः ॥
पञ्चधावस्थितः सर्गो ध्यायतः सोऽभिमानिनः ।
संहतस्तमसा चैव वीजकुम्भवदावृतः ॥
वहिरन्तश्चाप्रकाशस्तब्धो निःसङ्ग एव च ।
सुख्या नगा इति प्रीक्ता सुख्यसर्गसु स स्मृतः ॥
तं दृष्ट्वाऽसाधकं‡ सर्गममन्यदपरं§ प्रभुः ।
तस्याभिधायतः सर्गं तिर्यक्स्त्रीतोऽभ्यवर्त्तत ॥
यस्मान्तिर्यक् प्रवृत्तः स तिर्यक्स्त्रीतः ततः स्मृतः ।
पश्चादयस्ते विख्याता उत्पद्यथाहिषोणं द्विजाः ॥
तमप्यसाधकं ज्ञात्वा सर्गमन्यं ससर्ज ह ।
जर्षस्त्रीत इति प्रीक्ता देवसर्गसु सात्विकः ॥

-
- * तामिस्रो अन्वसंश्रितः इति B and C.
† पञ्चपर्वेषा इति A, C, E, F and H. पञ्च सर्वेषा इति B.
‡ असाधकं न सर्वार्थप्रतिपादकम् असम्पूर्णमित्यर्थः ।
§ मनन्यत परं इति B. अमन्यदित्यर्थम् ।
¶ उत्पद्यथाहिषः इति B.

ते सुखप्रीतिबहुला वहिरन्तस्वनावृताः ।
 प्रकाशा वहिरन्तश्च स्वभावाद्देवसंनिताः ।
 ततोऽभिधायतस्तस्य सत्याभिधायिनस्तदा* ।
 प्रादुरासीत्तदा व्यक्तादर्वाक्स्त्रोतसु साधकः† ॥
 तत्र प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्ता‡ रजोऽधिकाः ।
 दुःखोत्कटाः सत्वयुता§ मनुष्याः परिकीर्तिताः ॥
 तं दृष्ट्वा चापरं सर्गमन्यद्गगवानजः ।
 तस्याभिधायतः सर्गं सर्गो भूतादिकोऽभवत् ॥
 ते परिग्रहिषः सर्वे संविभागरताः पुनः ।
 खादिनद्याप्यशालाञ्च॥ भूताद्याः परिकीर्तिताः ।
 इत्येते पञ्च कथिताः सर्गा वै द्विजपुंगवाः ।
 प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणसु सः ॥
 तस्माच्चाद्यां द्वितीयसु भूतसर्गो हि संस्मृतः॥ ।
 वैकारिकस्तृतीयसु सर्गं ऐन्द्रियकः स्मृतः ॥

* सत्याभिधायिनस्तथा इति D.

† स्त्रोतः स साधक इति E, F and H. स सर्गः साधकः सत्याधिप्रतिपादक-
इत्यर्थः ।

‡ तमःप्रकाश इति B.

§ दुःखोत्कटयः सत्वयुता इति E and F.

॥ श्रोत्राश्च इति E, F and H.

॥ स स्मृतः इति B, C, E, F and H. तथा स्मृतः इति D.

इत्येष प्राकृतः सर्गः संभूतो बुद्धिपूर्वकः ।
 मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ॥
 तिर्यक्स्त्रीतस्तु यः प्रोक्तस्तिर्यग्योन्यः स पञ्चमः ।
 तथोर्द्ध्वस्त्रीतसां षष्ठा देवसर्गस्तु स स्मृतः ॥
 ततोऽर्वाक्स्त्रीतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ।
 अष्टमो भौतिकः सर्गो भूतादीनां प्रकीर्तितः ॥
 नवमश्चैव कौमारः प्राकृता वैकृतास्त्रिभिः ।
 प्राकृतास्तु त्रयः पूर्वं सर्गास्ते बुद्धिपूर्वकाः ॥
 बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्तन्ते मुख्याद्या मुनिपुंगवाः ।
 अग्रे ससर्वं वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ॥
 सनकं सनातनं चैव* तथैव च समन्दनम् ।
 क्रतुं† सनत्कुमारं च पूर्वमेव प्रजापतिः ॥
 पञ्चैते योगिनो विप्राः परं वैराग्यमाश्रिताः‡ ।
 ईश्वरासक्तमनसो न सृष्टौ दधिरे मतिम् ॥
 तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ प्रजापतिः ।
 सुमोह मायया सद्यो मायिनः परमेष्ठिनः ॥
 संबोधयामास च तं§ जगन्मायो महामुनिः ।

* 'सनकं सनातनश्चैव' इति नवभिरक्षरैरपि क्वचिदनुष्टुप् भवति ।

† विभुं इति B. अमुं इति C and D.

‡ वास्यिता इति B.

§ तं बोधयामास सुतं इति C and D.

नारायणो महायोगी योगिचित्तानुरञ्जनः ॥
 बोधितस्त्रेन विश्वात्मा तताप परमं तपः ।
 स तप्यमानो* भगवान् किञ्चिदल्पपद्यत ॥
 ततो दीर्घेण कालेन दुःखात्क्रोधोऽभ्यजायत ।
 क्रोधाविष्टस्व नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुविन्दवः ॥
 भ्रुकुटीकुटिलात्तस्य ललाटात्परमेष्ठिनः ।
 समुत्पन्नो महादेवः शरण्यो नीललोहितः ॥
 स एव भगवानीशस्त्रेजोराशिः सनातनः ।
 यं प्रपश्यन्ति विद्वांसः स्वात्मस्थं परमेश्वरम्† ॥
 ओंकारं समनुसृत्य प्रणम्य च कृताञ्जलिः ।
 तमाह भगवान् ब्रह्मा सृजेमा विविधाः प्रजाः ॥
 निशम्य भगवद्वाक्यं‡ शंकरो धर्मवाहनः ।
 आत्मना§ सदृशान् रुद्रान्पु ससर्ज मनसा शिवः ।
 कपर्दिनेन निरातङ्गास्त्रिनेत्रास्त्रीललोहितान् ॥

* संतप्यमान इति A.

† परमेष्ठिनम् इति B.

‡ भगवान् वाक्यम् इति E, F and H.

§ आत्मना इति E, F and H.

¶ पुत्रान् इति B and C.

तं प्राह भगवान् ब्रह्मा जन्मसृष्ट्ययुताः प्रजाः ।
 सृजेति सोऽब्रवीदीशो नाहं सृष्ट्युजरान्विताः ।
 प्रजाः स्रष्ट्वे जगन्नाथ सृज त्वमशुभाः प्रजाः ॥
 निवार्य स तदा रुद्रं ससर्ज कमलोद्भवः ।
 स्थानाभिमानिनः* सर्वान्† गदतस्तान्निबोधतः‡ ॥
 आपोऽग्निरन्तरिक्षं च द्यौर्वायुः पृथिवी तथा ।
 नद्यः समुद्राः शैलाश्च वृक्षा वीरुध एव च ।
 लवाः काष्ठाः कलाशैव मुहूर्त्ता दिवसाः क्षपाः ।
 अर्धमासाश्च मासाश्च अयनाब्दयुगादयः§ ।
 स्थानाभिमानिनः सृष्ट्वा साधकानसृजत्पुनः॥ ॥
 मरीचिसृष्ट्वङ्गिरसः पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 दक्षमग्निं वसिष्ठं च धर्म्यं संकल्पमेव च ॥
 प्राथाङ्गन्नासृजहृद्यं चक्षुर्भ्यां च मरीचिनम् ।
 शिरसोऽङ्गिरसं देवो॥ हृदयाङ्गुमेव च ।
 नेत्राभ्यामग्निनामानं धर्म्यं च व्यवसायतः ।

* ज्ञानाभिमानिनः इति B.

† तेषामिति E, F and H.

‡ निबोध मे इति C.

§ अयनश्च युगादयः इति B.

॥ प्रभुः इति B.

॥ शैव इति D.

संकल्पं चैव संकल्प्यात्सर्वलोकपितामहः ।
 पुलस्त्यं च तद्योदानाद्दानाच्च* पुलहं मुनिम् ।†
 अपानात्‡ ऋतुमव्ययं समानाच्च वसिष्ठकम् ।
 इत्येते ब्रह्मणा सृष्टाः साधका गृहमेधिनः ॥
 आस्त्राय मानवं रूपं धर्मस्त्रैः संप्रवर्तितः ।
 ततो देवासुरपितृन्§ मनुष्यांश्च चतुष्टयम् ।
 सिद्धघुर्भगवानीशः स्वमात्मानमयोजयत् ॥
 युक्तात्मनस्तमोमात्रा द्युद्रिक्ताभूत्प्रजापतेः ।
 ततोऽस्य अधनात्पूर्वमसुरा जग्निरे सुताः ॥
 उक्त्वा सर्वासुरान् सृष्ट्वा तां तनुं पुरुषोत्तमः ।
 सा चोत्सृष्ट्वा तनुस्त्रेण सद्यो रात्रिरजायत ॥
 सा तमोयद्गुला यस्मात्प्रजास्तस्यां स्वपन्थतः ॥
 सत्त्वमात्रात्मिकां देवस्तनुमन्यां गृहीतवान् ॥ ।
 ततोऽस्य मुखतो देवा दीव्यतः संप्रजग्निरे** ॥

* वधापानाद्दानाच्च इति D.

† प्रभुं इति C and D.

‡ उदानाद् इति D.

§ देवान् ततोऽसुरपितृन् इति C.

¶ सिद्धघुर्भगवानीशान् स्वमात्मानमयुजयत् इति C and D.

॥ अयद्भव इति B, C and D.

** दीविसन्तः प्रजग्निरे इति D.

त्वक्ता सापि तनुस्तेन सत्त्वप्रायमभूद्दिनम् ।
 तस्माद्दही धर्मयुक्ता* देवताः समुपासते ॥
 सत्त्वमात्रात्मिकामिव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
 पितृवन्मन्यमानस्य पितरः संप्रजन्निरे† ॥
 उक्तसर्जं पितृन् सृष्ट्वा ततस्तामपि विश्वदृक्‡ ॥
 सापविष्टा तनुस्तेन सद्यः सन्ध्या व्यजायत§ ॥
 तस्माद्दृष्टैवतानां रात्रिः स्याद्देवविद्दिषाम् ।
 तयोर्मध्ये पितृणां तु भूर्त्तिः सन्ध्या गरीयसी¶ ॥
 तस्माद्देवासुराः सर्वे मुनयो मानवास्तदा॥ ।
 उपासते सदा** युक्ता†† रात्र्यङ्गोर्मध्यमां तनुम् ॥
 रजोमात्रात्मिकां ब्रह्मा तनुमन्यां ततोऽसृजत्‡‡ ॥
 ततोऽसृजन्निरे पुत्रा मनुष्याः रजसावृताः ॥

* धर्मयुक्ता चात्मिका देवताः सूर्यादीन् समुपासते इत्यर्थः ।

† पितरसस्र जन्निरे इति D.

‡ विश्वदृक् इति B and C.

§ सन्ध्याव्यजायत इति D.

¶ गरीयसी इति D.

॥ मनुष्यो मानवास्तथा इति B. मनुष्यो मानवाः सदा इति C.

** तदा इति C.

†† युक्ता अवृता इत्यर्थः ।

‡‡ तनुमन्यामसृजत् इति B and C. रजोमात्रात्मिकामन्यां ब्रह्मा तनुमसृजत्

इति D.

तामथाशु* स तत्त्वाज तनुं सद्यः प्रजापतिः ।
 ष्वोत्सा सा चाभवद्विप्राः प्राक्सन्ध्या यामिधीयते ॥
 ततः स भगवाङ्गङ्गा संप्राप्य दिजपुंगवाः ।
 मूर्त्तिं तमोरजःप्रायां† पुनरेवाभ्यपूजयत्‡ ॥
 अश्वकारे ह्युधाविष्टा राक्षसास्तस्य जग्निरे ।
 पुत्रास्तमोरजःप्राया बलिनस्ते निशाचराः ॥
 सर्पा यक्षास्तथा§ भूताः गन्धर्वाः संप्रजग्निरे ।
 रजस्तमोभ्यामाविष्टास्ततोऽन्यानसृजत् ॥
 वयांसि वयसः सृष्ट्वा अवीन्वै वक्षसोऽसृजत् ।
 सुसृतोऽजान् ससर्जाभ्यान्** उदराद्वाच निर्गमि ॥
 पद्भ्यां चाश्वान्समातङ्गावासभान्†† गव्याम्बृगान् ।
 उद्भानश्चतराश्वेव अरन्नेश्च प्रजापतिः‡‡ ॥

-
- तामप्याश इति C and D.
  - † इतः परं चरच्चतुष्टयं D पुनके न दृश्यते ।
  - ‡ अपूजयत् इति B. पुनरेव अय्युजत् इति H.
  - § तत इति C.
  - ¶ सर्पा भूतास्तथा यथाः इति B.
  - ॥ पुनः इति A, E, F and H.
  - ससर्जाश्च इति A, E, F and H.
  - †† रक्षसः इति C. पद्भ्याश्चैवात्समातङ्गान् रक्षसः इति D.
  - ‡‡ अश्वान्वाच जातव इति E, F and H.

श्रीषध्वः फलमूलानि* रोमभ्यस्तस्य जञ्जिरे ।
 गायत्रं च ऋचश्चैव† त्रिवृत्स्तीमं रघन्तरम्‡ ॥
 अग्निष्टोमं च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् ।
 यजुषि त्रैष्टुभं छन्दस्तीमं पञ्चदशं तथा ॥
 बृहत्साम तद्योक्थञ्च दक्षिणादसृजन्मुखात् ।
 सामानि जागतं छन्दस्तीमं§ समदशं तथा ।
 वैरूपमतिरात्रं च पश्चिमादसृजन्मुखात् ॥
 एकविंशमथर्वाणमासीर्यामाणमेव च॥ ।
 अनुष्टुभं सवैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥
 उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जञ्जिरे ।
 ब्रह्मणो हि प्रजासर्गं सृजतसु प्रजापतेः॥ ।
 यच्चान् पिशाचान् गन्धर्वांस्तथैवाप्सरसः शुभाः ॥

* मूलानि इति E, F and H.

† सृचश्चैव इति D.

‡ श्रीद्वाचञ्च ऋचश्चैव त्रिवृत्साम रघन्तरम् इति C.

§ जगतीछन्दस्तीमं इति B.

¶ मासीर्यामाणमेव च इति B, D, E, F and H.

॥ अनुष्टुभमित्यारभ्य प्रजापते इत्यनेन C पुस्तके नास्ति ।

छद्वा चतुष्टयं सर्वं देवर्षिपिष्टमानुषम्* ।
 ततोऽसृजन्न† भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 नरकिन्नररक्षांसि वयःपशुसृगोरगान् ।
 अव्ययं च व्ययं चैव द्वयं स्यावरजङ्गमम् ॥
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्टेः प्रतिपेदिरे ।
 तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥
 हिंसाहिंसे सदुक्त्रूरे धर्माधर्मावृतावृते ।
 तन्नाविताः‡ प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥
 महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्त्तिषु ।
 विनियोगं च भूतानां धातैव§ व्यदधात्स्वयम् ।
 नामरूपं च भूतानां प्राक्तानां प्रपञ्चनम्॥ ।
 वेदग्रन्थेभ्य एवादी॥ निर्गमे स महेश्वरः ॥

* देवर्षिपिष्टमानुषम् इति B, सदेवासुरमानुषम् इति C, देवर्षिपिष्टमानुषान् इति D.

† ततोऽसृजन्न इति A, ततोऽसृजन्न इति D.

‡ सन्नाविता इति C.

§ तथैव इति C and D.

॥ छद्वाणाञ्च प्रपञ्चनम् इति B, कृतानाञ्च प्रपञ्चनम् इति C, तेषां ये पशु-
 भूतानां प्राक्तानां प्रपञ्चनम् इति D.

॥ वेदग्रन्थापग्रन्थी च इति A, E, F and H.

आर्षाणि चैव नामानि यासु वेदेषु दृश्यः* ।
 शर्वर्यन्ते प्रसूतानां† तान्येवैभ्यो ददात्यजः ‡
 यावन्ति प्रतिलिङ्गानि‡ नानारूपाणि पर्यये ।
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥

इति श्रीऋग्वेदपुराणे सप्तमोऽध्यायः ।

* दृश्य इति A, C, E, F and H.

† शर्वर्यन्ते च प्रसूतानाम् इति B.

‡ यथार्थादनुलिङ्गानि इति E, F and H. यथा ऋतौ नानारूपाणि ऋतु-
 लिङ्गानि सन्ति तानि तानि पर्यये पुनर्वत्परान्तरे दृश्यन्ते च इत्यर्थः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

एवं भूतानि सृष्टानि स्थावराणि चराणि च ॥
यदास्य ताः* प्रजाः सृष्टा न व्यवर्त्तन्त धीमतः ।
तमोमात्राहतो† ब्रह्मा तदाशेषत दुःखितः ॥
ततः स विदधे‡ बुद्धिमर्षनिश्चयगामिनीम् ॥
अथात्मनि§ समद्राक्षीत्तमोमात्रां नियामिकाम् ।
रजः सत्त्वं च संवृत्तं वर्त्तमानं स्वधर्मतः ॥
तमसु व्यनुदत्पश्चाद्रजः सत्त्वेन संयुतः¶ ।
तत्तमः प्रतिबुद्धं॥ वै मिथुनं समजायत ॥
अधर्माचरन्ती## विप्रा हिंसा चाशुभलक्षणा ।

* यदा तस्य इति B. यदा चास्य इति C.

† तमोमत्राहतः इति B.

‡ संविदधे इति B.

§ तथात्मनि इति A, E, F and H.

¶ संवृतः इति B.

॥ प्रतिबुद्धं इति B प्रतिभानुबन्धिति D.

●● अधर्माचरन्ती इति अधर्माचरन्ः । स्वार्थे षच् । “कचित् स्वार्थिकाः

प्रकृतितो सिद्धवचनान्प्रतिवर्त्तन्ते” राष्ट्रसवत् इति मध्यम् ।

खां तनुं स ततो* ब्रह्मा तामपोहत भास्वराम्† ॥
 द्विधाकरोत्पुनर्हेहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।
 अर्धेन नारी पुरुषो‡ विराजमसृजत्प्रभुः ॥
 नारीं च§ शतरूपास्यां योगिनीं ससृजे शुभाम् ।
 सा दिवं पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य संस्थिता॥ ।
 योगैश्वर्यबलोपेता ज्ञानविज्ञानसंयुता ॥
 योऽभवत्पुरुषात्पुत्री विराड्व्यक्तजन्मनः ।
 स्वायंभुवो मनुर्हेवः सोऽभवत्पुरुषो मुनिः ॥
 सा देवी शतरूपास्या तपः कृत्वा सुदुश्चरम्॥ ।
 भर्तारं दीप्तयशसं** मनुमेवान्वपद्यत ॥
 तस्माच्च शतरूपा सा पुत्रद्वयमसृयत ।
 प्रियव्रतोत्तानपादौ कन्याद्वयमनुत्तमम् ॥
 तयोः प्रसूतिं दद्यात् मनुः कन्यां ददेत्†† पुनः ॥

* सततं इति B.

† भास्वरामिति C and D.

‡ पुरुषात् इति B.

§ तां नारीमिति C and D.

॥ तिष्ठति इति B.

॥ सुदुश्चरम् इति B.

** ब्रह्मणः पुत्रं इति B.

†† ददी इति B.

प्रजापतिरथाकृतिं मानसी* जगृहे रुचिः ।
 आकृत्वा मिथुनं जग्ने मानसस्य रुचेः शुभम्† ।
 यज्ञस्य दक्षिणा चैव याभ्यां संवर्द्धितं जगत्‡ ॥
 यज्ञस्य दक्षिणायां च पुत्रा द्वादश जग्निरे ।
 यामा इति समाख्याता देवाः स्वायंभुवेऽन्तरे ॥
 प्रसूत्यां च तथा दक्षस्यतस्त्री विंशतिं तथा ।
 ससर्ज कन्या नामानि तासां सम्यक् निबोधत ।
 अथा लक्ष्मीर्धृतिसृष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा§ ॥
 बुद्धिर्ज्ञाना वपुः शान्तिः¶ सिद्धिः कीर्त्तिस्त्रयोदशी ।
 पद्मार्थं प्रतिजयाह धर्मो दाक्षायत्रीः शुभाः॥ ॥
 ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुखोचनाः ।
 ख्यातिः सत्यश्च संभूतिः ऋतिः प्रीतिः चमा तथा ।
 सन्ततिश्चानसूया** च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ॥

* मनसा इति C and D.

† सुतः इति C and D.

‡ इदं श्लोकाहं D पुस्तके नास्ति ।

§ तथा क्रिया इति B, C and D.

¶ शान्तिः इति B.

॥ प्रसुरिति D.

** सन्ततिश्चानसूया इति B.

भृगुर्भवी* मरीचिश्च तथा चैवाङ्गिरा मुनिः ।
 पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुः परमधर्मवित् ।
 अत्रिर्वसिष्ठो वल्लिश्च पितरश्च† यथाक्रमम् ।
 स्थात्याया जगद्गुः कन्या मुनयो ज्ञानसत्तमाः ॥
 अहाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
 धृत्यासु नियमः पुत्रसुष्टयाः सन्तोष उच्यते ॥
 पुष्टया लाभः‡ सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रमस्तथा ।
 क्रियायाश्चाभवत्पुत्री दण्डश्च नय एव च§ ॥
 बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्दप्रमादोऽप्यजायत॥ ।
 लज्जाया विनयः पुत्री वपुषो व्यवसायकः ॥
 क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सिद्धः॥ सिद्धेरजायत ।
 यशः कीर्तिसुतस्तद्ददित्येते धर्मसूनवः ॥
 कामस्य हर्षः पुत्रोऽभूद्देवानन्दोऽप्यजायत*** ॥
 इत्येष वै सुखोदर्कः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥

* भग इति B.

† पतयश्च इति G.

‡ लोभ इति C and D.

§ क्रियायानभवत् पुत्री दण्डः समव उच्यते इति C and D.

॥ व्याजावत इति B.

॥ सुखमिति C and D.

*** पुत्री वै वेदानन्दी व्याजावत इति B.

जज्ञे हिंसा त्वधर्माद्वै निष्कृतिं चानृतं सुतम् ।
 निष्कृतेःस्तनयो† जज्ञे भयं नरकमेव च ॥
 माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयोः ।
 भयाज्जज्ञेऽथ‡ वै माया सृत्सुं भूतापहारिणम् ॥
 वेदना च सुतं चापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवात् ।
 सृत्वोर्थाधिर्जरामोकी वृष्णा क्रोधसः‡ जज्ञिरे ॥
 दुःखोत्तराः स्मृता ज्ञेते सर्वे चाधर्मासवशाः ।
 नैषां भार्यास्ति पुत्री वा सर्वे ते शूर्पूरेतसः ॥
 इत्येष तामसः सर्गो जज्ञे धर्मानियामकः ।
 संचेषे च मया प्रीक्ता विसृष्टिर्मुनिपुङ्गवाः ॥

इति त्रीशसंपुराणे सुव्याहिसर्गकथने अष्टमोऽध्यायः ।

• निष्कृत्यासु सुत इति C and D.

† निष्कृत्यस्तयोः इति B.

‡ जज्ञे जनवामास इत्यर्थः, अत्रान्तर्भूतः प्रेरणार्थः, यथा कुमारसम्भवे “अशुभं संवरचमत्तं, इच्छामि संवर्द्धितुमाश्रया ते” इति ।

§ व्याधिजरामोकीवृष्णाक्रोधाच्च इति B.

नवमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं नारदाद्या महर्षयः ।

प्रणम्य वरदं विष्णुं पप्रच्छुः संशयान्विताः ॥

मुनय जसुः ।

कथितो भवता सर्गो मुख्यादीनां जनार्दन ।

इदानीं संशयं चेममस्माकं ह्येतुमर्हसि ॥

कथं स भगवानीशः पूर्वजोऽपि पिनाकष्टक ।

पुत्रत्वमगमच्छंभुर्ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥

कथं च भगवास्तन्ने ब्रह्मा लोकपितामहः* ।

अष्टतो† जगतामीशस्तन्नो वक्तुमिहार्हसि ॥

कूर्म उवाच ।

शृणुध्वमृषयः सर्वे शङ्करस्यामितीजसः ।

पुत्रत्वं ब्रह्मणस्तस्य पश्ययोनित्वमेव च ॥

अतीतकल्पावसाने‡ तमोभूतं जगन्नयम् ।

आसीदेकार्णवं घोरं§ न देवाद्या न चर्षयः¶ ॥

* कमलसम्भवः इति B.

† अष्टजः इति E, F and H.

‡ कल्पावसरे इति C and D.

§ स्रवं इति B, C and D.

¶ नारदाद्या महर्षयः इति D.

तत्र नारायणो देवो निर्जने निरुपपन्नवे* ।
 आत्रित्य शेषशयनं सुषाप पुरुषोत्तमः ॥
 सहस्रशीर्षा भूत्वा स सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 सहस्रबाहुः सर्वप्रखिन्त्यमानो मनीषिभिः ।
 पीतवासा विशाखाक्षो नीलजीमूतसन्निभः ।
 ततो† विभूतियोगात्मा योगिनां तु दयापरः‡ ॥
 कदाचित्तस्य सुप्तस्य लीलार्थं दिव्यमद्भुतम्§ ।
 त्रैलोक्यसारं विमलं नाभ्यां पद्मजमुद्गमौ ।
 शतयोजनविस्तीर्णं तरुणादित्यसन्निभम् ।
 दिव्यगन्धमयं पुष्पं कर्षिकाकेसरान्वितम् ॥
 तस्यैवं सुचिरं कालं वर्त्तमानस्य शार्ङ्गिणः ।
 हिरण्यगर्भो भगवांस्तं देशमुपचक्रमे ॥
 स तं क्रूरेण विस्त्रात्मा समुत्थाप्य सनातनम् ।
 प्रोवाच मधुरं वाक्यं मायया तस्य मोहितः ॥
 अस्मिन्नेकार्षणे घोरि निर्जने तमसावृते ।
 एकाकी को भवांश्छेते ब्रूहि मे पुरुषर्षभ ॥

-
- * निर्जने निरुपपन्नवः इति B.
 † सदा इति B, C and D.
 ‡ योगिनां इदवाचयः इति B, C and D.
 § दिव्यमुत्तमम् इति B and D.

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विहस्य गरुडध्वजः ।
 उवाच देवं ब्रह्माणं मेघगभीरनिःस्वनः ॥
 भो भो नारायणं देवलोकानां* प्रभवाव्ययम् ।
 महायोगीश्वरं मां वै† जानीहि पुरुषोत्तमम् ॥
 मयि पश्य जगत्कृत्स्नं त्वं च लोकापितामहः‡ ।
 सपर्वतमहाद्वीपं समुद्रैः सप्तभिर्वृतम् ॥
 एवमाभास्य विष्णोः प्रोवाच पुरुषं हरिः ।
 जानन्नपि महायोगी को भवानिति वेधसम् ॥
 ततः प्रहस्य भगवान् ब्रह्मा वेदनिधिः प्रभुः ।
 प्रत्युवाचाम्बुजाभासं सन्धितं श्लेषया गिरा ॥
 अहं धाता विधाता च स्वयम्भूः प्रपितामहः ।
 मय्येव संस्थितं विश्वं ब्रह्माहं विश्वतोमुखः ॥
 श्रुत्वा वाचं स भगवान्विष्णुः§ सत्यपराक्रमः ।
 अनुज्ञाप्याद्यथा योगेन प्रविष्टो ब्रह्मचस्तनुम् ॥

* देवं लोकानां इति B, E, F and H.

† त्वं इति B.

‡ त्वां च लोकापितामहम् इति B and D.

§ श्रुत्वेत्यं भगवान् विष्णुः सत्यः सत्यपराक्रमः इति D.

¶ अनुज्ञयाथ इति E, F and H.

वैखीक्यमेतन्नकलं सदेवासुरमानुषम् ।
 उदरे तस्य देवस्य दृष्ट्वा विस्मयमागतः* ॥
 तदास्य वज्राच्चिह्नस्य पद्मगेन्द्रनिकेतनः ।
 अद्यापि भगवान्विष्णुः† पितामहमद्यान्नवीत् ॥
 भवानप्येवमेवाद्य शास्त्रतं हि ममोदरम् ।
 प्रविश्य लोकान्पश्यैतान्विचिन्वागुरुरुषर्षभ ॥
 ततः प्रज्ञादिनीं वार्षीं श्रुत्वा तस्याभिनन्द्य च ।
 श्रीपतेरुदरभूयः प्रविवेश कुशध्वजः ॥
 तानेव लोकान्गर्भस्थानपश्यन्त्यविक्रमः ।
 पर्यटित्वाद्य‡ देवस्य दृष्ट्वाऽन्तं न वै हरेः§ ॥
 ततो हारासि सर्वासि पिहितानि महात्मना ।
 जनार्दनेन ब्रह्मासौ नाभ्यां हारमविन्दत ॥
 तत्र योगबलेनासौ प्रविश्य कनकाण्डजः ।
 उच्चहारात्मनो रूपं पुष्कराक्षतुराननः ॥
 विरराजारविन्दस्त्रः¶ पद्मगर्भसमद्युतिः ।
 ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवास्त्रगद्योनिः पितामहः ॥

-
- * विस्मयमानमत इति B.
 † अजातशत्रुर्भगवान् इति B.
 ‡ पर्यटित्वा पर्यन्त्य इति साधु । आर्षः यत्प्रत्ययाभावः ।
 § दृष्ट्वा तत्र वै हरेः इति B.
 ¶ विरराजारविन्देऽस्मिन् इति D.

स मन्यमानो विश्वेशमात्मानं परमं पदम् ।
 प्रोवाच विष्णुं पुरुषं मेघगन्धीरया गिरा ॥
 कृतं किं भवतेदानीमात्मनो जयकाञ्चया* ।
 एकोऽहं प्रबलो नान्यो मा वै कोऽभिभविष्यति† ॥
 श्रुत्वा नारायणो वाक्चं ब्रह्मणोक्तमन्वितः‡ ।
 सान्त्वपूर्वमिदं वाक्चं बभाषे मधुरं हरिः ॥
 भवान्धाता विधाता च स्वयंभूः प्रपितामहः ।
 न मात्सर्याभियोगेन§ हाराणि पिहितानि मे ॥
 किन्तु स्त्रीलार्थमेवैतन्न त्वां बाधितुमिच्छया ।
 को हि बाधितुमन्विच्छेद्देवदेवं पितामहम्॥ ॥
 न हि त्वं बाध्यसे ब्रह्मन्॥ मान्यो हि सर्वथा भवान् ।
 मम चमस्व कल्याण** यन्मयापकृतं तव ॥

* भवतेवाच नन्मनोजयकाञ्चया इति D.

† मां हि कोऽभिभविष्यति इति B. समानोऽपि च विद्यते इति D.

‡ ब्रह्मणो लोक्तमन्विचः इति D. ब्रह्मणः परमेष्ठिनः इति G. मन्विचः परमेष्ठिन-
इति E, F and H.

§ तन्मात्सर्याभियोगेन इति D.

॥ स्त्रीलार्थं D पुस्तके नास्ति ।

॥ न तेऽन्यथावसन्त्वन्विति B, C and D.

** मम मर्षय कल्याणं यन्मयापकृतं तव इति B and G. सर्वमन्वयकल्याण-
मिति C. सर्वधर्मैककल्याण इति D.

अस्माच्च कारणाद्ब्रह्मण्युचो भवतु मे भवान् ।
 पद्मयोनिरिति ख्यातो मण्डियार्थं जगन्मय ॥
 ततः स भगवान्देवो वरं दत्त्वा किरीटिने ।
 प्रहर्षमतुलं गत्वा पुनर्विष्णुमभाषत ॥
 भवान्सर्व्वात्मकोऽनन्तः सर्वेषां परमेश्वरः ।
 सर्वभूतान्तरात्मा वै परं ब्रह्म सनातनम् ॥
 अहं वै सर्वलोकानामात्मा लोको महेश्वरः* ।
 मन्मथं सर्वमेवेदं ब्रह्मणः पुरुषः परः† ॥
 नावाभ्यां विद्यते ह्यन्यो लोकानां परमेश्वरः ।
 एका मूर्तिर्द्विधा भिन्ना नारायणपितामहौ‡ ॥
 तेनैवमुक्तो ब्रह्माणं वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ।
 इयं प्रतिष्ठा भवती विनाशाय भविष्यति ॥
 किं न पश्यसि योगिनः‡ ब्रह्माधिपतिमव्ययम् ।
 प्रधानपुरुषेशानं वेदाहं परमेश्वरम् ॥
 यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरम् ।
 अनादिनिधनं ब्रह्म तमेव शरणं ब्रज ॥

* आत्मा लोकोपितामहः इति B.

† ब्रह्माहं पुरुषः परः इति B. ब्रह्माहं पुरुषर्षभ इति C and D.

‡ एकोऽसौति द्विधा भिन्नौ इति E, F, G and H.

§ योगेश्वरमिति B. देवेश्वरमिति D.

ततः क्रुषोऽम्बुजाभाषं ब्रह्मा प्रोवाच कथयम् ।
 भगवन्नूनमात्मानं* वेद्मि तत्परमाक्षरम् ॥
 ब्रह्माणं जगतामेकमात्मानं परमं पदम् ।
 नावाभ्यां विद्यते त्वन्धो लोकानां परमेश्वरः ॥
 संत्यज्य निद्रां विपुलां स्वमात्मानं विलोकय ।
 तस्य तत्क्रोधजं वाक्यं श्रुत्वापि† स तदा प्रभुः ॥
 मा मैवं पदं कक्ष्याण परिवादं महात्मनः ।
 न मे ह्यविदितं ब्रह्मन् नान्यथाहं वदामि ते ॥
 किन्तु मोहयति ब्रह्मन्नगन्ता‡ पारमेश्वरी ।
 मायाशेषविशेषाणां हेतुरात्मसमुद्भवा ॥
 एतावदुक्त्वा भगवान्विष्णुस्तूर्णीं बभूव ह ।
 ज्ञात्वा तत्परमं तत्त्वं स्वमात्मानं सुरेश्वरः§ ॥
 कुतो ह्यपरिमयात्मा भूतानां परमेश्वरः ।
 प्रसादं ब्रह्मणे कर्तुं प्रादुरासीत्ततो हरः ॥
 ललाटनयनो देवो॥ जटामण्डलमण्डितः ।
 त्रिशूलपाणिर्भगवान्तेजसां परमो निधिः ॥

* भयान्न नूनमात्मानं विन्देत परमेश्वर इति B and D.

† श्रुत्वा विश्वरभाषत इति B, C and D.

‡ भवन्तमिति B, C and D.

§ महेश्वरमिति B, C and D.

॥ इत्यत इति B, C and D.

विद्याविलासप्रथितां ग्रहेः सार्केन्दुतारकैः ।
 मालामत्स्यद्रुताकारां धारयम्पादलम्बिनीम् ॥
 तं दृष्ट्वा देवमीशानं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 मोहितो माययात्सर्वं पीतवाससमब्रवीत् ॥
 क एष पुरुषो नीलः† शूलपाणिस्रिलोचनः ।
 तेजोराशिरभेयात्मा समायाति‡ जनार्दन ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्दानवमर्दनः ।
 अपश्यदीश्वरं देवं ज्वलन्तं विमलेऽश्रसि§ ॥
 ज्ञात्वा तं परमं भावमैश्वरं ब्रह्मभावनः¶ ।
 प्रोवाचीत्याय भगवान्देवदेवं पितामहम् ॥
 अयं देवो महादेवः स्वयं ज्योतिः सनातनः ।
 अनादिनिधनोऽचिन्त्यो लोकानामीश्वरो महान् ॥
 शहरः शशुरीशानः सर्वात्मा परमेश्वरः ।
 भूतानामधिपो योगी महेशो विमलः शिवः ॥

-
- दिव्यां विज्ञात्वां प्रथितामिति C and D.
  - † पुरुषोऽनन्त इति B and D.
  - ‡ सनातनः इति D.
  - § अटिष्ठं तमघाश्रसि इति D.
  - ¶ ब्रह्मभाविनः इति B.

एष धाता विधाता च प्रधानप्रभुरव्ययः* ।
 यं प्रपश्यन्ति यतयो ब्रह्मभावेन भाविताः† ॥
 सृजत्येष जगत्कृत्स्नं पाति संहरते तथा ।
 कालो भूत्वा महादेवः केवलो निष्कलः शिवः ॥
 ब्रह्माणं विदधे पूर्वं भवन्तं यः सनातनः ।
 वेदांश्च प्रददौ तुभ्यं सोऽयमायाति शङ्करः ॥
 अस्यैव चापरां मूर्तिं विश्वयोनिं सनातनीम् ।
 वासुदेवाभिधानं मामवेहि प्रपितामह ॥
 किं न पश्यसि योगेशं ब्रह्माधिपतिमव्ययम् ।
 दिव्यं भवतु ते चक्षुर्येन द्रक्ष्यसि तत्परम्‡ ॥
 लब्ध्वा चैवं तदा चक्षुर्विष्णोर्लोकपितामहः ।
 तुनुधे परमं§ ज्ञानं पुरतः समवस्थितम् ॥
 स लब्ध्वा परमं ज्ञानमैश्वरं प्रपितामहः ।
 प्रपदे शरत्वं देवं तमेव पितरं शिवम् ॥
 श्रीह्वारं समनुष्मृत्य संस्तभ्याम्नानमात्मना ।
 अथर्वशिरसा देवं तुष्टाव च कृताञ्जलिः ॥

* पुरुषेश्वरः इति B, C and D.

† भवितुमिति C and D.

‡ तत्परम् इति B.

§ परमज्ञानमिति B, परमज्ञानमिति C and D.

संसृतस्तेन भगवान्* ब्रह्मणा परमेश्वरः ।
 अवाप परमां प्रीतिं व्याजहार अयन्नित्तं † ॥
 मत्समस्त्वं न सन्देहो वक्ष्ये भक्तश्च मे भवान्‡ ॥
 मयैवोत्पादितः पूर्वं लोकसृष्ट्यर्थमव्ययः ॥
 त्वमात्मा ज्ञादिपुरुषो मम देहसमुद्भवः ।
 वरं वरय विश्वात्मन्वरदोऽहं तवानघ ॥
 स देवदेववचनं निशम्य कमलोद्भवः ।
 निरीक्ष्य विष्णुं पुरुषं प्रचम्योवाच शङ्करम्§ ॥
 भगवन्भूतभव्येश महादेवान्ब्रह्मापते ।
 त्वामेव पुत्रमिच्छामि त्वया वा सृष्ट्यं सुतम् ॥
 मोहितोऽस्मि महादेव मायया सूक्ष्मया त्वया ।
 न जाने परमं भावं याथातथ्येन ते शिवया ॥
 त्वमेव देव भक्तानां माता भ्राता पिता सुहृत् ।
 प्रसीद तव पादार्जं नमामि शरणागतः ॥
 स तस्य वचनं श्रुत्वा जगन्नाथो हृषभ्वजः ।
 व्याजहार तदा पुत्रं समालोक्य जनार्दनम् ॥

* देवेन इति B.

† अयन्नित्तं क्विदं कुर्वन्नित्तं इत्यर्थः । अयन्नित्तार्थं अयमानः ।

‡ मत्समश्च वतो भवान् इति B.

§ प्रचम्याह हृषभ्वजमिति B.

¶ तेष्वनघ इति B.

यदर्थितं भगवता तत्करिष्यामि पुत्रक ।
 विघ्नानमैश्वरं दिव्यसुत्पद्यति तवानघम्* ॥
 त्वमेव सर्वभूतानामादिकर्ता नियोजितः ।
 कुरुष्व तेषु देवेश† मायां लोकपितामह ॥
 एष नारायणो भक्तो‡ ममैव परमा तनुः ।
 भविष्यति तवेश्वरन योगक्षेमवहो§ हरिः ।
 एवं व्याहृत्य हस्ताभ्यां प्रीतः स॥ परमेश्वरः ।
 संस्पृश्य देवं ब्रह्माणं॥ हरिं वचनमब्रवीत् ॥
 तुष्टोऽस्मि सर्वथाहं ते भक्तस्त्वं च** जगन्नाथ ।
 वरं वृणीष्व नावाभ्यामन्योऽस्ति परमार्थतः†† ॥

* उत्पन्नतीत्यत्र आत्मनेपदमाहम् । तवानघ इति B.

† तथा कुरुष्व देवेश इति B, C and D.

‡ नारायणोऽनन्त इति B.

§ योगक्षेमवहः—अखण्डस्य स्वामी योगः, स्वस्वस्य परिरक्षणं क्षेमं तयोर्निर्वाहक इत्यर्थः ।

॥ प्रीतात्मा इति B.

॥ ततो नारायणः साक्षादिति D. अतः पूर्वं श्रीकार्ष्ण्यं D पुस्तके नास्ति ।

** भक्त्या तव इति B.

†† न ह्यावा विभिन्नी परमार्थतः इति B.

श्रुत्वाथ देववचनं विष्णुर्विश्वमयं जगत्* ॥
 प्राह प्रसन्नया वाचा समालोक्य च तन्मुखम्† ॥
 एष एव वरः श्लाघ्यो यदहं परमेश्वरम् ।
 पश्यामि परमात्मानं भक्तिर्भवतु मे त्वयि ॥
 तथेत्युक्त्वा महादेवः पुनर्विष्णुमभाषत ।
 भवान् सर्वस्य कार्यस्य कर्त्ताहमधिदैवतम्‡ ॥
 त्वन्नयं मन्नयं चैव सर्वमेतन्न संशयः ।
 भवान् सोमस्त्वहं सूर्यो भवान्नाभिरहं दिनम् ॥
 भवान् प्रकृतिरव्यक्तमहं पुरुषएव च ।
 भवान् ज्ञानमहं ज्ञाता भवान्मायाहमीश्वरः ॥
 भवान्विद्यात्मिका§ शक्तिः शक्तिमानहमीश्वरः ।
 षोऽहं स निष्कलो देवः सोऽसि नारायणः प्रभुः ॥
 एकीभावेन पश्यन्ति योगिनो ब्रह्मवादिनः ।
 त्वामनाश्रित्य॥ विश्वात्मन् योगी मासुपैथति ॥
 पास्यैतज्जगत्कृत्स्नं सदेवासुरभानुषम् ॥

-
- * विश्वमन्नायः इति B, C and D.
  - † समालोक्य चतुर्मुखमिति C and D.
  - ‡ कर्त्ता हर्त्ताधिदैवतमिति C and D.
  - § विद्यात्मिका इति D.
  - ॥ नामनाहम् इति D.

इतीदमुक्त्वा भगवाननादिः
 स्वमायया मोहितभूतभेदः ।
 जगाम जम्बुद्विपिनाशहीनं*
 धामैकमव्यक्तमनन्तशक्तिः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे पद्मीश्वरप्रादुर्भावे नवमीऽध्यायः ।

* जम्बुद्विपिनाशहीनमिति C and D.

दशमोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

गते महेश्वरे देवे भूयएव# पितामहः ।
तदेव सुमहत्पद्मं भेजे नाभिसमुत्थितम् ॥
अथ दीर्घेषु कालेन तत्राप्रतिमपौरुषी ।
महासुरी समायाती भ्रातरौ मधुकैटभौ ॥
क्रोधेन महताविष्टौ महापर्वतविग्रहौ ।
कर्षान्तरसमुद्भूतौ देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
तावागतौ समीच्याह नारायणमजो विभुः† ।
त्रैलोक्यकण्ठकावेतावसुरौ हन्तुमर्हसि ॥
तदस्य वचनं श्रुत्वा हरिर्नारायणः प्रभुः ।
आम्नापयामास तयोर्विधायं पुरुषावुभौ ॥
तदाप्रया महद्युद्धं तयोस्ताभ्यामभूद्विजाः‡ ।
व्यजयत्कैटभं जिष्णुः विष्णुश्च व्यजयन्मधुम् ॥
ततः पद्मासनासीनं जगन्नाथः पितामहम् ।
वभाषे मधुरं वाक्यं स्नेहाविष्टमना हरिः ॥

• सीऽधिवासमिति B and C. स विशासमिति D.

† नारायणमथो विभुः इति G.

‡ तयोरासीत् समाः अतन् इति D.

अस्मान्प्रयोद्धमानस्त्वं पद्मादवतर प्रभो ।
 नाहं भवन्तं शक्नोमि वोढुं* तेजोमयं गुरुम् ॥
 ततोऽवतीर्य विश्वात्मा देहमाविश्य चक्रिणः ।
 अवाप वैष्णवीं निद्रामेकीभूतोऽथ† विष्णुना ॥
 सह तेन तथाविश्य‡ शङ्खचक्रगदाधरः ।
 ब्रह्मा नारायणाख्योऽसौ सुष्याप सलिले तदा ॥
 सोऽनुभूय चिरं कालमानन्दं परमात्मनः ।
 अनाद्यनन्तमद्वैतं स्वात्मानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
 ततः प्रभाते योगात्मा भूत्वा देवस्रतुर्मुखः ।
 ससर्ज सृष्टिं तद्रूपां वैष्णवं भावमाश्रितः ॥
 पुरस्तादसृजद्देवः सनन्दं सनकं तथा ।
 ऋभुं सनत्कुमारं च पूर्वजं तं§ सनातनम् ॥
 ते हृन्मोहनिर्मुक्ताः परं वैराग्यमास्थिताः ।
 विदित्वा परमं भावं ज्ञाने विदधिरे मतिम्¶ ॥

* सोढुमिति D.

† मेकीभूयाद्य इति B.

‡ सहस्रशौर्यनयन इति B and C. सहस्रशौर्यसगय इति D.

§ पूर्वजस्य इति B.

¶ न सृष्टी दधिरे मतिमिति B, C and D.

तेष्वेवं निरपेक्षेषु सौकस्यष्टौ पितामहः ।
 बभूव नष्टचेता वै मायया परमेष्ठिनः* ॥
 ततः पुराणपुराणो जगन्मूर्तिः सनातनः ।
 व्याजहारात्मनः पुत्रं मीहनाशाय पद्मजम् ॥

विष्णुसुता च ।

कश्चिद्गुणं विष्णुतो देवः शूलपाणिः सनातनः ।
 यदुक्तो वै पुरा शम्भुः पुत्रत्वे भव शङ्करः ‡ ॥
 अवाप संज्ञां § गोविन्दात्मस्योनिः पितामहः ।
 प्रजाः स्रष्टुं मनसक्रे तपः परमदुस्तरम् ¶ ॥
 तस्यैवं तप्यमानस्य न किञ्चिद्व्यभवत्तत ।
 ततो दीर्घेषु कालेन दुःखात्क्रोधोऽभ्यजायत ॥
 क्रोधाविष्टस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुविन्दवः ।
 ततस्तेभ्यः समुद्भूताः ॥ भूताः प्रेतास्तदाभवन् ॥
 सर्वांस्तानघ्नतो दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमविन्दत** ।
 जहौ प्राणांश्च भगवान् क्रोधाविष्टः प्रजापतिः ॥

* परिवेष्टित इति B.

† कश्चिन्न इति B, C and D.

‡ बद्धवामात्मनोऽसौ पुत्रत्वे तव शङ्करः इति B.

§ प्रयुक्तवान् मनो योऽसौ पुत्रत्वेन तु शङ्करः । अवाप्तसंज्ञः इति D.

¶ प्रजाः स्रष्टुमनास्येपि तपः परमदुस्तरम् इति B.

॥ ततस्तेभ्योऽश्रुविन्दुभ्य इति B.

** मनिन्दत इति D.

तदा प्राणमयो रुद्रः प्रादुरासीत्प्रभोर्मुखात् ।
 सहस्रादित्यसङ्काशो युगान्तदहनोपमः ॥
 करोद् सुस्वरङ्गीरं देवदेवः स्वयं शिवः ।
 रोदमानं* ततो ब्रह्मा मा रोदीरित्यभाषत ॥
 रोदनाद्बुद्ध इत्येवं लोके ख्यातिं गमिष्यसि ।
 अन्धानि सप्त नामानि पत्नीः पुत्रांश्च शाश्वतान् ॥
 स्थानानि तेषामष्टानां ददौ लोकापितामहः ।
 भवः शर्वस्तथेशानः पशूनां पतिरेव च ।
 भीमशोषो महादेवस्तानि नामानि सप्त वै ॥
 सूर्यो जलं मही वङ्गिर्वायुराकाशमेव च ।
 दीक्षितो ब्राह्मणश्चन्द्र इत्येता अष्टमूर्तयः ।
 स्थानेष्वेतेषु ये रुद्राभ्यायन्ति प्रणमन्ति च ।
 तेषामष्टतनुर्देवो† ददाति परमं पदम् ॥
 सुवर्चसा तथैवोमा‡ विक्रीणी च शिवा तथा ।
 स्वाहा दिशश्च दीक्षा च रोहिणी चेति पञ्चयः§ ॥
 शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गी मनोजवः ।
 स्कन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चैषां सुताः स्मृताः ॥

* चार्धमात्मनेपदित्वं भीषादित्यलक्ष्य ।

† माया तनुर्दिति E and F.

‡ शोषा इति E and H.

§ पञ्चयः इत्यादि ।

एभ्यकारो भगवान्देवदेवो महेश्वरः ।
 प्रजा धर्म्मश्च कामश्च त्वज्ज्ञा वैराग्यमाश्रितः ॥
 चात्मन्वाधाय चात्मानमैश्वरं भावमाश्रितः ।
 पीत्वा तदक्षरं ब्रह्म शाश्वतं परमासृतम् ॥
 प्रजाः सृजेति चादिष्टो ब्रह्मणा नीललोहितः ।
 स्वात्मना सदृशानुद्गान्* ससर्ज मनसा शिवः ॥
 कपर्द्दिनो निरातङ्गास्त्रीलकण्डान् पिनाकिनः ।
 त्रिशूलहस्तानुद्रिक्तान् सदानन्दांस्त्रिलोचनान् ॥
 जरामरणनिर्मुक्तान् महावृषभवाहनान् ।
 वीतरागांश्च सर्व्वान् कोटिकोटिश्रताग्रभुः ॥
 तान्द्रुष्ट्वा विविधानुद्गानिर्म्मलास्त्रीललोहितान् ।
 जरामरणनिर्मुक्तान् व्याजहार हरं गुरुः ॥
 मा स्नाचीरीदृशीर्द्देव प्रजा सृत्युविवर्जिताः ।
 अन्याः सृजस्व† भूतेश जन्मसृत्युसमन्विताः ॥
 ततस्तमाह भगवान् कपर्द्दीं कामशासनः ।
 नास्ति मे तादृशः सर्गः‡ सृज त्वं विविधाः§ प्रजाः ॥

• सदृशान् पुत्रानिति B.

† चात्मनेपदमाधेम् । सृजस्व देवेश इति B.

‡ तादृशीं शक्तिरिति D.

§ सृज जन्मश्रमाः इति B.

ततः प्रभृति देवोऽसौ न प्रसूते शुभाः प्रजाः ।
 स्वात्मजेरिव* तैरुद्वैर्निवृत्तात्मा ह्यतिष्ठत† ॥
 स्थाणुत्वं तेन तस्यासीद्देवदेवस्य शूलिनः ॥
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ।
 द्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठादृत्वमेव च ।
 अथयानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे ॥
 एवं स शङ्करः साक्षात्पिनाकी परमेश्वरः ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वीक्ष्य देवं त्रिलोचनम् ।
 सहैव मानसै रुद्रैः प्रीतिविस्फारलोचनः ।
 ज्ञात्वा परतरं भावमेश्वरं ज्ञानचक्षुषा ।
 तुष्टाव जगतामीशं कृत्वा शिरसि चाक्षलिम् ॥
 ब्रह्मोवाच ।

नमस्तेऽसु महादेव नमस्ते परमेश्वर ।
 नमः शिवाय देवाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥
 नमोऽसु ते महेशाय नमः शान्ताय हेतवे ।
 प्रधानपुरुषेशाय योगाधिपतये‡ नमः ॥
 नमः कालाय रुद्राय महाग्रास्राय शूलिने ।
 नमः पिनाकहस्ताय त्रिनेत्राय नमोनमः ॥

* आत्मजेरपि इति B.

† व्यतिष्ठत इति B.

‡ यज्ञाधिपतये इति D.

नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं ब्रह्मणेऽ जनकाय ते ।
 ब्रह्मविद्याधिपतये ब्रह्मविद्याप्रदायिने ॥
 नमो वेदरहस्याय कालकालाय ते नमः ।
 वेदान्तसारसाराय नमो वेदान्तमूर्त्तये ॥
 नमो बुधाय बुधायः योगिनां गुरवे नमः ।
 प्रह्लादशोकैर्विधैर्भूतैः परिवृताय ते ॥
 नमो ब्रह्मण्यदेवाय ब्रह्माधिपतये नमः ।
 चाम्बकायादिदेवाय नमस्ते परमेष्ठिने ॥
 नमो दिम्बाससे तुभ्यं नमो मुखाय दक्षिणे ।
 अनादिमलहीनाय ज्ञानगम्याय ते नमः ॥
 नमस्तारायऽ तीर्थाय नमो योगर्षिहेतवे ।
 नमो धर्मादिगम्याय योगगम्याय ते नमः ॥
 नमस्ते निष्प्रपञ्चाय निराभासाय ते नमः ।
 ब्रह्मणे विश्वरूपाय नमस्ते परमात्मने ॥
 त्वयैव सृष्टमखिलं त्वयैव सकलं स्थितम् ।
 त्वया संक्रियते विश्वं प्रधानाद्यं जगन्मय ॥

• ब्रह्मणो जनकाय इति C and D.

+ वेदान्तमूर्त्तये इति B, C and D.

‡ बुधाय इति B, C and D.

§ ताराय— तारयतीति तारः, पचाद्यच्, तस्यै । नमस्ताराय इत्यारभ्य योगगम्याय

ये नमः इत्येतदन्तं G and H पुस्तकयोर्नास्ति ।

त्वमीश्वरो महादेवः परं ब्रह्म महेश्वरः ।
 परमेष्ठी शिवः शान्तः पुरुषो निष्कलो हरः ॥
 त्वमक्षरं परं ज्योतिस्त्वं कालः परमेश्वरः ।
 त्वमेव पुरुषोऽनन्तः प्रधानं प्रकृतिस्तथा ॥
 भूमिरापोऽनलो वायुर्वीमाहङ्कार एव च ।
 यस्य रूपं नमस्यामि भवन्तं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
 यस्य द्यौरभवन्मूर्धा पादौ पृथ्वी दिशो भुजाः ।
 आकाशमुदरं तस्मै विराजे प्रणमाम्यहम् ॥
 सन्तापयति यो नित्यं स्वभाभिर्भासयन् दिशः* ।
 ब्रह्मतेजोमयं विश्वं तस्मै सूर्यात्मने नमः ॥
 हृद्यं वहति यो नित्यं रौद्री तेजोमयी तनुः ।
 कथं पितृगणानां च तस्मै वज्रात्मने नमः ॥
 आप्याययति यो नित्यं स्वधात्मा सकलं जगत् ।
 पीयते देवतासङ्घैस्तस्मै चन्द्रात्मने† नमः ॥
 विभर्त्तुं शेषभृतानि यान्तस्वरति सर्वदा ।
 शक्तिर्भाहेश्वरी तुभ्यं तस्मै वायुात्मने नमः ॥
 सृजत्यशेषमेवेदं यः स्वकर्मानुरूपतः ।
 आत्मन्यवस्थितस्तस्मै चतुर्वक्त्रात्मने नमः‡ ॥

* सन्तापयति यो नित्यं स्वधात्मा सकलं जगदिति D.

† सोमात्मने इति B.

‡ चतुर्वक्त्राय ते नम इति C.

यः श्रेते शेषशयने विश्वमाहृत्य मायया ।
 स्वात्मानुभूतियोगेन तस्मै विद्यात्मने* नमः ।
 विभर्त्ति शिरसा नित्यं हिसप्तभुवनात्मकम् ।
 ब्रह्माण्डं योऽखिलाधारस्तस्मै शेषात्मने नमः ॥
 यः परान्तो† परानन्दं पीत्वा देव्यैकसाक्षिकम्‡ ।
 नृत्वत्वगन्तमहिमा तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥
 योऽन्तरा सर्वभूतानां नियन्ता तिष्ठतीश्वरः ।
 तं सर्वसाक्षिणं देवं नमस्ये§ विश्वतस्तनुम् ॥
 यं विनिद्रा जितश्वासाः सन्तुष्टाः समदर्शिनः॥ ।
 ज्योतिः पश्यन्ति बुद्धानास्तस्मै** योगात्मने नमः ॥
 यथा सन्तरते मायां योगी संक्षीणकल्मषः ।
 अपारतरपर्यन्तां†† तस्मै विद्यात्मने नमः ॥

* विद्यात्मने नम इति E, F and H.

† परान्ते जगतां चरमे प्रसये इत्यर्थः ।

‡ देवैकसाक्षिक इति E and F.

§ नमस्ये नमः करीणि । आरंभात्मनेपदम् ।

॥ विश्वतस्तनुवो यस्तु अष्टमूर्तिमित्यर्थः । यस्तु केनेषु जीमूता नदाः सर्वान्तसन्धिषु ।

ब्रह्मी सप्तद्राचत्वारस्तस्मै तीयात्मने नमः ॥ इत्यतिरिक्तं D पुस्तके दृश्यते ।

॥ समदर्शिन इति C.

** बुद्धानां योगं कुर्वन्ना इत्यर्थः ।

†† अतिशयेन अपारः अपारतरः पर्यन्तः यस्यासाम् ।

यस्य भासा विभात्यर्को महो यत्तमसः* परम् ।
 प्रपद्ये तत्परं तत्त्वं तद्रूपं पारमेस्वरम् ॥
 नित्यानन्दं निराधारं निष्कलं परमं शिवम् ।
 प्रपद्ये परमात्मानं भवन्तं परमेस्वरम् ॥
 एवं सुत्वा महादेवं ब्रह्मा तद्भावभावितः ।
 प्राञ्जलिः प्रथतस्तथैव गृह्यन् ब्रह्म सनातनम् ॥
 ततस्तस्य महादेवो दिव्यं योगमनुत्तमम् ।
 ऐश्वरं ब्रह्मसद्भावं वैराग्यं च ददौ† हरः ॥
 कराभ्यां सुशुभाभ्यां च संसृज्य प्रथतार्त्तिहा ।
 व्याजहार स्त्रयत्रैव‡ सोऽनुष्टुप्प पितामहम् ॥
 यत्स्वयाभ्यर्चितं ब्रह्मन् पुत्रत्वे भवता मम ।
 कृतं मया तत्सकलं सृजस्व विविधं जगत् ॥
 त्रिधा भिक्षोऽस्म्यहं ब्रह्मन् ब्रह्मविष्णुहराख्यया ।
 सर्गरक्षालयगुणैर्निष्कलः परमेस्वरः ॥
 स त्वं ममाग्रजः पुत्रः सृष्टिहेतोर्विनिर्भितः ।
 ममैव दक्षिणादङ्गाहामाङ्गात्पुरुषोत्तमः ॥
 तस्य देवाधिदेवस्य शश्वोर्हृदयदेशतः ।
 सम्बभूवाथ रुद्री वा सोऽहं तस्य परा तनुः ॥

* विभातीदनर्थं तमसः परमिति B, C and D.

† वैराग्यं प्रददौ इति B.

‡ स्त्रयं देव इति B.

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्* सर्गस्थित्यन्तहेतवः ।
 विभक्त्यात्मानमेकोऽपि स्वेच्छया शङ्करः स्वितः ॥
 तद्यान्यानि च रूपाणि मम मायाकृतानि च ।
 अरूपः† वेवलः स्वस्यो महादेवः स्वभावतः ॥
 य एव्यः परतो‡ देवस्त्रिमूर्तिः परमा तनुः§ ।
 माहेश्वरी चिनयना योमिनां शान्तिदा सदा ॥
 तस्या एव परां मूर्तिं मामवेहिणं पितामह ।
 शाश्वतैश्वर्यविभ्रानं तेजोयोगसमन्वितम्॥ ॥
 सोऽहं असामि सकलमधिष्ठाय तमोगुहम् ।
 कासोभूत्वा न मनसा मामन्योऽभिभविष्यति## ॥
 यदा यदा हि मां नित्यं विचिन्तयसि पश्य ।
 तदा तदा मे साविध्यं भविष्यति तवानघ ॥
 एतावदुक्त्वा ब्रह्माणं सोऽभिवन्द्य गुहं हरः ।
 सहैव मानसैः पुत्रैः†† क्षणादन्तरधीयत ॥

● छेते इति D. ब्रह्मविष्णुशिवास्तस्मिन् इति E, F and H.

† गौरूप इति C and D.

‡ एव्यः परतरः इति B, C and D.

§ परमात्मनः इति B.

¶ एवापरा मूर्तिर्मैव हि इति C.

॥ तपोवीर्येति D.

मूत्वा न तमसा सामान्योहि भविष्यतीति C, E, F and H.

†† बद्धेति B.

सोऽपि योगं समाख्याय ससर्ज विविधं जगत् ।
 नारायणाख्यो भगवान्यथापूर्वं प्रजापतिः ॥
 मरीचिष्टम्बकिरसः पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 दक्षमग्निं वसिष्ठञ्च सोऽसृजयोगविद्यया* ॥
 नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयो मतः† ।
 सर्वे ते ब्रह्मणा तुल्याः साधका ब्रह्मवादिनः ॥
 सङ्कल्पश्चैव धर्मश्च युगधर्माश्च शास्त्रतान् ।
 स्थानाभिमानिनः सर्वान्यथा ते कथितं पुरा ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ब्रह्मसृष्टिर्नाम दशमोऽध्यायः ।

—•—

एकादशोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

एवं सृष्ट्वा मरीच्यादीन्देवदेवः पितामहः ।
 सहैव मानसैः पुत्रैस्तताप परमं तपः ॥
 तस्यैवं तपतो वक्त्राद्गुद्रः कालाग्निसम्भवः* ।
 त्रिशूलपाणिरीशानः प्रादुरासीन्निलोचनः ॥

* नायया इति D.

† निश्चयज्ञताः इति B, C and D.

* कालाग्निसन्निभः इति B, C and D.

अर्धनारीनरवपुः* दुष्प्रेक्षीऽतिभयङ्करः ।
 विभजात्मानमित्युक्त्वा ब्रह्मा चान्तर्हृदि भयात् ।
 तद्योक्तोऽसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तच्चाकरोत् ।
 विभेद् पुरुषत्वञ्च दशधा चैकधा पुनः ॥
 एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।
 कापालीशादयो† विप्रा देवकार्थ्ये नियोजिताः ॥
 सौम्यासौम्यैस्तथा शान्ताशान्तैः स्त्रीत्वञ्च स प्रभुः ।
 विभेद् बहुधा देवः स्वरूपैरसितैः सितैः ॥
 ता वै विभूतयो‡ विप्रा विश्रुताः शक्तयो भुवि ।
 लक्ष्मणादयो यद्वपुषा§ विश्वं व्याप्नोति शाङ्करी ॥
 विभञ्च पुनरीशानी स्वात्मांशमकरोद्विजाः¶ ।
 महादेवनियोगेन पितृमहमुपस्थिता ॥
 तामाह भगवान् ब्रह्मा दक्षस्य दुहिता भव ।
 सापि तस्य नियोगेन प्रादुरासीत्प्रजापतेः ॥
 नियोगाद्ब्रह्मणो देवीं ददौ रुद्राय तां सतीम् ।
 दाचीं॥ रुद्रोऽपि जयाह स्वकीयामेव शूलभृत् ॥

* अर्धनारीनरवपुः इति B.

† कापालिकादय इति D.

‡ ते वै चिन्मयतः इति D.

§ वासिरीशा इति B.

¶ आत्मानं ब्रह्मराशिभिः इति B. स्वात्मांशमकरोद्विभिः इति E, F and H.

॥ दद्यात् इति C and D.

प्रजापतिविनिर्हेयात्कालेन* परमेश्वरी† ।
 मेनायामभवत्पुत्री तदा हिमवतः सती ‡
 स चापि पर्वतवरो ददौ रुद्राय‡: पार्वतीम् ।
 हिताय सर्वदेवानां§ चैलोक्यस्वाम्नो द्विजाः¶ ॥
 सैषा माहेश्वरी देवी शङ्करार्द्धशरीरिणी ।
 शिवा सती हैमवती सुरासुरनमस्कृता ॥
 तस्याः प्रभावमतुलं सर्वं देवाः सवासवाः ।
 वदन्ति॥ मुनयो वेत्ति शङ्करो वा स्वयं हरिः** ॥
 एतद्दः कश्चितं विप्राः पुत्रत्वं परमेष्ठिनः ।
 ब्रह्मणः पद्मयोनित्वं शङ्करस्यामितीजसः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे देव्यवतारे एकादशोऽध्यायः ।

-
- * क्रीडेन इति D.
  - † विमन्य पुनरीशानी आत्मार्णं शङ्करादिशरीरिति श्रीकाण्डे B पुस्तके दृश्यते ।
  - ‡ चर्वाय इति B.
  - § सर्वलोकानामिति B and D.
  - ¶ चैलोक्यस्वाम्नोऽपि च इति B and D.
  - ॥ विदन्ति मुनयोवेतीति E. विदन्ति मुनयोवेतीति F and H.
  - ** इतिः स्वयमिति B.

द्वादशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

इत्याकाश्याद्य मुनयः कूर्मरूपेषु भाषितम् ।
विष्णुना पुनरेवेमं* पप्रच्छुः प्रणता हरिम् ॥

ऋषय ऊचुः ।

कौषा भगवती देवी शङ्करार्द्धशरीरिणी ।
श्रिवा सती हैमवती यथावद्ब्रूहि पृच्छताम् ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां पुरुषोत्तमः ।
प्रभुवाच महायोगी ध्यात्वा† खं परमं पदम्‡ ॥

कूर्म उवाच ।

पुरा पितामहेनोक्तं मेरुपृष्ठे सुशोभने ।
रहस्यमेतद्विज्ञानं गोपनीयं विशेषतः ॥
साङ्गानां परमं साङ्गं ब्रह्मविज्ञानमुत्तमम् ।
संसारार्थमम्नानां जन्तूनामेकमोचनम् ॥
या सा माहेश्वरी शक्तिर्ज्ञानरूपातिलाससा ।
व्योमसंघ्रा‡ परा काष्ठा सेयं हैमवती मता ॥
श्रिवा सर्वगतानन्ता गुणातीतातिनिष्कला ॥

* पुनरेवेमं इति B. पुनरेवेत्यनिति D.

† ध्यात्वेदिति D.

‡ स परमाश्रय इति B.

§ व्योमरूपा इति A.

¶ मुखाधोता तु निष्कला इति C, D, E, F and H.

एकानेकविभागस्थाः* ज्ञानरूपातिलालसा ॥
 अनन्या निष्कले तत्त्वे संस्थिता तस्य तेजसा ।
 स्वाभाविकी च तन्मूला प्रभा भानीरिवामला ॥
 एका माहेश्वरी शक्तिरनेकोपाधियोगतः ।
 परावरेण† रूपेण क्रीडते तस्य सन्निधौ ॥
 श्रेयं करोति सकलं‡ तस्याः कार्यमिदं जगत् ।
 न कार्यं नापि कारणमीश्वरस्येति सूरयः ॥
 चतस्रः शक्तयो देव्याः स्वरूपत्वेन संस्थिताः ।
 अधिष्ठानवशात्तस्याः शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ॥
 शान्तिर्विद्या प्रतिष्ठा च निवृत्तिश्चेति§ ताः स्मृताः ।
 चतुर्व्यूहस्ततो देवः¶ प्रीच्यते परमेश्वरः ॥
 अनया परया देवः स्वात्मानन्दं समञ्जुते ।
 चतुर्थपि च वेदेषु॥ चतुर्मूर्त्तिर्महेश्वरः ॥
 अस्यास्वनादिसंसिद्धमैश्वर्यमतुलं** महत् ।
 तत्सम्बन्धादनन्तैषा†† रुद्रेण परमात्मना ॥

* एवं नामाविभागस्था इति A.

† परावरेण इति B, C and D.

‡ सकलं इति C and D.

§ निवृत्तिरित्येति B.

¶ चतुर्व्यूहः षडो देवः इति B.

॥ देवेषु इति C and D. भेदेषु इति E, F and H.

** समसमिति D.

†† तत्सम्बन्धादनन्ता या इति B, E, F and H.

सैषा सर्वेश्वरी देवी सर्वभूतप्रवर्त्तिका ।
 प्रीत्यते भगवान् कालो हरिः* प्राणो महेश्वरः ॥
 तत्र सर्वमिदं प्रीतमीतश्चैवाखिलं जगत् ।
 स कालाग्निर्हरो देवो† गीयते वेदवादिभिः ॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरति‡ प्रजाः ।
 सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्दशः§ ॥
 प्रधानं पुरुषस्तस्वं¶ महानात्मा त्वहङ्कृतिः ।
 कालेनान्यानि तत्त्वानि॥ समाविष्टानि** योगिना ॥
 तस्य सर्वजगत्प्रवर्त्तिः†† शक्तिर्मायेति विद्युता ।
 तदेयं त्रामयेदीशो मायावी पुरुषोत्तमः ॥
 सैषा मायात्मिका शक्तिः सर्वाकारा सनातनी ।
 विश्वरूपं महेशस्य सर्वदा सम्प्रकाशयेत् ॥
 अन्याश्च शक्तयो मुख्यास्तस्य देवस्य निर्दिताः ।
 ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिः प्राणशक्तिरिति त्रयम् ॥

23

-
- * हरः इति C and D.
 † हरो इति B, C and D.
 ‡ संहरते इति B, C and D.
 § वशे इति C and D.
 ¶ प्रधानपुरुषत्व इति B.
 ॥ भूतानि समधिष्ठानि इति D.
 ** समावेशानि इति B.
 †† जनव्यतिरिति B, C, E, F, G and H.

सर्वासामेव शक्तीनां शक्तिमन्तोः* विनिर्भिताः ।
 माययैवाथ विप्रेन्द्राः सा चानादिरनम्बरा† ॥
 सर्वशक्त्यात्मिका माया दुर्निवारा दुरत्वया ।
 मायावी सर्वशक्तीशः कालः कालकरः प्रभुः ॥
 करोति कालः सकलं संहरेत्काल एव हि ।
 कालः स्थापयते विश्वं कालाधीनमिदं जगत् ॥
 लब्ध्वा देवाधिदेवस्य सन्निधिं परमेष्ठिनः ।
 अनन्तस्याखिलेशस्य शशोः कालात्मनः प्रभोः ॥
 प्रधानं पुरुषो माया माया सैव प्रपद्यते‡ ॥
 एका सर्वगतानन्ता केवला निष्कला शिवा ॥
 एका शक्तिः शिवैकोऽपि शक्तिमानुच्यते शिवः ।
 शक्तयः शक्तिमन्तोऽन्ये सर्वे§ शक्तिसमुद्भवाः ॥
 शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्ति परमार्थतः ।
 अभेदश्चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥
 शक्तयो गिरिजा देवी शक्तिमानद्य शङ्करः॥ ॥

* शक्तिमानीश्वरीमत इति D.

† माययैवाथ विप्रेन्द्राः स्वानादिकमनन्तया इति D.

‡ माययैवं प्रपद्यते इति B and D. माया सैवं इति C.

§ सर्वे इति D.

॥ शक्तिमानद्यशङ्कर इत्यारम्भ भोग्या विश्वेश्वरी देवी इत्यन्तं B पुस्तके नास्ति ।
विशेषः कथ्यते वायुपुराणे ब्रह्मवादिभिः ।

भोग्या विश्वेश्वरी देवी शक्तिमन्तोऽद्य शङ्करः ॥

इदं श्रीशारङ्गवर्यं प्रचिदं प्रतिभाति, केवलं A पुस्तके एव दृश्यते ।

विशेषः कथ्यते चायं पुराणे ब्रह्मवादिभिः ॥
 भोग्या विश्वेश्वरी देवी महेश्वरपतिव्रता ।
 प्रीच्यते भगवान्भोक्ता कपर्दी नीललोहितः ॥
 मन्ता विश्वेश्वरो देवः शङ्करो मन्मथान्तकः ।
 प्रीच्यते मतिरीशानी मन्मथ्या च विचारतः ॥
 इत्येतदखिलं विप्राः शक्तिशक्तिमदुद्भवम्* ।
 प्रीच्यते सर्व्ववेदेषु मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 एतत्प्रदर्शितं दिव्यं देव्या माहात्म्यमुत्तमम् ।
 सर्व्ववेदान्तवादेषु निश्चितं ब्रह्मवादिभिः ॥
 एकं सर्व्वगतं सूक्ष्मं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ।
 योगिनस्तत्रपश्यन्ति महादेव्याः परं पदम् ॥
 आनन्दमखरं ब्रह्म केवलं निष्कलं परम् ।
 योगिनस्तत्रपश्यन्ति महादेव्याः परं पदम् ॥
 परात्परतरं तत्त्वं शाश्वतं शिवमञ्चुतम् ।
 अनन्तप्रकृतौ† लीनं देव्यास्तत्परमं पदम् ॥
 शुभं निरञ्जनं शुद्धं निर्गुणं द्वैतवर्जितम् ।
 आत्मोपलब्धिविषयं देव्यास्तत्परमं पदम् ॥
 सैषा धात्री विधात्री च परमानन्दमिच्छताम् ।
 संसारतापानखिलान्निहन्तीश्वरसंश्रयात् ।
 तस्माद्विसुक्तिमन्विच्छन् पार्व्वतीं परमेश्वरीम् ।

* शक्तिचतुद्भवमिति E, F and H.

† अनन्तं प्रकृतौ इति B.

आश्रयेत्सर्वभूतानामात्मभूतां शिवात्मिकाम् ॥
 लब्धा च पुत्रीं सर्वाणीं तपस्तप्त्वा सुदुस्तरम् ।
 सभार्यः शरणं यातः पार्वतीं परमेश्वरीम् ॥
 तां दृष्ट्वा जायमानाश्च स्निग्ध्यैव वराननाम् ।
 मिना हिमवतः पत्नी प्राहेदं पर्वतेश्वरम्* ॥

मिना उवाच ।

पद्म बालामिमां राजराजीवसदृशाननाम् ।
 द्विताय सर्वभूतानां जाता च तपसावयोः ॥
 सोऽपि दृष्ट्वा ततो देवीं तरुणादित्वसन्निभाम् ।
 कपर्दिनीं चतुर्वक्त्रां त्रिनेत्रामतिलालसाम् । †
 अष्टहस्तां विशालार्चीं चन्द्रावयवभूषणाम् ।
 निर्गुणां सगुणां साक्षात्सदसद्व्यक्तवर्जिताम् ॥
 प्रथम्य शिरसा भ्रुमी तेजसा चातिविह्वलः ।
 भीतः कृताञ्जलिस्तस्याः प्रोवाच परमेश्वरीम् ॥

हिमवानुवाच ।

का त्वं देवि विशालाक्षि शशाङ्कावयवाङ्घ्रिते‡ ।
 न जाने त्वामहं वक्षे यथावद्ब्रूहि पृच्छते ॥
 गिरीन्द्रवचनं श्रुत्वा ततः सा परमेश्वरी ।
 व्याजहार महाशैलं योगिनामभयप्रदा ॥

* परमेश्वरमिति G. परमेश्वरं पतिमित्यर्थः ।

† श्रीकार्त्तिकेण A पुस्तके नास्ति ।

‡ शशाङ्कावयवान्विता इति B.

श्रीदेव्युवाच ।

मां विद्धि परमां शक्तिं महेश्वरसमाश्रयाम् ।
 अनन्यामव्ययामेकां यां पश्यन्ति सुसुखवः ॥
 अहं हि सर्वभावानामात्मा सर्वानाम्नाः शिवा ।
 शाश्वतैश्वर्यविज्ञानमूर्तिः† सर्वप्रवर्त्तिका ॥
 अनन्तानन्तमहिमा संसारार्थवतारिणी ।
 दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे रूपमेश्वरम् ॥
 एतावदुक्त्वा विज्ञानं दत्त्वा हिमवते स्वयम् ।
 खं रूपं दर्शयामास दिव्यं तत्पारमेश्वरम् ॥‡
 कोटिसूर्यप्रतीकाद्यं तेजोविम्बं निराकुलम् ।
 ज्वालाभालासहस्राब्जं कालानलशतीपमम् ॥
 दंष्ट्राकरालं दुर्द्धर्षं जटामण्डलमण्डितम् ।§
 त्रिशूलवरहस्तञ्च घोररूपं भयानकम् ॥
 प्रशान्तं सौम्यवदनमनन्ताश्वर्यसंयुतम्¶ ।
 चन्द्रावयवलक्ष्माणं चन्द्रकोटिसमप्रभम् ॥
 किरीटिनं गदाहस्तं नूपुरैरुपशोभितम् ।
 दिव्यमाख्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥

• सर्वानारा इति C, F and H.

† शान्तो सर्वविज्ञानमूर्तिरिति D.

‡ इदं श्लोकार्धं C, D पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ इतः परं B पुस्तके किरीटिनं गदाहस्तं शङ्खचक्रधरं तथा इत्यधिकं दृश्यते ।

¶ अनन्तैश्वर्यसंयुतम् इति C.

शङ्खचक्रधरं काम्यं* त्रिनेत्रं कृत्स्निवाससम् ।
 अखण्डं चाखण्डवाद्यख्यं वाद्यमाभ्यन्तरं परम्† ॥
 सर्वशक्तिमयं शुभ्रं सर्वाकारं सनातनम्‡ ॥
 ब्रह्मिन्द्रोपेन्द्रयोगीन्द्रैर्वन्द्यमानपदाम्बुजम् ॥
 सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
 सर्वमावृत्तं तिष्ठन्तीं§ ददर्श परमेश्वरीम् ॥
 दृष्ट्वा तदीदृशं रूपं देव्या माहेश्वरं परम् ।
 भयेन च समाविष्टः स राजा हृष्टमानसः ॥
 आत्मन्याधाय चात्मानमीद्वारं समनुस्मरन् ।
 नात्मानमष्टसहस्रेण तुष्ट्वाव परमेश्वरीम् ॥

हिमवानुवाच ।

शिवीमा परमा शक्तिरनन्ता निष्कलामला ।
 शान्ता माहेश्वरी नित्या शाश्वती परमाक्षरा ॥
 अचिन्त्या केवलानन्त्या शिवात्मा परमात्मिका ।
 अनादिरव्यया शुद्धा देवात्मा सर्वगाचला ॥
 एकानिकविभागस्या मायातीता सुनिर्मला ।
 महामाहेश्वरी सत्या महादेवी निरञ्जना ॥
 काष्ठा सर्वान्तरस्या च चिच्छक्तिरतिलालसा ।

* सौम्यमिति D.

† पुरमिति A. पुरं शरीरमित्यर्थः ।

‡ सर्वाधारमनामयमिति D.

§ तिष्ठन्तं सर्वतः त्रुतिमत्परमिति D.

नन्दा* सर्वात्मिका विद्या ज्योतीरूपाश्चताक्षरा ॥
 शान्तिः प्रतिष्ठा सर्वेषां निवृत्तिरश्चतप्रदा ।
 व्योममूर्त्तिर्व्योमलया व्योमाधाराश्चुतामरा ॥
 अनादिनिधनामोघा कारवात्माकुलाकुला ।
 स्वतः† प्रथमजा नाभिरश्चतस्त्रात्मसंश्रया ॥
 प्राक्षेस्वरप्रिया माता महामहिषवासिनी‡ ।
 प्राक्षेस्वरी प्राक्षरूपा प्रधानपुरुषेस्वरी ॥ ¶
 सर्व्यशक्तिकलाकारा ज्योत्स्ना द्यौर्महिमासदा ।
 सर्व्यकायनियन्त्री च सर्व्यभूतेस्वरेस्वरी ॥ ॥
 संसारयोनिः सकला सर्व्यशक्तिसमुद्भवा ।
 संसारपोता** दुर्वारा दुर्निरीक्षा दुरासदा ॥
 प्राक्षशक्तिः प्राक्षविद्या योगिनी परमा कला ।
 महाविभूतिर्दुर्बर्षा मूलप्रकृतिसम्भवा ॥ ७०
 अनाद्यनन्तविभवा परमाद्यापकर्षिणी ।
 सर्गस्थित्यन्तकरणी सुदुर्व्याघा†† दुरत्यया ॥‡‡

• तारा इति B and C.

† ऋतुरिति E, F and H.

‡ महामहिषघातिनी इति B. वाहिनीति C and D.

¶ इतः परं B पुस्तके महामाया सुदुष्प्रा मूलप्रकृतिरीचरी इत्यधिकं दृश्यते ।

॥ अतः परम् अनादिरव्यक्तवृत्तेति त्रीकार्थं E, F, H पुस्तकेषु दृश्यते ।

** संसारपारा इति B.

†† दुराराध्या इति B.

‡‡ इतः पूर्वं त्रीकार्थसतकं C, D पुस्तकयोः मूलप्रकृतिरीचरीत्यन्तपरं दृश्यते ।

शब्दयोनिः शब्दमयी नादाख्या नादविग्रहा ।
 अनादिरव्यक्तगुणा* महानन्दा सनातनी ॥
 आकाशोनिर्योगस्था महायोगेश्वरेश्वरी ।
 महामाया सुदुष्यारा मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
 प्रधानपुरुषातीता प्रधानपुरुषात्मिका ।
 पुराणा† चिन्मयी पुंसामादिपुरुषरूपिणी ॥
 भूतान्तरस्था‡ कूटस्था महापुरुषसंनिता ।
 जन्ममृत्युजरातीता सर्वशक्तिसमन्विता§ ॥
 व्यापिनी चानवच्छिन्ना प्रधानानुप्रवेशिनी ।
 क्षेत्रज्ञशक्तिरव्यक्तलक्षणा मलवर्जिता¶ ॥
 अनादिमायासम्भिन्ना चित्तत्वा प्रकृतिग्रहा ।
 महामायासमुत्पन्ना तामसी पौरुषी ध्रुवा ॥
 व्यक्ताव्यक्तात्मिका लक्षणा रक्ता शुक्ला प्रसूतिका ।
 अकार्या कार्यजननी नित्यं प्रसवधर्म्षिणी ॥
 सर्गप्रलयनिर्मुक्ता सृष्टिस्थित्यन्तधर्म्षिणी ।
 ब्रह्मगर्भा चतुर्विंशान्॥ पद्मनाभाश्रुतात्मिका ॥

* अनादिरव्यक्तगुणेति शीकार्द्धचयं B, E, F, G, H पुस्तकेषु सर्वभूतेश्वरे-
 चरोत्वज्ञात्परं दृश्यते ।

† पुराणी इति B, C, D, E, F and H.

‡ भूतान्तरात्मा इति B.

§ समुद्रवा इति A, C, D, E, F and H.

¶ सत्ववर्जिता इति E, F, G and H.

॥ चतुर्वेदा इति B. चतुर्विंशान् चतुर्विंशतितत्त्वरूपा इति भावः । चतुर्वेदा इति C.

वैद्युती शास्त्रती* योनिर्जगन्मातेश्वरप्रिया ।
 सर्वाधारा महारूपा सर्वैश्वर्यसमन्विता ॥
 विश्वरूपा महागर्भा विश्वेशेच्छानुवर्तिनी ।
 महीयसी ब्रह्मयोनिः† महालक्ष्मीसमुद्भवा ॥ ६*
 महाविमानमध्यस्था महानिद्राकहेतुका‡ ।
 सर्वसाधारणी सूक्ष्मा ह्यविद्या पारमार्थिकी ॥
 अनन्तरूपानन्तस्था देवी पुरुषमोहिनी ।§
 अनेकाकारसंस्थाना कालत्रयविवर्जिता ॥
 ब्रह्मजन्मा हरेर्मूर्तिर्ब्रह्मविष्णुशिवाम्बिकाः ।
 ब्रह्मेशविष्णुजननी ब्रह्मास्था ब्रह्मसंश्रया ॥
 व्यक्ता प्रथमजा ब्राह्मी महती ब्रह्मरूपिणी¶ ।
 वैराग्यैश्वर्यधर्मात्मा ब्रह्ममूर्तिर्हृदि स्थिता ॥
 अपां योनिः स्वयम्भूतिर्मानसी तत्त्वसम्भवा ॥
 ईश्वराणी च शर्वाणी शङ्करार्चशरीरिणी ॥
 भवानी चैव रुद्राणी महालक्ष्मीरथाम्बिका ।
 महेश्वरसमुत्पन्ना भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥

-
- मास्त्रती इति C and D.
  - † महाभावा महायोनिः इति B.
  - ‡ महानिद्राकहेतुका इति B.
  - § इदं श्लोकं B पुस्तके नास्ति ।
  - ¶ ज्ञानरूपिणीति B, C and D.
  - ॥ तत्त्वसंश्रया इति B.

सर्वेश्वरी सर्व्ववन्द्या नित्यं मुदितमानसा ।
 ब्रह्मोद्गोपेन्द्रनमिता शङ्करेच्छानुवर्त्तिनी ॥
 ईश्वरार्हासनगता महेश्वरपतिव्रता ।
 सकृद्विभाता सर्व्वार्त्तिसमुद्रपरिशोषिणी* ॥
 पार्व्वती हिमवत्पुत्री परमानन्ददायिनी ।
 गुणाद्या योगजा† योग्या ज्ञानमूर्त्तिर्विकाशिनी ॥
 सावित्री कमला लक्ष्मीः श्रीरनन्तोरसि स्थिता ।
 सरोजनिलया गङ्गा‡ योगनिद्रा सुरार्द्दिनी§ ॥ १९
 सरस्वती सर्व्वविद्या जगज्ज्येष्ठा सुमङ्गला ।
 वाग्देवी वरदावाच्या¶ कीर्त्तिः सर्व्वार्थसाधिका ॥ ॥
 योगीश्वरी** ब्रह्मविद्या महाविद्या सुशोभना ।
 गुह्यविद्यात्मविद्या च धर्मविद्यात्मभाविता ॥
 स्वाहा विश्वम्भरा सिद्धिः स्वधा मेधा धृतिः श्रुतिः ।
 नीतिः सुनीतिः सुकृतिर्माधवी नरवाहिनी ॥
 पूज्या विभावती†† सौम्या भोगिनी भोगशायिनी ।

* अजा दुस्तरसंसारसमुद्रपरिशोषिणी इति D.

† योगदा इति B.

‡ सुद्रा इति B.

§ सुमन्विनी इति C. शक्तिव्रता इति D.

¶ वरदा अवाच्या अनवद्या इत्यर्थः । वरदा वाची इति B.

॥ सत्प्रातिशायिका इति C and D.

** वागौश्वरीति B, C and D.

†† विभावरीति B. विभाविनौति C and D.

शोभा च ग्रहरी* लोला मालिनी परमेष्ठिनी ॥
 त्रैलोक्यसुन्दरी नम्या† सुन्दरी कामचारिणी ।
 महागुभावा सत्त्वस्त्रा‡ मङ्गामहिषमहिनी ॥
 पद्मनाभा§ पापहरा विचित्रमुकुटा¶दाग ॥
 कान्ता चित्राम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ॥
 हंसाख्या व्योमनिलया जगत्सृष्टिविचिनी ।
 नियन्त्री यन्त्रमध्यस्त्रा॥ नन्दिनी भद्रकालिका ॥
 आदित्यवर्षा कौवेरी** मयूरवरवाहना ।
 वृषासनगता गौरी महाकाशी सुरार्चिता†† ॥
 अदितिर्नियता रौद्रा पद्मगर्भा विवाहना ।
 विरूपाक्षी खेलिहाना महासुरविनाशिनी‡‡ ॥
 महाफलानवद्याङ्गी कामरूपा विभावरी ।
 विचित्ररत्नमुकुटा प्रणतार्तिप्रभञ्जनी ॥

* ग्रहरीति B.

† रया इति B, C and D.

‡ मध्यस्त्रा इति B.

§ पद्मनाभा इति B, C and D.

¶ विचित्रमुकुटानना इति B.

॥ यन्त्रवाद्यस्त्रा इति B.

** कौमारीति B, C and D.

†† सुरर्षिता इति E, F and H.

‡‡ इतः परं B पुस्तके कान्ता चित्राम्बरधरा जगत्सृष्टिविचिनीत्यन्तं पुनर्दृश्यते ।

महासुरविनाशिनीति C, D पुस्तकयोर्दृश्यते ।

कौशिकी कर्षणी रात्रिस्त्रिदशार्त्तिविनायिनी ।
 बहुरूपा स्वरूपा च* विरूपा रूपवर्जिता ॥
 भक्तार्त्तिशमनी भव्या भवतापविनायिनी† ।
 निर्गुणा नित्यविभवा निःसारा निरपचपा ॥
 तपस्विनी सामगीतिर्भवाङ्गनिलयालया‡ ।
 दीक्षा विद्याधरी दीप्ता महेंद्रविनिपातिनी ।
 सर्वार्त्तिशायिनी विष्णा§ सर्वसिद्धिप्रदायिनी¶ ।
 अकलङ्का निराधारा नित्यसिद्धा निरामया ॥
 कामधेनुर्वृहद्गर्भा धीमती मोहनायिनी ।
 निःसङ्ग्या निरातङ्गा विनया विनयप्रिया ॥
 ज्वालामालासहस्राब्द्या देवदेवी मनोमयी॥ ।
 महाभगवती भर्गा वासुदेवसमुद्भवा ॥
 महेंद्रोपेन्द्रभगिनी** भक्तिगम्या परावरा†† ।

* बहुरूपा सुरूपा चेति B and G. बहुरूपा सुरूपा च इति E, F and H.

† भवभारविनायिनीति B. भवभावविनायिनीति E, F and H.

‡ तपस्विनी सामगीतिर्भवाङ्गनिलयालया इति B.

§ तरङ्गिणी समाधिष्ठा इति B.

¶ इतः परं B, C, D, E, F, H पुस्तकेषु “सर्वोत्तरप्रिया भाव्यां समुद्रान्तर-
 वासिनी” इत्यधिकं दृश्यते ।

॥ मनोमयी इति A, C, E, F and H. मनसासुम्नादनीमर्षः । प्रवीणो-
 ऽवसावः ।

** महेंद्रभगिनी भव्या इति D.

†† परायणा इति B.

ज्ञानत्रेया जरातीताः वेदान्तविषया गतिः ॥
 दक्षिणा दहती दीर्घाः सर्वभूतनमस्कृता ।
 योगमाया विभागज्ञा महामोहा नरीयसीः ॥
 सख्या सर्वसमुद्भूतिर्ब्रह्मविद्यात्रयादिभिः § ।
 वीजाहुरसमुद्भूतिर्महाशक्तिर्महामतिः ॥
 चान्तिः प्रज्ञा चित्तिः सच्चिदाहामोगीन्द्रशक्तिनी ।
 विद्यतिः शाङ्करी शास्तिर्गन्धर्वसेविता ॥ ॥
 वैश्वानरी महाशाला महासेनाः ॥ गुहप्रिया ।
 महाराशिः शिवानन्दाः शची दुःसप्तनाशिनी ॥
 ब्रह्मा पूष्या जगन्नाथी दुर्विनेयाः ॥ सुरूपिणी § § ।
 गुहाम्बिका ॥ गुप्तोत्पत्तिर्महापीठा मस्कृता ॥ ॥

- जगतीया इति D.
- † दहना दद्या इति B. दहना दाया इति E, F, G and H. दहना नाथा इति C. दहनारुदा इति D.
- ‡ नरीयसी इति B.
- § ब्रह्मविद्यात्रया गतिरिति B. ब्रह्मविद्यात्रयादितिरिति D, E, F, G and H.
- ¶ चान्तिरिति B, E, F and H. चोतिः प्रज्ञा इतिः सर्वे इति D.
- ॥ शान्तिर्गन्धर्वसेविता इति D.
- देवसेना इति C and D.
- †† शिवानन्दा इति B.
- ‡‡ दुर्विनेया इति E, F and H. दुर्विनेयसुरूपिणी इति C and D.
- §§ सप्तशती समाधिस्ता त्रिनेत्रा दिवि संस्थिता इत्यपि च D पुस्तके दृश्यते ।
- ¶¶ मुक्ताम्बिका इति B.
- ॥ ॥ महामोदा निरस्कृता इति C and D.

हृद्यवाह्यन्तरोगादिः* हृद्यवाहससुहृवा ।
 जगद्योनिर्जगन्माता जन्मसृत्स्वजरातिगा ॥
 बुद्धिर्महाबुद्धिमती† पुत्रधान्तरवासिनी ।
 तरस्त्रिणी समाधिस्था त्रिनेत्रा दिवि संस्त्रिता ॥
 सर्वेन्द्रियमनोमाता‡ सर्वभूतहृदि स्थिता ।
 संसारतारणी विद्या§ ब्रह्मवादिमनोलया ॥
 ब्रह्माणी वृहती ब्राह्मी ब्रह्मभूता भवारणी ।
 हिरण्ययी महाराशिः संसारपरिवर्तिका ॥
 सुमालिनी सुररूपा च भाविनी हारिणी॥ प्रभा ।
 उन्मीलनी सर्वसहा सर्वप्रत्ययसाक्षिणी ॥
 सुसौम्या चन्द्रवदना ताण्डवासक्तमानसा ।
 सत्त्वशुद्धिकरी॥ शुद्धिर्मलत्रयविनाशिनी ॥
 जगत्प्रिया जगन्मूर्त्तिस्त्रिमूर्त्तिरसृताश्रया ।
 निराश्रया निराहारा निरङ्कुशपदोद्भवा** ॥
 चन्द्रहस्ता†† विचित्राङ्गी स्रग्विणी पद्मधारिणी ।

- हृद्यवाहातुरा गच्छति B.
 † बुद्धिमती बुद्धिमतीति A. बुद्धिमाता बुद्धिमतीति E, F and H.
 ‡ भावा इति D.
 § गिन्वा इति B.
 ¶ तारिणीति B.
 ॥ तत्त्वशुद्धिकरीति A.
 ** निरङ्कुशवनी इति B. निःश्रवा पद्मणी इति D.
 †† चक्रहस्ता इति C and D.

परावरविधानज्ञा महापुरुषपूर्वजा ॥
 विश्वेश्वरप्रिया विद्युद्द्विद्युज्जिह्वा* चितत्रया ।
 विद्यामयी सहस्राक्षी सहस्रवदनात्मजा ॥
 सहस्ररश्मिः सत्त्वस्था† महेश्वरपदाश्रया ।
 चाक्षिणी सृष्टययी‡ व्याप्ता तेजसी पद्मबोधिका ॥
 महामायाश्रया मान्धा महादेवमनोरमा ।
 व्योमलक्ष्मीः सिंहरथा§ चेकितानामितप्रभा ॥
 वीरेश्वरी¶ विमानस्था विशोका शोकनाशिनी ।
 अनाहता कुण्डलिनी नलिनी पद्मभासिनी॥ ॥
 सदानन्दा सदाकीर्त्तिः सर्वभूताश्रयस्थिता** ।
 वाग्देवता ब्रह्मकला कलातीता कलारथी ॥††
 व्योमशक्तिः‡‡ क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिः परा गतिः ।
 क्षीभिका बन्धिका मेधा मेदाभेदविवर्जिता ॥

● विद्या विद्युज्जिह्वा इति B.

† तल्लला इति D.

‡ व्याक्षिणी सृष्टययी इति B. सृष्टययी इति E, F and H.

§ सिंहवाहा इति D.

¶ विनेश्वरीति B.

॥ पद्मजा पद्मभासिनी इति D.

●● शतानन्दा सतां कीर्त्तिः सर्वभूताश्रयस्थिता इति B.

†† इतः परं “ब्रह्मवीरब्रह्महृदया ब्रह्मविष्णुशिवप्रिया” इति श्रीबार्ह B, C, D

पुस्तकेषु दृश्यते ।

‡‡ कानशक्तिरिति D.

अभिजा भिन्नसंस्थाना वशिनी* वंशहारिणी ।
 शुद्धशक्तिर्गुणातीता सर्वदा सर्वतोमुखी ॥
 भगिनी भगवत्पत्नी सकला कालहारिणी† ।
 प्रक्रिया योगमाता च गङ्गा विश्वेश्वरेश्वरी ॥
 कलिला कपिला‡ कान्ता कमलाभा§ कलान्तरा ।
 पुण्यां पुष्करिणी भोज्ञी पुरन्दरपुरक्षरा ॥
 पोषणी परमैश्वर्यभूतिदा भूतिभूषणा ।
 पञ्चमङ्गलासमुत्पत्तिः परमार्थार्थविग्रहा ॥ ॥
 धर्मोदया भानुमती** योगिज्ञेया मनोजवा ।
 मनोरमा†† मनोरस्ता‡‡ तापसी वेदरूपिणी ॥
 वेदशक्तिर्वेदमाता वेदविद्याप्रकाशिनी ।
 योगेश्वरेश्वरी§§ माता महाशक्तिर्मनोमयी ॥

* वंशिणीति B, C and D.

† कालहारिणीति B. इतः परं "सर्व्ववित् सर्व्वतोमद्रा गुह्यातीता गुहावलिः" इति श्लोकार्थं B, G पुस्तकबोधंभवेत् । D, E, F, H पुस्तकेषु च गुह्या गुहा गुहारणीति दृश्यते ।

‡ कपिला कापिला इति B.

§ कनकामा इति B, C and D.

¶ नवोत्पत्त्यास्वरश्चिन्विश्वशक्तय इति पञ्चविधं ब्रह्म ।

॥ परमात्म्याशेषविग्रहा इति B.

** धर्मोदुखी इति D.

†† मनोरणीति B, C and D.

‡‡ मनोरःस्ता इति D.

§§ वानोत्तरेत्तरीति E, F and H.

विश्वावस्था वियन्मूर्तिर्विद्युन्माला विहायसी ।
 किन्नरी सुरभी विद्या* नन्दिनी नन्दिवक्त्रभा†
 भारती परमानन्दा परापरविभेदिका ।
 सर्वप्रहरणीपेता काम्या‡ कामेश्वरेश्वरी ॥
 अचिन्वानन्दविभवा§ भूलेखा कनकप्रभा ।
 कूष्माण्डी धनरत्नाख्या सुगन्धा गन्धदायिनी¶ ॥
 त्रिविक्रमपदोद्भूता धनुष्याष्टिः शिवोदया ।
 सुदुर्लभा धनाध्यक्षा धन्या पिङ्गललोचना ॥
 शान्तिः॥ प्रभावती दीप्तिः पङ्कजायतलोचना ।
 आद्या भूः कमलोद्भूता** मवां माता रश्मिप्रिया ॥
 सत्क्रिया गिरिया शुद्धिर्निस्त्रपुष्टा†† निरन्तरा‡‡ ॥
 दुर्गा कात्यायनी चण्डी चर्चिता§§ सुविग्रहा ॥

* सुरभिरन्धा इति B.

† नन्दवक्त्रभा इति C, D, E, F and H.

‡ कामा कामेश्वरेश्वरी इति E, F and H.

§ अचिन्वानन्दविभवा इति B. अचिन्वानन्दविभवा इच्छेखा इति C, D, E,

F and H.

¶ गन्धदायिनीति D.

॥ शान्तिरिति B.

** इरश्मिलोद्भूता इति B. इच्छेखा इति G.

†† शुद्धा निस्त्रपुष्टा इति B.

‡‡ गिरिया शुद्धा निस्त्रपुष्टा निरन्तरा इति D.

§§ चर्चिता शान्तिविग्रहा इति B.

हिरण्यवर्षा जगती* जगद्यन्त्रप्रवर्त्तिका ।
 मन्दराद्रि†निवासा च गरहा‡ खर्षमास्त्रिनी ॥
 रत्नमाला रत्नगर्भा पुष्टिर्विश्वप्रमाथिनी§ ।
 पद्मनाभा॥ पद्मनिभा नित्यरुष्टासुतोद्भवा॥ ॥
 ध्रुवती दुष्प्रकम्पा च सूर्यमाता दृषहती ।
 महेन्द्रभगिनी सौम्या** वरेष्या वरदायिका ।
 कल्याणी कमलावासा पञ्चचूडा वरप्रदा ।
 वाच्यामरेश्वरी विद्या†† दुर्जया दुरतिक्रमा ॥
 कालरात्रिर्महावेगा वीरभद्रप्रिया हिता ।
 भद्रकाली जम्बामता भक्तानां भद्रदायिनी‡‡ ॥
 काराला पिङ्गलाकारा कामभेदा महास्त्रिनी§§ ।
 यशस्विनी॥ यशोदा च षड्ध्वपरिवर्त्तिका||| ॥

* रजनीति B.

† महारात्रीति D.

‡ शारदा इति B.

§ पृथ्वी विश्वप्रमाथिनीति B. प्रसाधनीति D.

॥ पद्मनाभा इति B.

|| नित्यरुष्टा इति B and G.

** नाम्ना इति B.

†† वाच्या वरेश्वरी वन्धा इति B and G. वाच्या वरेश्वरीति E, F and H.

‡‡ भक्तिदायिनीति B.

§§ महामदा इति B.

॥ यशस्विनीति B.

||| षड्ध्वपरिवर्त्तनीति B. पञ्चरूपपरिवर्त्तनीति D.

शङ्खिनी पद्मिनी साङ्ग्या साङ्ग्ययोगप्रवर्त्तिका# ।
 चैत्रा संवत्सराङ्गदा जगत्सम्पूरणी ध्वजा† ॥
 शुभारिः खेचरी‡ खस्ता कम्बुभीवा ऋषिप्रिया ।
 खगध्वजा खगारुद्रा वाराही पूगमाखिनी§ ॥
 ऐश्वर्यपद्मनिलया विरक्ता गरुडासना ।
 जयन्ती हनुहागम्या गङ्गरेष्ठा गथाप्रणीः ॥
 सङ्कल्पसिद्धा साम्यस्ता सर्वविघ्नानदायिनी¶ ।
 कलिः कल्कविह्वली च॥ गुञ्जोपनिषदुत्तमा ॥
 निष्ठा** दृष्टिः स्मृतिर्व्याप्तिः पुष्टिसुष्टिः†† क्रियावती ।
 विश्वामरेश्वरेशाना भुक्तिर्भुक्तिः शिवाद्यता ॥
 लोहिता सर्पमासा‡‡ च भीषणी वनमाखिनी ।
 धनन्तशयनानन्ता§§ नरनारायणोद्भवा ॥

• सङ्ग्यासङ्ग्ययोगप्रवर्त्तिका इति E, F and H.

† चैत्रा संवत्सरो रूद्रा जगत्संपूरणीन्द्रजा इति B.

‡ शुभा विन्धचरीति D.

§ परार्था परमाखिनीति B. वराह्या इति G. वराह्या भगमाखिनीति C,

D, E, F and H.

¶ दाविका इति B.

॥ कलिः कल्पवृक्षी चेति B.

** निष्ठा इति B.

†† सुष्टिरिति E, F and H.

‡‡ सर्वमाता इति B and D.

§§ शयनानन्ता इति E, F and H.

वृसिंही दैत्यमघनी शङ्खचक्रगदाधरा ।
 सहस्रर्षषी* समुत्पत्तिरम्बिका पादसंश्रया ॥
 महाज्वाला महाभूतिः† सुमूर्तिः सर्वकामधुक् ।
 शुभ्रा च‡ सुस्तना सौरी धर्मकामार्थमोक्षदा ॥
 भ्रूमध्यनिलया पूर्वा पुराणपुरुषारणिः§ ।
 महाविभूतिदा मध्या सरोजनयना समा ॥
 अष्टादशभुजानाद्या नीलोत्पलदलप्रभा ।
 सर्वशक्त्यासनारूढा¶ धर्माधर्मविवर्जिता ॥ ॥
 वैराग्यज्ञाननिरता निरासीका निरिन्द्रिया ।
 विचित्रगहनाधारा** शाश्वतस्थानवासिनी ॥
 स्थानेश्वरी निरानन्दा त्रिशूलवरधारिणी ।
 अशेषदेवतामूर्तिर्देवता वरदेवता ॥
 गणाम्बिका गिरेः पुत्री निशुभविनिपातिनी ।
 अवर्णा†† वर्णरहिता त्रिवर्णा जीवसम्भवा ॥

* सहस्रर्ष इति B.

† महाभूतिरिति B and D. महावृत्तिरिति B, E, F and H.

‡ सुप्रभा इति B. सुश्रीचरिति D.

§ रतिरिति D.

¶ सर्वशक्त्या समाकृता इति B, C and D.

॥ सर्वधर्माधर्मवर्जिता इति B.

** सौरा इति B.

†† अवर्णा इति D.

अनन्तवर्षानन्वस्था शङ्करी शान्तमानसा* ।
 अगोत्रा† गोमती गोप्त्री‡ गुह्यरूपा गुह्योत्तरा ॥
 गौर्गोर्नन्वप्रिया गौर्षी§ गवेष्वरनमस्कृता ।
 सत्त्वभामा¶ सत्त्वसन्धा विसन्धा सन्धिवर्जिता ॥
 सर्ववादाश्रया॥ सङ्गरा साङ्गरयोगसमुद्भवा ।
 असंख्येयाप्रमेयाख्या शून्या शुक्लकुलोद्भवा ॥
 विन्दुनादसमुत्पत्तिः शशुवामा शशिप्रभा ।
 पिशङ्गा## मेदरहिता मनोत्रा मधुसूदनी ।
 महान्त्रीः त्रीसमुत्पत्तिस्त्रयःपारे प्रतिष्ठिता ।
 त्रितत्त्वमाता†† त्रिविधा सुसूक्ष्मपदसंश्रया ॥
 शान्ताभीता मलातीता‡‡ निर्विकारा शिवाश्रया§§ ।
 शिवाख्या चित्तनिलया शिवज्ञानस्वरूपिणी ॥

* शान्तमानसा इति A, E, F and H. शङ्करीत्यारभ्य सत्त्वमानेत्यनं B पुस्तके
 विन्दुनादसमुत्पत्तिरित्यतः परं दृश्यते ।

† अवाचा इति D.

‡ योक्तीति B.

§ दुर्गा त्रिवप्रिया गौरीति D.

¶ सत्त्वमाता इति C, D, E, F and H.

॥ सर्ववाचाश्रया इति D.

•• विसर्गा इति B.

†† धामा इति D.

‡‡ शान्तभीता मनोऽतीता इति B.

§§ नराश्रया इति B.

दैत्यदानवनिर्घाधी* काश्यपी कालकर्षिका ।
 शास्त्रयोनिः क्रियामूर्त्तिश्चतुर्वर्गप्रदर्शिका ॥
 नारायणी नरोत्पत्तिः† कौमुदी लिङ्गधारिणी ।
 कामुकी कलिताभावा‡ परावरविभूतिदा§ ॥
 पराङ्गजातमहिमा¶ बहवा वामलोचना ।
 सुभद्रा देवकी सीता वेदवेदाङ्गपारगा ॥
 मनस्विनी मन्युमाता महामन्युसमुद्भवा ।
 अमन्युरमृतास्वादा पुरुङ्गता पुरुष्टुता॥ ॥
 अशोषा** भिन्नविषया†† हिरण्यरजतप्रिया ।
 हिरण्यरजनी हेमा‡‡ हेमाभरणभूषिता ।
 विभ्राजमाना दुर्ज्ञेया ज्योतिष्टोमफलप्रदा ।
 महानिद्रासमुद्भूतिरनिद्रा सत्यदेवता ॥
 दीर्घा ककुष्णिनी ह्यथा शान्तिदा शान्तिवर्धनी ।

* निर्मात्रेति B, E, F, G and H.

† नरोद्भूतिरिति B.

‡ कलिताभावा इति C, D, E, F and H.

§ परापरंति B.

¶ परात्मज्ञानमहिमा इति D.

॥ पुरङ्गता इति B.

** अशोषा इति C.

†† भिन्नवृद्धया इति D.

‡‡ हिरण्यरजतो हेमा इति B. हिरण्यानी हेमवती इति D.

लक्ष्मणादिशक्तिजननी शक्तिचक्रप्रवर्तिनी ॥*
 त्रिशक्तिजननी जन्मा षडूर्ध्वपरिवर्तिनी† ।
 सुधीता‡ कर्मकारणी युगान्तदहनात्मिका ॥
 सङ्घर्षणी जगद्वात्री कामयोनिः किरीटिनी ।
 ऐन्द्री त्रैलोक्यनमिता वैष्णवी परमेश्वरी ॥
 प्रयुञ्जदयिता दात्री§ युग्मदृष्टिस्त्रिलोचना ।
 मदोक्तटा हंसगतिः प्रचण्डा चण्डविक्रमा ॥
 वृषावेशाण विद्यन्माता विन्ध्यपर्वतवासिनी ।
 हिमवन्धेवनिलया कौलासगिरिवासिनी ॥
 चाचूरहन्तृतनया नीतिज्ञा कामरूपिणी ।
 वेदविद्या व्रतस्नाता ब्रह्मशैलनिवासिनी॥ ॥
 वीरभद्रप्रजा** वीरा महाकामसमुद्भवा ।
 विद्याधरप्रिया सिद्धा विद्याधरनिराकृतिः ॥
 आप्यायनी हरन्ती च पावनी पोषणी कला ।

* इतः परं त्रीकार्धचर्चं B पुस्तके नास्ति ।

† षडूर्ध्वपरिवर्तिनी इति D. षडूर्ध्वः—कामादिगणः । षडूर्ध्वपदमपि तदर्थक-
मिति सम्भावयामः ।

‡ सुधामा इति B सुधातेति D.

§ दान्ता इति B, C and D.

¶ इने चर्चो भावेशो यस्याः इत्यर्थः । उपवेगा इति C and D.

॥ चर्चोऽत्रोक्तानिलाश्रनेति C and D. ब्रह्मशैलनिवासिनीति E, F and H.

** वीरभद्रा प्रजा इति E, F and H. वीरभद्रप्रिया इति C and D.

मातृका मन्मथीभूता वारिजा वाहनप्रिया ॥
 करीषिषी सुधावाषी* वीषावादनतत्परा ।
 सेविता सेविका सेव्या† सिनीवासी गरुमती ॥
 अरुन्धती हिरण्याक्षी मृगाङ्गा मानदायिनी ।
 वसुप्रदा वसुमती वसोर्धारा वसुन्धरा ॥
 धाराधरा‡ वरारोहा परावाससहस्रदा§ ।
 श्रीफला श्रीमती श्रीया श्रीनिवासा शिवप्रिया ॥
 श्रीधरा श्रीकरीण कल्या श्रीधरार्द्धशरीरिणी ।
 अनन्तदृष्टिरद्भुद्रा धानीया धनदप्रिया ॥
 निहन्त्री दैत्यसङ्घानां सिंहिका सिंहवाहना ।
 सुवर्चला च सुश्रीषी॥ सुकीर्त्तिम्बिक्रसंश्रया ॥
 रसग्रा रसदा रामा लेलिहानामृतस्रवा** ।
 नित्योदिता स्वयं ज्योतिरत्सुका मृतजीवनी†† ॥
 वज्रदण्डा‡‡ वज्रजिह्वा वैदेही वज्रविग्रहा ।

-
- * सुधाधारा इति B. स्वधावाषी इति C. स्वधाषीषा इति D.
 † सेवा इति B, C and D.
 ‡ वरावना इति B and C.
 § परावरसहस्रदा इति C, E, F and H.
 ¶ श्रीधरा इति B.
 ॥ सुषेवा चन्द्रनिखला इति B.
 ** सारा इति C.
 †† मृगजीवनीति E, F and H.
 ‡‡ वज्रचण्डा इति C.

मङ्गला मङ्गला माला निर्मला* मलहारिणी ॥
 गान्धर्वी करुणा† चान्द्री कम्बलाक्षतरप्रिया ।
 सौदामिनी जनानन्दा‡ ऋकुटीकुटिलानना ।
 कर्षिकारकरा कक्षा§ कंसप्राणापहारिणी ।
 युगन्धरा युगावर्त्ता त्रिसन्ध्या¶ हर्षवर्द्धनी ॥
 प्रत्यक्षदेवता दिव्या दिव्यगन्धा दिवः परा॥ ।
 शक्रासनगता शाक्री साध्या चारुशरासना** ॥
 इष्टा विशिष्टा शिष्टेष्टा शिष्टाशिष्टप्रपूजिता ।
 शतरूपा शतावर्त्ता विनता सुरभिः सुरा†† ॥
 सुरेन्द्रमाता सुद्युम्ना सुषुम्ना सूर्यसंस्थिता ।
 समीक्षा सत्यतिष्ठा च निवृत्तिर्न्नानपारगा‡‡ ॥
 धर्मशास्त्रार्थकुशला धर्मज्ञा धर्मवाहना ।
 धर्माधर्माविनिर्मात्री धार्मिकाणां शिवप्रदा ॥

* मलिना इति B. मालिनोति C and D.

† नारदोति B.

‡ निजानन्दा इति D.

§ चरुणा इति D. चरुणी इत्यर्थः ।

¶ विवर्त्ता इति C. विविष्टा इति D.

॥ दिवा परा इति B. दिवाकरा इति C and D. दिवाकरी इत्यर्थः ।

** साध्या वीराशरासना इति D.

†† सुरा इति D.

‡‡ वेदपारना इति B.

धर्मशक्तिर्धर्ममयी विधर्मा विम्वधर्मिणी ।
 धर्मान्तरा धर्ममयी* धर्मपूर्वा धनावहा ॥
 धर्मोपदेष्ट्री धर्माका† धर्मगम्या धराधरा ।
 कापाली शकला‡ मूर्तिः कलाकलितविग्रहा ॥
 सर्वशक्तिविनिर्मुक्ता सर्वशक्त्यात्रयात्रया§ ।
 सर्वा सर्वेश्वरी सूक्ष्मा सूक्ष्मज्ञानस्वरूपिणी ॥
 प्रधानपुरुषेशाण महादेवैकसाक्षिणी॥ ।
 सदाशिवा वियन्मूर्तिर्वेदमूर्तिरमूर्तिंका** ॥
 एवं नाम्नां सहस्रेण सुत्वासी हिमवाग्गिरिः ।
 भूयः प्रणम्य भीतात्मा प्रोवाचेदं कृताञ्जलिः ।
 यदेतदैश्वरं रूपं घोरन्ते†† परमेश्वरि ।
 भीतोऽस्मि साम्प्रतं दृष्ट्वा रूपमन्यत्प्रदर्शय ॥
 एवमुक्त्वाथ सा देवी तेन शैलेन पार्ष्वती ।
 संहृत्य दर्शयामास स्वरूपमपरम्पुनः ॥

* धर्मान्तरा धर्मवेद्या इति D.

† धर्मस्था इति D.

‡ कापालीशकरा इति B.

§ सर्वशक्तिसमात्रया इति B.

¶ प्रधानपुरुषेशी च इति D.

॥ महादेवतसाक्षिणीति B.

** अमूर्तिंका इति D.

†† घोरं तदिति D.

नीलोत्पलदक्षप्रख्यं नीलोत्पलसुगन्धि च* ।
 द्विनेत्रं द्विभुजं† सौम्यं नीलासकविभूषितम् ॥
 रत्नपादाम्बुजतलं सुररत्नकरपङ्कवम् ।
 श्रीमद्विलाससदृशं‡ ललाटतिलकोष्णसम् ॥
 भूषितं चारुसर्वाङ्गं भूषचैरतिकोमलम् ।
 दधानमुरसा मालां विशालां हेमनिर्घिताम् ॥§ २०
 ईषत्स्थितं सुविम्बोष्ठं नूपुरारावसंयुतम् ।
 प्रसन्नवदनं दिव्यमनन्तमहिमास्यदम् ॥
 तदीदृशं समालोक्य स्वरूपं शैलसत्तमः ।
 भीतिं सम्बल्य दृष्टात्मा वभाषे परमेष्ठीरीम् ॥
 हिमवानुवाच ।

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ।
 यन्मे साक्षात्त्वमव्यक्ता प्रपन्ना दृष्टिगोचरम् ॥
 त्वया सृष्टं जगत्सर्वं प्रधानाद्यं त्वयि स्थितम् ।
 त्वय्येव लीयते देवि त्वमेव परमा गतिः॥ ॥
 वदन्ति केचित्त्वामेव प्रकृतं प्रकृतेः पराम् ।

* नीलोत्पलसुगन्धिकामिति B.

† चिनेत्रं सुभुजं इति D.

‡ श्रीमद्विलाससदृशमिति B. श्रीमद्विलाससदृशमिति H.

§ लोकासंनिर्दं E, F, H पुस्तकेषु न दृश्यते ।

¶ प्रपन्ना दृष्टिगोचरा इति B.

॥ जमेव च परा गतिरिति B.

अपरे परमार्थज्ञाः शिवेति शिवसंश्रयात् ॥
 त्वयि प्रधानं* पुरुषो महाग्ब्रह्मा तथेष्टरः ।
 अविद्या नियतिर्माया कलाद्याः शतशोऽभवन्† ॥
 त्वं हि सा परमा शक्तिरनन्ता परमेष्ठिनी‡ ॥
 सर्वभेदविनिर्मुक्ता सर्वभेदाश्रयाश्रया ॥
 त्वामधिष्ठाय योगेशि महादेवो महेश्वरः ।
 प्रधानार्थं जनसर्व्वं‡ करोति विकरोति च ॥
 त्वयैव सङ्गतो देवः स्वात्मानन्दं॥ समनुते ।
 त्वमेव परमानन्दस्त्वमेवानन्ददायिनी ॥
 त्वमक्षरं परं ध्याम महिष्मतीतिर्निरक्षरम् ।
 शिवं सर्व्वगतं सूक्ष्मं परं ब्रह्म सनातनम् ॥
 त्वं शक्रः॥ सर्व्वदेवानां ब्रह्मा ब्रह्मविदामसि ।
 वायुर्बलवतां देवि योगिनां त्वं कुमारकः ॥
 ऋषीणाञ्च वसिष्ठस्त्वं व्यासो वेदविदामसि ।##
 साङ्गानां कपिलो देवो रुद्राणाञ्चापि†† शङ्करः ॥

* प्रधानपुरुषो इति C and D.

† शक्रशोऽभवन्निति B.

‡ परमेष्ठरीति B.

‡ जनसङ्कलमिति B.

॥ स्वात्मानन्दमिति B, C and D.

॥ शक्तिरिति D.

शीकावन्मिदं D, E, F पुस्तकेषु न दृश्यते ।

†† रुद्राणामपि इति B.

आदित्यानामुपे इत्स्वं वसूनाञ्चैव पावकः ।
 वेदानां सामवेदस्त्वं गायत्री* षण्दसामसि ॥
 अध्यात्मविद्या विद्यानां गतीनां परमा गतिः ।
 माया त्वं सर्वशक्तीनां कालः क्लृपयतामसि ॥
 ओङ्कारः सर्वगुह्यानां वर्धनाच्च द्विजोत्तमः ।
 आश्रमाणां गृहस्वस्वमीश्वराणां महेश्वरः ॥
 पुंसां त्वमेकः पुरुषः† सर्वभूतहृदि स्थितः ।
 सर्वोपनिषदां देवि गुह्योपनिषदुच्चरेश्च ॥
 ईश्वरश्चापि‡ कल्याणां युगानां कृतमेव च ।
 आदित्यः सर्वगामार्गाणां वाचां देवी सरस्वती ॥
 त्वं सञ्जीव्यारूपांशां विश्वुर्मावाविनामसि ।
 अरन्धती सतीनां त्वं सुपर्शः पततामसि ॥
 सूक्तानां पौरुषं सूक्तं सामज्येष्ठं॥ च सामसु ।
 सावित्री चापि जाप्यानां** यजुषां शतद्वियम् ॥
 पर्वतानां महामेश्वरनन्तो भोगिनामपि†† ।

* सावित्रीति C and D.

† त्वमेकपुरुष इति B.

‡ त्वमेव सर्वोपनिषदुच्चरेश्च इति D.

§ ईश्वरश्चापि इति B.

¶ समेति B.

॥ सूक्ताणां पौरुषं सूक्तं ज्येष्ठसाम इति B.

** चासि जाप्यानामिति B.

†† भोगिनामसि इति B and D.

सर्वेषां त्वं परं ब्रह्म त्वन्मयं सर्वमेव हि ॥

३२°

रूपं तवाशेषविकारहीन*

मगोचरं निर्मलमेकरूपम्† ।

अनादिमध्यान्तमनन्तमाद्यं

नमामि सत्यं तमसः परस्तात् ॥

यदेव पश्यन्ति जगत्प्रसूतिं

वेदान्तविज्ञानविनिश्चितार्थाः ।

आनन्दमार्गं प्रणवाभिधानं

तदेव रूपं शरणं प्रपद्ये ॥

अशेषभूतान्तरसन्निविष्टं‡

प्रधानपुंयोगवियोगहेतुम् ।

तेजोमयं जन्मविनाशहीनं

प्राणाभिधानं प्रणतोऽस्मि रूपम् ॥

आद्यन्तहीनं जगदात्मरूपं§

विभिन्नसंस्थं प्रकृतेः परस्तात् ।

कूटस्थमव्यक्तवपुस्तथैव¶

नमामि रूपं पुरुषाभिधानम् ॥

* तवाशेषविकारहीन इति B, E, F, G and H.

† निर्मलमेकरूपमिति B.

‡ सन्निविष्टमिति D.

§ जगदात्मभूतमिति B and D.

¶ कूटस्थमव्यक्तवपुस्तथैव इति B.

सर्वाश्रयं सर्व्वजगद्दिधानं
 सर्व्वत्रयं जगदविनाशहीनम् ।
 सूक्ष्मं विचित्रं त्रिगुणं प्रधानं
 नतोऽस्मि ते रूपमरूपभेदम् ॥
 आद्यं महान्तं पुरुषाभिधानं*
 प्रकृत्यवस्थं त्रिगुणात्मबीजम् ।
 ऐश्वर्य्यविघ्नानविरोधधर्मैः†
 समन्वितं देवि नतोऽस्मि रूपम्‡ ॥
 द्विसप्तलोकात्मकमम्बुसंस्थं
 विचित्रमेदं पुरुषैकनाथम् ।
 अनेकऽभेदैरधिवासितं ते
 नतोऽस्मि रूपं जगदण्डसंघम् ॥
 अशेषवेदात्मकमेकमाद्यं
 त्वत्सेजसाण॥ पूरितलोकभेदम् ।
 त्रिकालहेतुं परमेष्ठिसंघं
 नमामि रूपं रविमण्डलखम् ॥
 सहस्रसूचीनमनन्तशक्तिं

* पुरुषात्मरूपमिति B, E, F, G and H.

† विरायधर्मैरिति B.

‡ शोकव्यमिदं D पुरुषे न दृश्यते ।

§ अगन्तेति B. अगन्तमूर्तेरिति C. अगन्तवैरिति D.

¶ अतेजसा इति B, C and D.

सहस्रबाहुं पुरुषं पुराणम् ।
 शयानमन्तःसलिले तथैव*
 नारायणाख्यं प्रणतोऽस्मि रूपम् ॥
 दंष्ट्राकरालं त्रिदशाभिवन्द्यं
 युगान्तकालानलकर्त्तृरूपम्† ।
 अशेषभूताण्डविनाशहेतुं
 नमामि रूपं तव कालसंज्ञम् ॥
 फणासहस्रेण विराजमानं
 भोगीन्द्रमुख्यैरपि पूज्यमानम्‡ ।
 जनाईनारुढतनुं प्रसृतं
 नतोऽस्मि रूपं तव शेषसंज्ञम् ॥
 अव्याहृतैश्चैर्मयुग्मनेत्रं
 ब्रह्माष्टतानन्दरसज्ञमेकम्§ ।
 युगान्तशेषं दिवि नृत्यमानं
 नतोऽस्मि रूपं तव रुद्रसंज्ञम् ॥
 प्रहीनशोकं प्रविहीनरूपं॥
 सुरासुरैरर्चितपादपद्मम् ।

-
- * तथैव इति B and C. तदेव इति D.
 † कल्परूपमिति B and D.
 ‡ रतिपूज्यमानमिति B. रतिपूज्यमानमिति C. रसि पूज्यमानमिति D.
 § विसंज्ञमेकमिति C. समंज्ञमेकमिति D.
 ¶ विमलं पविषमिति B, C and D.

सुकीमलं देवि विभासि शुभ्रं
नमामि ते रूपमिदं भवानि ॥

श्रीं नमस्तेऽस्तु महादेवि नमस्ते परमेश्वरि ।
नमो भगवतीशानि शिवायै ते नमो नमः ॥
त्वन्मयोऽहं त्वदाधारस्त्वमेव च गतिर्मम ।
त्वामेव शरणं यास्त्रे प्रसीद् परमेश्वरि ॥
मया नास्ति समो लोके देवो वा दानवोऽपि वा ।
जगन्मातैव* मत्पुत्री सम्भूता तपसा यतः† ॥
एषा तवाम्बिके देवि क्लृप्ताभूत्पिष्टकन्यका ।
मेनाशेषजगन्मातुरहो मे पुण्यगौरवम्‡ ॥
पाहि माममरेशानि मेनया सह सर्व्वदा ।
नमामि तव पादाब्जं व्रजामि शरणं शिवम्§ ॥
अहो मे सुमहद्गाम्यं महादेवीसमागमात् ।
आन्नापय महादेवि किं करिष्यामि शङ्करि ॥
एतावदुक्ता वचनं तदा हिमगिरीश्वरः ।
संप्रेक्षमाणा गिरिजां प्राञ्जलिः पार्श्वगोऽभवत्॥ ॥

* मृताया चैव इति E, F, G and H.

† सा स्वयं यतः इति D.

‡ च ही पुण्यस गौरवमिति B, C and D.

§ शिवामिति B.

¶ संप्रेक्षमाचः इति H.

॥ पार्श्वगोऽभवदिति B.

अथ सा तस्य वचनं निशम्य जगतीऽरणिः ।
सस्मितं प्राह पितरं स्मृत्वा पशुपतिं पतिम् ॥
श्रीदेव्युवाच ।

शृणुष्व चैतन्मम* गुह्यमीश्वरगोचरम् ।
उपदेशं गिरिश्रेष्ठ सेवितं ब्रह्मवादिभिः ॥
यन्मे साक्षात्परं रूपमैश्वरं दृष्टमद्भुतम् ।
सर्वशक्तिसमायुक्तमनन्तं प्रेरकं परम् ॥
शान्तः समाहितमना मानाहृद्द्वारवर्जितः† ।
तन्निष्ठस्तत्परो भूत्वा तदेव शरणं ब्रज ॥
भक्त्या त्वनन्यथा तात मन्नावं परमाश्रितः ।
सर्वयज्ञतपोदानैस्तदेवार्चय सर्वदा ॥
तदेव मनसा पश्य तद्द्वारायस्व यजस्व तत् ।
ममोपदेशात्संसारं नाशयामि तवानघ ॥
अहं त्वां परया भक्त्या ऐश्वरं योगमास्थितम्‡ ।
संसारसागरादस्मादुद्धराम्यचिरेण तु ॥
ध्यानेन कर्मयोगेन भक्त्या ज्ञानेन चैव हि ।
प्राप्याहन्ते गिरिश्रेष्ठ नान्यथा कर्मकोटिभिः ॥
श्रुतिस्रुत्युदितं सम्यक्कर्म वर्षाश्रमात्मकम् ।
अध्यात्मज्ञानसहितं मुक्तये सततं कुरु ॥

* चैतन्यरमिति B, C and D.

† दशाहृद्द्वारवर्जितः इति B, C and D.

‡ अहं वै तत्परान् भक्तानैश्वरं योगमास्थितानिति B.

धर्माक्षंजायते भक्तिर्भक्त्या संप्राप्यते परम् ।
 श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितो धर्मो यन्नादिको मतः ॥ २५०
 नान्यतो जायते धर्मो वेदादधर्मो हि* निर्बभौ ।
 तस्मान्मुमुक्षुर्धर्मार्थी मद्रूपं वेदमाश्रयेत् ॥
 ममैवैषा परा शक्तिः‡ वेदसंज्ञा पुरातनी ।
 ऋग्यजुःसामरूपेण सर्गादौ संप्रवर्तते ॥
 तेषामेव च गुह्यर्थं वेदानां भगवानजः ।
 ब्राह्मणादीन्ससर्जाथ स्त्रे स्त्रे कर्मण्ययोजयत् ॥
 येन कुर्वन्ति महर्षन्तदर्थं‡ ब्रह्मनिर्दिताः ।
 तेषामधस्तात्तरकांस्तामिस्रादीनकल्पयत् ॥
 न च वेदादृते किञ्चिच्छास्तं धर्माभिधायकम् ।
 योऽन्यत्र रमते सोऽसौ न सन्नाथो द्विजातिभिः ॥
 यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन्विधानि ॥ तु ।
 श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ॥
 कापालं भैरवश्चैव॥ यामलं वाममार्हतम् ।
 एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥

* वेदादधर्मोऽपि इति B. वेदायांस्वहि निर्बभौ इति D.

† धर्माक्षं शब्दात् वेदमाश्रयेदिति D.

‡ मूर्तिरिति B.

§ तदर्थमिति C, E, F, and H. तं धर्ममिति D.

¶ लोकेऽस्मिन्विधानि इति B.

॥ पञ्चरात्रश्च इति B.

ये कुशास्त्राभियोगेन मोहयन्तीह मानवान् ।
 मया सृष्टानि शास्त्राणि मोहायैषां भवान्तरे* ॥
 वेदार्थ† वित्तमैः कार्यं यत्कृतं कर्म वैदिकम् ।
 तपयत्नेन कुर्वन्ति मन्त्रियास्ते हि ये नराः ॥
 वर्णानामनुकम्पार्थश्चद्वियोगाद्विराट् स्वयम् ।
 स्वायम्भुवो मनुर्धर्मांशुनीनां पूर्वमुक्तवान् ॥
 श्रुत्वा चान्येऽपि मुनयस्तश्चुखाद्वर्षमुत्तमम् ।
 चक्रुर्धर्मप्रतिष्ठार्थं धर्मशास्त्राणि चैव हि ॥
 तेषु चान्तर्हितेष्वेवं युगान्तेषु महर्षयः ।
 ब्रह्मणो वचनास्तानि करिष्यन्ति युगे युगे ॥
 अष्टादश पुराणानि व्यासायैः‡ कथितानि तु ।
 नियोगाद्ब्रह्मणो राजंस्तेषु धर्मः प्रतिष्ठितः ॥
 अन्यान्युपपुराणानि तच्छिष्यैः कथितानि तु§ ।
 युगे युगेऽथ सर्वेषां कर्ता वै धर्मशास्त्रवित् ॥
 शिवा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द एव च ।
 ज्योतिःशास्त्रं न्यायविद्याश्च सर्वेषामुपबृंहणम् ॥ ॥

* मवाचवे इति B.

† वेदान्तेति B.

‡ व्यासेन इति B and D.

§ नियोगादित्यारम्भे तिलकानं G, H पुस्तकयोर्नाशि । वै कथितानि तु इति D.

¶ ज्योतिःशास्त्राध्यात्मविद्या इति H.

॥ श्रीमहासा श्रीपबृंहणमिति B.

एवं चतुर्दशैतानि तथा हि द्विजसत्तमाः* ।
 चतुर्वेदैः सहोक्तानि धर्मो नान्यत्र विद्यते †
 एवं पैतामहं धर्मो मनुष्यासादयः परम् ।
 स्थापयन्ति ममादेशाद्यावदाभूतसंभवम् ‡
 ब्रह्मणाः§ सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
 परस्मान्ते कृतात्मानः§ प्रविशन्ति परम्पदम् ¶
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन धर्मार्थं वेदमाश्रयेत् ।
 धर्मैश्च सहितं ज्ञानं परं ब्रह्म प्रकाशयेत् ॥
 ये तु सङ्गान् ॥ परित्यज्य मामेव शरणं गताः ।
 उपासते सदा भक्त्या योगमैश्वरमास्थिताः ॥
 सर्वभूतदयावन्तः शान्ता दान्ता विमल्वराः ।
 अमानिनो बुद्धिमन्तस्तापसाः शंसितव्रताः ॥
 मच्चित्ता मद्गतप्राणा मउन्नानकथने** रताः ।
 सश्यासिनो गृहस्थाश्च वनस्था ब्रह्मचारिणः ॥
 तेषां नित्याभियुक्तानां मायातस्त्वं समुत्थितम्†† ।

-
- विद्यास्नानानि सत्तम इति B, C and D.
  - † अत्र यावत्पदं निरर्थकम्, अत्र इति उपसर्गश्च गतार्थत्वान् ।
  - ‡ ब्राह्मणैरिति B.
  - § परस्मान्तेःकृतात्मान इति E, F and H.
  - ¶ परम्परमिति B. प्रवेक्ष्यन्ति परं पदमिति D.
  - ॥ स्वर्गमिति B. वेऽन्वसङ्गानिति D.
  - महावकथने इति A.
  - †† मायातनुसमुत्थितमिति B.

नाशयामि तमः कृत्स्नं ज्ञानदीपेन नो चिरात्* ॥
 ते सुनिर्धूततमसो† ज्ञानेनैकेन मन्मथाः ।
 सदानन्दासु संसारे न जायन्ते पुनः पुनः ॥
 तस्मात्सर्व्वप्रकारेण मद्भक्तो मत्परायणः ।
 मामेवाश्चय सर्व्वत्र मनसा शरणं गतः ॥
 अशक्तो यदि मे ध्यातुमैश्वरं रूपमव्ययम् ।
 ततो मे परमं‡ रूपं कालाद्यं§ शरणं ब्रज ॥
 तद्यत्स्वरूपं¶ मे तात मनसो गोचरं तव ।
 तन्निष्ठस्तत्परो भूत्वा तदर्चनपरो भव ॥
 यत्तु मे निष्कलं रूपं चिन्मात्रं केवलं शिवम् ।
 सर्व्वोपाधिविनिर्मुक्तमनन्तममृतं परम् ॥
 ज्ञानेनैकेन तस्मिन् क्लेशेन परमं पदम् ।
 ज्ञानमेव प्रपश्यन्तो मामेव प्रविशन्ति ते ॥
 तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
 गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥
 मामनाश्रित्य परमं निर्व्वीणममलं॥ पदम् ।

* मा चिरादिति B, D, E, F and H.

† ते तु निर्धूतमनस इति B, E, F and H. तेषु निर्धूतमनस इति G.

‡ सकलमिति B. ततः सर्वकलमिति C and D.

§ कलात्मनिति E, F and H. कलाद्यं पूर्णम् ।

¶ यद्यदिति E, F and H.

॥ अफलप्रदमिति E, F and H.

प्राप्यते न हि राजेन्द्र ततो मां शरणं ब्रज ॥
 एकत्वेन पृथक्त्वेन तथा चोभयथापि वा ।
 मामुपास्य महीपालः* ततो यास्यसि तत्पदम्† ॥
 मामनाश्रित्य तत्सत्त्वं स्वभावविमलं शिवम् ।
 आश्रयते नहि राजेन्द्र ततो मां शरणं ब्रज ॥
 तस्मात्स्वमक्षरं रूपं नित्यं वा रूपमैश्वरम् ।
 आराधय प्रयत्नेन ततोऽन्वत्वं‡ प्रहास्यसि ॥
 कर्माणां मनसा वाचा शिवं सर्वत्र सर्वदा ।
 समाराधय भावेन ततो यास्यसि तत्पदम्§ ॥
 न वै यास्यन्ति तं देवम्॥ मोहिता मम मायया ।
 अनाद्यनन्तं परमं महेश्वरमजं शिवम् ॥
 सर्वभूतात्मभूतस्थं सर्वाधारं निरञ्जनम् ।
 नित्यानन्दं निराभासं निर्गुणं तमसः परम् ॥
 अद्वैतमचलं ब्रह्म निष्कलं निष्प्रपञ्चकम् ।
 स्वसंवेद्यमवेद्यं तत्परे॥ व्याप्तिं व्यवस्थितम् ॥
 सूक्ष्मं तमसा नित्यं वेष्टिता मम मायया ।

• महाराज इति B, C and D.

† मत्पदमिति B.

‡ बन्धमिति C and D.

§ मत्पदमिति B.

॥ न वै पश्यन्ति तत्पदमिति B and G. न वै पश्यन्ति तं देवमिति E, F and H.

॥ स्वसर्गाद्यनरेभ्यस्तत्परमिति B.

संसारसागरे घोरे जायन्ते च पुनः पुनः ॥
 भक्त्या त्वनन्यया राजन् सम्यग्ज्ञानेन चैव हि ।
 अन्वेष्टव्यं हि तद्ब्रह्म जन्मबन्धनिवृत्तये ॥
 अहङ्कारश्च मात्सर्यं कामं क्रोधपरिग्रहम् ।
 अधर्माभिनिवेशश्च त्वज्ज्ञा वैराग्यमास्थितः ॥
 सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
 अवेक्षः चात्मनात्मानं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा सर्वभूताभयप्रदः ।
 ऐश्वर्यं † परमां भक्तिं विन्देतानन्यभाविनीम् ‡ ॥
 वीक्ष्यते तत्परं तत्त्वमैश्वरं ब्रह्म निष्कलम् ।
 सर्वसंसारनिर्मुक्तो ब्रह्मस्त्वेषावतिष्ठते ॥
 ब्रह्मणोऽयं प्रतिष्ठानां § परस्व परमः शिवः ।
 अनन्यसाध्ययथैकसाक्षाधारो महेश्वरः ॥
 ज्ञानेन कर्मयोगेन भक्त्या योगेन वा नृपण ।
 सर्वसंसारमुत्थर्यमीश्वरं शरणं ब्रज ॥
 एष गुह्योपदेशस्ते मया दत्तो गिरीश्वर ।
 अन्वीक्ष्य चैतदखिलं यथेष्टं कर्तुमर्हसि ॥

* अन्वीक्ष्य इति B.

† ऐश्वरीमिति B.

‡ विन्देतानन्यभाविनीमिति B and D.

§ ब्राह्मणो हि प्रतिष्ठामिति B. प्रतिष्ठामामिति C, E, F and H.

¶ पुनरिति B.

अहं वै याचिता देवैः सञ्जाता परमेश्वरात् ।
 विनिन्द्य दक्षं पितरं महेश्वरविनिन्दकम् ॥
 धर्मसंस्थापनार्थाय तवाराधनकारणात् ।
 मेनादेहसमुत्पन्ना त्वामिव पितरं श्रिता ॥
 स त्वं नियोगाद्देवस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।
 प्रदास्यसे मां रुद्राय स्वयंवरसमागमे ॥
 तत्सम्बन्धान्तरे* राजन् सर्व्वे देवाः सवासवाः ।
 त्वां नमस्यन्ति वै तात प्रसीदति च शङ्करः ॥
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन मां विहीश्वरगोचराम् ।
 संपूज्य† देवमीशानं शरत्थं शरणं ब्रज ॥
 स एवमुक्तो हिमवान्‡ देवदेव्या गिरीश्वरः ।
 प्रशम्य शिरसा देवीं प्रास्त्रसिः पुनरब्रवीत् ॥
 विस्तरेण महेशानि योगं माहेश्वरं परम् ।
 ज्ञानं वै चात्मनो योगं साधनानि प्रचक्ष्य मे ॥
 तस्यैतत्परमं ज्ञानमात्मनो योगसुत्तमम्§ ।
 यथावद्गजहारेणा॥ साधनानि च विस्तरात् ॥
 निशम्य वदनाश्रोजाङ्गिरीश्री लोकापूजितः ।

* तत्सम्बन्धाच्च ते इति B.

† रुन्तोश्च इति B.

‡ भगवानिति B, C and D.

§ मात्मयोगसुत्तममिति D.

॥ व्याजहारेणा इति B.

लोकमातुः परं ज्ञानं योगसक्तोऽभवत्पुनः ॥
 प्रददौ च महेशाय पार्व्वतीं भाग्यगौरवात् ।
 नियोगाद्ब्रह्मणः सार्ध्वीं देवानाञ्चैव सन्निधौ ॥
 यद्गमं पठतेऽध्यायं देव्या माहात्म्यकीर्त्तनम् ।
 शिवस्य सन्निधौ भक्त्या शुचिस्तद्भावभावितः ॥
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तो दिव्ययोगसमन्वितः ।
 उल्लङ्घ्य ब्रह्मणो लोकं देव्या स्थानमवाप्नुयात् ॥
 यश्चैतत्पठति स्तीचं ब्राह्मणानां समीपतः ।
 समाहितमनाः सोऽपि† सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 नाम्नामष्टसहस्रान्तु देव्या यत्समुदीरितम् ।
 ज्ञात्वाकर्मण्डलगतामावाह्य‡ परमेश्वरीम् ॥
 अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्भक्तियोगसमन्वितः ।
 संस्मरन्परमं भावं देव्या माहेश्वरं परम् ॥
 अनन्यमानसो नित्यं जपेदामरणाद्दिजः ।
 सोऽन्तकाले स्मृतिं लब्ध्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 अथवा जायते विप्रो ब्राह्मणस्य शुची कुले§ ।
 पूर्व्वसंस्कारमाहात्म्यात्¶ ब्रह्मविद्यामवाप्नुयात् ॥

* देव्या इति B, C and D.

† देव्याः समाहितमना इति B, C and D.

‡ सन्ध्या इति B, C and D.

§ कुले शुची इति B.

¶ सर्व्वसंस्कारमाहात्म्यादिति E, F, G and H.

सम्प्राप्य योगं परमं दिव्यं तत्पारमेष्ठरम् ।
 शान्तः सुसंयतो* भूत्वा शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 प्रत्येकश्चाथ नामानि जुहुयात्सवनत्रयम्† ।
 महामारि‡ःकृतैर्द्वेषैर्ग्रहदोषैश्च मुच्यते ॥
 जपेद्वाहरहर्नित्यं संवत्सरमतन्द्रितः ।
 श्रीकामः पार्व्यतीं देवीं पूजयित्वा विधानतः ॥
 सम्पूज्य पार्व्यतः§ शशुन्निनेत्रं भक्तिसंयुतः ।
 लभते महतीं लक्ष्मीं महादेवप्रसादतः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जप्तव्यं हि द्विजातिभिः ।
 सर्वपापापनीदार्थं देव्या नामसहस्रकम् ॥
 सूत उवाच ।

प्रसङ्गात्कथितं विप्रा देव्या माहात्म्यमुत्तमम् ।
 अतःपरं प्रजासर्गं शृण्वादीनां निबोधत ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे देव्या माहात्म्ये हादशोऽध्यायः ।

—:—

- * सर्वगत इति B, C and D.
 † कुसुमचयमिति E, F, G and H.
 ‡ पूतनादौति B, C and D.
 § सादंत इति E, F, G and H. सर्वयुक्तं गौरीसहितं हरिसहितं वा इत्यर्थः ।
 ¶ महादेवप्रभाषत इति G and H.

चयोद्घोऽध्यायः ।

सुत उवाच ।

ऋगोः स्थात्वां समुत्पन्ना लक्ष्मीर्नारायणप्रिया ।
 देवो धाताविधातारो मेरोर्जामातरौ शुभौ ॥
 आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
 तयोर्धातृविधातृभ्यां यौ च जातौ सुतावुभौ* ॥
 प्राणश्चैव सृकण्डुश्च मार्कण्डेयो सृकण्डुतः† ॥
 तथा वेदशिरा नाम प्राणस्य द्युतिमांसुतः ॥
 मरीचिरपि सन्भूतिः पूर्णमासः‡मसूयत ।
 कन्याचतुष्टयश्चैव सर्व्वलक्षणसंयुतम् ॥
 तुष्टिर्ज्येष्ठा§ तथा वृष्टिः ऋष्टिर्वापचितिस्रथा ।
 विरजाः पर्व्वतश्चैव पूर्णमासस्त्व॥ तौ सुतौ ॥
 चमा तु सुषुवे पुत्रान्पुत्रहृत्स्य प्रजापतेः ।
 कर्हमञ्च वरीयांसं सहिष्णुं मुनिसत्तमम् ॥
 तथैव च कनीयांसं तपोनिर्भूतकल्पवृक्षम् ।

-
- * धाताविधातोस्ते माय्ये तयोर्जातौ सुतावुभौ इति D.
  - † सृकण्डुश्च इति C and D.
  - ‡ पूर्णमासमिति C and D.
  - § ऋष्टिरिति E, F and H.
  - ¶ वृष्टिरिति B. तुष्टिश्चितिरिति C and D.
  - ॥ पूर्णमासस्त्व इति C and D.

अनसूया तथैवानेर्जन्निः पुत्रानकल्पयान् ॥
 सोमं दुर्वाससश्चैव दत्तात्रेयश्च योगिनम् ।
 स्मृतिश्चाङ्गिरसः पुत्री जन्ने लक्ष्मणसंयुता ॥
 सिनीवालीं कुङ्कुमैव राकामनुमतीमपि ।
 प्रीत्यां पुलस्त्यो भगवान्दम्भोजिः मसृजत्प्रभुः ॥
 पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 देवबाहुस्तथा कन्या द्वितीयाऽऽ नाम नामतः ॥
 पुत्राणां षष्टिसाहस्रं सन्ततिः सुषुवे क्रतोः ।
 ते चोर्ध्वरेतसः सर्व्वे बालखिल्या इति स्मृताः ॥
 वसिष्ठश्च तथोर्ज्यायां सप्त पुत्रानजीजनत् ।
 कन्याश्च पुण्डरीकाक्षां सर्व्वशीभासमन्विताम् ॥
 रजोमात्रोर्ध्वबाहुश्चऽ सवनखानवस्तथापि ।
 सुतपाः शुक इत्येते सप्त पुत्रा महौजसः ॥
 योऽसी रुद्रात्मको वङ्गिर्ब्रह्मणस्तनयो द्विजाः ।
 स्वाहा तस्मात्सुतान् लेभे श्रीगुदारामहौजसः ॥ ॥

* जनयामास इत्यर्थः, क्वचिदन्तर्भूतस्त्वर्थः सम्भवति ।

+ दत्तात्रिणिति B. इतीनिमित्ति E, F and H. दम्भोजीनिमित्ति C. दम्भोजि-
निमित्ति D.

‡ सन्नतीति B.

§ राजोदधोर्ध्वबाहुश्चेति C. रजोदधोर्ध्वबाहुश्चेति D.

¶ सवनोऽनन्वनस्तथा इति D.

॥ श्रीगुदारामहौजस इति D.

पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च रूपतः* ।
 निर्भयः पवमानः स्वाद्यैद्युतः पावकः स्मृतः† ॥
 यथासी तपते सूर्ये शुचिरग्निस्वसी स्मृतः ।
 तेषान्तु सन्ततावन्ये चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
 पवमानः पावकश्च शुचिस्तेषां पिता च यः‡ ।
 एते चैकोनपञ्चाशद्विंशत्यः परिकीर्त्तिताः ॥
 सर्वे तपस्विनः प्रोक्ताः सर्वे यज्ञेषु भागिनः§ ।
 रुद्रात्मकाः स्मृताः सर्वे त्रिपुंड्राङ्कितमस्तकाः ॥
 अयञ्जानश्च यञ्जानः पितरो॥ ब्रह्मण्यः सुताः ।
 अग्निष्वात्ता वर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः ॥
 तेभ्यः स्वधा सुतां जज्ञे** मेनां वै धारिणीं†† तथा ।
 ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ मुनिसत्तमाः ॥
 असूत मेना मैनाकां क्रौञ्चन्तस्यानुजन्तथा ।
 गङ्गा हिमवतो यज्ञे सर्व्वलोकैकपावनी ॥

* ते चय इति C, D, E, F, G and H.

† इतः परं सपादश्लोकार्थं इयं B पुस्तके न दृश्यते ।

‡ महापथ इति C. पितानश्च इति D.

§ भोगिन इति E, F, G and H.

¶ अयञ्जानोऽपीति B.

॥ इतर इति F and H.

** जनयामास इत्यर्थः ।

†† वैतरणीमिति B, C and D.

स्वयौगान्निवसाद्देवीं पुत्रीं लोभे महेश्वरीम्* ।
यथावत्कथितं पूर्वं देव्या माहात्म्यमुत्तमम् ॥
धारिणी मेरुराजस्य पत्नी पद्मसमानना ।
देवी धाताविधातारी मेरोर्जामातरावुभौ† ॥
एषा दक्षस्य कन्यानां मयापत्यानुसन्ततिः ।
व्याख्याता भवतां सद्यो‡ मनोः सृष्टिं निबोधत ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे चतुर्दशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
धर्मज्ञौ तौ महावीर्यौ शतरूपा व्यजीजनत् ॥
ततस्तूत्तानपादस्य* ध्रुवो नाम सुतोऽभवत् ।
भक्त्या नारायणे देवे प्राप्तवान्† स्थानमुत्तमम् ॥

• स्वयौगान्निवसाद्देवी पतिं लोभे महेश्वरमिति A, E, F and H.

† एषा स्त्रीकः B, C, D पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ भवतामथ इति B, C and D.

* तयोदत्तानपादस्येति B, C and D.

† भक्तौ नारायणाद्देवादिति C and D.

भ्रुवाच्छिष्टिश्च भाव्यश्च भाव्याच्छ्चभ्युर्व्यजायत* ।
 शिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्पापान् ॥
 वसिष्ठवचनाद्देवी तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
 आराध्य पुरुषं विष्णुं शालग्रामे जनार्दनम् ॥
 रिपुं रिपुञ्जयं विप्रं कपिलं† हृषतेजसम्‡ ।
 नारायणपराग्शुचान्स्त्रधर्म्मपरिपालकान् ॥
 रिपोराधत्त महिषी चाक्षुषं सर्व्वतेजसम् ।
 सोऽजीजनत्युष्करिण्यां सुरूपं§ चाक्षुषं मनुम् ॥
 प्रजापतेरात्मजायां वीरणस्य॥ महात्मनः ।
 मनोरजायन्त दय सुतास्ते सुमहौजसः॥ ॥
 कन्यायां सुमहावीर्य्यां वैराजस्य प्रजापतेः ।
 जरुः पूरुः शतयुञ्जस्तपस्वी सत्यवाक्** शुचिः ॥
 अग्निष्टुदतिराजश्च सुयुञ्जसाभिमन्युक्तः ।
 जरीरजनयत्युचान्घडाग्नेयी महाबलान् ॥
 अङ्गं सुमनसं ख्यातिं†† क्रतुमाङ्गिरसं शिवम् ।

* भ्रुवाच्छिष्टिश्च भाव्यश्च भाव्यांश्चभ्युर्व्यजायत इति A, E, F and H.

† विकल्पमिति B, E, F and H. इकल्पमिति C इकृल्पमिति D.

‡ हृषतेजसमिति B, C and D.

§ वैरणमिति B. वीरणमिति D.

॥ मरुणस्य इति B, E, F, G and H. वीरणस्य इति D.

॥ नकुल्यायां मधौजस इति B. त इत्यायामिति D.

** सत्यमिति B.

†† ख्यातिमिति E, F and H.

अङ्गाद्विषोऽभवत्पसाद्वैश्वो वेणादजायत ॥
 योऽसौ पृथुरिति ख्यातः प्रजापालो महाबलः ।
 येन दुग्धा मही पूर्वं प्रजानां हितकाम्यया* ।
 नियोगाद्गङ्गाणः सार्धं देवेन्द्रेण महीजसा ॥
 वेणुपुत्रस्य वितते पुरा पैतामहे मखे ।
 सूतः पौराणिको जज्ञे मायारूपः स्वयं हरिः ॥
 प्रवक्ता सर्वशास्त्राणां धर्मज्ञो गुरुवत्सलः† ।
 तं मां विस्त मुनिश्रेष्ठाः पूर्वोद्भूतं सनातनम् ॥
 अस्मिन्मन्वन्तरे व्यासः कृष्णहैपायनः स्वयम् ।
 आवयामास मां प्रीत्या पुराणः‡ पुरुषो हरिः ॥
 मदन्वये तु ये सूताः सम्भूता वेदवर्जिताः ।
 तेषां पुराणवक्तृत्वं वृत्तिरासीदज्ञया ॥
 स च वैश्वः पृथुर्धीमान्सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
 सार्वभौमो महातेजाः स्वधर्मपरिपालकः ॥
 तस्य बाष्पात्प्रभृत्येव भक्तिर्नारायणेऽभवत् ।
 गोवर्धनगिरिं§ प्राप्तस्तपस्तीपे जितेन्द्रियः ॥
 तपसा भगवाङ्प्रीतः शङ्खचक्रगदाधरः ।
 आगत्य देवो राजानं प्राह दामोदरः स्वयम् ॥

* हितकारणादिति B.

† गुरुवत्सलः इति B, C and D.

‡ पुराणमिति B.

§ सम्बन्धनगिरिमिति E, F, G and H.

धार्मिकौ रूपसम्पन्नौ सर्वशस्त्रभृतां वरौ ।
 मत्प्रसादादसन्दिग्धौ पुत्रौ तव भविष्यतः ॥
 एवमुक्त्वा हृषीकेशः स्वकीयां प्रकृतिं गतः ॥
 वैष्णोऽपि वेदविधिना निस्त्रलां भक्तिमुद्वहन् ।
 सोऽपालयत्स्वकं राज्यं चिन्तयन्मधुसूदनम् ॥
 अचिरादेव तन्वह्नी भार्या तस्य शुचिस्त्रिता ।
 शिखण्डिनं हृविर्दानमन्तर्दानाद्गजायत ॥
 शिखण्डिनोऽभवत्पुत्रः सुशील इति विश्रुतः ।
 धार्मिको रूपसम्पन्नो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
 सोऽधीत्य विधिवद्देदान्धर्मेण तपसि स्थितः ।
 मतिश्चक्रे भाग्ययोगात्सञ्चासम्प्रति धर्मवित् ॥
 स कृत्वा तीर्थसंसेवां स्वाध्याये तपसि स्थितः ।
 जगाम हिमवत्पृष्ठं* कदाचिस्त्रिदशसेवितम् ॥
 तत्र धर्मवनं† नाम धर्मसिद्धिप्रदं वनम् ।
 अपश्यद्योगिनां गम्यमगम्यं ब्रह्मविद्दिषाम् ॥
 तत्र मन्दाकिनी नाम सुपुण्या विमला नदी ।
 पद्मोत्पलवनोपेता सिन्धुमात्रमविभूषिता ॥
 स तस्या दक्षिणे तीरे सुनीन्द्रैर्योगिभिर्युतम्‡ ।
 सुपुण्यमाश्रमं रम्यमपश्यत्प्रीतिसंयुतः ॥

* शकनिति B.

† धर्मपदमिति B.

‡ योगिभिर्युते इति B.

मन्दाकिनीजले स्नात्वा सन्तर्प्य पिठदेवताः ।
 अर्चयित्वा महादेवं पुष्पैः पद्मोत्पलादिभिः ॥
 ध्यात्वा कसंखमीशानं शिरस्याधाय चाञ्जलिम् ।
 सम्प्रैक्षमाणो भास्वन्तं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥
 रुद्राध्यायेन गिरिशं रुद्रस्य चरितेन च ।
 अन्यैश्च विविधैः स्तोत्रैः शान्भवैर्वेदसम्भवैः ॥
 अथास्मिन्नन्तरेऽपश्यत्समायास्तं महासुनिम् ।
 श्वेताश्वतरनामानं महापाशुपतोत्तमम् ॥
 भस्मसन्दिग्धसर्वाङ्गं कौपीनाच्छादनान्वितम् ।
 तपसा कर्षितात्मानं* शक्तयज्ञोपवीतितम् ॥
 समाप्य संस्तवं† शशोरानन्दास्त्राविलेक्षणः ।
 ववन्दे शिरसा पादौ प्राञ्जलिर्वाक्चमन्नवीत् ॥
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मे साक्षात्पुनीश्वर ।
 योगीश्वरोऽस्य भगवान्दृष्टो योगविदां वरः ॥
 अहो मे सुमहद्भाग्यं तपांसि सफलानि मे ।
 किं करिष्यामि शिथोऽहन्तव मां पालयानघ ॥
 सोऽनुगृह्णाथ राजानं सुशीलं शीलसंयुतम् ।
 शिथत्वे प्रतिजग्राह तपसा क्षीणकल्पावम् ॥
 साध्यासिकं विधिङ्कृतं कारयित्वा विचक्षणः ।
 ददौ तदैश्वरं ज्ञानं स्वशाखाविहितव्रतम् ॥

* कर्षितात्मानमिति E, F and H.

† संसवपदं परिचयायै कठमपि अत्र सम्यक् सावरूपे वर्तते इति ध्वन्यम् ।

अशेषं* वेदसारन्तत्पशुपाशविभोचनम् ।
 अन्ध्याश्रममिति ख्यातं ब्रह्मादिभिरनुष्ठितम् ॥
 उवाच शिष्यान्संप्रेष्य ये तदाश्रमवासिनः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥
 मया प्रवर्त्तितां शाखामधील्लैवेह योगिनः ।
 समासते महादेवं ध्यायन्ती विश्वमैश्वरम्† ॥
 इह देवो महादेवो रममाणः सहामया ।
 अध्यास्ते भगवानीशो भक्तानामनुकम्पया ॥
 इहाशेषजगद्धाता पुरा नारायणः स्वयम् ।
 आराधयन्महादेवं लोकानां हितकाम्यया ॥
 इहैनं देवमीशानं देवानामपि दैवतम् ।
 आराध्य महतीं सिद्धिं लेभिरे देवदानवाः ॥
 इहैव सुनयः सर्वे‡ मरीच्याद्या महेश्वरम् ।
 दृष्ट्वा तपोबलाज्ज्ञानं लेभिरे सार्व्वकालिकम्§ ॥
 तस्मात्स्वमपि राजेन्द्र तपोयोगसमन्वितः ।
 तिष्ठणं नित्यं मया सार्धं ततः सिद्धिमवाप्ससि ॥
 एवमाभाष्य विप्रेन्द्रो देवं ध्यात्वा पिनाकिनम् ।

* अशेषवेदसारमिति B.

† निष्कलं त्रिवमिति B.

‡ पूर्व्वमिति B.

§ सार्व्वकालिकमिति B.

¶ आरुह इति C and D.

आचचक्षे महामन्त्रं यथावत्सर्वसिद्धये* ॥
 सर्वपापोपशमनं वेदसारं विमुक्तिदम् ।
 अग्निरित्यादिकां† पुण्यं ऋषिभिः सम्प्रवर्तितम् ॥ ४६
 सोऽपि तद्वचनाद्राजा सुशीलः अक्षयान्वितः ।
 साक्षात्पाशुपतो भूत्वा वेदाभ्यासरतोऽभवत्‡ ॥ १
 भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गः कन्दमूलफलाशनः ।
 शान्तो दान्तो जितक्रोधः सश्यासविधिमाश्रितः ॥
 हविर्धानस्तथान्नेय्यां§ जनयामास वै सुतम्¶ ।
 प्राचीनवर्हिषं नाम्ना धनुर्वेदस्य पारगम् ॥
 प्राचीनवर्हिर्भगवान्सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 समुद्रतनयायां वै दश पुत्रानजीजनत् ॥
 प्रचेतसस्ते विख्याता राजानः प्रथितौजसः ।
 अधीतवन्तः स्वं वेदं॥ नारायणपरायणाः ॥
 दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ।
 दक्षो जज्ञे महाभागो यः पूर्व्वं ब्रह्मणः सुतः ॥
 स तु दक्षो महेशेन रुद्रेण सह धीमता ।

* सार्धसिद्धये इति B and C. तथा तत्कार्यसिद्धये इति D.

† अग्निरिति E, F and H.

‡ वेदात्मा सततोऽभवदिति D.

§ हविर्धानस्तथान्नेय्यामिति B, E, F and H.

¶ ससुतमिति B, E, F and H. सुतमिति C and D.

॥ से वेदमिति C and D.

कृत्वा विवादं रुद्रेण शप्तः प्राचेतसोऽभवत् ॥
 समायान्तं महादेवो दक्षं देव्या गृहं हरः ।
 दृष्ट्वा यथोचितां पूजां दक्षाय प्रददौ स्वयम् ॥
 तदा वै तमसाविष्टः सोऽधिकां ब्रह्मणः सुतः ।
 पूजामनर्हामन्विच्छच्छगाम कुपितो गृहम् ॥
 कदाचित्स्वगृहं प्राप्तां सतीं दक्षः सुदुर्भगाः ।
 भर्ता सह विनिन्द्यैनां भर्षयामास वै रुषा ॥
 अन्ये जामातरः श्रेष्ठा भर्तुस्त्व पिनाकिनः ।
 त्वमप्यसक्तुतास्माकं गृह्णाद्दृष्ट्वा यथागतम् ॥
 तस्य तद्वाक्यमाकर्ण्य सा देवी शङ्करप्रिया ।
 विनिन्द्य पितरं दक्षं ददाहात्मानमात्मना ॥
 प्रणम्य पशुभर्तारं* भर्तारं कृत्तिवाससम् ।
 हिमवद्गृहिता साभूत्तपसा तस्य तोषिता ॥
 ज्ञात्वा तां‡ भगवानुद्रुः प्रपन्नार्त्तिहरो हरः ।
 शशाप दक्षं कुपितः समागत्त्राय तद्गृहम् ॥
 त्यक्त्वा देहमिमं ब्राह्मं क्षत्रियाणां कुले भव ।
 स्वस्थां सुतायां मूढात्मा पुत्रमुत्पादयिष्यसि ॥
 एवमुक्त्वा‡ महादेवो ययौ कैलासपर्वतम् ।

* त्वमप्यसक्तुतास्माकं सुतास्माकमिति B.

+ पशुभर्तारं—पशूनां जीवानां भर्तारं पशुपतिमित्यर्थः ।

‡ तु इति B.

§ एवं तथा इति D.

स्वायम्भुवोऽपि कालेन दक्षः प्राचेतसोऽभवत् ॥
 एतद्वः कथितं सर्व्वं मनीः स्वायम्भुवस्य तु ।
 निसर्गं * दक्षपर्य्यन्तं शृण्वतां पापनाशनम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे राजवशानुकीर्तने चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

नैमिषेया जसुः ।

देवानां दानवानाञ्च गन्धर्व्वीरगरक्षसाम् ।
 उत्पत्तिं विस्तराद्ब्रूहि सूतः* वैवस्वतेऽन्तरे ॥
 स शतः शम्भुना पूर्व्वं दक्षः प्राचेतसो नृपः ।
 किमकार्षीन्महाबुधेः श्रोतुमिच्छाम साम्प्रतम् ॥
 सूत उवाच ।

वक्ष्ये नारायणेनोक्तं पूर्व्वकल्पानुषङ्गिकम् ।
 त्रिकालवर्षं† पापघ्नं प्रजासर्गस्य विस्तरम् ॥

* विसर्गमिति B.

* विस्तरात्सूत ब्रूहीति B.

† त्रिकालवर्षमिति E, F and H.

स शतः शशुना पूर्व्वं दक्षः प्राचेतसो नृपः ।
 त्रिनिन्द्य* पूर्व्ववैरेण गङ्गाहारे† नायजङ्गवम्‡ ॥
 देवाश्च सर्व्वे भागार्थमाहृता§ विष्णुना सह ।
 सहैव मुनिभिः सर्व्वैरागता मुनिपुङ्गवाः ॥
 दृष्ट्वा देवकुलं कृत्स्नं शङ्करेण विनागतम् ।
 दधीचो¶ नाम विप्रर्षिः प्राचेतसमथाब्रवीत् ॥
 दधीच ॥ उवाच ।

ब्रह्माद्यास्तु पिशाचान्ता यस्यान्नानुविधायिनः ।
 स देवः साम्प्रतं रुद्रो विधिना किञ्च पूज्यते ॥
 दक्ष उवाच ।

सर्व्वेष्वेव हि यज्ञेषु न भागः परिकल्पितः ।
 न मन्त्रा भार्य्या सार्धं शङ्करस्येति नेष्यते** ॥
 विहस्य दक्षं कुपितो वचः प्राह महासुनिः ।
 शृण्वतां सर्व्वदेवानां सर्व्वज्ञानमयः स्वयम्‡ ॥

* विचिन्त्येति B.

† Gangádwára here means Haridwára about two miles below Hurdwar.
 There is Kankhan (Kanakhala) where tradition places the abode of Daksha.

‡ नायजङ्गवमिति C, D पुस्तकयोरेव दृश्यते, तच्च समीचीनतया प्रतिभाति ।

§ भोगार्थमाहृता इति E and F.

¶ दधीचिर्नामेति C and D.

॥ दधीचिरिति C and D.

** नेष्यते इति E, F and H.

‡ सर्व्वज्ञानमयो हि स इति B.

दधीच* उवाच ।

यतः प्रवृत्तिर्विश्वात्मा यथासौ† परमेश्वरः ।

सम्भूज्यते सर्वयज्ञैर्विदित्वा किन्न शङ्करः ॥

दक्ष उवाच ।

न ह्ययं शङ्करो रुद्रः संहर्ता तामसो हरः ।

नम्नः कपाली विदितो विश्वात्मा नोपपद्यते ॥

ईश्वरो हि जगत्प्रष्टा प्रभुर्नारायणो हरिः‡ ।

सत्वात्मकोऽसौ भगवानिष्यते सर्वकर्म्मसु ॥

दधीच§ उवाच ।

किं त्वया भगवानेष सहस्रांशुर्न दृश्यते ।

सर्वलोकैकसंहर्ता कालात्मा परमेश्वरः ॥

यं मृणन्तीह विद्वांसो धार्मिका ब्रह्मवादिनः ।

सोऽयं साक्षी॥ तीव्ररुचिः कालात्मा शाङ्करी तनुः ॥

एष रुद्रो महादेवः कपाली॥ च घृणी हरः ।

आदित्यो भगवाग्सूर्यो नीलश्रीवो विलोहितः ॥

संस्तूयते सहस्रांशुः सामगाध्वर्युर्होतृभिः ।

पश्येनं विश्वकर्म्मांशं रुद्रमूर्त्तिं त्रयीमयम् ॥

* दधीचिरिति C and D.

† यथास इति B.

‡ स्ररुचिः B, C and D.

§ दधीचिरिति C and D.

॥ सोऽयंसाक्षीति E, F, G and H.

॥ कपर्दीति B, C and D.

दक्ष उवाच ।

य एते हादशादित्या आगता यज्ञभागिनः ।
 सर्वे सूर्या इति ज्ञेया न ह्यन्यो विद्यते रविः ॥
 एवमुक्ते तु सुनयः समायाता दिदृक्षवः ।
 वादमित्यब्रुवन्त्सं तस्य साहाय्यकारिणः ॥
 तमसाविष्टमनसो न पश्यन्तो* वृषध्वजम् ।
 सहस्रशोऽथ शतशो बहुशो भूय एव हि† ॥
 निन्दन्तो वैदिकान्मन्त्रान् सर्वभूतपतिं हरम् ।
 अपूजयन्त्सवाक्यं‡ मोहिता विष्णुमायया ॥
 देवाश्च सर्वे भागार्थमागता वासवादयः ।
 नापश्यन्देवमीशानमृते नारायणं हरिम् ॥
 हिरण्यगर्भो भगवाग्ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
 पश्यतामेव सर्वेषां क्षणादन्तरधीयत ॥
 अन्तर्हिते भगवति दक्षो नारायणं हरिम् ।
 रक्षकं जगतां देवं जगाम शरणं स्वयम् ॥
 प्रवर्त्तयामास च तं यज्ञं दक्षोऽथ निर्भयः ।
 रक्षको भगवान्विष्णुः शरणागतरक्षकः ॥
 पुनः प्राह च तं दक्षं दधीचो भगवानृषिः ।
 संप्रेष्यर्षिगणान्देवाग्सर्वान्ने रुद्रविहिषः ॥

* मन्त्रो इति E, F and H.

† भूयएव विनिन्यते इति B.

‡ विष्णुवाक्यमिति E, F and H.

अपूज्यपूजने चैव पूज्यानाञ्चाप्यपूजने ।
 नरः पापमवाप्नोति महद्वै नात्र संशयः ॥
 असतां प्रथहे यत्र सताश्चैव विमानना ।
 दण्डो दैवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः ॥
 एवमुक्त्वाथ* विप्रर्षिः शशापेश्वरविद्दिषः ।
 समागतान्ब्राह्मणांस्तान्दक्षसाहाय्यकारिणः ॥
 यस्माद्दहिःकृतो वेदाद्भवद्भिः† परमेश्वरः ।
 विनिन्दितो महादेवः शङ्करो लोकवन्दितः‡ ॥
 भविष्यन्ति§ ऋषीवाङ्माः सर्वेऽपीश्वरविद्दिषः ।
 निन्दन्तीश्वरं मार्गं कुशास्त्रासक्तचेतसः¶ ॥
 मिथ्याधीतसमाचारा मिथ्याज्ञानप्रलापिनः ।
 प्राप्य घोरं कलियुगं कलिजेः परिपीडिताः॥ ॥
 त्वक्का तपोबलं कृत्स्नं गच्छध्वं नरकाग्नयः ।
 भविष्यति ऋषीकेशः स्वान्वितोऽपि पराङ्मुखः ॥
 एवमुक्त्वाथ विप्रर्षिर्विरराम तपोनिधिः ।
 जगाम मनसा रुद्रमशेषाघविनाशनम् ॥

* एवमुक्त्वा स इति B, E, F and H.

† देवो भवद्भिरिति B.

‡ लोकपूजित इति B.

§ भविष्यन्मिति B, C and D.

¶ निन्दन्ती श्वरं मार्गं कुशास्त्रासक्तमानसा इति B.

॥ परिवर्द्धिता इति B.

एतस्मिन्नन्तरे देवी महादेवं महेश्वरम् ।
पतिं पशुपतिं देवं ज्ञात्वैतन्नाह सर्व्वदृक् ॥

श्रीदेव्युवाच ।

दक्षो यज्ञेन यजते पिता मे पूर्व्वजन्मनि ।
विनिन्द्य भवतो भावमात्मानं चापि शङ्कर ॥
देवा महर्षयश्चासन्तत्र* साहाय्यकारिणः ।
विनाशयाशु तं यज्ञं वरमेतं वृषोम्यहम् ॥
एवं विन्नापितो देव्या देवदेवः परः† प्रभुः ।
ससर्ज सहसा रुद्रं दक्षयज्ञजिघांसया ॥
सहस्रशिरसं क्रुद्धः‡ सहस्राक्षं महाभुजम् ।
सहस्रपाणिं दुर्द्धं युगान्तानलसन्निभम् ॥
दंष्ट्राकरालं दुष्प्रेक्ष्यं शङ्खचक्रधरं प्रभुम्§ ।
दण्डहस्तं महानादं शार्ङ्गिणं भूतिभूषणम् ॥
वीरभद्र इति ख्यातं देवदेवसमन्वितम्¶ ॥
स जातमात्रो देवेशमुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥
तमाह दक्षस्य मुखं विनाशय शिवोऽसु ते ॥

* देवाः सप्तर्षिभिरात्र येन इति B.

† देवो देववर इति B.

‡ सहस्रशीर्षपादश्चेति B.

§ शङ्खचक्रगदाधरमिति B.

¶ देवदेवसमन्वितमिति B. देवं देवसमन्वितमिति H.

॥ तमाह दक्षस्य मुखं विनाशय शिवन्विति इति B.

विनिन्द्य* मां स यजते मङ्गादारे गणेश्वर ।
 ततो बन्धप्रमुक्तेन सिंहेनैकेन† लीलया ।
 वीरभद्रेण दक्षस्य विनाशमगमत्क्रतुः ॥
 मन्युना चोमया सृष्टा भद्रकाली महेश्वरी ।
 तथा च सार्धं‡ वृषभं समारुह्य ययौ गणः ॥
 अन्ये सहस्रशो रुद्रा निःसृष्टास्तेन धीमता ।
 रोमजा इति विख्यातास्तस्य साहाय्यकारिणः ॥
 शूलशक्तिगदाहस्ता दण्डीपलकरास्तथा ।
 कालाग्निरुद्रसङ्घाया नादयन्तो दिशो दश ॥
 सर्वे वृषभमारूढाः§ सभार्यांश्चातिभीषणाः ।
 समावृत्य गणश्रेष्ठं ययुर्दक्षमखम्भति ॥
 सर्वे सम्प्राप्य तन्देशङ्गाद्वारमिति श्रुतम् ।
 ददृशुर्यज्ञदेशं वै¶ दक्षस्यामिततेजसः॥ ॥
 देवाङ्गनासहस्राब्जमप्सरोगीतनादितम् ।
 वेणुवीणानिनादाब्जं वेदवादाभिनादितम् ॥
 दृष्ट्वा सहस्रिभिर्देवैः समासीनम्प्रजापतिम्॥ ॥

* विनीय इति E, F and H. विनीय लघुक्त्व इत्यर्थः ।

† एकेन सिंहेन इव इति शेषः ।

‡ वृषभमारूढा इति B.

§ ददृशुर्यज्ञदेशं वै इत्यन्वयपरं दृष्ट्वा सहस्रिभिर्देवैरित्यन्तं U पुस्तके न दृश्यते ।

॥ समासीनं प्रजापतिमिति E, F and H.

॥ देवादि-पङ्क्तिप्रथममिति E, F, H पुस्तकेषु नास्ति ।

उवाच स प्रियो रुद्रैर्वीरभद्रः स्मयन्निव ॥
 वयं ह्यनुचराः सर्वे शर्वस्यामिततेजसः ।
 भागार्थं निष्पया भागान् प्राप्ता यच्छत्वभीषितान्* ॥
 अथ चेत्कस्यचिदियं माया† मुनिवरोत्तमाः ।
 भागो भवद्भ्यो देयस्तु नास्मभ्यमिति कथ्यताम् ॥
 तम्ब्रूताज्ञापयति यो वेत्स्यामी हि वयं ततः‡ ।
 एवमुक्त्वा गणेशेन प्रजापतिपुरःसराः ॥

देवाज्जुः ।

प्रमाणं वो न जानीमो भागे मन्त्रा इति प्रभुम्§ ।
 मन्त्रा ज्जुः सुरा यूयं तमोपहतचेतसः ।
 येनाध्वरस्य राजानं पूजयेयुर्महेश्वरम् ॥
 ईश्वरः सर्वभूतानां सर्वदेवतगुह्यरः¶ ।
 पूज्यते सर्वयज्ञेषु सर्वाभ्युदयसिद्धिदः ॥
 एवमुक्त्वा महेश्वरमायया॥ नष्टचेतनाः ।
 न मेनिरे ययुर्मन्त्रा देवान्मुक्त्वा स्वमालयम् ॥

* भागाभिषिष्यया प्राप्ता भागान्यच्छत्वभीषितानिति B.

† कस्यचिदियमाज्ञा मुनिसुरोत्तमा इति B and H.

‡ विनन्द्यामी वयं तत इति B.

§ मेव्यते यज्ञभागेन न च मन्त्रा इति प्रभुरिति B.

¶ सर्वभूततगुह्यरिति B.

॥ महेश्वरानमिति E, F and H.

ततः सभद्रो भगवान्* सभार्यः सगणेश्वरः ।
 सृशन् कराभ्यां विप्रर्षिदधीचं† प्राह देवहा ॥
 मन्त्राः प्रमाणं न कृता युष्माभिर्बलदर्पितैः ।
 यस्मात्प्रसङ्ग तस्माद्दो नामयाम्यद्य गर्वितान् ॥
 इत्युक्त्वा यज्ञशालां तां ददाह गणपुङ्गवः ।
 गणेश्वराश्च संक्रुत्वा यूपानुत्पाद्य चिच्छिपुः ॥
 प्रस्तोत्रा सह‡ होत्रा च अश्वश्चैव गणेश्वराः ।
 गृहीत्वा भीषणाः सर्वे गङ्गास्त्रीतसि चिच्छिपुः ॥
 वीरभद्रोऽपि दीप्तात्मा शक्रस्यैवोद्यतं करम्§ ।
 व्यष्टभ्यददीनात्मा तथान्येषां दिवोकसाम् ॥
 भगनेत्रे तथोत्पाद्य कराग्रेणैव¶ लीलया ।
 निहत्य मुष्टिना दन्तान् पूष्णश्चैवमपातयत् ॥
 तथा चन्द्रमसं देवं पादाङ्गुष्ठेन लीलया ।
 धर्षयामास बलवान् स्मयमानो गणेश्वरः ॥
 वक्त्रेहस्तद्वयं कृत्वा जिह्वामुत्पाद्य लीलया ।
 जघान मूर्ध्नि पादेन मुनीनपि मुनीश्वराः ॥

* ततः स भद्रो भगवानिति E, F, G and H.

† वृषर्षिं दधीचमिति B.

‡ प्रस्तोत्रा सह इत्यस्मात्परं गङ्गास्त्रीतसि चिच्छिपुरित्यन्तं E, F, G, H पुस्तकेषु नास्ति ।

§ शक्रस्योद्यतः करमिति B.

¶ भगस्य नेत्रे चोत्पाद्य करजाग्रेण इति B.

तथा विष्णुं सगरुडं समायान्तं महाबलः ।
 विव्याध निशितैर्वाणैः स्तम्भयित्वा सुदर्शनम् ॥
 समालोक्य महाबाहुरागत्य गरुडो गणम् ।
 जघान पक्षैः सहसा ननादाम्बुनिधिर्यथा ॥
 ततः सहस्रशो रुद्रः* ससर्ज गरुडान् स्वयम् ।
 वैनतेयादभ्यधिकान् गरुडं ते† प्रदुद्बुतुः ॥
 तान्दृष्ट्वा गरुडो धीमान् पलायत‡ महाजवः ।
 विस्मय्य माधवं वेगात्तद्भुतमिवाभवत् ॥
 अन्तर्हिते वैनतेये भगवान् पद्मसम्भवः ।
 आगत्य वारयामास वीरभद्रञ्च केशवम् ॥
 प्रसादयामास च तं गौरवात्परमेष्ठिनः ।
 संस्तूय भगवानीशं शशुस्तत्रागमत्स्वयम् ॥
 वीक्ष्य देवाधिदेवं तमुमां सर्वगुणैर्वृताम् ।
 तुष्टाव भगवान् ब्रह्मा दक्षः सर्वे दिवोकसः ॥
 विशेषात्पार्वतीं देवीमीश्वरार्धशरीरिणीम् ।
 स्तोत्रैर्नानाविधैर्दक्षः प्रणम्य च कृताञ्जलिः ॥
 ततो भगवती देवी प्रहसन्ती महेश्वरम् ।
 प्रसन्नमनसा रुद्रं वचः प्राह घृणानिधिः§ ॥

* भद्र इति B.

† गरुडकामिति A.

‡ धीमानपायत इति G and H. अपायत पलायत, अप-पय-त ।

§ घृणाधिः कर्वालयः । “कारुण्यं कर्वा घृणा” इत्यमरः ।

त्वमेव जगतः स्रष्टा शासिता चैव रक्षिता* ।
 अनुयाह्यो भगवता दक्षस्यापि दिवोकसः ॥
 ततः प्रहस्य भगवान् कपर्दीं नीललोहितः ।
 उवाच प्रणतान्देवान् प्राचेतसमथो हरः ॥
 गच्छध्वं†. देवताः सर्वाः प्रसन्नो भवतामहम् ।
 संपूज्यः सर्वयज्ञेषु न निन्द्योऽहं विशेषतः ॥
 त्वञ्चापि शृणु मे दक्ष वचनं सर्वरक्षणम्‡ ।
 त्यक्त्वा लोकैषणामेतां§ मङ्गलो भव यत्नतः ॥
 भविष्यसि गणेशानः कल्यान्तेऽनुग्रहान्मम ।
 तावत्तिष्ठ ममादेशात्स्वाधिकारेषु निर्वृतः ॥
 एवमुक्त्वा तु॥ भगवान् सपत्नीकः सहानुगः ।
 अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामिततेजसः ॥
 अन्तर्हिते महादेवे शङ्करे पद्मसम्भवः ।
 व्याजहार स्वयं दक्षमशेषजगतो हितम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

किञ्चायं भवतो मोहः॥ प्रसन्ने तृषभध्वजे ।

* रक्षक इति B.

† गच्छध्वमित्यादि, गच्छत इति साधु ।

‡ सर्वलक्षणमिति B.

§ लोकैषणां लोकानामेषणां प्रेषणां दुष्प्रवर्तनानित्यर्थः ।

॥ स इति B.

॥ किं तवापगतो मोह इति B.

यदा च स स्वयं देवः पालयेत्त्वामतन्द्रितः ।
 सर्वेषामिव भूतानां हृद्येष परमेश्वरः* ।
 पश्यन्ति यं† ब्रह्मभूता विहांसो वेदवादिनः ॥
 स चात्मा सर्वभूतानां स वीजं परमा गतिः ।
 स्तूयते वेदिकैर्मन्त्रैर्हेवदेवो महेश्वरः ।
 तमर्चयन्ति ये रुद्रं स्वात्मना च‡ सनातनम् ।
 चेतसा भावयुक्तेन ते यान्ति§ परमं पदम् ॥
 तस्मादनादिमध्वान्तं विघ्नाय परमेश्वरम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा समाराधय यत्नतः ॥
 यद्वात्परिहरेशस्य निन्दां स्वात्मविनाशनीम्¶ ।
 भवन्ति॥ सर्वदोषाय निन्दकस्य क्रिया हि ताः** ॥
 यस्तु चैष महायोगी रक्षको विष्णुरव्ययः ।
 स देवो भगवान्बुद्धेः†† महादेवो न संशयः ॥
 मन्यन्ते ये जगद्योनिं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् ।
 मोहादवेदनिष्ठत्वात्ते यान्ति नरकं नराः ।

* वसतीचर इति B.

† पश्यन्त्येवमिति B.

‡ तमर्चयति यो रुद्रं स्वात्मन्वेवमिति B.

§ स याति इति B.

¶ निन्दामात्मविनाशनीमिति B.

॥ तरन्तीति B.

** क्रिया यत इति B.

†† स देवदेवो भगवानिति B.

वेदानुवर्त्तिनी रुद्रं देवं नारायणं तथा ।
 एकीभावेन पश्यन्ति सुक्लिभाजो भवन्ति ते ॥
 यो विष्णुः स स्वयं रुद्रो यो रुद्रः स जनार्दनः ।
 इति मत्वा भजेद्देवं स याति परमां गतिम् ॥
 सृजत्येव जगत्सर्वं विष्णुस्तत्पश्यतीश्वरः* ।
 इत्थं जगत्सर्वमिदं रुद्रनारायणोद्भवम् ॥
 तस्मात्त्यक्त्वा हरेर्निन्दां हरे चापि समाहितः ।
 समान्यय महादेवं शरण्यं ब्रह्मवादिनाम् ॥
 उपश्रुत्याथ वचनं विरिञ्चस्य प्रजावतिः ।
 जगाम शरणं देवं गोपतिं कृत्तिवाससम् ॥
 येऽन्ये शापाम्निनिर्द्दग्धा दधीचस्य महर्षयः ।
 द्विषन्तो मोहिता देवं सम्बभूवुः कसिष्वद्य ॥
 त्यक्त्वा तपोबलं कृत्स्नं विप्राणां कुलसम्भवाः ।
 पूर्वसंस्कारमाहात्म्याद्ब्रह्मणो वचनादिह ॥
 सुक्तशापास्ततः सर्वे कल्पान्ते रौरवादिषु ।
 निपात्यमानाः कालेन सम्प्राप्यादित्यवर्षसम् ॥
 ब्रह्माणं जगतामीशमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ।
 समाराध्य तपोयोगादीशानं त्रिदशाधिपम् ।
 भविष्यन्ति यथापूर्वं शङ्करस्य प्रसादतः ॥

* सृजत्येव जगत्सर्वं विष्णुस्तत्पश्यतीश्वर इति A. विष्णुस्तस्य महेश्वर इति E, F, G and H.

एतद्दः कथितं सर्वं दक्षयज्ञनिषूदनम् ।
 शृणुध्वं दक्षपुत्रीणां सर्वासां चैव सन्ततिम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे दक्षयज्ञविध्वंसी नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

—:—

षोडशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

प्रजाः सृजेति सन्दिष्टः* पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।
 ससर्ज देवान् गन्धर्वांश्चैवासुरोरगान् ॥
 यदास्य सृजतः पूर्वं† न व्यवर्धन्त ताः प्रजाः ।
 तदा ससर्ज भूतानि मैथुनेनैव सर्व्वतः‡ ॥
 अशिक्षां§ जनयामास वीरणस्य प्रजापतेः ।
 सुतायां धर्मयुक्तायां पुत्राणान्तु सहस्रकम् ॥
 तेषु पुत्रेषु नष्टेषु मायया नारदस्य तु ।
 षष्टिं दक्षोऽसृजत्कन्या वैरिण्यां॥ वै प्रजापतिः ॥

* व्यादिष्ट इति B.

† सृज्यमानश्चेति B.

‡ धर्मत इति B.

§ अशक्त्यामिति E, F, and H.

॥ वैरिण्यामिति E, F and H.

ददौ स* दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
 विंशत्सप्त च† सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये ॥
 द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते ।
 द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां वस्येऽथ विस्तरम् ॥
 मरुत्वती वसुर्यामी लम्बा भानुररुन्धती ।
 सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च भामिनी ॥
 धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तासां पुत्रान्निबोधत ।
 विश्वेदेवास्तु विश्वायां साध्या साध्वानजीजनत् ॥
 मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो वस्त्रास्तु‡ वसवस्तथा§ ।
 भानोस्तु भानवाश्चैव मुहूर्त्तास्तु मुहूर्त्तजाः ॥
 लम्बायाश्चाथ घोषीवै नागवीथी तु यामिजा॥ ।
 पृथिवीविषयं सर्व्वमरुन्धत्यामजायत ॥
 सङ्कल्पायास्तु सङ्कल्पो धर्मपुत्रा दश स्मृताः ।
 ये त्वनेकवसुप्राणा देवा ज्योतिःपुरोगमाः ॥
 वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ।
 आपोध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानलोऽनिलः*** ॥

* इति B.

† सप्तविंशतिरिति B.

‡ वसोस्तु इति E, F and H.

§ मरुत्वन्तो मरुत्वत्यां वसवोऽष्टौ वसोः स्मृता इति B.

॥ नागवीथी तु यामिजा इति G.

॥ ये त्वनेकैत्यारभ्य विस्तरमित्यन्तं B पुलकं नास्ति ।

*** धरश्चैवानलोऽनिल इति B.

हिरण्यकशिपुं ज्येष्ठं हिरण्यार्चं तथानुजम्* ॥

20

हिरण्यकशिपुर्देवो महाबलपराक्रमः ।

आराध्य तपसा देवं ब्रह्माणं परमेश्वरम्† ।

दृष्ट्वा लेभे वरान्दिव्यांसुत्वासी विविधैस्तवैः ॥

अथ तस्य बलाद्देवाः सर्वेऽप्यमहर्षयः‡ ।

बाधितास्ताडिता जग्मुर्देवदेवं पितामहम् ॥

शरण्यं शरणं देवं शशुं सर्वजगन्मयम् ।

ब्रह्माणं लोककर्तारं नातारं पुरुषं परम् ।

कूटस्थं जगतामेकं पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥

स याचितो देववरैः§ मुनिभिश्च मुनीश्वराः ।

सर्वदेवहितार्थाय जगाम कमलासनः ॥

संस्तूयमानः प्रणतैर्मुनीन्द्रैरमरैरपि ।

क्षीरोदस्योत्तरं कूलं यत्रास्ति हरिरीश्वरः ॥

दृष्ट्वा देवं जगद्योनिं विष्णुं विश्वगुरुं शिवम् ।

ववन्दे चरणौ मूर्ध्ना कृताञ्जलिरभाषत ॥

ब्रह्मोवाच ।

त्वं गतिः सर्वभूतानामनन्तोऽस्यस्थिलात्मकः ।

व्यापी सर्वाभ्रवपुष्पहायोगी सनातनः ॥

* तथापरमिति B.

† परमेष्ठिनमिति B.

‡ सुरर्षय इति B.

§ देवदेवैरिति B.

त्वमात्मा सर्वभूतानां प्रधानप्रकृतिः* परा ।
 वैराग्यैश्वर्यनिरतो वागतीतो निरञ्जनः ॥
 त्वङ्कर्ता चैव भर्ता च विहृता च सुरहिषाम् ।
 चातुमर्हस्यनन्तेश्चातासि परमेश्वरः ॥
 इत्थं स विष्णुर्भगवान् ब्रह्मणा सम्प्रबोधितः ।
 प्रोवाचोन्निद्रपद्माद्यः पीतवासाः सुरान्हिजाः† ॥
 किमर्थं सुमहावीर्याः सप्रजापतिकाः सुराः ।
 इमं देवमनुप्राप्ताः किं वा कार्यं करोमि वः ॥
 देवा जस्युः ।

हिरण्यकशिपुर्नाम ब्रह्मणोवरदर्पितः ।
 बाधते भगवन्दैत्यो देवान् सर्वान् सहर्षिभिः ॥
 अवध्यः सर्वभूतानां त्वामृते पुरुषोत्तमम् ।
 हन्तुमर्हसि सर्वेषां त्रातासि‡ त्वं जगन्मय ॥
 श्रुत्वा तद्देवतैरुक्तं स विष्णुर्लोकभावनः ।
 वधाय दैत्यमुख्यस्य सोऽसृजत्पुरुषं स्वयम् ॥
 मिरुपर्वतवर्षाणं घोररूपं भयानकम् ।
 शङ्खचक्रगदापाणिं तं प्राह गरुडध्वजः ॥
 हत्वा तं दैत्यराजानं§ हिरण्यकशिपुं पुनः ।

* प्रधानं प्रकृतिरिति B.

† सुराहित इति B.

‡ त्वं चातासीति B.

§ दैत्यराजमिति साधु ।

इमं देशं समागन्तुं क्षिप्रमर्हसि पौरुषात् ॥
 निशम्य वैष्णवं वाक्यं प्रणम्य पुरुषोत्तमम् ।
 महापुरुषमव्यक्तं ययी दैत्यमहापुरम् ॥
 विमुञ्चन् भैरवं नादं शङ्खचक्रगदाधरः ।
 आरुह्य गरुडं देवो महामेरुनिवापरः ॥
 आकर्ण्य दैत्यप्रवरा महामेघरवीपमम् ।
 समं च चक्रिरे* नादं तथा दैत्यपतेर्भयात् ॥

असुरा जनुः ।

कश्चिदागच्छति महान् पुरुषो देवनीदितः ।
 विमुञ्चन् भैरवं नादं तं जानीमी जनार्दनम् ॥ ४०
 ततः सहासुरवरैर्हिरेण्यकशिपुः स्वयम् ।
 सन्नचैः सायुधैः पुत्रैः सप्रज्ञादैर्गस्तदा ययी ॥
 दृष्ट्वा तं गरुडारूढं† सूर्यकोटिसमप्रभम् ।
 पुरुषं पर्वताकारं नारायणमिवापरम् ।
 दुद्भुवुः केचिदन्योन्यमूषुः सन्धान्तलोचनाः ॥
 अयं स देवो देवानां गोप्ता नारायणोरिपुः ।
 अस्माकमव्ययो नूनं तत्सुतोवा समागतः ॥
 इत्युक्त्वा शस्त्रवर्षाणि ससृजुः पुरुषाय ते ।

* समाचचचिरे इति B.

† प्रज्ञादाद्यैरिति B.

‡ गरुडाद्यीनमिति B.

स तानि चाक्षतोदेवी* नाशयामास लीलया ॥
 हिरण्यकशिपोः पुत्रा†श्चत्वारः प्रथितौजसः ।
 पुत्रं‡ नारायणोद्भूतं युयुधुर्मेघनिःस्वनाः ॥
 प्रह्लादश्चानुह्लादश्च संह्लादो ह्लादएव च ॥
 प्रह्लादः प्राहिणोद्भ्राह्ममनुह्लादोऽथ वैष्णवम् ।
 संह्लादश्चापि कौमारमान्नेयं ह्लादएव च ॥
 तानि तं पुरुषं प्राप्य चत्वार्यस्त्राणि वैष्णवम् ।
 न शेकुश्चालितुं§ विष्णुं वासुदेवं यथातथम् ॥
 अथासी चतुरः पुत्राश्चहाबाहुर्भ्रह्माबलः ।
 प्रगृह्य पादेषु करैश्चिन्नेप च ननाद च ॥
 विमुक्तैष्वथ पुत्रेषु हिरण्यकशिपुः स्वयम् ।
 पादेन ताडयामास वेगेनोरसि तं बली ॥
 स तेन पीडितोऽत्यर्थं गरुडेन सहानुगः¶ ।
 अदृश्यः प्रययौ तूर्णं यत्र नारायणः प्रभुः ॥
 गत्वा विज्ञापयामास प्रवृत्तमखिलं तदा ।
 सच्चिन्मय मनसा देवः सर्वज्ञानमयोऽमलः ।
 नरस्यार्द्धतनुं छत्वा सिंहस्यार्द्धतनुं तथा ।

-
- * तानि चाक्षतो देवी इति B. तान्नु स चाक्षतो देव इति E, F, G and H.
 † तदा हिरण्यकशिपोरिति B.
 ‡ पुत्रा इति B, E, F and H.
 § शीघ्रतुमिति B.
 ¶ यथायुग इति B.

वृसिंहवपुरव्यक्तो हिरण्यकशिपोः पुरे ।
 आविर्बभूव सहसा मोहयन्दैत्यदानवान्* ।
 दंष्ट्राकरालो योगात्मा युगान्तदहनोपमः ॥
 समारुह्यात्मनः शक्तिं सर्वसंहारकारिकाम् ।
 भाति नारायणोऽनन्तो यथा मध्यन्दिने रविः ॥
 दृष्ट्वा† वृसिंहं पुरुषं प्रह्लादं ज्येष्ठपुत्रकम् ।
 वधाय प्रेरयामास नरसिंहस्य सोऽसुरः ॥
 इमं वृसिंहं पुरुषं पूर्वस्माद्भूयशक्तिकम्‡ ।
 सहैव तेऽनुजैः सर्वैर्नाशयाशु मयेरितः ॥
 स तन्नियोगादसुरः प्रह्लादोविष्णुमव्ययम् ।
 युयुधे सर्वयत्नेन नरसिंहेन निर्लितः ॥
 ततः संमोहितो§ दैत्यो हिरण्याक्षस्तदानुजः ।
 ध्यात्वा पशुपतेरस्त्रं ससर्ज च ननाद च ॥
 तस्य देवाधिदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
 न हानिमकरोदस्त्रं यथा देवस्य शूलिनः ॥
 दृष्ट्वा पराहतं त्वस्त्रं प्रह्लादो भाग्यगौरवात् ।
 मेने सर्वात्मकं देवं वासुदेवं सनातनम् ॥
 सन्त्यज्य सर्वशस्त्राणि सत्त्वयुक्तेन चेतसा ।

* दैत्यपुरुषवानिति B.

† दृष्ट्वा इत्यारभ्य इममित्यन्तं G, H पुलकयोर्भाति ।

‡ पूर्वस्माद्भूयशक्तिकमिति B.

§ सञ्चोदित इति B.

ननाम शिरसा देवं योगिनां हृदयेऽग्रयम् ॥
 सुत्वा नारायणं स्तोत्रैः ऋग्यजुःसामसन्धवैः ।
 निवार्य पितरं भ्रातृन् हिरण्याक्षं तदाब्रवीत् ॥
 अयं नारायणोऽनन्तः शाश्वतो भगवानजः ।
 पुराणः पुरुषो* देवो महायोगी जगन्नाथः ॥
 अयं धाता विधाता च स्वयंज्योतिर्निरञ्जनः ।
 प्रधानं पुरुषं तत्त्वं मूलप्रकृतिरव्यया† ॥
 ईश्वरः सर्वभूताना‡ मन्तर्यामी गुणातिगः ।
 गच्छध्वमेनं शरणं विष्णुमव्यक्तमव्ययम् ॥
 एवमुक्त्वा§ सुदुर्बुद्धिर्हिरण्यकशिपुः स्वयम् ।
 प्रोवाच पुत्रमत्यर्थं मोहितो विष्णुमायया ॥
 अयं सर्वात्मना वधो वृसिंहोऽल्पपराक्रमः ।
 समागतोऽस्मद्भवनमिदानीं कालचोदितः ॥
 विहस्य पितरं पुत्रो वचः प्राह महामतिः ।
 मा निन्दस्वैनमीशानं¶ भूतानामेकमव्ययम् ॥
 कथं देवो महादेवः शाश्वतः कालवर्जितः ।
 कालेन हन्यते विष्णुः कालात्मा कालरूपधृक् ॥

* प्रधानपुरुष इति B.

† अव्यय इति B.

‡ भावानामिति B.

§ एवमुक्त इति B.

¶ निन्दस्व इति आर्षसात्त्विकपदम् ।

ततः सुवर्षकश्रिपुर्दुरात्मा कालघोदितः* ।
 निवारितोऽपि पुत्रेण युयुत्से हरिमन्थयम् ॥
 संरक्तनयनोऽनन्तो हिरण्यनयनाग्रजम् ।
 नखैर्विदारयामास प्रकादस्यैव पश्यतः ॥
 हते हिरण्यकशिपी हिरण्याक्षो महाबलः ।
 विसृज्य पुत्रं प्रकादं दुद्रुवे भयविक्रमः ॥†
 अनुकादादयः पुत्रा अन्ये च शतशोऽसुराः ।
 वृसिंहदेहसन्भूतैः सिंहैर्नीता यमक्षयम्‡ ॥
 ततः संहत्य तद्रूपं हरिर्नारायणः प्रभुः ।
 स्वमेव परमं रूपं ययौ नारायणाङ्गयम् ॥
 गते नारायणे दैत्यः प्रकादोऽसुरसत्तमः ।
 अभिषेकेण युक्तेन हिरण्याक्षमयोजयत् ॥
 स बाधयामास सुराव्रणे जित्वा मुनीनपि ।
 लब्ध्वाश्वकं महापुत्रं तपसाराध्य शङ्करम् ॥
 देवाञ्जित्वा सदेवेन्द्रान् क्षुब्धा§ च धरणीमिमाम् ।
 नीत्वा रसातलं चक्रे वेदान्धै निष्प्रभांस्तथा ॥
 ततः सन्नद्धका देवाः परिस्नानमुखश्रियः ।

* प्रोवाच विधिनीदित इति A, E and H.

† शीकोऽयं A and D पुसकयीर्नास्ति ।

‡ यमक्षयं यमस्य क्षयमालयम्, विधातीर्षासांस्कादधिकारश्चे चल् ।

§ वहा इति B and D.

¶ वन्दोनिन्दोवरप्रभामिति B.

गत्वा विज्ञापयामासुर्विष्णवे हरिमन्दिरम् ॥
 स चिन्तयित्वा विज्ञात्वा तद्दधोपायमव्ययः ।
 सर्वदेवमयं शुभं वाराहश्च पुरा दधे* ॥
 गत्वा हिरण्यनयनं हत्वा तं पुरुषोत्तमः ।
 दंष्ट्रयोर्धारयामास† कल्पादौ धरणीमिमाम् ॥
 त्यक्त्वा वाराहसंस्थानं संस्थाप्यैव सुरद्विषः‡ ।
 स्वामेव प्रकृतिं दिव्यां ययौ विष्णुः परं पदम् ॥
 तस्मिन् हतेऽमररिपौ प्रजादौ विष्णुतत्परः ।
 अपालयत्स्वकं राज्यं भावं त्यक्त्वा तदासुरम् ॥
 यजते§ विधिवद्देवान्विष्णोराराधने रतः ।
 निःसपत्नं सदा राज्यं तस्यासीद्विष्णुवैभवात् ॥
 ततः कदाचिदसुरो ब्राह्मणं गृहमागतम् ।
 न च सम्भाषयामास¶ देवानाञ्चैव मायया ॥
 स तेन तापसोऽत्यर्थं मोहितेनावमानितः ।
 शशापासुरराजानं॥ क्रोधसंरक्तलोचनः ॥
 यत्तद्वलं** समाश्रित्य ब्राह्मणानवमन्यसे ।

-
- * वाराहं वपुरादधे इति B and D.
 † दंष्ट्रयोर्धारयामास इति B.
 ‡ संस्थाप्य च सुरद्विष इति B and D.
 § इयामेति B.
 ¶ तापसं नाशंशामासेति B.
 ॥ असुरराजमिति साधु ।
 ** यदवलञ्च इति B.

सा शक्तिर्वैष्णवी* दिव्या विनाशन्ते गमिष्यति ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ तूर्णं प्रक्लादस्य गृहाह्विजः ।
मुमोह राज्यसंसक्तः सोऽपि श्रापबलात्ततः ॥
बाधयामास विप्रेन्द्रान् विवेद जनार्दनम् ।
पितुर्वधमनुस्मृत्य क्रोधं चक्रे हरिं प्रति ॥
तयोः समभवद्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणम् ।
नारायणस्य देवस्य प्रक्लादस्यामरद्विषः ॥
कृत्वा स सुमहद्युद्धं विष्णुना तेन निर्जितः ।
पूर्वसंस्कारमाहात्म्यात्परस्मिन्पुरुषे हरौ ।
सञ्जातं तस्य विज्ञानं शरण्यं शरणं ययौ ॥
ततःप्रभृति दैत्येन्द्री छानन्यां भक्तिमुहहृन् ।
नारायणे महायोगमवाप पुरुषोत्तमे ॥
हिरण्यकशिपोः पुत्रे योगसंसक्तचेतसि ।
अवाप तन्महद्राज्यमन्धकोऽसुरपुङ्गवः ॥
हिरण्यनेत्रतनयः शम्भोर्हेहसमुद्भवः ।
मन्दरस्यामुमां देवीं चकमे पर्वतात्मजाम् ॥
पुरा दारुवने पुण्ये मुनयो गृहमेधिनः ।
ईश्वराराधनार्थाय तपस्वरुः सहस्रशः ॥
ततः कदाचिन्महती कालयोगिन दुस्तरा ।
अनावृष्टिरतीवोया घ्नासीद्भूतविनाशिनी ॥
समेत्य सर्वे मुनयो गौतमं तपसां निधिम् ।

* भक्तिरिति D, E and H.

अयाचन्त क्षुधाविष्टा आहारं* प्राणधारणम् ॥
 स तेभ्यः प्रददावन्नं सृष्टं बहुतरं बुधः ।
 सर्वे बुभुजिरे विप्रा निर्विशङ्केन चेतसा ॥
 गते च द्वादशे वर्षे कल्पान्त इव शङ्करी ।
 बभूव वृष्टिर्महती यथापूर्वमभृज्जगत्† ॥
 ततः सर्वे मुनिवराः समामन्त्र्य परस्परम् ।
 महर्षिं गौतमं प्रीचुर्गच्छाम इति वेगतः ॥
 निवारयामास च तान् कश्चिन्नालं यथासुखम् ।
 उषित्वा मद्गृहेऽवश्यं गच्छध्वमिति पण्डिताः ॥
 ततो मायामयीं सृष्ट्वा कृष्णां गां‡ सर्व एव ते ।
 समीपं प्रापयामासुर्गौतमस्य महात्मनः ॥ १००
 सोऽनुवीक्ष्य कृपाविष्टस्तस्याः संरक्षणीत्सुकः ।
 गोष्ठे तां बन्धयामास स्पृष्टमात्रा ममार सा ॥
 स शोकेनाभिसन्तप्तः कार्याकार्यं महामुनिः ।
 न पश्यति स्म सहसा तसृष्टिं मुनयोऽस्रुवन् ॥
 गोवध्येयं§ द्विजश्रेष्ठ यावत्तव शरीरगा ।
 तावत्तेऽन्नं न भोक्तव्यं गच्छामो वयमेव हि ॥

* आहारमिति B.

† यथापूर्वमभृदिति E, G and H.

‡ कृष्णाङ्गीमिति B. कृष्णां गामिति D.

§ गोवध्येयं—गोः बध्वा इत्या, क्वपि भावे इतो वधादेश्च आर्षः ।

तेनातोऽनुमताः सन्तो देवदारुवनं शुभम्* ।
 जग्मुः पापवशनीत्वा† तपश्चतुं‡ यथा पुरा ॥
 स तेषां मायया जातां गोवध्यां गौतमोमुनिः ।
 केनापि हेतुना ज्ञात्वा शशापातीवकीपतः‡ ॥
 भविष्यन्ति त्रयीवाद्या महापातकिभिः समाः ।
 बहुशस्ते तथा शापाज्जायमानाः पुनः पुनः ॥
 सर्वे संप्राप्य देवेशं शङ्करं विष्णुमव्ययम् ।
 असुवन् लौकिकैः स्तोत्रैरुच्छिष्टा इव सर्व्वगौ§ ॥
 देवदेवी महादेवी भक्तानामर्त्तिनाशनी ।
 कामवृत्त्या महायोगौ पापान्नस्त्रातुमर्हतः ॥
 तदा पार्श्वस्थितं विष्णुं संप्रेक्ष्य वृषभध्वजः ।
 किमेतेषां भवेत्कार्य्यं प्राह पुण्यैषिणामिति ॥
 ततः स भगवान्विष्णुः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
 गोपतिं प्राह विप्रेन्द्रानालोक्य प्रणतान् हरिः॥ ॥
 न वेदवाङ्मे पुरुषे पुण्यलेशोऽपि शङ्कर ।
 सङ्गच्छते महादेव धर्मो वेदाह्निनिर्बभौ ॥ ॥

* एवमुक्त्वा मुनिवरं गौतमं तपसां निधिमिति D.

† गौता इति B and D.

‡ कीपन इति B.

§ इच्छितैरिव सर्व्वगैरिति D.

॥ प्रचतो हरिरिति A, E and H.

॥ विनिर्यथो इति B.

तथापि भक्ताः* वास्तव्याद्रष्टितव्या महेश्वर ।
 अस्माभिः सर्व्व एवेते गन्तारो नरकानपि ॥
 तस्माद्द्वि† वेदवाद्यानां रक्षणाथाय पापिनाम् ।
 विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यामीः‡ हृषध्वज ॥
 एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन सुरारिणा ।
 चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
 कापालं नाकुलं§ वामं भैरवं पूर्व्वपश्चिमम् ।
 पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ।
 छद्वा तानाह ॥ निर्व्वेदाः कुर्वाणाः शास्त्रचोदितम् ।
 पतन्तो नरके घोरे बहून् कल्पान् पुनः पुनः ॥
 जायन्तो॥ मानुषे लोके क्षीणपापचयास्ततः ।
 ईश्वराराधनबलाद्ब्रह्मं सुकृताङ्गतिम् ॥
 वर्त्तध्वं मत्प्रसादेन नान्यथा निष्कृतिर्हि वः ॥
 एवमीश्वरविष्णुभ्यां चोदितास्ते महर्षयः ।
 आदेशं प्रत्यपद्यन्त शिवस्यासुरविद्विषः ॥
 चक्रुस्तेऽन्यानि शास्त्राणि तत्र तत्र रताः पुनः ।

* भक्ता इति H.

† तस्माद् इति B.

‡ करिष्याम इति B.

§ साकुलमिति A, D, E and H.

॥ तावूचतुरिति B. . ताव्याह इति E, G and H.

॥ जायन्ते इति B. जायन्त इत्यत्र अट्टार्षः ।

शिथानध्यापयामासुर्दर्शयित्वा फलानि च ॥
 मोहापसदनं* लोकमवतीर्थं महीतले ।
 चकार शङ्करो भिक्षां हृितायैषां द्विजैः सह ।
 कपालमालाभरणः प्रेतभस्मावगुण्डितः ।
 विमोहयँल्लोकमिमं जटामण्डलमण्डितः ॥
 निक्षिप्य पार्व्वतीन्देवीं विष्णावमिततेजसि ।
 नियोज्य भगवानुद्ग्री भैरवं दुष्टनिग्रहे ।
 दत्त्वा नारायणे देव्यानन्दनं† कुलनन्दनम् ॥
 संस्थाप्य तत्र च गणान्देवानिन्द्रपुरोगमान् ॥
 प्रस्थिते च महादेवे विष्णुर्विश्वतनुः स्वयम् ।
 स्त्रीरूपधारी नियतं सेवते स्म महेश्वरीम् ॥
 ब्रह्मा हुताशनः शक्रो यमोऽन्ये सुरपुंगवाः ।
 सिषेविरे महादेवीं स्त्रीरूपं शोभनङ्गताः ॥
 नन्दीश्वरश्च भगवान् शशोरत्यन्तवक्त्रभः ।
 हारदेशे गणाध्यक्षो यथापूर्व्वमतिष्ठत ॥
 एतस्मिन्नन्तरे दैत्यो ह्यन्धकोनाम दुर्मतिः ।
 आहर्त्तुकामो गिरिजामाजगामाथ मन्दरम् ॥
 सम्प्राप्तमन्धकं दृष्ट्वा शङ्करः कालभैरवः‡ ।
 न्यषेधयद्मेयात्मा कालरूपधरो हरः ॥

* मोहयन् इत्थं लोकाविति D. मोहाय स इत्थं लोकाविति E and H.

† देवीं नन्दनमिति E and H.

‡ कालचोदित इति B.

तयोः समभवद्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणम् ।
 शूलनीरसि तन्दैत्यमाजघान वृषध्वजः ॥
 ततः सहस्रशो दैत्याः संहस्राश्वकसन्निताः* ।
 नन्दीश्वरादयो† दैत्यैरश्वकैरभिनिर्जिताः ॥
 घण्टाकर्णो मेघनादश्छेद्यश्छण्डतापनः ।
 विनायको मेघवाहः सोमनन्दी च वैद्युतः‡ ।
 सर्वेऽश्वकन्दैत्यवरं सम्प्राप्यातिबलान्विताः ।
 युयुधुः शूलशक्त्यृष्टिगिरिकूटपरश्वधैः ॥
 भ्रामयित्वा तु हस्ताभ्यां गृहीत्वा चरणद्वये ।
 दैत्येन्द्रेणातिबलिना क्षिप्तास्ते शतयोजनम् ॥
 ततोऽश्वकनिःसृष्टा ये§ शतशोऽथ सहस्रशः ।
 कालसूर्यप्रतीकाशा भैरवश्चाभिदुद्रुवुः¶ ॥
 हा हेति॥ शब्दः सुमहान् बभूवातिभयङ्करः ।
 युयुधे भैरवी देवः** शूलमादाय भैरवम्†† ॥
 दृष्ट्वाश्वकानां सुबलं दुर्जयन्निर्जितो हरः ।

* देवः सहस्राश्वकसन्नितामिति B.

† नन्दिश्वरादय इति B.

‡ विश्वां पतिरिति B.

§ निःसृष्टास्ते इति B.

¶ भैरवश्चाभिदुद्रुवुरिति B.

॥ गृहीति इति E, G and H.

** इदं इति B.

†† भीषणमिति B.

जगाम शरणन्देवं वासुदेवमजं विभुम् ॥
सोऽसृजद्भगवान्विष्णुर्देवीनां शतसुत्तमम् ।
देवीपार्श्वस्थितो देवो विनाशाय सुरहिषाम् ॥
तदान्वकासहस्रान्तु देवीभिर्यमसादनम्* ।
नीतं केशवमाहात्मगाल्लीलयैव रणाजिरे ॥
दृष्ट्वा पराहतं सैन्यमन्वकोऽपि महासुरः ।
पराङ्मुखो रणात्तस्मात्पलायत महाजवः ॥
ततः क्रीडां महादेवः कृत्वा द्वादशवार्षिकीम् ।
हिताय भक्तलोकानामाजगामाय मन्दरम्† ॥
सम्प्राप्तमीश्वरं ज्ञात्वा सर्वेऽप्य गणेश्वराः ।
समागम्योपतिष्ठन्त भानुमन्तमिव हिजाः ॥
प्रविश्य भवनं‡ पुण्यमयुक्तानां दुरासदम् ।
ददर्श नन्दिनन्देवं भैरवं केशवं शिवः ॥
प्रणामप्रवणं देवं सोऽनुष्टुभ्याय नन्दिनम् ।
प्रीत्यैनं पूर्वमीशानः§ केशवं परिष्वजे ॥
दृष्ट्वा देवो महादेवीं प्रीतिविस्फारितेक्षणाम्¶ ॥

* सदनमेव सादनं, सार्धे षण् ।

† जगाम सच मन्दरमिति B.

‡ भुवनमिति E and H.

§ आश्रयं पूर्वमीशान इति B.

¶ दृष्ट्वा देवो महादेवं प्रीतिविस्फारितेक्षणा इति B.

प्रणतः* शिरसा तस्याः† पादयोरीश्वरस्य च ॥
 न्यवेदयज्जयन्तस्मै शङ्करायाथ शङ्करः ।
 भैरवो विष्णुमाहात्म्यप्रतीतः‡ पार्श्वगोऽभवत् ॥
 श्रुत्वा तं विजयं शम्भुर्विक्रमह्वेयवस्य च ।
 समास्ते भगवानीशो देव्या सह वरासने ॥
 ततो देवगणाः सर्वे मरीचिप्रमुखा द्विजाः ।
 आजग्मुर्मन्दरन्द्रष्टुं देवदेवं त्रिलोचनम् ॥
 येन तद्विजितं पूर्वन्देवीनां शतमुत्तमम् ।
 समागतन्देत्यसैन्यमीशदर्शनकाङ्क्षया§ ॥
 दृष्ट्वा वरासनासीनन्देव्या चन्द्रविभूषणम् ।
 प्रणेमुरादराद्देव्यो गायन्ति स्मातिलालसाः ॥
 प्रणेमुर्गिरिजां देवीं वामपार्श्वे पिनाकिनः ।
 देवासनगतान्देवीं नारायणमनोमयीम् ॥
 दृष्ट्वा सिंहासनासीनन्देव्यो नारायणं तथा ।
 प्रणम्य देवमीशानं पृष्टवत्यो वराङ्गनाः ॥

कन्या जप्तुः ।

कास्त्वं विभ्राजसे काख्या केयम्बाला रविप्रभा ।

-
- ननाम इति B and D.
  - † तस्य इति B, E and H.
  - ‡ प्रणत इति B.
  - § वाङ्मया इति B.

की न्वयन्भाति वपुषा पङ्कजायतलोचनः* ॥
 निश्चम्य तासां वचनं वृषेन्द्रवरवाहनः ।
 व्याजहार महायोगी भूताधिपतिरव्ययः ॥
 अयन्नारायणो गौरी जगन्नाता सनातनः ।
 विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ॥
 न मे विदुः परन्तत्त्वं देव्याश्च† न महर्षयः ।
 एकोऽयं वेदविश्वात्मा‡ भवानी विष्णुरेव च ॥
 अहं हि निस्पृहः शान्तः केवलोनिष्परिग्रहः ।
 मामेव केशवं प्राङ्गुर्लक्ष्मीं देवीमथाम्बिकाम् ॥
 एष धाता विधाता च कारणं कार्यमेव च ।
 कर्त्ता कारयिता विष्णुर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
 भोक्ता पुमानप्रमेयः संहर्त्ता कालरूपधृक् ।
 स्रष्टा पाता§ वासुदेवो विश्वात्मा विश्वतोमुखः ॥
 कूटस्थो ह्यक्षरो व्यापी योगी नारायणोऽव्ययः¶ ।
 तारकः पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम् ॥
 सैषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
 शान्ता सत्या सदानन्दा परम्पदमिति श्रुतिः ॥

* कीन्वियन्भाति वपुषा पङ्कजायतलोचना इति G. का त्रियं भाति वपुषा इति II.

† देवाद्या इति B.

‡ देवदेवात्मा इति B.

§ धाता इति B.

¶ नारायणः सत्यमिति B.

अस्याः सर्वमिदञ्चातमत्रैव लयमेथति ।
 एषैव सर्वभूतानाङ्गतीनामुत्तमा गतिः ॥
 तयाहं सङ्गतो देव्या केवली निष्कलः परः ।
 पश्याम्यशेषमेवाहं* परमात्मानमव्ययम् ॥
 तस्मादनादिमद्वैतं विष्णुमात्मानमीश्वरम् ।
 एकमेव विजानीथ ततो यास्यथ निर्वृतिम् ॥
 मन्यन्ते विष्णुमव्यक्तमात्मानं अद्वयान्विताः ।
 ये भिस्रष्टव्या चेशानं पूजयन्तो न मे प्रियाः ॥
 द्विषन्ति ये जगत्सूतिं मोहिता रौरवादिषु ।
 पथ्यमाना न मुच्यन्ते कल्पकोटिशतैरपि ॥
 तस्मादशेषभूतानां रक्षकोविष्णुरव्ययः ।
 यथावदिह विज्ञाय ध्येयः सर्वापदि प्रभुः ॥
 श्रुत्वा भगवतोवाक्यं देवाः सर्वे गणेश्वराः† ।
 नेमुर्नारायणं देवन्देवीं च हिमशैलजाम् ॥
 प्रार्थयामासुरीशाने भक्तिं भक्तजनप्रिये ।
 भवानीपादयुगले नारायणपदाब्जुजे ॥
 ततो नारायणन्देवङ्गणेशा मातरोऽपि च ।
 न पश्यन्ति जगत्सूतिन्तद्द्रुतमिवाभवत् ।
 तदन्तरे महादैत्यो ह्यन्धकोमन्मथान्धकः ।
 मोहितो गिरिजान्देवीमाहर्तुङ्गिरिमाययी ॥

* मेवेदमिति B.

† देव्यः सर्वगणेश्वरा इति B.

अथानन्तवपुः श्रीमान्योगी नारायणोऽमलः ।

तत्रैवाविरभूद्वैत्यैर्युद्धाय पुरुषोत्तमः ॥

कृत्वाथ पार्श्वे भगवन्तमीशो

युद्धाय विष्णुऋणदेवमुख्यैः ।

शिलादपुत्रेण च मातृकाभिः

सकालरुद्रोऽपि जगाम देवः ॥

त्रिशूलमादाय कृशानुकल्पं

स देवदेवः प्रययौ पुरस्तात् ।

तमन्वयुस्ते गणराजवर्या-

जगाम देवोऽपि सहस्रबाहुः ॥

रराज मध्ये भगवान् सुराणां

विवाहनो वारिजपर्श्वर्षः ।

तदा सुमेरोः शिखराधिरूढ-

स्त्रिलोकदृष्टिर्भगवानिवाकः ॥

जयन्नादिर्भगवानमेयो*

हरः† सहस्राकृतिराविरासीत् ।

त्रिशूलपाणिर्गगने सुघोषः

पपात देवोपरि पुष्पदृष्टिः ॥

समागतं वीक्ष्य गणेशराजं

समावृतं दैत्यरिपुं गणेशैः ।

* जयन्नादिर्भगवानमेय इति B and G. जगत्पनादिरिति E and H.

† हरिरिति E and H.

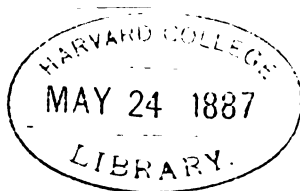
युयोध शक्रेण समाटकाभि-
 र्गणैरशेषैरमरप्रधानैः ॥
 विजित्य सर्वानपि बाहुवीर्यात्
 स संयुगे शम्भुरनन्तधामा ।
 समाययौ यत्र सकालरुद्री-
 विमानमारुह्य विहीनसत्त्वः ॥

दृष्ट्वाश्वकं समायातं भगवान् गरुडध्वजः ।
 व्याजहार महादेवं भैरवं भूतिभूषणम् ॥
 हन्तुमर्हसि दैत्येशमश्वकं लोककण्ठकम् ।
 त्वाभ्युते भगवान् शक्तो हन्ता नान्योऽस्य विद्यते ॥
 त्वं हर्ता सर्वलोकानां कालात्मा ह्यैश्वरी तनुः ।
 स्तूयते विविधैर्मन्त्रैर्वेदविद्भिर्विचक्षणैः* ॥
 स वासुदेवस्य वचो निशम्य भगवान् हरः ।
 निरीक्ष्य विष्णुं हनने दैत्येन्द्रस्य मतिन्दधी ॥
 जगाम देवतानीकङ्गणानां हर्षवर्षेणम्† ।
 सुवन्ति भैरवन्देवमन्तरीचचरा जनाः ॥
 जयानन्त महादेव कालमूर्ते सनातन ।
 त्वमग्निः सर्वभावानामन्तस्तिष्ठसि सर्वगः‡ ॥

* सुत्वा स विविधैरिति D.

† हर्षसुहृदिति A.

‡ सर्वभूतानामन्तस्तिष्ठसि नित्यम् इति B.

वीड्योऽध्यायः ।

१८३

त्वमन्तको* लोककर्त्ता त्वन्धाता हरिरव्ययः ।
त्वं ब्रह्मा त्वं महादेवस्त्वन्धाम परमं पदम् ॥
ओंकारमूर्त्तिर्योगात्मा† ब्रयीनेत्रस्त्रिलोचनः ।
महाविभूतिर्विश्वेशो‡ जयानन्तजगत्पते§ ॥
ततः कालान्निहृद्रेऽसौ गृहीत्वान्धकमीश्वरः ।
त्रिशूलाग्रेषु विन्यस्य प्रननर्त्त सताङ्गतिः ॥
दृष्ट्वान्धकन्देवगणाः शूलप्रोतं पितामहः ।
प्रणेशुरीश्वरं देवं भैरवम्भवमोचनम् ॥
अस्तुवन्मनयः सिद्धा जगुर्गन्धर्वकिन्नराः ।
अन्तरीचेऽश्वरःसङ्घाणा नृत्सन्ति स्म मनोहराः ॥
संस्त्रापितोऽथ शूलाग्रे सोऽन्धको दग्धकिस्त्रिषः ।
उत्पन्नाखिलविघ्नानस्तुष्टाव परमेश्वरम् ॥ ॥

अन्धक उवाच ।

नमामि मूर्ध्ना भगवन्तमेकं
समाहितोऽयं विदुरीशतत्त्वम् ।
पुरातनं पुण्यमनन्तरूपं

-
- * त्वं यज्ञस्त्वं षडङ्कार इति B.
  - † ओंकारमूर्त्तिर्योगात्मा इति B.
  - ‡ देवेश इति B.
  - § जयाशिवजगत्पते इति B.
  - ¶ अन्तरीचेऽश्वरः सङ्घाणा इति B.
  - ॥ पुरातनमिति B.

कालं कविं योगवियोगहेतुम् ॥
 दंष्ट्राकरालं दिवि नृत्यमानं*
 हुताश्वक्लं ज्वलनार्करूपम् ।
 सहस्रपादाक्षिण्णोभियुक्तं
 भवन्तमेकं प्रणमामि रुद्रम् ॥
 जयादिदेवामरपूजिताङ्गे
 विभागहीनामसतस्वरूप ।
 त्वमग्निरेको बहुधाभिपूज्यो
 बाह्यादिभेदैरखिलात्मरूपः ॥
 त्वामेकमाहुः पुरुषं पुराण-
 मादित्त्ववर्णन्तमसः परस्तात् ।
 त्वं पश्यसीदं परिपास्यजस्रं
 त्वमन्तको योगिगणानुसृष्टः† ॥
 एकोऽन्तरात्मा बहुधा निविष्टो
 देहेषु देहादिविशेषहीनः‡ ।
 त्वमात्मतत्त्वं परमात्मशब्दं§
 भवन्तमाहुः शिवमेव केचित् ॥
 त्वमक्षरं ब्रह्म परं पवित्र-

* दंष्ट्राकरालश्च विनर्त्तमानमिति A. नृत्यमानमित्यत्र चार्धमात्मनेपदम् ।

† अनुसृष्ट इति E and H.

‡ इतः परं B पुस्तके त्वमिन्द्ररूप इति श्लोकः पठितः ।

§ परमात्मभूतमिति B.

मानन्दरूपं प्रणवाभिधानम् ।
 त्वमीश्वरो वेदविदां प्रसिद्धः*
 स्वायम्भुवोऽशेषविशेषहीनः ॥
 त्वमिन्द्ररूपो वरुणोऽग्निरूपो
 हंसः प्राणो मृत्युरन्तोऽसि यज्ञः† ।
 प्रजापतिर्भगवानेकरूपो‡
 नीलग्रीवः स्तूयसे वेदविद्भिः ॥
 नारायणस्त्वं जगतामनादिः§
 पितामहस्त्वं प्रपितामहश्च ।
 वेदान्तगुह्योपनिषत्सु गीतः
 सदाशिवस्त्वं परमेश्वरोऽसि ॥
 नमः परस्मै तमसः परस्ता-
 त्परात्मने॥ पञ्चनवान्तराय ॥ ।
 त्रिशक्त्यतीताय निरञ्जनाय
 सहस्रशक्त्यासनसंस्थिताय ॥

* वेदपदेशसिद्ध इति B.

† ऽधियज्ञ इति E and H. मृत्युमन्तासि यज्ञ इति D.

‡ भगवानेकवद इति A, D, E and H.

§ जगतामथादिरिति B.

॥ तमसः परस्तात् परात्मने पञ्च इति G पुस्तके नास्ति ।

॥ पञ्चनवान्तराय—पञ्च नव च चतुर्दश इत्यर्थः अन्तराणि अथकाशाः यस्य तयो-
 क्ताय चतुर्दशश्लोकव्यापिने इत्यर्थः । पञ्चपदान्तराय इति B. पञ्चपरान्तराय इति D.
 नमः परस्मै च परान्तराय इति E and H.

त्रिमूर्त्तयेऽनन्तपदात्ममूर्त्ते
 जगन्निवासाय जगन्मायाय* ।
 नमो जनानां हृदि संस्थिताय
 फणीन्द्रहाराय नमोऽस्तु तुभ्यम् ॥
 सुनीन्द्रसिद्धार्चितपादपद्म
 ऐश्वर्यधर्मासनसंस्थिताय ।
 नमः परान्ताय भवोद्भवाय
 सहस्रचन्द्रार्कसहस्रमूर्त्तये ॥
 नमोऽस्तु सोमाय सुमध्यमाय
 नमोऽस्तु देवाय‡ हिरण्यवाही ।
 नमोऽग्निचन्द्रार्कविलोचनाय§
 नमोऽम्बिकायाः पतये षड्भयम् ॥
 नमोऽस्तु गुह्याय गुह्यान्तराय
 वेदान्तविज्ञानविनिश्चिताय ।
 त्रिकालहीनामलधामधाम्ने
 नमो महेशाय नमः शिवाय ॥

* B, D, E, G, H पुस्तकेषु "नमो ललाटार्पितलोचनाय" इत्यधिकं दृश्यते ।

† सहस्रचन्द्रार्कविलोचनाय इति B.

‡ ते देव इति B.

§ नमोऽग्निचन्द्रार्कविलोचनाय इति पादः B पुस्तके नास्ति ।

¶ नमोऽम्बिकायाः इत्यारभ्य गुह्यान्तराय इत्यन्तं B, E, G, H पुस्तकेषु नास्ति ।

गुह्या मनीषा अन्तरम् अथकाशः यस्य मनीषिणाम् अन्तराय इत्यर्थः ।

एवं स्तुतः स* भगवान् शूलाग्रादवतार्थं तम् ।
 तुष्टः प्रीवाच हस्ताभ्यां स्पृष्ट्वा च परमेश्वरः ॥
 प्रीतोऽहं सर्वथा दैत्य स्तवेनानेन साम्प्रतम् ।
 सम्प्राप्य गाणपत्यं मे सन्निधाने सदा वस† ॥
 अरोगम्बिन्नसन्देहो देवैरपि सुपूजितः ।
 नन्दीश्वरस्यानुचरः सर्वदुःखविवर्जितः ॥
 एवं व्याहृतमात्रे तु देवदेवेन देवताः ।
 गणेश्वरं महादैत्यमन्धकं देवसन्निधौ ।
 सहस्रसूर्यसङ्काशं त्रिनेत्रं चन्द्रचिह्नितम् ।
 नीलकण्ठं जटामौलिं शूलासक्तं महाकरम् ।
 दृष्ट्वा तन्तुष्टुवुर्दैत्यमाश्चर्यं परमङ्गताः ।
 उवाच भगवान्विष्णुर्देवदेवं स्मयन्निव ॥
 स्थाने तव महादेव प्रभावः पुरुषो महान् ।
 नेत्रते प्रातिजान्‍‡ दीषान् गृह्णाति च गुणानपि ॥
 इतीरितोऽथ भैरवो गणेशदेवपुङ्गवः‡ ।
 सकेशवः सहान्धको जगाम शङ्करान्तिकम् ॥
 निरीक्ष्य देवमागतं स शङ्करः सहान्धकम् ।
 समाधवं समाष्टकं जगाम निर्वृतिं हरः ॥

* एवं स्तुतमिति B.

† वसामर इति B.

‡ ज्ञानज्ञानिति B.

§ गणेशो देवपुङ्गवैरिति D. गर्भेशः इति E and H.

प्रष्टुञ्च पाषिनेश्वरो हिरण्यलोचनात्मजम् ।
 जगाम यत्र शैलजा विमानमीशवल्गभा ॥
 विलोक्य सा समागतं पतिश्ववार्त्तिहारिणम्* ।
 उवाच† सान्धकं सुखं प्रसादमन्धकम्प्रति ॥
 अथान्धको महेश्वरीं ददर्श देवपार्श्वगाम् ।
 पपात दण्डवत् क्षिती ननाम पादपद्मयोः ॥
 नमामि देववल्गभामनादिमद्रिजामिमाम् ।
 यतः प्रधानपूरुषी निहन्ति याखिलञ्जगत् ॥
 विभाति या शिवासने शिवेन साकमव्यया ।
 हिरण्ययैऽतिनिर्भले नमामि तां हिमाद्रिजाम्‡ ॥
 यदन्तराखिलञ्जगज्जगन्ति यान्ति सङ्घयम् ।
 नमामि यत्र तामुमामशेषदोषवर्जिताम्§ ॥
 न जायते न हीयते न वर्धते च तामुमाम् ।
 नमामि तां गुणातिगाङ्गिरीशपुत्रिकामिमाम् ॥
 क्षमस्व देवि शैलजे कृतं मया विमोहितम् ।
 सुरासुरैर्नमस्कृतं¶ नमामि ते पदाम्बुजम् ॥
 इत्थं भगवती देवी भक्तानन्वेष पार्ष्वती ।

* भवश्ववार्त्तिहारिणमिति B.

† उवापिति B.

‡ नमामि तामिमामनामिति B.

§ सुरासुरैर्दण्डितमिति B, E and H.

¶ तत्पदमशेषदोषवर्जितमिति E and H.

संस्तुता दैत्यपतिना पुत्रत्वे जगृहेऽन्धकम् ॥
 ततः स मातृभिः सार्धं भैरवो रुद्रसम्भवः ।
 जगाम त्वान्नया शम्भोः पातालं परमेश्वरः ॥
 यत्र सा तामसी विष्णोर्मूर्तिः संहारकारिका ।
 समास्ते हरिरव्यक्तो नृसिंहाकृतिरीश्वरः ॥
 ततोऽनन्ताकृतिः शम्भुः शेषेणापि सुपूजितः ।
 कालाग्निरुद्रो भगवान् युयोजात्मानमात्मनि ॥
 युञ्जतस्तस्य देवस्य सर्वा एवाथ मातरः ।
 बुभुक्षिता महादेवं प्रणम्याहुस्त्रिलोचनम् ॥

मातर ऊचुः ।

बुभुक्षिता महादेव त्वमनुज्जातुमर्हसि* ।
 त्रैलोक्यं भक्षयिष्यामी नान्यथा त्वस्तिरस्ति नः ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं मातरो विष्णुसम्भवाः ।
 भक्षयाञ्चक्रिरे सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
 ततः स भैरवो देवो नृसिंहवपुषं हरिम् ।
 दृष्ट्वा नारायणन्देवं† प्रणम्य च कृताञ्जलिः ॥
 उभेश्चिन्तितं ज्ञात्वा क्षणात्प्रादुरभूद्धरिः ।
 विज्ञापयामास च तं भक्षयन्तीह मातरः ।

* त्वगुञ्जा दीयतां त्वया इति B.

† इतः परं “प्रक्षम्य च कृताञ्जलिः उभेश्चिन्तितं ज्ञात्वा” इति पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

निवारयाशु* चैलोक्यं त्वदीया भगवन्निति ॥
 संसृता विष्णुना देव्यो नृसिंहवपुषा पुनः ।
 उपतस्थुर्भ्रहादेवं नरसिंहाकृतिं ततः† ॥
 सम्प्राप्य सन्निधिं विष्णोः सर्वाः संहारकारिकाः ।
 प्रददुः शश्ववे शक्तिं भैरवायातितेजसे ॥
 अपश्यंस्ता जगत्सूतिं नृसिंहमतिभैरवम् ।
 क्षणादेकत्वमापन्नं शेषाह्विञ्चापि मातरः ॥
 व्याजहार हृषीकेशो ये भक्ताः शूलपाणये ।
 ये च मां‡ संस्मरन्तीह पालनीयाः प्रयत्नतः ॥
 ममैव मूर्त्तिरतुला सर्वसंहारकारिका ।
 महेश्वराङ्गसम्भूता§ भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी ॥
 अनन्तो भगवान् कालो द्विधावस्था ममैव तुषा ।
 तामसी राजसी मूर्त्तिर्देवदेवस्यतुर्मुखः ॥
 सोऽहं॥ देवो दुराधर्षः कालो लोकप्रकालनः ।
 भक्षयिष्यामि कल्पान्ते रौद्रेण** निखिलं जगत् ॥

* विनाशयन्तीति A, E and H.

† नरसिंहाकृतिश्च तमिति B.

‡ ये चर्मानिति E, G, H.

§ महेश्वराङ्गसम्भूति B.

¶ त्रिवक्त्र च इति B.

॥ सोऽयमिति B.

** भक्षयिष्यति कल्पान्ते वद्रात्मा इति B.

या सा विमोहिनी मूर्त्तिर्मम* नारायणाद्वया ।
 सत्त्वोद्रिक्ता जगत्सर्वं† संस्थापयति नित्यदा ॥
 स विष्णुः परमं ब्रह्म‡ परमात्मा परा गतिः ।
 मूलप्रकृतिरव्यक्ता सदानन्देति कथ्यते ॥
 इत्येवं बोधिता देव्यी विष्णुना विष्णुमातरः ।
 प्रपेदिरे महादेवं तमेव शरणं परम्§ ॥
 एतद्वः कथितं सर्व्वं मयान्धकनिघूदनम्¶ ॥
 माहात्म्यं देवदेवस्य भैरवस्यामितौजसः॥ ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे राजवंशानुकीर्त्तने षोडशोऽध्यायः ।

-
- * या सा विमोहिनी मूर्त्तिरस्य इति E.
 † जगत्सत्त्वमिति B.
 ‡ सच्चि विष्णुः परं विप्राः इति B.
 § इति B.
 ¶ निवर्द्धमिति B.
 ॥ भैरवस्यामिततेजस इति B.

सप्तदशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अन्धके निगृहीते वै प्रज्ञादस्य महात्मनः ।
विरोचनो नाम बली* बभूव नृपतिः सुतः† ॥
देवास्त्रित्वा सदेवेन्द्रान् बह्वन्वर्षांश्महासुरः ।
पालयामास धर्म्येण त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
तस्यैवं वर्त्तमानस्य कदाचिद्विष्णुचोदितः ।
सनत्कुमारो भगवान् पुरं प्राप महामुनिः ॥
गत्वा‡ सिंहासनगतो ब्रह्मपुत्रं महासुरः ।
ननामोत्थाय शिरसा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि सम्प्राप्तो मे पुरोत्तमम्§ ।
योगीश्वरोऽद्य भगवान्यतोऽसी¶ ब्रह्मविक्षुयम् ॥
किमर्थमागतो ब्रह्मन् स्वयन्देवः पितामहः ।
ब्रूहि मे ब्रह्मणः पुत्र किङ्कार्थं करवाण्यहम् ॥
सोऽब्रवीद्भगवान्देवो धर्मयुक्तं महासुरम् ।
द्रष्टुमभ्यागतोऽहं वै भवन्तं भाग्यवानसि ॥

* पुत्र इति B.

† पुरा इति B.

‡ दृष्टा इति B.

§ पुरातन इति B. पुरात्तरमिति D. पुरोत्तमं—पुरेषु उत्तमं सर्वैरुत्कृष्टपुरमित्यर्थः।

¶ भगवान् यतात्मा इति D.

सुदुर्लभा नीतिरेषा* दैत्वानादैत्वसत्तम ।
 त्रिलोके धार्मिको नूनं त्वाद्दशोऽन्धो न विद्यते ॥
 इत्युक्तोऽसुरराजोऽसौ† पुनः प्राह महासुनिम् ।
 धर्माणां परमं धर्मं ब्रूहि मे ब्रह्मविस्तम ॥
 सोऽब्रवीन्नगवान्धोगी दैत्वेन्द्राय महात्मने ।
 सर्वगुह्यतमं धर्ममात्मज्ञानमनुत्तमम् ॥
 स लब्ध्वा परमं ज्ञानं दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् ।
 निधाय पुत्रे तद्राज्यं योगाभ्यासरतोऽभवत् ॥
 स तस्य पुत्रो मतिमान्‡ बलिर्नाम महासुरः ।
 ब्रह्मण्यो धार्मिकोऽत्यर्थं विजिग्येऽथ पुरन्दरम् ॥
 कृत्वा तेन महद्युधं शक्रः सर्वामरैर्धृतः ।
 जगाम निर्जितो विष्णुन्देवं शरणमच्युतम् ॥
 तदन्तरेऽदितिर्देवी देवमाता सुदुःखिता ।
 दैत्वेन्द्राणां वधार्थाय पुत्रो मे स्यादिति स्वयम् ।
 तताप सुमहाघोरं‡ तपोराशिं ततः परम् ।
 प्रपन्ना विष्णुमव्यक्तं शरण्यं शरणं हरिम् ॥

* सुदुर्लभान्वतरेषाच इति D.

† राजसु इति B.

‡ भगवानिति A, E and H.

§ सुमहद्घोरमिति B.

¶ शिवमिति A, E and H.

कृत्वा हृत्पद्मकिञ्चलके* निष्कलं परमम्पदम् ।
 वासुदेवमनाद्यन्तमानन्दं व्योम केवलम् ॥
 प्रसन्नो भगवान्विष्णुः शङ्खचक्रगदाधरः ।
 आविर्बभूव योगात्मा देवमातुः पुरो हरिः ॥
 दृष्ट्वा समागतं विष्णुमदितिर्भक्तिसंयुता ।
 मेने कृतार्थमात्मानं तोषयामास केशवम् ॥

अदितिर्वाच ।

जयाशेषदुःखौघनाशैकहेतो
 जयानन्तमाहात्म्य योगाभियुक्ता ।
 जयानादिमध्यान्त विज्ञानमूर्ते
 जयाकाशकल्पामलानन्दरूप ॥
 नमो विष्णवे कालरूपाय तुभ्यं
 नमो नारसिंहाय शेषाय तुभ्यम् ।
 नमः कालरुद्राय संहारकर्त्रे
 नमो वासुदेवाय तुभ्यं नमस्ते ॥
 नमो विश्वमायाविधानाय तुभ्यं
 नमो योगगम्याय सत्याय तुभ्यम् ।
 नमो धर्मविज्ञाननिष्ठाय तुभ्यं
 नमस्ते वराहाय भूयो नमस्ते ॥
 नमस्ते सहस्रार्कचन्द्राभमूर्ते

* किञ्चलकम्प्ये तु इति E and H.

नमो वेदविज्ञानधर्माभिगम्य* ।
 नमो भूधरायाप्रमेयाय तुभ्यं†
 प्रभो विश्वयोनेऽथ भूयो नमस्ते ॥
 नमः शश्ववे सत्यनिष्ठाय तुभ्यं
 नमो हेतवे विश्वरूपाय तुभ्यम् ।
 नमो योगपीठान्तरस्थाय तुभ्यं
 शिवायैकरूपाय भूयो नमस्ते ॥

एवं स भगवान् विष्णुर्देवमात्रा‡ जगन्नाथः ।
 तोषितश्छन्दयामास वरेण प्रहसन्निव ॥
 प्रणम्य शिरसा भूमी सा वत्रे वरमुत्तमम् ।
 त्वामेव पुत्रं देवानां हिताय वरये वरम् ॥
 तथास्वित्वाह भगवान् प्रपन्नजनवत्सलः ।
 दत्त्वा वरानप्रमेयस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 ततो बहुतिथे काले भगवन्तं जनार्दनम् ।
 दधार गर्भं देवानां माता नारायणं स्वयम् ॥
 समाविष्टे हृषीकेशे देवमातुरथोदरम् ।
 उत्पाता जज्ञिरे घोरा बलेर्वैरोचनेः पुरे ॥
 निरीक्ष्य सर्वाणुत्पातान्द्वैत्येन्द्रो भयविह्वलः ।
 प्रह्लादमसुरं वृद्धं प्रणम्याह पितामहम् ॥

* वेदविज्ञानाय धर्माभिगम्य इति B.

† नमो देवदेवादिदेवाय तुभ्यमिति B.

‡ ऋषी देवमात्रा इति B.

बलिरुवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ जायन्तेऽस्मिन्पुरान्तरे* ।
 किमुत्पातो भवेत्कार्यमस्माकं किंनिमित्तकः ॥†
 निशम्य तस्य वचनञ्चिरं ध्यात्वा महासुरः ।
 नमस्कृत्य हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥

प्रज्ञाद उवाच ।

यो यन्नैरिज्यते विष्णुर्यस्य सर्वमिदं जगत् ।
 दधारासुरनाशार्थं माता तं त्रिदिवीकसाम् ॥
 यस्माद्भिन्नं सकलं भिद्यते योऽखिलादपि ।
 स वासुदेवो देवानां मातुर्द्वैहं समाविशत् ॥
 न यस्य देवा जानन्ति स्वरूपं परमार्थतः ।
 स विष्णुरदितेर्द्वैहं स्वेच्छयाद्य समाविशत् ॥
 बस्माद्भवन्ति भूतानि यत्र संयान्ति संक्षयम् ।
 सोऽवतीर्णो महायोगी पुराणपुरुषो हरिः ॥
 न यत्र विद्यते नामजात्यादिपरिकल्पना ।
 सत्तामात्रात्मरूपोऽसौ विष्णुरंशेन जायते‡ ॥
 यस्य सा जगतां माता शक्तिस्तद्वर्धधारिणी§ ।

* जायन्तेऽस्मत्पुरेऽधुना इति B.

† किमुत्पातेर्भवेत्कार्यमस्माकं किंनिमित्तकैरिति D. किमुत्पाता भवेत्कार्य-
 मस्माकं किंनिमित्तका इति E and H.

‡ विष्णुरूपेण जायते इति B, E and H.

§ धर्म्मिणी इति B.

माया भगवती लक्ष्मीः सोऽवतीर्णो जनार्दनः ॥
 यस्य सा तामसी मूर्त्तिः शङ्करो राजसी तनुः ।
 ब्रह्मा सञ्जायते विष्णुरंशेनैकेन सत्वष्टक्* ॥
 इति सच्चिन्म्य गोविन्दं भक्तिसन्नेन चेतसा ।
 तमेव गच्छ शरणं ततो यास्यसि निर्वृतिम् ॥
 ततः प्रह्लादवचनाद्बलिर्वैरोचनिर्हरिम् ।
 जगाम शरणं विश्वं पालयामास धर्मवित् ॥
 काले प्राप्ते महाविष्णुं देवानां हर्षवर्धनम् ।
 असूत कश्यपाश्चैनं देवमातादितिः स्वयम् ॥
 चतुर्भुजं विशालाक्षं त्रीवक्त्राङ्घ्रितवक्षसम् ।
 नीलमेघप्रतीकाशं भ्राजमानं श्रिया वृतम् ॥
 उपतस्थुः सुराः सर्वे सिद्धाः साध्याश्च चारणाः ।
 उपेन्द्र इन्द्रप्रमुखा ब्रह्मा चर्षिगणैर्वृतः ॥
 कृतोपनयनो वेदानध्यैष्ट भगवान् हरिः ।
 सदाचारं† भरद्वाजाक्षिलीकाय प्रदर्शयन् ॥
 एवञ्च‡ लौकिकं मार्गं प्रदर्शयति स प्रभुः ।
 स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
 ततः कालेन मतिमान् बलिर्वैरोचनिः स्वयम् ।
 यज्ञैर्यज्ञेश्वरं विष्णुमर्चयामास सर्व्वगम् ॥

* सत्वष्टदिति B.

† समाचारमिति B, E and H.

‡ एवं हि इति B.

ब्राह्मणाङ्गूजयामास दत्त्वा बहुतरं धनम् ।
 ब्रह्मर्षयः समाजगुर्यङ्गवाटं महात्मनः ॥
 विज्ञाय विष्णुर्भगवान् भरद्वाजप्रचोदितः ।
 आस्थाय वामनं रूपं यन्नदेशमथागमत् ॥
 कृष्णाजिनोपवीताङ्ग* आषाढेन विराजितः ।
 ब्राह्मणो जटिलो वेदानुद्भिरन् सुमहाद्युतिः† ॥
 सम्प्राप्यासुरराजस्य समीपं भिक्षुको हरिः ।
 स्वपादैः क्रमितं देशमयाचत बलिन्त्रिभिः ॥
 प्रस्थाप्य चरणौ विष्णोर्बलिर्भावसमन्वितः ।
 आचामयित्वा‡ ऋषारमादाय स्वर्णनिर्मितम् ॥

दास्ये तथेदम्भवते§ पदत्रयं
 प्रीणातु देवो हरिरव्ययाकृतिः ।
 विचिन्त्य देवस्य कराम्नपन्नवे
 निपातयामास सुशीतलञ्जलम् ॥
 विषक्रमे पृथिवीमेष चैता-
 मथान्तरिक्षन्दिवमादिदेवः ।
 व्यपेतरागन्दितिजेश्वरन्तं
 प्रकर्तुकामः शरणं प्रपन्नम् ॥

* . कृष्णाजिनोत्तरीयाङ्ग इति B.

† मन्मथित इति B.

‡ आचमय्य इति साधु ।

§ ददाम्यथेदम्भवते इति D.

आक्रम्य लोकत्रयमीशपादः
 प्राजापत्याङ्गद्वलीकं जगाम ।
 प्रथेसुरादित्यमुखाः सुरेन्द्राः*
 ये तत्र लोके निवसन्ति सिद्धाः ॥
 अधोपतस्थे भगवाननादिः
 पितामहस्तोषयामास विष्णुम् ।
 भित्त्वा तदण्डस्य कपालमूर्धं
 जगाम दिव्याभरणोऽद्य† भूयः ॥
 अथाण्डमिदान्निपपात शीतलं
 महाजलं पुण्ड्रकद्विष लुष्टम् ।
 प्रवर्त्तिता‡ः चापि सरिद्धरा सा§
 गङ्गेत्युक्ता¶ ब्रह्मणा व्योमसंस्था ॥
 गत्वा महान्तं प्रकृतिं ब्रह्मयोनिं॥
 ब्रह्माणमेकं पुरुषं विश्वयोनिम्** ।
 अतिष्ठदीशस्य पदं तदव्ययं
 दृष्ट्वा देवास्तत्र तत्र सुवन्ति ॥

* प्रथेसुरादित्यसदृशस्यमिति B.

† दिव्याभरणातीति B.

‡ प्रवर्त्तते इति B.

§ सरिद्धरा तदेति B.

¶ गङ्गेति नाम्ना ननु इति E and H.

॥ प्रधानमिति B.

** विश्वबीजमिति B.

आलोक्य तं पुरुषं विश्वकार्यं
 महान् बलिर्भक्तियोगेन विष्णुम् ।
 ननाम नारायणमेकमव्ययं
 स्वचेतसा यं प्रणमन्ति वेदाः ॥
 तमब्रवीद्भगवानादिकर्त्ता
 भूत्वा पुनर्वामनो वासुदेवः ।
 ममैव दैत्याधिपतेऽधुनेदं
 लोकत्रयं भवता भावदत्तम् ॥
 प्रणम्य मूर्ध्ना पुनरेव दैत्यो
 निपातयामास ललं कराग्रे ।
 दास्ये तवात्मानमनन्तधास्त्रे
 त्रिविक्रमायामितविक्रमाय ॥
 प्रगृह्य सूनोरपि सम्प्रदत्तं
 प्रह्लादसूनोरथ शङ्खपाणिः ।
 जगाद् वश्यं* जगदन्तरात्मा
 पातालमूर्त्तं प्रविशेति भूयः ॥
 समास्यतां भवता तत्र नित्यं
 भुक्त्वा भोगान्देवतानामलभ्यान् ।
 ध्यायस्व† मां सततं भक्तियोगा-
 त्प्रवेक्ष्यसे कल्पदाहे पुनर्माम् ॥

* दैत्यमिति B.

† ध्यायस्वेति चार्धमात्मनेपदम् ।

उक्तैव दैत्वसिंहं तं विष्णुः* सत्यपराक्रमः ।
 पुरन्दराय चैलोक्यं ददौ जिष्णुकरक्रमः ॥
 संसुवन्ति महायोगं सिद्धा देवर्षिकिन्नराः ।
 ब्रह्मा शक्रोऽथ भगवानुद्रादित्त्वमरुहणाः ॥
 क्तत्वैतद्भुतं कर्म विष्णुर्वामनरूपधृक् ।
 पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवान्तरधीयत ॥
 सोऽपि दैत्ववरः श्रीमाग्पातालं प्राप नोदितः ।
 प्रह्लादेनासुरवरैर्विष्णुभक्तस्तु तत्परः ॥
 अपृच्छद्विष्णुमाहात्म्यं भक्तियोगमनुत्तमम् ।
 पूजाविधानं प्रह्लादं तदाहासौ चकार सः ॥
 अथ रथचरणं सशङ्खपाणिं†
 सरसिजलोचनमीशमप्रमेयम् ।
 शरणमुपययौ स भावयोगा-
 त्प्रणयगतिं प्रणिधाय कर्मयोगम् ॥
 एष वः कथितो विप्रा वामनस्य पराक्रमः ।
 स देवकार्य्याणि सदा करोति पुरुषोत्तमः ॥‡

इति श्रीकृष्णपुराणे त्रिविक्रमचरिते सप्तदशोऽध्यायः ।

—•—

* सिंहन्तु विष्णुरिति B. सिंहं तं जिष्णुरिति E and H.

† रथचरणं सशङ्खपाणिमिति B.

‡ एष श्लोकः E, G, H पुस्तकेषु न दृश्यते ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

बलेः पुत्रशतं त्वासीन्महाबलपराक्रमम् ।
तेषां प्रधानो द्युतिमान्वाणो नाम महाबलः* ॥
सोऽतीव शङ्करे भक्तो राजा राज्यमपालयत् ।
चैलोक्यं वशमानीय बाधयामास वासवम् ।
ततः शक्रादयो देवा गत्वोषुः कृत्तिवाससम् ।
त्वदीयो बाधते ह्यस्मान्वाणो नाम महासुरः ॥
व्याहृती दैवतैः सर्वैर्हिवदेवो महेश्वरः ।
ददाह वाणस्य पुरं शरैणैकेन लीलया ॥
दह्यमाने पुरे तस्मिन्वाणो रुद्रं त्रिशूलिनम् ।
ययौ शरणमीशानङ्गीपतिं नीललोहितम् ॥
मूर्धन्याधाय तस्मिन् शश्ववं रागवर्जितः† ।
निर्गत्य तु पुरात्तस्मात्सृष्टाव परमेश्वरम् ॥
संसृतो भगवानीशः शङ्करो नीललोहितः ।
गाणपत्येन वाणं तं योजयामास भावतः ॥
अथैवञ्च‡ दनोः पुत्रास्ताराद्याश्चातिभीषणाः§ ।

* महाबलपराक्रम इति A, E and H. महासुर इति D.

† भीतिवर्जित इति B.

‡ अथामवतिरिति B.

§ ताराद्यासु विभीषणा इति B.

तारस्तथा शम्बरश्च कपिलः शङ्करस्तथा* ।
 स्वर्भानुर्वृषपर्वा च प्राधान्येन प्रकीर्तिताः† ॥
 सुरसायाः सहस्रन्तु सर्पाणामंभवद्विजाः ।
 अनेकशिरसां तद्वत्स्त्रेचराणां महात्मनाम् ।
 अरिष्टा जनयामास गन्धर्वाणां सहस्रकम् ।
 अनन्ताद्या महानागाः काद्रवेयाः प्रकीर्तिताः ॥
 ताम्ना च जनयामास षट् कन्या द्विजपुङ्गवाः ।
 शुकीं श्येनीञ्च भासीञ्च सुग्रीवां‡ यन्त्रिकां शुचिम् ॥
 गास्तथा जनयामास सुरभिर्महिषीस्तथा ।
 इरा§ वृक्षलतावल्लीदणजातीश्च सर्व्वशः ।
 तथा वै यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा ।
 रक्षोगणं क्रोधवशाज्जनयामास सप्तमाः ॥
 विनतायाश्च पुत्री ही प्रख्याती गरुडारुषी ।
 तयोश्च॥ गरुडो धीमान्तपस्तप्ता सुदुश्चरम् ।
 प्रसादाच्छूलिनः प्राप्नो वाहनत्वं हरेः स्वयम् ॥
 आराध्य तपसा देवं॥ महादेवं तथारुणः ।

* सञ्चरस्तथा इति B.

† प्रतिष्ठिता इति B.

‡ सुग्रीवोमिति B.

§ तारा इति B.

॥ तथोलु इति B.

॥ रुद्रमिति B.

सारथ्ये कल्पितः पूर्वं प्रीतेनार्कस्य शम्भुना ॥
 एते कश्यपदायादाः कीर्त्तिताः स्थाणुजङ्गमाः ।
 वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् शृण्वतां पापनाशनम् ॥
 सप्तविंशसुताः प्रीक्ताः सोमपत्न्याश्च सुव्रताः ।
 अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानां ह्यनेकशः* ॥
 बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः† ।
 तद्वदङ्गिरसः श्रेष्ठाः‡ ऋषयो वृषसंक्रताः§ ॥
 कथाशतस्य तु देवर्षेर्द्वैवः प्रहरणः सुतः¶ ।
 एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ।
 मन्वन्तरेषु नियतन्मुख्यकार्यैः स्वनामभिः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे वंशानुकीर्तनेऽष्टादशोऽध्यायः ।

—:—

जनविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतानुत्पाद्य पुत्रांसु प्रजासन्तानकारणात् ।
 कश्यपः पुत्रकामसु चचार सुमहत्तपः ॥

* मपत्यानीह षोडश इति B.

† सुता इति B.

‡ पुत्रा इति B.

§ वृषसंक्रता इति B.

¶ देवप्रहरणाः सुता इति B.

तस्यैवन्तपतीऽत्यर्थं प्रादुर्भूती सुताविमौ ।
 वत्सरासासितस्यैव तावुभौ ब्रह्मवादिनौ ॥
 वत्सरासैध्रुवो* जज्ञे रैभ्यश्च† सुमहायशाः ।
 रैभ्यस्य‡ जज्ञिरे शूद्राः§ पुत्रा द्युतिमतां वराः ॥
 अवनस्य सुता भार्या¶ नैध्रुवस्य महात्मनः ।
 सुमेधा जनयामास पुत्रान्वै कुण्डपायिनः॥ ॥
 असितस्यैकपर्णार्या** ब्रह्मिष्ठः समपद्यत ।
 नाम्ना वै देवलः पुत्रो योगाचार्यो महातपाः ॥
 शाण्डिल्यः परमः†† श्रीमान् सर्व्वतत्त्वार्थविच्छुचिः‡‡ ।
 प्रसादात्पार्वतीशस्य योगसुक्तमवाप्तवान्§§ ॥
 शाण्डिल्यो नैध्रुवो रैभ्यः¶¶ त्रयः पुत्रास्तु काश्यपाः ।

-
- * वत्सरासै ध्रुव इति B.
 † वैद्यश्च इति B.
 ‡ वैद्यस्य इति B.
 § वैशा इति B.
 ¶ पत्नीति B.
 ॥ याजिन इति B.
 ** वर्षार्यायामिति B.
 †† शाण्डिल्यानां पर इति B.
 ‡‡ विशुधी इति B.
 §§ योगसुक्तमवाप्तवानिति B.
 ¶¶ वैद्य इति B.

नवप्रकृतयोः* विप्रा पुलस्त्यस्य वदामि वः ॥
 दृषविन्दोः सुता विप्रा नाम्ना ऐलविला अमृता ।
 पुलस्त्याय तु राजर्षिस्ताडन्यां प्रत्यपादयत् ॥
 ऋषिस्त्वैलविलस्तस्यां विश्रवाः समपद्यत ।
 तस्य पद्मप्रसूतस्तसु पीलस्त्यकुलवर्चिकाः ॥
 पुष्पोत्कटा च वाका† च कौकसी‡ देववर्चिनी§ ।
 रूपलावण्यसम्पन्नास्तासाञ्च शृणुत प्रजाः ॥
 ज्येष्ठं वैश्रवणन्तस्य सुषुवे देववर्चिनी¶ ।
 कौकस्यजनयत्पुत्रं रावणं राक्षसाधिपम् ॥
 कुम्भकर्णं सूर्पणखान्तथैव च विभीषणम् ।
 पुष्पोत्कटाप्यजनयत्पुत्रान्विश्रवसः शुभान् ॥
 महोदरं प्रहस्तञ्च महापार्श्वं खरन्तथा ।
 कुम्भीनसीन्तथा कन्यां वाकायाः सृजते ॥ प्रजाः ॥
 त्रिशिराद्रूषणस्यैव विसृज्जिह्वो महाबलः ।
 इत्येते क्रूरकर्माणः पौलस्त्या राक्षसा दश ॥
 सर्वे तपोबलीकृष्टा रुद्रभक्ताः सुभीषणाः ।

* नवप्रकृतय इति B.

† वाका इति B.

‡ निष्का इति रामायणेऽभिधीयते ।

§ वेदकपिणीति B.

¶ वेदकपिणीति B.

॥ सृजते इति D, E and H.

पुलहस्य* मृगाः पुत्राः सर्वे व्यालास्य दंष्ट्रिणः ॥
 भूताः पिशाचा च्छास्य† शूकरा हस्तिनस्तथा ।
 अनपत्यः क्रतुस्तस्मिन् स्मृतो वैवस्वतेऽन्तरे ।
 मरीचेः कश्यपः पुत्रः स्वयमेव प्रजापतिः ॥
 भृगोरथाभवच्छुक्रो‡ दैत्याचार्य्यो महातपाः ।
 स्वाध्याययोगनिरतो हरभक्तो महाद्युतिः ॥
 अत्रेः पुत्रोऽभवद्वह्निः सीदर्य्यस्तस्य नैधुवः§ ।
 कशाश्वस्य तु विप्रर्षेः¶ वृताच्यामिति नः श्रुतम् ॥
 स तस्याङ्गनयामास॥ स्वस्वाचेयाभ्यह्वीजसः ।
 वेदवेदाङ्गनिरतान्तपसा हतकिस्त्रिषान् ॥
 नारदसु वसिष्ठाय ददौ देवीमरुन्धतीम् ।
 ऊर्ध्वरेतासु तत्रैव** शपाह्वस्य नारदः ॥
 हर्यश्वेषु तु नष्टेषु मायया नारदस्य तु†† ।
 शशाप नारदं दक्षः क्रोधसंरक्तलोचनः ॥

- * पुलहस्य इति E and H.
 † सर्पास्य इति D. रसास्य इति E and H.
 ‡ भृगोरप्यभवच्छुक्र इति B.
 § सीदर्य्यन्ताः पतिव्रताः इति B.
 ¶ विप्रेन्द्रा इति B.
 ॥ सुतासु जनयामास इति B and D.
 ** ऊर्ध्वरेतासु सुनिरिति B.
 †† च इति B.

यस्मान्मम सुताः सर्व्वे भवता* मायया हिज ।
 अयन्नीतास्वशेषेण निरपत्न्यो भविष्यति ॥
 अरुन्धत्यां वसिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयन्मुतम् ।
 शक्तेः पराशरः श्रीमान् सर्व्वन्नस्तपतां वरः ॥
 आराध्य देवदेवेशमीशानन्विपुरान्तकम् ।
 लेभे त्वप्रतिमं पुत्रहृणाद्द्वैपायनं प्रभुम् ॥
 द्वैपायनाच्छुको जज्ञे भगवानेव शङ्करः ।
 अंशांशिनावतीर्थीर्थ्यां स्वं प्राप परमं पदम् ॥
 शुकस्यास्याभवन् पुत्राः पञ्चात्यन्ततपस्विनः ।
 भूरिन्नवाः प्रभुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥
 कन्या कीर्त्तिमती चैव योगमाता धृतव्रताः ।
 एतेऽनिवंशाः कथिताः ब्रह्मणा ब्रह्मवादिनाम् ॥
 अत उह्वं निबोधध्वङ्क्षपाद्राजसन्ततिम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ऋषिर्षे एकीनविंशोऽध्यायः ।

—:—

* भवत इति B, E and H.

विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अदितिः सुषुवे पुत्रमादित्वां कश्यपात्प्रभुम् ।
तस्यादित्यस्य चैवासीद्भार्याणान्तु चतुष्टयम् ॥
संज्ञा राक्षी* प्रभा छाया पुत्रांस्तासान्निबोधत ।
संज्ञा त्वाङ्गी† तु सुषुवे सूर्यान्मनुमनुत्तमम् ॥
यमश्च यमुनाश्चैव राक्षी‡ रिवन्तमेव च ।
प्रभा प्रभातमादित्या छाया सावर्णिमात्मजम् § ॥
शनिश्च तपतीश्चैव विष्टिश्चैव ¶ यथाक्रमम् ।
मनीसु प्रथमस्यासन्नव पुत्रास्तु तत्समाः ॥
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो वृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिथन्तश्च नाभागो ह्यरिष्टः करुषस्तथा ॥
पृषधश्च महातेजा ॥ नवैते शक्रसन्निभाः ।
इला ज्येष्ठा वरिष्ठा च सीमवंशं व्यवर्द्धयत्** ॥

* राक्षिरिति D.

† त्वाङ्गी—त्वष्टुः विश्वकर्माश्चः अपत्यं स्त्री ।

‡ राक्षी इति D.

§ सावर्णिनामानं मनुमित्यर्थः ।

¶ शनिश्चैव तपतीश्च इति B.

॥ महाभाग इति B.

** सीमवंशविद्वहृये इति B.

बुधस्य गत्वा भवनं सोमपुत्रेण सङ्गता ।
 असूत सोमजाद्देवी पुरुरवसमुत्तमम् ॥
 पितृणां दृष्टिकर्त्तारं बुधादिति हि नः श्रुतम् ।
 प्राप्य पुत्रं सुविमलं सुद्युम्न इति विश्रुतम् ॥
 इला पुत्रत्रयं लेभे पुनः स्त्रीत्वमविन्दत ।
 उत्कलञ्च गयञ्चैव विनतञ्च तथैव च ॥
 सर्वे तेऽप्रतिमप्रस्थाः प्रपन्नाः कमलोद्भवम् ।
 इत्थाकोषाभवहीरो विकुञ्चिर्नाम पार्थिवः ॥
 ज्येष्ठपुत्रः स तस्यासीद्दृश पञ्च च तत्सुताः ।
 तेषां ज्येष्ठः कज्जुरस्योऽभूत्काज्जुरस्यसु सुयोधनः ॥
 सुयोधनात्पृथुः श्रीमान्विश्वकश्च पृथोः सुतः ।
 विश्वकादार्र्द्रको धीमान्युवनाश्च तत्सुतः ॥
 स गोकर्णः*मनुप्राप्य युवनाश्वः प्रतापवान् ।
 दृष्ट्वासी गीतमं विप्रं तपन्तमनलप्रभम् ॥
 प्रणम्य दण्डवद्भूमौ पुत्रकामो महीपतिः ।
 अपृच्छत्कर्मणा केन धार्मिकं प्राप्नुयात्सुतम् ॥
 गीतम उवाच ।
 आराध्य पुरुषं पूर्वं† नारायणमनामयम् ।
 अनादिनिधनं देवन्धार्षिकं प्राप्नुयात्सुतम् ॥

* A place of pilgrimage, sacred to Siva, on the west coast near Mangalore.

† पूर्वंपुरुषमिति B.

तस्य* पुत्रः स्वयं ब्रह्मा पीनः स्वाचीललोहितः ।
 तमादिदृश्यमीशानमाराध्याप्नोति सत्सुतम् ॥
 न यस्य भगवान् ब्रह्मा प्रभावं वेत्ति तत्सुतः ।
 तमाराध्य हृषीकेशं प्राप्नुयाद्दार्ढिकं सुतम्† ॥
 स गौतमवचः श्रुत्वा युवनाश्वो महीपतिः ।
 आराधयन् हृषीकेशं वासुदेवं सनातनम् ॥
 तस्य पुत्रोऽभवद्दीरः सावस्तिरिति‡ विश्रुतः ।
 निर्दिता येन सावस्तिः§ गौड़देशे महापुरी ॥
 तस्माच्च वृहदश्वोऽभूत्सस्मात्कवलयाश्वकः ।
 धुन्वुमारः समभवत्¶ धुन्वं हत्वा महासुरम् ॥

* यस्य इति B.

† प्राप्नुयाद्दार्ढिकं सुतमित्यारभ्य आराधयन् हृषीकेशमित्यन्तं E, G, H पुस्तकेषु नास्ति ।

‡ सावस्तिरिति B, E and H. सावस्तिरिति G.

§ सावस्तिरिति B. सावस्तीति G.

Properly speaking Srāvasti is the real name. Srāvasti was the capital of Kosalá for a time, and is supposed to have been situated near Fyzabad. To place it in Gouḍa is to confound all geography. It can be affirmed confidently that, the kingdom of Gouḍa never comprised Oude within its jurisdiction. "It is situated north of the Ganges, and founded by king Srāvasti. It is said to have been the place where the merchant Anáthapindada gave Buddha a house for his residence, and the delivery of his lectures. It is identified with Dharmapattana."

¶ धुन्वुमारत्वममदिति B and D.

धुन्वुमारस्य तनयास्त्रयः प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ।
 दृढाश्वस्यैव दण्डाश्वः कपिलाश्वस्तथैव च ॥
 दृढाश्वस्य प्रमोदस्तु* हर्यश्वस्तस्य चात्मजः† ।
 हर्यश्वस्य-निकुम्भस्तु निकुम्भात्महताश्वकः ॥
 कृताश्वोऽथ रणाश्वश्च संहिताश्वस्य वै सुतो ।
 युवनाश्वी रणाश्वस्य शक्रतुल्यबली युधि ॥
 कृत्वा तु वारुणीमिष्टि‡ःशुषीणां वै प्रसादतः ।
 लेभे त्वप्रतिमं पुत्रं विष्णुभक्तमनुत्तमम् ॥
 मान्धातारं महाप्राज्ञं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 मान्धातुः पुरुकुक्षोऽभूदम्बरीषश्च वीर्यवान् ॥
 सुपुकुन्दश्च पुण्यात्मा सर्वं शक्रसमा युधि ।
 अम्बरीषस्य दायादो युवनाश्वोऽपरः स्मृतः ॥
 हरितो युवनाश्वस्य हारितस्तस्मृतोऽभवत् ।
 पुरुकुक्षस्य दायादस्त्रसदस्युर्ध्वहायथाः ॥
 मर्ध्मदायां समुत्पन्नः सन्भूतिस्तस्मृतः स्मृतः ।
 विष्णुवृद्धः स्मृतस्तस्य त्वनरण्योऽभवत्ततः§ ॥
 वृहदश्वोऽनरण्यस्य हर्यश्वस्तस्मृतोऽभवत् ॥
 सोऽतीव धार्मिको राजा कर्दमस्य प्रजापतेः ।

* प्रमोदस्तु इति H. प्रमोदितु इति D, प्रमोदस्तु इति E.

† हर्यश्वस्य चात्मज इत्यारम्भ युवनाश्वी रणाश्वस्य इत्यन्तं B पुस्तके नास्ति ।

‡ वारुणीमिष्टि—वदन्तदेवतात् यामिनित्यर्थः ।

§ ऽभवत्परः इति B.

प्रसादाद्वाञ्छिकं पुत्रं लेभे सूर्यपरायणम् ॥
 स तु सूर्यं समभ्यर्च्य राजा वसुमनाः शुभम् ।
 लेभे त्वप्रतिमं पुत्रं त्रिधन्वानमरिन्दमम् ॥
 अयजन्नाश्वमेधेन शशूञ्चित्वा द्विजोत्तमाः ।
 स्वाध्यायवान्दानशीलस्तितीर्षुर्द्वर्मतत्परः* ॥
 ऋषयस्तु समाजम्पुर्यज्ञवाटं महात्मनः ।
 वसिष्ठकश्यपमुखा देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ॥
 तान् प्रणम्य महाराजः पप्रच्छ विनयाञ्चितः ।
 समाप्य विधिवद्यज्ञं वसिष्ठादीन्द्विजोत्तमान् ॥

वसुमना उवाच ।

किं हि त्रेयस्करतरं लोकेऽस्मिन् ब्राह्मणर्षभाः ।
 यज्ञस्तपो वा सश्यासो ब्रूत मे सर्व्ववेदिनः ॥

वसिष्ठ उवाच ।

अधीत्य वेदान्विधिवत्सुताञ्चोत्पाद्य यत्नतः ।
 इष्टा यज्ञेश्वरं यज्ञैर्गच्छेद्दहनमथात्मवान् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

आराध्य तपसा देवं योगिनम्परमेश्वरम्† ।
 प्रव्रजेद्विधिवद्यज्ञैरिष्टा पूर्व्वं सुरोत्तमान् ॥

पुलह उवाच ।

यमाद्दुरेकं पुरुषं पुराणम्परमेश्वरम् ।

* तितिक्षुर्धर्मतत्परः इति B.

† परमेष्ठिनमिति B.

तमाराध्य सहस्रांशुस्तपसोः* मोक्षमाप्नुयात् ॥

जमदग्निर्वाच ।

अजो विश्वस्य कर्ता यो जगद्बीजं सनातनः ।

अन्तर्यामी च भूतानां स देवस्तपसेष्यते ॥

विश्वामित्र उवाच ।

योऽग्निः सर्वात्मकोऽनन्तः स्वयम्भूर्विश्वतीमुखः ।

स रुद्रस्तपसोयेष पूज्यते नेतरैर्भखैः ॥

भरद्वाज उवाच ।

यो यन्नैरिज्यते देवो वासुदेवः† सनातनः ।

स सर्वदेवततनुः पूज्यते परमेश्वरः ॥

अत्रिर्वाच ।

यतः सर्वमिदं जातं यस्यापत्यं प्रजापतिः ।

तपः सुमहदास्थाय पूज्यते स महेश्वरः ॥

गौतम उवाच ।

यतः प्रधानपुरुषो यस्य शक्तिरिदं‡ जगत् ।

स देवदेवस्तपसा पूजनीयः सनातनः ॥

कश्यप उवाच ।

सहस्रनयनो देवः साक्षी शशुः प्रजापतिः ।

प्रसीदति महायोगी पूजितस्तपसा परः ॥

* तमस इति B.

† जातवेदा इति B.

‡ शक्तिमयमिति B and D.

ऋतुरुवाच ।

प्राप्ताध्ययनयज्ञस्य लब्धपुत्रस्य चैव हि ।
 नान्तरेण तपः कश्चिद्धर्मः शास्त्रेषु दृश्यते ॥
 इत्याकर्ण्य स राजर्षिस्तान् प्रणम्यातिहृष्टधीः ।
 विसर्जयित्वा* संपूज्य त्रिधन्वानमद्यान्नवीत् ॥
 आराधयित्थे तपसा देवमेकाक्षराद्वयम् ।
 ग्राणं बृहन्तं पुरुषमादित्वान्तरसंस्थितम् ॥
 त्वन्तु धर्मरतो नित्यं पालयैतदतन्द्रितः ।
 चातुर्वर्ण्यसमायुक्तमश्रेष्ठं क्षितिमण्डलम् ॥
 एवमुक्त्वा स तद्राज्यं निधायात्मभवे नृपः ।
 जगामारण्यमनघस्तपस्तप्तुमनुत्तमम् ॥
 हिमवच्छिखरे रम्ये देवदारवनाश्रये ।
 कन्दमूलफलाहारैरुत्पन्नैरयजत्पुरान् ॥
 संवत्सरशतं सायन्तपोनिर्हूतकिस्त्रिषः† ।
 जजाप मनसा देवीं सावित्रीं वेदमातरम्‡ ॥
 तस्मैवन्तपतो§ देवः स्वयम्भूः परमेष्ठिनः ।
 हिरण्यगर्भो विश्वात्मा॥ तं देयमगमत्स्वयम् ॥

* विसर्जयित्वा इति चाषंम् ।

† कल्प इति B.

‡ देवमातरमिति B.

§ जपत इति B.

¶ भगवानिति B.

दृष्ट्वा देवं समायान्तं ब्रह्माणं विश्वतोमुखम् ।
 ननाम शिरसा तस्य पादयोर्नाम कीर्त्तयन् ॥
 नमो देवाधिदेवाय ब्रह्मणे परमात्मने ।
 हिरण्यमूर्त्तये तुभ्यं सहस्राक्षाय वेधवे ॥
 नमो धात्रे विधात्रे च नमो देवात्ममूर्त्तये ।
 सांख्ययोगाधिगम्याय नमस्ते ज्ञानमूर्त्तये ॥
 नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं स्रष्ट्रे सर्वार्थवेदिने ।
 पुरुषाय पुराणाय योगिनां गुरवे नमः ॥
 ततः प्रसन्नो भगवान्विरिञ्चो विश्वभावनः ।
 वरं वरय भद्रन्ते वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥

राजोवाच ।

जपेयन्देवदेवेश गायत्रीं वेदमातरम् ।
 भूयो वर्षशतं सायन्तावदायुर्भवेन्मम ॥
 वाङ्मिताह विश्वात्मा समालोक्य नराधिपम् ।
 सृष्ट्वा कराभ्यां सुप्रीतस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 सोऽपि लब्धवरः श्रीमाञ्जजापातिप्रसन्नधीः ।
 शान्तस्त्रिषवणस्त्रायी कन्दमूलफलाशनः ॥
 तस्य पूर्णं वर्षशते भगवानुग्रहीधितिः ।
 प्रादुरासीन्महायोगी भानोर्मण्डलमध्यगः* ॥
 तं दृष्ट्वा वेदवपुर्षं† मण्डलस्थं सनातनम् ।

* मध्यत इति B.

† देवदेवमिति B.

स्वयंभुवमनाद्यन्तं ब्रह्माणं विस्मयङ्कतः ॥
 तुष्टाव वैदिकैर्मन्त्रैः सावित्र्या च विशेषतः ।
 क्षणादपश्यत्पुरुषं तमेव परमेश्वरम् ॥
 चतुर्भुखं जटामीलिमष्टहस्तं त्रिलोचनम् ।
 चन्द्रावयवसङ्घाणं नरनारीतनुं हरम् ॥
 भासयन्तं जगत्कृत्स्नं नीलकण्ठं स्वरश्मिभिः ।
 रक्ताम्बरधरं रक्तं रक्तमाख्यानुलेपनम् ॥
 तद्भावभावितो दृष्ट्वा सद्भावेन परेण हि ।
 ननाम शिरसा रुद्रं सावित्र्या तेन* चैव हि ॥
 नमस्ते नीलकण्ठाय भास्वते परमेष्ठिने ।
 त्रयीमयाय रुद्राय कान्तरूपाय हेतवे ॥
 तदा प्राह महादेवो राजानं प्रीतमानसः ।
 इमानि मे रहस्यानि नामानि शृणु चानघ ॥
 सर्व्ववेदेषु गीतानि संसारश्मनानि तु ।
 नमः कुरुष्व नृपते† एभिर्मां सततं शुचिः ॥
 अधीध्व शतरुद्रीयं यजुषां सारमुच्युतम् ।
 जपस्नानन्यचेतस्त्रो‡ मय्यासक्तमना नृप ॥ ६७
 ब्रह्मचारी निराहारी भस्मनिष्ठः समाहितः ।
 जपेदामरणाद्रुद्रं स याति परमं पदम् ॥ ७०

* सावित्र्यानेनेति B.

† नमस्कुरुष्व सततमिति B.

‡ जपस्य इत्यार्षनात्मनेपदम् ।

इत्युक्त्वा भगवानुद्धी भक्तानुग्रहकाम्यया ।
 पुनः संवत्सरशतं रात्रौ ह्यायुरकल्पयत् ॥
 दत्त्वास्मै तत्परं ज्ञानं वैराग्यं परमेश्वरः ।
 क्षणादन्तर्हृधे रुद्रस्तदमुतमिवाभवत् ॥
 राजापि तपसा रुद्रं जजापानन्यमानसः ।
 भस्मच्छन्नस्त्रिषवर्षं* ज्ञात्वा शान्तः समाहितः ॥
 जपतस्तस्य नृपतेः पूर्णे वर्षशतं पुनः ।
 योगप्रवृत्तिरभवत्कालात्कालपरं† पदम् ॥
 विवेकैतद्वेदसारं‡ स्थानं वै परमेष्ठिनः ।
 भानोः समच्छलं§ शुभ्रं ततो यातो महेश्वरम् ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि रात्रश्चरितमुत्तमम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे राजवंशकौत्सने विंशोऽध्यायः ।

— • —

* भस्मच्छन्नं त्रिषवर्षमिति B.

† कालात्मकमिति B. कालान्तकमिति D and E. कालात्कालापरं पद-
मिति G and H.

‡ विवेकं तद्वेदसारमिति B.

§ श्रीमच्छलमिति B.

एकविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

त्रिधन्वा राजपुत्रस्तु धर्मैषापालयन्महीम् ।
तस्य पुत्रोऽभवद्विद्वांस्रय्यारुण इति श्रुतः ॥
तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभून्महाबलः ।
भार्य्या सत्यधना नाम हरिसन्द्रमजीजनत् ॥
हरिसन्द्रस्य पुत्रोऽभूद्रोहितो नाम* वीर्यवान् । †
रोहितस्य‡ वृकः पुत्रस्तस्माद्वाहुरजायत ॥
सगरस्तस्य पुत्रोऽभूद्राजा परमधार्मिकः ।
द्वे भार्य्ये सगरस्यापि प्रभा भानुमती तथा ॥
ताभ्यामाराधितो वक्रिः प्रददौ§ वरमुत्तमम् ॥
एकं भानुमती पुत्रममृत्त्वादसमस्रसम् ।
प्रभा षष्टिसहस्रान्तु पुत्राणां जगृहे शुभा ॥

* कुबको नाम इति A.

† अतः परं B पुत्रके वक्ष्यमाणमतिरिक्तं दृश्यते—

हरितो रोहितस्याथ पुत्रस्तस्य सुतोऽभवत् ।

विजयस्य सुदेवस्य पुत्रोऽपुत्रो बभूवतुः ॥

विजयस्याभवत्पुत्रः क्रावकीनाम वीर्यवान् ।

‡ कुबकस्य इति A, D, E and H.

§ ताभ्यामाराधितः प्रादादौर्ध्वोऽन्निरिति B. ताभ्यामाराधितः प्रादात्पुराग्नि-
रिति D.

असमञ्जसपुत्रोऽभूदंशुमान्नाम* पार्थिवः ।
 तस्य पुत्रो दिलीपस्तु दिलीपात्तु भगीरथः ॥
 येन भागीरथी गङ्गा तपः कृत्वावतारिता ।
 प्रसादाद्देवदेवस्य महादेवस्य धीमतः ॥
 भगीरथस्य तपसा देवः प्रीतमना हरः । †
 बभार शिरसा गङ्गां सोमान्ते सोमभूषणः ॥
 भगीरथसुतश्चापि श्रुतो नाम बभूव ह ।
 नाभागस्तस्य दायादः सिन्धुहीपस्ततोऽभवत्‡ ॥
 अयुतायुः सुतस्तस्य ऋतुपर्णो महाबलः§ ।
 ऋतुपर्णस्य पुत्रोऽभूत्सदासो नाम धार्मिकः ॥
 सौदासस्तस्य तनयः ख्यातः¶ कल्पाषपादकः ॥
 वसिष्ठस्तु महातेजाः क्षेत्रे कल्पाषपादके॥ ।
 अश्रमकं जनयामास तमिच्छाकुकुलध्वजम् ।
 अश्रमकस्योत्पलायान्तु** नकुलो नाम पार्थिवः ॥

* असमञ्जसस्य तनयो अंशुमान्नाम इति B. असमञ्जसस्य पुत्रोऽभूदंशुमान्नाम इति D, E and H.

† तस्य पुत्रो दिलीपस्तु इत्यारभ्य प्रीतमना हरइत्यन्तं B पुस्तके नास्ति ।

‡ सिन्धुहीपसमीऽभवदिति G and H.

§ ऋतुपर्णस्तु तत्सुतः इति B.

¶ तत इति D.

॥ कल्पाषपादक इति D, E and H.

** अश्रमकस्योत्पलायान्तु इति B.

स हि रामभयाद्राजा* वनं प्राप सुदुःखितः ।
 दधत्† सनारीकवचं तस्माच्छतरथोऽभवत् ॥
 तस्माद्विलिविलिः‡ श्रीमान् वृद्धशर्मा च तत्सुतः§ ।
 तस्माद्विभ्रसहस्तस्मात्खट्वाङ्ग इति॥ विभ्रुतः ॥
 दीर्घबाहुः सुतस्तस्माद्द्रुवः स्तस्मादजायत ।
 रघोरजः समुत्पन्नो राजा दशरथस्ततः ॥
 रामो दशरथिर्वीरो धर्मज्ञो लोकविभ्रुतः ।
 भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलः ॥
 सर्वे शक्रसमा युद्धे विष्णुशक्तिसमन्विताः ।
 जज्ञे रावणनाशार्थं विष्णुरंशेन विश्वभुक्॥ ॥
 रामस्य भार्या सुभगा जनकस्यात्मजा सुता ।
 सीता त्रिलोकविख्याता** शीलौदार्यगुणान्विता ॥
 तपसा तोषिता देवी जनकेन गिरीन्द्रजा ।
 प्रायच्छञ्जानकीं सीतां राममेवान्त्रितां पतिम् ॥
 प्रीतश्च भगवानीशस्त्रिशूली नीललोहितः ।
 प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुतं धनुः ॥

* कामभयादिति D.

† विभ्रदिति B.

‡ विलिविलि इति D.

§ तस्माद्विलिविलिः श्रीमान् वृद्धशर्मा च तत्सुत इति B.

¶ वट्टाङ्ग इति D. वेट्टाङ्ग इति G. वट्टाङ्ग इति E and H.

॥ विभ्रददिति B.

** सीतेति त्रिलोकविख्याता इति B.

स राजा जनको धीमान्* दातुकामः सुतामिमाम् ।
 अघोषयदमित्रघ्ना लोकेऽस्मिन्विजपुङ्गवाः ॥
 इदं धनुः समादातुं यः शक्नोति जगत्त्रये ।
 देवो वा दानवो वापि स सीतां लब्धुमर्हति ॥
 विघ्नाय रामो बलवाञ्छनकस्य गृहं प्रभुः ।
 भञ्जयामास चादाय गत्वासी लीलयैव हि ॥
 उद्ववाहाथ† तां कन्यां पार्व्वतीमिव शङ्करः ।
 रामः परमधर्मात्मा सेनामिव च प्रसुखः ॥
 ततो बहुतिथे काले राजा दशरथः स्वयम् ।
 रामं ज्येष्ठसुतं वीरं राजानं कर्त्तुमारभत्‡ ॥
 तस्याथ पत्नी सुभगा कौकेयी चारुहासिनी§ ।
 निवारयामास पतिं प्राह सन्धान्तमानसा ॥
 मत्सुतं भरतं वीरं राजानं कर्त्तुमर्हसि ।
 पूर्व्वमेव वरो यस्माद्दत्तो मे भवता यतः॥ ॥
 स तस्या वचनं श्रुत्वा राजा दुःखितमानसः ।
 वाढमित्त्वब्रवीद्वाक्यं तथा रामोऽपि धर्मवित् ॥
 प्रणम्याथ पितुः पादौ लक्ष्मणेन सह्याश्रुतः ।

* विद्वानिति B.

† उद्ववाह इति तु वक्तव्ये उद्ववाह इत्यार्षम् ।

‡ कर्त्तुमारभदित्यत्र परस्त्रीपदमार्षम् ।

§ चाबभाषिणीति B.

॥ भवता च यदिति B.

ययौ वनं सपत्नीकः कृत्वा समयमात्मवान् ।
 संवत्सराणां चत्वारि दश चैव महाबलः ।
 उवास तत्र भगवान्* लक्ष्मणेन सह प्रभुः ॥
 कदाचिद्वसतोऽरख्ये रावणो नाम राक्षसः ।
 परिव्राजकवेषेण सीतां हृत्वा ययौ पुरीम् ॥
 अदृष्ट्वा लक्ष्मणो रामः सीतामाकुलितेन्द्रियौ ।
 दुःस्वश्रीकाभिसन्तप्तौ बभूवतुररिन्दमौ ॥
 ततः कदाचिक्वपिना सुग्रीवेष द्विजोत्तमाः ।
 वानराणामभूत्सख्यं रामस्याक्लिष्टकर्म्मणः ॥
 सुग्रीवस्यानुगो वीरो हनूमान्नाम वानरः ।
 वायुपुत्रो महातेजा रामस्यासीत्प्रियः सदा ॥
 स कृत्वा परमं धैर्यं रामाय कृतनिश्चयः ।
 आनयिष्यामि तां सीतामित्युक्त्वा विचचार ह ॥
 महीं सागरपर्यन्तां सीतादर्शनतत्परः ।
 जगाम रावणपुरीं लङ्कां सागरसंस्थिताम् ॥
 तत्राथ निर्जने देशे वृक्षमूले शुचिस्त्रिताम् ।
 अपश्यदमलां सीतां राक्षसीभिः समावृताम् ।
 अशुपूर्णेक्षणां हृद्यां संस्मरन्तीमनिन्दिताम् ।
 राममिन्दीवरश्शामं लक्ष्मणश्चात्मसंस्थितम् ॥

* मतिमानिति B.

निवेदयित्वा* चात्मानं सीतायै रक्षसि प्रभुः† ।
 असंशयाय प्रददावस्यै रामाङ्गुलीयकम् ॥
 दृष्ट्वाङ्गुलीयकं सीता पत्युः परमशोभनम् ।
 मेने समागतं रामं प्रीतिविस्फुरितेक्षणा ॥
 समाश्वास्य तदा सीतां दृष्ट्वा रामस्य चान्तिकम् ।
 नयित्वा त्वां महाबाहुमुक्त्वा रामं ययौ पुनः ॥
 निवेदयित्वा रामाय सीतादर्शनमात्मवान् ।
 तस्यै रामेण पुरतो लक्ष्मणेन च पूजितः ॥
 ततः स रामो बलवान्सार्धं हनुमता स्वयम् ।
 लक्ष्मणेन च युद्धाय बुद्धिचक्रे हि रक्षसाः‡ ॥
 कृत्वाथ वानरशतैर्लङ्कामार्गं महोदधेः ।
 सेतुम्परमधर्मात्मा रावणं हतवान्प्रभुः ।
 सपत्नीकं § ससुतं सभ्रातृकमरिन्दमः ॥
 आनयामास तां सीतां वायुपुत्रसहायवान् ॥
 सेतुमध्ये महादेवमीशानङ्गतिवाससम् ।
 स्थापयामास लिङ्गस्थं पूजयामास राघवः ॥
 तस्य देवो महादेवः पार्वत्या सह शङ्करः ॥

* निवेदयित्वा इत्यर्थे, निवेद्य इति साधु ।

† स्वयनिति B.

‡ चक्रेतिराषसिति A, E and H.

§ सपत्नीकश्चेति B.

¶ लिङ्गश्चेति B.

प्रत्यक्षमेव भगवान्दत्तवान्तरमुत्तमम् ॥
 यत्त्वया स्थापितं लिङ्गं* द्रुक्मन्तीदं द्विजातयः ।
 महापातकसंयुक्तास्तेषां पापं विनश्यति ॥
 अन्यानि चैव पापानि स्नातस्नात्त महीदधी ।
 दर्शनादेव लिङ्गस्य नाशं यान्ति न संशयः ॥
 यावत्स्थास्यन्ति गिरयो यावदेषा च मेदिनी ।
 यावत्सेतुश्च तावच्च स्थास्याम्यच तिरोहितः† ॥
 ज्ञानं दानं तपः श्राद्धं सर्वंभवतु चाक्षयम्‡ ॥
 स्मरणादेव लिङ्गस्य दिनपापम्रणश्यति§ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान्छुभुः परिष्वज्य तु राघवम् ।
 सनन्दी सगणो रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 रामोऽपि पालयामास राज्यन्धर्मपरायणः ।
 अभिषिक्तो महातेजा भरतेन महाबलः ॥
 विशेषाद्वाङ्मणान्सर्वाङ्गपूजयामास चेश्वरम् ।
 यज्ञेन यज्ञहन्तारमश्वमेधेन शङ्करम् ॥
 रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविन्दुतः ।
 लवश्च सुमहाभागः सर्वतत्त्वार्थवित्सुधीः ॥
 अतिथिस्तु कुशाञ्जलि निषधस्तत्सुतोऽभवत् ।

* तत्र इति B.

† स्थास्यन्त्यच तिरोहिता इति B.

‡ भविष्यत्पञ्चम्यहदिति B.

§ नाशं यान्ति न संशय इति B.

नलस्य निषधस्यासीत्* नभास्तस्मादजायत ॥
 नभसः पुण्डरीकाक्षः क्षेमधन्वा तु तक्षुतः ।
 तस्य पुत्रोऽभवहीरो देवानीकः प्रतापवान् ॥
 अहीनगुस्तस्य सुतो महस्वां†स्तक्षुतोऽभवत्‡ ।
 तस्माच्चन्द्रावलीकस्तु ताराधीशश्च§ तक्षुतः ॥
 ताराधीशाच्चन्द्रगिरिर्भानुवित्तस्ततोऽभवत् ।
 श्रुतायुरभवत्तस्मादेते चेत्साकुवंशजाः ।
 सर्वे प्राधान्यतः प्रोक्ताः समासेन द्विजोत्तमाः ॥
 य इमं शृण्वयान्नित्यमिच्छाकोर्वंशमुत्तमम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो देवलोके महीयते ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे इत्साकुवंशे एकविंशोऽध्यायः ।

-
- * नलस्य निषधस्याभूदिति B.
 † सदस्य इति D. सदस्त्वानिति H.
 ‡ सदस्वांशः सुतोऽभवदिति B.
 § तारापीडस्य इति B.

द्वाविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।#

ऐलः पूरुवासाथ राजा राज्यमपालयत् ।
तस्य पुत्रा बभूवुर्हि षडिन्द्रसमतेजसः† ॥
आयुर्मायुरमायुश्च विश्वायुश्चैव वीर्यवान् ।
श्रुतायुश्च श्रुतायुश्च दिव्याश्चैवोर्वशीसुताः ॥
आयुषस्तनया वीराः पञ्चैवासम्भहीजसः ।
स्वर्भानुतनयायां वै प्रभायामिति नः श्रुतम् ॥
नहुषः प्रथमस्तेषां धर्मज्ञो लोकविश्रुतः ॥
नहुषस्य तु दायादाः पञ्चेन्द्रोपमतेजसः‡ ।
उत्पन्नाः पिढकन्यायां विरजायां महाबलाः ॥
यातिर्ययातिः§ संयातिरायातिः पञ्चमोऽश्वकः ।
तेषां ययातिः पञ्चानां महाबलपराक्रमः ॥
देवयानीमुग्रनसः सुतां भार्यामवाप सः ।
शर्मिष्ठामासुरीश्चैव तनयां वृषपर्वणः ॥

* रोसहर्षश्च उवाचेति B.

† षडिन्द्रोपमतेजस इति G.

‡ पञ्चासन्नमितीजस इति D. षडिन्द्रोपमतेजस इति B, E
and H.

§ यतिरिति B.

यदुच्च तुर्वशुचैव देवयानी व्यजायत* ।
 दृष्टुञ्चानुच्च पूरुच्च शर्मिष्ठा चाप्यजीजनत् ॥
 सोऽभ्यषिञ्चदतिक्रम्य ज्येष्ठं यदुमनिन्दितम् ।
 पूरुमेव कनीयांसम्यितुर्वचनपालकम् ॥
 दिशि दक्षिणपूर्वस्यानुर्वशुं पुत्रमादिशत् ।
 दक्षिणापरयो† राजा यदुं श्रेष्ठं न्ययोजयत् ॥
 प्रतीच्यामुत्तरायाञ्च दृष्टुञ्चानुमकल्पयत् ।
 तैरियं पृथिवी सर्वा धर्मतः परिपालिता ॥
 राजापि दारसहितो वनं प्राप महायथाः ।
 यदोरप्यभवन् पुत्राः पञ्च देवसुतोपमाः ॥
 सहस्रजित्तथा श्रेष्ठः क्रोष्टुर्नीलो जिनो रघुः ।
 सहस्रजिह्वुतस्तद्वच्छतजिह्वाम पार्थिवः ॥
 सुताः शतजितोऽप्यासंस्त्रयः परमधार्मिकाः ।
 हैहयश्च हयश्चैव राजा वेणुहयश्च यः ॥
 हैहयस्याभवत्पुत्रो धर्म इत्यभिविद्युतः ।
 तस्य पुत्रोऽभवद्दिप्रा धर्मनेत्रः प्रतापवान् ॥
 धर्मनेत्रस्य कीर्त्तिस्तु सञ्चितः‡ स्तत्सुतोऽभवत् ।
 महिषः§ सञ्चितस्याभूद्भद्रश्रेष्ठस्तदन्वयः ॥

* अत्र चत्वारिंशत्सप्तत्येव देवयानिदित्येवार्थः ।

† दक्षिणापरयोः—दक्षिणस्यामपरस्याञ्च (पश्चिमायां) दिशि इत्यर्थः ।

‡ संश्लिप्त इति B.

§ महिषानिति B.

भद्रत्रेण्यस्य दाय्यादो दुर्हमी नाम पार्थिवः ।
 दुर्हमस्य सुतो धीमानन्धको नाम वीर्यवान् ॥
 अन्धकस्य तु दाय्यादाद्यत्वारेो लोकसम्भताः ।
 क्ततवीर्यः क्तताग्निश्च क्ततवर्मा च तत्सुतः* ॥
 क्ततीजाश्च चतुर्थोऽभूत्कार्तवीर्यस्तथार्जुनः† ।
 सहस्रबाहुर्द्युतिमान्धनुर्वेदविदां वरः ॥
 तस्य रामोऽभवत्पुत्रोऽर्जुनामदन्धो जनार्दनः ।
 तस्य पुत्रश्चतान्यासन्पञ्च तत्र महारथाः ॥
 क्ततास्त्रा बलिनः शूराः धर्मात्मानो मनस्विनः ।
 शूरश्च सुरसेनश्च क्तष्णो धृष्णस्तथैव च ।
 जयध्वजश्च बलवान्नारायणपरो नृपः ॥
 शूरसेनादयः पूर्वे चत्वारः प्रथितीजसः ।
 रुद्रभक्ता महात्मानः पूजयन्ति स्म शङ्करम् ॥
 जयध्वजस्तु मतिमान्देवं नारायणं हरिम् ।
 जगाम शरणं विष्णुं देवतन्धर्मात्परः ॥
 तमूर्धुरितरे पुत्रा नायं धर्मास्तवानघ ।
 ईश्वराराधनरतः पितास्माकमिति श्रुतिः ॥
 तानब्रवीत्सहातेजा ह्येष धर्मः परो मम ।
 विष्णोरंशेन सम्भूता राजानो ये महीतले ॥
 राक्ष्यं पालयितावश्यम्भगवान्पुरुषोत्तमः ।

* तथैव च इति B.

† कार्तवीर्यार्जुनीऽभवदिति B.

पूजनीयोऽजितो* विष्णुः पालको जगतां हरिः ॥
 सात्विकी राजसी चैव तामसी च स्वयं प्रभुः† ।
 तिस्रसु मूर्त्तयः प्रोक्ताः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवः ॥
 सत्त्वात्मा भगवान्विष्णुः संस्थापयति सर्व्वदा ।
 सृजेद्ब्रह्मा रजोमूर्त्तिः संहरेत्तामसी हरः ॥
 तस्मान्महीपतीनान्तु राज्यम्यालयतामिदम् ।
 आराध्यो भगवान्विष्णुः केशवः केशिमर्दनः ॥
 निश्चय्य तस्य वचनं भ्रातरोऽन्ये मनस्विनः ।
 प्रोचुः संहारकौरुद्रः‡ पूजनीयो मुमुक्षुभिः ॥
 अयं हि भगवान्रुद्रः सर्व्वं जगदिदं शिवः ।
 तमोगुणं समाश्रित्य कालान्ते संहरेत्प्रभुः ॥
 या सा घोरतमा मूर्त्तिरस्य तेजोमयी परा ।
 संहरेद्दिवया पूर्व्वं§ संसारं शूलभृत्तया ॥
 ततस्तानब्रवीद्राजा विचिन्त्यासौ जयध्वजः ।
 सत्त्वेन मुच्यते जन्तुः सत्त्वात्मा भगवान्हरिः ॥
 तमूषुर्भातरो रुद्रः सेवितः सात्विकैर्जनैः ।
 मीचयेत्सत्त्वसंयुक्तः पूजयेत्सततं हरम् ॥

* पूजनीयश्च इति B.

† स्वयम्भुव इति B.

‡ संहारकुरुद्रः इति B.

§ सर्व्वमिति B.

अथान्नवीन्द्राजपुत्रः प्रहसन्वै# जयध्वजः ।
 स्वधर्मो मुक्तये युक्तो† नान्यो मुनिभिरिष्यते ॥
 तथाच वैष्णवीं शक्तिं नृपाणाम्दधतां सदा ।
 आराधनम्यरो धर्मो सुरारेरमितौजसः ॥
 तमन्नवीन्द्राजपुत्रः कृणो मतिमतां वरः ।
 यदर्जुनोऽस्त्रज्जनकः स धर्मं कृतवानिति ॥
 एवं विवादे वितते शूरसेनोऽन्नवीरवः ।
 प्रमाद्यसृषयो ह्यत्र ब्रूयुस्ते तत्तथैव‡ तत् ॥
 ततस्ते राजशार्दूलाः पप्रच्छुर्ब्रह्मवादिनः ।
 गत्वा सर्वे सुसंरम्भाः सप्तर्षीणां तदाश्रमम् § ॥
 ताननुवंस्ते मुनयो वसिष्ठान्या यद्यार्थतः ।
 या यस्याभिमता पुंसः सा हि तस्यैव देवता ॥
 किन्तु कार्यविशेषेण पूजिता चेष्टदा नृणाम् ।
 विशेषात्सर्व्वदा नायन्नियमो ह्यन्यथा नृपाः ॥
 नृपाणां दैवतं विष्णुस्तथेशस्य॥ पुरन्दरः ।
 विप्राणामग्निरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाकधृक् ॥ ॥

* सह सत्त्वैरिति D.

† पत्न्या इति B and D. अधर्म्ममुक्तये मुक्त इति E and H.

‡ यत्तथैव इति B.

§ तदाश्रममिति B.

॥ तथैव चेति B.

॥ विश्वलब्धदिति B.

देवानां दैवतं विष्णुर्दानवानां त्रिशूलधृक् ।
 गन्धर्वाणां तथा सीमो यक्षाणामपि कथ्यते ॥
 विद्याधराणां वाग्देवी सिद्धानां भगवान् हरिः ।
 रक्षसां शङ्करो रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्व्वती ॥
 ऋषीणां भगवान् ब्रह्मा महादेवस्त्रिशूलधृत् ।
 मान्या स्त्रीषामुमा* देवी तथा विष्णुशभास्कराः ॥
 गृहस्थानाञ्च सर्व्वे स्वर्गं वै ब्रह्मचारिणाम् ।
 वैखानसानामर्कः स्याद्यतीनाञ्च महेश्वरः† ॥
 भूतानां भगवान् रुद्रः कूष्माण्डानां विनायकः ।
 सर्व्वेषां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः ॥
 इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्वयं देवो ह्यभाषत ।
 तस्माज्जयध्वजो नूनं‡ विष्णुाराधनमर्हति ॥§
 सम्प्रणम्याथ॥ ते जग्मुः पुरीम्वरमशोभनाम् ।
 पालयाञ्चक्रिरे पृथ्वीञ्चित्वा सर्व्वान्निपूत्रणे ॥
 ततः कदाचिद्दिप्रेन्द्रा विदेहो नाम दानवः ।

* मनूनां स्वादुमा इति B and D.

† विष्णुः सभास्करः इति B.

‡ नामेति B.

§ अतः परं B पुस्तके वक्ष्यमाणमधिकं दृश्यते—

किन्तु रुद्रेण तादात्म्यं ब्रह्मा पूज्यो हरिर्नरैः ।

अथवा सपतेः अशुं न हरिः संहरेद्यतः ॥

॥ तान् प्रणम्याथ इति B and D.

भीषणः सर्वसत्त्वानां पुरीः* तेषां समाययी ॥
 दंष्ट्राकरालो दीप्तात्मा युमान्तदहनोपमः ।
 शूलमादाय सूर्याभं नादयन्वै दिग्यो दश ॥
 तन्नादश्रवणान्मर्त्यास्तत्र ये निवसन्ति ते† ।
 तत्पञ्चूर्णवितं त्वन्ये दुद्गुबुर्भयविह्वलाः ॥
 ततः सर्वे सुसंयत्ताः कार्त्तवीर्यात्मजास्तदा‡ ॥
 शूरसेनादयः पञ्च राजानसु महावलाः ।
 युषाय कृतसंरम्भा विदेहस्त्वभिदुद्गुवुः ॥
 शूरोऽस्त्रं प्राहिणोद्गीर्णं शूरसेनसु वारुणम् ।
 प्राजापत्यं तथा कृष्णो वायव्यं धृष्ण एव च ॥
 जयध्वजश्च कौवेरमैन्द्रमान्मेयमेव च ।
 भस्त्रयामास शूलेन तान्यस्त्राणि स दानवः ॥
 ततः कृष्णो महावीर्यो गदामादाय भीषणाम् ।
 सृष्टमात्रेण§ तरसा चिक्षेप च ननाद च ॥
 सम्प्राप्य सा गदास्थोरो विदेहस्य शिलीपमम् ।
 न दानवश्चालयितुं शशाकान्तकसन्निभम् ॥

* पुरमिति B.

† वै इति B.

‡ कार्त्तवीर्णात्मजा इति B. अतः परं B पुस्तकेऽधिकं दृश्यते—
 युयुधदानवं शक्तिगिरिकूटासिसुहृरैः ।

तान् सर्वान् स हि विम्रेन्द्राः शूलेन प्रहसन्निव ।

वारयामास घोरान्मा कल्पान्मे भैरवो यथा ॥ इति D पुस्तकेऽप्यस्ति ।

§ सृष्टा मन्त्रेण इति B and D.

दुद्रुवुस्ते भयप्रस्ता दृष्ट्वा तस्यातिपीडयन् ॥
 जयध्वजस्तु मतिमान् सस्मार जगतः पतिम् ।
 विष्णुं जयिष्णुं लोकादिमप्रमेयमनामयम् ।
 आतारं पुरुषं पूर्व्वं* श्रीपतिम्भीतवाससम् ॥
 ततः प्रादुरभूच्चक्रं सूर्यायुतसमप्रभम् ।
 आदेशाद्वासुदेवस्य भक्तानुग्रहणात्तदा† ॥
 जग्राह जगतां योनिं स्मृत्वा नारायणं नृपः ।
 प्राहिणोहे विदेहाय दानवेभ्यो यथा हरिः ॥
 सम्प्राप्य तस्य घोरस्य स्कन्धदेशं सुदर्शनम् ।
 पृथिव्यां पातयामास शिरोऽद्रिशिखराक्षति ॥‡
 तस्मिन् हते देवरिपौ शूराद्या भ्रातरौ नृपाः ।
 समाययुः पुरीं रम्यां भ्रातरञ्चाप्यपूजयन् ॥
 श्रुत्वाजगाम भगवाञ्जयध्वजपराक्रमम्§ ।
 कार्त्तवीर्यसुतं द्रष्टुं विश्वामित्रो महामुनिः ॥
 तमागतमथो दृष्ट्वा राजा सन्धान्तलोचनः¶ ॥

* सर्व्वमिति B.

† भक्तानुग्रहकारणादिति B and D.

‡ अतः परं B पुलके लोकोऽयं दृश्यते—

तस्मिन् चक्रं पुरा विष्णुसपथाराध्यं ब्रह्मरम् ।

यथादत्ताप तपञ्जादसुराणां विनाशकम् ॥

§ कृत्वा जयपराक्रममिति E and H.

¶ सन्धान्तलोचन इति B and D.

समावेश्यासने रम्ये पूजयामास भावतः ॥
 उवाच भगवन् घोरः प्रसादाद्भवतीऽसुरः ।
 निपातितो मया सोऽद्य* विदेहो दानवेश्वरः ॥
 त्वद्वाक्याच्छिवसन्देहो विष्णुं सत्त्वपराक्रमम् ।
 प्रपन्नः शरणं तेन प्रसादो मे कृतः शुभः ॥
 यश्चामि परमेशानं विष्णुं पद्मदलेक्षणम् ।
 कायङ्गेन विधानेन† सम्पूज्यो हरिरीश्वरः ॥
 कोऽयन्नारायणो देवः किंप्रभावश्च सुव्रत ।
 सर्वमेतन्ममाचक्ष्व परङ्घौतूहलं हि मे ॥

विश्वामित्र उवाच ।

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां यस्मिन्सर्व्वं यती जगत् ।
 स विष्णुः सर्व्वभूतात्मा तमान्वित्य विमुच्यते ॥
 यमक्षरात्परतरात्परं प्राङ्गुहाश्रयम्‡ ।
 आनन्दं परमं व्योम स वै नारायणः स्मृतः§ ॥
 नित्योदितो निर्विकल्पो नित्यानन्दो निरञ्जनः ।
 चतुर्व्यूहधरो विष्णुरव्यूहः प्रीच्यते स्वयम् ॥
 परमात्मा परन्धाम परं व्योम परं पदम् ।

* संख्ये इति B. मयास्त्रेण इति D.

† प्रकारेण इति B.

‡ गुहाश्रया इति B. गुहाश्रयमिति D. गुहा मनीषिणां परिशुद्धा बुद्धिरिति
 ब्रह्मराम्ये ।

§ स वै नारायण इत्यारभ्य परमात्मा परन्धाम इत्यन्तं B पुस्तके नास्ति ।

त्रिपादमक्षरं ब्रह्म तमाहुर्ब्रह्मवादिनः ॥
 स वासुदेवो विश्वात्मा योगात्मा पुरुषोत्तमः ।
 यस्यांशसम्भवो ब्रह्मा रुद्रोऽपि परमेश्वरः ॥
 स्ववर्षाश्रमधर्मैः* पुंसायं पुरुषोत्तमः ।
 अकामाहतभावेन† समाराध्यो न चान्यथा ॥
 एतावदुक्त्वा भगवान्विश्वामित्रो महातपाः ।
 शूराद्यैः पूजितो विप्रो जगामाथ स्वमाश्रमम् ॥
 अथ शूरादयो देवमयजन्त महेश्वरम् ।
 यज्ञेन यज्ञगम्यन्तं निष्कामा रुद्रमव्ययम् ॥
 तान्वसिष्ठस्तु भगवान्याजयामास धर्मवित् ।
 गौतमोऽगस्त्यश्चिश्च सर्व्वे रुद्रपराक्रमाः‡ ॥
 विश्वामित्रस्तु भगवाप्स्यध्वजमरिन्दमम् ।
 याजयासास भूतादिमादिदेवं जनार्दनम् ॥§
 तस्य यज्ञे महायोगी साक्षाद्देवः स्वयं हरिः ।
 आविरासीत्स भगवान्तदद्भुतमिवाभवत् ॥

* स्ववर्षाश्रमधर्मैः इति D.

† अकामाहतभावेन इति B. अकामाहतभावेन इति D. अकामाहतभावेन इति E and H.

‡ रुद्रपरायणा इति B and D.

§ अतः परं B पुस्तके श्रीकोऽधिको दृश्यते—

जयध्वजोऽपि तं विष्णुं रुद्रस्य परमां तनुम् ।

दूत्येवं सर्व्वदा बुद्धा यज्ञेनायजदप्युतम् ॥

य इमं शृणुयान्निवृत्तं जयध्वजपराक्रमम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे श्रीमद्विश्वामित्रोक्तं त्रयोविंशोऽध्यायः ।

—:—

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

जयध्वजस्य पुत्रोऽभूत्तालजङ्घ इति स्मृतः ।
शतं पुत्रास्तु तस्यासन्तालजङ्घा इति स्मृताः* ॥
तेषां ज्येष्ठो महावीर्यो वीतिहोत्रोऽभवन्नृपः ।
वृषप्रभृतयश्चान्ये यादवाः पुण्यकर्षिणः ॥
वृषो† वंशकरस्तेषां तस्य पुत्रोऽभवत्पुङ्गवः ।
मधोः पुत्रशतं त्वासीद्वृषणः‡ स्तस्य वंशभाक् ॥
वीतिहोत्रसुतश्चापि§ विश्रुतोऽनन्त इत्यतः¶ ॥
दुर्व्यस्तस्य पुत्रोऽभूत्सर्वशास्त्रविशारदः ॥

* प्रकौर्णिता इति B and D.

† वृषा इति B. वृषादंशकर इति D.

‡ कर्षण इति D. वृषण इति H.

§ सुतशासी इति B.

¶ ऽपनिरचक इति D. इत्युत इति E and H.

तस्य भार्या रूपवती गुणैः सर्वैरलङ्कता ।
 पतिव्रतासीत्पतिना स्वधर्मपरिपालिका ॥
 स कदाचिन्महाराजः* कालिन्दीतीरसंस्थिताम् ।
 अपश्यदुर्बुध्नीं देवीं गायन्तीं मधुरश्रुतिम्† ॥
 ततः कामाहतमनास्तत्समीपमुपेत्य वै ।
 प्रोवाच सुचिरह्वालं देवि रन्तुं मयार्हसि ॥
 सा देवी नृपतिं दृष्ट्वा रूपलावण्यसंयुतम् ।
 रेमे तेन विरह्वालं कामदेवमिवापरम् ।
 कालात्प्रबुद्धो राजा तामुर्बुध्नीं‡ प्राह शोभनाम् ।
 गमिष्यामि पुरीं रम्यां हसन्तीत्यब्रवीद्वचः ॥
 न ह्येतेनोपभोगेन§ भवतो राजसुन्दर ।
 प्रीतिः सञ्जायते मङ्गलं स्यात्तव्यं वत्सरं पुनः ॥
 तामब्रवीत्स मतिमान् गत्वा शीघ्रतरं पुरीम् ।
 आगमिष्यामि भूयोऽच तन्मेऽनुप्राप्तुमर्हसि ॥
 तमब्रवीत्सा सुभगा तथा कुरु विश्राम्यते ।
 नान्ययाप्सरसा तावद्रन्तव्यश्ववता पुनः ॥
 प्रामित्युक्त्वा ययौ तूर्णं पुरीं परमशोभनाम् ।
 गत्वा पतिव्रतां पत्नीं दृष्ट्वा भीतोऽभवन्नृपः ॥

* कदाचिन्महाराजः इति B.

† मधुरस्वरामिति B.

‡ राजासावर्बुध्नीमिति B.

§ न ह्येतेनोपभोगेनेति B.

संप्रेक्ष सा गुणवती भार्या तस्य पतिव्रता ।
भीतं प्रसन्नया प्राह* वाचा पीनपयोधरा ॥
स्वामिन् किमत्रभवतो भीतिरथ प्रवर्त्तते ।
तद्ब्रूहि मे यथातत्त्वं† न रात्रा‡ः कीर्त्तये त्विदम् ॥
स तस्या वाक्यमाकर्ष्य सज्जावनतमानसः ।
नोवाच किञ्चिन्नृपतिर्नानदृष्ट्या विवेद सा ॥
न भेतव्यं त्वया राजन् कार्यं पापविशोधनम् ।
भीते त्वयि महाराज राष्ट्रन्ते नाशमेष्यति ॥
ततः‡ स राजा द्युतिमान्निर्गत्य तु पुरास्ततः ।
गत्वा कख्वात्रमं पुष्टं दृष्ट्वा तत्र महामुनिम् ।
निश्चय्य॥ कखवदनाप्रायश्चित्तविधिं शुभम् ।
जगाम ह्रिमवत्पृष्ठं समुद्दिष्टं॥ महाबलः ॥
सोऽपश्यत्पथि## राजेन्द्रो गन्धर्व्ववरमुत्तमम् ।
भ्राजमानं त्रिया व्योम्नि भूषितं दिव्यमालया ॥
वीक्ष्य१११ मालामभिचक्रः सस्माराप्सरसं वराम् ।

● भीतं प्राह प्रसन्नेवेति A, E and H.

† तद्ब्रूवौहि यथातत्त्वमिति A.

‡ रात्रादिति B.

§ तदेति B.

॥ निर्दिश्य इति A, E and H.

॥ ह्रिमवत्पार्श्वं समुद्दिश्य इति B and D.

सोऽपश्यदव इति E, G and H.

†† वीक्ष्यमाषो अमिचक्र इति E and H.

उर्व्वशीन्तां मनसक्रे तस्या एवेयमर्हति ॥
 सोऽतीव कामुको राजा गन्धर्व्वेणाथ तेन हि ।
 चकार सुमहद्युद्धं मालामादातुमुद्यतः ॥
 विजित्य समरे मालां गृहीत्वा दुर्व्वयो द्विजाः ।
 जगाम तामप्सरसङ्घालिन्दीन्द्रष्टुमादरात् ॥
 अदृष्ट्वाप्सरसं तत्र कामवाणाभिपीडितः ।
 बभ्राम सकलां पृथ्वीं सप्तहीपसमन्विताम् ॥
 आक्रम्य हिमवत्पार्श्वंमुर्व्वशीदर्शनोत्सुकः ।
 जगाम शैलप्रवरं हेमकूटमिति श्रुतम्* ॥
 तत्र तत्राप्सरोवर्या दृष्ट्वा तं सिंहविक्रमम् ।
 कामं सन्दधिरे घोरं भूषितं चित्रमालया ॥
 संस्मरन्मुर्व्वशीवाक्यं तस्यां संसक्तमानसः ।
 न पश्यति स्म ताः सर्वा गिरेः शृङ्गाणि जम्बिवान् ॥
 तत्राप्यप्सरसन्दिव्यामदृष्ट्वा कामपीडितः ।
 देवलोकं महामेढं ययौ देवपराक्रमः ॥
 स तत्र मानसं नाम सरस्त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 भेजे शृङ्गमतिक्रम्य† स्वबाहुबलभावितः ॥
 तस्य तीरेषु‡ सुभगाश्चरन्तीमतिलाससाम् ।
 दृष्टवाननवद्याङ्गीं तस्यै मालान्ददौ पुनः ॥

* श्रुतमिति A, D, E and H.

† महामात्यतिक्रम्य इति B.

‡ स तत्र तीरे इति B.

स मालया तदा देवीं भूषितां प्रेक्ष्य मोहितः ।
 रेने* कृतार्थमात्मानं जानानः सुचिरन्तया† ॥
 अथोर्व्वशी राजवर्यं रतान्ते वाक्प्रमन्नवीत् ।
 किं हतं भवता वीर पुरीङ्गत्वा तदा‡ वृष ॥
 स तस्यै सर्व्वमाचष्ट पद्मया यत्प्रसुदीरितम् ।
 कण्वस्यः दर्शनञ्चैव मालापहरणं तथा ॥
 श्रुत्वैतद्दगाङ्गतन्तेन गच्छेत्याह हितैषिणी ।
 शापन्दास्यति§ ते कण्वो ममापि भवतः प्रिया ॥
 तयासहस्रवहाराजः प्रीतोऽपि मदमोहितः ।
 न च तत्कृतवान्वाक्प्रं॥ तत्र संन्यस्तमानसः ॥
 तदोर्व्वशी कामरूपा राज्ञे स्वं रूपमुत्कटम् ।
 सुरोमग्रम्पिङ्गलाक्षं दर्शयामास सर्व्वदा ॥
 तस्यां त्रिरक्तचेतस्कः स्मृत्वा कण्वाभिभाषितम् ।
 धिङ्गामिति विनिश्चित्य तपः कर्त्तुं॥ समारभत् ॥
 संवत्सरद्वादशकं क्रन्दन्मूलफलाशनः ।
 भूय एव द्वादशकं वायुभक्षोऽभवन्नृपः ॥

* रेने इति B.

† नमः सुचिरं यथा इति D.

‡ वृषा इति B.

§ शापन्दादातीति A, D, E and H.

¶ न तत्याजाथ तत्यार्चमिति B and D.

॥ विनिश्चित्य तपः कर्त्तुं ततः कर्त्तुमिति A. समारभत इति चाङ् ।

गत्वा कखात्रमं भीत्या# तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ।
 वासमस्तरसा भूयस्तपोयोगमनुत्तमम् ॥
 वीक्ष्य तं राजशार्दूलं प्रसन्नो भगवानृषिः ।
 कर्तुंकामो हि निर्वीजं तस्याघमिदमब्रवीत् ॥

कख उवाच ।

गच्छ वाराणसीं दिव्यामीश्वराध्वपितां पुरीम् ।
 आस्ते मोषयितुं लोकां तत्र देवो महेश्वरः ॥-
 ज्ञात्वा सन्तर्ष्य विधिवद्भ्रायां देवताः पितॄन् ।
 दृष्ट्वा विश्वेश्वरं लिङ्गं किस्विन्नाभोऽस्य चषात् ॥
 प्रथम्य शिरसा कखमनुज्ञाप्य च दुर्जयः ।
 वाराणस्यां हरं† दृष्ट्वा पापान्मुक्तोऽभवत्ततः ॥
 जगाम स्वपुरीं ‡ भ्रां‡ पालयामास मेदिनीम्§ ।
 याजयामास तं कखो याचितो वृषया मुनिः ॥
 तस्य पुत्रीऽथ मतिमान् सुप्रतीक इति स्मृतः॥
 बभूव जातमात्रं तं राजानमुपतस्थिरे ॥
 चर्ष्यशास्त्र महावीर्याः सप्त देवसुतोपमाः ।
 कान्या जगृह्णिरे सर्वा गन्धर्वीं दयिता द्विजाः ॥

-
- * प्रीयेति B.
 † त्रिवमिति B.
 ‡ रन्मामिति B.
 § धर्मत इति B.
 ¶ सुप्रीत इति विभुत इति B.

एष वः कथितः सम्यक्सहस्रजितउत्तमः ।
वंशः पापहरो नृषां क्रोष्टोरपि निबोधत ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे राजवंशानुकीर्तने चतुर्विंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।*

क्रोष्टोरिकोऽभवत्पुत्रो वप्सवानिति विन्धुतः ।
तस्य पुत्रोऽभवच्छान्तिः कुशिकाःस्तक्षुतोऽभवत् ॥
कुशिकादभवत्पुत्रो नाम्ना चित्ररथो बली ।
अथ चैत्ररथिलोके शशविन्दुरिति‡ स्मृतः ॥
तस्य पुत्रः पृथुयशा राजाभूत्तन्मतत्परः ।
पृथुकर्मा§ च तत्पुत्रः तस्मात्पृथुजयोऽभवत् ॥
पृथुकीर्त्तिरभूत्तस्मात्पृथुदानस्ततोऽभवत् ।
पृथुश्रवास्तस्य पुत्रस्तस्यासीत्पृथुसत्तमः ॥
उग्रनास्तस्य पुत्रोऽभूच्छतेषुस्तक्षुतोऽभवत् ।

* एतत् A पुत्रके नाम्नि ।

† कुशिकुरिति D.

‡ शशविन्दुरिति E, G and H.

§ पृथुवर्मा इति H.

तस्माद्दे० रुक्मकवचः परावृत्तश्च तस्मृतः ॥
 परावृत्तस्मृतो जज्ञे यामघो लोकविश्रुतः ।
 तस्माद्द्विदर्भः सञ्जज्ञे विदर्भात्कृथकीशिकी ।
 लोमपादः†स्मृतीयसु बभ्रुस्तस्यात्मजो नृपः‡ ॥
 धृतिस्तस्याभवत्पुत्रः श्वेत§स्तस्याप्यभूत्सुतः ।
 श्वेतस्वर्ण पुत्रो बलवान्नाम्ना विश्वसहः स्मृतः॥ ॥
 तस्य पुत्रो महावीर्यः प्रभावात्कीशिकः स्मृतः॥॥ ।
 अभूत्तस्य सुतो धीमान् सुमन्तश्च ततोऽनलः†† ॥
 अनलस्य‡‡ सुतः श्वेनिः श्वेनेरन्येऽभवन्सुतराः ।
 तेषां प्रधानो द्युतिमान्वपुष्मान्तस्सुतोऽभवत् ॥
 वपुष्मते वृहत्शेधाः श्रीदेवस्तस्सुतोऽभवत् ।
 तस्य वीतरथो विप्रा रुद्रभक्तो महाबलः ॥
 क्रथस्याप्यभवत्कुन्ति§§वृष्णिस्तस्याभवत्सुतः ।

• तस्माद्द्विदिति B.

† लोमपाद इति D.

‡ लोमपादस्मृतो यस्तु रुद्रस्तस्यात्मजोऽभवदिति B.

§ श्वेत इति B. श्वेत इति D.

¶ श्वेतस्वर्ण इति B.

॥ श्वेत इति B.

•• प्रभावात् कीशिकसत इति B.

†† सुमन्सुत्सुतोऽनल इति B. ततोऽनल इति E, G and H.

‡‡ अनलस्य इति E, G and H.

§§ कुन्ती इति E and H.

तस्मान्नवरथो नाम बभूव सुमहाबलः ॥
 कदाचिन्मृगयां यातो दृष्ट्वा राक्षसमूर्जितम् ।
 दुद्राव महताविष्टो भयेन मुनिपुङ्गवाः ॥
 अन्वधावत संक्रुधे राक्षसस्तं महाबलः ।
 दुर्योधनेऽग्निसंकाशः शूलासक्तमहाकरः ॥
 राजा नवरथो भीतो नातिदूरादवस्थितम् ।
 अपश्यत्परमं स्थानं सरस्वत्याः सुगोपितम् ॥
 स तद्देगेन महता सम्प्राप्य मतिमान्नृपः ।
 ववन्दे शिरसा दृष्ट्वा साक्षाद्देवीं सरस्वतीम् ॥
 तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिर्ब्रह्मालिरमित्तजित् ।
 पपात दण्डवद्भूमौ त्वामहं शरणङ्गतः ॥
 नमस्यामि महादेवीं साक्षाद्देवीं सरस्वतीम् ।
 वाग्देवतामनाद्यन्तामीश्वरीं ब्रह्मचारिणीम् ॥
 नमस्ये जगतां योनिं योगिनीं परमां कलाम् ।
 हिरण्यगर्भसम्भूतां* चिनेत्रां चन्द्रशेखराम् ॥
 नमस्ये परमानन्दाच्चित्कलां ब्रह्मरूपिणीम् ।
 पाहि मां परमेशानि भीतं शरणमागतम् ॥
 एतस्मिन्नन्तरे क्रुधे राजानं राक्षसेश्वरः ।
 हस्तुं समागतः स्थानं यत्र देवी सरस्वती ॥ २०

* हिरण्यगर्भमहिषीमिति B and D.

समुद्यम्य तथा* शूलं प्रविष्टो बलगर्भितः† ।
 त्रिलोकमातुर्हि स्थानं शशाङ्कादित्यसन्निभम् ॥
 तदन्तरे महद्भूतं युगान्तादित्यसन्निभम् ।
 शूलेनोरसि निर्भयं पातयामास तन्भुवि ॥
 गच्छेत्साह महाराज न स्यात्तव्यं त्वया पुनः ।
 इदानीं निर्भयस्तूर्णं स्थानेऽस्मिन्नाक्षसो हतः ॥
 ततः प्रणम्य हृष्टात्मा राजा नवरथः परम् ।
 पुरीं जगाम विप्रेन्द्राः पुरन्दरपुरीपमाम् ॥
 स्थापयामास देवेशीन्तत्र भक्तिसमन्वितः ।
 ईजे च विविधैर्यज्ञैर्हीमैर्हैवीं सरस्वतीम् ॥
 तस्य चासीद्दशरथः पुत्रः परमधार्मिकः ।
 देव्या भक्तो महातेजाः शकुनिस्तस्य चात्मजः ॥
 तस्मात्कुरुष्वः सन्भूतो देवरातोऽभवत्ततः ।
 ईजे स चाश्वमेधेन देवचक्रचक्रः तत्सुतः ॥
 मधुस्तस्य तु दायादस्तस्मात्कुरुजायतः‡ ।
 पुत्रद्वयमभूत्तस्य सुत्रामा चानुरिव च ॥
 अनोसु प्रियगोत्रोऽभूत्पाञ्चशुस्तस्य च रिक्थभाक् ।

-
- तदा इति B. महाशूलमिति D.
  - † बलदर्पित इति B.
  - ‡ देवसेवक इति B.
  - § तस्मात्कुरुवशीऽभवदिति B.
  - ¶ कुरुक्षेत्रोऽभूदिति B and D.

अथांशोरन्धकोः* नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान् ।
 महात्मा दाननिरतो धनुर्वेदविदां वरः ।
 स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्चने रतः ।
 शास्त्रं प्रवर्त्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रुतम् ॥ ५०
 तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्वतानाञ्च शोभनम् ।
 प्रवर्त्तते महच्छास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम् ।
 सात्वतस्तस्य पुत्रोऽभूत्सर्वशास्त्रविशारदः ।
 पुण्यश्लोको महाराजस्तेन वै तत्रवर्त्तितम् ॥
 सात्वतान्सत्वसम्पन्नाङ्गौशल्या सुषुवे सुतान् ॥†
 अन्धकां वै महाभोजं वृष्णिन्देवावृधं नृपम् ।
 ज्येष्ठञ्च भजमानास्यं धनुर्वेदविदां वरम् ॥
 तेषां देवावृधो राजा चचार परमन्तपः ।
 पुत्रः सर्व्वगुणोपेतो मम भूयादिति प्रभुः ॥
 तस्य बभ्रुरिति ख्यातः पुण्यश्लोकोऽभवन्नृपः ।
 धार्मिको रूपसम्पन्नस्तस्वन्नानरतः सदा ॥
 भजमानाः त्रियन्दिव्यां‡ भजमानाद्विजज्ञिरे ।
 तेषां प्रधानी विख्याती निमिः कृकण एव च§ ॥
 महाभोजकुले जाता भोजा वैमादकास्तथा ।

* अथांशोः सात्वत इति B. सत्वतो नाम इति D. साधक इति E.

† सात्वतान्सत्वसम्पन्नं कौशल्या सुषुवे सुतमिति G.

‡ भजमानस्य वृष्ण्यमिति B. भजमानस्य संशायामिति D.

§ अग्निः कृकण एव च इति G. कृतक इति D.

वृष्णेः* सुमित्रो बलवाननमित्रस्त्रिमिस्तथा ।
 अनमित्रादभूच्चित्रो निघ्नस्य द्वौ बभूवतुः ।
 प्रसेनसु महाभागः सत्राजिनाम चोत्तमः ॥
 अनमित्राक्षिनि†र्ज्जने कनिष्ठो वृष्णिनन्दनात् ।
 सत्यवाक् सत्यसम्पन्नः सत्यकस्तत्सुतोऽभवत् ॥
 सात्यकिर्युधानसु तस्यासङ्गोऽभवत्सुतः‡ ।
 कुण्डस्तस्य§ सुतो धीमान्तस्य पुत्रो युगन्धरः ॥
 माथ्यां वृष्णिः सुतो जन्ने वृष्णेर्वै यदुनन्दनः ।
 जन्नाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्कश्चित्रकसु हि ॥
 श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्यामविन्दत ।
 तस्यामजनयत्पुत्रमक्रूरं नाम धार्मिकम् ॥
 उपमङ्गुं तथा मङ्गुम् ॥ अन्ये च बहवः सुताः ।
 अक्रूरस्य स्मृतः पुत्रो ॥ देववानिति विश्रुतः ॥
 उपदेवस्य देवात्मा** तयोर्विश्वप्रमाथिनौ ।
 चित्रकस्याभवत्पुत्रः पृथुर्विपृथुरेव च ॥

* वृष्णेः सुत इति D. विश्वोः सुत इति E. विश्वोः सुत इति H.

† चित्रिरिति D. चित्रिरिति E and H.

‡ वसुधा इति E and H.

§ कालस्येति B. कुण्डस्तस्य इति D.

॥ उपमङ्गुस्य मङ्गुरिति B.

॥ सुतो जन्ने इति B.

** पुण्यात्मा इति B.

अश्वधीवः सुबाहुश्च सुधाश्वकगवेक्षकौ* ।
 अश्वकस्य सुतायान्तु† लेभे च चतुरः सुतान् ॥
 कुकुरं भजमानश्च शमीकं बलगर्भितम् ।
 कुकुरस्य सुतो वृष्णिवृष्णोस्तु‡ तनयोऽभवत् ॥
 कपोतरोमा विख्यातस्तस्य पुत्रो विलोमकः§ ।
 तस्यासीत्सुम्बुरुसखा विहागपुत्रस्तमः¶ किल ।
 तमस्याप्यभवत्पुत्रस्तथैवानकदुन्दुभिः ॥
 स गोवर्द्धनमासाद्य तताप विपुलन्तपः ।
 वरन्तस्मै ददौ देवो ब्रह्मा लोकमहेश्वरः ॥
 वंशस्ते चाक्षया कीर्त्तिर्ज्ञानयोगस्तथोत्तमः ।
 गुरोरप्यधिकं विप्राः कामरूपित्वमेव च ॥
 स लब्ध्वा वरमव्यग्रो वरेष्वाहृषवाहनम् ।
 पूजयामास गानेन स्थापुं त्रिदशपूजितम् ॥
 तस्य गानरतस्याथ॥ भगवानम्बिकापतिः ।
 कन्यारत्नं ददौ देवो दुर्लभं त्रिदशैरपि ॥
 तथा स सङ्गतो राजा गानयोगमनुत्तमम् ।

* सुपाश्वकगवेक्षौ इति B.

† अश्वकास्कासद्विहा इति B and D.

‡ वृष्णिवृष्णोस्तु इति E, G and H.

§ कपोतनामा विपुलस्तस्य पुत्रो विलोमकः इति B.

¶ पुत्रोत्तमः इति B and D.

॥ तस्य गानेन वश्याऽथ इति B.

अशिक्षयदमित्त्रन्नः प्रियान्तां भ्रान्तलोचनाम् ॥
 तस्यामुत्पादयामास सुभुजं नाम शोभनम् ।
 रूपलावण्यसम्पन्नां क्रीमतीमिति* कन्यकाम् ॥
 ततस्तं जननी पुत्रं बाण्ये वयसि शोभनम् ।
 शिक्षयामास विधिवद्गानविद्याञ्च कन्यकाम् ॥
 कृतोपनयनो वेदानधीत्य विधिवद्गुरोः ।
 उहवाहात्मजां कन्यां गन्धर्व्वीणान्तु मानसीम् ॥
 तस्यामुत्पादयामास पञ्च पुत्राननुत्तमान् ।
 वीणावादनतत्त्वज्ञानं गानशास्त्रविशारदान् ॥
 पुत्रैः पीत्रैः सपत्नीको राजा गानविशारदः ।
 पूजयामास गानेन देवं त्रिपुरनाशनम् ॥
 क्रीमतीश्चारुसर्व्वार्द्धीं श्रीमिवायतलोचनाम्† ।
 सुबाहुनामा गन्धर्व्वस्तामादाय ययौ पुरीम् ॥
 तस्यामप्यभवन् पुत्रा गन्धर्व्वस्य सुतेजसः ।
 सुषेणधीरसुग्रीवसुभोजनरवाहनाः ॥
 अथासीदभिजित्पुत्रसन्दनोदकदुन्दुभिः‡ ।
 पुनर्वसुश्चाभिजितः सम्बभूवाहुकस्ततः§ ॥
 आहुकस्ये।ग्रसेनश्च देवकश्च द्विजात्तमाः ।

* क्रीमतीमपीति B.

† क्रीमती चापि या कन्याः श्रीमिवायतलोचना इति B and D.

‡ शौरस्थानकदुन्दुभिरिति B.

§ सम्बभूवाहुकः सुत इति B.

देवकस्य सुता वीरा जज्ञिरे त्रिदशोपमाः ।
 देवानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः ॥
 तेषां स्वसारः सप्तासन्वसुदेवाय ता ददौ ।
 घृतदेवोपदेवा* च तथान्या देवरक्षिता ।
 श्रीदेवा शान्तिदेवा च सहदेवा च सुव्रता ।
 देवकी चापि तासान्तु वरिष्ठाभूत्सुमध्यमा ॥
 उग्रसेनस्य पुत्रोऽभूत्प्रयोधः कंस एव च ।
 सुभूमि† राष्ट्रपालश्च तुष्टिमाञ्छुःपुरेव‡ च ॥
 भजमानादभूत्पुत्रः प्रख्यातोऽसौ विदूरथः ।
 तस्य सूरसमस्तस्त्रात्प्रतिचक्रश्च तत्सुतः§ ॥
 स्वयं भोजस्ततस्तस्माद्दात्रीकः शत्रुतापनः ।
 कृतवर्माथ तत्पुत्रः शूरसेनः सुतोऽभवत् ॥
 वसुदेवोऽथ तत्पुत्रो नित्यं धर्मपरायणः ॥
 वसुदेवान्महाबाहुर्वासुदेवो जगद्गुरुः ।
 बभूव देवकीपुत्रो देवैरभ्यर्थितो हरिः ॥
 रोहिणी च महाभागा वसुदेवस्य शोभना ।

* इकदेव्युपदेवोति B. इकदेवोपदेशोति G.

† सुधीमा इति B.

‡ चक्षुरेव इति B.

§ प्रतिचक्रसतोऽभवदिति B.

¶ देवसत्सुतः स्युत इति B.

॥ स शूरसत्सुतोधीमान्वासुदेवोऽथ तत्सुत इति B.

असूत पत्नी सङ्घर्षं रामं ज्येष्ठं हलायुधम् ॥
 स एव परमात्मासौ वासुदेवो जगन्मयः ।
 हलायुधः स्वयं साक्षाच्छेषः सङ्घर्षणः प्रभुः ॥
 भृगुशपच्छलेनैव मानयन्मानुषीं तनुम् ।*
 बभूव तस्यां देवक्यां रोहिण्यामपि माधवः ॥
 उमादेहसमुद्भूता† योगनिद्रा च कौशिकी ।
 नियोगाद्वासुदेवस्य यथादातनया त्वभूत् ॥
 ये चान्ये वसुदेवस्य वासुदेवाग्रजाः सुताः ।
 प्रागेव कंसस्तान्सर्व्वीञ्जघान मुनिसत्तमाः‡ ॥
 सुषेणश्च ततो दायी भद्रसेनो§ महाबलः ।
 वज्रदन्धी भद्रसेनः¶ कीर्त्तिमानपि पूजितः॥ ॥
 हतेष्वेतेषु सर्व्वेषु रोहिणी वसुदेवतः ।
 असूत रामं लोकेशं बलभद्रं हलायुधम् ।
 जातेऽथ रामे देवानामादिमात्मानमश्रुतम् ।
 असूत देवकी कृष्णं श्रीवत्साङ्कितवचसम्** ॥

* एतद्वचस्यं B पुस्तके न दृश्यते ।

† उमा देवी समुद्भूता इति B.

‡ मुनिपुङ्गवा इति B.

§ ततोदापिर्भद्रसेन इति B.

¶ अश्रुदाधी भद्रदासः इति B.

॥ पूर्व्वज इति B.

** श्रीवत्सङ्कतवचसमिति B.

रिवती नाम रामस्य भार्यासीत्सुगुणान्विता ।
 तस्यामुत्पादयामास पुत्री द्वौ निशितोत्सुकौ* ॥
 षोडशस्त्रीसहस्राणि कृष्णस्याक्लिष्टकर्म्मणः ।
 बभूवुस्त्रात्मजास्तासु शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 चारुदेणः सुचारुश्च चारुवेषो यशोधरः ।
 चारुश्रवास्चारुयशः प्रद्युम्नः साम्बएव च ॥
 रुक्मिण्यां वासुदेवस्य महाबलपराक्रमाः ।
 विशिष्टाः सर्व्वपुत्राणां सम्बभूवुरिमे सुताः ॥
 तान्दृष्ट्वा तनयान्वीराश्रीक्मिषेयास्त्रनार्हनात् ।
 जाम्बवत्यब्रवीत्कृष्णं भार्या तस्य शुचिस्मिता ॥
 मम त्वं पुण्डरीकाक्ष विशिष्टगुणवत्तरम्† ।
 सुरेशसन्धितं‡ पुत्रं देहि दानवसूदन ॥
 जाम्बवत्या वचः श्रुत्वा जगन्नाथः स्वयं हरिः ।
 समारभे तपः कर्त्तुं तपोनिधिररिन्दमः ॥
 तच्छृणुध्वं मुनिश्रेष्ठा यथासौ देवकीसुतः ।
 दृष्ट्वा लेभे सुतं रुद्रं तस्मा तीव्रश्रद्धतपः ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे बटुवंशानुकीर्त्तने चतुर्विंशोऽध्यायः ।

—०—

* निशयोत्सुकौ इति D. निषयोत्सुकौ इति E.

† विशिष्टं गुणवत्तरमिति B.

‡ सुरेशसदृशमिति B.

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अथ देवी हृषीकेशो भगवान्पुरुषोत्तमः ।
तताप चोरं पुत्रार्थं निधानं तपसस्तपः* ॥
स्त्रेच्छयाप्यवतीर्णोऽसौ कृतकृत्योऽपि विश्वसृक्† ।
चचार स्वात्मनो मूलं बोधयन्परमेश्वरम्‡ ॥
जगाम योगिभिर्जुष्टं नानापद्मिसमाकुलम् ।
आश्रमन्तूपमन्योर्वै मुनीन्द्रस्य महात्मनः ।
पतञ्जिराजमारूढः सुपर्णमतितेजसम् ।
शङ्खचक्रगदापाणिः श्रीवत्साङ्घितलक्षणः ।
नानाद्रुमलताकीर्णं नानापुष्पोपशोभितम्§ ॥
ऋषीणामाश्रमैर्जुष्टं वेदघोषनिनादितम् ।
सिंहर्चशरभाकीर्णं शार्दूलगजसंयुतम् ¶ ॥
विमलस्त्रादुपानीयैः सरोभिरुपशोभितम् ।
आरामैर्विविधैर्जुष्टं देवतायतनैः शुभैः ।
ऋषिभिर्ऋषिपुत्रैश्च महामुनिगणैस्तथा ।

* तपसान्तप इति B.

† विश्वसृगिति B.

‡ भावमैश्वरमिति B.

§ शार्दूलगजसङ्घनिति B.

¶ एष श्लोकः B पुस्तके नास्ति ।

वेदाध्ययनसम्पन्नैः सेवितस्त्राग्निहोत्रिभिः ।
 योगिभिर्ध्याननिरतैर्नासाग्रग्यस्तलोचनैः ।
 उपेतं सर्व्वतः पुष्यं ज्ञानिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 नदीभिरभितोशुष्टं जापकैर्ब्रह्मवादिभिः ।
 सेवितं तापसैः पुष्यैरीशाराधनतत्परैः ।
 प्रशान्तैः सत्यसङ्गल्पैर्निःशोकैर्निरुपद्रवैः* ।
 भस्मावदातसर्व्वार्ह्वैः रुद्रजाप्यपरायणैः ।
 मुञ्चितैर्जटिलैः शुद्धैस्तथान्यैश्च शिखाजटैः ।
 सेवितं तापसैर्नित्यं ज्ञानिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥
 तत्राश्रमवरे‡ रम्ये सिद्धाश्रमविभूषिते ।
 गङ्गा भगवती§ नित्यं वहत्येवाघनाशिनी ॥
 स तत्र वीक्ष्य ॥ विख्याता तापसान्वीतकल्पान् ।
 प्रणामेनाथ वचसा पूजयामास माधवः ॥
 तन्ते दृष्ट्वा जगद्योनिं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
 प्रथेमुर्भक्तिसंयुक्ता योगिनां परमं गुरुम् ॥
 स्तुवन्ति वैदिकैर्भक्तैः कृत्वा हृदि सनातनम् ।
 प्राचुरन्योन्यमव्यक्तमादिदेवं महामुनिम् ॥

* निरुपद्रवैरिति E and H.

† न्यासिभिरिति B.

‡ तदाश्रमवरे इति B.

§ भागीरथीति B.

॥ स तामुद्दिश्य इति B.

अयं स भगवानेकः साक्षी नारायणः परः ।
 आगच्छत्यधुना देवः प्रधानपुरुषः* स्वयम् ॥
 अयमेवाव्ययः स्रष्टा संहर्ता चैव रक्षकः ।
 अमूर्त्तमूर्त्तिमान् भूत्वा मुनीन्द्रष्टुमिहागतः ॥
 एष धाता विधाता च समागच्छति सर्व्वगः ।
 अनादिरक्षयोऽनन्तो महाभूतो महेश्वरः ॥
 श्रुत्वा बुद्ध्वा हरिस्तीर्षां वचांसि वचनातिगः ।
 ययौ स तूर्त्तं गोविन्दः† स्थानं तस्य महात्मनः ॥
 उपस्यश्लाय भावेन तीर्थे तीर्थे स यादवः ।
 चकार देवकीसूनुर्देवर्षिपितृतर्पणम् ॥
 नदीनां तीरसंस्थाने स्थापितानि मुनीश्वरैः ।
 लिङ्गानि पूजयामास शम्भोरमिततेजसः ॥
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा समायान्तं यत्र यत्र‡ जनार्दनम् ।
 पूजयाञ्चक्रिरे पुष्यैरक्षतैस्तन्निवासिनः ॥
 समीक्ष्य वासुदेवन्तं शार्ङ्गशङ्खासिधारिणम् ।
 तस्थिरे निश्चलाः सर्व्वे शुभाङ्गाऽ‡ यतमानसाः¶ ॥
 यानि तत्रारुहन्तूणां मानसानि जनार्दनम् ।

* पुराणः पुरुष इति B, E and H.

† भगवानिति B.

‡ तत्र तत्र इति B.

‡ शुभाङ्गावनतानना इति E and H.

¶ शुभाङ्गं तन्निवासिन इति B and D.

दृष्ट्वा समाहितान्यासन्निष्क्रामन्ति पुरा हरिम् ॥
 अथावगच्छ गङ्गायां कृत्वा देवर्षितर्पणम् ।
 आदाय पुष्यवर्ष्याणि मुनीन्द्रस्याविशद्गृहम् ॥
 दृष्ट्वा तं योगिनां श्रेष्ठं भस्मीदूलितविग्रहम् ।
 जटाचीरधरं शान्तं ननाम शिरसा मुनिम्* ॥
 आलोक्य कृष्णमायान्तं पूजयामास तत्त्ववित् ।
 आसने वासयामास† योगिनां‡ प्रथमातिथिम् ॥
 उवाच वचसां योनिष्कानीमः परमम्पदम् ।
 विश्वुमव्यक्तसंस्थानं शिथ्यभावेन संस्थितम् ॥
 स्वागतन्ते हृषीकेश सफलानि तपांसि नः ।
 यत्काचादेव विश्वात्मा महेहं विश्वुरागतः ॥
 त्वां न पश्यन्ति§ मुनयो यतन्तो¶ऽपीह योगिनः ।
 तादृशस्थानभवतः॥ किमागमनकारणम् ॥
 श्रुत्वापमन्योस्तद्वाक्यं भगवान्देवकीसुतः** ।
 व्याजहार महायोगी प्रसन्नं†† प्रणिपत्य तम् ॥

* महीमिति B.

† वासयामास इति E and H.

‡ योगिनामिति E and H.

§ त्वां नमस्करोति B.

¶ यतन् इत्यादि, यतमाना इति साधु ।

॥ तादृशस्थान भवत इति B. तावदाख्यादि भवत इति D.

** केशिमर्दन इति B.

†† वचनमिति B.

कृष्ण उवाच ।

भगवन्द्दृष्टुमिच्छामि गिरीशं कृत्तिवाससम् ।
 सम्प्राप्ती भवतः स्थानं भगवद्दर्शनोत्सुकः ॥
 कायं स भगवानीशो दृष्ट्वी योगविदां वरः ।
 मयाचिरेण कुत्राहं* दृष्ट्यामि तमुमापतिम् ॥
 प्रत्याह† भगवानुक्त्वा दृश्यते परमेश्वरः ।
 भक्त्यैवोपेण तपसा तत्कुरुष्वेह संयतः‡ ॥
 इहेश्वरं देवदेवं सुनीन्द्रा ब्रह्मवादिनः ।
 ध्यायन्त्याराधयन्त्येनं योगिनस्तापसाश्च ये§ ॥
 इह देवः सपत्नीको भगवान्वृषभध्वजः ।
 क्रीडते विविधैर्भूतैर्योगिभिः परिवारितः ॥
 इहाश्रमे पुरा रुद्रं तपस्तप्त्वा सुदारुणम् ।
 लेभे महेश्वराद्योगं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥
 इहैव भगवान्व्यासः कृष्णहैपायनः स्वयम् ।
 दृष्ट्वा तं परमेशानं॥ सध्ववान् ज्ञानमेश्वरम्॥ ॥

* पुत्रार्थमिति D.

† इत्याह इति B, E and H. वनेह भगवान् रुद्र इति D.

‡ यत्नत इति B.

§ ध्यायन्त्याराधयन्त्येनं योगिनस्तापसाश्च ये इति B.

॥ परमं ज्ञानमिति B, E and H.

॥ सध्ववाणीश्वरेश्वरमिति B, E and H.

इहाश्रमपदे* रम्ये तपस्त्राया कपर्दिनः† ।
 अविन्दन्पुत्रकाबुद्राक्षरयो भक्तिसंयुताः ॥
 इह देवा महादेवीं भवानीं च महेश्वरीम् ।
 संसुवन्तो महादेवः‡ निर्भया निर्वृतिं ययुः ॥
 इहाराध्य महादेवं सावर्षिस्तपतां वरः ।
 लब्धवान्परमं योगं अन्यकारत्वमुत्तमम् ॥
 प्रवर्त्तयामास स तां§ कृत्वा वै संहितां शुभाम् ॥
 द्विजः पौराणिकीं पुण्यां प्रसादेन॥ द्विजोत्तमैः ।##
 इहैव ख्यापितं शिष्यैर्वैशम्पायनभाषितम् ॥
 याज्ञवल्क्यो महायोगी दृष्ट्वा च तपसा हरम् ।
 चकार तन्नियोगेन योगशास्त्रमुत्तमम् ॥

* इहाश्रमवरे इति B.

† कपर्दिनमिति B.

‡ इहैव देवताः पूर्वे कालाज्ञीता महेश्वरम् । दृष्टवती हरं देवमिति B. इहैव देवताः पूर्वं कालाधिं वा महेश्वरमिति D.

§ शुभामिति B.

¶ द्विज इति B.

॥ पौराणिकीं सुपुण्यां सविशेषमिति B and D.

अतः परं B पुस्तकेऽधिकं दृश्यते—

इहैव संहितां दृष्ट्वा कानो यः त्रिप्रायिनः ।

महादेवचकारिणां पौराण्यं तन्नियोगतः ॥

इहैव सङ्ख्यां च ज्ञानानां पुरुषोत्तम ।

इह प्रवर्णितं पुण्यां दृष्ट्वा सविशेषमिति ॥

याज्ञवल्क्यो नाम पुराणं वेदसङ्गतम् । इति

इहैव भृगुणा पूर्व्वं तन्नापूर्व्वं महातपः* ।
 शुक्रो महेश्वरात्पुत्रो लब्धो योगविदां वरः ॥
 तस्मादिहैव देवेश तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।†
 द्रष्टुमर्हसि विश्वेशमुग्रश्रीमङ्गपर्द्दिनम् ॥
 एवमुक्त्वा ददौ ज्ञानमुपमन्थुर्महामुनिः ।
 व्रतं पाशुपतं योगं कृष्णायाक्लिष्टकर्म्मणे ॥
 स तेन मुनिवर्येण व्याहृतो मधुसूदनः ।
 तत्रैव तपसा देवं रुद्रमाराधयत्प्रभुः ‡ ॥
 भस्मीधूलितसर्वाङ्गी मुण्डो वल्कलसंयुतः ।
 जजाप रुद्रमनिशं शिवैकाहितमानसः ॥
 ततो बहुतिथे काले सोमः§ सोमार्चभूषणः ।
 अदृश्यत महादेवो व्योम्नि देव्या महेश्वरः ॥

किरीटिनं गदिनञ्चित्रमालं
 पिनाकिनं शूलिनन्देवदेवम् ।
 शार्दूलचर्माम्बरसंहताङ्गं
 देव्या महादेवमसौ ददर्शना ॥

* तन्ना वै परमं तपः इति B. तन्नापूर्व्वमित्यारभ्य तस्मादिहैव देवेश इत्यनं G पुस्तके नास्ति ।

† शुक्र इत्यारभ्य सुदुश्चरमित्यनं श्लोकार्द्धयं H पुस्तकं नास्ति ।

‡ प्रभुमिति B.

§ सोमः इति E and H.

¶ एव श्लोकः B पुस्तकं जननरश्लोकात्परं दृश्यते ।

प्रभुम्पुराणं पुरुषं पुरस्ता-
 त्सनातनं योगिनमीशितारम् ।
 अणोरणीयांसमनन्तशक्तिं
 प्राणेश्वरं शशुमसौ ददर्श ॥
 परश्वधासक्तकारं त्रिनेत्रं
 वृसिंहचर्मावृतभस्मगात्रम् ।
 समुद्गिरन्तं प्रणवं वृहन्तं
 सहस्रसूर्यप्रतिमन्ददर्श ॥
 न यस्य देवा न पितामहोऽपि
 नेन्द्रो न चाग्निर्वरुणो न मृत्युः ।
 प्रभावमद्यापि वदन्ति* रुद्रं
 तमादिदेवं पुरतो† ददर्श ॥
 तदान्वपश्यद्गिरिशस्य वामे
 स्वात्मानमव्यक्तमनन्तरूपम् ।
 सुवन्तमीशं बहुभिर्वचोभिः
 शङ्कासिचक्रान्वित‡हस्तमाद्यम् ॥
 कृताञ्जलिं दक्षिणतः सुरेशं
 हंसाधिरुद्रं पुरुषं ददर्श ।
 सुवानमीशस्य परम्प्रभावं

* विदन्ति इति D.

† प्रथत इति B.

‡ चक्रापित इति E and H.

पितामहं लोकगुरुं दिविस्थम् ॥
 गणेश्वरानर्कः सहस्रकल्पा-
 वन्दीश्वरादीनमितप्रभावान् ।
 त्रिलोकभर्तुः पुरतोऽन्वपश्य-
 त्कुमारमग्निप्रतिमं गणेशम् ॥
 मरीचिमत्रिम्युल्लहम्युल्लस्य-
 म्रचेतसन्देहमथापि कथम् ।
 पराशरन्तत्पुरतोवसिष्ठं
 स्वायम्भुवञ्चापि मनुन्ददर्श ॥
 तुष्टाव मन्त्रैरमरप्रधानं
 ब्रह्मास्त्रलिर्विष्णुरुदारबुद्धिः ।
 प्रणम्य देव्या गिरिशं स्वभक्त्या
 स्वात्मन्यथात्मानमसौ विचिन्त्य ॥

कृष्ण उवाच ।

नमोऽस्तु ते शाश्वत सर्व्वयोगः
 ब्रह्मादयस्त्वाष्टयः वदन्ति ।
 तमश्च सत्त्वश्च रजस्तमश्च ॥

-
- * गणेश्वरानर्क इति E and H.
 † विशाखमिति B.
 ‡ विश्वधोने इति B. सर्व्वधोने इति D.
 § ब्रह्माधिपन्वाष्टय इति B.
 ¶ तपश्च सत्त्वश्च रजस्तमश्च इति B. तमेव सर्व्वं रजस्तमश्च इति D.

त्वामिव सर्वं प्रवदन्ति सन्तः ॥
 त्वं ब्रह्मा हरिरथ विश्वकर्त्ता*
 संहर्त्ता दिनकरमण्डलाधिवासः ।
 प्राणस्त्वं हुतवहवासवादिभेदः
 त्वामेकं शरणमुपैमि देवमीशम् ॥
 साङ्गरास्वामगुणमथाहुरेकरूपं
 योगस्थं सततमुपासते हृदिस्थम् ।
 वेदास्वामभिदधतीह रुद्रमीशं†
 त्वामेकं शरणमुपैमि देवमीशम् ॥
 त्वत्पादे कुसुममथापि पद्ममेकं
 दत्त्वासौ भवति विमुक्तविश्वबन्धः ।
 सर्वाद्यं प्रणुदति सिद्धयोगिजुष्टं
 स्मृत्वा ते पदयुगलं भवत्प्रसादात् ॥

यस्याशेषविभागहीनममलं हृद्यन्तरावस्थितं
 ते त्वां योनि‡मनन्तमेकमचलं सत्त्वं परं सर्व्वगम् ।
 स्थानं प्राहुरनादिमध्यनिधनं यस्मादिदं जायते
 नित्यं त्वाहमुपैमि सत्यविभवं विश्वेश्वरन्तं शिवम् ॥
 श्रीनमो नीलकण्ठाय त्रिनेत्राय च रंहसे ।
 महादेवाय ते नित्यमीशानाय नमो नमः ॥

* विश्वयोनिरिति B. त्वमेव सर्वं रजस्रमच इति D.

† रुद्रमपिमिति B.

‡ तत्त्वं ज्योतिरिति B. यस्य ज्योतिरिति D.

नमः पिनाकिने तुभ्यं नमो मुण्डाय दक्षिणे ।
 नमस्ते वज्रहस्ताय दिम्बस्त्राय कपर्दिने ॥
 नमो भैरवनादाय कालरूपाय दंष्ट्रिणे ।
 नागयज्ञोपवीताय नमस्ते वज्ररेतसे* ॥
 नमोऽस्तु ते गिरीशाय स्नाहाकाराय ते नमः ।
 नमो मुक्तादृहासाय भीमाय च नमो नमः ॥
 नमस्ते कामनाशाय नमः कालप्रमाधिने ।
 नमो भैरववेषाय हराय च निषङ्गिणे ॥
 नमोऽस्तु ते त्र्यम्बकाय नमस्ते कृत्तिवाससे ।
 नमोऽम्बिकाधिपतये पशूनां† पतये नमः ॥
 नमस्ते व्योमरूपाय व्योमाधिपतये नमः ।
 नरनारीशरीराय साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तिने ॥
 नमो भैरवनाथाय देवानुगतलिङ्गिने ।
 कुमारगुरवे तुभ्यं‡ देवदेवाय ते नमः ॥
 नमो यन्त्राधिपतये नमस्ते ब्रह्मचारिणे ।
 ऋगव्याधाय महते ब्रह्माधिपतये नमः ॥
 नमो हंसाय§ विश्वाय मोहनाय नमो नमः ।
 योगिने योगगम्याय योगमायाय ते नमः ॥

* ब्रह्मरेतसे इति G and H. चार्करेतसे इति D.

† वज्रनामिति A, E and H.

‡ निम्बमिति B.

§ मोहाय इति B.

नमस्ते प्राणपालाय घण्टानादप्रियाय च ।
 कपालिने नमस्तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ॥
 नमो नमोऽस्तु ते तुभ्यं भूय एष नमो नमः ।
 मद्भ्रं सर्वात्मना कामान् प्रयच्छ परमेश्वर ॥

सूत उवाच ।*

एवं हि भक्त्या देवेशमभिष्टूयन्† स माधवः ।
 पपात पादयोर्विप्रा देवदेव्याः स दण्डवत् ॥
 उत्थाप्य भगवान् सोमः कृष्णं केशिनिषूदनम् ।
 बभाषे मधुरं वाक्यं मेघगम्भीरनिःस्वनः ॥
 किमर्थं पुण्डरीकाक्ष तप्यते भवता तपः‡ ।
 त्वमेव दाता सर्वेषां कामानां कर्मणामिह§ ॥
 त्वं हि सा परमा मूर्त्तिर्मम नारायणाङ्गया ।
 न विना त्वां जगत्सर्व्वं¶ विद्यते पुरुषोत्तम ॥
 वेत्थ नारायणानन्तमात्मानं परमेश्वरम्॥ ।
 महादेवं महायोगं स्वेन** योगेन केशव ।
 श्रुत्वा तद्वचनं कृष्णः प्रहसन्वै वृषध्वजम् ।

* एतत् B पुलके नास्ति ।

† अभिसृज्य इति E and H.

‡ तपसस्तं त्वयाव्यय इति B.

§ कामिणामिह इति B.

¶ नागवासं त्वया तात इति B.

॥ पुरुषोत्तममिति B.

** वेग इति B.

उवाचान्वीक्ष्य विश्वेशन्देवीञ्च हिमशैलजाम् ॥
 ज्ञातं हि भवता सर्वं खेन योगेन शङ्कर ।
 इच्छाम्यात्मसमं पुत्रं त्वद्भक्तन्देहि शङ्कर ॥
 तथास्वित्वाह विश्वात्मा प्रहृष्टमनसा हरः ।
 देवीमालोक्य गिरिजां केशवं परिषष्वजे ।
 ततः सा जगतां माता शङ्करार्धशरीरिणी ।
 व्याजहार हृषीकेशं देवी हिमगिरीन्द्रजा ॥
 अहं* जाने तवानन्त निश्चलां सर्वदाच्युत ।
 अनन्यामीश्वरे भक्तिमात्मन्यपि च केशव ।
 त्वं हि नारायणः साक्षात्सर्वात्मा पुरुषोत्तमः †
 प्रार्थितो देवतैः पूर्वं सञ्जातो देवकीसुतः ॥
 पश्य त्वमात्मनात्मानमात्मानं मम सम्प्रति ‡ ।
 नावयोर्विद्यते भेद एकं पश्यन्ति सूरयः ।
 इमानिह वरानिष्टात्मता गृह्णीष्व केशव ।
 सर्वज्ञत्वं तथैश्वर्यं ज्ञानं तत्पारमेश्वरम् ।
 ईश्वरे निश्चलां भक्तिमात्मन्यपि परं बलम् ॥
 एवमुक्तास्तथा कृष्णी महादेव्या जनार्दनः ।
 आदेशं§ शिरसा गृह्य देवोऽप्याह तथेश्वरम्§ ॥

* वक्ष जाने तवानन्तानिति B.

† अमलं पदमिति B. परमं पदमिति E.

‡ आश्रित इति B.

§ देवः प्राह नहेश्वर इति B.

प्रगृह्य कृष्णं भगवानथेशः*
 करेण देव्या सह देवदेवः ।
 सम्पूज्यमानो मुनिभिः सुरेशै-
 र्जगाम कैलासगिरिं गिरीशः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे यदुवंशानुकीर्तने कृष्णतपस्वरणे षड्विंशोऽध्यायः ।

— . —

षड्विंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

प्रविश्य मेरुशिखरं कैलासं कानकप्रभम् ।*
 रराम† भगवान्सीमः केशवेन महेश्वरः ॥
 अपश्यंस्ते महात्मानं कैलासगिरिवासिनः ।
 पूजयाञ्चक्रिरे कृष्णं देवदेवमिवात्थुतम् ॥
 चतुर्बाहुसुदारारङ्गं कालमेघसमप्रभम् ।
 किरीटिनं शार्ङ्गपाणिं श्रीवत्साङ्कितवचसम् ॥

* भगवानपीश इति B.

* इतः परं श्रीकथयं B पुस्तके न दृश्यते ।

† रराम इति परस्मैपदमार्षम् ।

दीर्घबाहुं विशालाक्षं पीतवाससमश्रुतम् ।
 दधानमुरसा मालां वैजयन्तीमनुत्तमाम् ।
 भ्राजमानं त्रिया देव्या युवानमतिकोमलम् ।
 पद्माङ्गिं पद्मनयनं सस्मितं सन्नतिप्रदम् ॥
 कदाचित्तत्र लीलार्थं देवकीनन्दवर्धनः ।
 भ्राजमानः त्रिया कृष्णशृङ्गार गिरिकन्दरम्* ॥
 गन्धर्वाक्षरसां मुख्या नागकन्याश्च कृत्स्नशः ।
 सिद्धा यक्षाश्च गन्धर्वा देवास्तच्च जगन्मयम् ।
 दृष्ट्वाश्चर्यम्भरं गत्वा हर्षादुत्फुल्ललोचनाः ।
 मुमुषुः पुष्पवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि महात्मनः ॥
 गन्धर्वकन्यका दिव्यास्तद्वदक्षरसो† वराः ।
 दृष्ट्वा चकमिरे कृष्णं सुसुतं शुचिभूषणाः‡ ॥
 काञ्चिद्गायन्ति विविधं गानं§ गीतविशारदाः ।
 सम्प्रेक्ष्य देवकीसूनुं सुन्दरं काममोहिताः ॥
 काञ्चिद्विलासबहुला नृत्यन्ति स्म तदग्रतः ।
 सम्प्रेक्ष्य सस्मितं काञ्चित्पुस्तद्वदनामृतम् ॥
 काञ्चिद्भूषणवर्याणि स्वाङ्गादादाय सादरम् ।

* गिरिकन्दरे इति B.

† अक्षरसामिति B.

‡ अक्षरसम्भूषणा इति B.

§ विविधा गीतीरिति B.

भूषयाञ्चक्रिरे कृष्णं कन्या लोकविभूषणम्* ॥
 काञ्चिद्भूषणवर्याणि समादाय तदङ्गतः ।
 स्वात्मानं भूषयामासुः स्वात्मकैरपि माधवम् ॥
 काचिदागत्य कृष्णस्य समीपं काममोहिता ।
 बुबुब्ब वदनाभोजं हरिर्मुग्धमृगेक्षण ॥
 प्रगृह्य काचिन्नोविन्दं† करेण भवनं स्वकम् ।
 प्रापयामास लोकादिं मायया तस्य मोहिता ॥
 तासां स भगवान् कृष्णः कामान् कमललोचनः ।
 बहूनि कृत्वा रूपाणि पूरयामास लीलया ॥
 एवं वै‡ सुचिरं कालन्देवदेवपुरे हरिः ।
 रेमे नारायणः श्रीमान्मायया मोहयञ्चगत् ॥
 गते बहुतिथे काले द्वारवत्या§ निवासिनः ।
 बभूवुर्विकला भीता गोविन्दविरहे जनाः ॥
 ततः सुपर्णी बलवान्पूर्वमेव विसर्जितः ।
 स कृष्णं मार्गमाणसु हिमवन्तं ययौ गिरिम्पा ॥
 अट्टहा तन्न गोविन्दं प्रणम्य शिरसा मुनिम् ।
 आजगामीपमन्युं तं पुरीं द्वारवतीं पुनः ॥

* कामिनी लोकभूषणमिति B.

† चापि गोविन्दमिति B.

‡ तु इति B.

§ द्वारावत्यामिति B.

¶ नममिति B.

तदन्तरे महादैत्या राक्षसाद्यातिभीषणाः ।
 आजग्मुर्द्वारकां शुभ्रां भीषयन्तः सहस्रशः ॥
 स तान्सुपर्णी बलवान्* कथ्यतुष्यपराक्रमः ।
 हत्वा युधेन महता रक्षति स्य पुरीं शुभाम् ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु नारदीभगवानृषिः ।
 दृष्ट्वा कैलासशिखरे कृष्णं द्वारवतीं गतः ॥
 ते† दृष्ट्वा नारदृषिं सर्व्वे तत्र निवासिनः ।
 प्रोचुर्नारायणो नाथः कुत्रास्ते भगवान्हरिः ॥
 स तानुवाच भगवान्कैलासशिखरे हरिः ।
 रमतेऽद्य महायोगी तं दृष्ट्वाहमिहागतः ॥
 तस्वीपशुत्स्य वचनं सुपर्णः पततां वरः ।
 जगामाकाशगो विप्राः कैलासं गिरिसुत्तमम् ॥
 ददर्श देवकीसूनुं भवने रत्नमण्डिते ।
 तत्रासनस्थं‡ गोविन्दं देवदेवान्तिके हरिम् ।
 उपास्वमानममरैर्दिव्यस्त्रीभिः समन्ततः ।
 महादेवगणैः सिद्धैर्योगिभिः परिवारितम् ॥
 प्रणम्य दण्डवद्भूमौ सुपर्णः शङ्करं शिवम् ।
 निवेदयामास हरिं प्रहसं द्वारकापुरे ॥
 ततः प्रणम्य शिरसा शङ्करं नीललोहितम् ।

* भगवानिति B.

† तनिति B.

‡ वरासनस्त्रिति B.

आजगाम पुरीं कृष्णः सोऽनुज्जातो हरेण तु ॥
 आरुह्य कश्यपसुतं स्त्रीगणैरभिपूजितः ।
 वचोभिरमृतास्वादैर्मानितो मधुसूदनः ॥
 वीक्ष्य यान्तममिच्छन्नं गन्धर्व्याप्सरसां वराः* ।
 अन्वगच्छन्महायोगं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 विसर्जयित्वा विश्वात्मा सर्वा एवाङ्गना हरिः ।
 ययौ स तूर्णं गोविन्दो दिव्यां द्वारवतीं पुरीम् ॥
 गते देवेऽसुररिपौ न कामिन्वी मुनीश्वराः † ।
 निशेव चन्द्ररहिता विना तेन चकाश्रिरे ॥
 श्रुत्वा पौरजनास्तूर्णं कृष्णागमनमुत्तमम् ।
 मण्डयाञ्चक्रिरे दिव्यां पुरीं द्वारवतीं शुभाम् ॥
 यताकाभिर्विशालाभिर्ध्वजैरन्तर्वह्निःकृतैः ‡ ।
 मालादिभिः § पुरीं रम्यां भूषयाञ्चक्रिरे जनाः ॥
 अवाद्यन्त विविधान्वादिनाम्भुरस्त्रनान् ।
 शङ्खान् सहस्रशो दधुर्वीणावादान्वितेनिरे ॥
 प्रविष्टमात्रे गोविन्दे पुरीं द्वारवतीं शुभाम् ।
 अगायन्मधुरं गानं स्त्रियो यौवनशोभिताः ¶ ॥

* गन्धर्व्याप्सरसां गणः इति B.

† गतेऽसुररिपौ नैव कामिन्वी मुनिपुङ्गवा इति B.

‡ अजेरवपरिष्कृतैरिति B and D.

§ मालादिभिरिति B, E and H.

¶ यौवनपाक्षिता इति B.

दृष्ट्वा नमृतुरीशानं स्थिताः प्रासादमूर्धसु ।
 मुमुक्षुः पुष्पवर्षाणि वसुदेवसुतोपरि ॥
 प्रविश्य भगवान्* कृष्णस्वाग्नीर्ष्यादाभिवर्द्धितः ।
 वरासने महायोगी भाति देवीभिरन्वितः ॥
 सुरस्ये मण्डपे शुभ्रे शङ्खाद्यैः परिवारितः ।
 आत्मजैरभितो मुखैः स्त्रीसहस्रैश्च संवृतः ॥
 तत्रासनवरे रस्ये जाम्बवत्या सहाच्युतः ।
 भ्राजते श्रीमया देवो यथा देव्या समन्वितः ॥
 आजग्मुर्देवगन्धर्वा द्रष्टुं लोकादिमव्ययम् ।
 महर्षयः पूर्वजाता माकर्ण्येयादयो द्विजाः ॥
 ततः स भगवान् कृष्णो† मार्कण्डेयं समागतम् ।
 ननामोत्थाय शिरसा स्वासनञ्च ददौ हरिः‡ ॥
 संपूज्य तावृषिगणान् प्रथामेन सहानुगः ।§
 विसर्जयामास हरिर्दत्त्वा तदभिवाञ्छितान्¶ ॥
 तदा मध्याह्नसमये देवदेवः स्वयं हरिः ।
 स्नातः॥ शुक्लाम्बरो भानुमुपतिष्ठन्## कृताञ्जलिः ।

* भवनमिति B.

† विश्वरिति B.

‡ स्वासनं प्रददौ पुनरिति B.

§ संपूज्यविंशत्यान् सर्वान् प्रथामेन सहानुज इति B.

¶ दत्त्वा तदभिवाञ्छितानित्यत्र पुंस्त्वभाषं, धामान्बलान् क्रीवत्वनेषीषितम् ।

॥ स्नात्वा इति B.

उपतिष्ठन्निर्वाणम् उपतिष्ठमान इति साधु ।

जजाप जाप्यं विधिवशेनमापो दिवाकरम् ॥
 तर्पयामास देवेशो देवान् पितृगणान्मुनीन् ॥
 प्रविश्य देवभवनं मार्कण्डेयेन चैव हि ।
 पूजयामास लिङ्गस्थं भूतेश्चभूतिभूषणम् ॥
 समाप्य नियमं सर्व्वं नियन्ता स स्वयं वृषाम्* ।
 भोजयित्वा मुनिवरं ब्राह्मणानभिपूष्य च ।
 कृत्वात्मयोगं विप्रेन्द्रा मार्कण्डेयेन चाश्रुतः ।
 कथाम्पौराणिकीं पुण्यां चक्रे पुत्रादिभिर्वृतः ॥
 अथैतत्सर्व्वमखिलं दृष्ट्वा कर्म महामुनिः ।
 मार्कण्डेयो हसन्कृष्णं बभाषे महुरं वचः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

क्वः समाराध्यते देवो भवता कर्मभिः शुभैः ।
 ब्रूहि त्वं कर्मभिः पूज्यो योगिनां ध्येय एव च ॥
 त्वं हि तत्परमं ब्रह्म निर्वाणममलम्पदम्† ।
 भारवत्तरणार्थाय जातो वृष्णिकुले प्रभुः‡ ॥
 तमब्रवीन्महाबाहुः§ कृष्णो ब्रह्मविदां वरः ।
 शृण्वतामेव पुत्राणां सर्व्वेषां प्रहसन्निव ॥

* नियन्तासौ वृषां स्वयमिति B.

† निर्वाणममलं परमिति B. °

‡ इतिरिति B.

§ महातेजा इति B.

श्रीभगवानुवाच ।*

भवता कथितं सर्वं तथ्यमेव न संशयः ।
 तथापि देवमीशानं पूजयामि सनातनम् ॥
 न मे विप्रास्ति कर्त्तव्यं नानवासं कथञ्चन ।
 पूजयामि तथापीशञ्चानन्वे परमं शिवम् ॥
 न वै पश्यन्ति ते देवं मायमा मोहिता जनाः ।
 ततश्चैवात्मनो मूलं† आपयन् पूजयामि तम्‡ ॥
 न च लिङ्गार्चनात्पुण्यं लोके दुर्गतिनाशनम्§ ।
 तथा॥ लिङ्गे हितायैषां लोकानां पूजयेच्छिवम् ॥
 योऽहन्तलिङ्गमित्याहुर्वेदेवादविदो जनाः ।
 ततोऽहमात्म॥मीशानं पूजयाम्यात्मनैव तत् ॥
 तस्यैव परमा मूर्त्तिस्तन्मयोऽहं न संशयः ।
 नावयोर्विद्यते भेदो वेदेष्वेतन्न संशयः## ॥
 एष देवो महादेवः सदा संसारभीरुभिः ।
 याज्यः॥॥ पूज्यश्च वन्द्यश्च ज्ञेयो लिङ्गे महेश्वरः ॥

* अथ उवाच इति B.

† ततोऽहं आत्मनो मूलमिति B.

‡ आपयामि च तं शिवमिति B.

§ लोकेऽस्मिन् भौतिनाशनमिति B.

॥ विप्र इति B.

॥ आत्ममात्मस्वरूपं, स्वरूपार्थे षच् ततो गच्छीपः ।

वेदेष्वेवं विनिश्चय इति B.

†† अथ इति B.

मार्कण्डेय उवाच ।

किं तस्मिन् सुरश्रेष्ठ लिङ्गे संपूज्यते च कः ।
ब्रूहि कृष्ण विशालाक्ष गहनं ह्येतदुत्तमम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अव्यक्तं लिङ्गमित्याहुरानन्दं ष्योतिरक्षयम्* ।
वेदा महेश्वरन्देवमाहुर्लिङ्गिनमव्ययम् ॥
पुरा चैकार्षवे घोरे नष्टे स्वावरजङ्गमे ।
प्रबोधार्थं ब्रह्मणो मे प्रादुर्भूतो महाशिवः ॥
तस्मात्कालात्ममारभ्य ब्रह्मा चाहं सदैव हि ।
पूजयावो महादेवं लोकानां हितकाम्यया ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

कथं लिङ्गमभूत्पूर्वमेश्वरं परमम्पदम् ।
प्रबोधार्थं स्वयं कृष्ण वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आसीदेकार्षवं घोरमविभागं तमोमयम् ।
मध्ये चैकार्षवे तस्मिच्छङ्खचक्रगदाधरः ।
सहस्रशीर्षा भूत्वाहं सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
सहस्रबाहुः पुरुषः† शयितोऽहं सनातनः ॥
एतस्मिन्नन्तरे दूरे पश्यामि स्नामितप्रभम् ।
कोटिसूर्यप्रतीकाशं भ्राजमानं त्रियावृतम् ॥

* ष्योतिरक्षरमिति B.

† युक्तात्मा इति B.

चतुर्वक्त्रं महायोगं पुरुषं कारणं प्रभुम्* ।
 कृष्णाजिनधरन्देवसृग्यक्षुःसामभिः सुतम् ॥
 निमेषमात्रेण स† मन्म्राप्तो योगविदां वरः ।
 व्याजहार स्वयं ब्रह्मा अयमानो महाद्युतिः ॥
 कस्त्वं कुतो वा किञ्चेह तिष्ठसे वद मे प्रभो ।
 अहं कर्त्ता हि लोकानां स्वयम्भूः प्रपितामहः ॥
 एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मणाहसुवाच ह‡ ।
 अहं कर्त्तास्मि लोकानां संहर्त्ता च पुनः पुनः ॥
 एवं विवादे वितते मायया परमेष्ठिनः ।
 प्रबोधार्थं परं लिङ्गं प्रादुर्भूतं शिवात्मकम् ।
 कालानलसमप्रख्यं ज्वालामालासमाकुलम् ।
 अयद्वद्विविनिर्मुक्तमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥
 ततो मामाह भगवानधो गच्छ त्वमाशु वै ।
 अन्तमस्य विजानीव§ ऊर्ध्वं गच्छेऽहमित्वजः ॥
 तदाशु समयं कृत्वा गतावूर्ध्वमधश्च तौ ।
 पितामहोऽप्यहवान्तं ज्ञातवन्तौ समेत्य तौ ॥
 ततो विस्मयमापन्नौ भीतौ देवस्य शूलिनः ।

* काचनप्रभमिति B.

† सु इति B.

‡ तमिति B.

§ विजानीया इति B.

¶ सप्ताः अतमिति B.

मायया मोहितौ तस्य ध्यायन्ती विश्वमीश्वरम् ॥

ग्रीश्वरन्तौ महानादमोह्वारं परमं पदम् ।

तं प्राञ्जलिपुटी भूत्वा शश्वं तुष्टुवतुः परम् ॥

ब्रह्मविष्णु जचतुः ।

अनादिमूलसंसाररोगवैद्याय शश्ववे ।

नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥

प्रलयार्णवसंस्थाय प्रलयोद्भूतिहेतवे ।

नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥

ज्वालामालाप्रतीकाय* ज्वलनस्तम्भरूपिणे† ।

नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥

आदिमध्यान्तहीनाय स्वभावामलदीप्तये‡ ।

नमः शिवायानन्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥

प्रधानपुरुषेशाय व्योमरूपाय वेधसे ।

नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे§ लिङ्गमूर्त्तये ॥

निर्विकाराय सत्त्वाय नित्यायातुलतेजसे¶ ।

वेदान्तसाररूपाय कालरूपाय ते नमः ॥

नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥

* इताहाय इति B.

† सश्वमूर्त्तये इति B.

‡ इदं पादद्वयं B पुस्तके प्रागेव लिखितम् ।

§ एतत्पद्यं E, G, H पुस्तकेषु नास्ति ।

¶ नित्यायामलमूर्त्तये इति B.

एवं संस्तूयमानसु व्यक्तो भूत्वा महेश्वरः ।
 भाति देवोः महायोगी सूर्यकोटिसमप्रभः ।
 वक्त्रकोटिसहस्रेण घसमान इवाम्बरम् ।
 सहस्रहस्तचरणः सूर्यसोमाम्बिलोचनः ।
 पिनाकपाणिर्भगवान् कृत्तिवासास्त्रिशूलधृक् ।
 व्यालयज्ञोपवीतश्च मेघदुन्दुभिनिःस्वनः ॥
 अथोवाच महादेवः प्रीतोऽहं सुरसत्तमौ ।
 पश्येतां मां महादेवं भयं सर्व्वं प्रमुच्यताम् ॥
 युवां प्रसूतौ गात्रेभ्यो मम पूर्व्वं सनातनौ ।
 अयं मे दक्षिणे पार्श्वे ब्रह्मा लोकपितामहः † ॥
 वामपार्श्वे च मे § विष्णुः पालको हृदये हरः ।
 प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्वरन्दक्षिणं यथेक्षितम् ॥
 एवमुक्त्वाथ ॥ मान्देवो महादेवः स्वयं शिवः ।
 आलिङ्ग्य देवं ब्रह्माणं प्रसादाभिसुखीऽभवत् ॥
 ततः प्रहृष्टमनसौ प्रणिपत्य महेश्वरम् ।
 जचतुः प्रेक्ष्य तद्वक्त्रं नारायणपितामही ॥

* आदिदेव इति B.

† पश्यतमिति B.

‡ लोकाकारः प्रभुरिति B.

§ वामे पार्श्वे चैव इति B.

¶ दक्षीति आवे, दक्षानीति चाप ।

॥ एवमुक्त्वा तु इति B.

यदि प्रीतिः समुत्पन्ना यदि देयो वरो हि नः ।
 भक्तिर्भवतु नो नित्यं त्वयि* देव महेश्वरे ॥
 ततः स भगवानीशः प्रहसन्परमेश्वरः ।
 उवाच मां महादेवः प्रीतं प्रीतेन चेतसा ॥
 देव उवाच ।

प्रलयस्थितिसर्गाणां कर्ता त्वं धरणीपते ।
 वत्स वत्स हरे विश्वम्पालयैतच्चराचरम् ॥†
 द्विधा भिक्षोऽस्मग्रहं विष्णो ब्रह्मविष्णुहराख्यया‡ ।
 सर्गरक्षास्तयगुणैर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ॥
 संमोहस्थज भो विष्णो पालयैनं पितामहम् ।
 भविष्यत्येव भगवांस्तव पुत्रः सनातनः ॥
 अहञ्च भवतो§ वक्त्रात्कल्पादौ सुररूपधृक्पा ।
 शूलपाणिर्भविष्यामि क्रोधजस्तव पुत्रकः ॥
 एवमुक्त्वा महादेवो ब्रह्माथं मुनिसत्तम ।
 अनुगृह्य च मान्देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 ततःप्रसृति लोकेषु सिङ्गाद्यां सुप्रतिष्ठिता ।

* भुवि इति B.

† एतत्पादद्वयं G पुस्तके नास्ति ।

‡ त्रिवाख्यया इति B.

§ अहं प्रभवतो वक्त्रादिति E and H.

¶ कल्पानो धीररूपधृगिति B.

सिङ्गन्तस्तु वतीः॥ ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमं वयुः ॥
 एतन्निरुद्धं माहात्म्यं भाषितं ते मया नव ।
 एतद्बुध्यन्ति योगिना न देवा न च दानवाः ॥
 एतच्च परमं ज्ञानमव्यक्तं शिवसंघ्नितम् ।
 येन सूक्ष्मचिन्त्यं तत्प्रकल्पन्ति ज्ञानचक्षुषः† ॥
 तस्मै भगवते नित्यं नमस्कारं प्रकुर्याहे ।
 महादेवाय देवाय‡ देवदेवाय भृङ्गिणे§ ॥
 नमो वेदरहस्याय नीलकण्ठाय वै नमः ।
 विभीषणाय शान्ताय स्थाणवे हेतवे¶ नमः ॥
 ब्रह्मणे वामदेवाय॥ चिनेषाय महीयसे ।
 शङ्कराय महेशाय गिरीशाय शिवाय च ॥
 नमः कुक्ष्य सततन्ध्यायस्व च महेश्वरम्## ।
 संसारसागरादस्मादचिरादुद्धरिष्यसि ॥
 एवं स वासुदेवेन व्याहृतो मुनिपुङ्गवः ।
 जगाम मनसा देवमीशानं विष्णुतोमुखम् ॥

• लिङ्गं लघ्वणमिति D, E and H.

† ज्ञानचक्षुषेति D, E and H.

‡ बद्राव इति B.

§ लिङ्गिणे इति B.

¶ योगिने इति B.

‖ देवदेवाय इति B.

•• मनसा इति B.

प्रणम्य शिरसा कृष्णमनुज्जातो महामुनिः ।
 जगाम चेषितं शम्भुदेवदेवन्निशुखिनम्† ॥
 य इमं आवयेन्नित्यं लिङ्गाध्यायमनुत्तमम् ।
 शृणुयाद्वा पठेद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 श्रुत्वा सङ्गदपि ह्येतत्तपश्चरणमुत्तमम् ।
 वासुदेवस्य विप्रेन्द्राः पापं मुच्यन्ति मानवः‡ ॥
 जपेद्वाहरहर्नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।
 एवमाह महायोगी कृष्णहैपायनः प्रभुः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे बटुर्वाणुकीर्तने लिङ्गीत्यन्ती चत्विंशोऽध्यायः ।

—०—

सप्तविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

ततो लब्धवरः कृष्णो जाग्ववत्वां महेश्वरात् ।
 अजीजनन्महात्मानं शास्त्रमात्मजमुत्तमम्* ॥
 प्रद्युम्नस्य ह्यभूत्पुत्रो ह्यनिन्द्यो महाबलः ।

● विष्णुमिति B.

† देवं देवदेवस्य शूचिनमिति B and D.

‡ मुच्यन्ति मानवा इति B.

* शास्त्रमात्मजमुत्तममिति B.

तानुभौ गुणसम्पन्नौ ह्यश्वस्त्रैवापरि तनू ॥
 इत्वा च कंसं नरकमन्वांसं प्रतयोऽसुरान् ।
 विजित्वा लीलया शक्रञ्चित्वा वाचं महासुरम् ॥
 स्थापयित्वा जगत्कृत्स्नं लोके धर्मैः ॥ ग्राम्यतान् ।
 चक्रे नारायणो मत्स्यं स्वस्थानं बुद्धिसुत्तमाम् ॥
 एतस्मिन्नन्तरे विप्राः श्रुत्वाद्याः ह्यश्वमीश्वरम् ।
 आजन्मुर्द्धारकां द्रष्टुं हतकार्यं सनातनम् ॥
 स तानुवाच विश्वात्मा प्रशिपत्त्वाभिपूज्य च ।
 आसनेषूपविष्टान्वे सह रामेषु धीमता ॥
 गमिष्यामि परं स्थानं स्वकीयं विष्णुसंज्ञितम् ।
 हतानि सर्वकार्याणि प्रसीदध्वं^१ मुनीश्वराः ॥
 इदं कलियुगं घोरं सम्प्राप्तमधुनाऽद्यभम् ।
 भविष्यन्ति जनाः सर्वे ह्यस्मिन्पापानुवर्तिनः ॥
 प्रवर्त्तयध्वं विज्ञानमज्ञानाश्च^२ हितावहम् ।
 येनेमे कलिजैः पापैर्मुच्यन्ते हि^३ हिजोत्तमाः ॥
 ये मां जनाः संस्मरन्ति कलौ सद्यदपि प्रभुम् ।
 तेषां नश्यति^४ तत्पापं भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥

० लोचधर्मैः इति B.

१ चार्पनात्मनेपदम् ।

२ वे ज्ञानं वाक्प्रधानानिति B.

३ वै इति B.

४ नश्यतु इति B.

येऽर्चयिष्यन्ति मां भक्त्या नित्यं कलियुगे द्विजाः ।
 विधिना वेददृष्टेन ते गमिष्यन्ति तत्पदम् ॥
 ये ब्राह्मणा वंशजाता युष्माकं वै सहस्रशः ।
 तेषां नारायणे भक्तिर्भविष्यति कलौ युगे ॥
 परात्परतरं यान्ति नारायणपरा जनाः ।
 न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥
 ध्यानं योगःस्तपस्तप्तं ज्ञानं यज्ञादिको विधिः ।
 तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये निन्दन्ति महेश्वरम् ॥
 यो मां समर्चयेन्नित्यमेकान्तं भावमाश्रितः ।
 विनिन्दन्देवमीशानं स याति नरकायुतम् ॥
 तस्मात्सं परिहर्षय्याः३ निन्दा पशुपतेर्द्विजाः ।
 कर्मणा मनसा वाचा मद्गतेष्वपि यत्नतः ॥
 ये च५ दक्षाध्वरे शप्ता दधीचेन द्विजोत्तमाः ।
 भविष्यन्ति कलौ भक्तैः परिहार्याः प्रयत्नतः ॥
 द्विषन्तो देवमीशानं युष्माकं वंशसम्भवाः ।
 शप्ताश्च गौतमेनोर्व्यां न सम्भाष्या द्विजोत्तमैः ॥
 एवमुक्त्वाश्च॥ कृष्णेन सर्वे ते वै महर्षयः ।

• श्रीम इति B.

† पिनादिभिरिति B.

‡ तस्मात्सं परिहर्षय्या इति B.

§ तु इति B.

¶ द्विजोत्तमाः इति B.

॥ इत्येवमुक्त्वाः इति B.

श्रीमित्युक्त्वा ययुस्तूर्णं स्नानि स्नानानि सत्तमाः ॥
 ततो नारायणः कृष्णो लीलयैव जगन्नाथः ।
 संहृत्य स्नकुलं सर्वं ययौ तत्परमं पदम् ॥
 इत्येष वः समासेन रात्रां वंशः सुकीर्तितः* ।
 न शक्यो विस्ताराद्ब्रह्मं किं भूयः श्रोतुमच्छ्व ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि वंशानां कथनं शुभम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे राजवंशानुकीर्तने सप्तविंशोऽध्यायः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिञ्चेति चतुर्युगम् ।
 एषां प्रभावं* सूताय कथयस्व समासतः ॥
 सूत उवाच ।
 गते नारायणे कृष्णे स्मिन्नेव परमं पदम् ।
 पार्थः परमधर्मात्मा पाण्डवः शत्रुतापनः ॥

- * वंशोऽनुकीर्तितः इति B.

—:—

- * सभावनिनि B.

कृत्वा चैवीत्तरविधिं शोकेन महतावृतः ।
 अपश्यत्पश्चि गच्छन्तं कृष्णहैपायनं मुनिम् ॥
 शिष्यैः प्रशिष्यैरभितः संवृतं ब्रह्मवादिनम् ।
 पपात दण्डवद्भूमौ त्यक्त्वा शोकं तदार्जुनः ॥
 उवाच परमप्रीत्याः कस्मादेतन्महासुने† ।
 इदानीं गच्छसि क्षिप्रं कं वा देशं‡ प्रति प्रभो ॥
 सन्दर्शनाद्दे भवतः शोको मे विपुलो गतः ।
 इदानीं मम यत्कार्यं ब्रूहि पद्मदलेक्षण ॥
 तमुवाच महायोगी कृष्णहैपायनः स्वयम् ।
 उपविश्य नदीतीरे शिष्यैः परिवृतो मुनिः ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

ऊनचिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

इदं कलियुगं घोरं सम्प्राप्तं पाण्डुनन्दन ।
 ततो गच्छामि देवस्य पुरीं वाराणसीं शुभाम्* ॥

* परमप्रीतः इति B and D.

† कस्माद्देवान्महासुने इति B and D.

‡ गङ्गादेशमिति E and H.

* वाराणसीं महापुरीमिति B, E and H.

अस्मिन् कलियुगे घोरि लोकाः पापानुवर्तिनः ।
 भविष्यन्ति महाबाहो* वर्षात्रमविवर्जिताः ॥
 नान्यत्पश्यामि जन्तूनां मुक्ता† वाराहसीं पुरीम् ।
 सर्वपापोपशमनं‡ प्रायश्चित्तं क्लृप्ता युगे ॥
 छतं चैता द्वापरश्च सर्वेष्वेतेषु ते§ नराः ।
 भविष्यन्ति महाभानो धार्मिकाः सत्यवादिनः ॥
 त्वं हि लोकेषु विख्यातो धृतिमास्त्रनवक्षसः ।
 पाशयास्य परं धर्मं स्वकीयं मुच्यसे भयात् ॥
 एवमुक्त्वा भगवता पार्थः परपुरञ्जयः ।
 घृष्टवान्प्रश्चिपत्यासी युगधर्मान्विजोत्तमाः ॥
 तस्मै प्रोवाच सकलं मुनिः सत्यवतीसुतः ।
 प्रचस्य देवमीशानं युगधर्मान्सनातनान् ॥
 व्यास उवाच ।
 वक्ष्यामि ते समासेन युगधर्मास्त्ररेखर ।
 न शक्यते मया राजन्विस्तरैवाभिभाषितुम् ॥
 आद्यं छतयुगं प्रोक्तं ततस्त्रेतायुगं बुधैः ।
 द्वितीयं द्वापरं पार्थ चतुर्थं कलिरुच्यते ॥

* महापापा इति B.

† मुक्ता इति B.

‡ सर्वपापप्रशमनमिति B.

§ वे इति B.

ध्यानं तपः* छतयुगे चेतासां ज्ञानमुच्यते† ।
 हापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं‡ कसौ युगे ॥
 ब्रह्मा छतयुगे देवस्नेतासां भगवान्रविः ।
 हापरे दैवतं विष्णुः कसौ देवो§ महेश्वरः ॥
 ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्यः सर्व एव कल्पिष्यति ।
 पूज्यन्ते भगवान्ब्रह्मसुर्व्यपि पिनाकधृक् ॥
 आद्ये छतयुगे धर्मसुत्पादः प्रकीर्तितः¶ ।
 चैतायुगे त्रिपादः स्नाहिपादो हापरे खितः ।
 त्रिपादहीनस्त्रिष्ठेत्सु सत्तामानेषु तिष्ठति ॥
 छते तु मिथुनोत्पत्तिर्वृत्तिः साश्चादसौषुपा ।
 प्रजास्तृप्ताः सदा सर्वाः सर्वानन्दाच्च भोगिनः॥ ॥
 अधभोक्तमत्वं नास्वासां निर्विशेषाः पुरश्चवः# ।
 तुल्यमायुः सुखं रूपं तासु†† तस्मिन् छते युगे ॥
 विशोकान्स्वस्वबहुला‡‡ एकान्तबहुलास्तथा ।

-
- * परमिति B.
  - † ज्ञानमन्तर इति B.
  - ‡ दानमेव इति B.
  - § ब्रह्म इति B.
  - ¶ समात्म इति B.
  - ॥ भोगिन्य इति वक्तव्ये भोगिन इति चार्थम् ।
  - सदानन्दाः पुरश्चव इति D.
  - †† तासामिति B.
  - ‡‡ स्वस्वबहुला इति B.

ध्याननिष्ठास्तपोनिष्ठा महादेवपरायणाः ॥
 ता वै निष्कामचारिण्यो* नित्यं मुदितमानसाः ।
 पर्वतोदधिवासिन्यो ह्यनिकेताः परन्तप ॥
 रसोन्नासः कासयोगान्नेतास्थे† नश्यति द्विजाः ‡
 तस्यां सिद्धौ प्रनष्टायामन्या सिद्धिरवर्त्तत ॥
 अपां सौख्ये प्रतिहते§ तदा मेघात्मना तु वै ।
 मेघेभ्यस्तनयिदुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्जनम् ॥
 सक्रदेव तथा वृष्ट्या संयुक्ते¶ पृथिवीतले ।
 प्रादुरासंस्तथा तासां वृक्षा वै गृहसंज्ञिताः ॥
 सर्वः प्रत्युपयोगस्तु तासान्तेभ्यः प्रजायते ।
 वर्त्तयन्ति स्य तेभ्यस्तास्त्रेतायुगमुखे प्रजाः ॥
 ततः कालेन महता तासामेव विपर्ययात्॥ ।
 रागलोभात्मको** भावस्तदा ह्याकस्मिकोऽभवत् ॥
 विपर्ययेष तासानु†† तेन तत्कासभाविताः ।

* भावेन कामचारिण्य इति B.

† आसकात्कासयोगाच्च इति D. रसोन्नासः कासायोगादिति E and H.

‡ नश्यते तत इति B.

§ प्रतिगते इति B.

¶ संयुक्ते इति B.

॥ विपर्यये इति B.

** भोगात्मक इति B.

†† नासाच्च इति B.

प्रचक्ष्यन्ति ततः सर्वे वृक्षास्ते गृहसंज्ञिताः ॥
 ततस्त्रेषु प्रनष्टेषु विभ्रान्ता मैद्युनोद्भवाः ।
 अभिध्यायन्ति तां सिद्धिं सत्याभिधानतःस्तदा ॥
 प्रादुर्बभूवुस्तासान् वृक्षास्ते गृहसंज्ञिताः ।
 वस्त्राणि ते प्रसूयन्ते फलान्याभरणानि च ॥ २५
 तेष्वेव जायते तासां गन्धवर्षरसान्वितम् ।
 अमाक्षिकं महावीर्यं पुटके पुटके मधु ॥
 तेन ता वर्त्तयन्ति अत्रेतायुगमुखे प्रजाः ।
 वृष्टास्तृष्टास्तथा सिद्ध्या सर्व्या वै विगतञ्जराः ॥
 पुनः† कालान्तरैश्चैव ततो‡ खोभावृतास्तदा ।
 वृक्षास्तान् पर्यगृह्णन्त मधु वा माक्षिकं वलात् ॥
 तासान्तेनापचारे च पुनर्लोभकृतेन वै ।
 प्रनष्टा मधुना सार्धं कल्पवृक्षाः क्वचित् क्वचित् ॥
 शीतवर्षातपैस्तीव्रैः‡ स्तास्ततो॥ दुःखिता भृशम् ।
 हन्तैः संपीड्यमानास्तु चक्रुरावरणानि च ॥
 कृत्वा हन्तविनिर्घातान्॥ वार्त्तोपायमचिन्तयन् ।

* सत्याभिधायिन इति B.

† तत इति B and D.

‡ पुनरिति B and D.

§ तीक्ष्णैरिति B.

॥ ततश्चा इति B and D.

॥ हन्तप्रतीकारानिति B. प्रतीघातानिति D.

नष्टेषु मधुना सार्धं कल्पवृक्षेषु वै तदा ॥
 ततः प्रादुरभूत्तासां* सिद्धिस्त्रेतायुगे पुनः ।
 वार्त्तायाः साधिका ह्यग्या वृष्टिस्तासान्निकामतः ॥
 तासां वृष्युदकानीह यानि निष्पैर्गतानि तु ।
 अभवन्† वृष्टिसन्तत्वा स्त्रोतःस्नानानि निष्कमाः ॥
 यदा आपो बहुतराः‡ आपसाः पृथिवीतले ।
 अपाभून्नेत्र संयोगादीषध्वस्तास्तदाभवन् ॥
 अफालकृष्टायागुप्ता आम्यारण्यास्तुर्ह्यम् ।
 ऋतुपुष्पफलेष्वैव वृक्षगुण्णाश्च जग्निरे ॥
 ततः प्रादुरभूत्तासां रागो लोभश्च सर्व्वशः ।
 अवग्रह्णावितार्थेन चेतायुगवशेन वै§ ॥
 ततस्ताः पर्य्यग्नन्त नदीष्वेषांश्चि पर्व्वतान् ।
 वृक्षगुण्णोषधीष्वैव प्रसङ्ग तु यथावसम् ॥
 विपर्य्ययेष तासान्ताण्ण ओषधो विविद्युर्ब्रह्मीम् ।
 पितामहनियोगेन दुदोह पृथिवीं पृथुः ॥
 ततस्ता जगद्भुः सर्वा ह्यन्योन्यं क्रोधमूर्च्छिताः ।

* प्रादुर्भूत्तायेति E and H.

† अवग्रहिति B.

‡ ये पुनस्तदपां स्त्रोता इति B and D.

§ तु इति B.

ण नाम्नाश्च इति E and H.

अष्टिर्मरणश्चैव तथैवान्ये ह्युपद्रवाः* ।
 वासनःकायजैर्दोषैः† निर्वेदो जायते वृषाम् ॥
 निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ।
 विचारणाञ्च वैराग्यं वैराग्याहोषदर्शनम् ॥
 दोषाणां दर्शनाश्चैव हापरे ज्ञानसम्भवः ।
 एषा रजस्तमोयुक्ता वृत्तिर्वै हापरे द्विजाः ॥
 आद्ये कृते तु धर्माऽस्ति स चेतायां प्रवर्तते ।
 हापरे व्याकुलीभूत्वा‡ प्रशशति कक्षी युगे ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे युगवशात्कौर्गने एकीनर्षिणोऽध्यायः ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

तिथे मायामसूयाञ्च वधश्चैव* तपस्विनाम् ।
 साधयन्ति नरा नित्यं तमसा व्याकुलीकृताः ॥

* तथैव व्याघ्रपद्रवा इति B and D.

† दुःखैरिति B and D.

‡ व्याकुलीभूव इति साधु ।

* इत्येव इति E and H.

कसौ प्रमारको रोगः सततं क्षुब्धयन्तथा ।
 अनावृष्टिभयं घोरं देशानाञ्च विपर्ययः ॥
 अधार्मिका निराहारा महाकोपाल्यतेजसः ।
 अनृतं ब्रुवते लुब्धास्तित्थे जाताः सुदुष्प्रजाः ॥
 दुरिष्टेर्दुरधीतेश्च दुराचारेर्दुरागमैः ।
 विप्राणां कर्मादोषैश्च प्रजानां जायते भयम् ॥
 नाधीयते तदा वेदान्* न यजन्ति द्विजातयः ।
 यजन्ति यन्त्रान्वेदांश्च† पठन्ते चाख्यबुद्धयः ॥
 शूद्राणां मन्त्रयोगैश्च‡ सम्बन्धो ब्राह्मणैः सह ।
 भविष्यति कसौ तस्मिञ्छयनासनभोजनैः ॥
 राजानः शूद्रभूयिष्ठा ब्राह्मणाग्वाधयन्ति च ।
 भ्रूणहृत्वा वीरहृत्वा प्रजायेत नरेश्वरे§ ॥
 स्नानं होमं जपं दानं देवतानां तद्यार्चनम् ।
 तद्यान्यानि च¶ कर्माणि न कुर्वन्ति द्विजातयः ॥
 विनिन्दन्ति महादेवं ब्राह्मणान् पुरुषोत्तमम् ।
 आम्नायधर्म्मं॥शास्त्राणि## पुराणानि कसौ युगे ॥

* नाधीयन्ते कसौ वेदा इति B and D.

† यजन्त्यन्वायतो वेदानिति B. जपन्त्यन्वायतोवेदानिति D.

‡ मन्त्रयोगैश्च इति B.

§ स जायेते नरेश्वर इति B.

¶ यान्यानि चैव इति B and D.

॥ सर्व्य इति B.

•• अतिशास्त्राणीति D.

कुर्वन्त्यवेददृष्टानि कर्माणि विविधानि तु ।
 स्वधर्मो तु रुचिर्नैव ब्राह्मणानां प्रजायते ॥
 कुशीलचर्या पाषण्डैर्वृक्षारूपैः समावृताः ।
 बहुयाचनका खोका भविष्यन्ति परस्परम् ॥
 अद्र्यूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पदाः ।
 प्रमदाः केशशूलाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
 शूलादन्ताजिनास्थाश्च मुष्काः काषायवाससः ।
 शूद्रा धर्मश्चरिष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥
 शस्त्रचौरा भविष्यन्ति तथा चेलाभिमर्शिनः ।
 चौराचौराश्च हर्तारो* हर्तुर्हन्ता तथापरः ॥
 दुःखप्रचुर† एतत्प्रायुर्देहीलादः सरीगता ।
 अधर्माभिनिवेशत्वात्तमोवृत्तं कलौ स्मृतम् ॥
 काषायिषोऽथ निर्धन्यास्तथा कापालिकाश्च ये ।
 वेदविक्रयिष्वान्ये तीर्थविक्रयिषः परे ॥‡
 आसनस्थान्द्विजान्दृष्ट्वा आसनस्थस्यनुचयः ।
 ताडयन्ति द्विजान् शूद्रा राजीपत्नीविनः ॥
 उच्चासनस्थाः शूद्राश्च§ द्विजमध्ये परन्तप ।

* चौराचौरश्च इति B and D.

† प्रचुरतात्प्रायुरिति D and E.

‡ एतत्प्रादृश्यं B पुस्तके नास्ति ।

§ शूद्राश्च इति B and D.

द्विजामानकरोः राजा कलौ कालवसेन तु ॥
 पुष्यैश्च भूपयैश्चैव† तथाग्यैर्भङ्गलैर्द्विजाः ।
 शुद्रान्परिचरन्त्यल्प‡श्रुतमाग्यबलान्विताः ॥
 न प्रेक्षन्तेऽर्चितांश्चापि शुद्रान्द्विजवराभृषु ।
 सेवावसरमासोक्त्य द्वारे तिष्ठन्ति च द्विजाः ॥
 वाहनस्याग्निसमाहृत्य शुद्राञ्छूद्रोपजीविनः ।
 सेवन्ते ब्राह्मणास्तांसु खुवन्ति सुतिभिः§ कलौ ॥
 अध्यापयन्ति वै वेदाञ्छूद्राञ्छूद्रोपजीविनः ।
 एवं निर्वेदकानर्थात्प्राप्तिकम् घोरमाश्रिताः ॥
 तपोयज्ञकलानान्मु विज्ञेतारो द्विजोत्तमाः ।
 यतयश्च भविष्यन्ति यतयोऽथ सहस्रशः ॥
 नाशयन्तः¶ अकम्बर्षेणाधिगच्छन्ति तत्पदम्॥ ।
 गायन्ति लौकिकैर्गानैर्द्वैवतानि नराधिप ॥
 वाम**पाशुपताचारास्तथा वै पाञ्चरात्रिकाः ।
 भविष्यन्ति कलौ तस्मिन्ब्राह्मणाः क्षत्रियास्तथा ॥

-
- शाला न द्विसिते इति B and D.
  - † द्वसितैश्चैव इति B and D.
  - ‡ शुद्रानभ्यर्चयन्त्यल्प इति B and D.
  - § सुतिभिरिति B and D.
  - ¶ नाशयन्ति अधीतानि इति B and D.
  - ॥ चानघ इति B.
  - ** वासाः इति B.

ज्ञाने* कर्मस्यपगते लोके निष्क्रियताद्गते ।
 कीटमूषिकसर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानुषान्† ॥
 कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां कुलेषु वै ।
 देवीश्यापविनिर्दग्धाः‡ पुरा दद्याध्वरे हिजाः ॥
 निन्दन्ति च महादेवं तमसाविष्टचेतसः ।
 वृथा धर्मश्चरिष्यन्ति कलौ तस्मिन्पुगान्तिके ॥
 ये चास्ये श्यापनिर्दग्धा गीतमस्य महात्मनः ।
 सर्वे तेऽवतरिष्यन्ति§ ब्राह्मणास्तासु योनिषु ॥¶
 विनिन्दन्ति ऋषीकेयं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
 वेदवाङ्मत्रताचारा दुराचारा वृथान्रमाः ॥
 मोहयन्ति जनान् सर्वान्दर्शयित्वा फलानि च ।
 तमसाविष्टमनसो वैङ्गलव्रतिकाधमाः ॥
 कलौ बद्धो महादेवो लोकानामीश्वरः परः ।
 तदेव साधयेवृषां॥ देवतानाञ्च दैवतम् ॥
 करिष्यत्सवताराणि** शङ्करो नीललोहितः ।
 श्रौतस्मार्त्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥

* ज्ञान इति B, E and H.

† मानवानिति B and D.

‡ दधीश्यापनिर्दग्धाः इति B and D.

§ ते च भविष्यन्तीति E and H.

¶ सर्वे वीरा भविष्यन्ति ब्राह्मणाद्याः स्त्रजातिषु इति B.

॥ न देवता भवेद्गुणानिति B and D.

** क्षीवलमापम् ।

उपदेक्षति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् ।
 सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान्वेदिनिदर्शितान्* ॥
 ये तस्मीतां निषेवन्ते येन केनोपचारतः ।
 विजित्वा कलिजान्दीषान्यान्ति ते परमम्पदम् ॥
 अनायासेन सुमहत्पुण्यमाप्नोति मानवः ।
 अनेकदोषदुष्टस्य कलेरीको महान् गुणः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राप्य माहेश्वरं युगम् ।
 विशेषाद्ब्राह्मणोरुद्रमीशानं शरणं व्रजेत् ॥
 ये नमन्ति विरूपाक्षमीशानं कृत्तिवाससम् ।
 प्रसन्नचेतसो रुद्रं ते यान्ति ‡ परमम्पदम् ॥
 यथा रुद्रनमस्कारः सर्वकामफलो भुवः ।
 अन्यदेवनमस्कारान्न तत्फलमवाप्नुयात् ॥
 एवंविधे कलियुगे दीषाणामेव शोधनम् ।
 महादेवनमस्कारो ध्यानं दानमिति श्रुतिः§ ॥
 तस्मादनीश्वरानन्यान्¶ त्यक्त्वा देवं महेश्वरम् ।
 समान्त्रयेहिरूपाक्षं यदीच्छेत्परमम्पदम् ॥
 नार्चयन्तीह ये रुद्रं शिवं त्रिदशवन्दितम् ।

* सर्ववर्षान् समुद्दिश्य स्वधर्मांये निदर्शिता इति D. निदर्शनानिति E and H.

† वे विप्राज्ञानिति D.

‡ यान्ति ते इति B.

§ दानं परा गतिरिति B.

¶ तस्मादधीश्वरानन्यानि B and D.

तेषां दानं तपो यज्ञो वृथा जीवितमेव च ॥
 नमो रुद्राय महते देवदेवाय शूलिने ।
 चाम्बकाय त्रिनेत्राय योगिनां गुरवे नमः ॥
 नमोऽस्तु देवदेवाय* महादेवाय वेधसे ।
 शम्भवे स्थापने नित्यं शिवाय परमेष्ठिने ॥
 नमः सोमाय रुद्राय महापासाय हेतवे† ।
 प्रपद्येऽहं विरूपाक्षं शरच्छं ब्रह्मचारिणम् ॥
 महादेवं महायोगमीशानञ्चाम्बिकापतिम् ।
 योगिनां योगदातारं योगमायासमाहृतम् ॥
 योगिनां गुरुमाचार्यं‡ § योनिबन्धम्भिनाकिनम् ।
 संसारतारणं रुद्रं ब्रह्माक्षं ब्रह्मसोऽधिपम् ॥
 शाश्वतं सर्व्वगं शान्तं ब्रह्मस्थं ब्राह्मणप्रियम् ।
 कपर्दिनं कालमूर्त्तिममूर्त्तिभ्यरनेश्वरम्§ ॥
 एकमूर्त्तिं महामूर्त्तिं वेदवेद्यन्दिवस्यतिम् ।
 नीलकण्ठं विश्वमूर्त्तिं व्यापिनं विश्वरेतसम्¶ ॥
 कालाम्बिह्वालदहनं कामदहामनाशनम् ॥

* वामदेवाय इति B and D.

† महापासाभिहेतवे इति B.

‡ परमाचार्यमिति B.

§ समरेश्वरमिति B and D.

¶ विश्वचेतसमिति B.

नमस्त्रे* गिरिशं देवं चन्द्रावयवभूषणम्† ॥
 विलोहितं खेसिहानमादित्यम्परमेष्ठिनम् ॥
 उद्यम्भशुपतिं भीमं भास्करं परमन्तपः‡ ॥
 इत्येतन्नक्षत्रं प्रोक्तं युगानां वै समासतः ।
 अतीतानागतानां वै यावन्मन्वन्तरक्षयः ॥
 मन्वन्तरेण चैकेन सर्वास्त्रैवान्तराणि वै ।
 व्याख्यातानि न सन्देहः कल्पः कल्पेन चैव हि§ ॥
 मन्वन्तरेषु चैतेषु अतीतानागतेषु वै ।
 तुल्याभिमानिनः सर्वे नामरूपैर्भवन्द्युत ॥
 एवमुक्तो भगवता किरीटी खेतवाहनः ।
 बभार परमां भक्तिमीशानेऽव्यभिचारिणीम् ॥
 नमस्कृत्वा तद्विधिं कृष्णद्वैपायनं प्रभुम् ।
 सर्व्वं सर्व्वकर्त्तारं साक्षाद्दिष्टुं व्यवस्थितम् ॥
 तमुवाच पुनर्व्यासः पार्थं परपुरस्त्रयम् ।
 कराभ्यां सुशुभाभ्याञ्च संसृज्य प्रणतं मुनिः ॥
 धन्योऽस्वनुगृहीतोऽसि॥ त्वाद्दृशोऽन्यो न विद्यते ।
 नैसोक्ते शङ्करे नूनं भक्तः परपुरस्त्रयः ॥

* नमस्त्रे—नमस्करोमि । चार्धमात्मनेपदम् ।

† मूषितमिति B.

‡ तमसः परमिति B and D.

§ कल्पे कल्पे तथैव हि इति G and H.

॥ धन्योऽस्वनुगृहीतोऽसीति A.

दृष्टवानसि तन्देवं विश्वाद्यं विश्वतीमुखम् ।
 प्रत्यक्षमेव सर्वेषां* रुद्रं सर्वजगन्मयम्† ॥
 ज्ञानं तदैश्वरं‡ दिव्यं यथावद्विदितं त्वया ।
 स्वयमेव हृषीकेशः§ प्रीत्युवाच सनातनः ॥
 गच्छ गच्छ स्वकं स्थानं न शोकं कर्तुमर्हसि ।
 ब्रजस्व परया भक्त्या शरण्यं शरणं शिवम् ॥
 एवमुक्त्वा स भगवाननुष्टब्धार्जुनं प्रभुः॥ ॥
 जगाम शङ्करपुरीं समाराधयितुं भवम्॥ ॥
 पाण्डवेयोऽपि## तद्वाक्यात्संप्राप्य शरणं शिवम् ।
 सन्तप्य सर्वकर्माणि ज्ञात्वा तत्परमोऽभवत्॥ ॥
 नार्जुनेन समः शम्भोर्भक्त्या भूतो भविष्यति ।
 मुक्त्वा सत्यवतीसूनुं कृष्णं वा देवकीसुतम् ॥
 तस्मै भगवते नित्यं नमः शान्ताय धीमते ।

* सर्वेशमिति B and D.

† सर्वजगद्हरमिति B and D.

‡ तदैश्वरमिति B and D.

§ हृषीकाशामिन्द्रियाशामीशः त्रितेन्द्रिय इत्यर्थः, सनातनः चिरजीवी, व्यास-
 इत्यर्थः । अथवा हृषीकेशस्य अवतारत्वाद्वासी हृषीकेश इत्यन्तः, तथाच 'व्यासी
 नारायणः स्वयम्' इति । गुडाकेशमिति E, G and H.

॥ प्रतीति E and H.

॥ हरमिति B.

पाण्डवीऽपि च इति B.

†† तद्वाक्यपरमोऽभवदिति B.

पाराशर्याय मुनये व्यासायामिततेजसे ॥
 कृष्णहैपायनः साक्षाद्विष्णुरेव समातनः ।
 को ह्यन्यस्तस्वतो रुद्रं वेत्ति तं परमेश्वरम् ॥
 नमः कुबुध्वं* तस्यै कृष्णं सत्यवतीसुतम् ।
 पाराशर्यं महात्मानं योगिबन्धुं विष्णुमव्ययम् ॥
 एवमुक्त्वा तु मुनयः सर्वे एव समाहिताः ।
 प्रथेमुखं महात्मानं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे व्यासार्जुनसंवादे युगधर्मे त्रिंशोऽध्यायः ।

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय उचुः ।

प्राप्य वाराणसीन्दिव्यां कृष्णहैपायनो मुनिः ।
 किमकार्षीन्महाबुधिः श्रोतुं कौतूहलं हि नः ॥
 सूत उवाच ।

प्राप्य वाराणसीन्दिव्यामुपसृश्य महाबुधिः ।
 पूजयामास जाह्नव्यां देवं विश्वेश्वरं शिवम् ॥

* नमामि इदमिति B.

तमागतं मुनिं दृष्ट्वा तत्र ये निवसन्ति च* ।
 पूजयाञ्चक्रिरे व्यासं मुनयो मुनिपुङ्गवम् ।
 पप्रच्छुः प्रचताः सर्वे कथां पापप्रणाशिनीम्† ।
 महादेवाश्रयाभ्युष्णां मोक्षधर्मांसनातनान् ॥
 स चापि कथयामास सर्वज्ञो भगवानृषिः ।
 माहात्म्यं देवदेवस्य धर्म्यं वेदनिर्दग्गतात्‡ ।
 तेषां मध्ये मुनीन्द्राणां व्यासशिष्यो महासुनिः ।
 दृष्ट्वाञ्जैमिनिर्व्यासं गूढमर्थं सनातनम् ॥

जैमिनिरुवाच ।

भगवन् संशयञ्चैकं छेत्तुमर्हसि सर्ववित्§ ।
 न विद्यते ह्यविदितं भवतः परमर्षिणः ॥
 केचिद्द्वयानं प्रशंसन्ति धर्ममेवापरे जनाः ।
 अन्ये साङ्गं तथा योगं तपस्वान्ये॥ महर्षयः ॥
 ब्रह्मचर्यमथो नूनमन्ये॥ प्राङ्मुख्यहर्षयः ।
 अहिंसां सत्यमप्यन्ये सत्यासमपरे विदुः ॥
 केचिद्दयां प्रशंसन्ति दानमध्ययनं तथा ।

* वै इति B.

+ कथाः पापविनाशिनीरिति B and D.

‡ धर्मान्वेदनिर्दग्गतातिरिति B and D.

§ तत्त्वविदिति B and D.

॥ तपस्वान्ये इति B.

॥ नूनमन्ये इति B.

तीर्थयात्रां तथा केचिदन्ये चेन्द्रियनिग्रहम् ॥
 किमेषाञ्च* भवेच्छ्रेयः प्रब्रूहि मुनिपुङ्गव ।
 यदि वा विद्यतेऽप्यन्यद्गुह्यं तद्वक्तुमर्हसि ॥
 श्रुत्वा स जैमिनिर्वाक्यं कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
 प्राह गन्धीरया वाचा प्रणम्य वृषकीतनम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

साधु साधु महाभाग यत्पृष्टं भवता मुने ।
 वक्षे गुह्यतमाहुह्यं शृण्वन्खन्ये महर्षयः ॥
 ईश्वरेण पुरा प्रोक्तं ज्ञानमेतद्व्यनातनम् ।
 गूढमप्राञ्जविहितं सेवितं सूक्ष्मदर्शिभिः ॥
 नाश्रद्धाने दातव्यं नाभक्ते परमेष्ठिनः ।
 नावेदविदुषे देयं† ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥
 मेरुशृङ्गे महादेवमीशानं त्रिपुरद्विषम् ।
 देवासनगता देवी महादेवमपृच्छत ॥

श्रीदेव्युवाच ।

देव देव महादेव भक्तानामार्त्तिनाशन ।
 कथन्वां पुरुषो देवमचिरादेव पश्यति ॥
 साङ्ख्ययोगस्तपोऽः ध्यानं कर्मयोगश्च‡ वैदिकः ।

* किमेतेषामिति D.

† न वेदविदुषो ज्ञेयमिति E, G and H.

‡ तथा इति B and D.

§ योगोऽथ इति B and D.

आयासबहुलान्याहुर्यानि चाग्यानि ग्रहण ॥
 येन विश्रान्तचित्तानां विज्ञानां योगिनामपि* ।
 दृश्यो हि भगवात्सुखः सर्वेषामपि देहिनाम् ॥
 एतद्गुह्यतमं ज्ञानं गूढं ब्रह्मादिष्वेवितम् ।
 हिताय सर्वभक्तानां ब्रूहि कामाङ्गनाशन ॥
 ईश्वर उवाच ।

अवाच्यमेतद्गूढार्थं† ज्ञानमग्रेर्वहिष्कृतम् ।
 वक्ष्ये तव यथातत्त्वं यदुक्तं परमर्षिभिः ॥
 परं गुह्यतमं ज्ञेयं मम वाराणसीपुरी ।
 सर्वेषामेव भूतानां संसारार्थवतारिणी ॥
 तस्मिन्‍‡ भक्ता महादेवि मदीयं व्रतमास्थिताः ।
 निवसन्ति महात्मानः परं नियममास्थिताः ॥
 उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमञ्च यत्§ ।
 ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानमविसृक्तं परं मम ॥
 स्थानान्तरे पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
 श्मशाने संस्थितान्येव दिवि भूमिगतानि¶ च ॥
 भूर्लोकं नैव संसृज्यन्तरीक्षे ममासद्यम् ।

* योगिनां कर्षिषामपीति B and D. सत्कर्षिषामपीति E, G and H.

† विज्ञानमिति B and D.

‡ तत्र इति B and D.

§ तदिति B.

¶ दिव्येति B and D.

अविमुक्ता न पश्यन्ति मुक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥
 स्मयानमेतद्विख्यातमविमुक्तमिति स्मृतम्* ।
 कालो भूत्वा जगदिदं संहराय्य च सुन्दरि ॥
 देवीदं सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतमं मम ।
 मङ्गला यन्† गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥
 दत्तं जप्तं कृतश्रेष्ठं तपस्वसं कृतञ्च यत् ।
 ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राचयं भवेत् ॥
 जन्मान्तरसहस्रेषु यत्पापं पूर्वसञ्चितम् ।
 अविमुक्ते प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये वर्णसङ्कराः ।
 स्त्रियोद्धेच्छाश्च ये चान्ये सङ्कीर्णाः‡ पापवीनयः ॥
 कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः ।
 कालेन निघ्ननं प्राप्ता अविमुक्ते वरानमे ॥
 चन्द्रार्द्धमीलयस्त्रयश्चा महावृषभवाहनाः ।
 शिवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी ।
 ईश्वरानुगृहीता हि सर्वे यान्ति पराङ्गतिम् ॥
 मोक्षं सुदुर्लभं ज्ञात्वा§ संसारश्चातिभीषणम् ।

* स्मृतमिति B and D.

† तत्र इति B, E and H.

‡ सङ्कीर्णाः—अनुलोमप्रतिलोमश्वाः सङ्करजातीया इत्यर्थः ।

§ मत्वा इति B.

अश्रमना चरणौ हत्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥
 दुर्लभा तपसोऽवाप्तिर्भूतस्य* परमेस्वरि ।
 यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षयो ॥
 प्रसादाद्दृश्यते ह्येनो† मम शैलेन्द्रनन्दिनि ।
 अत्रावुधा‡ न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥
 अविमुक्तं न पश्यन्ति§ मूढा ये तमसाहताः ।
 विष्णुचरितसां मध्ये संविशन्ति पुनः पुनः ॥
 हृन्मनानोऽपि यो देविण विशेद्दिग्गतैरपि ।
 स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥
 जन्ममृत्युजरामुक्तं परं याति शिवालयम् ।
 अपुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥
 यां प्राप्य छतच्छत्यः स्यादिति मन्येत पण्डितः॥ ।
 न दानैर्न तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्यया ॥
 प्राप्यते गतिरुक्लृष्टा या विमुक्ते तु लभ्यते ।
 नानावर्णा विवर्णाश्च चण्डालाद्या जुगुप्सिताः ॥
 किंत्विषैः पूर्णदेहा ये प्रकृष्टैस्तापकैस्तथा** ।

* तपसा चापि पूतस्य इति B and D.

† जायते ह्येतदिति B.

‡ अपि बुद्धा इति B. अविदांस इति D.

§ सेवने इति B and D.

¶ विद्वानिति B and D. पुमान्देवि विद्वानिति E and H.

॥ मन्यन्ति पण्डिता इति B and D.

** विशिष्टे पातकैरिति D.

भेषजम्परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥
 अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम् ।
 अविमुक्तं परन्तत्त्वमविमुक्तं परं शिवम् ॥
 कृत्वा वै नैष्ठिकीन्दीप्तामविमुक्तो वसन्ति ये ।
 तेषां तत्परमं ज्ञानं ददाम्यन्ते परं पदम् ॥
 प्रयागं नैमिषं* पुष्यं श्रीशैलोऽथ हिमालयः ।
 कीदारं भद्रकर्णञ्च गया पुष्करमेव च ॥
 कुण्डेन च रुद्रकोटिर्नर्मदा हाटकेश्वरम् ।
 शालिग्रामञ्च पुष्यायं वंशं कीकामुखं तथा ॥
 प्रभासं विजयेशानं गोकर्णं शङ्खकर्णकम् ।
 एतानि पुष्यस्थानानि त्रैलोक्ये विश्रुतानि च ।
 यास्यन्ति परमं† मोक्षं वाराणस्यां यथा मृताः ॥
 वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा त्रिपथगामिनी ।
 प्रविष्टा‡ नाशयेत्पापं जन्मान्तरश्नतैः कृतम् ॥
 अन्यत्र सुलभा गङ्गा श्राद्धं दानं तथा§ जपः ।
 व्रतानि सर्वमेवैतद्वाराणस्यां सुदुर्लभम् ॥

* नैमिषं—In Oude, about 15 miles from Unau station on the Oude and Rohilkhand Railway.

† न यास्यन्ति परमिति B.

‡ प्रवेष्टादिति B.

§ तपः इति B and D.

यजेत्तु सुहृयान्निष्ठं ददात्सर्वयतेऽपरान्* ।
 वायुभक्षश्च सततं वाराचस्यां स्थितो नरः ॥
 यदि पापो यदि शठी यदि बाधार्थिको† नरः ।
 वाराचसीं समासाद्य पुनाति स कुलत्रयम्‡ ॥
 वाराचस्यां महादेवं ये सुवत्सर्वयन्ति च§ ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विज्ञेया गणेश्वराः ॥
 अन्यत्र योगाज्ञानाद्वा सन्ध्यासादथवान्यतः ।
 प्राप्यते तत्परं¶ स्थानं सहस्रेणैव जन्मना ॥
 ये भक्ता॥ देवदेवेशे वाराचस्यां वसन्ति वै ।
 ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकेनैव तु जन्मना ॥
 यत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरिक्तेन जन्मना ।
 अविमुक्तं समासाद्य नान्यद्गच्छेत्तपोवनम् ॥
 यतो मया न मुक्तान्तदविमुक्तमिति स्मृतम् ।
 तदेव गुह्यं गुह्यानामेतद्विज्ञाय मुच्यते** ॥
 ज्ञानध्याननिविष्टानां†† परमानन्दमिच्छताम् ।

* ऽनरानिति B, D, E and H.

† बाधार्थिक इति B.

‡ सबलं कुलत्रमिति B.

§ येऽर्चयन्ति सुवन्ति च इति B.

¶ परममिति B.

॥ भक्त्या इति B and D.

** नेतद्विज्ञानमुच्यते इति B.

†† ज्ञानध्यानाभिनिष्ठानामिति B.

या गतिर्विहिता सुभ्रु साविमुक्ते नृतस्य तु ॥*
 यानि कान्यविमुक्तानि देवैरुक्तानि नित्यशः ।
 पुरी वाराणसी तेभ्यः स्थानेभ्योऽप्यधिका शुभा ॥
 यत्र साक्षात् महादेवो देहान्तेऽप्ययमीश्वरः† ।
 व्याचष्टे तारकं ब्रह्म तथैव‡ छविमुक्तकम् ॥
 यत्तत्परतरन्तस्वमविमुक्तमिति स्मृतम् ।
 एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां तदाप्यते§ ॥
 भ्रूमध्ये नाभिमध्ये च हृदयेऽपि च मूर्धनि ।
 यथाविमुक्तमादित्से वाराणस्यां व्यवस्थितम् ॥
 वरुणायास्तथा ह्यस्यां मध्ये वाराणसी पुरी ।
 तथैव संस्थितन्तस्त्वं नित्यमेवाविमुक्तिकम् ॥
 वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति ।
 यथा नारायणो देवो महादेवादिवेश्वरात् ॥
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ।
 उपासते मां सततं देवदेवः पितामहः ॥
 महापातकिनो ये च ये तेभ्यः पापकृत्तमाः ।
 वाराणसीं समासाद्य ते यान्ति परमां गतिम् ॥

• योगान्ते विहिता मुक्तिः साविमुक्तकृतस्य तु इति B.

† अयमीश्वरः इति B.

‡ तथैव इति B.

§ तदाप्युवाह इति B.

¶ वासा इति B.

तस्मान्मुमुक्षुर्नियतो वसेच्चामरणान्तिकम् ।
 वाराणस्यां महादेवि ज्ञानं लब्ध्वा विमुच्यते ॥
 किन्तु विघ्ना भविष्यन्ति पापोपहतचेतसाम् ।
 ततो नैव चरेत्पापं कायेन मनसा गिरा ॥
 एतद्रहस्यं वेदानां पुराणानां द्विजोत्तमाः* ।
 अविमुक्ताभ्यं ज्ञानं न किञ्चिद्वेद्यं तत्परम्† ॥
 देवतानाद्युषीषाश्च शृण्वतां परमेष्ठिनाम् ।
 देव्यै देवेन कथितं सर्वपापविनाशनम्‡ ॥
 यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः ।
 यथेश्वराणां गिरिशः स्थानानाञ्चैतदुत्तमम् ॥
 यैः समाराधितो रुद्रः पूर्वस्त्रिभुव जन्मनि ।
 तं विन्दन्ति परं क्षेत्रमविमुक्तं शिवालयम् ॥
 कलिकल्पसम्भूता येषामुपहृता मतिः ।
 न तेषां वीक्षितुं§ शङ्क्यं स्थानं तत्परमेष्ठिनः ॥
 ये स्मरन्ति सदा कालं विन्दन्ति॥ च पुरीमिमाम् ।
 तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहामुच च पातकम् ॥
 यानि चेह प्रकुर्वन्ति पातकानि कृतालयाः ।

* पुरुषाणाञ्च सुव्रता इति B.

† कश्चिदेति तत्पत इति B.

‡ प्रथाश्रममिति B.

§ वेदिमुनिति B and D.

॥ वदन्तीति B and D.

नाशयेत्तानि सर्वाणि तेन* कालतनुः शिवः ॥
 भागच्छतामिदं स्थानं सेवितुं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
 सृतानां वै† पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वाराहस्यां वसेत्परः ।
 योगी वाप्यथवायोगी पापी वा पुण्यकृत्तमः ॥
 न लोकावचनात्पित्रोर्न चैव गुरुवादतः ।
 मतिरुत्कृष्टमपीया स्यादविमुक्तावतिं प्रति ॥

सूत उवाच ।

एवमुक्त्वाथ‡ भगवाग्ध्यासो वेदविदां वरः ।
 स ह्येव शिष्यप्रवरैर्वाराहस्याञ्चचार ह ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे वाराहसीमाहास्ये एकत्रिंशोऽध्यायः ।

—•—

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

स शिष्यैः संवृतो धीमान् गुरुर्ह्येपायनो मुनिः ।
 जगाम विपुलं* लिङ्गमोक्षारं मुक्तिदायकम् ॥

* देवः इति B and D.

† चेति B.

‡ इत्येवमुक्त्वा इति B.

—•—

* विमलमिति B and D.

तत्राभ्यर्थं महादेवं शिष्यैः सह महासुनिः ।
 प्रोवाच तस्य माहात्म्यं मुनीनां भावितात्मनाम् ॥
 इदं तद्विमलं लिङ्गमोङ्कारं नाम शोभनम् ।
 अस्य स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥
 अथ* तत्परमं ज्ञानं पञ्चायतनमुत्तमम् ।
 अर्चिर्तं† मुनिभिर्चितं वाराहस्यां विमोक्षदम् ॥
 अथ साक्षात्महादेवः पञ्चायतनविग्रहः ।
 रमते‡ भगवानुद्री जम्बूनामपवर्गदः ॥
 यत्तत्पाशुपतं ज्ञानं पञ्चार्थमिति कथ्यते§ ।
 तदेव विमलं लिङ्गमोङ्कारं समवस्थितम् ॥
 शान्तितीता पराया शान्तिर्विद्या चैव यथाक्रमम् ।
 प्रतिष्ठा च निवृत्तिश्च पञ्चार्थं लिङ्गमैश्वरम् ॥
 पञ्चानामपि देवानां ब्रह्मादीनां यदाश्रयम् ॥ ।
 ओङ्कारबोधितं** लिङ्गं पञ्चायतनमुच्यते†† ॥

* एतदिति B and D.

† सेवितमिति B and D.

‡ वसते इति B.

§ ब्रह्मते इति B.

¶ तथा इति B.

॥ सदाश्रयमिति B and D.

** ओङ्कारबोधकमिति B.

†† नव्यमिति B.

हत्वा मजाकृतिं दैत्यं शूलेनावप्रया हरः ।
 वासस्तस्याकरोत्कृत्तिं कृत्तिवासेश्वरस्ततः ॥
 अत्र* सिद्धिम्भरां प्राप्ता मुनयो मुनिपुङ्गवाः ।
 तेनैव च शरीरेषु प्राप्तास्तत्परमम्यदम् ॥
 विद्या विश्वेश्वरा रुद्राः शिवा ये वः† प्रकीर्तिताः ।
 कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं नित्यमावृत्य संस्थिताः ॥
 ज्ञात्वा कलियुगं घोरमधर्मबहुलज्ञानाः ।
 कृत्तिवासं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते न संशयः ॥
 जन्मान्तरसहस्रेषु मोक्षोऽन्यत्राप्यते न वा ।
 एकेन जन्मना‡ मोक्षः कृत्तिवासे तु लभ्यते ॥
 आलयः सर्वसिद्धानामेतत्स्थानं वदन्ति हि ।
 गोपितन्देवदेवेन महादेवेन शम्भुना ॥
 युगे युगे अत्र दान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 उपासते महादेवं जपन्ति शतरुद्रियम् ॥
 सुवन्ति सततं देवं महादेवं त्रियम्बकम्§ ।
 ध्यायन्तो¶ ऋद्धये नित्यं स्वायं सर्वान्तरं॥ शिवम् ॥

* तत्र इति B.

† च इति B.

‡ वसता इति E and H.

§ चायम् कृत्तिवासमिति B.

¶ ध्यायन्तीति B and D.

॥ सर्वान्तरमिति B.

गायन्ति सिद्धाः किल गीतकानि
 ये वाराणस्यां निवसन्ति विप्राः* ।
 तेषामद्यैकेन भवेन मुक्तिः
 ये क्षत्तिवासं शरणं प्रपन्नाः ॥
 सम्प्राप्य लोके जगतामभीष्टं
 सुदुर्लभं विप्रकुलेषु जन्म ।
 ध्यानं† समादाय जपन्ति रुद्रं
 ध्यायन्ति चित्ते यतयो महेशम्‡ ॥
 आराधयन्ति प्रभुमीशितारं
 वाराणसीमध्यगता सुनीन्द्राः ।
 यजन्ति यज्ञैरभिसन्धिहीनाः
 स्तुवन्ति रुद्रं प्रणमन्ति शम्भुम् ॥
 नमो भवायामलभावऽधान्ने
 स्थाणुं प्रपद्ये गिरिशं पुराणम् ।
 स्मरामि रुद्रं हृदये निविष्टं
 जाने महादेवमनेकरूपम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे वाराणसीमाहात्म्ये द्वान्विशोऽध्यायः ।

-
- * वाराणसी' ये निवसन्ति विप्राः इति B.
  - † काले इति B.
  - ‡ ध्यायन्ति धी चित्तगतं महेशमिति E, D and G.
  - § योग इति B.

चयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

समाभाष्य मुनीन्धीमान्देवदेवस्य शूलिनः ।
 जगाम लिङ्गं तद्द्रष्टुं कपर्दीश्वरमव्ययम् ॥
 ज्ञात्वा तत्र विधानेन तर्पयित्वा पितृन्दिजाः ।
 पिशाचमोचने तीर्थे पूजयामास शूलिनम् ॥
 तत्रार्थमपश्यंस्ते मुनयो गुरुणा सह ।
 मेनिरे क्षेत्रमाहात्म्यं प्रथेमुर्गिरिशं हरम् ॥
 कश्चिद्भ्याजगामेभं शार्दूलो घोररूपधृक् ।
 सृगीमेकां भक्षयितुं कपर्दीश्वरमुत्तमम् ॥
 तत्र सा भीतहृदया कृत्वा कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
 धावमाना सुसन्धान्ताः व्याघ्रस्य वशमागता ॥
 तां विदार्य नखैस्तीक्ष्णैः शार्दूलः सुमहाबलः ।
 जगाम चान्यद्विजनं स दृष्ट्वा ताम्मुनीश्वरान् ॥
 सृतमात्रा च सा बाला कपर्दीशागतो सृगी ।
 अदृश्यत महाज्वाला व्योम्नि सूर्यसमप्रभा ॥
 चिन्त्वा नीलकण्ठा चण्डः शशाङ्काद्वितशेखराऽ ।

* चारुवामास सन्धाना इति B.

† देशं दृष्ट्वा मुनीश्वरमिति B and D.

‡ नीलस्रदाका इति E and H.

§ सूर्डंजा इति B.

वषाधिरूढा पुरुषैस्तादृशैरेव संयता ॥
 पुष्यदृष्टिं विमुञ्चन्ति खेचरास्तस्य मूर्च्छनि ।
 गणेश्वरः स्वयं भूत्वा न दृष्टस्तत्क्षणात्ततः ॥
 दृष्टैतदाश्चर्यवरं* जैमिनिप्रमुखास्तदा ।
 कपर्दीश्वरमाहात्म्यं पप्रच्छुर्गुरुमच्युतम् ॥
 तेषां प्रोवाच भगवान्देवाग्ने चोपविश्य सः ।
 कपर्दीशस्य माहात्म्यं प्रथम्य वृषभध्वजम् ॥
 इदं देवस्य तस्मिन् कपर्दीश्वरमुत्तमम् ।†
 पूजितव्यं प्रयत्नेन स्तोतव्यं वैदिकैः स्तवैः ॥
 ध्यायतामत्र नियतं योगिनां शान्तचेतसाम् ।
 जायते योगसिद्धिश्च‡ घस्मासेन न संशयः ॥
 ब्रह्महत्यादिपापानि विनश्यन्त्यस्य पूजनात् ।
 पिशाचमोचने कुण्डे स्नातस्यात्र समीपतः ॥
 अस्मिन् क्षेत्रे पुरा विप्रास्तपस्वी शंसितव्रतः ।
 शङ्कुकर्णं इति ख्यातः पूजयामास शूलिनम् ॥

* तरमिति B.

† अतः परं B पुस्तके

सृष्टैवाग्नेचपापीषं चिप्रमस्य विनश्यति ।

कानक्रीषादशो हीषा वाराचक्षां निवाधिनः ।

विप्राः सर्वे विनश्यन्ति कपर्दीश्वरपूजनात् ।

तस्मात्सदेव द्रष्टव्यं कपर्दीश्वरमुत्तमम् ।

इत्यधिकं दृश्यते ।

‡ सिद्धिः सा इति B and D.

जजाप रुद्रमनिशं प्रशवं रुद्ररूपिणम् ।
 पुण्यधूपादिभिः स्तोत्रैर्नमस्कारैः प्रदक्षिणैः ॥
 उवास तत्र योगात्मा कृत्वा दीक्षान्तु नैष्ठिकीम् ।
 कदाचिदागतं प्रेतं पश्यति स क्षुधान्वितम् ।
 अस्थिचर्म्मपिनक्षाङ्गं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ॥
 तं दृष्ट्वा स मुनिश्रेष्ठः क्षपया परया युतः ।
 प्रोवाच को भवान् कस्माद्देशाद्देशमिमङ्गतः ॥
 तस्मै पिशाचः क्षुधया पीष्यमानोऽब्रवीद्वचः ॥
 पूर्वजन्मन्यहं विप्रो धनधान्यसमन्वितः ।
 पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तः कुटुम्बभरणोत्सुकः ॥
 न पूजिता मया देवा गावोऽप्यतिथयस्तथा ।
 न कदाचित्कृतं पुण्यमस्यं वा स्नप्यमेव वा ॥
 एकदा भगवानुद्रोः* गोवृषेश्वरवाहनः ।
 विश्वेश्वरो वाराणस्यां दृष्टः स्पृष्टो नमस्कृतः ॥
 तदाचिरेण कालेन पञ्चत्वमहमागतः ।
 न दृष्टं तन्महावीरं यमस्य वदनं मुने ॥
 ईदृशीं योनिमापन्नः पेशाचीं क्षुधयाद्वितः ।
 पिपासया परिक्रान्तो† न जानामि हिताहितम् ॥
 यदि कश्चित्समुहर्त्तुमुपायं पश्यसि प्रभो ।
 कुरुष्व तं नमस्तुभ्यं त्वामहं शरणं गतः ॥

* शिव इति B.

† पिपासयाधुनाक्रान्त इति B.

इत्युक्तः शङ्खकर्णोऽथ पिशाचमिदमब्रवीत् ।
 त्वादृशो नहि लोकेऽस्मिन्विद्यते पुण्ड्रकान्तमः ।
 यस्त्वया भगवान् पूर्वं दृष्टो विश्वेश्वरः शिवः ॥
 संस्पृष्टो वन्दितोभूयः कोऽन्यस्त्वत्सदृशो भुवि ।
 तेन कर्मविपाकेन देशमेतं समागतः ॥
 ज्ञानं कुरुष्व शीघ्रं त्वमस्मिन् कुण्डे समाहितः ।
 येनेमां कुण्डितां योनिङ्घ्रिप्रमेव प्रहास्यसि ॥

स एवमुक्तो मुनिना पिशाचो
 दयावता देववरं त्रिनेत्रम् ।
 स्मृत्वा कपर्दीश्वरमीशितारं
 चक्रे समाधाय मनोऽवगाहम् ॥
 तदावगाहान्मुनि*सन्निधाने
 ममार दिव्याभरणोपपन्नः ।
 अदृश्यतार्कप्रतिमे विमाने
 शशाङ्कचिह्नाङ्कितचारुमौलिः ॥
 विभाति रुद्रेरुदितो दिव्यस्थैः
 समावृतो योगिभिरप्रमेयैः ।
 स बालस्त्रिष्यादिभिरेष देवो
 यथोदये भानुरशेषदेवः ॥
 सुवन्ति सिद्धा दिवि देवसङ्घा
 नृत्यन्ति दिव्याप्सरसोऽभिरामाः ।

* तदावगाहोमुनि इति B and D. तदावगाह इति H.

मुञ्चन्ति वृष्टिं कुसुमालिमित्रां
 गन्धर्वविद्याधरकिन्नराद्याः ॥
 संस्तूयमानोऽथ सुनीन्द्रसहै-
 रवाप्य बोधं भगवत्प्रसादात् ।
 समाविशन्मण्डलमेवमग्रं*
 चवीमयं यत्र विभाति रुद्रः ॥
 दृष्ट्वा विमुक्तं स पिशाचभूतं
 सुनिः प्रहृष्टो मनसा महेशम् ।
 विचिन्त्य रुद्रहविमेवमग्रं
 प्रथम्य तुष्टाव कपर्द्दिनं तम् ॥
 शङ्कुकर्षं उवाच ।
 नमामि नित्यं† परतः परस्ता-
 न्नोत्तारमेकं पुरुषं पुराणम् ।
 ब्रजामि योगेश्वरमीशितार-
 मादित्त्वमग्निं कलिस्ताधिरुदम् ॥
 त्वां ब्रह्मपारं हृदि सन्निविष्टं
 हिरण्मयं योगिनमादिहीनम्‡ ।
 ब्रजामि रुद्रं शरणं दिवस्थं

* नेतद्व्यग्रमिति B.

† कपर्द्दिनं त्वामिति B.

‡ योगिनसादिसम्पत्तिरिति A, E and H.

महासुनिं ब्रह्मपरं* पवित्रम् ॥
 सहस्रपादाधिथिरोऽभियुक्तं
 सहस्रबाहु†न्तमसः परस्तात् ।
 त्वां ब्रह्मपारं प्रथमामि शशुं‡
 हिरण्यगर्भाधिपतिं त्रिनेत्रम् ॥
 यतः प्रसृतिर्जगतो विनाशो
 येनाहृतं सर्वमिदं शिवेन ।
 तं ब्रह्मपारं भगवन्तमीशं
 प्रथम्य नित्यं शरणं प्रथये ॥
 अलिङ्गमालोकविहीनरूपं§
 स्वयंप्रभुश्चित्तमैकरुद्रम् ।
 तं ब्रह्मपारं परमेश्वरं त्वां
 नमस्करिष्ये न यतोऽन्यदस्ति ॥
 यं योगिनस्यक्तसवीजयोगा-
 लब्ध्वा समाधिम्परमात्मभूताः ।
 पश्यन्ति देवं प्रथतोऽस्मि नित्यं॥
 तद्ब्रह्मपारं भवतः स्वरूपम् ॥

* ब्रह्ममयमिति B.

† सहस्ररूपमिति B.

‡ रुद्रमिति B.

§ अलिङ्गमित्यारम्भ स्वयंभुवं त्वां शरणं प्रथये इत्यनं G पुस्तके नास्ति ।

॥ यतः परं स्वयंभुवं त्वां शरणं प्रथये इत्यनं B पुस्तके नास्ति ।

न यत्र नामानि* विशेषदृति-
 र्न संदृशे तिष्ठति यस्वरूपम्† ।
 तं ब्रह्मपारं प्रणतोऽस्मि नित्यं
 स्वयम्भुवं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥
 यद्देवेदाभिरता‡ विदेहं
 स ब्रह्मविज्ञानमभेदमेकम् ।
 पश्यन्त्यनेकं भवतः स्वरूपं
 तद्ब्रह्मपारं प्रथमामि§ नित्यम् ॥
 यतः प्रधानं पुरुषः पुराणो
 विवर्त्तते यं प्रणमन्ति देवाः॥
 नमामि तं ज्योतिषि संनिविष्टं
 कालं बृहन्तन्भवतः स्वरूपम् ॥
 ब्रजामि नित्यं शरणं महेशं॥
 स्वायं प्रपद्ये गिरिशं पुराणम् ।
 शिवं प्रपद्ये हरमिन्दुमौलिं

* नामादीति D. नामादीति E.

† यस्वरूपमिति E.

‡ वेदेदेदाभिरताः—वेदानां वेदः ज्ञानं तस्मिन् रताः । ब्रह्मवादाभिरताः इति B.

यद्देवतास्वादिभिः।।दिदेवमिति D.

§ प्रणतोऽस्मीति B.

॥ वेदाः इति A, E and H.

॥ महेशमिति B. महेशमिति D.

पिनाकिनं त्वां शरणं व्रजामि* ॥
 सुखैवं शङ्खकर्णोसौ भगवन्सङ्घपरिनिम् ।
 पपात दण्डवङ्गुमी प्रोच्चरन्प्रणवं शिवम्† ॥
 तत्क्षणात्परमं लिङ्गं प्रादुर्भूतं शिवात्मकम् ।
 ज्ञानमानन्दमहैतं कोटिकालान्निसंनिभम् ॥
 शङ्खकर्णोऽथ स तदा मुनिः सर्वात्मकोऽमलः‡ ॥
 निखिल्ये§ विमले लिङ्गे तदङ्गुतमिवाभवत् ॥
 एतद्रहस्यमाख्यातं माहात्म्यं च॥ कपर्दिनः ।
 न कश्चिद्वेत्ति तमसा विद्वानप्यथ मुञ्चति ॥
 य इमां शृणुयान्नित्यं कथां पापप्रणाशिनीम् ।
 भक्तः पापविमुक्तात्मा॥ रुद्रसामीप्यमाप्नुयात् ॥
 पठेच्च सततं शुद्धो ब्रह्मपारं महास्तवम् ।
 प्रातर्भ्राम्भाङ्गसमये स योगं प्राप्नुयान्नरः** ॥
 इहैव नित्यं वक्ष्यामीदेवदेवं कपर्दिनम् ।
 द्रष्टव्यमः सततं देवं पूजयामस्त्रिलोचनम्†† ॥

* नमामोति A.

† परमिति B.

‡ मुक्तात्मा चर्मात्मा सर्वज्ञोऽमलः इति B.

§ निखिल्ये इति B.

॥ चः इति B.

॥ स्वल्पपापविमुक्तात्मा इति B.

** परमिति B.

†† पूजयामीऽथ श्चिनमिति B.

इत्युक्त्वा भगवान्वासः शिष्यैः सह महास्युतिः* ।
उवास तत्र युक्तात्मा पूजयन्वै कपर्दिनम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे वाराणसीनाम्नो चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

उषित्वा तत्र भगवान् कपर्दीशान्तिके पुनः ।
यथौ द्रष्टुं मध्यमेयं* बहुवर्षगणाग्रभुः ॥
तत्र मन्दाकिनीं पुण्यासृषिसङ्गनिषेविताम् ।
नदीं विमलपानीयां दृष्ट्वा हृष्टोऽभवन्मुनिः ॥
स तामन्वीक्ष्य मुनिभिः सह द्वैपायनः प्रभुः ।
चकार भावपूतात्मा ज्ञानं ज्ञानविधानत्रित् ॥
सन्तर्ष्य विधिवद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा† ।

* नशासुरितिति B.

• मध्यदेशमिति B.

† विविधान्देवाशुषीन् पितृगणान् स्वयमिति B. अतः परं B पुस्तके
पूजयामास लोकादिं पुण्यैर्नामाविधैर्भवंम् ।

प्रविश्य त्रिष्यप्रवरैः सहै सन्वततीसुतः ॥

इत्यधिकं दृश्यते, तथा D पुस्तकेऽपि ।

मध्यमेश्वरमीशानमर्चयामास शूलिनम् ॥
 ततः पाशुपताः शान्ता भस्त्रोद्भूलितविग्रहाः ।
 द्रष्टुं समागता बद्धं मध्यमेश्वरमीश्वरम् ॥
 शोकारासक्तमनसो वेदाध्ययनतत्पराः ।
 जटिला मुण्डिताद्यापि शुद्धयज्ञोपवीतिनः ॥
 कौपीनवसनाः केचिदपरे चाप्यवाससः† ।
 ब्रह्मचर्यरताः शान्ता दान्ता वै ज्ञानतत्पराः‡ ॥
 दृष्ट्वा हैपायनं विप्राः शिष्यैः परिवृतं मुनिम् ।
 पूजयित्वा यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥
 कौभवान् कुत आयातः सह शिष्यैश्चैवहासुने ।
 श्रोतुः पैलादयः§ शिष्यास्तानृषीन्धर्मभावितान् ॥
 अयं सत्ववतीस्रुः कृष्णहैपायनः प्रभुः¶ ।
 व्यासः स्वयं हृषीकेशो येन वेदाः पृथक्कृताः ॥
 यस्य देवो महादेवः साक्षाद्देवः पिनाकधृक् ।
 अंशंशेनाभवत्पुत्रो नाम्ना युक्त इति प्रभुः ॥
 यो वै॥ साक्षात्तहादेवं सर्व्वभावेन शङ्करम् ।

* यजेति D, E and H.

† चान्दवाससः इति B.

‡ वेदान्तध्यानतत्पराः इति B. वेदान्तज्ञानतत्परा इति D.

§ पैलादयः इति B.

¶ मुनिरिति B.

॥ स इति B.

प्रपन्नः परया भक्त्या यस्य तज्ज्ञानमैश्वरम् ॥
 ततः पाशुपताः सर्वे ते च हृष्टतनूरुहाः* ।
 जपु† रव्यप्रमनसो व्यासं‡ सत्यवतीसुतम् ॥
 भगवन् भवता ज्ञातं विज्ञानं परमेष्ठिनः ।
 प्रसादाद्देवदेवस्य यत्तन्माहेश्वरं परम्§ ॥
 तद्ददास्माकमथ्यग्रं राहस्यं गुह्यमुत्तमम् ।
 क्षिप्रं पश्येम तं देवं श्रुत्वा भगवतो मुखात् ॥
 विसर्जयित्वा॥ ताच्छिष्यान् सुमन्तुप्रमुखांस्तदा ।##
 प्रीवाच तत्परं ज्ञानं योगिभ्यो†† योगवित्तमः ॥
 तत्क्षणादेव विमलं सम्भूतं ज्योतिरुत्तमम् ।
 स्तीनास्तत्रैव ते विप्राः क्षणादन्तरधीयत ॥
 ततः शिष्यान् समाह्वत्य‡‡ भगवान् ब्रह्मवित्तमः§§ ।

* हृष्टसम्पत्तनूरुहाः इति B.

† नेसुरिति B.

‡ प्रीपुरिति B.

§ पदमिति B.

¶ मय्यक्तमिति B.

॥ समाभाष्य च इति G. विसर्जयित्वा इत्यार्षम् ।

** स्वयन्तुप्रमुखांस्ततः इति B.

†† योगिन इति B.

‡‡ समाह्वयेति B.

§§ प्रीवाच तत्परमित्यारभ्य ब्रह्मवित्तम इत्यन्तं E, H पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

प्रीत्याच मध्यमे शस्यमाहात्म्यं पैत्रपूर्वकाङ्क्षम् ॥
 अस्मिन् स्वाने स्वयं देवी देव्या सह महेश्वरः ।
 रमते भगवान्निर्वाणं ब्रह्मैव परिवारितः ॥
 अथ पूर्वं हृषीकेशो विष्णोः देवकीसुतः ।
 उवास वत्सरं कृष्णः सदा पाशुप्रतैर्वृतः ।
 भक्षोद्धृतसर्वाङ्गी ब्रह्माराधनतत्परः† ।
 आराध्यन् हरिः शशुं कृत्वा पाशुपतं व्रतम् ॥
 तस्य वैः बहवः शिष्या ब्रह्मचर्यपरायणाः ।
 सत्या तद्वचनात्‡ ब्रह्मं दृष्टवन्तो महेश्वरम् ॥
 तस्य देवो महादेवः प्रत्यक्षं नीलसीहितः ।
 ददौ कृष्णस्य भगवान्वरदो वरमुत्तमम् ॥
 येऽर्चयिष्यन्ति गोविन्दं मङ्गला विधिपूर्वकम् ।
 तेषां तदैश्वरं ब्रह्ममुत्पत्त्यतिगं जगन्मय ॥
 त्वमीशो॥ऽर्चयितव्यश्च ध्यातव्यो मत्परैर्जनैः ।
 भविष्यसि## न सन्देहो मत्प्रसादाद्भिजातिभिः†† ॥

* श्रेष्ठपूर्वकानिति B.

† ब्रह्माराधनतत्पर इति B.

‡ ते इति B.

§ तद्वदनादिति B.

¶ परस्त्रीपदनाशम् ।

॥ नमस्वी इति B.

भविष्यतीति B.

†† विजातयः इति B.

ये चः द्रक्षन्ति देवेभ्यं ध्यात्वा देवैः पिनाकिनम् ।
 ब्रह्महत्यादिकं पापं तेषामाशु विनश्यति ॥
 प्राणांश्च जन्ति ये विप्राः पापकर्षरता अपि ।
 ते यान्ति परमं सुखानं नात्र कार्या विचारणा ॥
 धन्यास्तथ्यन्तु ते ॥ विप्रा मन्दाकिन्यां कृतोदकाः ।
 अर्चयन्ति महादेवं मध्यमेश्वरसुतमम् ॥
 ज्ञानं दानं तपः श्राद्धं पिण्डनिर्घ्नपचन्निह ।
 एकैक्यः कृतं विप्राः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
 सन्निहत्यामुपसृश्य राहुयस्त्रे दिवाकरे ।
 यत्फलं लभते मर्त्यस्तस्माद्दशगुणनिह ॥
 एवमुक्त्वा महायोगी मध्यमेशान्तिके प्रभुः ।
 उवाच सुधिरहासं पूजयन्तै महेश्वरम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे वाराहसीमाहात्म्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ।

- * वेऽप इति B.
 † ज्ञात्वा चद्रमिति B.
 ‡ मर्त्या इति B.
 § तत्परमिति B.
 ¶ कार्यविचारणा इति B.
 ॥ धन्यास्तु खलु ते इति B.

पञ्चचिंथोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

तंतः* सर्वाणि गुह्यानि तीर्षान्वायतनानि च ।
जगाम भगवान्ब्राह्मो जैमिनिप्रमुखैर्वृतः ॥
प्रयागं परमं तीर्थं प्रयागादधिकं† शुभम् ।
विश्वरूपं तथा तीर्थं कालतीर्थमनुत्तमम् ॥
आकाशस्थं महातीर्थं तीर्थक्षैवानुषं‡ परम् ।
सर्वान् च महातीर्थं गौरीतीर्थमनुत्तमम्§ ॥
प्राजापत्यं तथा॥ तीर्थं स्वर्गद्वारं॥ तत्रैव च ।
जम्बुकेश्वरमित्युक्तं चर्षास्थं तीर्थमुत्तमम् ॥
गयातीर्थं महातीर्थं तीर्थक्षैव महानदी ।
नारायणं परं तीर्थं वायुतीर्थमनुत्तमम् ॥##
ज्ञानतीर्थं परं गुह्यं वाराहन्तीर्थमुत्तमम् ।

* मुत्वा इति B.

† प्रयागादधिकमित्यारभ्य गयातीर्थं महातीर्थमित्यनं E H पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

‡ क्षैर्षामिति B.

§ केश्वरं तीर्थमुत्तममिति B.

¶ परमिति B.

॥ स्वर्गतीर्थमिति B.

अतः परं G पुस्तके विश्वरूपं तथा तीर्थं कालतीर्थमनुत्तममिति अधिकं दृश्यते ।

यमतीर्थं महापुच्छं तीर्थं संवर्त्तकं परम्* ॥
 अग्नितीर्थं द्विजश्रेष्ठाः कालकेश्वरमुत्तमम्† ॥
 नागतीर्थं सोमतीर्थं सूर्यतीर्थं तथैव च ॥
 पर्वतास्थं महापुच्छं‡ मन्त्रिकार्थमुत्तमम् ।
 घटोत्कचं तीर्थवरं श्रीतीर्थञ्च पितामहम् ॥
 मङ्गातीर्थन्तु दिवेयं तथा तत्तीर्थमुत्तमम् ।
 कापिलश्चैव सोमेश्‍च§ ब्रह्मतीर्थमुत्तमम् ॥
 भूतेश्वरं तथा तीर्थं तीर्थं धर्मसमुद्भवम् ।
 गन्धर्वतीर्थं सुशुभं वाङ्मेयन्तीर्थमुत्तमम् ।
 दौर्वासिकं होमतीर्थं** चन्द्रतीर्थं द्विजोत्तमाः ।

* शुभमिति B.

† कालकेश्वरमुत्तममिति B and G.

‡ महापुच्छमिति B.

§ देवीमिति B.

¶ यवादेश्वरीमुत्तममिति B and G.

॥ अतः परं B पुस्तके

यत्र लिङ्गं पूजनीयं ज्ञातुं ब्रह्मा यदागतः ।
 तद्दानीं स्थापयामास विश्वस्तलिङ्गमैश्वरम् ॥
 ततः ज्ञात्वा समागत्य ब्रह्मा प्रोवाच तं हरिम् ।
 भवानीतमिदं लिङ्गं कथ्यास्यापितवानसि ॥
 तमाह विश्वस्तनीऽपि चद्रे भक्तिहृदा यतः ।
 तस्याऽप्रतिष्ठितं लिङ्गं माया तत्र भविष्यति ॥

इत्यधिकं दृश्यते ।

** सोमतीर्थमिति B, G, E and H.

चिन्ताङ्गदेखरं पुष्पं पुष्पं विद्याधरेश्वरम् ॥
 केदारं तीर्थमुख्याख्यं कालेश्वरं*मनुत्तमम् ।
 सारस्वतं प्रभासञ्च खेटकचं †हरं † शुभम् ॥
 लौकिकाख्यं महातीर्थं तीर्थञ्चैव हिमालयम् ।
 हिरण्यगर्भं गोप्रख्यं तीर्थञ्चैव वृषध्वजम् ॥
 उपग्रान्तं शिवञ्चैव व्याघ्रेश्वरमनुत्तमम् ।
 त्रिलोचनं महातीर्थं लोलार्कञ्चोत्तराङ्गयम् ॥
 कपालमोचनं तीर्थं ब्रह्महत्याविनाशनम् ।
 शुकेश्वरं‡ महापुष्पं§मानन्दपुरमुत्तमम् ॥
 एवमादीनि तीर्थानि प्राधान्यात्कथितानि तु ।
 न शक्या विस्ताराद्वक्तुं तीर्थसंख्या द्विजोत्तमाः ॥
 तेषु सर्वेषु तीर्थेषु ज्ञात्वाभ्यर्थ्य सनातनम् ॥
 उपोष्य तत्र तत्रासौ पाराशर्यो महासुनिः ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवान् कृत्वा पिण्डप्रदानकम् ।
 जगाम पुनरेवापि यत्र विश्वेश्वरः शिवः ॥
 ज्ञात्वाभ्यर्थ्य महालिङ्गं॥ शिथैः सह महासुनिः ।

* काञ्चिद्वरमिति G.

† भद्रकचं फलमिति B.

‡ शुकेश्वरमिति B.

§ महातीर्थमिति B.

॥ पिनाकिनमिति B.

॥ परं लिङ्गमिति B, D, E and H.

उवाच शिष्यान्धर्मात्मा यथेष्टं गन्तुमर्हसि ॥
 ते प्रब्रूय महात्मानं जन्मः पैलादयो द्विजाः ।
 वासञ्च तत्र नियतो वाराचस्यां चकार सः ॥
 शान्तो दान्तस्त्रिवचं ज्ञात्वाभ्यर्ष्य पिनाकिनम् ।
 भैशाहारी विशुद्धात्मा ब्रह्मचर्य्यपरायणः ॥
 कदाचित्तत्र वसताः व्यासेनामितवेजसा ।
 अमभासेन भिक्षा वै† नैव ख्याता द्विजोत्तमाः ॥
 ततः क्रोधावृततनुर्नराणामिह वासिनाम् ।
 विघ्नं सृजामि सर्वेषां येन सिद्धिर्हि हीयते ॥
 तत्पश्चात्मा महादेवी महारार्धशरीरिणी ।
 प्रादुरासीत्स्त्रयं प्रीत्या वेषं कृत्वा तु मानुषम् ॥
 भो भो व्यास महासुचे शसव्या न त्वया पुरीः‡ ।
 गृह्णास भिक्षां मत्तस्त्वमुक्त्वा प्रददौ शिवा ॥
 उवाच च महादेवी क्रोधनस्त्वं यतो मुनेऽ‡ ।
 इह चेत्ते न वस्तव्यं कृतघ्नोऽसि यतः सदा ॥
 एवमुक्तः स भगवान्धात्वाणं ज्ञात्वा परां शिवाम् ।
 उवाच प्रयतो भूत्वा सुत्वा च प्रवरैः स्वैः ॥

-
- कदाचित्तत्रा तत्रेति B.
  - † तु इति B.
  - ‡ भवता नहीति A.
  - § भवान्त इति B and D.
  - ¶ ध्यानादिति B.

चतुर्हस्यामघाष्टम्यां प्रवेयं देहि शङ्करि ।
 एवमस्त्वित्स्नुप्राय देवी चान्तरधीयत ॥
 एवं स भगवान्ध्यासो महायोगी पुरातनः ।
 ज्ञात्वा चैत्रगुणान् सर्वान् स्थितस्तस्याद्य पार्श्वतः* ॥
 एवं व्यासं स्थितं ज्ञात्वा चैत्रं खेवन्ति† पण्डिताः ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वाराहस्यां वसेन्नरः ॥

सूत उवाच ।

यः पठेद्विमुक्तस्य माहात्म्यं शृणुयादथ‡ ॥
 श्रावयेद्वा द्विजाञ्छान्तान् स याति परमाकृतिम्§ ॥
 श्रावे वा दैविके कार्ये रात्रावहनि वा द्विजाः¶ ॥
 नदीनां चैव तीरिषु देवतायतनेषु च ॥
 ज्ञात्वा॥ समाहितमनाः कामक्रोधविवर्जितः** ॥
 जपेद्दीयं नमस्कृत्य स याति परमाकृतिम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे वाग्वसोनाहारी पञ्चविंशोऽध्यायः ।

वाराहसोनाहारी समाप्तम् ।

-
- चपार्श्वत इति A. पार्श्वमिदं द्वे द्वे इत्यर्थः । अतिपार्श्वत इति E, G and H.
  - † खेवन्तीति परस्मैपदसाम्बन्धम् ।
  - ‡ श्रवणादपीति B.
  - § सोऽपि याति परं पदमिति B.
  - ¶ वाचावां वा द्विजोत्तमा इति E, G and H.
  - ॥ ज्ञात्वा इति B.
  - दक्षमात्मव्यवर्जित इति B and D.

षट्चिंशोऽध्यायः ।

ऋषय जपुः ।

माहात्म्यमविमुक्तस्य यथावत्समुदीरितम् ।

इदानीञ्च* प्रयागस्य माहात्म्यं ब्रूहि सुव्रत† ॥

यानि तीर्थानि तत्रैव विद्युतानि महान्ति वै ।

इदानीं कथयात्माकं सूत सर्वार्थविद्भवान् ॥

सूत उवाच ।

ऋषुध्वंसयवः‡ सर्वे विस्तरेण ब्रवीमि वः ।

प्रयागस्य च माहात्म्यं यत्र देवः पितामहः ॥

मार्कण्डेयेन कथितं कीर्त्तयेद्य महात्मने ।

यथा युधिष्ठिरायैतत्तद्वच्ये भवतामहम् ॥

निहत्य कौरवाग्सर्वान्भ्रातृभिः सह पार्थिवः ।

शोकैः महताविष्टो मुमोह स युधिष्ठिरः ॥

अचिरेवाद्य कालेन मार्कण्डेयो महातपाः ।

सम्प्राप्तो हास्तिनपुरं राजहारे स तिष्ठति ॥

हारपालोऽपि तं दृष्ट्वा राज्ञः कथितवान्द्रुतम् ।

मार्कण्डेयो द्रष्टुमिच्छं§ स्वामास्ते हार्थ्यसी मुनिः ॥

* इदानीम् इति B.

† सुव्रत इति B.

‡ ऋषुध्वं मुनय इति B.

§ द्रष्टुमिच्छति B.

त्वरितो धर्मपुत्रस्तु द्वारमभ्येत्य सत्वरम्* ।
 द्वारमभ्यागतस्येह† स्वागतस्ते महामुने ॥
 अथ मे सफलं जन्म अथ मे तारितं कुलम् ।
 अथ मे पितरस्तुष्टास्त्वयि तुष्टे सदा‡ मुने ॥
 सिंहासनमुपस्थाप्य पादशौचार्चनादिभिः ।
 युधिष्ठिरो महात्मेति पूजयामास तं मुनिम् ॥
 मार्कण्डेयस्तु संपृष्टः§ प्रोवाच स युधिष्ठिरम् ।
 किमर्थं मुञ्चसे विद्वन् सर्वं ज्ञात्वा समागतः॥ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा प्रथम्य शिरसाब्रवीत्॥ ।
 कथयस्व** समासेन येन मुञ्चामि क्लिष्टिषम्†† ॥
 निहता बहवो युवे पुंसो निरपराधिनः ।
 अस्माभिः कौरवैः सार्धं प्रसङ्गान्मुनिसत्तम‡‡ ॥
 येन हिंसासमुद्भूताज्जन्मान्तरकृतादपि ।

-
- * द्वारमित्याह सत्वर इति B.
 † स्वागतं ते महामात्र इति B.
 ‡ महा इति B and D.
 § ततस्तुष्ट इति B.
 ॥ ज्ञात्वाह समागत इति B and D.
 ॥ प्रथम्याह महामुनिमिति B.
 ** कथयत्वमिति B.
 †† मुञ्चसे क्लिष्टिष्वैरिति B and D.
 ‡‡ पुरुष इति B.

मुष्मेम* पातकाद्य तद्गवाण्यङ्गमर्हति ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु राजन्महाभाग यस्यां पृच्छसि भारत ।

प्रयागगमनं श्रेष्ठं नराणां पापनाशनम् ॥

तत्र देवो महादेवो ब्रह्मोऽवाप्सीवरेश्वर ।

समास्ते भगवान् ब्रह्मा स्वयम्भुः सह दैवतैः ॥

बुधिष्ठिर उवाच ।

भगवाञ्छ्रोतुमिच्छामि प्रयागगमने फलम् ।

मृतानां का गतिस्तत्र स्यातानाश्चैव किम्फलम् ॥

ये वसन्ति प्रयागे तु† ब्रूहि तेषाम्नु‡ किम्फलम् ।

भवतो विदितं श्रोतव्यमे ब्रूहि नमोऽस्तु ते ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वक्ष्ये प्रयागज्ञानजं फलम्§ ।

पुरा महर्षिभिः सम्यक्कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥

एतन्नजापतेः क्षेत्रान्निषु लोकेषु विद्युतम् ॥

अत्रण स्यात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥

तत्र॥ ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्वन्ति सङ्घताः ।

* मुष्मेते इति B and D.

† च इति B.

‡ च इति B.

§ वा चेदा वच तत्फलमिति B and D. वच ते फलमिति G.

॥ अनेकारथ साङ्केकादय श्लोकाः E, G, H पुनर्भुव न उच्यन्ते ।

॥ अनेति B.

बह्वन्वयानि तीर्थानि सर्वपापापहानि तु ॥
 कथितं नेह शक्नोमि बहुवर्षयतैरपि ।
 सङ्क्षेपेन प्रवक्ष्यामि प्रयागस्त्रेह कीर्त्तनम् ॥
 षट्चिर्गुःसहस्राणि तानि रचन्ति जाङ्गवीम् ।
 यमुनां रचति सदा सविता समवाहनः ॥
 प्रयागे तु विशेषेण स्वयं वसति वासवः ।
 मण्डलं रचति हरिः सर्वदेवैश्च सञ्चितम्* ॥
 न्यग्रोधं रचते नित्यं शूलपाणिर्महेश्वरः ।
 स्वानं रचन्ति वै देवाः सर्वपापहरं शुभम् ॥
 स्वकर्माणां वृता लोका नैव गच्छन्ति तत्पदम् ।
 स्वल्पमल्पतरं पापं यस्य चास्ति† नराधिप ॥
 प्रयागं अरमाचक्षु सर्वमायाति सङ्क्षयम् ।
 दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि ॥
 वृत्तिकालश्रनादापि नरः पापायमुच्यते ।
 पञ्च कुण्डानि राजेन्द्र येषां मध्ये तु जाङ्गवी ॥
 प्रयागं विद्यतः पुंसः पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
 योजनानां सहस्रेषु गङ्गां अरति यो‡ नरः ॥
 अपि§ दुष्कृतकर्मासौ लभते परमाङ्गतिम् ।

* सञ्चित इति B.

† यदा तस्मैति B.

‡ सः अरति इति B.

§ यथोच्चारण्य भवसागरः इत्यन्तं B पुस्तके नास्ति ।

कीर्त्तनाशुचते पापाहृद्या भद्राणि पश्यति ॥
 तद्योपसृश्य राजेन्द्र सुरलोके महीयते ।
 व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः ॥
 पितृणां तारकश्चैव सर्वपापप्रणाशनम् ।
 येः प्रयागे क्षतो वास उत्तीर्णो भवसागरः ॥
 गङ्गायमुनः*मासाद्य त्वजिप्राणाग्रयवतः †
 ईप्सिताङ्गभते कामान्वदन्ति सुनिपुङ्गवाः ॥
 दीप्तकाञ्चनवर्षाभैर्विमानैर्भानुवर्त्तिभिः‡
 सर्वरत्नमयैर्द्दिव्यैर्नानाध्वजसमाकुलैः ।
 वराङ्गनासमाकीर्णैर्मोदते शुभलक्षणैः ।
 गीतवादिचनिर्घोषैः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ॥
 यावन्न अरते§ जन्म तावत्सर्गे महीयते ।
 तस्मात्सर्गात्परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा नरोत्तमः ॥¶
 हिरण्यरत्नसम्पूर्ये सृष्टे जायते कुले ।
 तदेव॥ अरते तीर्थे अरणासत्र गच्छति ॥
 देशे वा यदि वारुणे विदेशे यदि वा गृहे ।

* गङ्गायमुनमित्यत्र समाहारवचः ।

† अतः परमेव दीप्तकाञ्चनेति पादद्वयं B G पुस्तकयोर्दृश्यते ।

‡ वर्त्तिभिरिति B. वर्त्तिभेरिति A.

§ यावन्नागमते इति B. यावन्न लभते इति D.

¶ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

॥ तदेवेत्यारभ्य यदि वा गृहे इत्यन्तं B पुस्तके नास्ति ।

प्रयागं स्मरमाणस्तु यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ।
 ब्रह्मलोकःमवाप्नोति वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥
 सर्वकामफला वृक्षा मही यत्र हिरण्मयी ।†
 ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र लोकेऽः स गच्छति ॥
 स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्तटे शुभे ।
 मोदते मुनिभिः सार्धं सुकृतेनेह‡ कर्मणा ॥
 सिद्धचारुणगन्धर्वैः पूज्यते देवदानवैः ॥
 ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् ॥
 ततः शुभानि कर्माणि चिन्तयानः पुनः पुनः ।
 गुणवान्वितसम्पन्नो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥
 कर्मणा मनसा वाचा सत्ये धर्मे प्रतिष्ठितः‡‡ ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु यासं†† प्रयच्छति ।
 सुवर्चमथ मुक्तां वा तथैवान्यत्परिग्रहम्‡‡ः ।

• त्रिवलोकमिति G.

† एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

‡ सिद्धाः त्रिवलोके इति E and H.

§ सुकृतेने इति B.

¶ दिवि देवतैरिति B and D.

॥ भवती इ न संशय इति B and D.

•• सत्यधर्मप्रतिष्ठित इति B and D.

†† वाममिति B. वाममिति D.

‡‡ तत्रै वान्यत्परिग्रहमिति G. प्रतिग्रहमिति कौवलनार्थम् ।

सकार्यं पितृकार्यं वा तीर्थं योऽभ्यर्चयेन्नरः ।
 निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तत्फलमनुते ॥
 अतस्तीर्थेन गृह्णीयात्पुण्येभ्यः प्रयतनेषु च ।
 निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो द्विजो भवेत् ॥
 कपिलां पाटलां घेनुं यस्य कृष्णां प्रयच्छति ।
 सर्वशुद्धीं* रौप्यसुराक्षैलकर्षीं पयस्विनीम् ॥
 तस्या यावन्ति लोमानि सन्ति गात्रेषु सत्तम ।
 तावद्दर्शसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे प्रथमनाह्वयेऽष्टचिंशोऽध्यायः ।

सप्तचिंशोऽध्यायः ।

माकण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविधिक्रमम् ।
 आर्षेण तु विधानेन यथा दृष्टं यथा श्रुतम् ॥
 प्रयागतीर्थयात्रार्थी* यः प्रयाति नरः क्वचित् ।
 बलीवर्हं समाकृष्टः† शृणु तस्यापि वरफलम् ॥

* सर्वशुद्धीमिति B.

* प्रयागतीर्थं यात्रार्थेति B.

† बलीवर्हसमाकृष्ट इति B and D.

नरके वसते घोरे समाः कल्पशतायुतम् ॥
 ततो* निवर्त्तते घोरो गवां क्रोधः सुदारुणः† ।
 सलिलञ्च न गृह्णन्ति पितरस्तस्य देहिनः ॥‡
 यस्तु पुत्रांस्तथा बालानन्नहीनाग्रमुञ्चति ।
 यथात्मानं तदा सर्व्वं दानं विप्रेषु दापयेत् ॥
 ऐश्वर्याङ्गोभमोहाहा गच्छेद्यानेन यो नरः ।
 निष्कलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं विवर्जयेत् ॥
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
 भार्गवश्च तु विधानेन यथा विभवविस्तरम् ।
 न स पश्यति तं घोरं नरकस्तेन कर्मणा ।
 उत्तरान् स कुरुन् गत्वा भोदते कालमव्ययम् ॥
 वटमूलं समान्त्रित्वं यस्तु प्राच्याग्परित्वजेत् ।
 स्वर्गलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं स गच्छति ॥
 यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सद्दिगीश्वराः ।
 लोकपालाश्च पितरः सर्व्वे ते लोकसंखिताः§ ॥
 सनत्कुमारप्रसुखास्तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
 नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च तथा नित्यं समासते ।

* वस इति B.

† क्रोधीर्द शब्दश्च इति B and D.

‡ अतः परं B पुलके पादषट्कं नास्ति ।

§ लोकसंख्या इति B and D.

हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥
 गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
 प्रयागं राजशाईसु त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सङ्गमे शंसितव्रतः ।
 तुल्यं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥
 न मातृवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
 मतिवृत्तमधीया ते प्रयागगमनं प्रति ॥
 षष्टिः तीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः ।
 तेषां साक्षिभ्यमथैव तीर्थानां कुबजन्दन ॥
 या गतिर्योगयुक्तस्य सद्यस्तस्य मनीषिणः ।
 सा गतिस्त्वजतः प्राचान् गङ्गायमुनसङ्गमे ॥
 न ते जीवन्ति लोकेऽस्मिन् यत्र तत्र युधिष्ठिर ।
 ये प्रयागं न सम्प्राप्तास्त्रिषु लोकेषु वञ्चिताः ॥
 एवं दृष्ट्वा तु तत्तीर्थं प्रयागं परमं पदम् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राहुषा ॥
 कम्बलाश्वतरौ नागौ यमुनादक्षिणे तटे ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 तत्र गत्वा नरः स्नानं महादेवस्य धीमतः ।

* इति B and D.

† विश्रुतमिति B and D.

‡ नवस्थानमिति B. नरः स्नानमिति D.

समस्तांस्तारयेत्* पूर्वां दशातीतान्दशावरान्† ॥
 क्त्वाभिषेकान्तु नरः सोऽश्वमेधफलं लभेत्‡ ॥
 स्वर्गलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंग्रवम्§ ॥
 पूर्वपार्श्वं तु गङ्गायास्त्रैलोक्ये याति मानवः¶ ॥
 अवटः सर्वसामुद्रः प्रतिष्ठानञ्च विन्मुतम् ॥
 ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं यदि तिष्ठति ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 उत्तरेण प्रतिष्ठानं भागीरथ्यास्तु सव्यतः ।
 हंसप्रपतनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविन्मुतम् ॥
 अश्वमेधफलं तत्र ऋतमात्रे तु॥ जायते ।
 यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च तावत्स्वर्गे महीयते ॥
 चर्वशीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डुरे ।
 परित्वजति यः प्राणाञ्छृणु तस्यापि शरफलम् ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
 आस्ते स पिढभिः सार्धं स्वर्गलोके नराधिप ॥
 अथ सख्यावटे रम्ये ब्रह्मचारी समाहितः ।

* आत्मना तारयेदिति B and D.

† अतीतानूर्हतान्, अवरानधस्तान् ।

‡ परस्त्रीपदमार्धम् ।

§ आभूतसंग्रवं यावत्प्रलयपर्यन्तमित्यर्थः ।

¶ ज्ञातिनामृप इति B and D.

॥ ऋतमात्रात् इति B and D.

नरः ह्यचिरपासीत ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
 कोटितीर्थं समासाद्य* यस्तु प्राचान् परित्यजेत् ।
 कोटिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 यत्र गङ्गा महाभावा बहुतीर्थतपोवना† ।
 सिद्धं क्षेत्रं हि तत्रैवं नात्र कार्या विचारणा ॥
 क्षिती तारयते मर्त्यानां स्तारयतेऽप्यधः ।
 दिवि तारयते देवांस्तेन सा त्रिपथा स्मृता ॥
 यावदस्त्रीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य तु‡ ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 तीर्थानां परमं तीर्थं नदीनां परमा नदी ।
 मीक्षदा सर्वभूतानां महापातकिनामपि ॥
 सर्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
 गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥
 सर्वेषामेव भूतानां पापोपहतचेतसाम् ।
 गतिमन्वेषमाशानां नास्ति गङ्गासमा गतिः ॥
 पवित्राणां पवित्रं यथाङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
 महेश्वरात्परिभ्रष्टा सर्वपापहरा शुभा ॥
 कृते तु नैमिषं तीर्थं त्रैतायां पुष्करं वरम्§ ।

* समाश्रित्य इति B.

† बहुतीर्थतपोवना - बहूनि तीर्थानि तपोवनानि च यत्र सा ।

‡ इति B.

§ परमिति B. Pushkara is nearAjmere celebrated to the present day.

द्वापरे तु कुर्वन्नेत्रं कलौ गङ्गा विशिष्यते ॥
 गङ्गामेव निषेवन्ती प्रयागे तु विशिषतः ।
 नान्यत्कलियुगे रौद्रे भेषजमृष विद्यते* ॥
 अकामो वा सकामो वा गङ्गायां यो विषद्यते ।
 स मृतो जायते स्वर्गे नरकश्च न पश्यति ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे प्रयागमाहात्म्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अष्टात्रिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

षष्टिस्तीर्थैः सहस्राणि षष्टिस्तीर्थैर्गशतानि च ।
 माघमासे गमिष्यन्ति मङ्गायमुनसङ्गमेः ॥
 गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 प्रयागे माघमासे तु द्वायहं ज्ञातस्य तत्फलम् ॥
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये करीषाम्निश्च साधयेत्§ ।

* नान्यत्कलियुगेभूतं मलं इत्थं सुदुष्करमिति B and D.

* षष्टितीर्थेति B.

† षष्टितीर्थेति B.

‡ सङ्गममिति B.

§ काष्ठाग्निं यत्नं धारयेदिति B.

अहीनाङ्गी ह्यरीमन् पश्चिन्द्रियसमन्वितः ॥
 यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु भूमिषु ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 ततः स्वर्नात्परिभ्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्भवेत् ॥*
 भुक्त्वा स विपुलाग्भोगांस्तत्तीर्थं समतेऽग पुनः ॥
 जलप्रवेशं यः कुर्यात्सङ्गमे लोकविभ्रुते ॥‡
 राष्ट्रपत्यो यथा सोमो विमुक्तः सर्वपातकैः ॥
 सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥
 स्वर्गतः शक्रलोकिसौ मुनिगन्धर्व्वसेविते ।
 ततो भ्रष्टसु राजेन्द्र समृद्धे जायते कुलेऽ ॥
 अधःशिरासु यो धारामूर्ध्निपादः पिवेन्नरः ॥¶
 शतवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 तस्माद्भ्रष्टसु राजेन्द्र अग्निहोत्री भवेन्नरः ।
 भुक्त्वाच ॥ विपुलाग्भोगांस्तत्तीर्थं भजते पुनः ॥**

* एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

† नष्टते इति B.

‡ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

§ पुनरिति B.

¶ एतत्पादद्वयं B पुस्तके न दृश्यते ।

॥ भुक्त्वा तु इति B.

** एष श्लोकः G पुस्तके नास्ति ।

वः शरीरं विकर्त्तित्वा* शकुनिभ्यः प्रयच्छति ।
 विहङ्गैरुपभुक्तस्य शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
 शतं वर्षसहस्राणां सोमलोके महीयते ।
 ततस्तस्मात्परिभ्रष्टो राजा भवति धार्षिकः ॥
 गुणवानूपसम्पन्नो विद्वान्सु प्रियवाक्शवान्† ।
 भोगान् भुक्त्वाथ दत्त्वा च‡ तत्तीर्थं भजते पुनः ॥
 उत्तरे यमुनातीरे प्रयागस्य च दक्षिणे ।
 ऋषप्रमोचनं नाम तीर्थन्तु परमं स्मृतम् ॥
 एकरात्रोषितः स्नात्वा ऋषात्तच§ प्रसुच्यते ।
 स्वर्गलोकगमवाप्नोति अनृषश्च सदा भवेत् ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे प्रयागमाहात्म्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ।

-
- * विकर्त्तित्वा इति चार्त्तम्, विकृत्य इति साधु ।
 † विद्वान् सुप्रियवाक्शवानिति B.
 ‡ भुक्त्वा तु विपुलान् भोगानिति B.
 § ऋषैरुच्येति B. ऋषिदेवपितृभैरित्यर्थः ।
 ¶ स्वर्गलोक इति B.

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विद्युता ।
समागता महाभागा यमुना यत्र निष्प्रमा ॥
येनैव निःसृता गङ्गा तेनैव यमुना मता ।
योजनानां सहस्रेषु कीर्तनात्पापनाशिनी ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च यमुना यत्र निष्प्रमा* ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः पुनात्वा सप्तमं कुलम् ॥
प्राणांस्यजति यस्तत्र स याति परमां गतिम् ।
अग्नितीर्थमिति स्थातं यमुनादक्षिणे तटे ॥
पश्चिमे धर्मराजस्य तीर्थन्वनरकं स्मृतम् ।
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये स्मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥
ऊष्णपक्षे चतुर्दश्यां स्नात्वा सप्तर्ष्यं वै शुचिः ।
धर्मराजं महापापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
दशतीर्थसहस्राणि दशकोट्यस्तथापराः ।
प्रयागसंखितानि स्थुरेवमाहुर्मनीषिणः ॥
तिस्रः कोट्योऽर्धकोटिश्च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भूम्यन्तरीक्षे च तत्सर्वं जाह्नवी स्मृता ॥
यत्र गङ्गा महाभागा स देशस्तप्तपोवनम् ।

* यमुनायां युधिष्ठिर इति B and D.

† विशदिति B.

सिद्धक्षेत्रम् तज्ज्ञेयं महातीरं समाश्रितम्* ॥
 यत्र देवो महादेवो माधवेन† महेश्वरः ।
 आसीदेवेश्वरो‡ नित्यं तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥
 इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
 सुहृदाश्च अपेक्षार्थं शिष्यस्यानुगतस्य च ॥
 इदं धन्यमिदं स्वर्गमिदं मेध्यमिदं शुभम् ।
 इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्ममुत्तमम् ॥
 महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
 अनाधीत्य द्विजोऽध्यायं निश्चलत्वमवाप्नुयात् ॥
 यत्रेदं शृण्वयान्नित्यं तीर्थं पुण्यं सदा शुचिः ।
 जातिस्मरत्यं सभते नाकपृष्ठे च मोदते ॥
 प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सन्निः शिष्टानुदर्शिभिः ।
 स्नाहि तीर्थेषु कौरव्य मा च वक्रमतिर्भव ॥
 एवमुक्त्वा स भगवान्पार्श्वस्थो महामुनिः ।
 तीर्थानि कथयामास पृथिव्यां यानि कानिचित्‍§ ॥
 भूसमुद्रादिसंस्थानं ग्रहाणां ज्योतिषां स्थितिम्॥
 पृष्टः प्रोवाच सकलमुक्त्वाथ प्रययौ मुनिः ॥

* महातीरसमाश्रितमिति B.

† देव्या सहति B and D.

‡ वटेश्वर इति B and D.

§ कानि चेति B.

॥ प्रमाचं ज्योतिषां कृतिमिति B. प्रमाचं ज्योतिषां स्थितिमिति D.

सूत उवाच ।

य इदं कल्पमुत्पाय शृणोति पठतेऽथवा ।
मुच्यते सर्वपापैस्तु* ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे प्रथममाहात्म्ये एकीनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः ।

एवमुक्त्वास्तु मुनयो नैमिषीया महामुनिम्* ।
पप्रच्छुत्तरं† सूतं पृथिव्यादिविनिर्घयम् ‡‡

ऋषय ऊचुः ।

कथितो भवता सर्गः§ मनुः॥ स्वायम्भुवः शुभः॥ ।
इदानीं श्रोतुमिच्छामस्त्रिलोकस्वास्य मण्डलम् ॥

* सर्वपापेभ्य इति B.

* महामतिमिति B.

† उत्तरं सर्गात्परवर्तिनम्, प्रतिपगांत्तगतं पृथिव्यादिविनिर्घयं सूतं पप्रच्छुरित्यर्थः ॥

‡ मुनय ऊचुरित्यारभ्य विनिर्घयमित्यन्तं D पुस्तके नास्ति ।

§ सूत इति B.

॥ सर्ग इति B.

॥ सु य इति E and H.

यावन्तः सागर*हीपास्तथा वर्षाणि पर्वताः ।
वनानि सरितः सूर्यो ग्रहाणां स्थितिरेव च ॥
यदाधारमिदं सर्वं येषां पृथ्वी पुरा न्वियम् ।†
वृषाणां तत्समासेन तत्तद्वक्तु‡मिहार्हसि ॥

सूत उवाच ।

वक्ष्ये देवाधिदेवाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।
नमस्तत्त्वाप्रमेयाय यदुक्तं तेन धीमता ॥
स्वायम्भुवस्वास्व‡ मनोः प्रागुक्तो यः प्रियव्रतः ।
पुत्रस्तस्याभवत्पुत्राः प्रजापतिसमा दृश ॥
आग्नीध्रश्चाम्निवाहुश्च वपुष्माग्ध्युतिमांस्तथा ।
मेधा मेधातिविर्हव्यः सवनः पुत्र एव च ।¶
ज्योतिष्मान्दशमस्तीषां महाबलपराक्रमः ।
धार्मिको दाननिरतः सर्वभूतानुकम्पकः॥ ॥
मेधाग्निवाहुपुत्रास्तु त्रयो योगपरावचाः ।
जातिस्मरा महाभागा न राज्ये दधिरे मतिम् ॥

* सागरा इति B and D.

† एतत्त्वादृश्यं B पुस्तके नास्ति ।

‡ सूत वक्तु इति B.

‡ स्वायम्भुवस्व तु इति B.

¶ एव श्लोकः B पुस्तके नास्ति ।

॥ कम्पन इति H.

प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्च्यै सप्तद्वीपेषु सप्त तान् ॥*
 जम्बुद्वीपेऽखरं पुत्रमाम्नीध्रमकरोदृपः ॥
 द्व्यद्वीपेऽखरश्चैव तेन मेधातिथिः कृतः ।
 शास्त्रसीयं वपुषन्तं नरेन्द्रमभिविज्ञवान् ॥
 ज्योतिषन्तं कुशद्वीपे राजानं कृतघान् प्रभुः ।
 द्युतिमन्तश्च राजानं क्रौञ्चद्वीपे समादिशत् ॥
 शाकद्वीपेऽखरश्चापि हृष्यः†श्चक्रे प्रियव्रतः ।
 पुष्कराधिपतिश्चक्रे सवनश्च प्रजापतिः ॥‡
 पुष्करेश्वरश्चापि महावीतः§ सुतोऽभवत् ।
 धातकिश्चैव द्वावेतौ पुत्रौ पुत्रवतां वरौ ॥
 महावीतं स्मृतं वर्षं तस्य स्वात्तु महात्मनः ॥¶
 नाम्ना वै॥ धातकेश्चापि धातकीसुखमुच्यते ॥
 शाकद्वीपेऽखरश्चापि हृष्यस्वा##प्यभवन् सुताः ।
 जसदश्च कुमारश्च सुकुमारो मन्वीचकः†† ॥

-
- * एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।
 † अम्यमिति B and D.
 ‡ एतत्पादद्वयं E, G, H पुस्तकेषु नास्ति ।
 § महावीत इति B.
 ¶ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।
 ॥ सु इति B.
 ** अम्यस्वा इति B and D.
 †† मन्वीचक इति B and D.

कुशोत्तरोऽथ मोदाकिः सप्तमः* स्वात्महादुमः ।†
 जलदं जलदस्याथ वर्षं प्रथममुच्यते ॥
 कुमारस्य तु कौमारं द्वतीयं सुकुमारकम् ।
 मशीचकाश्चतुर्थं च पञ्चमं च कुशोत्तरमथः ॥
 मोदाकं षष्ठंमित्युक्तं सप्तमन्तु महादुमम् ।
 क्रीञ्चहीपिञ्चरस्यापि सुता व्युत्तिमतोऽभवन् ॥
 कुशस्यः प्रथमस्त्रीषां द्वितीयसु मनोहरः ।
 उच्यस्वृतीयः सम्प्रोक्तश्चतुर्थः पीवरः‡ अमृतः ॥
 अन्धकारो मुनिश्चैव दुन्दुभिश्चैव सप्त वै ॥ ।
 तेषां स्वनामभिर्देशाः क्रीञ्चहीपात्रयाः शुभाः ॥
 ज्योतिष्मतः कुशहीपे सप्तैवासन्महीजसः ।
 उल्लेदो वेणुमांशैवाञ्चरघो सम्बनो धृतिः ॥
 षष्ठः प्रभाकरश्चापि सप्तमः कपिलः अमृतः ।
 स्वनामचिह्नतयाच** तथा वर्षाश्च सुव्रताः ॥

* सप्तम इत्यारभ्य सप्तमन्तु महादुममित्यन्तं G पुस्तके नास्ति ।

† एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । सप्तमः स्वादित्यारभ्य महादुममित्यन्तं

E, H पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

‡ पञ्चमं सुसुनोत्तरमिति B.

§ मोदकं षष्ठमिति B.

¶ प्रवर इति B and D.

॥ दुन्दुभिश्चेति सप्तम इति B.

** स्वनामचिह्नता यत्र इति B and D.

ज्ञेयानि च तद्यान्येषु द्वीपेष्वेवन्नयो मतः* ।
 ग्राह्यालिद्वीपनामस्य सुताद्यासम्बुधतः †
 खेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
 वैद्यतो‡ मानसश्चैव सप्तमः सुप्रभो मतः ॥
 अथद्वीपे§श्वरस्यापि सप्त मेघातियेः सुताः ।
 ज्येष्ठः शान्तमय¶स्त्रेष्वां शिशिरसु सुखोद्भवः ॥
 आनन्दश्च शिवश्चैव॥ चैमकश्च ध्रुवस्तथा ।
 अथद्वीपादिके ज्ञेया** ग्राह्याद्वीपान्तिकेषु च ॥
 वर्षानाञ्च†† विभागेन स्वधर्मो सुक्तये मतः‡‡ ।
 जम्बुद्वीपेश्वरस्यापि पुत्राद्यासम्बुधतः ॥
 आम्बीध्रस्य द्विजश्रेष्ठास्तन्नामानि निबोधत ।
 नाभिः किम्बुरुषश्चैव तथा हरिरिलाहृतः ॥
 रम्यो हिरण्वाञ्च कुवर्भद्राश्चः केतुमासकः ।

-
- * द्वीपेष्वेतानि नामत इति B and D.
 † एतस्यादशर्षं B पुस्तके नास्ति ।
 ‡ वैद्युत इति B. विद्युत इति E, G and H.
 § कुवर्षीपेति E and H.
 ¶ शान्तमय इति E and H.
 ॥ आनन्दशानरश्चैव इति B.
 ** अथद्वीपादिकेषु ज्ञेय इति B.
 †† वर्षानाम इति B and D.
 ‡‡ विजा इति B.

जम्बुद्वीपेश्वरो राजा स चाग्नीध्रो महामतिः* ॥
 विभज्य नवधा तेभ्यो यथान्यायं ददौ पुनः ।
 नाभेसु दक्षिणे वर्षे† द्विमाहं प्रददौ पिता ॥
 हेमकूटगतो वर्षन्ददौ किम्पुरुषाय सः ।
 तृतीयं नैषधं वर्षं‡ हरये दत्तवान् पिता ॥
 ब्रह्मावृताय प्रददौ मेरुमध्यमिलावृतम् ।
 गीलाद्रेरासृतं§ वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ॥
 श्वेतं यदुत्तरं वर्षं¶ पित्रा दत्तं हिरण्यते ।
 यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत्कुरवे ददौ ॥
 मेरोः पूर्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय न्यवेदयत् ।
 गन्धमादनवर्षन्तु केतुमालाय दत्तवान् ॥
 वर्षेष्वेतेषु ताग्युचानभ्यषिञ्चन्नाधिपः§ ।
 संसारासारतां७ ज्ञात्वा तपस्तप्तुं वनङ्गतः ॥
 द्विमाह्वयन्तु यद्वर्षं॥ नाभेरासीन्महात्मनः ।
 तस्वर्षभोऽभवत्पुत्रो मरुदेव्यां महाद्युतिः ॥
 ऋषभाङ्गरतो जज्ञे वीरः** पुत्रश्रयायजः ॥

* महासुनिरिति E and H.

† दक्षिणं वर्षमिति B.

‡ गीलाचक्षान्नयमिति B and D.

§ अमिषिण्य नराधिप इति B.

७ संसारकृतमिति B and D.

॥ बल्लैतदिति B.

** धीर इति B.

सोऽभिविच्यर्षभः पुत्रं भरतं पृथिवीपतिः ।
 वानप्रस्थान्त्रयं गत्वा तपस्तेपे यथाविधि ॥
 तपसा धर्षितोऽत्यर्थं कश्योऽयमनिश्रम्यतः† ।
 ज्ञानयोगरतो भूत्वा महापाशुपतोऽभवत् ॥
 सुमतिर्भरतस्वापि‡ पुत्रः परमधार्मिकः ॥
 सुमतेस्तैजसस्तस्मादिन्द्रशुक्रो महाशुतिः ।
 परमेष्ठी सुतस्तस्मात्पतीहारस्तदन्वयः ॥
 प्रतिहर्षेति विख्यात उत्पन्नस्तस्य चात्मजः ।
 भवस्तस्मादघोद्रीयः प्रस्ताविस्तत्सुतोऽभवत् ॥
 पृथुस्ततस्ततो नक्तो नक्तस्वापि गयः स्मृतः§ ।
 नरो गयस्य तनयस्तस्य भूयो॥ विराड्भूत् ॥
 तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमांस्तस्मादजायत ।
 धीमतोऽपि ततश्चाभूद्रौवण॥स्तत्सुतोऽभवत् ॥
 त्वष्टा त्वष्टश्च विरजो रजस्तस्मादभूत्सुतः ।
 शतजिद्रथजित्तस्य जज्ञे पुत्रशतं द्विजाः ॥
 तेषां प्रधानो बलवान्विश्वज्योतिरिति स्मृतः ।

-
- * धर्षित इति B and D.
 † धमनिश्रम्यत इति B and D.
 ‡ भरतस्माद्भूदिति B.
 § सुत इति B.
 ॥ पुत्र इति B.
 ॥ शौचग इति B.

आराध्य देवं ब्रह्माण्डं क्षेमकं नाम पार्थिवम् ।
 असूत पुत्रं धर्मघ्नं महाबाहुमरिन्दमम् ॥
 एते पुरस्ताद्वाजानो महासखा महीजसः ।
 एषां वंशप्रसूतैस्तु* भुक्तैर्यं पृथिवी पुरा ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे भुवनविन्यासे चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— : : —

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि संक्षेपेण द्विजोत्तमाः ।
 त्रैलोक्यस्यास्य मागं वो न शक्यं विस्तरेण तु ॥
 भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महस्तथा ।
 जनस्तपस्य सत्यञ्च लोकास्त्वण्णोन्नवास्तथा* ॥
 सूर्याचन्द्रमसौ यावत्किरणैरेव भासतः †
 तावद्भूर्लोक आख्यातः पुराणे द्विजपुङ्गवाः ॥‡

* प्रसूतैश्च इति B.

* मता इति B.

† एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

‡ एतत्पादद्वयं E, G, H पुस्तकेषु नास्ति ।

यावत्प्रमाचो भूर्लोको विस्तरात्परिमण्डलात् ।
 भुवर्लोकोऽपि तावत्स्यामण्डलाद्भास्करस्य तु ॥
 ऊर्ध्वं यन्मण्डलं व्योम्नि ध्रुवो यावद्भवस्वितः ।
 स्वर्गलोकः* समाख्यातस्तत्र वायोसु नेमयः ॥
 आवहः प्रवहश्चैव तत्रैवानुवहः पुनः† ।
 संवहो विवहश्चैव‡ तदूर्ध्वं स्यात्परावहः ॥
 तथा परिवहश्चैव§ वायोर्वै सप्तनेमयः ।
 भूमैर्योजनलक्षे तु भानोर्वै मण्डलं स्थितम् ॥
 लक्षे दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिनः स्मृतम् ।
 नक्षत्रमण्डलं ज्ञात्वां तल्लक्षेण प्रकाशते ॥
 द्विलक्षे ज्यन्तरे¶ विप्रा बुधो नक्षत्रमण्डलात्॥ ।
 तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युग्रना स्वितः ॥
 अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाचि व्यवस्वितः ।
 लक्षद्वयेन भौमस्य स्वितो देवपुरीहितः ॥
 सौरिर्द्विलक्षेण गुरोर्ध्वाहासामघ मण्डलात् ।
 सप्तर्षिमण्डलं तस्मान्नक्षत्रमात्रे प्रकाशते ॥

* सुरलोक इति D.

† पर इति B.

‡ विवहश्चाथ इति B.

§ परिवहश्चोर्ध्वमिति B.

¶ द्वे लक्षेऽप्यन्तरे इति B, D, E and H.

॥ बुधो नक्षत्र इत्यारभ्य गुरोरित्यन्तं B, D पुनश्चयोर्मांसि ।

ऋषीणां चत्वारिंशदूर्ध्वं लक्षमात्रे स्थितौ भ्रुवः* ।
 तत्र धर्मः च भगवान्बिष्णुर्नारायणः स्थितः ॥
 नवयोजनसाहस्रौ विष्णुश्च† सवितुः स्मृतः ।
 त्रिगुणस्तस्य विस्तारो मण्डलस्य प्रमाद्यतः ॥
 द्विगुणः सूर्यः‡ विस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः ।
 तुल्यस्तयोस्तु सर्भानुर्भूत्वा तानुपसर्पति§ ॥
 उद्वत्त एधिवीच्छायां निर्भितीमण्डलाकृतिः ।
 सर्भानोस्तु बृहत्स्थानं तृतीयं यत्तमोमद्यम् ॥
 चन्द्रस्य षोडशो भागोभार्गवस्य विधीयते ।
 भार्गवात्पादहीनस्तु विधेयो वै बृहत्स्थतिः ॥
 बृहत्स्थतेः पादहीनो भौमसौरावुभौ स्मृतौ ॥
 विस्तारात्तन्मण्डलाच्चैव पादहीनस्तयोर्बुधः ॥
 तारानक्षत्ररूपाणि वपुष्मन्तीह यानि वै ।
 बुधेन तानि तुल्यानि विस्तारात्तन्मण्डलात्तदा ॥
 तारानक्षत्ररूपानि हीनानि तु परस्परम् ।
 यतानि पञ्चचत्वारिंशीन् हि वैव योजने ॥

* नैषीभूतसमस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै भ्रुव इत्यधिकं B पुस्तके दृश्यते । नैषीभूत-
इति D, E, H पुस्तकेषु दृश्यते । नैषीभूतः नैषीभूती वा केन्द्रीभूत इत्यर्थः ।

† विष्णुश्च means a diameter.

‡ तस्य इति B.

§ मूलाधस्तात्प्रसर्पतीति B and D.

॥ एतत्पादार्थं B पुस्तके नास्ति ।

॥ एतत्पादार्थं E, G, H पुस्तकेषु नास्ति ।

पूर्वापरानुल्लङ्घानि तारकामण्डलानि तु ।
 योजनाद्यर्द्धमात्राणि तेभ्योऽङ्गुलं न विद्यते ॥
 उपरिष्टाक्षयस्त्रीर्षाः ॥ अहा वै दूरसर्पिणः ।
 सौरोऽङ्गिराश्च वक्रश्च ज्येथिमन्दविचारचः ॥
 तेभ्योऽधस्ताच्च चत्वारः पुनरग्रे महाग्रहाः ।
 सूर्यः सोमोबुधश्चैव भार्गवश्चैव श्रीम्रगाः ॥
 दक्षिणायनमार्गस्त्रो यदा चरति रश्मिमान् ।
 तदा पूर्वग्रहाणां वै सूर्योऽधस्तात्प्रसर्पति ॥
 विस्तीर्णं मण्डलं कृत्वा तस्वीर्णं चरते शशी ।
 नक्षत्रमण्डलं कृत्वा सोमादूर्ध्वं प्रसर्पति ॥
 नक्षत्रेभ्यो बुधस्वीर्णं बुधादूर्ध्वं तु भार्गवः ।
 वक्रसुः भार्गवादूर्ध्वं वक्रादूर्ध्वं बृहस्पतिः ॥
 तस्माच्छनैश्चरोऽप्यूर्ध्वं तस्मात्सर्पिर्मण्डलम् ।
 ऋषीणाञ्चैव सप्तानां भ्रुवस्वीर्णं व्यवस्थितः ।
 योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रघो नव ।
 ईषादण्डस्तथा तस्यैव द्विगुणो द्विजसप्तमाः ॥
 सार्द्धं कौटिल्यथा सप्त नियुतान्यधिकानि तु ।

• उपरिष्टाक्ष तेषां ये इति E, G and H.

† ज्येथा मन्दविचारिण इति B. एतत्पादस्यं G पुस्तके नास्ति ।

‡ शक्रः श्रीम्रगादक्षिणायने इति E, G and H.

§ अनिल इति G.

¶ तथैव सादिति B.

बीजनानान्तु तस्याश्चस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
 चिनाभिसप्तैः पञ्चारे षष्ठेमिन्वक्ष्यामके ।†
 संवत्सरमयं कृत्स्नं काशचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥
 चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयाद्योः व्यवस्थितः‡ ।
 पञ्चाशदानि च सार्धानि बीजनानि द्विजोत्तमाः ॥
 अक्षप्रमाणासुभयोः प्रमाणं तद्युगार्धयोः॥ ।
 ऋत्विचस्तद्युगार्धेन** भ्रुवाधारो रश्मिस्तु†† ॥
 द्वितीयेऽद्ये तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ।
 ह्याश्च सप्त ऋन्दांसि तन्नामानि निबोधत ।
 गायत्री च बृहत्सुष्टिक् जगती पंक्तिरेव च ।
 अनुष्टुप्त्रिष्टुप्पुष्टा ऋन्दांसि हरयो हरेः‡‡ ॥
 मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्या दिशि महापुरी ।

* चिनाभिसप्तै इति D.

† एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

‡ द्वितीयेऽपि विवक्षत इति D.

§ विवक्षत इति B.

¶ पञ्चाशदानि तु सार्धानि ऋन्मस्य द्विजोत्तमाः ।

अक्षप्रमाणासुभयोः प्रमाणं तद्युगार्धयोरिति D.

॥ तत्पराध्वंयोरिति B.

** भ्रुवोऽक्षस्तद्युगार्धे तु इति D.

†† वे इति B.

‡‡ रवेरिति B.

दक्षिणादां* यमस्योप बहवस्तु तु पश्चिमे ॥
 उत्तरेषु† य सोमस्त तन्नामानि निबोधत ।
 अमरावती संयमनी‡ सुखा चैव विभावरी ॥
 काष्ठागतीदक्षिणतः चित्तेशुरिव सर्पति ।
 ज्योतिषां चक्रमादाय देवदेवः पितामहः ॥
 दिवसस्त रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः ।
 सर्पहीपेषु विप्रेन्द्रा निगार्हस्त च सन्मुखः ॥
 उद्यास्तमने चैव सर्वकालं तु सन्मुखे ।
 दिग्गस्तथेषासु तथा विप्रेन्द्रा विदिग्गसु च ॥
 कुलासचक्रपर्यन्तं अमत्येव यथेन्द्रः ।
 करोत्येव यथा॥ राशिं विमुञ्चन्नेदिनीन्दिवाः ।
 दिवाकरकरैरेतत्पूरितं भुवनत्रयम् ।
 चैलोक्यं कश्चितं सन्निलोकानां मुनिपुङ्गवाः ॥
 आदित्यमूलमखिलं चैलोक्यं नात्र संशयः ।
 भवत्यस्माज्जगत्सर्वं॥ सदेवासुरमानुषम् ।
 ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विप्रेन्द्राणां द्विवीकसाम् ।
 द्युतिमान्द्युतिमत्कृत्स्नमजयत्सर्वलौकिकम्** ॥

* दक्षिणेन इति B.

† उत्तरेषु तु इति B.

‡ यत्र नवाक्षरः पाठः ।

॥ करोत्यस्यथा इति B.

। कर्त्तव्यमिति B.

** द्युतिर्द्युतिमतां कर्त्तव्यं यत्रेव इति B and D.

सर्वात्मा सर्वलोकेशो महादेवः प्रजापतिः ।
 सूर्य एष तु लोकास्त्र* मूलं परमदैवतम् ॥
 हादृशान्ये तथाहित्वा देवास्ते येऽधिकारिणः ।
 निर्वहन्ति बह्वन्धस्व† तदंशा विष्टुमूर्त्तयः ॥
 सर्वे नमस्कन्ति सहस्रबाहुं
 गन्धर्वयक्षोरगकिन्नराद्याः ।
 यजन्ति यज्ञैर्विविधैर्मुनीन्द्राः‡
 छन्दोमयं ब्रह्ममयं पुराणम् ।

इति श्रीकृष्णपुराणे ज्योतिषां सन्निवेशे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

हाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

सरघोऽधिष्ठितो देवैराहित्यैर्मुनिभिः*स्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरोग्भिश्च ग्रामणीर्षर्षराक्षसैः ॥

* विश्वीकस इति B and D.

† पदं तस्य इति D.

‡ विश्वेन्द्रा इति B.

* वसुभिरिति B.

एसापचः* ग्रहपासस्तवेरावतसंज्ञितः ॥
 धनस्यो महापद्मस्य कर्कोटकोद्विजाः ।
 कम्बलो†ऽश्मतरस्यैव वहन्त्येनं यथाक्रमम् ॥
 तुम्बुर्नारदो हाहा हृद्भविंश्चावसुसाधा ।
 उग्रसेनोऽथ सुरधिरवावसुस्तथापरः ॥
 चित्रसेनस्तद्योर्षायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः ।
 सूर्यवर्षा हादशैते गन्धर्वा गायत्रा वराः‡ ॥
 गायन्ति गानैर्विविधैर्भानुं षड्जादिभिः§ क्रमात् ।
 ऋतुस्वलाप्सरोवर्याण तथान्या पुष्टिकस्यसा ॥
 मेनका सहजन्धा च प्रञ्जोचा च द्विजोत्तमाः ।
 अमुञ्जोचा च विश्वाची घृताची॥ चोर्वशी तथा ॥
 अन्या च पूर्वचित्तिः स्याद्रथाचैव तिस्रोत्तमा ।
 ताण्डवैर्विविधैरेनं वसन्तादिषु वै क्रमात् ॥
 तीक्ष्णयन्ति महादेवं भानुमात्मानमव्ययम् ।
 एवं देवा वसन्त्यर्के द्वी द्वी मासी क्रमेण तु ।
 सूर्यमाप्याययन्त्येते तेजसा तेजसां निधिम् ॥

* एसापच इति E and H.

† कम्बल इति B.

‡ गायत्रा वरा इति B and D.

§ विविधैर्भानुं षड्जादिभिरिति B. षड्जादिषु क्रमादिति D.

॥ ऋतुस्वला इति D. ऋतुस्वला इति E and H.

॥ घृताची च विश्वाचीति B.

अद्यितैस्त्रैर्वचोभिसु सुवन्ति सुनयो रविम् ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैवं नृत्सुगेयैरुपासते ॥
 ग्रामचीवच्चभूतानि कुर्वन्तेऽभीष्टसंग्रहम् ।
 सर्पा वहन्ति देवेभ्यं वातुधानाः प्रयान्ति च* ॥
 बालस्त्रिभ्या नयन्त्यस्रं परिवार्षीद्दवाद्भुविम् ।
 एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति तु† ॥
 भूतानामद्भुतं कर्म व्यपोहन्तीति कीर्तिताः ।
 एते सहैव सूर्येण भ्रमन्ति दिवि भासुगाः‡ ॥
 विमाने च खिता नित्यं कामगे वातरंहसि ।
 वर्षन्तश्च तपन्तश्च ह्याद्यन्तश्च वै क्रमात्§ ।
 गोपायन्तीह भूतानि सर्वाचीह युगक्रमात्¶ ॥
 एतेषामेव देवानां यथावीर्यं यथातपः ।
 यथायोगं यथासत्त्वं स एष तपति प्रभुः ॥
 अहीराण्यव्यवस्नानकारणं स प्रजापतिः ।
 पित्रदेव॥मनुष्यादीन्स सदाप्याययद्भुविः** ॥

* वै इति B.

† च इति B.

‡ सासुपु इति B. सासुगा इति D.

§ प्रजाः इति B.

¶ युगचयादिति B.

॥ पित्रदेव इत्यारभ्य परमेष्ठी प्रजापतिरित्यन्तं G पुत्रकी नास्ति । एतदपि
 E, H पुत्रकथोर्न दृश्यते ।

** आयते रविरिति B.

तत्र देवो महादेवो भास्वाग्साचात्महेम्बरः ।
 भासते वेदविदुषां नीलश्रीवः सनातनः ॥
 स एष देवो भगवाण्परमेष्ठी प्रजापतिः ॥
 स्थानं तद्विदुरादित्ये वेदज्ञा वेदविग्रहम्* ॥
 इति श्रीकूर्मपुराणे चाचत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ०:० —

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एवमेष महादेवो देवदेवः पितामहः ।
 करोति नियतं कालं कालात्मा श्रेष्ठी तनुः ॥
 तस्य ये रश्मयो विप्राः सप्त*लोकप्रदीपकाः ।
 तेषां श्रेष्ठाः पुनः† सप्त‡रश्मयो गृह्णीधिनः‡ ॥
 सुपुत्रो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च §
 विश्वश्रवाः पुनश्चान्यः संयद्दसुरतः परः ॥

* वेदविग्रहाः इति B.

* सर्व्व इति B.

† पुनश्च इति D.

‡ गृह्णीयन्तः इति B and D.

§ अतः परवर्ती श्रीकः B पुत्रो नास्ति ।

अर्वावसुररिति ख्यातः खरकः सप्त कीर्तितः ।
 सुषुक्लः सूर्यरश्मिसु पुष्पाति शिशिरद्युतिम् ॥
 तिर्य्यगूर्ध्वप्रचारोऽसौ सुषुक्लः परिपल्यते* ।
 हरिकेशसु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ॥
 विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्पाति सर्व्वदा ।
 विश्वत्रवास्तु† यो रश्मिः शुक्रं पुष्पाति नित्यदा ॥
 संयदसुररिति ख्यातो यः पुष्पाति स लोहितम् ।
 वृहस्पतिं प्रपुष्पाति‡ रश्मिरर्वावसुः प्रभुः ॥
 ग्रनैखरं प्रपुष्पाति सप्तमसु खरस्तथा§ ॥
 एवं सूर्यप्रभावेण सर्वा मन्त्रतारकाः ।
 वर्धन्ते वर्धिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च ॥
 दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैमानाञ्चैव नित्यमः॥ ॥
 आदानान्नित्यमादित्यस्त्रेणसा तमसामपि ॥
 आदत्ते सतु नाङ्गीनां सहस्रेण समन्ततः ।
 नादेयं चैव सामुद्रं कौप्यं चैव सहस्रदृक् ॥**

* परिवर्धितः इति B. परिनीयते इति D.

† विश्ववाचासु इति B.

‡ सुपुष्पातीति B.

§ सुराट् ततः इति B and D.

॥ सर्व्वमः इति B.

॥ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

** नादेयाञ्चैव सामुद्रान् कूप्याञ्चैव सहस्रदृजिति B.

स्यावरं जङ्गमश्चैव यथा* कुक्कादिकं पयः ॥
 तस्य रश्मिसहस्रान्तु गीतवर्षीणमिन्द्रवम् ।
 नासाञ्चतुःश्रता नाथो वर्षन्ते चित्रमूर्त्तयः ॥
 चन्द्रगाश्चैव गाहाश्च काञ्चनाः श्रतनास्तथा† ।
 अमृता नामतः‡ सर्वा रश्मयोदृष्टिसर्जनाः ॥
 द्विमोहताश्च§ तानाथो रश्मयो निःश्रताः॥ पुनः ।
 रेथो मेध्यश्च पीषश्च॥ क्वादिभ्यः सर्जनास्तथा ॥
 चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पीतास्ताः स्वर्गभस्तथः ।
 शुक्लाश्च कुङ्कुमाश्चैव** गावोविश्वभृतस्तथा ॥
 शुक्लास्ता नामतः सर्वास्त्रिविधा चर्म्मसर्जनाः ।
 समं विभर्त्ति ताभिः समनुष्यपितृदेवताः ॥
 मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितृनपि ।
 अमृतेन सुराग्सर्वांस्त्रींस्त्रिभिस्तर्पयत्यसौ ॥
 वसन्ते ग्रीष्मके चैव षड्भिः स तपति प्रभुः ।

* यथेति B.

† चन्द्रगाश्चैव याम्याश्च वेतनाः पूननास्तथा इति B. चन्द्रगाश्चैव गाहाश्च कीतला भृतलास्तथा इति D.

‡ नाम तः इति B and D.

§ द्विमोहताश्च इति B and D.

॥ चित्रमूर्त्तय इति B and D.

॥ रश्मो मेध्यश्च पीषश्च इति B. रश्मो मेध्यश्च पीषश्च इति D.

** कुङ्कुमाश्चैव इति B and D.

शरदपि च वर्षासु चतुर्भिः संग्रवर्षति* ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुज्जति त्रिभिः ।
 वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु† फाल्गुने ॥
 चैत्रे मासे स देवेशो धाता वैशाखतापनः ।
 ज्येष्ठे मासे भवेद्दिन्द्रः‡ आषाढे तपते रविः§ ॥
 विवस्वान् श्रावणे मासि प्रीष्ठपद्यान्वगः श्रुतः ।
 पर्जन्योऽश्वयुजे¶ मासि कार्तिके मासि भास्करः॥ ॥
 मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः ।
 पञ्चरत्रिसहस्राणि** वरुणस्सार्ककर्कशं ॥
 षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः†† सप्तभिस्तथा ।
 धाताष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिश्च शतक्रतुः ॥
 विवस्वान्दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भगः ।
 सप्तभिस्तपते मित्रस्त्वष्टा चैवाष्टभिः‡‡स्तपेत् ॥

* प्रवर्षतिभिरिति B.

† च इति B.

‡ ज्येष्ठामूले पतेद्दिन्द्रः इति B.

§ सविता रविरिति B and G.

¶ पर्जन्यस्याग्निने तृष्टा इति B. पर्जन्योऽश्वयुजि तृष्टा इति D.

॥ मार्गशः इति B.

** परं दशिसहस्राणीति B.

†† देवोऽश्वः इति B and D.

‡‡ वै चाष्टभिरिति B.

अर्थमा दशभिः पाति पर्जन्योनवभिस्तथा* ।
 षड्भी रश्मिसहस्रेषु विश्वस्तपति विश्वष्टक् ॥
 वसन्ते कपिलः सूर्यो ग्रीषे काचनसप्रभः ।
 श्वेतो वर्णासु विन्नयः† पाण्डुरः‡ शरदि प्रभुः ॥
 हेमन्ते ताम्रवर्षः स्वाष्टिशिरे लोहितो रविः ।
 शोषधीषु कलान्वत्ते§ स्वधामपि पिष्टवत् ॥
 सूर्योऽमरत्वमृत्तनुषा ऋयं त्रिषु॥ नियच्छति ।
 अन्ये चाष्टौ ब्रह्मज्ञेयाः सूर्येणाधिष्ठिता** द्विजाः ॥
 चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव बृहस्पतिः ।
 भौमो††मन्दस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ॥
 सर्वे ध्रुवे निबद्धा वै ब्रह्मस्ते वातरश्मिभिः ।
 आग्न्यभाषा यथायोगं भ्रमन्त्यनुदिवाकरम् ॥
 असातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितास्तथा‡‡ ।
 यस्माद्ब्रह्मति तान्वायुः प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥

* तपेदिति B.

† वर्णेन इति B.

‡ पाण्डुरः इति B and D.

§ बलं धत्ते इति B.

¶ सूर्योऽमरत्वमृत्ते इति B.

॥ तेष्विति B.

** सूर्येणाधिष्ठिता इति B. सूर्येणाधिगता इति D.

†† भानुरिति B.

‡‡ द्विजा इति B.

रवस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
 वामदक्षिणतो बुक्ता इयं ते न चपाकरः* ॥
 वीथ्यात्रयाणि चरति गच्छन्नाणि रविर्यथा ।
 आसन्नधी तु विप्रेन्द्रा भ्रुवाधाराणि सर्वदा† ॥
 स सोमः यत्कपचे तु भास्करे परतः स्थिते ।
 आपूर्थ्यते परस्यान्ते सततश्चैव ताः प्रभाः‡ ॥
 चीचम्पीतं§ सुरैः सोममाप्याश्रयति नित्यदा ।
 एकेन रश्मिना विप्राः सुषुप्तास्थेन भास्करः ॥
 एषा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्त्राप्यायिता तनुः ।
 पीर्षमास्यां स दृश्येत सम्पूर्णा दिवसक्रममात् ॥
 सम्पूर्णमर्षमासेन तं सोममवृतात्मकम् ।
 पिवन्ति देवता विप्रा यतस्तेऽवृतभोजनाः ॥
 ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके ।
 अपरान्ने पितृगणा जघन्यं पर्युपासते ॥
 पिवन्ति द्विसवन्वा कालं शिष्टा तस्य कला तु या ।
 सुधावृतमयीं पुण्यां तामिन्दोरवृतात्मिकाम् ॥
 निःसृतं तद्मावास्यां गभस्त्रिभ्यः स्वधावृतम् ।

* मित्राकर इति B.

† रश्मिना सूर्यवत्कृत इति B.

‡ सततं दिवसक्रममादिति B and D.

§ चीचायितमिति B.

¶ विकल्पमिति B. द्विकल्पमिति D.

मासदृत्तिमवाश्रमिः* पितरः सन्ति निर्वृताः ॥
 न सोमस्य विनाशः स्वाक्षुधा चैव सुपीयते† ॥
 एवं सूर्यनिमित्तोऽस्य ज्योतिषश्च सत्तमाः ॥
 सोमपुत्रस्य चाष्टाभिर्वाजिभिर्वायुवेगिभिः ।
 वारिजैः‡ स्यन्दनो युक्तस्तीनासौ वाति सर्वतः ॥
 शुक्रस्य भूमिजैरग्नैः स्यन्दनो दग्धमिर्वृतः ।
 चाष्टाभिश्चापि भौमस्य रथोहैमः सुशोभनः ॥
 वृहस्पतेरथोऽष्टाश्वः स्यन्दनो हेमनिर्मितः ।
 रथो इष्यमयोऽष्टाश्वो मन्दस्त्रायसनिर्मितः ॥§
 स्वर्भानोर्भास्करारिश्च तथाष्टाभिर्गर्ह्यैर्वृतः ।
 एते महाप्रहाणां॥ वै समाख्याता रथाश्च वै*** ॥
 सर्वे ध्रुवे महाभागा निवहावायुरग्निभिः†† ।

* मवाप्याश्रमिति B and D. ममावश्रमिति E and H.

† देवैस्तु पीयते इति B and D.

‡ वाजिभिरिति D. वायुभिरिति H.

§ एतत्यादयश्च B पुस्तके नास्ति ।

¶ षड्भिरिति B. तथा षष्टिभिरिति D.

॥ मया यथाश्रमिति B.

*** नव इति B and D.

†† वातरश्मिभिरिति B and D. निवहान्नुदरश्मिभिरिति E and H. निवहा
 न्नुदरश्मिभिरश्च सन्धिः सोढव्यं चार्थत्वात् ।

ग्रहर्षताराधिष्णानि भुवे ब्रह्मान्यशेषतः ॥
 भ्रमन्ति स्वामयन्धेनं सर्वाश्चनिसरग्निभिः ॥३॥
 इति श्रीकूर्मपुराणे भुवनकीर्त्ति विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

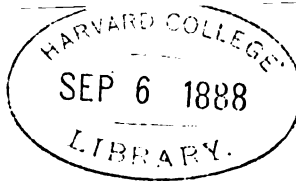
सूत उवाच ।

भ्रुवापूर्वं महर्लोकः कीटिसोजनविस्तृतः ।
 कक्षाधिकारिषस्तत्र संखिता द्विजपुङ्गवाः ॥
 जनसोको महर्लोकान्तथा कीटिद्वयात्मकः ।
 सनकाद्यास्तथा तत्र* संखिता ब्रह्मण्यः सुताः ॥
 जनसोकान्तपोसोकः कीटिचयसमन्वितः ।
 वैराजास्तत्र वै देवाः स्थिता दाहविवर्जिताः ॥
 प्राजापत्यात्मत्यसोकः कीटिषट्कोन संयुतः ।
 अपुनर्गरको नाम† ब्रह्मसोकस्तु स स्मृतः ॥

* एष श्लोकः B पुस्तके नास्ति ।

• सनन्दनादयस्तथेति B and D.

† अपुनर्गरकास्तत्र इति B.

चतुसत्वारिंशोऽध्यायः ।

२८५

अथ॥ लोकगुरुर्ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः† ।
आस्ते स योगिभिर्निर्लिखं पीत्वा योगाद्यतं परम् ॥
वसन्ति‡ यतयः शान्ता नैष्ठिका§ ब्रह्मचारिणः ।
योगिनश्चापसाः सिद्धा जापकाः परमेष्ठिनः ॥
हारं॥ तद्योगिनामेकं गच्छतां परमं पदम् ।
तत्र गत्वा न शोचन्ति स विष्णुः स च महेश्वरः ॥
सूर्यकोटिप्रतीकाग्रं पुरम्तस्मिन् दुरासदम् ।
न मे वर्षेदितुं शक्यं स्वात्मानामासमाकुलम् ॥
तत्र नारायणस्यापि भवर्षं ब्रह्मणः पुरे ।
शेते तत्र हरिः श्रीमान्योगी॥ मायामयः परः ॥
स विष्णुलोकः कश्चितः पुनरावृत्तिवर्जितः ।
यान्ति तत्र महात्मानो ये प्रपन्ना जनार्दनम् ।
ऊर्ध्वं तद्ब्रह्म॥॥ सद्गनात्पुरं श्रोतिर्मयं शुभम् ।
वह्निना च परिश्रितं तत्रास्ते भगवान् हरः†† ॥

-
- तत्र इति B.
  - † विश्वतीसुखः इति B.
  - ‡ विश्वकीर्ति B.
  - § आस्तिका इति B.
  - ¶ शान्तमिति B.
  - ॥ मायौ इति D, E and H.
  - ऊर्ध्वं तद्ब्रह्मसद्गनादिति B.
  - †† भव इति B.

देव्या सह महादेवचिन्त्यमानो मनीषिभिः ।
 योगिभिः शतसाहस्रैर्भूतैश्चैव संवृतः ॥
 तत्र तेऽयान्ति निरताः भक्ताः वै ब्रह्मचारिणः ।
 महादेवधराः शान्तास्तापसाः सत्त्ववादिनः § ॥
 निर्ममा निरहङ्काराः कामक्रोधविवर्जिताः ।
 द्रव्यन्ति ब्राह्मणायुक्ताः रत्नलोकः स वै श्रुतः ॥
 एते सप्त महालोकाः पृथिव्याः ॥ परिकीर्तिताः ।
 महातलादयश्चाधः पातालाः सन्ति वै द्विजाः ॥
 महातलं च पातालं ॥ सर्वरजोपयोभितम् ।
 प्रासादैर्विविधैः शुभ्रैर्हैवतायतनैर्युतम् ॥
 अमन्तेन च संयुक्तं सुषुक्लेन धीमता ।
 वृषे च बलिना चैव पातालं स्वर्गवासिनाः ॥
 शैलं रसातलं विप्राः शार्करं हि तलातलम् ।
 धीतं सुतलमित्युक्तं नितलं विदुमप्रभम् ॥

• वै इति B.

† निवृत्ता इति B.

‡ द्विजा इति B.

§ ब्रह्मवादिन इति B.

¶ सुक्ता इति B.

॥ पृथिव्यामिति B.

•• महातलं हेमवत्त्वमिति B and D.

†† स्वर्गवासिनामिति B.

सितं च* वितलं प्रोक्तं तल्लक्ष्यैव सितेतंरम् ।
 सुपर्णेन मुनिश्रेष्ठास्तथा वासुकिना शुभम् ॥
 रसातलमिति ख्यातं तथान्यैश्च निषेवितम् ।
 विरोचनहिरस्त्राक्षतारकाद्यैश्च† सेवितम् ॥
 तलातलमिति ख्यातं सर्वशोभासमन्वितम् ।
 वैजतेयादिभिश्चैव कालनेमिपुरोगमैः ॥
 पूर्वदेवैः समाकीर्णं सुतलञ्च तत्रापरैः ।
 नितलं यवनाद्यैश्च तारकाग्निमुखैस्तथा ॥‡
 जम्बकाद्यैस्तथा नागैः§ प्रज्ञादेनासुरैश्च च ।
 वितलं चैव विख्यातं कम्बलाहीन्द्रसेवितम् ॥
 महाजम्बेन द्वीरेश्च हयग्रीवैश्च धीमता ।
 शङ्खकर्णेन सन्धिभ्रं तथा नमुचिपूर्वकैः ॥
 तथान्यैर्विभिर्नागैस्तल्लक्ष्यैव सुशोभनम् ।
 तेषामधस्तात्तरकाः कूर्माद्याः॥ परिक्कीर्तिताः ॥
 पापिनस्त्रेषु पञ्चन्ते न ते वर्धयितुं क्षमाः ।
 पातालानामधस्तास्ते शेषाख्या वैश्ववी तनुः ॥
 कालाग्निरुद्रो योगात्मा नारसिंहोऽपि माधवः ।

* इति B.

† तल्लक्ष्यैश्च इति B.

‡ एतन्पारद्वयं B पुलके नास्ति ।

§ महान्तकाद्यैर्नागैश्च इति B.

॥ नायाद्या इति B, D and H.

योऽनन्तः पश्यते देवी नागरूपी जगद्गङ्गाः ।
 तदाधारमिदं सर्वं स काशान्तिं समाश्रितः* ॥
 तमाविश्य† महाबोनी काशस्तददमोषितः‡ ।
 विषज्वासात्मसंयोगो जगत्संहरति स्वयम् ॥
 सहस्रमारिप्रतिमः§ संहर्ता गहरो भवः ।
 तामसी शशवी मूर्तिः काशी लोकप्रकाशनः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे सुवर्णविभागे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतद्ब्रह्मास्त्रमाख्यातचतुर्दशविभक्तम् ॥
 अतःपरम्भवस्यामि भूर्लोकस्यास्य निर्बन्धम् ॥
 जम्बूद्वीपः प्रधानोऽस्य द्वयः शाक्यसिरेव च* ।

* काशाप्रिसमाश्रित इति B.

† तदाविश्येति B.

‡ बदनोत्थित इति B and D.

§ सहस्रनाभोऽप्रतिम इति B, D and E.

* शाक्यसिरेव चेति B and D.

कुशः क्रीडय शाकय पुष्करशैवः सप्तमः ॥
 एते सप्त महाद्वीपाः समुद्रैः सप्तभिर्वृताः ।
 द्वीपाद्वीपो महानुक्तः सागराद्यापि† सागरः ॥
 चारोदेचुरसोदय सुरोदय घृतोदकः‡ ॥
 दध्नीदः क्षीरसलिलः स्वादूदयेति सागराः ॥
 पश्चाद्यत्कोटिविस्तीर्णा सप्तमुद्रा धरा च्युता ।
 द्वीपैश्च सप्तभिर्मुक्ता योजनानां समन्ततः§ ॥
 जम्बूद्वीपः समस्तानां मध्ये चैव व्यवस्थितः॥ ।
 तस्य मध्ये महामेघविश्रुतः कनकप्रभः ॥
 चतुरशीतिसाहस्री योजनेस्तस्य शीघ्रयः ।
 प्रविष्टः षोडशसहस्राह्वात्रिंशत्पूर्धि विस्त्रुतः ॥
 मूले षोडशसहस्री विस्तारस्तस्य सर्वतः ।
 भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्षिकालेन संस्थितः ॥
 हिमवान् हिमकूटश्च निषधस्यास्य दक्षिणे ।
 नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्णताः ॥
 लक्षप्रमाथौ द्वौ मध्ये दशद्वीपास्तथापरि ।

* पुष्करशैवेति B.

† सागरादपीति B.

‡ चारोदेचुरसशैव सुरोदकघृतोदक इति B and D.

§ समासत इति D.

॥ द्वीपानां मध्यतः प्रभ इति B. मध्यतः प्रभ इति D.

सहस्रद्वितीयोऽष्टायास्तावद्विस्तारिष्यते ॥ *
 भारतम्प्रथमं† वर्षन्ततः किम्पुत्रं च्युतम् ।
 हरिवर्षं‡ तथैवान्यत्‡‡ मेरोर्दक्षिणतो द्विजाः ॥
 रम्यकक्षीत्तरं वर्षं तस्यैवानु‡‡ द्विरभ्यगम् ।
 उत्तरे¶ कुरवस्यैव यथैते भारतास्तथा ॥
 नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तमाः ॥
 ब्रह्मावृत्तञ्च तन्मध्ये तन्मध्ये मेरुदक्षिणतः ॥
 मेरोश्चतुर्दशन्तश्च नवसाहस्रविस्तरम्‡‡‡ ।
 ब्रह्मावृत्तं महाभागाद्यत्वारस्तश्च पर्वताः ।
 विष्कम्भा रक्षितामेरोर्वीजनायुतमुच्छ्रिताः ॥
 पूर्वेषु मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।
 विपुलः पश्चिमे पार्श्वे†† सुपार्श्वीत्तरः‡‡‡ च्युतः ॥
 कदम्बस्त्रीषु जम्बूश्च पिप्पली वट एव च ।

* एतच्चरचद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

† दक्षिणमिति B.

‡ तथैवान् इति B and D.

‡‡ तथैवानु इति B.

¶ उत्तरा इति B and D.

‡‡‡ एतच्चरचद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

•• विस्तृतमिति B and D.

†† भागे इति B and D.

‡‡‡ पार्श्वीत्तरत इति B.

जम्बूदीपस्य सा जम्बूनामहेतुर्महर्षयः ॥
महागजप्रमाचानि जम्बूनास्तस्याः फलानि च ।
पतन्ति भूधृतः पृष्ठे शीर्षमाचानि सर्व्वतः ॥
रसेन तस्याः प्रख्याता तत्र जम्बूनदी गिरी* ।
सरिप्रवर्त्तते चापि पीयते तत्र वासिभिः ॥
न खेदो न च दीर्गन्धश्च जरा नेन्द्रियक्षयः ।
न तापः स्वच्छमनसाचासीख्यं† तत्र जायते ॥
तत्तीरसृष्ट्रसम्प्राप्य वायुना सुविशोषितम् ‡
जाम्बूनदाख्यभवति सुवर्षं सिद्धभूषणम् ॥
भद्राश्वः पूर्व्वतो मेरोः केतुमालश्च पश्चिमे ।
वर्षे हे तु मुनिश्रेष्ठास्तयोर्मध्ये इलावृतम् ॥
वनशैचरथम्पूर्व्वं दक्षिणद्वन्धमादनम् ।
वैभ्राजम्पश्चिमं विश्वादुत्तरं§ सवितुर्व्वनम् ॥
अरुणोदकाहाभद्रमसितोदश्च मानसम् ।
सरांश्वेतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्व्वदा ॥
सितान्तश्च कुमुदांश्च कुरुरी माण्डवांस्तथा ।
वैकङ्गो मन्दिशैलश्च वृक्षवांशाचलोत्तमः ॥

* नदीति वे इति B and D.

† तस्यानात्सुखनगसां नराचामिति B and D.

‡ एतश्चरथयं B पुष्पके नास्ति ।

§ विश्वादुत्तरे इति B.

¶ अर्षेति B and D.

महानीलोऽथ वृषकः सविन्दुर्मन्दरस्था ।
 वेष्टमाञ्चैव मेघचः* निषधी देवपर्वतः ॥
 इत्येते देवचरिताः† सिद्धावासाः प्रकीर्तिताः ॥
 अरुचोदस्य सरसः पूर्वतः केसराचलः‡ ।
 विक्रूटः शशिरश्चैव§ पतङ्गो वृषकस्थाथा ॥
 निषधी वसुधारवण कलिङ्गशिखिः श्रुतः॥ ।
 समूहो वसुवेदिषः** कुम्भश्चैव सानुमान् ॥
 ताम्नातश्च विशाखश्च कुमुदी वेष्टपर्वतः ।
 एकशृङ्गो महाशैलो गजशैलश्च पिञ्जकः†† ॥
 पञ्चशैलोऽथ कौलासी द्विमवाञ्चाचलोत्तमः ।
 इत्येते देवचरिता उल्काटाः पर्वतोत्तमाः ॥
 महाभद्रस्य सरसो हृदिषे केसराचलः‡‡ ।
 शिखिवासाश्च वैदूर्यः कपिलो गन्धमादनः ॥

* वेष्टमाञ्च समेष्वेति B and D.

† देवचरिता इति B and D.

‡ केसराचल इति B.

§ विक्रूटः शिखरश्चैव इति B and D. शशिरश्चैव इति E and H.

¶ वसुधारवेति B and D.

॥ शुभ इति B.

** वसुधारवेति B. वसुधीरवेति D.

†† गजशैलः पिञ्जाचल इति B and D.

‡‡ केसराचल इति B.

जादधिय सुगन्धुः* सर्वगन्धाचलोत्तमः ।
 सुपार्श्वस्य सुपक्षस्य कङ्कः कपिल एव च ॥
 विरजो भद्रजातस्य सुसकथ† महावसः ।
 अञ्जनी मधुमांस्तद्विचमृङ्गो महालयः‡ ॥
 कुमुदो मुकुटस्यैव§ पाण्डुरः कृष्ण एव च ।
 पारिजातो महाशैलस्तथैव कपिलापलः¶ ॥
 सुषेणः पुण्डरीकस्य महामेघस्तथैव च ।
 एते पर्वतराजानः॥ सिद्धगन्धर्वदेविताः ॥
 असितोदस्य सरसः** पश्चिमे कैसराचलः†† ।
 शङ्कूटीऽथ वृषभो हंसो नागस्तथैव च‡‡ ॥
 कालाञ्जनः शुक्र§§शैलो नीलः कमलगाण एव च ।

* जादधितः सुगन्धवेति B. सुगन्धस्य श्रीशङ्कराचलोत्तम इति D.

† पिच्छलो भद्रशैलस्य सुसकथेति B.

‡ कुमुदो मुकुटपत्न्या इति B.

§ सङ्कशङ्करस्यैव इति B and D.

¶ कपिलोद्भूत इति B.

॥ पर्वतराजान इति चार्थे, पर्वतराजाः इति साधु ।

** पारिच इति B and D.

†† कैसराचल इति B.

‡‡ तथापर इति B.

§§ कलिङ्करः श्लोकेति B.

¶¶ कनक इति B.

पारिजातो महाशैलः शैलः कनक एव च ॥*
 पुष्पकश्च सुमेधश्च वाराहो विरजास्तथा ।
 मयूरः कपिलश्चैव महाकपिल एव च ॥
 ब्रह्मिणे देवगन्धर्वसिद्धयज्ञेय शैविताः† ।
 सरसो मानसश्चैह उत्तरे केसराचलः‡ ॥
 एतेषां शैलमुख्यानामन्तरेषु यथाक्रमम् ।
 सन्ति चैवान्तरद्गोष्ठाः सरांसि च वनानि च ॥
 वसन्ति तत्र मुनयः सिद्धा वै§ ब्रह्मभाविताः ।
 प्रसन्ना भ्रान्तरजसः सर्वदुःखविवर्जिताः ॥
 इति श्रीशुभपुराणे भुवनकोशे पर्वतसंस्थाने पञ्चपत्वारिंशोऽध्यायः ।

षट्पत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

षतुर्ह्रस्वसहस्राणि* योजनानाम्महापुरी ।
 मेरोरुपरि विख्याता देवदेवस्य वेधसः ॥

* एतच्चरचद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

† सिद्धसहनिशैविता इति B and D.

‡ केसराचल इति B.

§ सिद्धावेति B and D.

* सप्तसायामिति B.

तत्रास्ते भगवान् ब्रह्मा विष्णाव्वा विष्णुभावनः ।
 उपास्यमानो योगीन्द्रैर्मुनीन्द्रोपेन्द्रशङ्करैः ॥
 तत्र देवेश्वरेशानं विष्णाव्वाभ्यजापतिम् ।
 सनत्कुमारी भगवानुपास्ते नित्यमेव हि ॥
 स सिद्धशृङ्गिगन्धर्वैः पूज्यमानः सुरैरपि ।
 समास्ते योगयुक्ताव्वा पीत्वा तत्परमावृतम् ॥
 तत्र देवाधिदेवस्य* शम्भोरमिततेजसः ।
 हीतमायतनं शुभ्रम्पुरस्ताद्ब्रह्मणः स्थितम् ॥
 दिव्यकान्तिसमायुक्तञ्चतुर्द्वारं सुशोभनम् ।
 महर्षिगणसङ्घीर्षं ब्रह्मविद्धिर्निषेवितम् ॥
 देव्या ब्रह्म महादेवः शशाङ्कार्काग्निशोचनः ।
 रमते तत्र विश्वेशः प्रमथैः प्रमथेश्वरः ॥
 तत्र वेदविदः शान्ता मुनयो ब्रह्मचारिणः ।
 पूजयन्ति महादेवन्तपसा सत्यवादिनः ॥
 तेषां साक्षात्सहादेवो मुनीनां भावितात्मनाम् ॥
 गृह्णाति पूजां शिरसा पार्ष्वत्वा परमेश्वरः ॥
 तत्रैव पर्वतवरे शक्रस्य परमा पुरी ।
 नाव्वामरावती पूर्वे सर्वशोभासमन्विता ॥
 तत्र चाप्सरसः सर्वा गन्धर्वाः सिद्धचारणाः † ॥

* देवादिदेवस्तेति B ; देवातिदेवस्य इति D.

† ब्रह्मचारिणामिति B and D.

‡ गीततत्परा इति B. गीततत्परामिति D.

उपासते सहस्राक्षं देवास्तत्र सहस्रगः ॥
 ये धार्मिका वेदविदो यामहोमपरायणाः ।
 तेषाम्नात्परमं स्थानं देवानामपि दुर्लभम् ॥
 तस्माद्दक्षिणदिग्भागे वज्रैरमिततेजसः ।
 तेजोवती नाम पुरी दिव्यासर्व्वसमन्विता ॥
 तत्रास्ते भववान्वह्निर्धाजिमानः स्वतेजसा ।
 जपिनां ह्यग्निनां स्थानं दानवानां दुरासदम् ॥
 दक्षिणे पर्व्वतवरे यमस्त्रापि† महापुरी ।
 नाम्ना संयमनी दिव्या सर्व्वशोभासमन्विता‡ ॥
 तत्र वैवस्वतं देवं देवाद्याः पर्य्युपासते ।
 स्थानं तस्मात्सन्धानां शोके पुष्ट्युक्तां वृषाम् ॥
 तस्यास्तु पश्चिमे भागे निर्ऋतेस्तु महात्मनः ।
 रघोवती नाम पुरी राक्षसैः संवृता तु या§ ॥
 तत्र ते॥ नैर्ऋतं देवं राक्षसाः पर्य्युपासते ॥
 गच्छन्ति तां धर्मरता ये तु॥ तामसहस्रतयः ॥
 पश्चिमे पर्व्वतवरे वरुणस्य महापुरी ।

* तत्र दक्षिणेति B. and D.

† यमस्य तु इति B.

‡ सिद्धगन्धर्व्वसेविता इति B and D.

§ सर्व्वतो हता इति B and D.

॥ तमिति B and D.

॥ धर्मरतां ये वे इति B.

नाञ्जा शुक्लवती पुष्पा सर्व्वकामर्षिसंयुता ॥
 तत्राश्वरोगणैः सिद्धैः देव्यमानोऽमराधिपैः* ।
 आस्ते स वरुचो राजा तत्र गच्छन्ति वेऽम्बुदाः† ॥
 तस्या उत्तरदिग्भागे वायोरपि महापुरी ।
 नाञ्जा बन्धवती पुष्पा तत्रास्तेऽसौ प्रमच्छनः ‡
 अश्वरोगचक्रान्धर्वैः देव्यमानो महान् प्रभुः§ ।
 प्राणायामपरा विप्राऽ॥ स्थानं तस्यान्ति आश्वतम्¶ ॥
 तस्याः पूर्व्वं तु दिग्भागे सोमस्य परमा पुरी ।
 नाञ्जा कान्तिमती शुभ्रा तस्यां॥ सोमो विराजते ॥
 तत्र ये धर्म्मनिरताः** स्वधर्म्मं पर्य्युपासते ।
 तेषां तदुचितं स्थानं नानाभोगसमन्वितम् ॥
 तस्यासु पूर्व्वदिग्भागे शहरस्य महापुरी ।
 नाञ्जा यशोवती पुष्पा सर्व्वेषां सा†† दुरासदा ‡
 तत्रेशानस्य भवनं रुद्रेणाधिष्ठितं‡‡ शुभम् ॥

* अमराधिपः इति B. नराधिपेरिति E and H.

† वे सुदा इति B and D.

‡ देव्यमानोऽमरः प्रभुरिति D.

§ मर्ष्वाः इति B and D. प्राणायामरताः मर्ष्वाः इति G.

¶ शोभनमिति B and D.

॥ तत्र इति B.

** शोभनिरताः इति B and D.

†† सु इति B and D.

‡‡ रुद्रं विष्णुतभोरिति B and D.

मधेश्वरस्य विपुलं तत्रास्ती स मन्दाहृतः* ॥
 तत्र भोगादिलिप्सूनां भक्तानां परमेष्ठिनः ।
 निवासः कल्पितः पूर्व्वं देवदेवेन शूलिना ॥
 विष्णुपादाद्दिनिष्क्रान्ता भ्रावयित्स्विन्दुमण्डलम् ।
 समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्यां गङ्गा पतति वै ततः† ॥
 सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्धा ब्रह्मवद्विजाः ।
 सीता चालकनन्दा च सुचक्षुर्भद्रनामिका ॥
 पूर्व्वेषु शैलाच्छैलन्तु‡ § सीता यात्यन्तरिक्षगाः †
 ततश्च पूर्व्ववर्षेषु भद्राश्रायाति चार्षवम् ॥
 तद्यैवालकनन्दा च दक्षिणादेत्य भारतम् ।
 प्रयाति सागरं भित्त्वा समभेदाद्विजोत्तमाः ॥
 सुचक्षुः पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्तथा ।
 पश्चिमं केतुमासाख्यं वर्षं गत्वैति चार्षवम् ॥
 भद्रा तद्योत्तरगिरीशुत्तरांश्च तथा कुरुन् ।
 अतीत्य योत्तराश्रोधिं समभ्येति महर्षयः ॥
 आनीलनिषधायामौ माख्यवद्वन्धमादनौ ।
 तयोर्मध्यं गतो¶ मेरुः कर्षिकाकारसंखितः ॥

* मधेश्वरः इति B.

† दिवः इति B and D.

‡ सीता शैलासु इति B.

§ शैले यात्यन्तरीक्षतः इति B and D.

¶ तयोर्मध्यतः इति B and D.

भारताः* वेतुमालाश्च भद्राश्चाः कुरवस्तथा ।
 पश्चाच्च लोकपन्नस्य मर्यादाशैलवाद्यतः† ॥
 जठरो देवकूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ ।
 दक्षिणोत्तरमायातावानीलनिषधायतौ ॥
 गन्धमादनकौलासी पूर्वपश्चायतावुभौ ।
 अग्नीतियोजनायामावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥
 निषधः पारिपाचश्च मर्यादापर्वताविभौ ।
 मेरोः पश्चिमद्विभगे यथापूर्व्वं व्यवस्थितौ ॥
 विश्वङ्गो जाबधिस्तदुत्तरे वर्धपर्व्वतौ ।
 तावदायामविस्तारौ‡ अर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥
 मर्यादापर्व्वताः प्रोक्ता अष्टाविह मया द्विजाः ।
 जठराद्याः स्मिताः मेरोश्चतुर्दिशु महर्षयः ॥

इति त्रींशत्पुराणे भुवनविन्यासे षट्पत्वारिंशोऽध्यायः ।

* तारकाः इति B.

† मर्यादाः शैलवाद्यतः इति B.

‡ पूर्व्वपश्चायतावेतौ इति B and D.

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

केतुमासे नराः काकाः सर्वे पनसभोजनाः ।
 स्त्रियस्त्रीत्यलपचाभाः*स्त्री जीवन्ति वर्षायुतम् ॥†
 भद्रास्त्रे पुरुषाः शुक्लाः‡ स्त्रियश्चन्द्रांशुसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ते§ चान्नभोजनाः॥ १ ॥
 रम्यके पुरुषा नार्यो रमन्ति॥ रजतप्रभाः** ।
 दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
 जीवन्ति चैव सत्वस्था न्यग्रोधफलभोजनाः ॥
 हिरस्मये हिरण्याभाः सर्वे त्रीफलभोजनाः ।
 एकादशसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
 जीवन्ति पुरुषा नार्यो देवलोकस्थिता इव ॥
 ऋषीदशसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
 जीवन्ति कुरुवर्षे तु श्यामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ।

* पचास्यः इति E, G and H.

† ते जीवन्ति वर्षायुतमित्यत्र इन्द्रःपतनम् ।

‡ शुक्लाः इति B.

§ जीवन्ते इत्यार्षमात्मनेपदम् ।

॥ चातुर्भोजनाः इति B and D.

॥ रमन्तीति परस्त्रीपदमार्षम् ।

•• एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

सर्वे मिथुनजाताश्च नित्यं सुखनिषेविताः ॥
 चन्द्रद्वीपे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ।
 तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति प्रथमोजनाः ॥
 यजन्ति सततं देवं चतुःशीर्षं चतुर्भुजम्* ।
 ध्याने मनः समाधाय सादरं भक्तिसंयुताः ॥
 तथा च हरिवर्षे तु† महारजतसन्निभाः ।
 दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीश्वरसाग्निनः ॥
 तत्र नारायणं देवं विश्वयोनिं सनातनम् ।
 उपासते सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ॥
 तत्र चन्द्रप्रभं शुक्लं शुक्लस्फटिकसन्निभम् ।
 विमानं वासुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ॥
 चतुर्द्वारमनीषम्यं चतुस्तोरणसंयुतम् ।
 प्राकारैर्दशभिर्युक्तं दुराधर्षं सुदुर्गमम् ॥
 स्फाटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराजगृहोपमम् ।
 सुवर्णस्तम्भसाहस्रैः‡ सर्व्वतः समलङ्कृतम् ॥
 हेमसोपानसंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
 दिव्यसिंहासनोपेतं सर्व्वशोभासमन्वितम् ॥

* चतुर्भुजं चतुर्मुखमिति B.

† हरिवर्षेऽपि इति B.

‡ सर्व्वस्तम्भसाहस्रैश्च इति B and D. सुवर्णरत्नसाहस्रैः पर्व्वतैः समलङ्कृतमिति

E, G and H.

सरोभिः स्नादुपानीयैर्नदीभिश्चोपशोमितम् ।
 नारायणपरैः शुद्धैर्वेदाध्ययनतत्परैः ॥
 योगिभिश्च समाक्षीर्षं ध्यायन्निःपुण्यं हरिम् ।
 सुवह्निः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ॥
 तत्र देवाधिदेवस्य* विश्वीरमिततेजसः ।
 राजानः सर्व्वकालानु महिमानं प्रकुर्व्वते ॥
 गायन्ति चैव नृत्यन्ति विश्वासिन्धो मनोहराः ।
 स्त्रियो यौवनशालिन्धः सदा मण्डनतत्पराः ॥
 इलाहते पद्मवर्षा जम्बूरसफलाग्निः† ।
 त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणाञ्च‡ खिरासुषः ॥
 भारतेषु स्त्रियः पुंसो§ नानावर्षाः प्रकीर्त्तिताः ।
 नानादेवार्चने युक्ता नानाकर्माणि कुर्व्वते ॥
 परमासुः स्मृतं तेषां शतं वर्षाणि सुप्रताः ।
 नवयोजनसाहस्रं वर्षमेतत्प्रकीर्त्तितम् ॥
 कर्मभूमिरियं विप्रा नराणामधिकारिणाम् ।
 महेश्व्रो मलयः सप्तः युक्तिमावृणुष्वर्षतः ॥
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्ताच कुक्षपर्व्वताः ॥

* देवादिदेवस्य इति B and D.

† जम्बूकसरसाग्निः इति B and D.

‡ वर्षाणां वै इति B and D.

§ पुंस इति चापं, पुनांस इति चापु ।

¶ पारियात्रश्च इति B and D.

इन्द्रद्वीपः* कसेरुमान्† ताम्रपर्णी‡ गमस्त्रिमासः §
 नागद्वीपस्तथा सीम्बो गन्धर्वस्वयं वासवः ॥
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंस्थितः ॥
 योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ॥
 पूर्वे किरातास्त्रस्त्रान्ते पश्चिमे यवनास्तथा ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः मध्ये शूद्रास्तथैव च ॥
 इन्द्रयुद्धबन्धिव्याभिर्वर्तयन्त्यत्र मानवाः § ॥
 स्रवन्ते पावना नद्यः पर्वतेभ्यो विनिःस्रताः ¶ ॥
 शतद्रुवन्द्रभागा च सरयूर्यमुना तथा ॥
 इरावती वितस्ता च विपाया देविका ॥ कुङ्कः ॥
 गोमती धूतपापा च वाङ्गदा** च दृषदती ॥
 कौशिकी खोद्विनी†† चेति हिमवत्पादनिःस्रताः †
 वेदस्मृतिर्वेदवती‡‡ व्रतघ्नी त्रिदिवा तथा ॥

* इन्द्रयुद्धः इति B and D.

† कसेरुमान् इति D.

‡ वासवर्षः इति B and D.

§ वर्तयन्त्यत्र मानवः इति B.

¶ सप्त शीकादंश परिवर्ते स्रवर्षानिरता विन्दनपयन्त्यत्र मानवा इति D पुस्तके
 दृश्यते ।

॥ देविका इति B.

** वङ्गदा इति E, G and H.

†† खोद्विता इति B and D.

‡‡ वेदरता इति B.

पर्वाशा चन्देना* चैव सचर्मस्रवती सुरा† ।
 विदिशा वेचवत्सापि पारिवात्रात्रयाः कृताः ॥
 मर्मदा सुरसा शोषो द्यार्वा च महानदी ‡
 मन्दाकिनी चिन्नकूटा तामसी च पिशाचिका ॥
 चिन्नोत्पला विशाला§ च मञ्जुला ब्राह्मवाहिनी¶ ।
 ऋचवत्पादजा नद्यः सर्वपापहरा नृचाम् ॥
 तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या शीघ्रोदा च महानदी ।
 विन्ना॥ वैतरणी चैव बलाका च कुमुदती ॥
 तथा चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा ।
 विन्ध्यापादप्रसूतासु सद्यः पापहरा नृचाम्** ॥
 गोदावरी भीमरची कृष्णा वेष्वा च वस्यता†† ।
 सुङ्गभद्रा सुप्रयोगा कावेरी च द्विजोत्तमाः ।
 दक्षिणापद्यनद्यसु सङ्घपादादिनिःसृताः ॥

* पर्वां सावन्धना इति B. पर्वांश्चा वन्धना चैव इति D. पर्वांश्चा चन्देना चैवेति E.

† सदागौरा मनोरमा चर्मस्रवती तथा सूर्यां विदिशा वेचवत्सपि इति B and D.

‡ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । अस्मात्परं दक्षिणापद्यनद्यसु इत्यन्तं G पुस्तके नास्ति ।

§ विपात्रा च इति D, E and H.

¶ ब्रह्मवाहिनीति B.

॥ वेष्वा इति B and D. विन्ना इति E.

** पुष्पजनाः शुभाः इति B and D.

†† पर्वां च कसरी इति E.

ऋतुमाला तान्नपर्णी पुष्यवत्युत्पलावती ।
 मलयान्निःश्रुता नद्यः सर्वाः शीतजलाः श्रुताः ॥
 ऋषिकुक्का त्रिसामा च गन्धमादनगामिनी ।
 चिप्रा* यलाग्मिनी चैव ऋषीका वंशधारिणी† ।
 शुक्तिमत्यादसञ्जाताः सर्वपापहरा नृषाम् ॥
 आसां नद्युपनद्यश्च शतशो द्विजपुङ्गवाः ।
 सर्वपापहराः‡ पुण्याः ज्ञानदानादिकर्मसु ॥
 तास्त्रिमे कुरुपाञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 पुष्कराः§ कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च क्षत्रियः ।
 तथापरान्ताः सीराद्रशूद्रा हीनागस्तथार्बुदाः ॥
 मालका मलपाश्चैव॥ पारियात्रानिवासिनः ।
 सौवीराः सैन्धवा हृषा माष्या बाह्यानिवासिनः## ॥
 माद्रा रामास्तथैवान्ध्राः पारसीकास्तथैव च ।
 आसां पिवन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥

* रुपा इति B and D.

† वलकारिणेति B. रसकारिणे इति D.

‡ सर्वाः पापहराः इति B.

§ पुष्करा इत्यारभ्य पारियात्रानिवासिन इत्यनं B पुष्करे इतः शीकाटकापुष्पे
 इत्यन्ते ।

॥ शूद्राभोरा इति B.

मलया इति E and H.

कूचाः माष्याः कल्पनिवासिन इति D.

चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयोऽब्रुवन् ।
 छतं त्रेता द्वापरश्च कलिद्याव्यञ्च न क्षचित् ॥
 यानि किम्बुदुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महर्षयः ।
 न तेषु ग्रीको नायासो नोद्देगः क्षुद्रयं न च ॥
 स्वस्थाः प्रजा निरातङ्गाः सर्वदुःखविवर्जिताः ।
 रमन्ते विविधैर्भावैः सर्वाश्च स्त्रियीवनाः ॥

इति श्रीशूर्पण्डुराचमे सुवनकोशवर्षने दशमोऽध्यायः ।

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

हेमकूटगिरिः शृङ्गे महाकूटं सुशोभनम् ।
 स्फाटिकां देवदेवस्य विमानं परमेष्ठिनः ॥
 तत्र देवाधिदेवस्य* भूतेशस्य त्रिशूलिनः ।
 देवाः सर्षिगणाः सिद्धाः† पूजां नित्यं प्रकुर्वते ॥
 स देव्याः‡ गिरिशः सार्धं महादेवो§ महेश्वरः ।

* देवाधिदेवस्य इति B.

† सिद्धगणा यथाः इति B and D.

‡ देवः इति B and D.

§ महादेवो इति B and D.

भूतैः परिहृतो नित्यं भाति तत्र पिनाकधृक् ॥
 विभक्तचारुशिखरः कैलासी यत्र पर्वतः ।
 निवासः कोटिबन्धाणां क्लृवरस्य च धीमतः ॥
 तत्रापि देवदेवस्य भवस्त्रायतनं महत् ।
 मन्दाकिनी तत्र पुण्याः रम्या सुविमलीदका ।
 नदी नानाविधैः पद्मैरनेकैः समलङ्कृता ।
 देवदानवगन्धर्व्यक्षराक्षसकिन्नरैः ॥
 उपसृष्टजला नित्यं सुपुण्या सुमनोरमा ।
 अन्याश्च नद्यः शतशः स्पर्शपद्मैरलङ्कृताः ॥
 तासां कूले तु देवस्य स्नानानि परमेष्ठिनः ।
 देवर्षिगणसृष्टानि तथा नारायणस्य तु ॥
 तत्रापि शिखरे शुभ्रं पारिजातवनं शुभम् ।
 तत्र शक्रस्य विपुलं भवनं रत्नमण्डितम् ।
 स्फाटिकस्तम्भसंयुतं हेमगोपुरशोभितम् ॥
 तत्रापि देवदेवस्य विष्णोर्विष्णात्मनः प्रभोः ॥
 पुण्ड्रस्य ॥ भवनं रम्यं सर्वरत्नोपशोभितम् ॥

* दिव्या इति B.

† च इति B.

‡ सिताम्बुशिखरं चापि इति B. सिताम्बुशिखरं चापि इति D.

§ संयुतमिति B.

¶ विष्णोरम्बुशिरिति B.

॥ सुपुण्ड्रमिति B and D.

तत्र नारायणः श्रीमान् लक्ष्म्या सह जगत्पतिः ।
 भास्ते सर्वेश्वरः श्रेष्ठः* पूज्यमानः सनातनः ॥
 तत्राच वसुधारे तु वसूनां रत्नमण्डितम् ।
 स्थानानामुत्तमं पुण्यं दुराधर्मं सुरदिषाम् ॥
 रत्नधारे गिरिवरे सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
 सप्ताश्रमाणि पुण्यानि सिद्धावासैर्युतानि च† ॥
 तत्र हैमं चतुर्द्वारं वपुनीलादिमण्डितम् ।
 सुपुण्यं सदवस्थानं‡ ब्रह्मर्षीऽव्यक्तजन्मनः ॥
 तत्र देवर्षयो विप्राः सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
 उपासते देवदेवं§ पितामहमजं परम् ॥
 सर्वैः सम्पूजितो नित्यं देव्या सह चतुर्मुखः ।
 भास्ते हिताय लोकानां शान्तानां परमा गतिः ॥
 तस्यैकशृङ्गशिखरे महापद्मैरलङ्किते ।
 स्वच्छासृतजलं पुण्यं सुगन्धं॥ सुमहत्कारः ।
 जैगीषव्याश्रमं पुण्यं योगीन्द्रैरुपसेवितम्॥ ॥

* सर्वेश्वरश्रेष्ठः इति B and D.

† सिद्धावासयुतानि चेति B.

‡ सुमहत्स्थानमिति B and D.

§ सदा देवमिति B.

॥ सुगन्धमार्घं, सुगन्धि ।

॥ श्रीभिनमिति B.

तत्रास्ते* भगवान्निखं सर्वशिक्षैः† समावृतः ।
 प्रशान्तदीर्घैरक्षुद्रैर्ब्रह्मविद्भिर्महात्मभिः ॥
 शङ्को मनोहरश्चैव कौशिकः कृष्ण एव च ।
 सुमना वेद्वाद्दक्ष शिष्यास्तस्य प्रसादतः‡ ॥
 सर्वयोगरताः शान्ता भस्मोद्भूतविग्रहाः ।
 उपासते महाचार्याः§ ब्रह्मविद्यापरायणाः ॥
 तेषामनुग्रहाद्यैः यतीनां शान्तचेतसाम् ।
 साविधं कुरुते भूयो देव्या सह महेश्वरः ॥
 अनेकान्यात्रमाषि॥ सुस्तस्मिन् गिरिवरीत्तमे ।
 मुनीनां युक्तमनसां॥ सरांसि सरितस्तथा ॥
 तेषु योगरता विप्राः** आपकाः संयतेन्द्रियाः ।
 ब्रह्मस्थासक्तमनसो रमन्ते ज्ञानतत्पराः ॥
 आत्मन्यात्मानमाधाय शिष्यान्ते पर्यवस्थितम्†† ।
 ध्यायन्ति देवमीशानं येन सर्वमिदं ततम् ॥

* तत्रासी इति B and D.

† चास्ते शिक्षैरिति B and D.

‡ प्रशान्तः इति B and D.

§ महाचार्या इति B and D.

॥ अनेकानि चात्रमासीति B and D.

॥ योगिनः तपितानामिष्यैः ।

** देव्या इति E and H.

†† शिष्यान्तान्तरमाश्रितमिति B and D.

सुमेधः वासवस्थानं सहस्रादित्यसन्निभम् ।
 तथास्ते भगवानिन्द्रः शशा सह सुरेश्वरः ॥
 यजशैले तु दुर्वाया भवनं मन्वितोरणम् ।
 आस्ते भगवती दुर्गा तत्र साक्षात्पद्मेश्वरी ।
 उपास्यमाना विविधैः शक्तिभेदैरितस्ततः ॥
 पीत्वा योगाद्यतं सखा साक्षादद्यतमैश्वरम्* † ।
 सुशीलस्य‡ मिरीः ऋङ्गे§ नानाधातुसमुज्ज्वले ॥
 राक्षसानां॥ पुराणि स्युः सरांसि शतशो द्विजाः ।
 तथा पुरशतं विप्राः शतशुङ्गे महाशले ॥
 स्फाटिकस्तम्भसंयुक्तं यथाशाममितीजसाद् ।
 श्वेतीन्दरगिरीः ऋङ्गे सुपर्शस्य महात्मनः ॥
 प्राकारगोपुरीपेतं मन्वितोरणमण्डितम् ।
 स तत्र यदङ्गः श्रीमान् साक्षाद्विष्णुरिवापरः ॥
 ध्यात्वा तत्परमं ज्योतिरात्मन्नेवमन्वाव्ययम्¶ ।
 अन्यच्च भवनं पुण्ड्रं श्रीऋङ्गे सुनिपुङ्गवाः ॥
 श्रीदेव्याः सर्वरत्नाख्यं हैमं समन्वितोरणम् ।

* सुमेधे इति B. जलोचनिति D.

† साक्षादानन्दमैश्वरमिति B and D.

‡ सुशीलस्य इति B, D and E.

§ सूर्ध्वं इति B. नानाधातु इत्यादिपादादर्थं B पुस्तके नास्ति ।

¶ ध्यात्वासी तत्परं ज्योतिरात्मानं विष्णुमन्वयमिति B and D.

तत्र सा परमा शक्तिर्विष्णोरतिमनोरमा ॥
 अमन्ताविभवा सखीर्जगत्संभोजनोत्सुका ।
 अध्यास्ते देवगन्धर्वसिद्धचारणवन्दिता ॥
 विचिन्त्वा जगतो योनिः सशक्तिकिरणोज्ज्वला ।
 तत्रैव देवदेवस्य विष्णोरायतनं महत् ॥
 सरांसि तत्र चत्वारि विधिचक्रमलाश्रयाः ।
 तथा सहस्रशिखरे विद्याधरपुराष्टकम् ॥
 रत्नसोपानसंयुक्तं सरोभिर्लोपशीभितम् ।
 नद्यो विमलपानीयाच्चित्रनीलोत्पलाकराः ॥
 कर्णिकारवनं दिव्यं* तत्रास्ते शङ्करः सखम्† ।
 पारिजाते महासङ्क्रमाः पर्वते तु‡ पुरं शुभम् ॥
 रम्य§प्रासादसंयुक्तं घण्टाचामरभूषितम् ।
 नृत्यङ्गिरस्परःसङ्घैरितञ्जेतस्य शोभितम् ॥
 सुदङ्गपणवोद्दुष्टं॥ वेणुवीणा॥निनादितम् ।
 गन्धर्वकिन्नराकीर्णं संहृतं सिद्धपुङ्गवैः ॥

* तत्र इति B.

† शङ्करोऽप्यया इति B.

‡ परिपात्रे महाशैले महासङ्क्रमाः इति B.

§ रम्यमिति B.

॥ सुरगोद्दुष्टमिति B.

॥ वीणावेद्य इति B.

भास्वद्विर्भृगमायुक्तं* महाप्रासादसङ्कुलम् ।
 महागवेश्वरैर्जुष्टं† धार्मिकानां सुदर्शनम् ॥
 तत्र सा वसते‡ देवी नित्यं योगपरायणा ।
 महालक्ष्मीर्महादेवी त्रिशूलवरधारिणी ।
 चिनेना सर्वग्रन्थौघसंहता सा च तन्मयी§ ।
 यश्नन्ति तत्र मुनयः सिद्धा ये ब्रह्मवादिनः ॥
 सुपार्श्वस्वोत्तरे भागे सरस्वत्याः पुरोत्तमम् ।
 सरांसि सिद्धजुष्टानि देवभोग्यानि सत्तमाः ॥
 पाण्डुरस्य गिरिः शृङ्गे विचित्रद्रुमसङ्कुलम्¶ ।
 गन्धर्व्याणां पुरग्रतं दिव्यस्त्रीभिः समावृतम् ॥
 तेन नित्यं॥मदोक्लिप्ता नरा नार्यस्तथैव च ।
 क्रीडन्ति मुदिता नित्यं विलासैर्भोगतत्पराः ॥
 अस्नानस्व** गिरिः शृङ्गे नारीपुरमनुत्तमम् ।
 वसन्ति तत्रापरसो रथाद्या रतिलालसाः ॥
 चित्रसेनादयो यत्र समायान्वयर्चिनः सदा ।

* भास्वद्विर्भृगमायुक्तं B and D.

† गवेश्वरादिना जुष्टमिति B. गवेश्वराङ्गनाजुष्टमिति D.

‡ वसते इत्याप्यंशान्तेपदम् ।

§ सन्मयीति D, E and H.

¶ सङ्कुले इति B.

॥ ते तु नित्यमिति B.

** इतः प्रथमं प्रपञ्चवैयर्थ्यात् इत्यन्तं B पुस्तके नास्ति ।

सा पुरी सर्वरत्नाब्जा नैकप्रश्रवचैर्युता ॥
 अनेकानि पुराणि स्युः कौमुदे चापि सप्तमाः* ।
 रुद्राणां शान्तरजसामीश्वरासक्तचेतसाम्† ॥
 तेषु रुद्रा महायोगा महेशान्तरचारिणः ।
 समासते पुरं ज्योतिरारूढाः स्थानमैश्वरम्‡ ॥
 पिञ्जरस्य गिरिः शृङ्गे गणेशानां पुरत्रयम् ।
 नदीश्वरस्य कपिला तथास्ते स महामतिः ॥
 तथा च जाह्नवेः शृङ्गे देवदेवस्य धीमतः ।
 दीप्तमायतनं पुष्पं§ भास्करस्यामितौजसः ।
 तस्यैवीक्ष्णरदिग्भागे चन्द्रस्थानमनुत्तमम् ।
 वसते॥ तत्र रम्याब्जा भगवान् शान्त॥दीधितिः ॥
 अन्यत्र भवनं दिव्यं हंसशैले महर्षयः ।
 सहस्रयोजनायामं सुवर्षमण्डितोरणम् ॥
 तथास्ते भगवान् ब्रह्मा सिद्धसहैरभिष्टुतः ।
 सावित्र्या सह विश्वात्मा वासुदेवादिभिः**र्युतः ॥

* सुप्रताः इति B.

† मीनरार्षितचेतसामिति B.

‡ स्थानमुत्तममिति B.

§ रत्नमिति B.

¶ रमते इति B.

॥ श्रौत इति B and D.

** वानदेवादिभिरिति B and D.

तस्य दक्षिणदिग्भागे सिद्धानां पुरमुत्तमम्* ।
 सनन्दादयो यत्र वसन्ति मुनिपुत्रवाः ॥
 पञ्चशैलस्य शिखरे दानवानां पुरत्रयम् ।
 नातिदूरेण तस्माच्च† दैत्याचार्य्यस्य धीमतः ।
 सुगन्धशैलशिखरे सरिन्निरुपशोभितम् ।
 कर्हमस्वाश्रमं पुष्ट्यं तत्रास्ते भगवानृषिः ॥
 तस्यैव पूर्वदिग्भागे किञ्चिद्दक्षिणाश्रिते ।
 सनत्कुमारो भगवान्तर्वासे ब्रह्मविष्णुः ॥
 सर्वेष्वेतेषु शैलेषु तथान्येषु मुनीश्वराः ।
 सरांसि विमला नद्यो देवानामालयानि‡ च ॥
 सिद्धलिङ्गानि पुष्पानि मुनिभिः स्थापितानि च§ ।
 तानि चायतनान्याशुषं संख्यातुं नैव शक्यते॥ ॥
 एव सङ्घेपतः प्रोक्तो जम्बूद्वीपस्य विस्तरः ।
 न शक्यो विस्तराद्दत्तुं मया वर्धशतैरपि ॥
 इति श्रीकूर्मपुराणे जम्बूद्वीपवर्धनं नाम षट्षत्वारिंशोऽध्यायः ।

- * पुरसत्तममिति A.
 † तस्माच्च इति B.
 ‡ अथ ज्जीवत्वमार्षम् ।
 § तु इति B.
 ¶ वन्यान्वाश्रमवर्षांशोति B and D.
 ॥ एतत्त्वमार्षम्, ब्रह्मणे ।

जनपञ्चाशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः ।
संवेष्टयित्वा* क्षीरोदं प्रचक्षीपो व्यवस्थितः ॥
प्रचक्षीपे च विप्रेन्द्राः सप्तासङ्कुलपर्वताः ।
सिन्धायुताः† सुपर्वाचः सिद्धसङ्घनिषेविताः ॥
गोमेदः‡ प्रथमस्तेषां द्वितीयश्चन्द्र उच्यते ।
नारदो दुन्दुभिश्चैव मणिमाश्लेषनिस्स्रगः§ ।
वैभ्राजः सप्तमस्तेषां च ब्रह्मचोऽत्यन्तवज्रभः ॥
तत्र देवर्षिगन्धर्वैः सिद्धैश्च भगवानश्रः ।
उपास्यते स विष्णोः साक्षी सर्वस्य विश्वदृक्॥ ।
तेषु पुण्या जनपदा आधयो व्याधयो न च ।
न तत्र** पापकर्तारः पुरुषा वै कश्चन ॥
तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणाम्नु समुद्रगाः ।

* संवेष्टयित्वा इत्यार्षम्, संवेष्ट इति साधु ।

† अज्यायताः इति B and D.

‡ गोमेदु इति D.

§ सोमस्य अश्रमसन्नेति B and D.

॥ सप्तमः प्रीतः इति B.

॥ विश्वदृक् इति B and D.

** चाप इति B.

तासु ब्रह्मर्षयो नित्यं पितामहमुपासते ॥
 अमृतताम्रिखे चैव विपापा त्रिदिवा कृता ।
 अमृता सुकृता चैव नामतः परिकीर्तिताः ॥
 च्छुद्रनद्यसु विख्याताः सरांसि च बह्वन्यपि* ।
 न चैतेषु युगावस्था पुरुषा वै चिरायुषः ॥
 आर्यकाः कुरुराश्चैव विदेहा† भाविनस्तथा ।
 ब्रह्मचरिण्यविट्शूद्रास्तस्मिन्हीपे प्रकीर्तिताः ॥
 पूज्यते भगवानीशो‡ वर्णैस्तत्र निवासिभिः ।
 तोषाञ्च सोमसाम्राज्यं§ सारूप्यं मुनिपुङ्गवाः ॥
 सर्वे धर्मारता नित्यं सर्वे¶ मुदितमानसाः ।
 पञ्चवर्षसहस्राणि जीवन्ति च निरामयाः ॥
 ब्रह्महीपप्रमाणन्तु द्विगुणेन समन्ततः ।
 संवेष्टीक्षुरसाभोधिं शास्त्राणिः संव्यवस्थितः ॥
 सप्तवर्षाणि तत्रापि सप्तैव कृत्वापर्व्वताः ॥
 ऋज्वायताः सुपर्वाणः सप्तनद्यश्च सुव्रताः ॥
 कुमुदशान्दश्चैव तृतीयश्च वलाहकः ।

* संख्याताः सरांसि सुबह्वन्यपि इति B.

† विदेहा इति B.

‡ भगवान् सोमः इति B and D.

§ सोमसायुज्यमिति B, D, E, G and H.

¶ नित्यमिति B.

॥ एतच्चरणाद्यं A, E, H पुस्तकेषु नास्ति ।

द्रौचः कंससु* महिषः ककुप्पान् सप्तमस्तथा† ‥
 योनी तोषा विद्वन्ना च चन्द्रा रुक्मा विमोचनी ।
 निवृत्तिश्चेति ता नद्यः स्मृताः पापहरा वृषाम् ‥
 न तेषु विद्यते लोभः क्रोधी वा द्विजसत्तमा; ।
 न चैवास्ति युगावस्था जना जीवन्धनामयाः ‥
 यजन्ति सततं तत्र वर्षा वायुं सनातनम् ।
 तेषां तस्माधनं युक्तं‡ सारूप्यञ्च सलोकता ‥
 कपिला ब्राह्मणाः प्रोक्ता राजानन्वावस्थास्तथा ।
 पीता वैश्याः स्मृताः क्षत्र्या हीयेऽग्निन् हवसा द्विजाः ‥
 शास्त्रलस्य तु विस्ताराद्विगुणेन समन्वतः ।
 संवेद्य तु सुरोदाभिं कुशहीपो व्यवस्थितः ‥
 विद्रुमश्चैव शीमन्§ द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ।
 कुशेशयो हरिश्चैव मन्दरः सप्त॥ पर्वताः ‥
 ध्रुतपाप्रा शिवश्चैव प्रविचा सम्मिता तथा ।
 तथा विद्युत्प्रभा रामा महाजद्यन् सप्त वै॥ ‥
 अन्ध्याश्च शतशो विप्रा नद्यो मण्डिजलाः शुभाः ।

* कंससु इति B, D and E.

† सप्तपर्वतानिति B.

‡ तेषां तस्माच्च सायुज्यमिति B and D.

§ शीमन् इति B.

॥ हरिश्चाय मन्दरः सन्तु इति B.

॥ विद्युदन्ता मणो चेति नयकच.नवाग्रहाः इति B and D.

तासु ब्रह्माचमीशानं देवाद्याः पर्युपासते ॥
 ब्राह्मणा द्रविषी विप्राः क्षत्रियाः शुभिसस्तथा ।
 वैश्यास्तोभासुः* मन्देहाः शूद्रास्तत्र प्रकीर्तिताः ॥
 मर्त्येऽपि ज्ञानसम्पन्ना† मैत्रादिगुणसंबुताः ।
 यद्योक्तकारिणः सर्वे सर्वे भूतहिते रताः ॥
 यजन्ति यज्ञैर्विविधैः‡ ब्रह्माचं परमेष्ठिनम् ।
 तेषाञ्च ब्रह्मसायुष्यं सारूप्यञ्च सलीकता ॥
 कुशदीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः ।
 क्रौञ्चदीपः खितो§ विप्रा वेष्टयित्वा घृतीदधिम् ॥
 क्रौञ्चो वामनकश्चैव ढ्वातीयश्चाधिकारिकः ।
 देवाण्डश्च विवेदश्च॥ पुष्करीकस्तथैव च ।
 नाञ्चा च सप्तमः प्रोक्तः पर्वतो दुन्दुभिस्त्रयः ॥
 गौरी कुमुदती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ।
 कोभिश्च॥ पुष्करीकाद्या नद्यः प्राधान्यतः स्मृताः ॥
 पुष्कलाः पुष्करा धन्वास्त्रिणा वर्णाः** क्रमेण वै ।

* वैश्याः खेहासु इति B.

† मर्त्ये विज्ञानसम्पन्ना इति B.

‡ विविधैर्धैरिति B.

§ क्रौञ्चदीपकतः इति B.

॥ दिवाह्वात्रिरीन्द्रश्च इति B. देवपूर्वात्रिरीन्द्रश्च इति D.

॥ त्रिणाश्च इति B and D.

** त्रिणाश्च इति B. त्रिणाश्च इति D.

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव द्विजोत्तमाः ॥
 अर्चयन्ति महादेवं यज्ञदानग्रामादिभिः ।
 व्रतोपवासैर्विविधैर्होमैश्च पिबतर्पणैः* ॥
 तेषां वै बद्रसायुष्यं सारूप्यश्चातिदुर्लभम् ।
 सलोकता च सामीप्यं जायते तत्प्रसादतः ॥
 क्रौञ्चद्वीपश्च विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः ।
 ग्राकद्वीपः स्थितो विप्रा आवेष्ट्य दधिसागरम् ॥
 उदयो रैवतश्चैव श्यामकाष्ठ† गिरिस्तथा ।
 आम्बिकेशस्तथा रम्यः केसरी चेति पर्वताः ॥
 सुकुमारी कुमारी च नलिनी वेणुका तथा ।
 इन्दुका धेनुका चैव गभस्तिश्चेति निम्नगाः ॥
 आसां पिवन्तः सलिलं जीवन्ते तत्र मानवाः ।
 अनामयाश्चाशोकाश्च‡ रागद्वेषविषर्जिताः ॥
 मृगाश्च§ मगधाश्चैव मानसां मन्दगास्तथा ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान् क्रमेषु तु ॥
 यजन्ति सततं देवं सर्व्वलोकैकसाक्षिणम् ।
 व्रतोपवासैर्विविधैर्देवदेवं दिवाकरम् ॥

* होमैः साध्यावतर्पणैरेति B and D.

† श्यामाकाश इति B.

‡ अनामया अशोकाश्च इति B.

§ मगाश्च इति D, E, G and H.

तेषां वै सूर्यसायुज्यं* समीप्यञ्च सरूपता ।
 सखीकृता च विप्रिन्द्रा जायते तस्यसादृतः ॥
 शाकहीपं समावृत्त्वा चीरोद्ः सागरः खितः ।
 श्वेतद्वीपञ्च तन्मध्ये नारायणपरायणाः ।
 तत्र पुञ्जा जनपदा नानासूर्यसमन्विताः ।
 श्वेतास्तत्र नरा नित्यं जायन्ते विष्णुतत्पराः ॥
 नाधयो ध्याधयस्तत्र जराशुत्युभवं न च ।
 क्रोधसोभविनिर्मुक्ता मायामाक्षर्यवर्जिताः ॥
 नित्यपुष्टा निरातङ्गा नित्यानन्दाश्च भोगिनः ।
 नारायणसभाः सर्वे नारायणपरायणाः ॥†
 केचिद्ग्रामपरा नित्यं योगिनः संयतेन्द्रियाः ।
 केचिज्जपन्ति तस्यन्ति केचिद्विज्ञानिनोऽपरे ॥
 अन्ये निर्बीजयोगिन ब्रह्मभावेन भाविताः ।
 ध्यायन्ति तत्परं ब्रह्म वासुदेवं सनातनम्‡ ॥
 एकान्तिनो निरालम्बा महाभागवताः परे ।
 पश्यन्ति तत्परं§ ब्रह्म विष्णुाख्यं तमसः परम् ॥
 सर्वे चतुर्भुजाकाराः शङ्खचक्रगदाधराः ।

* तेषां सूर्येण सायुज्यमिति B.

† तत्र पुञ्जा इत्यादित्रोक्तपठ्यं A, D, E, H पुञ्जेऽपि नास्ति ।

‡ परं पदमिति B.

§ परममिति B.

सुपीतवाससः सर्व्वे श्रीवक्ष्णाङ्कितवक्षसः ॥
अग्रे महेश्वरपरास्त्रिपुष्पाङ्कितमस्तकाः ।
सुयोगान्मूतिकरणाः* महामरुद्धवाहनाः ॥
सर्व्वे शक्तिसमायुक्ताः† नित्यानन्दाश्च निर्भ्रंशाः ।
वसन्ति तत्र पुष्पाः विष्णोरन्तरचारिणः ॥
तत्र नारायणस्त्रायं दुर्गमन्दुरतिक्रमम् ।
नारायणं नाम पुरं प्रासादैः‡ रूपशोभितम् ॥
हेमप्राकारसंयुक्तं स्फाटिकैमण्डपैर्युतम् ।
प्रभासहस्रकलिलन्दुराधर्वं सुशोभनम् ॥
हर्षप्रसादः§ संयुक्तमहासकणसमाकुलम् ।
हेमगोपुरसाहस्रैर्नानारत्नोपशोभितैः ॥
शुभ्रास्तरणसंयुक्ते॥र्विचित्रैः समलङ्कितम् ।
नन्दनैर्विचित्राकारैः स्रवन्तीभिश्च शोभितम् ॥
सरोभिः सर्व्वतो युक्तं वीणावेणुनिनादितम् ।
पताकाभिर्विचित्राभिरनेकाभिश्च शोभितम् ॥
वीथीभिः सर्व्वतो युक्तं सोपानैः रत्नभूषितैः ।

* सुयोगीश्वरकिरणाः इति B and D.

† सर्व्वशक्तिसमायुक्ताः इति B and D.

‡ व्यासाद्वैरिति B and D.

§ प्राकार इति B and D.

¶ महाहास इति B and D.

॥ शुभतीरश्चसंयुक्तमिति B.

नदीःशतसहस्राब्धं दिव्यगाननिनादितम्* ॥
 हंसकारणवाक्कीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।
 चतुर्द्वारमनीपम्बमगम्बं देवविहिषाम् ।
 तत्र तत्राक्षरःसङ्घैर्नृत्यन्निरुपशोभितम् ।
 नानागीतविधानत्रैर्देवानामपि दुर्लभैः‡ ॥
 नानाविलाससम्पन्नैः कामुकैरतिकोमलैः ।
 प्रभूतचन्द्रवदनैर्नूपुरारावसंयुतैः ॥
 ईषटिष्णतैः सुविम्बोष्ठैर्वालमुग्धदृगेषु ॥
 अशेषविभवोपेतैस्तनुमध्यविभूषितैः§ ॥
 सुराजहंसचलनैः सुवेषैर्मधुरलनैः ।
 संखापालापणकुशलैर्दिव्याभरणभूषितैः ।
 स्तनभारविनम्रैश्च मधुघूर्णितलोचनैः ॥
 नानावर्णविचित्राङ्गैर्नानाभोगरतिप्रियैः ।
 उत्फुल्लकुसुमीद्यानेस्तद्भूतशतशोभितम् ॥ ॥
 असंख्येयगुणं शतमसंख्यैस्त्रिदशैरपि ।

* गरीति B and D.

† दिव्यनेत्रसन्वितमिति B. दिव्यनेत्रसन्वितमिति D.

‡ दुर्लभमिति B.

§ भूषितैस्तनुमध्यमैरिति B.

¶ संखापोद्गाप इति B.

॥ इतश्चेतश्च शोभितमिति B.

श्रीमत्पवित्रन्देवस्य श्रीपतेरमितौजसः ॥
 तस्य मध्येऽतितेजस्कमुखयाकारः*तोरचम् ।
 स्थानं तद्वैश्वं दिव्यं योगिनां सिद्धिदायकम्† ॥
 तन्मध्ये भगवानेकः पुष्करीकदलद्युतिः ।
 श्रेतेऽशेषजगत्सूतिः शेषाद्दिशयने हरिः ॥
 विचिन्त्यमानो योगीन्द्रैः सनन्दनपुरोगमैः ।
 स्वात्मानन्दासृतं पीत्वा पुरस्तात्तमसः परः ॥
 पीतवासा विशालाक्षीः महामायो महाभुजः ।
 श्रीरोदकन्यया नित्यं गृहीतचरणद्वयः ॥
 सा च देवी जगदन्ध्या पादमूले हरिप्रिया ।
 समास्ते तन्मना नित्यं पीत्वा नारायणासृतम् ॥
 न तत्राधार्मिका यान्ति न च देवान्तरालयाः‡ ।
 वैकुण्ठं नाम तत्स्थानं त्रिदशैरपि वन्दितम् ॥
 न मेऽत्र प्रभवति प्रज्ञा छत्रशशाङ्ग॥निरूपणे ।
 एतावच्छक्यते वस्तुं नारायणपुरं हि तत् ॥
 स एव परमं ब्रह्म वासुदेवः सनातनः ।

* उच्ययाकार इति B.

† योगिनामपि दुर्लभमिति B and D.

‡ सुपीतवस्त्रीऽनन्तः इति B and D.

§ देवान्तरालयाः इति B.

¶ न मेऽत्र भवतीति D, E and H.

॥ छत्रशशाङ्ग इति G.

श्रेते नारायणः श्रीमाश्रायया मीहयज्ञगतः ॥
 नारायणादिदं जातं तस्मिन्नेव व्यवस्थितम् ।
 तमानुवति† आद्यान्ते स एव परमा गतिः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे सुवनविभासे एकीनपञ्चाशीऽध्यायः ।

पञ्चाशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

शाकदीपश्च विस्ताराद्भिगुणेन व्यवस्थितः ।
 चीरार्थं समाश्रित्व* द्वीपं पुष्करसंज्ञितम् ॥
 एका एवात्र विप्रेन्द्राः पर्वतो मानसीक्षरः ।
 योजनानां सहस्राणि चोर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥
 तावदेव च विस्तीर्णः सर्वतः पारिमण्डलः ।

* मोहितमिति B.

† तन्नेवाश्रित इति B and G. तं समभ्येति कस्याने इति D.

* समाह्वय इति B.

स एव हीपश्चार्धेन* मानसोत्तरेसंस्थितः† ॥
 एक एव महाभानः सन्निवेशो द्विधा‡ कृतः ।
 तस्मिन्हीपे स्मृतौ ही तु§ पुण्यौ जनपदौ शुभौ ।
 अपरौ मानसस्याथ पर्वतस्यानुमण्डली ॥ ¶
 महावीतं॥ स्मृतं वर्षं धातकीखण्डमेव च ।
 स्वादूदकोनोदधिना पुष्करः परिवारितः ॥
 तस्मिन्हीपे महाहृत्तो न्ययोधोऽमरपूजितः ।
 तस्मिन्निवसति ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ॥
 तत्रैव मुनिशार्दूलाः शिवनारायणोत्तयः ।
 वसत्यत्र महादेवो हरोऽहं हरिरव्ययः ।
 सम्पूज्यमानो ब्रह्माद्यैः कुमारद्यैश्च योगिभिः ।
 गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैरीश्वरः कृष्णपिङ्गलः** ॥
 स्वस्थास्तत्र प्रजाः सर्वा ब्राह्मणाः शतशस्त्रिभः††
 निरामया विशोक्ताश्च रागद्वेषविवर्जिताः ॥

* हीपः पश्चार्धे इति B, C and E.

† संस्थितः इति B and C.

‡ सन्निवेशाद्विधा इति B.

§ तु ही इति B.

¶ एतत्पादद्वयं A, C, E, H पुस्तकेषु नास्ति ।

॥ महावीतमिति B.

** कृष्णपिङ्गलैरिति B and C.

†† ब्राह्मणाः सहस्रत्रिभः इति B. सहस्रायुषः इति C.

सत्त्वावृते न तत्रास्तां नीत्तमाधममध्वमाः ।
 न* वर्चान्मध्वर्चाश्च न नद्यो न च पर्वताः ॥
 परेषु पुष्करेषाञ्च समावृत्त्य स्थितो महान् ।
 स्नाद्दूदकसमुद्रसु समन्ताद्द्विजसत्तमाः ॥
 परेषु तस्य महती इत्यते लोकासंस्थितिः ।
 काचनी हिमेषा भूमिः सर्व्वचैक† शिशोपमा ॥
 तस्याः परेषु शैलसु मर्यादा भानुमण्डलः‡ ।
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥
 लोचनानां सहस्राणि इयं तस्मिण्छयः स्मृतः ।
 तावानेव च विस्तारो लोकालोकमहागिरेः ॥
 समावृत्त्य तु तं शैलं सर्व्वतो वै समस्थितम् ।
 तमद्याच्छकटादेन समन्तात्परिवेष्टितम् ॥
 एते ऋत महालोकाः पातालाः सम्यक्कीर्त्तिताः§ ।
 ब्रह्मास्त्राशेषप्रविस्तारः संक्षेपे च मयोदितः ॥
 अस्त्रानामीहमानान्तु कीदृशो ज्ञेयाः सहस्रयः ।
 सर्व्वगतत्वात्प्रधानस्य कारुण्यस्त्राव्ययात्मनः ॥
 अस्त्रेष्वेतेषु सर्व्वेषु भुवनानि चतुर्दश ।

* न इत्यारम्भ पादघट्टं B पुस्तके नास्ति ।

† सर्व्वचैव इति B. सर्व्वं चैव शिशोपमा इति C.

‡ स्नाद्दूदकसु इति C.

§ ऋत कीर्त्तिताः इति C, E and D.

॥ ब्रह्मास्त्रेषु इति B.

तत्र तत्र चतुर्विंशति च द्वा नारायणादयः ॥
 दशोत्तरमथैकैकमण्डावरचः सप्तकम् ।
 समन्तात्स्थितं विप्रास्तत्र ब्रान्ति मनीषिणः ॥
 अनन्तमेवमव्यक्तमनादिनिभ्रनं मङ्गत् ।
 अतीत्य वर्त्तते सर्व्वज्ञगण्यकृतिरश्चरम् ॥
 अनन्तत्वमनन्तस्य यतः सङ्गा न विद्यते ।
 तदव्यक्तमिदं प्रियं तद्गङ्गा परमं ध्रुवम् ॥
 अनन्त एष सर्व्वत्र सर्व्वस्थानेषु पठ्यते ॥
 तस्य पूर्वं मयाप्सुक्तं यत्तन्माहात्म्यमुत्तमम् ।
 स एष सर्व्वत्र गतः सर्व्वस्थानेषु पूज्यतेऽऽ ॥
 भूमौ रसातले चैव आकाशे पवनेऽनले ।
 अर्धवेषु च सर्व्वेषु दिवि चैव न संशयः ॥
 तथा तमसि तस्यै वाऽप्येष एव महाद्युतिः ।
 अनेकधा विभक्ताङ्गः न त्रीङ्गते पुरुषोत्तमः ॥
 महेश्वरः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।
 अण्डाद्गङ्गा समुत्पन्नस्तेन सृष्टमिदं जगत् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे भुवनकोशे पञ्चाशोऽध्यायः ।

* वरक इति B.

† तदव्यक्तमिति प्रोक्तं प्रियं तत्परमं पदमिति B.

‡ वर्त्तते इति B.

§ सस्ये च इति B.

¶ विभक्तश्च इति B.

एकपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथय जनुः ।

अतीतानागताग्नीह वानि मन्वन्तराणि वै* ।

तानि त्वं कथवास्माकं व्यासश्च हापरे युगे ॥

वेदग्राह्याप्रथयिनो देवदेवस्य धीमतः ।

धर्माधानां प्रमत्तारो हीमानस्र† कलौ युगे ॥

क्रियन्तो देवदेवस्य शिष्याः कलियुगेऽपि वै ।

एतत्सर्वं समासेन सूत वक्तुमिहार्हसि ॥

सूत उवाच ।

मनुः स्वायम्भुवः पूर्वन्ततः स्वारोचिषो मतः‡ ॥

उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाद्भुषस्तथा ॥

षड्भेदे मनवोऽतीताः साम्प्रतन्तु रवेः चतः ।

वैवस्वतोऽयं सप्तैतत्सप्तमं वर्त्तते परम्§ ॥

स्वायम्भुवन्तु कथितं कस्यादावन्तरं मया ।

अत ऊर्ध्वं निबोधध्वं मनोः स्वारोचिषस्य तु ॥

पारावताश्च तुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरि ।

* तु इति B.

† तथावतारात्मधार्यनीमानस इति B and D.

‡ स्वारोचिषसतः इति B.

§ यस्यैतत्सप्तमी वर्त्ततेऽन्तरः इति B.

विपश्चिन्नाम देवेन्द्रो बभूवासुरमर्दनः* ॥
 लज्जस्तम्भास्तथा प्राची दातोऽथ ऋषभस्तथा ।
 तिमिरश्चार्षरीवांश्च सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
 चैत्रकिम्बुद्राद्यास्तु सुताः स्वारोचिषस्य तु ।
 द्वितीयमेतदाख्यातमन्तरं शृणु चीत्तमम्† ॥
 द्वितीयेऽप्यन्तरे चैव उत्तमो नाम वै मनुः ।
 सुशान्तिस्तत्र देवेन्द्रो बभूवामिन्द्रकर्षणः ॥
 सुधा‡ मानस्तथा सत्या शिवश्चाथ प्रतर्दनः ।
 वशवर्त्तिनः प्रचैते§ गणा द्वादशकाः स्मृताः ॥
 रजोगाभीर्षवाङ्गुश्च॥ सवनशानघस्तथा ।
 सुतपाः शक्रः॥ इत्येते सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
 तामसस्त्रान्तरे देवाः सुरायासहरास्तथा** ॥
 सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥
 शिविरिन्द्रस्तथैवासी††ः षट्शतयज्ञोपलक्षयः ।

* सुदन इति B.

† चीत्तरमिति B.

‡ सुरा इति B.

§ वक्षते इति B.

॥ रजोगाभीर्षवाङ्गुश्च इति B.

॥ शक्र इति B and C.

** शगवाङ्गुवयस्तथा इति B. सुरायासहरास्तथा इति E.

†† तथापासीदिति B.

बभूव शङ्करे भक्तो महादेवार्चने रतः ॥
 ज्योतिर्धर्मं पृथक्कल्पयेन्नोऽपिबसनस्तथा* ।
 पीवरस्त्वृषयो† ज्ञेते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥
 पञ्चमे चापि विप्रेन्द्रा रैवती नाम नामतः ॥
 मनुर्विभुश्च‡ तपेन्द्रो बभूवासुरमर्हणः ॥
 अमिता भूतयस्तत्र वैकुण्ठाच्च सुरोत्तमाः§ ।
 एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥
 हिरण्यरीमा वेदत्री¶ रूर्द्धवाहुस्तथैव च ।
 वेदबाहुः सुबाहुश्च सपर्जन्यो॥ महामुनिः ।
 एते सप्तर्षयो विप्रास्तत्रासत्रैवतेऽन्तरे ॥
 स्वारीचिषशीत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।
 प्रियव्रतान्विता ज्ञेते चत्वारो मनवः स्मृताः ॥
 षष्ठे मन्वन्तरे चापि** चाक्षुषसु मनुर्हिजाः ।
 मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवांश्चैव निबोधत ॥

* ज्योतिर्धर्मा पृथुः क्वाव्ययेनोऽपिर्वदचसथा इति B. ऽपिबसनस्तथा इति-C.

† पीवरसर्षवः इति B.

‡ बसुश्च इति B.

§ एतत्पादपर्यं B पुस्तके नास्ति ।

¶ देवनीरिति B.

॥ देवबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च इति B.

** चाक्षीदिति B.

आद्याः प्रभूतभाष्याश्च प्रथमाश्च * दिवोकसः ।
 महानुभावा लेख्याश्च† पञ्च देवगणाः स्मृताः‡ ॥
 विरजाश्च हविषाश्च सोमो मनुसमः स्मृतः§ ।
 अविनामाश्च सविष्णुश्च सप्तासकृषयः शुभाः ॥
 विवस्वतः सुतो विप्राः आह देवो महाद्युतिः ।
 मनुः संवर्त्तनो विप्राः॥ साम्प्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥
 आदित्वा वसवो बद्रा देवास्तत्र महद्गणाः ।
 पुरन्दरस्तथैवेन्द्रो बभूव परवीरहा ॥
 वसिष्ठः काश्यपः** शान्तिर्जमदग्निश्च गौतमः ।
 विश्वामित्रो भरद्वाजः सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
 विष्णुश्चक्षिरनीपम्बा सखीद्रिक्ता स्थितास्त्रितौ ।
 तदंशभृता राजानः सर्वे च त्रिदिवोकसः ॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं प्रकृत्वा†† मानसः सुतः ।
 बभूवः प्रजापतेर्जज्ञे तदंशेनाभवद्विजाः ॥

* प्रभूता भव्याश्च प्रथमाश्च इति B.

† महात्मा वाचस्त्रिख्याश्च इति B.

‡ पञ्चैते हृदका गणा इति B. पञ्चैतेऽप्यष्टका गणा इति C.

§ सुमेधा विरजाश्चैव हविषाश्च तमीमधुरिति B. हविषाःसुतमीमधुरिति C.

॥ अविनामा इति B. अविनामः सविष्णुश्च इति C.

॥ मनुः च वर्त्तते धीमानिति B.

** काश्यप इति B.

†† माण्डूक्यानििति B.

ततः पुनरसौ देवः प्राप्ते स्वारीचिषेऽन्तरे ।
 तुषितायां समुत्पन्नसुषितैः सह दैवतैः ॥
 उत्तमे त्वन्तरे विष्णुः सत्यैः सह सुरोत्तमः* ।
 सत्वायामभवत्सत्यः सत्वरूपो जनार्दनः ॥
 तामसस्त्रान्तरे चैव सम्प्राप्ते पुनरेव हि ।
 हृथ्यायां†‡ हरिभिर्देवैर्हरिरेवाभवत्‡‡ हरिः ॥
 देवतेऽप्यन्तरे चैव सङ्ख्याभ्यामसौ हरिः§ ।
 सम्भूतो मानसैः¶ सार्धं देवैः सह महाद्युतिः ॥
 चाक्षुषेऽप्यन्तरे चैव वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
 विकुण्ठायामसौ जप्ते वैकुण्ठेर्देवतैः सह ॥
 मन्वन्तरे च॥ सम्प्राप्ते तथा वैवस्वतेऽन्तरे ।
 वामनः कश्यपादिष्णुरदित्यां सम्बभूव ह ॥
 त्रिभिः क्रमेः**रिमान्लोकान्छित्वा येन महात्मना ।
 पुरन्दराय चैलोक्यं दत्तं निहतकण्टकम् ॥
 ब्रह्म्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वन्तरेषु वै ।

* सुरोत्तमेरिति B, C, E and H.

† हृष्यायामिति B and C.

‡ हरिरेवोऽभवदिति B.

§ संभूत्यां मानसोऽभवदिति B. सम्भूत्यां मानसो हरिरिति D.

¶ राजशेरिति B.

॥ इति B.

** त्रिभिः क्रमेण इति B.

सप्त चैवाभवन्विषायाभिः सङ्घर्षिताः प्रजाः* ॥
 यस्माद्दिग्भ्रमिदं कृत्स्नं वामनेन महात्मना ।
 तस्मात्सर्वैः स्मृतो नूनं देवैः सर्वेषु दैत्यहा† ॥
 एष सर्वं सृजन्सादी पाति हन्ति च केशवः ।
 भूतान्तरात्मा भगवान्मारायण इति श्रुतिः ॥
 एकांशेन जनत्सर्वं व्याप्य मारायणः स्थितः ।
 चतुर्धा संखितो‡ व्याधी सगुणो निर्गुणो§षि च॥ ॥
 एका भगवती मूर्तिर्त्रािरूपा शिवामला ।
 वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
 द्वितीया काशसंभ्रान्या॥ तामसी शिवसंघिता ॥
 निहन्त्री** संकलस्यान्ती वैष्णवी परमा तनुः ॥
 सखोद्दिक्ता तृतीयान्या॥†† प्रथुञ्जेति च संघिता‡‡ ॥
 जगत्स्वापयेद्दिग्भ्रं§§ सा विष्णोः प्रकृतिर्ध्रुवा ॥

* एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

† विश्वविधेधातोः प्रवेजनादिति B. देवैः सर्वैरेषु दैत्यहा इति G and H.

‡ चतुर्धासंखितः इति B.

§ वा इति B.

॥ संभ्राना इति B.

॥ तामसीशेन संघिता इति B.

** निहन्ति इति B and H.

†† तथैवान्वा इति B.

‡‡ संघिता इति B.

§§ जगत्स्वापयते सर्वमिति B.

चतुर्धा वासुदेवस्य* मूर्त्तिर्नञ्जेति संज्ञिता† ।
 राजसी सानिदस्य पुष्पसृष्टिकारिता ‡ ।
 यः स्वपितृस्त्रिसं हत्वा प्रद्युम्नेन सह प्रभुः§ ।
 नारायणाख्यो ब्रह्मासी प्रजासर्गं करोति सः ॥
 यासी नारायणतनुः प्रद्युम्नाख्या शुभा स्मृता§ ।
 तथा सन्धोहयेद्विष्णुं सदेवासुरमानुषम् ¶ ।
 ततः सैव जगन्मूर्त्तिः॥ प्रकृतिः परिकीर्त्तिता ।
 वासुदेवो ज्ञानन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः ॥
 प्रधानं पुष्पं कासः सत्त्वत्रयमनुत्तमम् ।
 वासुदेवात्मकं नित्यमेतद्विज्ञाय मुष्यते** ।
 एकश्चेदं†† चतुष्पादं चतुर्धा पुनरश्नुतः ।
 विभेद वासुदेवोऽसी प्रद्युम्नो भगवान् हरिः ॥
 ज्ञानरूपायनो व्यासो विष्णुर्नारायणः स्वयम् ।
 अवातरत्स सम्पूर्णं स्वेच्छया भगवान्‡‡ हरिः ॥

* सानिदस्या इति B.

† प्रद्युम्नमूर्त्तिकारिता इति B.

‡ एतत्पादत्रयं B पुष्पस्य नास्ति ।

§ सुगोचराः इति B.

¶ मानवमिति B.

॥ सैव सर्वजगत्कृतिरिति B.

** विज्ञानमुष्यते इति B.

†† एकं देवमिति B.

‡‡ अभवदिति B.

अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा ऋषयोः* विदुः ।
 एकोऽयं वेद भगवान् व्यासो नारायणः प्रभुः ॥
 इत्येतद्दिष्टुमाहारस्य कथितं मुनिसत्तमाः† ।
 एतद्व्यत्यं‡ पुनः सत्यमेवं ज्ञात्वा न मुञ्चति ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे मन्वन्तरकौर्त्तमे विष्णुमाहारस्य एकपञ्चाशोऽध्यायः ।

हापञ्चाशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अस्मिन्मन्वन्तरे पूर्वं वर्त्तमाने महान् प्रभुः* ।
 हापरे प्रथमे व्यासो† मनुः स्वायम्भुवो मतः ॥
 विभेद बहुधा वेदं नियोगाद्ब्रह्मणः प्रभोः ।
 द्वितीये हापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥

* नर्षयः इति B.

† उक्तं वो मुनिपुरुषा इति B.

‡ एतद्व्यत्यमिति B.

* विस्मुरिति B.

† चास इति B.

ढतीये चीमना आसन्नतुर्ये स्वाहृदकतिः ।
 सविता पञ्चमे व्यासः षष्ठे ब्रह्मः प्रकीर्तितः ॥
 सप्तमे च तत्रैवेन्द्रो वसिष्ठश्चाष्टमे मतः ।
 सारस्वतश्च* नवमे विधामा दशमे मतः† ॥
 एकादशे तु ऋषभः सुतेजा द्वादशे श्रुतः‡ ।
 त्रयोदशे तथा धर्मः सुचक्षुस्तु चतुर्दशे ॥
 त्रय्यारुणिः§ पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
 सप्तदशे अष्टादशे ऋतञ्जयः ॥
 ततो व्यासो भरद्वाजस्तस्माद्दूर्ध्वन्तु गौतमः ।
 वाचश्चवाचैकविंशे तस्मान्मारायणः॥ परः ॥
 ढषविन्दुस्त्रयोविंशे वाल्मीकिस्तत्परः श्रुतः ।
 पञ्चविंशे तथा॥ प्राप्ते यस्मिन्वै षापरि द्विजाः ।
 पराशरसुतो व्यासः ऋष्यहैपायनोऽभवत् ॥

* वैवस्वतश्च इति B.

† श्रुतः इति B.

‡ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

§ चारुचिरे इति B.

॥ तस्मान्मारायणः इति B and F.

॥ इतः परं

शान्तः षड्विंशे तु पराशरः ।

सप्तविंशे तथा व्यासो जातुर्कर्मो महासुनिः ॥

अष्टाविंशे पुनः

इत्यपि च B, E, F, G पुस्तकेषु दृश्यते ।

स एव सर्व्ववेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ।
 पाराशर्य्यो महायोगी कृष्णहैपायनो हरिः ॥
 आराध्य देवमीशानं दृष्ट्वा सुखाः चित्तोचनम् ।
 तत्रसादादसौ व्यासं वेदानामकरोत्प्रभुः ॥
 अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
 जैमिनिञ्च सुमन्तुञ्च वैशम्पायनमेव च ।
 पैलं तेषां चतुर्थञ्च पञ्चमं मां महामुनिः ॥
 ऋग्वेदपाठकं† पैलं जग्राह स महामुनिः ।
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
 जैमिनिं सामवेदस्य पाठकं‡ सोऽग्वपद्यत ।
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुसृषिसत्तमम् ।
 इतिहासपुराणानि प्रवक्तुं मामथोजयत्§ ॥
 एक आसीद्यजुर्वेदस्य चतुर्था प्रकल्पयत् ।
 चतुर्हीनमभूत्सस्त्रिंस्त्रिं यन्नमथाकरोत् ॥
 आध्वर्ज्वं यजुर्भिः स्वादग्निहोत्रं द्विजोत्तमाः ।
 श्रीग्रात्रं सामभिसक्त्रे ब्रह्मत्वञ्चाप्यध्वर्ज्वभिः ॥
 ततः सत्रे च उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।

* सुखा इति E and H. सान्निधिति B.

† आचक्षन्ति B.

‡ आचक्षन्ति B.

§ व्यकल्पयदिति B.

यजुषि तु* यजुर्वेदं सामवेदन्तु सामभिः† ॥
 एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
 शाखानान्तु शतेनैव‡ यजुर्वेदमद्याकरोत् ॥
 सामवेदं सहस्रेषु शाखानां प्रविभेदऽ सः ।
 अथर्वाचमथो वेदं विभेद कुशकेतनः॥ ।
 भेदैरष्टादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः॥ ॥
 सोऽयमेकचतुष्पादो वेदः पूर्वं पुरातनः ।
 ओङ्कारो ब्रह्मणो जातः सर्व्वदोषविशोधनः ॥
 वेदविद्योऽथ** भगवान्वासुदेवः सनातनः ।
 स गीयते परो वेदैर्यो वेदैर्न स वेदवित् ॥
 एतत्परतरं ब्रह्म ज्योतिरानन्दमुत्तमम् ।
 वेदवाक्योद्दितन्तस्त्वं वासुदेवः परम्पदम् ॥
 वेदविद्यामिमं†† वेत्ति वेदं वेदपरो मुनिः ।
 अवेदं परमं वेत्ति वेदनिःश्वासकृत्परः‡‡ ॥

* च इति B.

† सामगमिति B.

‡ शतेनाथ इति B.

§ शाखानाथ विभेद इति B.

¶ नशकेन तु इति B and H.

॥ पुनरिति B.

** इति इति B.

†† वेदविद्यामिमांशिति B.

‡‡ वेदनिष्ठः सदेश्वरः इति B. वेदनिष्ठं सदेश्वरमिति F.

स वेदवेद्यो भगवान्वेदमूर्त्तिर्महेश्वरः ।
 स एव वेद्यो वेदश्च तमेवान्नित्यं मुच्यते ॥
 ब्रह्मेतदक्षरं वेदः* मोक्षारं वेदमव्ययम् ।
 अवेदश्च विजानाति पाराशर्यो महासुनिः ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे वेदशास्त्राप्रचवने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

वेदव्यासावताराणि* हापरे कथितानि तु ।
 महादेवावताराणि कसौ शृणुत सुव्रताः ॥
 आद्ये† कलियुगे श्वेतो देवदेवो महाद्युतिः ।
 नाञ्जा हिताय विप्राणामभूद्देवस्त्रतेऽन्तरे ॥
 हिमवच्छिखरे रम्ये सकले पर्व्वतोत्तमे ।

* वेद्यमिति B.

• अथ कौवलमारंम् ।

† आदौ इति B.

तस्य शिष्याः प्रशिष्याश्च* बभूवुरमितप्रमाः ॥
 श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः ।
 चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥
 सुतारो मदनश्चैव† सुहोत्रः कङ्कचस्तथा ।
 लोकाधिपश्च योगीन्द्रो जैनीषथ्योऽथ सप्तमे‡ ॥ ५
 अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे ऋषभः प्रभुः ।
 अगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्माद्दुपः पुरः स्मृतः ॥
 द्वादशेऽतिसमाख्यातो बाली वाच त्रयोदशे ।
 चतुर्दशे गौतमस्तु वेददर्शी§ ततः परः ॥
 गोकर्षश्चाभवत्तस्माद्गुहावासः शिखण्डधृक्¶ ॥
 यजमाख्यश्चहासच॥ दारुको लाङ्गली तथा** ॥
 महायामो मुनिः†† शूली डिम्बमुष्ठीश्वरः स्वयम्‡‡ ॥

* शिष्यायुक्ता इति B and F.

† सुभाषो दमनचाप इति B.

‡ सप्तमः इति B.

§ वेददर्शी इति B, E, G and H.

¶ शिखण्डाय इति B.

॥ जटामाख्यश्चहासः इति B.

** क्रमादिति B.

†† श्वेतः परस्तथा इति B.

‡‡ डिम्बी मुष्ठी च वै क्रमादिति B. डिम्बमुष्ठीश्वरः इति G.

सहिष्णुः क्षीमशर्मा च नकुलीश्वर एव च* ॥
 तत्र देवाधिदेवस्य चत्वारः सुतपीधनाः ।
 शिष्या बभूवुस्तान्घोषा प्रत्येकं मुनिपुङ्गवाः ॥
 प्रसन्नमनसो दान्ता ऐश्वरीं भक्तिमाश्रिताः† ॥
 क्रमेष तान्प्रवक्ष्यामि योमिनो योमविसमान्‡ ॥
 दुन्दुभिः शतरूपश्च ऋचीकः वेतुमांस्तथा ।
 विशोकश्‡ विकेशश्च विशाखः॥ श्रापनाशनः ॥
 सुमुखो दुर्मुखश्चैव दुर्हीमी दुरतिक्रमः ।
 सनकः॥ सनातनश्चैव तथैव च** सनन्दनः ॥

* अतः परं B पुस्तके

वैवस्वतेऽनरे शशीरवतारास्त्रियुखिनः †

अष्टविंशतिराख्याता ज्ञाने कल्पियुगे प्रभोः ।

तीर्थे काश्यावतारे साहसिभ्यो नकुलीश्वरः ।

इत्यधिकं दृश्यते ।

† भक्तिमाश्रिताः इति B.

‡ अतः परं B पुस्तके

श्रेतः श्रेतश्चिखश्चैव श्रेतासः श्रेतशीहितः ।

इत्यधिकं दृश्यते ।

§ विशोकेशः इति B.

॥ विपापः इति B.

॥ सनः इति B.

** कुमारश्च इति B.

दासभ्यश्च* महायोनी धर्मात्मानो महीजसः† ।
 सुधामा विरजाश्चैव शङ्खवास्त्यज एव च ॥
 सारस्वतस्तथा मेघो धनवाहः‡ सुवाहनः ।
 कपिलसासुरिश्चैव बोटुः पञ्चशिक्षो मुनिः ॥ १५
 पराशरश्च गर्गश्च भार्गवश्चाङ्गिरास्तथा ।
 चक्षवन्धु§ निरामिचः केतुशृङ्गस्तपोधनाः ॥
 सम्बोदरश्च सम्बश्च विक्रोयो सम्बकः शुक्रः¶ ।
 सर्वज्ञः समबुद्धिश्च साध्यासाध्यस्तथैव च॥ ॥
 सुधामा काम्यपञ्चाथ** वसिष्ठोवरिजास्तथा ।
 अत्रिश्चस्तथा चैव त्रवणोऽथ सुवैद्यकः ॥
 कुचिश्च कुचिवाहुश्च कुमरीरः कुनेत्रकः ।
 काम्यपो सुग्रना चैव श्वनोऽथ वृहस्पतिः ॥
 उच्चासो†† वामदेवश्च महाकासो‡‡ महागिलिः§§ ।

* वाचस्यश्च इति E. G and H.

† एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

‡ मेघो धनवाहः इति B.

§ चक्षवन्धुरिति B.

¶ सम्बो धो सम्बकेन्द्रकः इति B.

॥ साध्यः सत्यकश्चैव च इति B.

** काम्यपश्चैव इति B.

†† उच्चास्य इति B and F.

‡‡ महाकायः इति B and G.

§§ महागिलिः इति B.

वाजस्रवा* सुकेशश्च श्यावाश्वः सुपथीश्वरः ॥ २०
 हिरण्यनाभः कौशिल्योऽकाशुः कुयुमिधस्तथा† ।
 सुमन्तवर्चसो विद्वान् कवन्धः कुधिकन्धरः ॥
 भ्रूचो दर्वायश्चिचैव‡ केतुमान् गौतमस्तथा ।
 भन्नाथी मधुपिङ्गश्च श्वेतकेतुस्तपोधनः§ ॥ २१
 उषिधा॥ वृहद्रथश्च देवसः कविरेव च ।
 शालिहोत्रान्जिवेशसु॥ युवनाश्वः शरदसुः ॥
 कुण्डलः** कुण्डकर्णश्च कुन्तश्चैव प्रवाहकः ।
 उलूको विदुरतश्चैव शार्द्रको ज्ञाश्वलायनः ॥
 अक्षपादः कुमारश्च उलूको वसुवाहनः†† ॥ २२
 कुञ्चिकश्चैव गर्गश्च मित्रको रुक्मरेव‡‡ च ॥ २३
 शिश्या एते महात्मानः सर्वावर्त्तेतु§§ योगिनाम् ।

-
- * वाजस्रवा इति B and F.
 † कौशिल्यः कुयुमिधस्तथा इति B and F.
 ‡ दर्वायश्चिचिरिति E and H. दर्वायश्चिरिति F.
 § तपोनिधिरिति B.
 ॥ वृहद्रथः इति B. उषिधो वृहद्रथ इति F.
 ॥ शालिहोत्रोऽपिवेशश्च इति B.
 ** वृगसः इति B.
 †† वसु एव च इति B.
 ‡‡ रुक्मरेव इति B.
 §§ सर्वावर्त्तेन इति B. सर्वोऽध्वेयाः सुयोगिनामिति F.

विमला ब्रह्मभूविष्ठा ज्ञानयोगवरायथाः ॥
 कुर्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां हिताय च* ।
 योगेश्वराणामादेहाद्देहसंख्यापत्ताय त्रै ॥
 ये ब्राह्मणाः संस्मरन्ति नमस्कृति च सर्व्वदा ॥
 तर्पयन्धर्षयन्धेतान् ब्रह्मविद्यामवाप्नुवुः ॥
 इदं वैवस्वतं प्रोक्तमन्तरं विस्मरेण तु ।
 भविष्यति च सावर्षी द्रुपदावर्षं एव च ॥
 दशमो ब्रह्मसावर्षी धर्म्यं एकादशः स्मृतः ।
 द्वादशो ब्रह्मसावर्षी रीष्यनामा† त्रयोदशः ।
 भीत्यचतुर्दशः प्रोक्तो भविष्या मनवः क्रमात् ॥
 अयं वः कथितो ह्यंशः पूर्वीं नारायणेरितः ।
 भूतैर्भ्रष्टैर्वर्त्तमानैरास्थानैरुपवृद्धितः ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि श्रावयेद्वा द्विजोत्तमान्‡ ॥
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते§ ॥
 पठेद्देवालये स्नात्वा नदीतीरेषु चैव हि ।
 नारायणं नमस्कृत्य भावेन पुरुषोत्तमम् ॥

* हि इति B.

† रीष्यमानः इति B and F.

‡ द्विजोत्तमाः इति B and F.

§ ब्रह्मणा सह लोदरे इति B.

नमो देवाधिदेवाय* देवानां परमात्मने ।
पुराणाय पुराणाय विष्णवे प्रभविष्णवे† ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे पूर्वविभागे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

पूर्वविभागः सप्तमः ।

---

* देवाधिदेवाय इति B.

† कूर्मरूपिणे इति B.

उत्तरविभागः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

भवता कथितः सम्यक् सर्गः स्वायम्भवः प्रभुः* ।
ब्रह्माण्डस्यादि† विस्तारो मन्वन्तरविनिश्चयः ॥
तत्रेष्टरेष्टरो देवो वर्षिभिर्धर्मैर्तत्पदेः ।
ज्ञानयोगरतैर्नित्यमाराध्यः कथितस्त्वया ॥
तत्त्वज्ञाशेषसंसारदुःखनाशमनुत्तमम्‡ ।
ज्ञानं ब्रह्मैकविषयं तेन§ पश्येम तत्परम् ॥
त्वं हि नारायणः साक्षात्कृष्णहैपायनात्मनो ।
अवाप्ताखिलविज्ञानस्तत्त्वां पृच्छामहे॥ पुनः ॥
श्रुत्वा मुनीनां तद्वाक्यं कृष्णहैपायनात्मनः ।
सूतः पौराणिकः श्रुत्वा भाषितुं सुपचक्रमे ॥

* ततः इति B. यम इति E, G and H.

† ब्रह्माण्डसाप्त इति B.

‡ नाशमनुत्तममिति B.

§ येन इति B, E and H.

¶ अथ चार्धमात्मनेपदनम् ।

तद्यास्त्रिजन्तरे व्यासः कृष्णहैपायनः स्वयम् ।
 आजगाम मुनिश्रेष्ठा यत्र सचं* समासते ॥
 तं दृष्ट्वा वेदविद्वांसङ्कालमेघसमद्युतिम् ।
 व्यासङ्कमलपत्रार्धं प्रवेमुर्हिजपुङ्गवाः ॥
 पपात दण्डवद्भूमौ दृष्ट्वासौ लोमहर्षिणः ।
 प्रब्रूम्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्विशगोऽभवत् ॥
 पृष्टास्तेऽनामयं विप्राः शीनकाद्या महामुनिम् ।
 समासृत्वासनं‡ तस्मै तद्योष्यं समकल्पयन् ॥
 अथैनानन्नवीहास्यं पराशरसुतः प्रभुः ।
 कश्चिन्न हानिस्तपसः§ स्वाध्यायस्य श्रुतस्य च ॥
 ततश्च॥ सूतः स्वगुरुं प्रणम्याह महामुनिम् ।
 ज्ञानं तद्ब्रह्मविषयं मुनीनां वक्तुमर्हसि ॥
 इमे हि मुनयः शान्तास्तापसा धर्मतत्पराः ।
 शुश्रूषा जायते चैषां॥ वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥
 ज्ञानं विमुक्तिदं दिव्यं यन्मे साक्षात्स्वयोदितम् ।
 मुनीनां व्याहृतं पूर्वं विष्णुना कूर्मरूपिणा ॥

* यत्र इति B.

† प्रद्विचोक्तस्य गुरुं प्राञ्जलिः पार्श्वतोऽभवदिति B. पार्श्वतोऽभवदिति F.

‡ समासास्त्रासनमिति B.

§ तपसो हानिरिति B.

¶ ततः स इति B.

॥ चैव इति B.

श्रुत्वा सूतस्य वचनं मुनिः सख्यवतीसुतः ।
प्रचम्य शिरसा वृद्धं वचः प्राह सुखावहम् ॥

व्यास उवाच ।

वक्ष्ये देवो महादेवः पृष्टो योगीश्वरैः पुरा ।
सनत्कुमारप्रमुखैः स खयं* समभाषत ॥
सनत्कुमारः सनत्कस्त्यैव च सनन्दनः ।
अङ्गिरा वृद्धसहितो बृगुः परमधर्मवित् ॥
कषादः कपिलो गर्भो† वामदेवो महामुनिः ।
शुक्रो वशिष्ठो भगवान् सर्व्यं संयतमानसाः ‡
परस्परं विचार्येते संयमाविष्टचेतसः §
तप्तवन्तस्तपो घोरं पुण्ये वदरिकाश्रमे ॥
अपश्यंस्ते महायोगस्यधिधर्मसुतं मुनिम् §
नारायणवनाप्यन्तं नरेण सहितं तदा ॥
संस्तूय विविधैः स्तोत्रैः सर्ववेदसमुद्भवैः ।
प्रथेमुर्भक्तिसंयुक्ता योगिनो योगवित्तमम् ॥
विज्ञाय वाञ्छितं तेषां भगवानपि सर्व्ववित् ।
प्राह मन्धीरया वाचा किमर्थं तप्यते तपः ॥
अनुवन् ष्टमनसो विश्वात्मानं सनातनम् ।

* खयं यदिति B.

† योगीति B and F.

‡ संयमाविष्टचेतसः इति B and F.

§ अचिनिति B.

साक्षात्पारायणं देवमागतं सिद्धिचूचकम् ॥
 वयं संयममापन्नाः* सर्वे वै ब्रह्मवादिनः ।
 भवन्तमेकं† शरणं प्रपन्नाः पुरुषोत्तमम् ॥
 त्वं वेत्सि परमं गुह्यं सर्वन्तु भगवानृषिः ।
 नारायणः स्वयं‡ साक्षात्पुराणोऽव्यक्तपुरुषः ॥
 नह्यन्यो विद्यते वेत्ता त्वाद्यते परमेश्वरम् ।
 स त्वमस्माकमचलं§ संशयं ह्येतुमर्हसि ॥
 किं कारणमिदं कुरुष्वं को नु संसरते सदा ।
 कश्चिदात्मा च का मुक्तिः¶ संसारः किञ्चिमिच्छकः ॥
 कः संसार इतीशानः॥ को वा सर्वं प्रपश्यति ।
 किं तत्परतरं ब्रह्म सर्वं नो वक्तुमर्हसि ॥
 एवमुक्त्वा तु सुनयः प्रापश्यन् पुरुषोत्तमम् ।
 विहाय तापसं वेषं** संस्मितं स्वीन तेजसा ।
 विभ्राजमानं विमलं प्रभामण्डलमण्डितम् ।
 श्रीवत्सवचसन्देवं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥

* संयममापन्नाः इति B and F.

† भवन्तमेव इति B.

‡ परः इति B.

§ यन्पुराणाकनखिष्यनिति B and F.

¶ सा सूर्तिरिति B.

॥ संसारपतीशान इति B, E and H.

** रूपनिति B.

ग्रहचक्रगदापाणिं शार्ङ्गहस्तं त्रिया वृतम् ।
 न दृष्टस्तत्क्षणादेव नरस्तस्यैव तेजसा ॥
 तदन्तरे महादेवः शशाङ्गाङ्कितशेखरः ।
 प्रसादाभिमुखो बद्धः प्रादुरासीन्महेश्वरः ॥
 निरीक्ष्य ते जगन्नाथं त्रिनेत्रं चन्द्रभुषणम् ।
 तुष्टबुद्धृष्टमनसो भक्त्या तं परमेश्वरम् ॥
 जयेश्वर महादेव जय भूतपते शिव ।
 जयाशेषमुनीशान तपसाऽभिप्रपूजित ॥
 सहस्रमूर्त्ते विश्वात्मन् जगद्यन्त्रप्रवर्त्तक ।
 जयानन्त जगज्जन्मात्रसंहारकारकः ॥
 सहस्रचरशेखान शशो योगीन्द्रवन्दित ।
 जयाम्बिकापते देव नमस्ते परमेश्वर ॥
 संसृतो भगवानीशस्यम्बको भक्तवत्सलः ।
 समालिङ्ग्य हृषीकेशं प्राह गम्भीरया गिरा ॥
 किमर्थं पुण्डरीकाक्ष मुनीन्द्रा ब्रह्मवादिनः ।
 इमं समागता देशं किमुत् कार्यं मयाच्युतः ॥
 आकर्ष्य तस्य तद्वाक्यं देवदेवो जनार्दनः ।
 प्राह देवो महादेवं प्रसादाभिमुखं स्थितम् ॥
 इमे हि मुनयो देव तापसाः क्षीणकल्मषाः ।

* कारक इति B.

† किंवा इति B.

‡ समाच्युत इति B.

अर्थागतानां शरणं सम्यग्दर्शनकाङ्क्षिणाम् ॥
 यदि प्रसन्नो भगवान्भुनीनां भावितात्मनाम् ।
 सन्निधौ मम तदज्ञानं दिव्यं वक्तुमिहार्हसि ॥
 त्वं हि वेद्य स्वमात्मानं न ह्यन्यो विद्यते शिव ।
 वद* त्वमात्मनात्मानं सुनीन्द्रेभ्यः प्रदर्शय ॥
 एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रोवाच सुनिपुङ्गवान् ।
 प्रदर्शयन्योगसिद्धिं निरीक्ष्य वृषभध्वजम् ॥
 सन्दर्शनात्प्रहेयस्य† शङ्करस्याद्य शूलिनः ।
 छातार्थं स्वयमात्मानं ज्ञातुमर्हथ तत्त्वतः ॥
 पूजामर्हथ देवेशं‡ प्रत्यक्षं पुरतः स्थितम् ।
 ममैव सन्निधाने स‡ यथावद्वक्तुमीश्वरः ॥
 निश्चयं विष्णोर्वचनं प्रथम्य वृषभध्वजम् ।
 सनत्कुमारप्रमुखाः पृच्छन्ति स्म महेश्वरम् ।
 अथास्मिन्नन्तरे दिव्यमासनं विमलं शिवम् ।
 किमप्यचिन्त्यं गगनादीश्वरार्थं समुद्भवी ॥
 तत्राससाद् योगात्मा विष्णुना सह विश्वकृत्पा ।
 तेजसा पूरयन्विश्वं भाति देवो महेश्वरः ॥

* ततः इति B.

† सन्दर्शनादुमेमस्य इति B.

‡ इष्टुमर्हथ विन्नेत्रमिति B. देवेशं पूजामर्हथ देवेशं पूजयितुमर्हथेत्यर्थः ।

§ सन्निधावेव इति B. ईश्वरः शक्तीतीत्यर्थः ।

¶ विश्वविदिति B.

ततो देवादिदेवेशः* ग्रहरे ब्रह्मवादिनः ।
 विभ्राजमावं विमले तस्मिन्दृष्टयुरासने ॥
 तमासनस्थं भूतानामीशं दृष्ट्यिरे क्लिप्त ।
 यदन्तरा सर्वमित्यतोऽभिन्नमिदं जगत् ॥
 सवासुदेवमीशानमीशं दृष्ट्यिरे परम् ॥
 प्रोवाच पृष्टी भयवाप्सुनीनां परमेश्वरः ।
 निरीक्ष्य पुण्डरीकाक्षं स्वात्मयोगमनुत्तमम् ॥
 तत्पृष्टुष्वं यथान्थायमुच्यमानं‡ मयानघाः ।
 प्रशान्तमनसाः§ सर्वे विद्युत् ज्ञानमेश्वरम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ईश्वरगीतासु ॥ प्रथमोऽध्यायः ।

-
- * तं ते देवादिदेवेशमिति B and H.
 † स वासुदेवनाथोऽनं तमीशं दृष्ट्यः क्लिप्त इति B.
 ‡ यथान्थमिति B.
 § प्रशान्तमनसाः इति B.
 ¶ ज्ञानमेश्वरभावितमिति B and F.
 ॥ उपविभावं ईश्वरगीतासुपनिषत्सु इति B and F.

द्वितीयोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अवाचमेतद्विज्ञानं मम गुह्यं सनातनम् ।
यत्र देवा विजानन्ति यतन्तोऽपि* द्विजातयः ॥
इदं ज्ञानं समाश्रित्य ब्राह्मीभूता† द्विजोत्तमाः ।
न संसारं प्रपद्यन्ते‡ पूर्वेऽपि ब्रह्मवादिनः ॥
गुह्याद्गुह्यतमं साक्षात्प्रापनीयं प्रयत्नतः ।
वक्ष्ये भक्तिमतामद्य युष्माकं ब्रह्मवादिनाम् ॥
आत्मायं केवलः स्वच्छः शुद्धः§ सूक्ष्मः सनातनः ।
अस्ति सर्वान्तरः साक्षाच्चिन्मात्रस्तमसः¶ परः ॥
सोऽन्तर्ध्यामी स पुरुषः स प्राणः स महेश्वरः ।
स कासोऽन् ॥ तद्व्यक्तं स च वेद इति श्रुतिः ॥
अस्माद्विजायते विश्वमथैव प्रविलीयते ।
स मायी** मायया बद्धः करोति विविधास्तनूः ॥

* यतन्त इत्यार्षम्, यतमानाः इति साङ्ग ।

† ब्रह्मभूताः इति B, E, F and H.

‡ प्रपद्यन्तीति B.

§ सूक्ष्मः ज्ञानः इति B. ज्ञानः सूक्ष्मः इति F.

¶ चिन्मात्रस्तमसः इति B. तन्मनाः परः इति F.

॥ स कासोऽधिरिति B and F.

‡** अमायीति B.

न चाप्ययं संसरति न संसारमयः प्रभुः* ।
 नायं पृथ्वी न सखिलं न तेजः पवनो नभः †
 न प्राची न मनोऽव्यक्तं न शब्दः स्पर्श एव च ।
 न रूपं न रसो गन्धो‡ न नायं कर्ता न वागपि ††
 न पाप्मिपादौ नो पायुर्न चोपस्थं द्विजोत्तमाः ।
 न च कर्ता न भोक्ता वा‡ न च प्रकृतिपूरुषौ ।
 न माया नैव च प्राणा न चैव परमार्थतः ¶ ॥
 यथा प्रकाशतमसोः॥ सम्बन्धो नोपपद्यते ।
 तद्वदेक्यं न सम्बन्धः प्रपञ्चपरमात्मनोः ॥
 छायातपो यथा लोके परस्परविसृज्यते ।
 तद्वत्प्रपञ्चपुरुषौ विभिक्षौ परमार्थतः ॥
 तथात्मा मलिनः सृष्टेः** विकारी स्वात्स्वरूपतः ।
 न हि तस्य भवेत्कृत्स्नान्तरगतैरपि ॥
 पश्यन्ति मुनयो मुक्ताः स्वात्मानं परमार्थतः ।
 विकारहीनं निर्द्वन्द्वमानन्दान्मानमव्ययम् ॥

* न च संसारयेत् प्रभुरिति E, F, G and H.

† एव श्लोकः B पुस्तके नास्ति ।

‡ न रूपरसगन्धश्च इति B.

§ न कर्ता न च भोक्ता वा इति B.

¶ चैतन्यं परमार्थतः इति B. चैतन्ये परमार्थत इति F and H.

॥ न रामचेपतमसोरिति B.

** सुखः इति B.

अहं कर्त्ता सुखी दुःखी कथः स्थूलेति* या मतिः ।
 सा चाहङ्कारकर्त्तृत्वादात्मन्यारोपिता जनैः ॥
 वदन्ति † वेदविद्वांसः साक्षिणं प्रकृतैः परम् ।
 भोक्तारमक्षरं बुद्धं सर्व्वत्र समवस्थितम् ॥
 तस्माद्ग्नानमूलो हि‡ संसारः सर्व्वदेहिनाम् ।
 अज्ञानादन्यथा ज्ञानात्तत्त्वं प्रकृतिसङ्गतम् ॥
 नित्योदितं स्वयं ज्योतिः सर्व्वगः पुरुषः परः ।
 अहङ्काराविवेकेन कर्त्ताहमिति मन्यते ॥
 पश्यन्ति ऋषयोऽऽव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
 प्रधानं पुरुषं च बुद्धा कारणं ब्रह्मवादिनः ॥
 तेनायं॥ सङ्गतः स्वात्मा** कूटस्थोऽपि निरक्षरः ।
 स्वात्मानमक्षरं ब्रह्म नावबुद्धेयत तत्त्वतः ॥
 अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद्दुःखं†† तथैतरत् ।
 रागद्वेषादयो दोषाः सर्व्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ॥

* काशेति B.

† विदन्तीति B.

‡ अज्ञानमूलोऽयमिति B.

§ अक्षरं इति B.

¶ प्रकृतमिति B. प्रकृतिं बुद्धेरिति F.

॥ तेनाय इति B.

** सङ्गतो आत्मा इति B.

†† सुखमिति B.

कर्माणां महादोषः* पुण्यापुण्यमिति स्थितिः† ।
 तद्दशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥
 नित्यं सर्वत्र गुण्णात्मा‡ कुटस्थो दोषवर्जितः ।
 एकः सन्तिष्ठते‡ यत्तथा मायया न स्वभावतः ॥
 तस्माद्देतमेवाहुर्मुनयः परमार्थतः ।
 मेदोऽव्यक्तस्वभावेन सा च मायात्मसंश्रया ॥
 यथा च॥ घूमसम्पर्कावाकाशो मलिनो भवेत् ।
 अन्तःकारणजेर्भावैरात्मा तदन्न लिप्यते ॥
 यथा स्वप्नभया भाति केवलः स्फटिकोपलः॥ ।
 उपाधिहीनो विमलस्तथैवात्मा प्रकाशते ॥
 ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणैः ।
 अर्थस्वरूपमेवाग्ये** पश्यन्त्यग्ये कुट्टयः ॥
 कुटस्थो निर्गुणो व्यापी चैतन्यात्मा स्वभावतः ।
 दृश्यते अर्थरूपेषु पुरुषैर्ज्ञानदृष्टिभिः ॥
 यथा स लक्ष्यते रक्तः केवलं स्फाटिको जनैः ।

* भवेद्दोषः इति B and F.

† श्रुतिरिति B and H.

‡ नित्यः सर्वत्रगो ञ्णात्मा इति B, E, F and H.

§ स भिद्यते इति B, F and H.

॥ तथाहोति B.

॥ स्फाटिकोऽपलः इति B.

** अर्थस्वरूपं विज्ञानादिति B. मेवाग्या इति F.

रत्तिकाशुपधानेन तद्वत्परमपूषधः ॥
 तस्मादात्माक्षरः शुद्धो नित्यः सर्व्वजगोऽव्ययः* ।
 उपासितस्यो मन्तव्यः श्रोतव्यश्च सुमुच्यभिः ॥
 यदा मनसि चैतन्मं भाति सर्व्वं सर्व्वदा† ।
 योगिनः अक्षधानस्य‡ तदा सम्पद्यते स्त्रयम् ॥
 यदा सर्वाणि भूतानि सात्मन्वेवाभिधीयते§ ।
 सर्व्वभूतेषु चात्मानं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥
 यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति ।
 एकीभूतः परेषासौ॥ तदा भवति केवलम्॥ ॥
 यदा सर्व्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
 तदासाववृत्तीभूतः चेमं गच्छति पण्डितः ॥
 यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
 तत एव च विस्तारं** ब्रह्म सम्पद्यते सदा†† ॥
 यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः ।

-
- * सर्व्वजगोऽव्ययः इति B.
 † सर्व्वजगं सदेति B and F.
 ‡ योगिनोऽव्यवधानेन इति B.
 § सात्मन्वेवाभिपश्यतीति B.
 ॥ परेषादौ इति B.
 ॥ केवलः इति B and F.
 ** विस्तारः इति B.
 †† तदा इति B and F.

मायामात्रं तदा सर्वं जगद्भवति* निर्वृतः ॥
 यदा जम्बजरादुःखव्याधीनामेकभेषजम् ।
 केवलं ब्रह्मविज्ञानं जायतेऽसौ तदा शिवः ॥
 यथा नदीनदा लोके सागरेऽनैकतां ययुः ।
 तद्वदात्माचरेचासौ निष्कलेनैकतां व्रजेत् ॥
 तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न संस्थितिः ।
 अज्ञानेनावृतं लोके† विज्ञानं तेन मुञ्चति‡ ॥
 विज्ञानं निर्मलं सूक्ष्मं निर्विकल्पं तदव्ययम् ।
 अज्ञानमितरत्नैर्‡ विज्ञानमिति तन्मतम् ॥
 एतद् कथितं॥ साङ्ख्य भाषितं** ज्ञानमुत्तमम् ।
 सर्ववेदान्तसारं हि योगस्तत्रैकचित्तता ॥
 योगात्सञ्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः†† प्रवर्त्तते ।
 योगज्ञानाभियुक्तस्य नावाप्यं विद्यते कश्चित् ॥
 यदेव योगिनो यान्ति साङ्ख्यस्तदतिगम्यते‡‡ ।

* जम्बजरात्वं तदाभवतीति B.

† अज्ञानेनावृतं लोके इति B.

‡ मुञ्चते इति B.

‡ अज्ञानमिति तन्मतमिति B.

¶ मे मतमिति B.

॥ परममिति B and F.

** भाषितमिति B.

†† ज्ञानाद्योगः इति B.

‡‡ तदतिगम्यते इति B and F. अभिनव्यते इति E and H.

एकं साहाय्यं योगश्च यः पश्यति स तत्त्ववित् ॥
 अन्ये हि योगिनो विप्रा ज्ञैश्चर्यासक्तचेतसः ।
 मञ्जन्ति तत्र तत्रैव ये चान्ये क्लृष्टबुधयः ॥
 यत्तत्सर्वमतं* दिव्यमैश्वर्यममलं महत् ।
 ज्ञानयोगाभियुक्तस्तु देहान्ते तद्वाप्नुवात् ॥
 एष आत्माहमव्यक्तो मायावी परमेश्वरः ।
 कीर्तितः सर्ववेदेषु सर्वात्मा सर्वतोमुखः ॥
 सर्वरूपः† सर्वरसः सर्वगन्धोऽजरोऽमरः ।
 सर्वतः पाप्मिपादोऽहमन्तर्यामी सनातनः ॥
 अपाप्मिपादो जवगो‡ ग्रहीता हृदि संस्थितः ।
 अचक्षुः‡रपि पश्यामि तथाकर्णः श्रुणोम्यहम् ॥
 वेदाहं सर्वमेवेदं न मां जानाति कश्चन ।
 प्राङ्मुहान्तं पुरुषं मामेकं तत्त्वदर्शिनः ॥
 पश्यन्ति ऋषयो॥ हेतुमात्मनः सूक्ष्मदर्शिनः ।
 निर्गुणामलरूपस्य यदैश्वर्यमनुत्तमम् ॥
 यत्र देवा विजानन्ति मोहिता मम मायया ।

* सर्वगतमिति B, F and H.

† सर्वकामः इति B.

‡ जवगः इति E, F and H.

§ विचक्षुः इति B.

॥ सर्वयः इति B.

॥ यत्तदैश्वर्यमनुत्तममिति B.

वक्ष्ये सनाहिता ब्रूयं नृशुभं ब्रह्मवादिनः ॥
 नाहं प्रयस्तः सर्वस्य मायातीतः स्वभावतः ।
 प्रेरयामि तन्नापीदं कारणं सूरयो विदुः ॥
 यतोः* गुह्यतमं देहं सर्वगं तत्त्वदर्शिनः ।
 प्रविष्टा मम सायुष्यं सभन्ते योगिनोऽव्ययम् ॥
 ये हि मायामतिक्रान्ता मम याः† विश्वरूपिणी ।
 सभन्ते परमं शुभं निर्वाचन्ते मया सह ॥
 न तेषां परमावृत्तिः‡ कल्पकोटिशतैरपि ।
 प्रसादान्मम योगीन्द्रा एतद्देदानुयासनम् ॥
 तत्पुत्रशिश्वयोगिभ्यो दातव्यं ब्रह्मवादिभिः ।
 मङ्गलमेतद्विज्ञानं साह्यं योगसमाश्रयम् ॥
 इति श्रीब्रह्मपुराणे ईश्वरगीतासुऽद्वितीयेऽध्याये ।

* यन्त्रे इति B.

† तेषां हि ब्रह्ममापन्ना माया मे इति B and H.

‡ पुनरावृत्तिरिति B and F.

§ ईश्वरगीतासुपनिषत्सु इति B.

तृतीयोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अव्यक्ताद्भवत्कालः प्रधानं पुरुषः परः ।
तेभ्यः सर्वमिदं जातं तस्माद्ब्रह्ममयं जगत् ॥
सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽग्निशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमज्जोके सर्वमावृत्त्वा तिष्ठति ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वाधारं सदानन्दमव्यक्तं हैतवर्जितम् ॥
सर्वोपमानरहितं प्रमाणातीतगोचरम् ।
निर्विकल्पं निराभासं सर्वावासं परासृतम् ॥
अभिन्नं भिन्नसंख्यानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् ।
निर्गुणं परमं ज्योतिस्तत्त्वज्ञानं सूरयो विदुः ॥
स आत्मा सर्वभूतानां स वाङ्माभ्यन्तरः परः ।
सोऽहं सर्वभगः शान्तो ज्ञानात्मा परमेश्वरः ॥
मया ततमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम्* ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि यस्तं वेदविदो विदुः† ॥
प्रधानं पुरुषश्चैव तदसु समुदाहृतम् ।
तयोरनादिर्दृष्टिः‡ कालः संयोगजः परः ॥

* जगदव्यक्तमूर्त्तिर्नेति B. जगदव्ययमूर्त्तिना इति F.

† यत् वेद स वेदविदिति B and F.

‡ तयोरनादिर्निर्दृष्टः इति B.

अथमेतदनाद्यन्तमव्यक्ते समवस्थितम् ।
 तदात्मकं तदव्यक्त्यात्तद्रूपं मामकं विदुः ॥
 महदाद्यं विशेषान्तं* सम्प्रसूतेऽखिलं जगत् ।
 या सा प्रकृतिरुद्दिष्टा मोहिनी सर्वदेहिनाम् ॥
 पुरुषः प्रकृतिस्थो वै† भुङ्क्ते यः प्राकृतान् गुणान् ।
 अहङ्कारविमुक्तत्वाद्योच्यते पञ्चविंशकः ॥
 आद्यो विकारः प्रकृतेर्महानिति च कथ्यते ।
 विज्ञादशक्तिविज्ञानात्‡ः अहङ्कारस्तदुत्पितः ॥
 एक एव महानात्मा सोऽहङ्कारोऽभिधीयते ।
 स जीवः सोऽन्तरात्मेति गीयते तत्त्वचिन्तकैः ॥
 तेन वेद्यते सर्वं सुखं दुःखञ्च जन्मसु ।
 स विज्ञानात्मकस्तस्य मनः स्वादुपकारकम् ॥
 तेनापि तन्मयस्तस्मात्§ संसारः पुरुषस्य तु ।
 स चाविवेकः प्रकृती सङ्गात्कालेन सोऽभवत् ॥
 कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
 सर्वे कालस्य वशगाः न कालः कस्यचिद्दशे ॥
 सोऽन्तरा सर्वभिवेदं नियच्छति सनातनः ।

* महदाद्यं विशेषान्तं—महत्तत्त्वादारभ्य विशेषपदार्थपर्यन्तमित्यर्थः । महत्
 प्रधानं, विशेषः वैशेषिकैरभ्युपेतः पदार्थः ।

† इति B.

‡ विज्ञानशक्तिर्विज्ञाता इति B.

§ तेनाविवेकतत्त्वादिनि B.

प्रीच्यते भगवाग्र्याः सर्वज्ञः पुरुषोत्तमः ॥
 सर्वेन्द्रियेभ्यः परमं मन आहुर्मनीषिणः ।
 मनससाप्यहृद्धारमहृद्दाराव्यहागपरः ॥
 महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
 पुरुषाद्भगवान् प्राणस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥
 प्राणात्परतरं व्योम व्योमातीतोऽग्निरीश्वरः ।
 सोऽहं ब्रह्माव्ययः* शान्तो मायातीतमिदं जगत् ॥
 नास्ति मत्तः परं भूतं माञ्च विज्ञाय मुच्यते‡ ।
 नित्यं नास्तीति§ जगति भूतं स्वावरजङ्गमम् ।
 ऋते मानेवणमव्यक्तं व्योमरूपं महेश्वरम् ॥
 सोऽहं सृजामि सकलं संहरामि सदा जगत् ।
 मायी मायामयो देवः कालेन सह सङ्गतः ॥
 मन्त्रसिधावेव कालः करोति सकलं जगत् ।
 नियोजयत्यनन्तात्मा ह्येतद्देवानुशासनम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ईश्वरगीतासु दृतीयोऽध्यायः ।

-
- * सर्वज्ञः इति B.
 † ज्ञानात्मा परमेश्वरः इति B.
 ‡ मां विज्ञाय विमुच्यते इति B.
 § नित्यं हि नास्ति इति B.
 ¶ मानेकमिति B.

चतुर्थोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

वक्ष्ये समाहिता यूयं शृणुष्वं ब्रह्मवादिनः ।
माहात्म्यं देवदेवस्य येन सर्वं प्रवर्त्तते* ॥
नाहं तपोभिर्विविधैर्न दानेन न चेभ्यया ।
शक्तो हि पुरुषैर्ज्ञातुस्यते भक्तिमनुत्तमाम् ॥
अहं हि सर्वभूतानां†मन्तस्त्रिष्ठामि सर्वतः‡ ॥
मां सर्वसाक्षिणं लोकानां न जानाति सुमीश्वरः ॥
यस्यान्तरा सर्वमिदं यो हि सर्वान्तकः परः ।
सोऽहं धाता विधाता च कालोऽग्निः§र्विश्वतोमुखः ॥
न मां पश्यन्ति सुनयः सर्वे पिबद्दिवीकसः ।
ब्रह्मा च॥ मनवः शक्रो ये चाप्ये प्रथितीजसः ॥
मृषन्ति सततं वेदा॥ मामेकं परमेश्वरम् ।
यजन्ति विविधैर्यज्ञैः** ब्राह्मणा वैदिकैश्चैः ॥

* वेनेदं संप्रवर्त्तते इति B.

† आवागामिति B.

‡ सर्वमः इति B.

§ लोकोऽग्निमिति B.

॥ ब्रह्माचः इति B and F.

॥ देवा इति B.

** विविधैर्यज्ञैः इति B. विविधैर्यज्ञैः इति F.

सर्वे लोका न पश्यन्ति* ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 ध्यायन्ति योगिनो देवं भूताधिपतिमीश्वरम् ॥
 अहं हि सर्व्वहविषां भोक्ता चैव† फलप्रदः ।
 सर्व्वदेवतनुर्भूत्वा सर्वाङ्गा सर्व्वसंखितः‡ ।
 मां पश्यन्तीह विद्वांसो धार्मिका वेदवादिनः ॥
 तेषां सन्निहितो निखं ये मां नित्यमुपासते§ ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या धार्मिका मामुपासते ।
 तेषां ददामि तत्स्थानमानन्दं परमम्पदम् ॥
 अन्येऽपि ये स्वधर्मस्थाः शूद्राद्या नीचजातवः ।
 भक्तिमन्तः प्रमुच्यन्ते कालेनापि हि वा सङ्गताः ॥
 मङ्गला न॥ विनश्यन्ति मङ्गला वीतकल्मषाः ।
 आदावेव** प्रतिघातं न नि भक्तः†† प्रचक्षति ॥
 यो वै निन्दति तं शूद्रो देवदेवं स निन्दति ।

* नमस्करोतीति B.

† चैव इति B and F.

‡ सर्व्वसंखितः इति B and F.

§ ये भक्ता मामुपासते इति B and F.

॥ कालेन मयीति B.

॥ न मङ्गला इति B.

** आदावेतदिति B.

†† मङ्गलः इति B.

यो हि पूजयते* भक्त्या स पूजयति† मां सदा ॥
 पत्रं पुष्पं फलं तोयं मदाराधनकारणात् ।
 यो मे ददाति नियतं स मे भक्तः प्रियो मम ॥
 अहं हि जगतामादौ ब्रह्माहं परमेष्ठिनम् ।
 विदधौ दत्तवान्बेदान्शेषानात्मनिःसृतान् ॥
 अहमेव हि सर्वेषां योगिनां गुरुव्ययः ।
 धार्मिकाणाञ्च गोप्ताहं निहन्ता वेदविहिषाम् ॥
 अहं हि‡ सर्वसंसाराण्योचको योगिनामिह ।
 संसारहेतुरेवाहं सर्वसंसारवर्जितः ॥
 अहमेव हि संहर्ता संस्रष्टा§ परिपालकः ।
 माया वै मामिका शक्तिर्माया लोकविमोहनी ॥
 ममैव च परा शक्तिर्या सा विद्येति मीयते ।
 नाशयामि च तां मायां योगिनां हृदि संस्रितः ॥
 अहं हि सर्वशक्तीनां प्रवर्त्तकनिवर्त्तकः ।
 आधारभूतः सर्वासां निधानममृतस्य च ॥
 एका सर्वान्तरा शक्तिः करोति विविधस्रजत् ॥¶

* यो हि तं पूजयेदिति B.

† स पूजयतीति B.

‡ वै इति B.

§ स्रष्टा इति B.

¶ अतः परं B पुस्तके

माहं प्रेरयिता विप्राः परमं योगसाधिताः ।

इत्यधिकं हसते ।

चाख्याय ब्रह्मणी रूपं मन्मयी महधिष्ठिता ॥
 अन्या च शक्तिर्विपुला संस्वापयति मे जगत् ।
 भूत्वा नारायणीऽनन्तो जगन्नाथोऽजगन्नाथः ॥
 तृतीया महती शक्तिर्निहन्ति सकलं जगत् ।
 तामसी मे समाख्याता कालाख्या रुद्ररुपिणी ॥
 ध्यानेन मां प्रपश्यन्ति केचिन्नानेन चापरे ।
 अपरे भक्तियोगेन कर्मयोगेन चापरे ॥
 सर्वेषामेव भक्तानामिष्टः प्रियतमो भम ।
 यो हि ज्ञानेन मान्त्रित्वमाराधयति नान्यथा ॥
 अन्ये च हरयेऽभक्ता मदाराधनकारिणः ।
 तेऽपि मां प्राप्नुवन्त्येव नावर्त्तन्ते च वै पुनः ॥
 मया ततमिदं क्लृप्तंऽः प्रधानपुरुषात्मकम् ।
 मय्येव संस्थितं चित्तं मया सम्प्रेर्यते जगत् ॥
 नाहं प्रेरयिता विप्राः परमं योगमास्थितःऽ ।
 प्रेरयामि जगत्कृत्स्नमेतद्यो वेद सोऽमृतः ॥
 पश्याम्यशेषमेवेदं वर्त्तमानं स्वभावतः ।
 करोति कालो भगवान्महायोगेश्वरः स्वयम् ॥
 योऽहं सम्प्रेर्यते योगी मायी शास्त्रेषु सूरिभिः ।

* चहमेव इति B.

† वेऽप मे इति B.

‡ क्लृप्तमिति B.

§ योगमास्थितः इति B.

योगेश्वरोऽसौ भगवान्महायोगेश्वरः स्वयम्* ॥
 महत्त्वं सर्वसत्त्वानां वरत्वात्† परमेष्ठिनः ।
 प्रीयते भगवान् ब्रह्मा महाब्रह्ममयोऽमलः ॥
 यो मामेवं विजानाति महायोगेश्वरेश्वरम् ।
 सोऽबिक्खत्येन योगेन युज्यते नाप संशयः ॥
 सोऽहं प्रेरयिता देवः परमानन्दसंश्रितः‡ ।
 नृत्यामि योगी सततं यस्तद्देह स योगवित्§ ॥
 इति गुह्यतमं ज्ञानं सर्ववेदेषु निश्चितम्¶ ॥
 प्रसन्नचेतसे देयं धार्मिकावाहिताम्बये ॥

इति श्रीशंभुपुराणे ईश्वरगीवासु चतुर्थोऽध्यायः ।

-
- * महादेवो महाप्रभुर्इति B, G and H.
 † सर्वसत्त्वानां परत्वादिति B.
 ‡ आश्रितः इति B.
 § प्रेरयामि जगत्कारुण्यं वक्षं वेद स वेदविदिति B.
 ¶ निश्चितमिति B.

पञ्चमोऽध्यायः ।

सूत उवाच* ।

एतावदुक्त्वा भगवान्योगिनां परमेश्वरः ।
ननर्त्त परमं भावमैश्वरं सम्यदर्शयन् ॥
तं ते ददृशुरीशानं तेजसां परमं निधिम् ।
वृत्त्वमानं† महादेवं विष्णुना गगनेऽमले ।
तं‡ विदुर्योगतस्त्वन्ना योगिनो यतमानसाः ।
तमीशं सर्व्वभूतानामाकाशे ददृशुः किल ॥
यस्य मायामयं सर्व्वं येनेदं प्रियते§ जगत् ।
वृत्त्वमानः स्वयं विप्रैर्विश्वेशः खलु दृश्यते ॥
यत्पादपङ्कजं श्रुत्वा पुरुषो ज्ञानजम्भयम् ।
अहाति वृत्त्वमानन्तं भूतेशं ददृशुः किल ॥
केचिन्निद्राणजितश्चासाः शान्ता भक्तिसमन्विताः ।
ष्योतिर्भयं प्रपश्यन्ति स योगी दृश्यते किल ॥
योऽज्ञानान्मोचयेत् क्षिप्रं प्रसन्नो भक्तवत्सलः ।

* व्यास उवाच इति B and F.

† वृत्त्वमानमित्यादि, वृत्त्वमानमिति साधु ।

‡ यमिति B.

§ प्रेष्यते इति B. पूर्य्यते इति F.

¶ यं विनिद्रा इति B, E, F, and H.

तमेव मोचनं* इन्द्रमाकाशे दृष्टुः परम् ॥
 सहस्रशिरसं देवं सहस्रचरबाह्वतिम् ।
 सहस्रबाहुं जटिलं चन्द्रार्धकृतशेखरम् ॥
 वसानं चर्म वैशाघ्नं शूलासक्तमहाकरम् ।
 दण्डमात्रं† त्रयीनेत्रं सूर्यसोमान्निलोचनम् ॥
 ब्रह्माण्डं तेजसा खेन सर्वनाष्ठत्वं धिष्ठितम्‡ ॥
 दंष्ट्राकरालं दुर्धर्षं सूर्यकोटिसमप्रभम् ।
 सृजन्तमनसज्वालं दहन्तमखिलं जगत् ।
 नृत्यन्तन्दृष्टुर्देवं विश्वकर्माचमीश्वरम् ॥
 महादेवं महायोगं देवानामपि दैवतम् ।
 पशूनां पतिमीशानं ज्योतिषां§ ज्योतिरव्ययम् ॥
 पिनाकिनं विश्वासाच्च भेषजं भवरीगिणाम् ।
 कालात्मानं कालकालं॥ देवदेवं महेश्वरम् ॥
 उमापतिं विश्वासाच्च योगानन्दमयं परम् ।
 ज्ञानवैराग्यनिलयं ज्ञानयोगं सनातनम् ॥
 शाश्वतैश्वर्यविभवं॥ धर्माधारं दुरासदम् ।

* मोचयतीति मोचनसम्, नन्द्यादेरेणः । तमेव मोचकमिति B.

† दण्डपाणिमिति B and F.

‡ चचाधिराषोऽकारलोपः ।

§ ज्ञानन्दमिति B.

॥ कालाकालमिति B and G. कालादिसरूपमित्यर्थः । कलाकारमिति F.

॥ विटपमिति B.

महेन्द्रोपेन्द्रनमितं महर्षिगणवन्दितम् ॥
 योगिनां हृदि तिष्ठन्तं योगमायासमाहृतम् ।
 क्षणेन जगता योनिं नारायणमनामयम् ।
 ईश्वरेशैक्यमापन्नमपश्यन् ब्रह्मवादिनः ॥
 दृष्ट्वा तदैश्वरं रूपं रुद्रं नारायणात्मकम् ।
 कृतार्थं मेनिरे सन्तः स्वात्मानं ब्रह्मवादिनः ॥

सनत्कुमारः सनको भृगुश्च
 सनातनश्चैव सनन्दनश्च ।
 रैभ्योऽङ्गिरा वामदेवोऽथ शुक्रो
 महर्षिरग्निः कपिलोमरीचिः ॥
 दृष्ट्वाद्यत् रुद्रं जगदीशितारं
 तं पद्मनाभान्त्रितवामभागम् ।
 ध्यात्वा हृदिस्थं प्रक्षिपत्प्र मूर्ध्ना
 कृत्वाक्षलिं स्वेषु शिरःसु भूयः ॥
 श्रीह्वारसुचार्यं विलोक्य देव-
 मन्तःशरीरं निहितं गुहायाम् ॥
 समसुवन् ब्रह्ममयेर्वचोभि-
 रानन्दपूर्णाहितमानसा वैऽ ॥

* ईश्वरेशैक्यतापन्नमिति B and F.

† दृष्ट्वा चेति B.

‡ मनीषायानित्यर्थः ।

§ मानसाक्षी इति B.

सुनयः सप्तुः ।

त्वामेकमीशं पुरुषं पुराणं
 प्राप्तिश्चरं ब्रह्मनन्तयोगम् ।
 नमाम सर्वे इदि सन्निविष्टं
 प्रचेतसं ब्रह्ममयं पवित्रम् ॥
 पश्यन्ति त्वां सुनयो ब्रह्मयोनिं
 दान्ताः शान्ता विमलं हृत्कवर्षम् ।
 ध्यात्वात्मस्वप्रचलं* स्वे शरीरे
 कविं परेभ्यः परमं परम् ॥
 त्वत्तः प्रसूता जगतः प्रसूतिः
 सर्वानुभूस्त्वं परमाणुभूतः† ।
 अक्षोरषीयाम्बुहृता महीयां-
 स्वामिव सर्वे प्रवदन्ति सन्तः ॥
 हिरण्यगर्भो जगदन्तरात्मा
 त्वत्तोऽस्ति जातः पुरुषः पुराणः ।
 सञ्जायमानो भवता निश्चष्टो‡
 यथाविधानं सकलं स सत्यः ॥

* ध्यात्वा सुखमनवमिति B. स्वप्रचलं—स्वेन चात्मना प्रवक्षतीति तयोक्तम् ।

ध्यात्वात्मसंखनचलमिति F. ध्यात्मस्वमचलमिति H.

† विश्वरिति B.

‡ विश्वनामिति B. विश्वनामः इति G.

त्वत्तोवेदाः सकलाः संप्रसूता-
 स्वय्येवान्ते संस्त्रितिं ते क्षमन्ते ।
 पश्चामस्वाप्तगतो हेतुभूतं
 नृत्वन्तं स्त्री हृदये सन्निविष्टम् ॥
 त्वयैवेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रं
 मायावी त्वं जमतामिकनाथः ।
 नमामस्त्वां शरणं संप्रपन्नाः*
 योगात्मानं नृत्वन्तं† दिव्यनृत्वम् ॥
 पश्चामस्त्वां परमाकाशमध्ये
 नृत्वन्तं ते महिमानं क्षरामः ।
 सर्वात्मानं बहुधा सन्निविष्टं
 ब्रह्मानन्दमनुभूयानुभूय ॥
 ओङ्कारस्यो वाचको मुक्तिवीजं
 त्वमक्षरं प्रकृतौ गूढरूपम् ।
 तत्त्वां‡ सत्त्वं प्रवदन्तीह सन्तः
 स्वयम्भ्रमं भवती यत्प्रभावम्§ ॥
 सुवन्ति त्वां सततं सर्ववेदा
 नमन्ति त्वासृषयः क्षीणदीपाः ।

* प्रपन्नाः इति B. प्रकृतेर्गुणाच्च इति F.

† चित्तवृत्तिमिति B. चद्रमननाशक्तिमिति F.

‡ सं त्वामिति B.

§ क्षमनामिति B.

शान्तात्मानः सत्त्वसत्त्वं वरिष्ठं
 विद्यन्ति त्वांः यतयो ब्रह्मनिष्ठाः ॥
 भुवो नाशो नादिमान्विश्वरूपः†
 ब्रह्मा विश्वः परमेष्ठी वरिष्ठः ।
 स्वात्मानन्दमनुभूय विद्यन्ते
 स्वयं ज्योतिरचक्षा नित्यमुक्ताः ॥
 एको ब्रह्मत्वं करोषीह विश्वं
 त्वं पाञ्चयज्ञस्त्रिंशत् विश्वरूपम् ।
 त्वामेवान्ते निश्चयं विन्दतीहं
 नमामस्त्वां शरणं संप्रपन्नाः ॥
 एको वेदे बहुभाषो ज्ञानन्त-
 स्वामिवैकं बोधयत्येकारूपम् ।
 वन्द्यः‡ त्वां ये शरणं संप्रपन्ना
 मायामेतां ते तदस्तीह विप्राः§ ॥
 त्वामेकमाहुः कविमेकब्रह्मं
 ब्रह्म सृष्टान्तं हृदिमन्विमीशम् ।
 ब्रह्मं नित्यमनिष्ठं॥ चेकितानं

-
- * त्वां विद्वन्तीति B.
 † भवानोशो नादिमांशेश्वोरादिरिति B.
 ‡ वेद्यमिति B and F.
 § तेषां ज्ञानिः ब्राह्मणो नेतरेषामिति B.
 ¶ परमेश ब्रह्ममिति B.
 ॥ इन्द्रं सत्यमनसमिति B.

घातारमादित्वमनेकरूपम् ॥
 त्वमक्षरं परमं विहितव्यं
 त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
 त्वमव्ययः शाश्वतधर्मयोगीता
 सनातनस्त्वं पुरुषोत्तमीऽसि ॥
 त्वमेव विश्वचतुरात्मनस्त्वं
 त्वमेव रुद्रोऽभगवानपीशः ।
 त्वं विश्वनाथः† प्रकृतिः प्रतिष्ठा
 सर्वेश्वरस्त्वं परमेश्वरोऽसि ॥
 त्वामेकमाहुः पुरुषं पुराण-
 मादित्ववर्णं तमसः परस्तात् ।
 चिन्मात्रमव्यक्तमनन्तरूपं
 स्त्वं ब्रह्म शून्यं प्रकृतिर्मुखात्‡ ॥
 यदन्तरा सर्वमिदं विभाति
 यदव्ययं निर्मलमेकरूपम् ।
 किमप्यचिन्त्वं तव रूपमेत-
 त्तदन्तरा यत्प्रतिभाति तत्त्वम् ॥
 योगेश्वरं भद्रमनन्तशक्तिं

* विचरिति B.

† विश्वनाथ इति E, F and H.

‡ प्रकृतिर्निर्मुखा इति B.

परायणं ब्रह्मतनुं पुराणम् ।
 नमाम सर्वे शरणाधिपतेभ्यः
 प्रसीद भूताधिपते महेश्च ॥
 त्वत्पादपद्मस्मरणसादृशेष-#
 संसारवीजं निखयं प्रयाति ।
 मनो नियम्य प्रविधाय कार्यं†
 प्रसादयामो वयमेकमीशम् ॥
 नमो भवायाद्यः‡ भवोद्भवाय
 कालाय सर्वाय हराय तुभ्यम् ।
 वमोऽस्तु ब्रह्माय कपर्दिने ते
 नमोऽम्नये देव नमः शिवाय ॥

ततः स भगवान्प्रीतः§ कपर्दीं वृषवाहनः ।
 संहृत्त्वा परमं रूपं प्रकृतस्थोऽभवद्भवः ॥
 ते भवं भूतभक्ष्यं पूर्ववत्समवस्थितम् ।
 दृष्ट्वा नारायणं देवं विस्मितं॥ वाक्यमब्रुवन् ॥
 भगवन् भूतभक्ष्यं गोवृषाङ्कितशासन ।

* चमेवमिति B.

† कार्यमिति F.

‡ भवायास्तु इति B.

§ देवः इति B.

॥ विस्मिताः इति B and F.

दृष्ट्वा ते परमं रूपं निवृत्ताः* आः सनातन ॥
 भवत्प्रसादादमले परस्मिन्परमेष्ठिनः ।
 अस्माकं जायते भक्तिस्त्वय्येवाव्यभिचारिणी ॥
 इदानीं त्रीतुमिच्छामो माहात्म्यं तव शङ्कर ।
 भूयोऽपि चैवं यद्विद्यं† याद्यात्म्यं परमेष्ठिनः ॥
 स तेषां वाक्यमाकर्ष्य योगिनां योगसिद्धिदः‡ ।
 प्राह गम्भीरया वाचा समालोक्य च माधवम् ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे ईश्वरगीतासु पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

शृणुध्वंसृषयः सर्वे यथावत्परमेष्ठिनः ।
 वक्ष्यामीशस्य माहात्म्यं यत्तद्देविदो विदुः ॥
 सर्वलोकैकनिर्माता सर्वलोकैकरक्षिता ।
 सर्वलोकैकसंहर्ता सर्वात्माहं सनातनः ।

-
- * निवृत्ताः इति B.
 † तारयद्विद्यमिति B.
 ‡ योगसिद्धिदमिति B.

सर्वेषामिव वस्तूनामन्तर्यामी महेश्वरः* ।
 मध्ये चान्तः† स्थितं सर्वं नाहं सर्वत्र संस्थितः ॥
 भवन्निरञ्जुतं दृष्टं यत्स्वरूपञ्च मामकम् ।
 ममैषा द्युपमा विप्रा मासा वै‡ दर्शिता मया ॥
 सर्वेषामिव भावानामन्तरं समवस्थितः ।
 प्रेरयामि जगत्कृत्स्नं क्रियाशक्तिरियं§ मम ॥
 मयेदं चेष्टते विश्वं तद्दे भावानुवर्त्ति मे॥ ।
 सोऽहं कालो जगत्कृत्स्नं प्रेरयामि कलात्मकम् ॥
 एकांशेन जगत्कृत्स्नं करोमि मुनिपुङ्गवाः ।
 संहाराम्येकरूपेण स्थितावस्था॥ ममैव तु ॥
 आदिमध्यान्तनिर्मुक्तो मायातत्त्वप्रवर्त्तकः ।
 शोभयामि च सर्गादौ प्रधानपुरुषावुभौ ॥
 ताभ्यां सञ्जायते विश्वं संयुक्ताभ्यां परस्परम् ।
 महदादिक्रमेणैव मम तेजो विजृम्भते** ॥

* पिता अहमिति B.

† मध्येवानी इति B.

‡ मायर्धति B.

§ क्रियाशक्तिरित्यारम्भ जगत्कृत्स्नमित्यन्तं A पुस्तके नास्ति ।

॥ कवेदं चेष्टते विश्वं तदस्य भावानुवर्त्ति न इति E.

मयेदं चेष्टितं विश्वं मत्स्य भावानुवर्त्ति च इति F.

॥ विधावस्था ममैव तु इति B and F.

** विजृम्भवमिति B.

यो हि सर्वजगत्साक्षी काशचक्रप्रवर्त्तकः ।
 हिरण्यगर्भी मार्त्तण्डः सोऽपि महेशसम्भवः ॥
 तस्मै दिव्यं स्वमैश्वर्यं ज्ञानयोगं सनातनम् ।
 दत्तवानात्मवाग्देवान्* कल्पादौ चतुरो द्विजाः ॥
 स मन्त्रियोगतो† देवो ब्रह्मा मङ्गावभावितः ।
 दिव्यं तन्नामकैश्वर्यं सर्वदावगतः‡ स्वयम् ॥
 स सर्वलोकनिर्माता मन्त्रियोगेन सर्ववित् ।
 भूत्वा चतुर्मुखः सर्गं सृजत्येवात्मसम्भवः ॥
 योऽपि नारायणोऽनन्तो लोकानां प्रभवोऽव्ययः ।
 ममैव च परा§ मूर्त्तिः करोति परिपालनम् ॥
 योऽन्तकः सर्वभूतानां रद्रः कालात्मकः प्रभुः ॥
 मदान्नयासौ सततं संहरिष्यति मे तनुः ॥
 हृद्यं वहति देवानां कव्यं कव्याग्निनामपि ।
 पाकश्च कुरुते वज्रिः सोऽपि मच्छक्तिनादितः ॥
 भुक्तमाहारजातश्च पचते तदहर्निशम्॥ ।
 वैश्वानरोऽग्निर्भगवानीश्वरस्य नियोजितः ॥
 योऽपि सर्वान्धसां योनिर्वक्षी देवपुङ्गवः ।

* दत्तवानात्मजानेति B. दत्तवानात्मजाग्देवानिति F.

† मम नियोगत इति B.

‡ सर्वदा वहतीति B.

§ परमेति B.

॥ पचत्येतदहर्निशमिति B.

सोऽपि सञ्जीवयेत्कृत्स्नमीश्वरस्य नियोगतः ॥
 योऽन्तस्तिष्ठति भूतानां वहिर्देवः प्रभञ्जनः ।
 मदाश्रयासौ भूतानां शरीराणि विभर्त्सि हि ॥
 योऽपि सञ्जीवने नृषां देवानाममृताकरः ।
 सोमः स मन्त्रियोगेन नोदितः क्लृप्तं वर्त्तते ॥
 यः स्वभासा जगत्कृत्स्नं प्रभासयति सर्वशः* ।
 सूर्यो वृष्टिं वितनुते खोस्त्रैशैव† खयश्रुवः ॥
 योऽप्यशेषजगच्छास्ता शक्रः सर्वाभरेश्वरः ।
 यज्वनां फलदा देवो वर्त्तते स‡ मदाश्रया ॥
 यः प्रशास्ता ह्यसाधूनां वर्त्तते नियमादिह ।
 यमो वैवस्वतो देवो देवदेवनियोगतः ॥
 योऽपि सर्वधनाध्यक्षो धनानां सम्यदायकः ।
 सोऽपीश्वरनियोगेन कुबेरो वर्त्तते सदा ॥
 यः सर्वरक्षसां नाथस्तामसानां§ फलप्रदः ।
 मन्त्रियोगादसौ देवो वर्त्तते निर्वृत्तिः सदा ॥
 वेतालगणभूतानां स्वामी भोगफलप्रदः ॥¶
 ईशानः क्लृप्त भक्तानां सोऽपि तिष्ठेन्मदाश्रया ॥

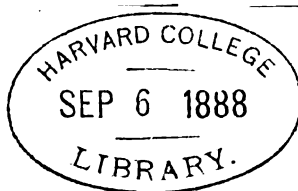
* प्रकाशयति सर्वदा इति B.

† शास्त्रैशैवेति B, F and H.

‡ वर्त्ततेऽसौ इति B.

§ तापसानामिति B, F and H.

¶ मन्त्रिशोभादिस्वारभ्य पादवृत्तयं A पुस्तके न दृश्यते ।

पत्नीऽध्यायः ।

४८६

यो वामदेवोऽङ्गिरसः शिष्यो बद्रथनाम्नीः ।
रथको योगिनां निखं वर्त्ततेऽसौ मदान्नया ॥
यश्च सर्वजगत्पूज्यो वर्त्तते विघ्ननायकः ।
विनायको धर्मरतः* योऽपि महत्तनाम्नि ॥
योऽपि ब्रह्मविदां श्रेष्ठो देवसेनापतिः प्रभुः ।
स्त्रन्दोऽसौ वर्त्तते निखं स्वयम्भूर्विधिनोदितः ॥
ये च प्रजानां पतयो मरीच्याया महर्षयः ।
सृजन्ति विविधं लोकां परस्मैव नियोगतः† ॥
या च त्रीः सर्वभूतानाम्ददाति विपुलां त्रियम् ।
पत्नी नारायणस्यासौ वर्त्तते मदनुग्रहात् ॥
वाचं ददाति विपुलां या च देवी सरस्वती ।
सापीश्वरनियोगेन नोदिता‡ संप्रवर्त्तते ॥
याशेषपुरुषान् घोराश्वरकात्तारयिष्यति ।
सावित्री संसृता चापि§ मदान्नानुविधायिनी ॥
पार्ष्वती परमा देवी ब्रह्मविद्याप्रदायिनी ।
यापि ध्याता विशेषेण सापि महत्तनाम्ना ॥
योऽनन्तमहिमानन्तः श्रेष्ठोऽश्रेष्ठामरप्रभुः ।

* चर्मनेता इति B.

† यस्मैव निख्यो मतः इति A. स च पाठो न समीचीनः ।

‡ पूजितेति A and H.

§ देवोति B.

दधाति प्रिरसा लोकां सोऽपि देवनियोगतः ॥
 योऽग्निः संवर्तको नित्यं बहुवारूपसंखितः ।
 पिवत्वखिलमग्नीधिमिध्वरस्व नियोगतः ॥
 ये चतुर्दश लोकेऽग्निभवनः प्रथितो जसः ।
 पात्यन्ति प्रजाः सर्वास्तेऽपि तेस्य नियोगतः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्च तथाश्विनी ।
 अग्न्याश्च देवताः सर्वाः शास्त्रेणैव विनिर्दिताः* ॥
 गन्धर्वा गरुडाद्याश्च† सिद्धाः साध्याश्च चारणाः ।
 यक्षरक्षःपिशोचाश्च स्थिताः सृष्टाः स्वयम्भुवा ।
 कला काष्ठा निमेषाश्च मुहूर्ता दिवसाः क्षपाः ।
 ऋतवः पञ्चमासाश्च स्थिताः शास्त्रे प्रजापतेः ॥§
 युगमन्वन्तरास्त्रैव मम तिष्ठन्ति शासने ।
 परास्त्रैव परार्थाश्च कालभेदास्तथापरे ॥
 चतुर्विधानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 नियोगादेव‡ वर्तन्ते देवस्य परमात्मनः ॥
 पातालानि च सर्वाणि भुवनानि च शासनात् ।
 ब्रह्माण्डानि ॥ च वर्तन्ते सर्वाण्येव स्वयम्भुवः ॥

* महास्त्रैरेव निष्ठिताः इति B मष्कास्त्रेणैव निष्ठिताः इति C.

† गरुडा ऋचाः इति B. गरुडाः पचा इति E.

§ अथं श्लोकः A पुस्तके नास्ति ।

‡ नियमादेवेति B.

§ मयोदानीति A and F. त्वयोदानीति E.

अतीतान्यप्यसंख्यानि ब्रह्माण्डानि ममांश्रयं ।
 प्रवृत्तानि पदार्थोच्चैः सहितानि अमन्ततः ॥
 ब्रह्माण्डानि भविष्यन्ति सह चात्मभिः परात्मनैः ।
 करिष्यन्ति सदैवाग्नां परस्व परमात्मतः ॥
 भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनोबुद्धिरिव च ।
 भूतादिरादिप्रकृतिर्नियोगे मम वर्त्तते ॥
 याशेषजगतां योनिर्मीहिनी सर्वदेहिनाम् ।
 माया विवर्त्तते नित्यं सापीश्वरनियोगतः ॥
 यो वै देहभूतान्देवः पुरुषः पत्यते परः ।
 आत्मासौ वर्त्तते नित्यमीश्वरस्वः नियोगतः ॥
 विधूय मोहकलिलं यथा पश्यति तत्पदम् ।
 सापि बुद्धिर्माहेशस्य नियोगवशवर्त्तिनी ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन मम शक्त्यात्मकं जगत् ।
 मयैव प्रेर्यते ॥ क्वत्सं मय्येव प्रलयं व्रजेत् ॥
 अहं हि भगवानीशः स्वयं ज्योतिः सनातनः ।
 परमात्मा परं ब्रह्म मत्तो ह्यन्यो न विद्यते ॥

मि. and F.

दधाति गिरसा लोकं वोऽपि देवनियोगतः ॥
 वोऽग्निः संवर्त्तको नित्यं बह्वारूपसंस्त्रितः ।
 पितृत्वखिलमभोधिमीश्वरस्य नियोगतः ॥
 ये चतुर्ह्यस्य लोकेऽग्निभ्यनवः प्रक्षितौजसः ।
 पात्यन्ति प्रजाः सर्वास्तेऽपि तेष्य नियोगतः ॥
 आदित्या वसवी बद्रा मरुतश्च तथाश्चिनी ।
 अग्न्याश्च देवताः सर्वाः शास्त्रेष्वेव विनिर्भिताः* ॥
 गन्धर्वा गृह्णात्याद्यं† सिद्धाः साध्याश्च चारणाः ।
 यक्षरक्षःपिशोचाश्च स्त्रिताः सृष्टाः स्वयभुवा ।
 कला काष्ठा निमेषाश्च मुहूर्त्ता दिवसाः क्षपाः ।
 ऋतवः पद्मभासाश्च स्त्रिताः शास्त्रे प्रजापतेः ॥‡
 युगमन्वन्तरास्त्रेव मम तिष्ठन्ति शासने ।
 पराश्चैव परार्द्धाश्च कालभेदास्तथापरे ॥
 चतुर्विधानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 नियोगादेवणा वर्त्तन्ते देवस्य परमात्मनः ॥
 पातालानि च सर्वाणि भुवनानि च शासनात् ।
 ब्रह्माण्डानि॥ च वर्त्तन्ते सर्व्यास्त्रेव स्वयभुवः ॥

* महासेषैव निष्ठिताः इति B मन्वास्त्रेणैव निष्ठिता इति F.

† नवदाः ऋणाः इति B. नवदाः पक्षा इति F.

‡ चतुर् लोकाः A पुस्तके नास्ति ।

¶ निवसादिति B.

। मधीदानीति A and F. मधीदानीति E.

अतीतान्यप्यसंस्थानि ब्रह्माण्डानि ममाश्रयां
 प्रवृत्तानि पद्मार्थैः सहितानि अमन्ततः ॥
 ब्रह्माण्डानि भविष्यन्ति सह चात्मभिः परात्मैः ।
 करिष्यन्ति† सदैवात्मां परस्व परमात्मनः ॥
 भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनोबुद्धिरिव च ।
 भूतादिरादिप्रकृतिर्नियोगे मम वर्त्तते ॥
 याशेषजगतां योनिर्मोहिनी सर्वदेहिनाम् ।
 माया विवर्त्तते नित्यं सापीश्वरनियोगतः ॥
 यो वै‡ देहभूतान्देवः पुरुषः पत्यते परः ।
 आत्मासौ वर्त्तते नित्यमीश्वरस्व‡ नियोगतः ॥
 विधूय मोहकलिलं यया पश्यति तत्पदम् ।
 सापि बुद्धिर्मानुषस्य नियोगवशवर्त्तिनी ॥
 बहुनाच किमुक्तेन मम शक्त्यात्मकं जगत् ।
 मयैव प्रेर्यते॥ क्त्वाच्च मय्येव प्रलयं व्रजेत् ॥
 अहं हि भगवानीशः स्वयं ज्योतिः सनातनः ।
 परमात्मा परं ब्रह्म मत्तो ह्यन्यो न विद्यते ॥

* बहुभिरिति B and F.

† बहिष्यन्तीति B.

‡ हीति B.

§ महेश्वरिति B.

¶ विद्या इति B.

॥ मय्येव युज्यते इति B.

ब्रह्मेतत्परमं ज्ञानं युष्माकं कथितं मेवा ।
 ज्ञात्वा विमुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे ईश्वरगीतासु षष्ठीऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

शृणुध्वन्मयाः सर्वे प्रभावं परमेष्ठिनः ।
 यं ज्ञात्वा पुरुषो मुक्तो न संसारे पतित्युनः ॥
 परात्परतरं ब्रह्म ध्यायन्तं भुवमव्ययम्* ।
 नित्यानन्दं निर्विकल्पं तत्त्वम परमं मम ॥
 अहं ब्रह्मविदां ब्रह्मा स्वयम्भूर्विश्वतोमुखः ।
 मायाविनामहन्देवः पुराणो हरिरव्ययः ॥
 योगिनामस्म्यहं शम्भुः स्त्रीषान्देवी गिरीन्द्रजा ।
 आदित्यानामहं विष्णुर्वसूनामस्मि पावकः ॥
 रुद्राणां शङ्करश्चाहं गरुडः पततामहम् ।
 ऐरावतो गजेन्द्राणां रामः शस्त्रभृतामहम् ॥

* निश्चयं परमिति B.

ऋषीणाञ्च वसिष्ठीऽहं देशानाञ्च शतक्रतुः ।
 शिल्पिनां विश्वकर्माहं प्रज्ञादः सुरविद्विषाम्* ॥
 मुनीनामप्यहं व्यासो मथानाञ्च विनायकः ।
 वीराणां वीरभद्रोऽहं सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥
 पर्वतानामहं मेरुर्नक्षत्राणाञ्च चन्द्रमाः ।
 वज्रमहरणाञ्च व्रतानां सत्वमस्त्रहम् ॥
 अनन्तो भीमिनान्देवः सेनानीनाञ्च पावकिः ।
 आश्रमाणां गृहस्थोऽहमीश्वराणां महेश्वरः ॥
 महाकल्पञ्च कल्पानां युगानाङ्गतमस्त्रहम्† ।
 कुवेरः सर्वयक्षाणां दक्षानाञ्चैव वीरधः‡ ॥
 प्रजापतीनान्दक्षोऽहं निरर्हतिः सर्वरक्षसाम् ।
 वायुर्वलवतामस्मि ह्यीपानां पुष्करोऽस्त्रहम् ॥
 सृगेन्द्राणाञ्च सिंहोऽहं यन्त्राणां धनुरेव च ।
 वेदानां सामवेदोऽहं यजुषां शतरुद्रियम् ॥
 सावित्री सर्वजप्यानां गुह्यानां प्रणवोऽस्त्रहम् ।
 सूक्तानां पौरुषं सूक्तं ज्येष्ठसाम च सामसु ॥
 सर्ववेदार्थविदुषां मनुः स्वायम्भुवोऽस्त्रहम् ।
 ब्रह्मावर्त्तसु देशानां क्षेत्राणामविमुक्तकम् ॥

* प्रज्ञादोऽस्त्रमरविषामिति B.

† B पुस्तके एतत्पादद्वयसुपरिस्वरीकान् प्रागेव दृश्यते ।

‡ मथेभानाञ्च वीरधः इति B.

विद्यानामात्मविद्याहं ज्ञानानामैश्वरं परम्* ।
 भूतानामक्षयहं व्योम तत्त्वानां सत्सुरेव च ॥
 पाशानामक्षयहं माया कासः कस्यवतामहम् ।
 गतीनां मुक्तिरेवाहं परेषां परमेश्वरः ॥
 यथायद्यपि लोभेऽस्मिन् सत्त्वं तेजोवसाधिकम् ।
 तत्सत्त्वं प्रतिजानीध्वं मम तेजोविसृजितम्† ॥
 आत्मानः पश्यवः प्रोक्ताः सर्वे संसारवर्तिनः ।
 तेषां पतिरहमेवः स्मृतः पश्यपतिर्बुधैः ॥
 मायापाशेन बध्नामि पश्यनेतान् स्वकीयया ।
 मामेव मोचकं प्राहुः पशूनां वेदवादिनः ॥
 मायापाशेन बध्नानां मोचकोऽन्यो न विद्यते ।
 माद्यते परमात्मानं भूताधिपतिमव्ययम् ॥
 चतुर्विंशतितत्त्वानि माया कर्म गुणा इति ।
 एते पाशाः पश्यपतेः क्षेत्राच्च पश्यबन्धनाः ॥
 मनो बुधिरहङ्कारः खानिस्त्वान्निवसानि भूः ।
 एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराश्च तद्यापरे ॥
 श्रोत्रत्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणश्चैव तु पञ्चमम् ।
 पाशूपखं कर्तु पादौ वाक् चैव दशमी मता ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धस्तथैव च ।

* ईश्वरः परमिति A.

† विजुष्यमिति B.

त्रयोविंशतिरेतानि तत्त्वानि प्राकृतीनि च ॥
 चतुर्विंशकमव्यक्तं प्रधानं गुणलक्षणम् ।
 अनादिमध्यनिधनं कारणं जगतः परम् ॥
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणत्रयमुदाहृतम् ।
 साम्यावस्थितिमेतेषामव्यक्तां प्रकृतिं विदुः ॥
 सत्त्वं ज्ञानं तमो ज्ञानं राजसं समुदाहृतम्* ।
 गुणानां बुद्धिवैषम्याद्देषम्यं कवयो विदुः ॥
 धर्माधर्माविति प्रोक्तौ पाशौ द्वौ कर्ण्य†संज्ञितौ ।
 मथ्यर्पितानि कर्ण्याश्च न बन्धाय विमुक्तये ॥
 अविद्यामन्त्रितां रागं द्वेषश्चाभिनवेशनम् ।
 क्लेशाख्यांस्तान् स्वयं प्राहः पाशानात्मनिबन्धनात् ॥
 एतेषामिव पाशानां माया कारणमुच्यते ।
 मूलप्रकृतिरव्यक्ता सा शक्तिर्मयि तिष्ठति ॥
 स एव मूलप्रकृतिः प्रधानं पुरुषोऽपि च ।
 विकारा महदादीनि देवदेवः सनातनः ॥
 स एव बन्धः स च बन्धकर्ता
 स एव पाशः पशुभ्यः‡ एव ।

* रजोनित्रमुदाहृतमिति B.

† बन्धेति B.

‡ पाशाः पशवः स इति B.

स वेद सर्वत्र च तस्य वेत्ता
तमापुराणं* पुरुषं पुराणम् ॥

इति श्रीसूर्यपुराणे ईश्वरगीतासु सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अन्यद्ब्रह्मतमं ज्ञानं वक्षे ब्राह्मणपुङ्गवाः ।
येनासौ तरते जन्तुर्घोरं* संसारसागरम् ॥
अक्षं† ब्रह्मा तमः शान्तः शाश्वतो निर्बन्धोऽव्ययः ।
एकाकी भगवानुक्तः खेवलः परमेश्वरः ॥
मम योनिर्महद्ब्रह्म तत्र गर्भं दधाम्यहम् ।
मूलमायाभिधानत्नां‡ ततो जातमिदं जगत् ॥
प्रधानं पुरुषो ह्यात्मा महद्भूतादि§ रेव च ।
तन्वाचाचि मनो॥ भूतानीन्द्रियाचि च जग्नरे ॥

* तमापुराणमिति B.

† घोरमिति B.

‡ अक्षमिति B. अक्षं ब्रह्मण्यः इति F.

§ तु इति B.

§ महान् सूतादिरिति B.

॥ महमिति B.

ततोऽहमभवेदममर्कःकोटिसमप्रमम् ।
 तस्मिन्ने महाब्रह्मा मच्छब्दा चोपवृंहितः ॥
 ये चान्ये बह्वो जीवास्तन्मयाः* सर्व एव ते ।
 न मां पश्यन्ति पितरं मायया मम मोहिताः †
 यासु‡ योनिषु ताः सर्वाः§ सम्भवन्तीह न मूर्त्तयः ।
 तां मातरं परां योनिं॥ मामिव पितरं विदुः ॥
 यो मामिव** विजानाति योनिमं पितरं प्रभुम्†† ।
 स धीरः‡‡ सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ॥
 ईशानः सर्वविद्यानां भूतानां परमेश्वरः ।
 ओद्धारमूर्त्तिर्भगवानहं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥
 समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
 विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥
 समं पश्यन् हि सर्वत्र समबन्धितमीश्वरम् ।

* ह्येति B.

† मन्मया इति B.

‡ याचेति B.

§ सर्वासु इति B.

¶ सम्भवन्ति इति B.

॥ तासां माया परा योनिरिति B.

** मायानेवमिति B.

†† विदुमिति B.

‡‡ धीर इति B.

न हिमस्यात्मनात्मानं ततो वाति पराङ्गतिम्* ॥

विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गञ्च महेश्वरम् ।

प्रधानविनियोगज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

सर्वज्ञता वृत्तिरनादिबोधः

सञ्चरन्तां नित्यमसुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिञ्च विभोर्विदित्वा

षडाङ्गरङ्गानि महेश्वरस्य ॥

तन्मात्राणि मन आत्मा च तानि

सूक्ष्माश्चाहुः सप्त तस्वात्मकानि ।

या सा हेतुः प्रकृतिः सा प्रधानं‡

बन्धः प्रोक्तो विनयेनापि‡ तेन ॥

या सा शक्तिः प्रकृतौ क्षीनरूपा

वेदेषूक्ता कारणं ब्रह्मयोगिनिः ।

तस्या एकः परमेष्ठी पुरस्ता-

त्माहेश्वरः पुरुषः सत्त्वरूपः ॥

ब्रह्मा योगी परमात्मा महीयान्

व्योमव्यापी वेदवेद्यः पुराचः ।

* परं पदमिति B.

† सततता इति B and F.

‡ साधनमिति B.

§ विनियोगीति इति B.

एको ब्रह्मी सत्यमन्वन्तमेव
 योजं विश्वं देवः एकः स एव ॥
 तमेवैकं प्रादुरग्नोऽप्यनेकं
 त्वामिवात्मां केचिद्दन्वं तमाहुः ।
 अक्षीरक्षीमांश्चतु महीया-
 अहादेवः प्रोच्यते विश्वरूपः ‡ ॥
 एवं हि यो वेद गुह्याग्रयं परं §
 प्रभुं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
 हिरण्यं बुद्धिमतां पराङ्मतिं
 स बुद्धिमान् ॥ बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥

इति श्रीबृहदारण्यकसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ।

— ० —

- * वेद इति A, E and H.
 † त्वेवात्मानमिति B.
 ‡ वेदविद्विदिति B.
 § प्रभुमिति B.
 ¶ परमिति B.
 ॥ अनुद्धिमानिति E and H.

नवमीऽध्यायः ।

ऋषयं जनुः ।

निष्कलोनिर्भस्त्रो निष्को निष्किबः परमेस्वरः ।

ततो बद्ध महादेव विश्वरूपः कथं भवान् ॥

। ईश्वर उवाच ।

नाहं विश्वो न विश्वश्च मावृते विद्यते द्विजाः ।

माया निमित्तमाभास्ति सा चात्मनि मया चिता ॥

अनादिनिधना शक्तिर्माया व्यक्तिसमाश्रया ॥

तन्निमित्तः प्रपञ्चोऽयमव्यक्ताव्यायते खलुः ॥

अव्यक्तं कारणं प्राङ्पुरानन्दं ज्योतिरक्षरम् ॥

अहमेव परं ब्रह्म मत्तोऽन्यत्तु विद्यते ।

तस्मान्मे विश्वरूपत्वं निश्चितं ब्रह्मवादिभिः ॥

एकत्वे च पृथक्त्वे च प्रोक्तमेतन्निदर्शनम् ।

अहं तत्परमं ब्रह्म परमात्मा सनातनः ।

अकारणं द्विजाः प्रोक्ता न दीषोऽह्मात्मनस्तथा ।

* देव इति A.

† व्यक्तसमाश्रिता इति B. व्यक्तसमाश्रया इति F.

‡ अव्यक्तादभवत् खलु इति B.

§ मत्तोऽन्यत् इति B.

¶ एकत्वेन पृथक्त्वेन इति B.

अनन्ताः* शक्तयोऽव्यक्ता मायया संखिता भ्रुवाः ।
 तस्मिन्दिविखितं नित्यमव्यक्तं भाति केवलम् ॥
 अभिन्नं वक्षते भिन्नं ब्रह्माव्यक्तं सनातनम्† ।
 एकया मायया युक्तमनादिनिधनं भ्रुवम् ॥
 पुंसोऽन्याभूद्यथा भूतिरन्यथा न तिरोहितम्‡ ।
 अनादिमध्यन्तिष्ठन्तं चेष्टते विद्यया किल ॥
 तदेतत्परमव्यक्तं प्रभामण्डलमण्डितम् ।
 तदक्षरं परं ज्योतिस्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 तत्र सर्वमिदं प्रोतमोतं चैवाखिलं जगत् ।
 तदेवेदं§ जगत्कृच्छं तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥
 यतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति न कुतश्चन ॥
 वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
 मादित्यसर्वं पुरुषं पुरस्तात्॥ ।

* सुखभाः इति B.

† अभिन्नसु खभावतः इति B and F.

‡ तत्तिरोहितमिति E and H.

§ तदेव च इति B.

¶ न विभेति कदाचनेति B.

॥ तत्रसः परस्तादिति B and F.

तं विज्ञाय परिसुचेत विद्या-
 न्निख्यानन्दी भवति ब्रह्मभूतः* †
 अस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चि-
 द्यज्ज्योतिषां ज्योतिरेकं द्विविद्यम् ‡ ।
 तदेवात्मानं मन्यमानोऽथ विद्या-
 नात्मानन्दी भवति ब्रह्मभूतः †
 तदप्यहं § कखिलं गुरुदेहं
 ब्रह्मानन्दमद्यतं विश्वधामा † ।
 वदन्नेवं ब्राह्मणा ब्रह्मनिष्ठा-
 यथा गत्वा न निवर्त्तेत भूयः †
 हिरण्ये परमाकाशतस्त्रे
 यद्दे द्विषा विप्रतिभातीव तेजः ।
 तद्विज्ञाने॥ परिपश्यन्ति धीरा-
 विभ्राजमानं विमलं व्योमधाम †

-
- * ब्रह्मभूतः इति B.
 † द्विविद्यमिति B.
 ‡ तदप्यहमिति B.
 § विश्वधाम इति B.
 ¶ वदन्निषीति B.
 † तद्विज्ञानेन इति B.

ततः* परम्यरिपश्यन्ति धीरा-
 भ्रात्मन्यात्मानमनुभूय साक्षात्† ।
 स्वयं प्रभुः परमेष्ठी महीयानं
 ब्रह्मानन्दी भगवानीश‡ एषः ॥
 एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः
 सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
 तमेवैकं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
 स्तेषां शान्तिः शान्तिः नेतरेषाम् ॥
 सर्वायनशिरोघ्रीवः सर्वभूतगुहाश्रयः ।
 सर्वव्यापी स भगवान्त्समादन्यत्र विद्यते ॥
 इत्येतदीश्वरज्ञानमुक्तं वो मुनिपुङ्गवाः ।
 गोपनीयं विशेषेण योगिनामपि दुर्लभम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे ईश्वरगीतासु नवमोऽध्यायः ।

* यतः इति B.

† अनुभूय इति B.

‡ भवानीश इति B.

दशमोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अलिङ्गमेकमव्यक्तलिङ्गं ब्रह्मेति निश्चितम् ।
 स्वयच्छरोतिः परन्तत्त्वं पूर्वं* व्योम्नि व्यवस्थितम् ॥
 अव्यक्तं कारणं यत्तद्द्वन्द्वं परमं पदम् ।
 निर्गुणं सिद्धिर्विज्ञानं तद्दे पश्यन्ति सूरयः ॥
 तन्नष्टस्वान्तसङ्ख्याः† त्रित्त्वं तन्नावभाषिताः ।
 पश्यन्ति तत्परं ब्रह्म यत्तन्निङ्गमिति श्रुतिः ॥
 अन्यथा न हि मां द्रष्टुं शक्यं वै मुनिपुङ्गवाः ।
 न हि तद्विद्यते ज्ञानं येन तदुच्चायते‡ परम् ॥
 एतत्तत्परमं ज्ञानं शून्यं केवलं कावयो विदुः ।
 अज्ञानतिमिरं॥ ज्ञानं यस्मान्मायामयं जगत् ॥
 यत्तदज्ञानं निर्धनं शून्यं** निर्विकल्पविरचनम्†† ।

* परं इति B and F.

† द्रष्टुं इति B.

‡ तन्निष्ठाः ज्ञानसङ्ख्या इति B, F and H.

§ यत्तत्तत्त्वावयते इति B.

¶ ज्ञानमिति B.

॥ अज्ञानमितरं ज्ञानमिति F. इतरदिति चाष्ट ।

** शून्यमिति B.

†† यदव्ययमिति B.

ममात्मासौ तदैवैन*मिति प्राहुर्विपश्चितः ॥
 येऽप्यनेकं प्रपश्यन्ति तत्परं परमं पदम् ।
 आश्रिताः परमाश्रितं बुद्धैकं† तत्त्वमव्ययम् ॥
 ये पुनः परमन्तत्त्वमेकं वानेकमीश्वरम् ।
 भक्ताः‡ मां सम्प्रपश्यन्ति विज्ञेयास्ते तदात्मकाः ॥
 साक्षाद्देवं§ प्रपश्यन्ति स्वात्मानं परमीश्वरम् ।
 नित्यानन्दं निर्विकल्पं सत्त्वरूपमिति स्थितिः ॥
 भजन्ते परमानन्दं सर्व्वं जगदात्मकम्¶ ।
 स्वात्मन्धवस्थिताः शान्ताः परे व्यक्तापरस्व॥ तु ॥
 एषा विमुक्तिः परमा मम सायुज्यमुत्तमम् ।
 निर्वाणं ब्रह्मणा चैक्यं कैवल्यं कवयो विदुः ॥
 तस्मादनादिमध्यान्तं वस्त्रेकं परमं शिवम्** ।
 स ईश्वरो महादेवस्तं विज्ञाय प्रमुच्यते ॥
 न तत्र सूर्यः प्रतिभातीह चन्द्रो
 नक्षत्राणां गणोऽपि नोत विद्युत् ।

* तदैवेदमिति B. एतदिति साधु ।

† बुद्धैकमिति B.

‡ भक्ता इति B.

§ साक्षाद्देव इति B.

¶ यत्तदात्मकमिति B. यत्तदात्मकमिति G and H.

॥ परव्यक्ते परस्व तु इति F.

** परमः शिवः इति B.

†† न नक्षत्राणि तपनः इति B. नक्षत्रतारातपनश्च विद्युदिति F.

तद्भासितं ज्ञखिलभाति विश्व-
 मतीव* भासममस्तद्विभाति ॥
 विश्वोदितनिष्कलं† निर्विकल्पं
 शुभं वृहत्परमं‡ यद्विभाति ।
 अचान्तरे ब्रह्मविदोऽथ नित्यं
 पश्यन्ति तत्त्वमचलं यत् ईशः ॥
 नित्यानन्दमद्यतं सत्त्वरूपं
 शुभं वदन्ति पुरुषं सर्वविदाः ।
 प्राणानिति§ प्रणवेनेशितारं
 ध्यायन्ति वेदैरिति निश्चितार्थाः॥ ॥
 न भूमिरापो न मनो न वज्रिः
 प्राणोऽग्निसौ गगनं नीत बुद्धिः ।
 न चेतनोऽन्यत्परमाकाशमध्ये
 विभाति देवः शिव एव केशवः ॥
 इत्येतदुक्तं परमं रघुस्यं
 ज्ञानचेदं॥ सर्ववेदेषु गीतम्*** ।

* तन्निवेति B.

† निष्कलितं सामदमिति B.

‡ शुभं विश्वसं परममिति B. शुभं वृहत्परममिति F.

§ समीमिति इति B.

॥ वेदार्थविपश्चितार्थाः इति B. वेदार्थविनिश्चितार्थमिति F.

॥ ज्ञानाद्यतमिति B.

** गृहमिति B.

जानाति योगी विजनेऽथ देशिः
युञ्जीत योगं प्रयतो ह्यवस्रम् ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे ईश्वरगीतासु दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि योगं परमदुर्लभम् ।
येनात्मानं प्रपश्यन्ति भागुमन्तमिवेश्वरम् ॥
योगाग्निर्दहतेः क्षिप्रमशेषं पापपञ्चरम् ॥
प्रसन्नं जायते ज्ञानं साक्षात्निर्वाणसिद्धिदम् ॥
योगाग्निश्चायते ज्ञानंः ज्ञानाद्योगः प्रवर्त्तते ।
योगज्ञानाभियुक्तस्य प्रसीदति महेश्वरः ॥

* यदेवमिति A and H.

* दहतीति B.

† सञ्चयमिति B.

‡ ज्ञानमित्यन्तं पादद्वयं A, E, H पुस्तकेषु नास्ति ।

एककालं द्विकालं वा त्रिकालं नित्यमेव च* ।
 ये युञ्जन्ति महावीगं ते विज्ञेया महेश्वराः ॥
 योगसु द्विविधो† त्रैयो ह्यभावः प्रथमो मतः ।
 अपरसु महा‡योमः सर्वयोगोत्तमोत्तमः ॥
 शून्यं सर्वनिराभासं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते ।
 अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥
 यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निरञ्जनम् ।
 मयैकं स मया योगो‡ भाषितः परमः स्वयम्पा ॥
 ये चान्ये योगिनां योगाः श्रूयन्ते ग्रन्थविस्तरे ।
 सर्वे ते ब्रह्मयोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 यत्र साक्षात्पश्यन्ति विमुक्ता विश्वमीश्वरम् ।
 सर्वेषामेव योगानां स योगः परमो मतः ॥
 सहस्रशोऽथ बहुशो॥ ये चेश्वरवद्विष्कृताः ।
 न ते पश्यन्ति मामेकं योगिनो यतमानसाः ॥ १०
 प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोपधारणा** ।

* वा इति B.

† प्रथमः इति A, E and H.

‡ अशुभा शुभता इति A, E and H.

§ महावीगः इति B.

¶ परमेश्वरः इति B.

॥ अतः इति B.

** प्रत्याहारोऽथ धारणा इति B and G.

समाधिश्च मुनिश्रेष्ठा यमश्च नियमासने ॥
 मय्येकचित्तता योगः प्रत्यन्तरः*नियोगतः ।
 तस्माधनानि चान्यानि युष्माकं कथितानि तु ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यापरिग्रही ।
 यमाः सङ्केपतः प्रोक्ताश्चित्तशुद्धिप्रदा नृषाम् ॥
 कर्माणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ।
 अक्लेशजननं प्रोक्ता त्वहिंसा परमर्षिभिः ॥
 अहिंसायाः परो धर्मो नास्त्यहिंसापरं सुखम् ।
 विधिना या भवेहिंसा त्वहिंसेव प्रकीर्त्तिता† ॥
 सत्येन सर्व्वमाप्नोति सत्ये सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।
 यद्यार्थकथनाचारः सत्यम्भोक्तं हिजातिभिः ॥
 परद्रव्यापहरणं चौर्यादयः‡ बलेन वा ।
 स्तेयं तस्यानाचरणादस्तेयं धर्मसाधनम् ॥
 कर्माणा मनसा वाचा सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा ।
 सर्व्वत्र मैद्युनत्यागं ब्रह्मचर्य्यम्प्रचक्षते ॥
 द्रव्याणामप्यनादानमापद्यपि तथेष्टया ।
 अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन पालयेत् ॥
 तपः स्वाध्यायसन्तोषी शौचमीश्वरपूजनम् ।

* इत्तान्तर इति B and F.

† सा त्वहिंसेव कीर्त्तिता इति B.

‡ चौर्यादाय इति B.

समासान्नियमाः प्रोक्ता योगसिद्धिप्रदायिनः ॥ *
 उपवासपराकादित्थञ्चान्द्राववादिभिः ।
 शरीरश्रीवचन्याहुस्तापसास्तप उत्तमम् ॥
 वेदान्तग्रतस्त्रीयः प्रथवादिजपञ्चुधाः ।
 सत्त्वसिद्धिकरं पुसां स्वाध्यायं परिचक्षते ॥
 स्वाध्यायस्य चर्यो मेदा वाचिकोपांशुमानसाः ।
 उत्तरोत्तरवै शिष्यं प्राहुर्वेदार्थवेदिनः ॥
 यः शब्दबोधजननः परेषां श्रुततां स्फुटम् ।
 स्वाध्यायो वाचिकः प्रोक्त उपांशोरथ सञ्चरम् ॥
 श्रोत्रयोः शब्दमात्रेण परस्वाशब्दबोधकम् ।
 उपांशुरथ निर्दिष्टः साध्वसी वाचिकाज्जपात् ॥
 यत्पदाक्षरसङ्ख्या परिशब्दनवर्जितम् ‡ ।
 चिन्तनं सर्वशब्दानां मानसं तज्जपं विदुः ॥
 यदृच्छासाभतो वित्तं § अलं पुंसो भवेदिति ।
 प्राशस्वसृषयः प्राहुः सन्तोषं सुखलक्षरम् ॥
 वाङ्ममाभ्यन्तरं शौचं द्विधा प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ।
 सृज्जलाभ्यां स्मृतं वाङ्मं मनःशुद्धिरवांतरम् ॥

* A celebrated hymn and prayer of the यजुर्वेद occurring in the वाङ्म-
 श्रुतेयो संदिता.

† सङ्ख्यवाचिको जपः इति B.

‡ परिशब्दविवर्जितमिति B.

§ विलमिति B, E and H.

स्तुतिस्मरणपूजाभिर्वासनःकायकर्म्मभिः ।
 सुनिश्चला शिवे भक्तिरेतदीयस्वः पूजनम् ॥
 यमाश्च नियमाः प्रोक्ताः प्राणायामस्त्रिविधत ।
 प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ।†
 उत्तमाधममध्यत्वात्त्रिधायं प्रतिपादितः ॥ ३०
 यः‡ एव द्विविधः प्रोक्तः सगर्भोऽगर्भ एव च ॥
 मात्राद्वादशको मन्दश्चतुर्विंशतिमात्रकः ।
 मध्यमः प्राणसंरोधः षट्त्रिंशन्मात्रिकोऽन्तकः‡ ॥
 यः स्नेदकम्पनीष्ठासगजनकत्वं यथाक्रमम् ।
 संयोगश्च मनुष्याणामानन्दाद्योत्तमोत्तमः॥ ॥
 सुनपाख्यं हि‡‡ तं योगं सगर्भविजय††स्युधाः ।
 एतद्दे योगिनां प्राहुः‡‡ प्राणायामस्य लक्षणम् ॥
 सव्याहृतिं सप्रणवां गावर्षीं शिरसा सह ।

* ईशरति B.

† एतत्वादर्थं A पुस्तके नास्ति ।

‡ स इति B, E and H.

§ मात्रिकोत्तम इति B, E and H.

¶ प्रस्नेदकम्पनीत्वान इति B. यः स्नेदकम्पनीत्वान इति G.

॥ मन्दमध्यमसुष्णानामानन्दाद्योत्तमोत्तमः इति B.

** सगर्भमाहुरिति B.

†† सगर्भविजयमिति B.

‡‡ एतद्दे योगिनामुक्तमिति B.

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामोऽथ नामतः* ॥
 रेशकः पूरकश्चैव प्राणायामोऽस्य† कुम्भकः ।
 प्रोच्यते सर्वशास्त्रेषु योगिभिर्व्यतमानसैः ॥
 रेशको वाङ्मनिष्वासः‡ पूरकस्तत्रिरोधनः§ ।
 साम्येन संस्थितिर्या सा कुम्भकः परिगीयते ॥
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
 नियतः प्रोच्यते सङ्गिः प्रत्याहारस्तु सत्तमाः ॥
 हृत्पुष्करिके नाभ्यां वा मूर्द्ध्नि पर्वसु मस्तके ।
 एवमादिषु देशेषु धारणा चित्तबन्धनम् ॥
 देशवस्थितिमालम्ब्य जङ्घां वा हृत्तिसन्ततिः ।
 प्रत्यन्तरैरसृष्टा या॥ तद्वगानं सूरयो विदुः ॥ ५
 एकाकारः समाधिः स्याद्देशालम्बनवर्जितः ।
 प्रत्ययो ह्यर्थमात्रेण योगशासनः**सुप्तमम् ॥
 धारणा हादशायामा ध्यानं हादश धारणाः ।
 ध्यानं हादशकं यावत्समाधिरभिधीयते ।

* प्राणायामः स उच्यते इति B.

† प्राणायामस्तु इति B.

‡ रेशकोऽत्रजनिवासादिति B.

§ निरोधतः इति B.

॥ कुक्षेरिति B, G, E and H.

॥ हृत्पुष्करिकेनासृष्टा इति B. हृत्पुष्करिकेनासृष्टा इति G.

** साधनेति B.

भासनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्धासनमन्तथा ।
 साधनानाञ्च सर्वेषामेतन्नाधनमुत्तमम् ॥
 जर्ध्वोरुपरि विप्रेन्द्राः कृत्वा पादतले उभे ।
 समासीनात्मनः पद्ममेतदासनमुत्तमम् ॥
 उभे कृत्वा पादतले जानूर्वीरन्तरेषु हि ।
 समासीनात्मनः प्रोक्तमासनं स्वस्तिकं परम् ॥ १०
 एकं पादमथैकस्त्रिन्विष्टभ्योरसि सत्तमाः ।
 भासीनार्धासनमिदं योगसाधनमुत्तमम् ॥#
 अदेशकाले योगस्य दर्शनं हि न विद्यते ।
 अन्धभ्यासे जले वापि शुष्कपर्षचये तथा ॥
 जन्तुव्याप्ते श्लशाने च जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ।
 सशब्दे सञ्चये† वापि चैत्यवस्तीकसञ्चये ॥
 अशुभे दुर्जनाक्रान्ते मशकादिसमन्विते ।
 नाचरेद्देहबाधे वा दौर्मनस्यादिसम्भवे ॥
 सुगुप्ते सुशुभे देशे गुहायां पर्वतस्य च ।‡
 नद्यास्तीरे पुष्पदेशे देवतायतने तथा ॥
 गृहे वा सुशुभे देशे§ निर्व्वर्जने जन्तुवर्जिते ।

* अयं श्लोकः B पुस्तके नास्ति ।

† समये इति B.

‡ एतदन्तं पादचतुष्टयं A पुस्तके नास्ति ।

§ रम्ये इति B.

युञ्जीत योगं* सततमात्मानं तत्परायणः† ॥
 नमस्तुत्याद्य बोधीन्द्राब्धिषांश्चैव विनायकम् ।
 गुरुश्चैव च‡ मां योगी युञ्जीत सुसमाहितः ॥
 आसनं स्वस्तिकं बद्धा पद्ममूर्धमथापि वा ।
 नासिकाये समां दृष्टिमीषदुष्पीलितेष्वणः ॥
 कृत्वाथ निर्भयः शान्तस्वक्ता मायामयं जगत् ।
 स्वात्मन्यवस्थितन्देवं चिन्तयेत्परमेश्वरम् ॥
 शिखाये द्वादशाङ्गुल्ये कल्पयित्वाथ पङ्कजम् ।
 धर्मकन्दसमुद्भूतं श्रौतनालं सुशोभनम् ॥
 ऐश्वर्याष्टदलं श्वेतं परं वैराग्यकर्षिकम् ।
 चिन्तयेत्परमं कोशं कर्षिकायां हिरण्मयम् ॥
 सर्वशक्तिमयं साक्षाद्यं प्राङ्मुदिवमव्ययम् ।
 श्रीङ्गारवाच्यमव्यक्तं रश्मिज्वाला‡समाकुलम् ।
 चिन्तयेत्तत्र विमलं परं ज्योतिर्यदक्षरम् ॥
 तस्मिन्ज्योतिषि विन्यस्य स्वानन्दं मम भेदतः॥
 ध्यायीत कोशं॥मध्यस्थमीशं परमकारणम् ॥

* योगीति B.

† मत्परायणः इति B.

‡ गुरुश्चैवाथ इति B and H.

§ जालेति B.

॥ स्वात्मानं तदभेदतः इति B. स्वात्मानन्दमभेदतः इति G and H.

॥ ध्यायीताकाशेति B and H. ध्यायीत—अथ आत्मनेपदिल्लभार्थम् ।

तदात्मा सर्व्वगो भूत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ।
 एतद्ब्रह्मतमं ज्ञानं ध्यानान्तरमधीच्यते ॥
 चिन्तयित्वा तु पूर्व्वोक्तं हृदये पद्मसुप्तमम् ।
 आत्मानमथ कान्तारं* तन्मानससमत्विषम् ॥
 मध्ये वक्त्रिशिखाकारं पुरुषं पञ्चविंशकम् ।
 चिन्तयेत्परमात्मानं तन्मध्ये गगनं परम् ॥
 श्रीहृत्कारबोधितं तत्त्वं श्राव्यतं त्रिवसुच्यते† ।
 अथ्यक्तं‡ प्रकृतौ लीनं परं ज्योतिरनुत्तमम् ॥
 तदन्तः परमं तत्त्वमात्माधारं निरञ्जनम् ।
 ध्यायीत तन्मयो§ नित्यमेकारूपं महेश्वरम् ॥
 विशोध्य सर्व्वतत्त्वानि प्रणवेनाथवा पुनः ।
 संस्थाप्यमपि¶ आत्मानं निर्मले परमे पदे ॥
 पावयित्वात्मनो॥ देहं तेनैव ज्ञानवारिणा ।
 मदात्मा मन्मना** भस्म गृहीत्वा त्वाग्निहोत्रिकम्†† ॥

* कर्त्तारमिति B and F.

† त्रिवसुच्यतेमिति B, F and H.

‡ अन्तमिति B.

§ तन्मना इति B.

¶ संस्थाप्य मपि इति B and H.

॥ श्रावयित्वात्मना इति B and H.

** मन्मयः इति B.

†† त्रिविहोत्रमिति B.

तेनोद्धृतसर्वाङ्गमन्निरादित्त्वमन्वतः ।
 चिन्तयेत्स्वात्मनीयानं परं ज्योतिःस्वरूपिणम् ॥
 एष पाशुपतो योगः पशुपाशविमुक्तये ।
 सर्ववेदान्तमार्गोऽयममत्याश्रममितिः † श्रुतिः ॥
 एतत्परतरं गुह्यं मन्वायुज्यप्रदायकम् ‡ ।
 द्विजातीनान्तु कथितं भक्तानां ब्रह्मचारिणाम् ॥
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च क्षमा शौचन्तपो दमः ।
 सन्तोषः सत्वमास्तिक्यं व्रताङ्गानि विशेषतः ॥
 एकेनाप्यथ हीनेन व्रतमस्य नण लुप्यते ।
 तस्मादात्मगुणोपेतो मद्गतं॥ वीढुमर्हति ॥
 वीतरागभयक्रोधा मन्मथा मासुपान्त्रिताः ।
 बहवोऽनेन योगेन पूता मद्भावयोगतः*** ॥
 ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
 ज्ञानयोगेन मां तस्माद्यजेत परमेश्वरम् ॥
 अथवा भक्तियोगेन वैराग्येण परेण तु ।

* मन्त्रिरित्यादि इति B.

† सारीऽयमिति B and H.

‡ यन्त्याश्रम इति B.

§ मन्वायुज्योपपादकमिति B.

¶ तु इति B and F.

॥ तद्गतमिति B.

*** मद्भावभावनाः इति B.

चेतसा बोधयुक्तेन पूजयेन्मां सदा शुचिः ॥
 सर्वकर्माणि संन्यस्य भिक्षाशी निष्परिग्रहः ।
 प्राप्नोति मम सायुज्यं गुह्यमेतन्मयोदितम् ॥
 अद्देष्टा सर्वभूतानां मैत्रीकरण एव च ।
 निर्भ्रमो निरहङ्कारो यो मङ्गलः स मे प्रियः ॥
 सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मङ्गलः स मे प्रियः ॥
 यस्माच्चोद्दिजते लोको लोकाच्चोद्दिजते च यः ।
 हर्षामर्षभयोद्देगैर्मुक्तो यः सहि मे प्रियः ॥
 अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥
 तुल्यनिन्दास्तुतिमौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
 अनिकेतः स्थिरमतिर्मङ्गलो मासुपैष्यति ॥
 सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मत्परायणः ।
 मत्प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं परमं पदम् ॥
 चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।
 निराशी निर्भ्रमो भूत्वा मामेकं शरणं व्रजेत् ॥
 त्यक्त्वा कर्माफलासङ्गं नित्यदमो निराश्रयः ।
 कर्माण्यपि प्रहृस्तोऽपि कर्माणां तेन बुध्यते† ॥

* यथादिवादि वाङ्मनोवचयं A, E, H पुस्तकेषु नास्ति ।

† नैव तेन निबध्यते इति B and F.

निराशी यतचित्तात्मा* त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
 शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति तत्पदम्† ॥
 यदृच्छासाभटसस्य‡ इन्द्रातीतस्य§ चैव हि ।
 कुर्वन्ती मत्प्रसादार्थं कर्म संसारनाशनम् ॥
 मन्थना मन्मसकारो मद्याजी मत्परायणः ।
 मामुपास्यति॥ योगीशो ज्ञात्वा मां परमेष्ठिनम् ॥
 मामेवाहुः परं ज्योतिर्बोधयन्तः परस्परम् ।
 कथयन्तश्च मां नित्यं मम सायुष्यमाप्नुयुः ॥
 एवं नित्याभियुक्तानां मायेयं कर्म सात्त्विकम् ।
 नाशयामि तमः क्लेशं ज्ञानदीपेन भास्वता ॥
 महद्बुधो मां सततं पूजयन्तीह ये जनाः ।
 तेषां नित्याभियुक्तानां** योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥
 ये चान्ये भोगकर्तार्यार्था†† यजन्ते ह्यन्यदेवताः ।
 तेषां तदन्तं विज्ञेयं‡‡ देवतानुगतं फलम् ॥

* यतचित्तात्मेति B. जितचित्तात्मेति G.

† क्लिष्टमिति F and H.

‡ तुष्टमेति B.

§ इन्द्रातीतस्य—इत्थं सुखदुःखशीतोष्णादिबन्धं तदतीतस्य इत्यर्थः ।

॥ उपासे इति साधु । मामुपास्यतीति B.

॥ महद्बुधो मां सततमिति B.

** मायेयमित्यादि युक्तानामित्यन्तं A, H पुस्तकयोर्नास्ति ।

†† वेऽन्वे च कामभोगार्थमिति B.

‡‡ तदन्तरं ज्ञेयमिति B.

ये चान्येऽदेवताभक्ताः पूजयन्तीह देवताः ।
 मद्भावनसमायुक्ता मुच्यन्ते तेऽपि मानवाः† ॥
 तस्माद्दिनश्चरा‡ नन्यांस्त्वक्ता देवानशेषतः ।
 मामेव संश्रयेदीशं स याति परमं पदम् ॥
 त्यक्त्वा पुत्रादिषु स्नेहं निःशोको निष्परिग्रहः ।
 यजेन्नामरक्षाभिर्ङ्गं विरक्तः परमेश्वरम् ॥
 येऽर्चयन्ति सदा लिङ्गं त्यक्त्वा भोगानशेषतः§ ।
 एकेन जम्बना तेषां ददामि परमम्यदम् ॥
 परात्मनः सदा¶ लिङ्गं केवलं रजतप्रभम् ॥
 ज्ञानात्मकं सर्व्वगतं योगिनां हृदि संस्थितम्** ॥
 ये चान्ये नियता†† भक्ता भावयित्वा विधानतः ।
 यत्र क्वचन तस्मिन्मर्चयन्ति महेश्वरम् ॥
 जले वा वज्रिमध्ये वा व्योम्नि सूर्य्येऽप्यथान्यतः ।
 रत्नादौ भावयित्विशमर्चयेत्स्मिन्मैश्वरम् ॥

* वाच्येति B.

† भावतः इति B and F.

‡ विश्वेश्वरेति B.

§ मामेवेति पादाष्टकं A, H पुस्तकेषु नास्ति ।

¶ परात्मन्दात्मकमिति B.

‡ सन्निरञ्जनमिति B.

** हृदये स्थितमिति B.

†† नियतमिति B.

सर्वलिङ्गमयं ह्येतत्सर्वं लिङ्गेऽ प्रतिष्ठितम् ।
 तस्मान्निङ्गेऽर्चयेद्दीशं यत्र क्वचन शाश्वतम् ॥
 अग्नी क्रियावतामसु व्योम्नि सूर्ये मनीषिणाम् ।
 काष्ठादिष्वेव मूर्खाणां हृदि लिङ्गन्तु योगिनाम् ॥
 यद्यनुत्पन्नविज्ञानो विरक्तः प्रीतिसंयुतः ।
 यावज्जीवं जपेद्गुह्यः प्रथवं ब्रह्मणो वपुः ॥
 अथवा शतरुद्रीयं जपेदामरणाहिजः ।
 एकाकी जितचित्तात्मा स याति परमम्पदम् ॥
 वसेच्चामरणाहिप्रा वाराणस्यां समाहितः ।
 सोऽपीश्वरप्रसादेन याति तत्परमम्पदम् ॥‡
 तत्रोत्क्रमणकाले हि सर्वेषामेव देहिनाम् ।
 ददाति परमं‡ ज्ञानं येन मुच्येत बन्धनात् ॥
 वर्षात्रमविधिङ्कृतस्त्रुवाणो मत्परायणः ।
 तेनैव जन्मना ज्ञानं लब्ध्वा याति शिवम्पदम् ॥
 येऽपि तत्र वसन्तीह नीचा वैशा पापयोनयः ।
 सर्वे तरन्ति संसारमीश्वरानुग्रहाहिजाः ॥

* सर्वलिङ्गे इति A.

† यतेति B.

‡ एष श्लोकः B पुस्तके नास्ति ।

§ तत्परमिति B.

¶ वेति B.

किन्तु विघ्नाः भविष्यन्ति पापीपहतचेतसाम्* ।
 धर्मान्समाश्रयेत्स्वाम्युक्तये सतततः† द्विजाः ॥
 एतद्रहस्यं वेदानां न देयं यस्य कस्यचित् ।
 धार्मिकायैव दातव्यं भक्ताय ब्रह्मचारिणे ॥
 व्यास उवाच ।

इत्येतदुक्त्वा भगवान् श्राद्धतो योगमुत्तमम्‡ ।
 व्याजहार समासीनं नारायणमनामयम् ॥
 मयैतद्भाषितं ज्ञानं हितार्थं ब्रह्मवादिनाम् ।
 दातव्यं श्रान्तचित्तेभ्यः शिष्येभ्यो भवता शिवम् ॥
 उक्त्वैवमर्थं॥ योगीन्द्रानब्रवीद्भगवानजः ।
 हिताय॥ सर्वभक्तानां द्विजातीनां द्विजोत्तमाः ॥
 भवन्तोऽपि हि मउन्नानं शिष्याणां विधिपूर्वकम् ।
 उपदेक्षन्ति भक्तानां सर्वेषां वचनात्मम ॥
 अयं नारायणो योऽसावीश्वरोः॥ नात्र संशयः ।
 नान्तरं ये प्रपश्यन्ति तेषां देयमिदम्परम् ।

* विघ्ना इति B.

† चेतसः इति B.

‡ निश्चयमिति B.

§ आत्मयोगमनुत्तममिति B.

॥ उक्त्वैवमर्थेति B.

॥ हितार्थमिति B.

** योऽसावीश्वरः इति B and F.

ममैषा परमा मूर्तिर्नारायणसमाह्वया ।
 सर्वभूतात्मभूतस्याः शान्ता चाक्षरसंस्थिता ॥
 येऽन्यथा भां० प्रपश्यन्ति लोके भेददृशो जनाः ।
 न ते मुक्तिं प्रपश्यन्ति जायन्ते च पुनः पुनः ॥
 ये त्वेनं विष्णुमव्यक्तं मास्र देवं महेश्वरम् ।
 एकीभावेन पश्यन्ति न तेषां पुनरुद्भवः ॥
 तस्मादनादिनिधनं विष्णुमात्मानमव्ययम् ।
 मामेव सम्प्रपश्यध्वंः पूजयध्वं तथैव च ॥
 येऽन्यथा सम्प्रपश्यन्तिऽ मस्त्वैवन्देवतान्तरम् ।
 ते यान्ति नरकान् घोराग्नाहन्तेषु व्यवस्थितः ॥
 मूर्ध्नि वा पण्डितं वापि ब्राह्मणं वा मदाश्रयम् ।
 भीक्षयामि क्षपाकं वा नारायणमनिन्दकम् ॥
 तस्मादेष ॥ महायोगी मङ्गलैः पुरुषोत्तमः ।
 अर्चनीयो नमस्कार्यो मत्प्रीतिजननाय वै ॥
 एवमुक्त्वा वासुदेवमासिङ्गय स पिनाकधृक् ।

* सर्वभूतान्भूता सेति B.

† ये लभ्येति B.

‡ सम्प्रपश्यतेति साधु ।

§ मां प्रपश्यन्तीति B.

¶ न नारायणमनिन्दकमिति B.

॥ तस्मादेवेति B.

** ह्येति B.

अन्तर्हितोऽभवत्तेषां सर्वेषामेव पश्यताम् ॥
 नारायणोऽपि भगवांस्तापसं वेप्रमुत्तमम् ।
 जग्राह योयिनः सर्वांस्यन्ता वै परमं वपुः ॥
 ज्ञानं भवद्भिरमलं प्रसादात्परमेष्ठिनः ।
 साक्षाद्देवमद्देशस्य ज्ञानं संसारनाशनम् ॥
 गच्छध्वं विज्वराः सर्वे विज्ञानं परमेष्ठिनः ।
 प्रवर्त्तयध्वं शिष्येभ्यो धार्मिकेभ्यो मुनीश्वराः ॥
 इदं भक्त्या शान्ताय धार्मिकायाहिताम्बये ।
 विज्ञानमैश्वरं देयं ब्राह्मणाय विशेषतः ॥
 एवमुक्त्वा स विश्वात्मा योगिनां योगवित्तमः* ।
 नारायणो महायोगी जगामादर्शनं स्वयम् ॥
 ऋषयस्तेऽपि देवेशः‡ नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
 नारायणश्च भूतादिं स्थानि स्थानानि सेभिरे§ ॥
 सनत्कुमारो भगवान् संवर्त्तीय महामुनिः ।
 दत्तवानैश्वरं ज्ञानं सोऽपि सत्यत्वमाययौष ॥
 सनन्दनोऽपि योगीन्द्रः पुलहाय॥ महर्षये ।

* साक्षादेवेति B.

† योगमुत्तममिति B.

‡ तेऽपि देवाधिदेवेन्निति B.

§ सेभिरे इति B and F.

¶ सत्यव्रताय तु इति B and F.

॥ पुषस्वायेति B.

प्रददौ गीतमायाञ्च* पुलहोऽपि प्रजापतिः ॥
 अङ्गिरा वेदविदुषे भारद्वाजाय दत्तवान् ।
 जैगीषव्याय कपिलस्तथा पञ्चशिखाय च ॥
 पराशरोऽपि सनकात्पिता मे सर्व्वतत्त्वदृक् ।
 लेभे तत्परमं ज्ञानं तस्माद्वाङ्मयीकिराप्तवान् ॥
 ममीवाच पुरा देवः सतीदेहभवाङ्गजः ।
 वामदेवो महायोगी रुद्रः काल†पिनाकष्टक् ॥
 नारायणोऽपि भगवान्देवकीतनयो हरिः ।
 अर्जुनाय स्वयं साक्षाद्दत्तवानिदमुत्तमम् ॥
 यदाहं‡ः सख्यवानुद्राहामदेवादनुत्तमम् ।
 विशेषाङ्गिरिषे भक्तिस्तस्माद्दारभ्य मेऽभवत् ॥
 शरणं गिरिशं रुद्रं प्रपन्नोऽहं विशेषतः ।
 भूतेषु गिरिशं स्थाणुं देवदेवं त्रिशूलिनम् ॥
 भवन्तोऽपि हि तं देवं शशुं गीहृषवाहनम् ।
 प्रपद्यन्तां सपत्नीकाः सपुत्राः शरणं शिवम् ॥
 वर्त्तध्वन्तत्प्रसादेन कर्मयोगेन शङ्करम् ।
 पूजयध्वं महादेवं गोपतिं व्यास§भूषणम् ॥

* गीतमायाञ्च इति B.

† किलेति B, E, F and H.

‡ यदापीति B.

§ भूतीति B.

एवमुक्ते पुनस्ते तु* शीनकाया भृशम् ।
 प्रथेमुः श्राश्रतं स्थाशुं व्यासं सत्ववतीसुतम् ॥
 अशुवन् दृष्टमनसः कृष्णद्वैपायनं प्रभुम्† ।
 साक्षाद्देवं‡ ः हृषीकेशं शिवं लोकमहेश्वरम् ॥
 भवत्प्रसादादक्षला शरस्ये गोवृषध्वजे ।
 इदानीं जायते भक्तियुता देवैरपि दुर्लभा§ ॥
 काशयस्व मुनिश्रेष्ठ कर्मयोगमनुत्तमम् ।
 येनासौ॥ भगवानीशः समाराध्यो सुसुहृभिः ॥
 त्वत्सन्निधावेव सूतः शृणोतु भगवद्वचः ।
 तद्ददस्त्रिलोकानां रक्षयं धर्मसंग्रहम् ॥
 यदुक्तं देवदेवेन विष्णुना कूर्मरूपिणा ।
 पृष्टेन मुनिभिः सर्व्यं शक्रेणासृतमन्यने ॥
 श्रुत्वा सत्ववतीसुतुः कर्मयोगं सनातनम् ॥
 मुनीनां भाषितं कृत्स्नं प्रोवाच सुसमाहितः ॥
 य इमं पठते नित्यं संवादं कृत्तिवाससः ।
 सनत्कुमारप्रमुखैः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

* एवमुक्ते तु मुनयः इति B.

† मुनिमिति B.

‡ साक्षाद्देवमिति B.

§ वल्लभेति B.

॥ येनासावित्यादि वादशपादाः A पुस्तके न सन्ति ।

॥ येनासौ भगवानित्याश्व कर्मयोगं सनातनमित्यर्थं E, H पुस्तकयोर्नास्ति ।

आवयेहा द्विजान् शुभान् ब्रह्मचर्य्यपरायणान् ।
 यो वा विचारयेदर्थं स याति परमाकृतिम् ॥
 यश्चैतच्छृणुयान्नित्यं भक्तियुक्तो दृढव्रतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन पठितव्यो मनीषिभिः ।
 श्रोतव्यश्चानुमन्तव्यो विशेषाद्ब्राह्मणैः सदा ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे षट्साहस्रां संहितायां उत्तरभागे ईश्वरगीतासु
 एकादशोऽध्यायः । ईश्वरगीता समाप्ता ।

द्वादशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

शृणुध्वंसृषयः सर्व्वे वक्ष्यमाणं# सनातनम् ।
 कर्मयोगं ब्राह्मणानामात्यन्तिकफलप्रदम् ॥
 भान्नायसिद्धमखिलं ब्राह्मणानां प्रदर्शितम्* ।

* श्रोतव्यवाचेति B.

* ब्रह्मयोगमिति A, E and H.

† ब्रह्मणा सूदर्शितमिति B.

ऋषीणां शृङ्खलां पूर्व्वं मनुराह प्रजापतिः ॥
 सर्व्वपापहरं पुष्कं ऋषिसङ्घैर्निषेवितम् ।
 समाहितधियो यूयं शृणुध्वङ्गदतो मम ॥
 क्तोपनयनी वेदानधीयीत द्विजोत्तमाः* ।
 गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्ने स्वसूत्रोक्तं विधानतः ॥
 दण्डी च मेखली सूत्री कृष्णाजिनधरो मुनिः ।
 भिक्षाचारी ब्रह्मचारी स्वाश्रमे निवसन् सुखम्† ॥
 कार्पासमुपवीतार्थं निर्घ्नितं ब्रह्मणा पुरा ।
 ब्राह्मणानां त्रिहस्तूत्रं कौशं वा वस्त्रमेव वा ॥
 सदोपवीती चैव स्यात्सदा बहुशिखो द्विजः‡ ।
 अन्यथा यत्कृतं कर्म्म तद्भवत्ययथाकृतम् ॥
 वसेद्विकृतं वासः कार्पासं वा कषायकम् ।
 तदेव परिधानीयं शुक्लमच्छिद्रमुत्तमम् ॥
 उत्तरन्तु समाख्यातं वासः कृष्णाजिनं शुभम् ।
 अभावे दिव्यमजिनं रौरवं वा विधीयते ॥
 उद्युत्य दक्षिणं बाहुं सव्ये बाह्वीण समर्पितम् ।

* द्विजोत्तमः इति B.

† स्वसूत्रोक्तेति B and F.

‡ भिक्षाचारी गुरुद्विनी वीचमाची गुरीर्मुखमिति B and F.

§ द्विजाः इति A.

¶ सव्यबाह्वाविति B.

उपवीतं* भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठसञ्जने† ॥
 सव्यं‡ बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं द्विजाः ।
 प्राचीनावीतमित्युक्तं पैत्रे कर्मणि योजयेत् ॥
 अग्न्यागारे गवां गोष्ठे होमे जप्ये तथैव च ।
 स्वाध्याये भोजने नित्यं ब्राह्मणानाञ्च सविधौ ।
 उपासने गुरुणाञ्च सन्ध्ययोः साधुसङ्गमे ।
 उपवीती भवेन्नित्यं विधिरिष समातनः ॥
 मौञ्जी त्रिवृक्षमा स्रज्या कार्या विप्रस्य मेखला ।
 कुशेन निर्घृता विप्राः‡ यन्त्रिनैकेन वा त्रिभिः ॥
 धारयेद्देवपात्राग्री दण्डौ केयान्तकौ॥ द्विजः॥ ।
 यद्गार्हपत्यञ्च वाथ सौम्यमव्रथमेव च ॥
 सायं प्रातर्द्विजः सन्ध्यामुपासीत समाहितः ।
 कामाक्षीभाङ्गयाम्बोहास्यज्ञानां पतितो भवेत् ॥
 अग्निकार्यं ततः कुर्यात्सायम्प्रातर्यथाविधि** ।

* उपवीतमित्यादि द्वादशपादाः A पुस्तके न सन्ति ।

† विधिरिष समातन इति E and H.

‡ सव्यमित्यारभ्य उपवीती भवेन्नित्यमित्यन्तं E, H पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ मुञ्जाभावे कुशेनाङ्गुरिति B.

¶ केयान्तिकाविति B.

॥ द्विजाः इति A.

** प्रसन्नधीरिति B.

ज्ञात्वा सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पित्रगणांस्तथा ॥
 देवताभ्यर्चनं कुर्यात्पुत्रैः पत्नैश्च चाम्बुनाम् ॥
 अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्म्मतः ॥
 असावहं भो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्वकम् ।
 आयुरारोग्यसाक्षिध्म्†† द्रव्यादिपरिवर्जितम्‡ ॥
 आयुषान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।
 आकारऽश्वास्य नान्नोऽन्ने वाच्यः पूर्वाक्षरभ्रुतः ॥
 न कुर्व्याद्योऽभिवादस्य॥ द्विजः प्रत्यभिवादनम् ।
 नाभिवाच्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥
 विन्यस्तपाणिना॥ कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
 सव्येन सव्यः सृष्टव्यो दक्षिणेन तु** दक्षिणः ॥
 लौकिकं वैदिकञ्चापि†† तथाध्यात्मिकमेव वा
 आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥
 नोदकन्धारयेद्गैस्त्र्यं पुष्पाणि समिधन्तथा‡‡ ।

* पत्नैरघाम्बुनिरिति B.

† सिद्धार्थमिति B. आयुरारोग्यमन्त्रिणमिति F.

‡ तन्नादिपरिवर्जितः इति B.

§ अकार इति B.

॥ वेन वेद्यमभिवादयेति B.

॥ स व्यस्तपाणिनेति B.

** वेति B.

†† वैदिकं वापौति B.

‡‡ समिधस्तथेति B.

एवंविधानि चान्यानि न देवाद्येषु कर्माणि ॥
 ब्राह्मणं* कुशलं पुच्छेत्पुत्रवन्मुमनामयम् ।
 वैश्वं चैवं समागत्य† शूद्रमारोग्यमेव च‡ ॥
 उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
 मातुलः श्वशुरश्चैव मातामहपितामही ॥
 वर्धज्येष्ठः§ पित्र्यश्च सर्वे ते॥ गुरवः स्मृताः ।
 माता मातामही गुर्वी पितृमातुश्च सोदराः ॥
 श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा भ्रातृजाया गुरुः॥ स्त्रियः ।
 इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतस्तथा# ॥
 अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्यायकर्मभिः ॥
 गुरुं†† इहा समुत्तिष्ठेदभिवाच्य क्षताञ्जलिः ।
 नैतेरुपविशेज्जार्धं विवदेतार्धकारणात्‡‡ ॥
 जीवितार्थंनपि देवाद्गुरुभिर्नैव भाषणम् ।

* ब्राह्मणमिति B.

† समागमेति B.

‡ लिति B.

§ वयोज्येष्ठ इति B.

¶ पुंसोऽनेति B.

॥ चापौ च गुरवः इति B.

** पितृतो विजाः इति B.

†† गुरुमिति B.

‡‡ विवदेन्नप्यकारणादिति B.

उदितोऽपि गुणैरग्यैर्गुरुद्वेषी पतत्स्रवः ॥
 गुरुभामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
 तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
 यो भावयति या सृते येन विशीपदिम्यते ।
 ज्येष्ठो भ्राता च भर्ता च पश्चैते गुरवः स्मृताः ॥
 धाम्नः सर्व्ययत्नेन प्राचत्वागिन वा पुनः ।
 पूजनीया विशेषेण पश्चैते भूतिमिच्छता ॥
 यावत्पिता च माता च द्वावेतौ निर्बिकारिणी ।
 तावत्सर्वं परित्वज्य पुत्रः स्वात्तत्परायणः ॥
 पिता माता च सुप्रीतौ स्वातां पुत्रगुणैर्यदि ।
 स पुत्रः सकलं धर्ममाप्नुयात्तेन कर्मणा ॥
 नास्ति मातृसमो देवो* नास्ति तात†समो गुरुः ।
 तयोः प्रत्युपकारो हि‡ न कश्चन विद्यते ॥
 तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यात्कर्मणा मनसा गिरा ।
 न ताभ्यामनगुह्यतो धर्ममग्न्यं समाचरेत्§ ॥
 वर्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा ।
 धर्मः सारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्तर्गफलप्रदः ॥

* मातृसमं देवमिति B.

† पिता इति B.

‡ प्रत्युपकारोऽपीति B.

§ समाचरेदिति B.

¶ प्रेत्यानन्देति B.

सम्यगाराध्य वक्तारं विसृष्टस्तदनुग्रया ।
 शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेक्ष वा पूज्यते द्विवि* ॥
 यो आतरं पितृसमं ज्वेष्टं मूर्खोऽवमन्यते† ।
 तेन दोषेषु स प्रेक्षः‡ निरयङ्गोरसृच्छति ॥
 पुंसां वर्जनि तिष्ठेत§ पूज्यो भर्ता चण सर्वदा ।
 अपि मातरि लोकेऽस्त्रिभुपकारादि गौरवम् ॥
 ये नरा भर्तृपिण्डार्थं स्वाग्प्राणान् सन्त्यजन्ति हि॥ ॥
 तेषामद्याक्षयाँलोकान् प्रीवाच भगवान्मनुः ॥
 मातुसांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।
 असावहमिति ब्रूयुः प्रत्नृत्याय यवीयसः ॥
 अवाचो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।
 भो भवत्पूर्वकत्वेन अभिभाषेत धर्मवित् ॥
 अभिवाचश्च पूज्यश्च शिरसा वन्द्य एव च ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैश्च श्रीकामैः सादरं सदा ॥
 नाभिवाद्यास्तु विप्रेन्द्रैः** क्षत्रियाद्याः कवचन ।

* चाप्यते द्विवनिति B.

† मूढो न मन्यते इति B.

‡ संप्रेक्षेति A.

§ चेष्टेति B.

¶ त्विति B.

॥ वै इति B.

** विप्रेणेति B.

ज्ञानकर्म्मगुणोपेता ये यजन्ति* बहुश्रुताः ॥
 ब्राह्मणः सर्ववर्षानां स्वस्ति कुर्व्यादिति श्रुतिः ।
 सर्वेषु† सर्ववर्षानां काम्यमेवाभिवादनम् ॥
 गुरुरग्निर्हिजातीनां वर्षानां ब्राह्मणो गुरुः ।
 पतिरेव‡ गुरुः स्त्रीणां सर्वस्या§भ्यागतो गुरुः ॥
 विद्या कर्म्म तपोऽपि बन्धुर्वित्तं भवति पञ्चमम् ।
 मान्यस्थानानि पञ्चाहुः पूर्वं पूर्वं* गुरुत्तरात् ॥
 एतानि॥ त्रिषु वर्षेषु भूयांसि बल**वन्ति च ।
 यत्र स्युः सोऽपि†† मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥
 पत्न्या देवो ब्राह्मणाय स्त्रियै राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
 वृद्धाय भारभुञ्जाय‡‡ रोगिणे दुर्बलाय च ॥
 भिक्षामाहृत्य शिष्टानां§§ गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ।

* यद्यप्येते इति B and F.

† सर्वेषुनेति B.

‡ पतिरेव इति B.

§ सर्व्वचेति B.

¶ बल इति B, F and G. मनुसंहितायामेव एव इति पाठो दृश्यते ।

|| पञ्चानामिति B.

** वज्रेति B.

†† सोऽपि E, F and H.

‡‡ भद्रायेति A, E and H. सप्राय इति F.

§§ त्रिष्याहामिति B. शिष्टानामिति F.

निवेश्य गुरवेऽग्नीयाद्याम्बतः*स्तदनुग्रया ॥
 भवत्पूर्वश्चरैश्चमुपनीतो द्विजोत्तमः ।
 भवत्पूर्वश्च राजन्वी वैश्वस्तु भवदुत्तरम् ॥
 मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीत्रिजाम् ।
 भिद्येत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ॥
 स्वजातीयगृहेष्वेव सार्व्वर्षिकमेव वा† ।
 भैक्षस्य चरणं‡ युक्तं पतितादिषु वर्जितम्§ ॥
 विद्यन्नैरहीनानां प्रपन्नानां स्वकर्म्मसु ।
 ब्रह्मचारी हरैश्च गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥
 गुरोः कुले न भिद्येत न ज्ञातिकुलवन्धुषु ।
 अलाभे त्वन्वगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥
 सर्व्वं वा विचरेद्भ्रामं पूर्व्वोक्तानामसम्भवे ।
 नियम्य प्रयतो वाचं दिशस्वनवलीकयन् ॥
 समाहृत्य॥ तु तन्नैश्चं पचेदन्नममायया ।
 भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽनन्यमानसः ॥

* वासत इति B.

† चेति B.

‡ भैक्षसाचरणमिति B.

§ पतितादिविवर्जितः इति B.

¶ प्रपन्नानामिति B.

॥ समाहृत्येति दशपादाः A पुस्तके न सन्ति । तत चारण्य पचपादाः E,

H पुस्तकयोर्न सन्ति ।

भैवेष वर्त्तयेन्नित्यमेकान्नादी भवेद्वती ।
 भैवेष वृत्तिनो वृत्तिरुपवाससमा अृता ॥
 पूजयेदनसन्नित्यमद्याश्चैतदकुक्षयन् ।
 दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च ततो भुञ्जीत वाग्वतः* ॥
 अनारोग्यमनायुष्यमस्त्र्यंश्चातिभोजनम् ।
 अपुष्पं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥
 प्राप्नुस्योऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिसुख एव वा ।
 नाद्यादुदसुखो नित्यं विधिरेव सनातनः ॥
 प्रचाख्य पात्रिपादी च भुञ्जानो द्विरुपसृशेत् ।
 शुची देशे समासीनो भुञ्जा च द्विरुपसृशेत् ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे उत्तरविभागे व्याख्यानोऽध्यायः ।

* प्रतिमन्देशे च सर्वत्रः इति B.

चयोदशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

भुक्त्वा पीत्वा च सुप्ता च स्नात्वा रथ्योपसर्पणे* ।
 षोडशौ विलोमकौ सृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥
 रीतोमूत्रपुरीषाचामुत्सर्गेऽयुक्तभाषणे ।
 छीवित्वाध्वयनारम्भे कासश्चासांगमे तथा ॥
 चत्वरं वा झञ्जानं वा समागम्य द्विजोत्तमः† ।
 सन्ध्योरुभयोस्तद्वदाचान्तोऽप्याचमेत्युनः ॥
 चण्डालस्त्रेच्छसन्भाषे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे ।
 उच्छिष्टं पुरुषं सृष्ट्वा भोज्यञ्चापि तथाविधम् ।
 आचामेदन्नुपाते वा लोहितस्य तथैव च ॥
 भोजने सन्ध्योः स्नात्वा त्वागे‡ मूत्रपुरीषयोः ।
 आचान्तोऽप्याचमेत्सुप्ता सक्तस्त्रदद्याव्ययः§ ॥
 अग्नेर्गवामद्यालम्भे सृष्ट्वा प्रयतमेव च¶ ।
 स्त्रीषामथाल्मनः स्रग्भे॥ नीवीं वा परिधाय च ।

* रथ्यावसर्पणे इति B.

† द्विजोत्तमाः इति A.

‡ भोजनेन च सन्ध्यायाः स्नातेति B.

§ दद्यात्सतः इति B.

¶ वेति B.

॥ स्त्रीषामथाल्मसंस्पर्शे इति B.

उपस्यूश्रेल्लक्षान्तः* तृणं वा भूमिमेव च† ॥
 केशानाञ्चामनः स्पर्शं वाससोऽद्यालितस्य च ।
 अनुष्णाभिरफेनाभिर्विशुद्धान्निच वाग्यतः‡ ॥
 शौचेऽपु सर्षदाचामेदासीनः प्रागुदमुखः ॥
 शिरः प्रावृत्त्य कण्ठं वा मुक्तकण्ठऽग्निस्त्रीऽपि वा ।
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
 सोपानत्नो जलस्थो वा नोष्णीषी चाचमेदुधः ।
 न चैव वर्षधाराभिर्हस्तीच्छिष्टे तथा नुधः॥ ।
 नैकहस्तार्पितजलैर्विना सूक्ष्म वा पुनः ।
 न पादुकासनस्थो वा वह्निर्जानुकरोऽपि‡‡ वा ।
 विट्शूद्रादिकरामुक्तौर्न चीच्छिष्टैस्तथैव च ।††
 न चैवाङ्गुलिभिः शस्तं प्रकुर्वन्नन्यमानसः‡‡‡ ॥
 न वर्षरसदुष्टाभिर्न चैवाप्रचुरोदकैः‡‡‡ ।

- * कर्षं वाद्रेति B.
- † वेति B.
- ‡ अङ्गुलिभिश्च धर्षतः इति B.
- § केशेति B.
- ¶ न शुचिर्भवेदिति B.
- ॥ न तिष्ठन्नीयतो जलैरिति B.
- ** जानुरवापोति B.
- †† एतन्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।
- ‡‡ न कुर्व्यान्नात्ममानसः इति B.
- ‡‡‡ न चैव प्रदरीदकैरिति B.

न पाञ्चिह्नुभिताभिर्वा न वह्निष्काद्य एव वा ॥
 हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिः क्षत्रियः शुचिः ।
 प्राशिताभिस्तथा वैश्यः स्त्रीशुद्धीं स्पर्शतोऽन्धसः* ॥
 अङ्गुष्ठमूलरस्त्रायां तीर्थं ब्राह्मणमिहोच्यते† ।
 प्रदेशिन्याश्च यन्मूलं पिष्टतीर्थमनुत्तमम्‡ ।
 कनिष्ठामूलतः पञ्चाप्याजापत्न्यं प्रचक्षते ॥
 अङ्गुष्ठे स्मृतं दैवं तद्देवार्थं§ प्रकीर्तितम् ।
 मूले वा दैवमादिष्टमान्नेयं¶ मध्यतः स्मृतम् ।
 तदेव सौमिकं तीर्थमेवं ज्ञात्वा न मुञ्चति ॥
 ब्राह्मणेव तु तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ।
 कायेन वाद्य दैवेन चाद्याचान्ते शुचिर्भवेत्॥ ॥
 त्रिराचानेदपः** पूर्वं ब्राह्मणः प्रयतस्ततः ।
 संवृताङ्गुष्ठमूलेन†† सुखं वै समुपसृशेत् ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु सृशेन्नेचद्वयं ततः ।
 तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन सृशेन्नासापुटद्वयम् ॥

* स्पर्शतोऽन्धसः इति B.

† अङ्गुष्ठमूलान्तरितरस्त्रायां ब्राह्मणमुच्यते इति B.

‡ अङ्गुष्ठान्प्रदेशिन्वीः पितृषुः तीर्थं अनुत्तममिति B.

§ तद्देवार्थमिति B.

¶ देवमादिष्टमान्नेयमिति B.

॥ न तु पैत्रेण वै द्विजाः इति B.

** त्रिः प्राचीयादपः इति B.

†† संवृताङ्गुष्ठमूलेनेति B.

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन श्रवणे समुपसृशेत् ।
 सर्वाङ्गुलीभिर्बाह्व च* हृदयन्तु तलेन वा ।
 नाभिः शिरस्य सर्वाभिरङ्गुष्ठेनाद्य† वा हृदयम् ॥
 त्रिः प्राग्नीयात्तदक्षन्तु सुप्रीतास्तेन देवताः‡ ॥
 ब्रह्मा विश्वामूर्धेश्च भवन्तीत्यनुशुभम् ॥
 गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्जनात् ।
 संसृष्टयोर्लोचनयोः प्रीयेते शशिभास्करौ ॥
 नासत्यदक्षी प्रीयेते सृष्टे नासापुटहये ।
 श्रोत्रयोः§ सृष्टयोस्तद्व्यपीयेते चानिसानसौ ॥
 संसृष्टे हृदये वास्य¶ प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।
 मूर्ध्नि संस्पर्शनादेव प्रीतस्तु॥ पुरुषो भवेत् ॥
 गोच्छिष्टं कुर्वते नित्यं** विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः ।
 दन्तान्तर्दन्त††सन्नेषु जिह्वोष्ठैरगुचिर्भवेत्‡‡ ॥

-
- * सर्वासानद्य योनेनेति B.
 † सृष्टेरे शिरसस्यदङ्गुष्ठेनायेति B.
 ‡ प्रीतास्तेनाद्यदेवताः इति B.
 § चर्चयोरिति B.
 ¶ चास्येति B.
 ॥ संस्पर्शनादेवः प्रीतः च इति B.
 ●● सुख्याः इति B.
 †† दन्तवहस्येति B.
 ‡‡ जिह्वास्पर्शेऽगुचिर्भवेदिति B.

स्यशक्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
 भूमिकास्तेः समाप्तेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥
 मधुपर्के च सीमे च ताम्बूलस्य च मन्त्रे ।
 फले मूलेच्छुदके च न दोषग्राह वै मनुः ॥
 प्रचुराभोदपानेषु यद्युच्छिष्टोः भवेद्विजः ।
 मूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षिपेत्ततः § ॥
 तैजसं वाण समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्विजः ।
 मूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याङ्घ्रियते ॥ तु तत् ॥
 यद्यमन्त्रं** समादाय भवेदुच्छेषाग्नितः ।
 अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ।
 वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात् स्युष्टा चैवमेव हि ॥ ११ ॥
 अरक्ष्येऽनुदके राशौ चौरव्याघ्राकुले पथि ।
 छात्वा मूत्रं पुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दुष्यति ॥
 निधाय दक्षिणे कर्णे ब्रह्मसूत्रमुदसुखः ।

* मूमिनेकैरिति B and F.

† फलमूलेच्छुदकेनेति A.

‡ द्रव्यहस्त इति B.

§ माचम्याभ्युक्षयेत्ततः इति B.

॥ वै इति B.

॥ माचम्याभ्युक्षयेदिति B.

** यदा कुवन्ति B.

†† तस्मात्संज्ञाचनेदिति B.

अङ्गि कुर्व्याच्छ्रमूत्रं रात्रौ चेहृत्विचासुखः* ॥
 अन्तर्घाय मर्द्दी काष्ठैः पत्रैर्लोष्टैस्तृषेन वा ।
 प्रावृत्त्य च शिरः कुर्व्याद्विष्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥
 छायाकूपनदीगोष्ठचैत्यान्तःपथि भस्मसु ।
 अग्नी वेद्मन्†श्मशाने च विष्मूत्रे न समाचरेत् ॥
 न गोपथे न कृष्टे‡ वा महावृक्षे न शाडुले ।
 न तिष्ठन्वा न निर्वासा न च पर्वतमस्तके ॥
 न जीर्णदेवायतने न वस्तीके कदाचन ।
 न सप्तस्वेषु गर्त्तेषु§ नागच्छन्वा समाचरेत् ॥
 तुषारकारकपालेषु राजमार्गे तथैव च ।
 न क्षेत्रे विमले चापिण न तीर्थे न चतुष्पथे ॥
 नोद्याने न समीपे॥ वा नोषरे न पराशुषी ।
 न सोपानत्पादुकी वा गन्ता यानान्तरिक्षगः** ॥
 न चैवाभिसुखं स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोर्न च†† ।

* एतत्पादद्वयं A, H पुस्तकयोर्नास्ति ।

† चैवेति B.

‡ न नोषथे न कृष्णे इति B.

§ नच्छन्वा इति A.

¶ न क्षेत्रे न विमले नापीति B.

॥ नोद्यानोपसमीपे इति B. नो नद्याद्विषमीपे वा इति F.

** न च्छत्री नान्तरीक्षके इति B.

†† नवानिति B, E and H.

चतुर्थोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एवं दण्डादिभिर्युक्तः शौचाचारसमन्वितः ।
आहृतोऽध्ययनं कुर्याद्दीक्षमाणो* गुरोर्मुखम् ॥
नित्यमुद्धृतपात्रिः स्वात्मव्याचारः‡समन्वितः ।
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥
प्रतिश्रवणसम्भावे शयानो न समाचरेत् ।
आसीनो न च तिष्ठन्वा उत्तिष्ठन्वा§ परामुखः ॥
न च शय्यासनशास्त्रं सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोश्च॥ चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥
नोदाहरेदस्य नाम परीक्षमपि केवलम् ।
न चैवास्मानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥
गुरोर्यत्र प्रतीवादी** निन्दा चापि प्रवर्त्तते ।
कश्चिं तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

* कुर्याद्दीक्षमाचः इति B.

† उच्यतेति B, E and H.

‡ साभाचारेति B.

§ नासीनो न च मुञ्चानो न तिष्ठन्नेति B.

¶ नोचशय्यासनशास्त्रेति B.

॥ गुरोर्मुख इति B.

** प्रतीवाद इति B and F.

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
 न चैवास्त्रोत्तरं ब्रूयात् स्थिते नासीत* सन्निधौ ॥
 उदकुशं कुशान् पुष्यं समिधोऽस्याहरेत्कदा ।
 मार्जनं लेपनं नित्यमङ्गानां वा समाचरेत् ॥
 नास्य निर्मास्यशयनं पादुकोपानहावपि ।
 आक्रमेदासनं छायाभासन्दी† वा कदाचन ॥
 साधयेदन्तकाष्ठादीन् कृत्वश्चास्त्रैः‡ निवेदयेत् ।
 अनापृच्छ्य न गन्तव्यं भवेत्प्रियहिते रतः ॥
 न पादौ सारयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
 जृम्भाहास्यादिकश्चैव§ कण्ठप्रावरणं तथा ॥
 वर्जयेत्सन्निधौ नित्यमघास्क्रोटनमं वचः॥ ।
 यथाकालमधीयीत यावन्न विमनाः गुरुः ॥
 आसीताद्य गुरोरुक्ते॥ फलके वा समाहितः ।
 आसने शयने याने नैकस्तिष्ठेत्कदाचन** ।
 धावन्तमनुधावेत्तं गच्छन्तश्चानुगच्छति ॥

* स्थितौ वासीतेति B.

† आसन्दी—चतुष्पादासनविशेषः । आक्रमेदासनं चास्य छायादीनिति B.

‡ सन्निधौ इति B.

§ जृम्भितं उचितश्चैवेति B.

॥ अघस्क्रोटनमेव चेति B. वापुस्क्रोटनमेव चेति F.

॥ आसीताद्यो गुरोरुक्तेदिति B. आसीताद्यो गुरोः कूर्मे इति F.

** नैव तिष्ठेत्कदाचनेति B.

गोऽश्वोद्भयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।
 नासीत् गुह्येण सार्धं शिलाफलकनीषु च ॥
 जितेन्द्रियः स्यात्सततं वश्यात्मा क्रोधनः शुचिः ।
 प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितभाषिणीम्* ॥
 गन्धमास्यं रसशब्दं शुक्लं[†]भ्राषिविहिंसनम् ।
 अभ्यङ्गश्चापानोपानच्छेधधारणमेव च ।
 कामं लोभं भयं निद्रां गीतवादिभनर्त्तनम् ।
 द्यूतपन्नन[‡]परीवादं स्त्रीप्रेषालम्भनं तथा ।
 परोपघातं पैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 उदकुम्भं सुमनसो गोशकृत्सृष्टिकाङ्क्षुमान् ।
 आहरेद्यावदर्वाणि भैक्षश्चाहरहश्चरेत् ॥
 कृतञ्च सवयं सर्व्वं वर्ज्यं पर्युषितञ्च यत् ।
 अन्वृत्त्यदर्शी सततं भवेद्गीतादिनिस्पृहः ॥
 नादित्यं वै समीचेत न चरे[§]हस्तधावनम् ।
 एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्राण्यैरभिभाषणम् ॥
 गुह्यप्रियार्थं सर्व्वं हिण प्रयुञ्जीत न कामतः ।

* हितकारिणीमिति B.

† शुक्लं—धीतधवचदुङ्गुचमित्यर्थः । रसं कथां शुक्लमिति B.

‡ चातर्ज्जनमिति B.

§ नाचरेदिति B.

¶ शुचिच्छेदं भेषजार्थमिति B.

मत्सापकर्षणं ज्ञानमाचरेद्दे कथञ्चन* ॥
 न कुर्यान्मानसं विप्रो गुरोस्त्वाग्रे कदाचन† ॥
 मोहाहा यदि वा लोभास्त्वज्ञानं पतितो भवेत् ॥
 लौकिकं वैदिकञ्चापि‡ तदाध्यात्मिकमेव च§ ॥
 आददीत यतो ज्ञानं न तं दृष्ट्वेत्कदाचन ॥
 गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य मनुस्वागं समव्रवीत् ॥
 गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्गुणमाचरेत् ।
 न चातिसृष्टो गुरुचा खान् गुरुनभिवादयेत् ॥
 विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिसु ।
 प्रतिषेधस्तु चाधर्माहितं चोपदिशत्स्वपि ॥
 श्रेयस्तु गुरुवद्गुणं नित्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुपुत्रेषु दारेषु गुरोश्चैव स्ववन्धुषु ॥
 बालः समानजन्मा वा॥ शिष्यो वा यन्नकर्षयि## ।
 अध्यापयन् गुरुस्ततो गुरुवन्मानमर्हति ॥

* माचरेद्दि कदाचनेति B.

† कथञ्चनेति B.

‡ वापीति B.

§ वेति B.

¶ गुरुवद्गुणमिति B.

॥ सन्मानयन्मानमिति B.

** कपकर्षयतीति B.

उत्सादनं वै* गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्व्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः शौचमेव च ॥
 गुरुवत्परिपूज्याश्च† सवर्णा गुरुर्योषितः ।
 असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥
 अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः ।
 कुर्वीत वन्दनं भूमा‡वसावहमिति ब्रुवन् ॥
 विप्रोश्च§ पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
 गुरुदारेषु सर्वेषु च सतां धर्ममनुस्मरन् ।
 मातृ॥प्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पित्रप्वसा ।
 संपूज्या गुरुपत्नी च** समस्ता गुरुभार्यया ॥
 भ्रातृभार्यीप††संयाह्या सवर्णाहन्यहन्यपि ।
 विप्रस्य तूपसंयाह्या प्रातिसम्बन्धियोषितः ॥

* चेति B.

† त्विति B.

‡ भूषामिति B.

§ विप्रोऽप्येति A.

¶ कुर्वीतेति B.

॥ मातृरिति B.

** गुरुपत्नीवेति B.

†† भार्या चेति B.

पितुर्भगिन्नां मातुश्च ज्ञायस्यां च स्वसर्थपि ।
 माद्ववदृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो मरीचसी ॥
 एवमाचारसंपन्नमात्मवन्तमदाश्विकम् ।
 वेदमध्यापयेद्वर्षं पुराणाङ्गानि* नित्यम् ॥
 संवत्सरोचिते शिष्ये गुरुर्भ्रान्तमनिर्द्दिश्यन् ।
 हृरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो† गुरुः ॥
 आचार्य्यपुत्रः शुश्रूषुर्भ्रान्तो धार्मिकः शुचिः ।
 सूक्तार्थदोऽरसः‡ साधुः§ स्नाध्याय्यादश्वर्षतः॥ ॥
 ज्ञतन्नश्च तथाद्रोही भेधावी तूपल्लवरः॥ ।
 आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याय्या द्विजातयः ॥
 एतेषु ब्रह्मणो**दानमन्यत्र च यद्योदितान् ।

* पुराणानि चङ्गानि च ।

“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निबन्तं ज्योतिषां गणः ।

छन्दसां निश्चितिश्चैव षडङ्गी वेद इत्यते ॥”

† दुष्कृतः इति B.

‡ अरसः—अङ्गारादिरसहीनः रागहीन इत्यर्थः ।

§ ब्रह्मोऽन्नदोऽर्थदः साधुरिति B.

॥ स्नाध्याय्यादश्वर्षतः—स्नाध्यायी—वेदाध्ययनरतः ।

आदश्वर्षतः—दशविश्वर्षपर्यन्तम् ।

“धृतिः क्षमा दमोऽसौख्यं श्रीर्षमिन्द्रियनिकरुः ।

जीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मस्य चतस्रः ॥”

॥ ज्ञतन्नश्च इति B and F.

** ब्रह्मणश्च इति B, E and H.

आचम्य संयतो नित्यमधीयीत ह्युदसुखः ॥
 उपसंगृह्य तत्पादौ वीचमाणो गुरोर्मुखम् ।
 अधीष्व भो इति ब्रूयादिरामस्त्विति नारभेत्* ॥
 अनुकूलं समासीनः† पवित्रैश्चैव पावितः ।
 प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्ततषोऽकारमर्हति ॥
 ब्राह्मणः प्रणवपुःर्यादन्ते च‡ विधिवद्भिजः ।
 कुर्यादध्ययनं नित्यं ब्रह्माक्षलिकरस्वितः ॥
 सर्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।
 अधीयीताप्ययं नित्यं ब्राह्मणश्चाश्रयतेऽन्यथा ॥
 योऽधीयीत ऋचो नित्यं श्रीराहुत्या सदेवताः ।
 प्रीणाति तर्प्ययस्येनं कामैस्तृप्ताः सदैव हि‡ ॥
 यजुंश्चधीते नियतं दध्ना प्रीणाति देवताः ।
 सामान्यधीते प्रीणाति घृताहुतिभिरन्वहम् ॥
 अथर्वाङ्गिरसो नित्यं मध्वाण प्रीणाति देवताः ।
 वेदान्नानि॥ पुराणानि मांसैश्च तर्पयेत्पुरान्** ॥

* चारभेदिति B. वारभेदिति F.

† प्राङ्मुखं पर्युपासीनः इति B. प्राङ्मुखे इति F.

‡ दन्तेऽपीति B.

§ सदेवताः इति B.

¶ मधुना इति साधु ।

॥ धर्माङ्गानीति B and F.

** मांसैश्च तर्पयते पुराणानि B.

अपां समीपे नियतोऽनैत्तिकं विधिमाश्रितः ।
 गायत्रीमप्यधीयीत गत्वारख्यं समाहितः ॥
 सहस्रपरमान्देवीं प्रथमध्यां दशावराम् ॥
 गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपयन्तः प्रकीर्तितः ॥
 गायत्रीञ्चैव वेदांस्तुः तुलयातीत्यत्यभुः ।
 एकतस्यतुरो वेदान् गायत्रीञ्च तथैकतः ॥
 षोडशारमाहितः कृत्वा व्याहृतीस्तदनन्तरम् ।
 ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रः श्रद्धयान्वितः ॥
 पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवः स्वः सनातनाः ।
 महाव्याहृतयस्त्रिस्तः सर्वाशुभनिवर्हणाः ॥
 प्रधानं पुरुषः कालो विष्णुर्ब्रह्मा महेश्वरः ।
 सत्त्वं रजस्तमस्त्रिस्तः क्रमाद्ग्राहृतयः स्मृताः ॥
 षोडशारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्वास्तदक्षरम् ।
 एव मन्त्रीमहायोगः सारात्सार उदाहृतः ॥
 योऽधीतेऽहन्यहन्येतां गायत्रींऽ वेदमातरम् ।
 विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमाकृतिम् ॥
 गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी ।
 न गायत्र्याः परं जप्यमेतद्विज्ञाय मुष्यते ॥

* प्रथतः इति B and F.

† दशापरामिति B.

‡ वेदावेति B.

§ सावित्रीमिति B.

त्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।
 आषाढ्यां प्रोष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं स्मृतम् ॥
 उक्तृञ्च ग्रामनगरं मासान्विप्रोर्हंपञ्चमानम्* ।
 अधीयीत शुची देशे ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 पुण्ये तु छन्दसाङ्गुर्याहृद्द्विहस्तर्जनन्दिजाः ।
 माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्व्याङ्गे प्रथमेऽहनि ॥
 छन्दसां प्रीचनं कुर्यात्† खेषु ऋक्षेषु‡ वै द्विजाः ।
 वेदाङ्गानि पुराणानि ज्ञानपक्षे च मानवः ॥
 इमान्वित्त्वमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
 अध्यापनं प्र‡कुर्वाणो ज्ञानध्यायान्विवर्जयेत् ॥
 कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ॥ दिवापांशुसमूहने ।
 विद्युत्स्तनितवर्षेषु॥ महोत्कानाञ्च संप्रवे ।
 आकाशिकमनध्यायमेतेष्वह प्रजापतिः ॥
 निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाश्चापसर्जने ।
 एतानाकाशिकांश्चिद्यादनध्यायानृतावपि ॥

* विप्रोर्हंपञ्चमान्—हे विप्राः । सन्निगर्षः ।

† छन्दाङ्गुर्हंपद्यमेति B. छन्दाङ्गुर्हंपद्योऽभ्यलेऽङ्गुलपक्षेषु वै द्विजाः इति F.

‡ यज्ञपक्षेषु इति A and B.

§ चेति B.

¶ विद्युत्स्तनितवर्षेण इति E and H. इतः परं पादचतुष्टयं श्रीकृष्ण-
 कवीनांति ।

॥ इतः परं नव पादाः A पुस्तके न सन्ति ।

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्फुरितनिस्रने ।
 सञ्च्यतिः स्वादनध्यायमृत्तौ चात्र दर्शने ॥
 नित्यानध्याय एव स्याद्गामेषु नगरेषु च ।
 धर्मैःपुण्यकामानां पूतिगन्धेन नित्यशः ॥
 अन्तःश्रवणते ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।
 अनध्यायो भुज्यमानेः समवाये जनस्य च ॥
 उदके मध्यरात्रे च विस्मूने च विवर्जयेत् ।
 उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
 अहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सूतके ॥
 यावदेकोऽनुद्दिष्टस्य ज्ञेहोगन्धसः तिष्ठति ।
 विप्रस्य विपुलेऽदेहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
 शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा वै चावसिक्थकाम् ।
 नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकाद्यन्नमेव च ॥
 नीहारपाते शब्दे च॥ सम्ब्ययीकभयोरपि ।
 अमावास्यां चतुर्दश्यां पीर्षमास्यष्टमीषु च ॥

* वद्यमाने इति B. शुष्यमाने इति K.

+ राज्ञः सूतके—राज्ञः पुत्रादिजननाश्रीचे; राज्ञोः सूतके—राज्यवशात् परमवासे इत्यर्थः ।

‡ लेपयेति B.

§ विदुषः इति B.

¶ नीहारि वाचपाते चेति B.

उपाकर्षाणि शीघ्रं चिरान्नं चपणं स्मृतम् ।
 अष्टकासु चहोराचसृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥
 मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
 तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः छणपणे तु सूरिभिः ॥
 ज्ञेयान्तकस्य ष्छायायां शास्त्रलेखधुकस्य च ।
 कदाचिदपि नाध्येयं कीर्तिदारकपितृयोः ॥
 समानविद्ये च सृते तथा सन्नपचारिणि ।
 आचार्ये संस्थिते वापि त्रिरान्नं चपणं स्मृतम् ॥
 छिद्रास्थेतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ।
 हिंसन्ति राक्षसास्त्रेषु तस्मादेतान्विसर्जयेत्* ॥
 नैत्येके नाख्यनध्यायः सन्धोपासन एव च ।
 उपाकर्षाणि कर्मान्ते† होममन्त्रेषु चैव हि ॥
 एकासृचमथैकं वा ययुः सामाद्य वा पुनः ।
 अष्टकाद्यास्त्रधीयीत मारुते चातिवायति ॥
 अनध्यायसु नास्त्रेषु नेतिहासपुराणयोः ।
 न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वास्थेतानि वर्जयेत् ॥
 एष धर्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
 ब्रह्मणाभिहितः पूर्वसृषीणां भावितात्मनाम् ॥
 योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं हिजाः‡ ।

* विवर्जयेदिति B.

† होमाने इति B.

‡ विना इति B.

स संमूढो न सन्नाथो वेदवाङ्मो द्विजातिभिः ॥
 न वेदपाठमात्रेण सन्मुखेदेष वै द्विजः* ।
 एवमाचारहीनस्तु† पद्धे गौरिव सीदति ॥
 योऽधीत्य विधिवद्देवं वेदार्थं न विचारयेत् ।
 स चान्यः शूद्रकस्यसु‡ पदार्थं न प्रपद्यते ॥
 यदि चाऽत्यन्तिकं वासं कर्तुमिच्छति वै गुरो ।
 युक्तः परिचरेदेनमाशरीराभिघातनात् ॥
 गत्वा वनं वा विधिवञ्जुहुयाज्यातवेदसम् ।
 अभ्यसेत् ॥ तदा नित्यं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ॥
 सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदाङ्गानि** विशेषतः ।
 अभ्यसेत्सततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥
 एतद्विधानं परमं पुराणं
 वेदाङ्गतः सम्यगिहेरितस्तु†† ।

* समुदो वै द्विजोत्तमः इति B.

† पाठमात्रावसन्नस्तु इति B.

‡ स चान्यः शूद्रकस्यः इति B and F.

§ वेति B.

¶ माशरीरविनोषादिति B. माशरीरनिपातनादिति F.

॥ अधीवीतेति B and H.

** वेदानादिति B and F.

†† वेदानमे सम्यगिहेरितं वः इति B and F.

पुरा महर्षिप्रवरानुपष्टः*
 स्नायन्भुवो यन्मगुराह देवः †
 एवमीश्वरसमर्पितास्तरो
 योऽनुतिष्ठति विधिं विधानवत् ‡ ।
 मोहजालमपहाय सोऽमृतं‡
 याति तत्पद्मनामयं शिवम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उत्तरभागे चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

वेदं वेदौ तथा वेदान्बिन्द्याहा चतुरो द्विजाः* ।
 अधीत्य चाभिगम्यार्थं ततः स्नायाद्विजोत्तमाः† ॥

* प्रवरानुपष्टः इति B.

† विधानविदिति B.

‡ सोऽमृतः इति B.

* वेदाङ्गाचतुरोऽथवा इति B. साङ्गान् चतुरो द्विजः इति F.

† विजोत्तमः इति B.

गुरवे तु धनं दत्त्वा ज्ञावीत* तद्गुण्यया ।
 तीर्थं व्रतोऽथ युक्तात्मा स शक्तः† ज्ञातुमर्हति ॥
 वैश्वीन्वारयेद्यष्टिमन्तर्वासं तद्योत्तरम् ।
 यन्नोपवीतद्वितथं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥
 ह्यत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ।
 रौक्मे च कुण्डले वेदं व्युत्तः‡ कीयनश्चः शुचिः ॥
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्वाहृदिर्मांसं न धारयेत् ।
 अग्न्यत्र काञ्चनादिप्रः न रक्तां विधृयात्स्रजम् ॥
 शुक्लाम्बरधरोनित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।
 नजीर्णमसवहासा भवेद्द्वै वैभवेऽ सति ॥
 न रक्तमुख्येष्वान्यदृतं वासोग कुण्डिकाम् ।
 नोपानहौ स्त्रजं वाद्य पादुके न प्रयोजयेत् ॥
 उपवीतकरान्ग दर्भान्तथा कृष्णाजिनानि च ।
 नापसथं परीदध्याहासोव विहृतश्च यत् ॥
 आहृदिद्विधिवहारान् सदृशानामनः शुभान् ॥
 रूपसङ्घसंयुक्ताभ्योनिदोषविवर्जितान् ॥

* ज्ञायादिति साधु ।

† तीर्थं व्रतोऽथ युक्तात्मा शक्ती वेति B. तीर्थे व्रते सुयुक्तात्मा इति F.

‡ कृतेति B, E, F and H.

§ विभवे इति B, E, F and H.

¶ उपवीतमन्तहारमिति B, E, F and H.

॥ समानिति A, E, F and H.

अमात्रः गोत्रप्रभवामसमानर्षिगोत्रजाम् ।
 आहरेद्वाङ्मणो भार्यां शीलशौचसमन्विताम् ॥
 ऋतुकासाभिगामी स्नायावत्पुत्रोऽभिजायते ।
 वर्जयेत्प्रतिषिद्धानि दिनानि तु प्रयत्नतः† ॥
 षष्ठ्यष्टमीं पञ्चदशीं द्वादशीं च चतुर्दशीम् ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं ब्राह्मणः संयतेन्द्रियः‡ ॥
 आदधीतावसथ्याग्निं जुहुयाज्यातवेदसम् ।
 व्रतानि ज्ञातकोनित्यं पावनानि च पास्तयेत् ॥
 वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
 अकुर्वाणः पतत्याद्यु नरकान्धाति भीषणान्§ ॥
 अभ्यसेत्प्रयती वेदं महायज्ञांश्च भावयेत्¶ ॥
 कुर्याद्ब्रह्मणि कर्माणि सन्धोपासनमेव च ॥
 सख्यं समाधिकैः कुर्यादर्चयेद्दीक्षरं॥ सदा ।
 देवतान्यधिगच्छेत** कुर्याद्गार्याविभूषणम्†† ॥

* अमचौति A. अमचौति H. आमचौति E.

† वर्जयेत्तां प्रयत्नेन प्रतिषिद्धदिनानि तु इति B.

‡ तद्व्यन्त्रययाइतीति B and F.

§ नरकान्ततिभीषणानिति B.

¶ महायज्ञांश्च चापयेदिति B and F.

॥ उपेवाक्षीचरमिति B, E, F and H.

** देवतान्यभिगच्छेतेति B.

†† भार्याभिषोषणमिति B and F.

न धर्मं स्थापयेद्विद्वान् पापं गूहयेदपि ।
 कुर्वीतात्महितं नित्यं* सर्वभूतानुकम्पनम्† ॥
 वयसः कर्माचोऽर्घ्यस्य श्रुतस्त्राभिजनस्य च ।
 वेद‡ वाग्बुद्धिसारूप्यमाचरेद्विहरेत्सदा ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यच्च वैवितः ।
 तमाचारं निषेवेत नेहेतान्यत्र कुत्रचित्‡ ॥
 येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्तरिष्यति ॥
 नित्यं स्वाध्यायशीलः स्वाश्रित्यं यन्नोपवीतवान् ।
 सत्ववादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 सन्यासानपरोनित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः ।
 अनसूयी सृदुर्दान्तो गृहस्थः प्रेत्य वर्धते ॥
 वीतरागभयक्रोधो लोभमोहविवर्जितः ।
 सावित्रीजापनिरतः श्राद्धकाम्युच्यते गृही ॥
 मातापिचोर्हिते युक्तो गोब्राह्मणहिते रतः ।

* सर्वनिति B.

† श्रुतानुकम्पकः इति B.

‡ वेद्वेति B. वैवेति F.

‡ कर्हिचित् इति B.

¶ नशब्दं दुष्यतीति B.

॥ श्राद्धकाम्युच्यते गृही इति B, E and H. श्राद्धं कुर्वन् प्रशुच्यते इति F.

दान्तो* यच्चा देवभक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 त्रिवर्गसेवी सततन्देवतानाञ्च पूजनम् ।
 कुर्याद्दहरहर्निर्वृत्तं नमस्त्रयतः सुरान् ॥
 विभागशीलः† सततं क्षमायुक्तो दयालुकः ।
 गृहस्थसु समाख्यातो न गृहेण गृही भवेत् ॥
 क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
 अध्यात्मनिरतः‡ ज्ञानमेतद्वाङ्मणलक्षणम् ॥
 एतन्मा§न प्रमाद्येत विशेषेण द्विजोत्तमः ।
 यथाशक्ति चरेत्कर्म्म निन्दितानि विवर्जयेत् ॥
 विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।
 गृहस्थो मुच्यते बन्धानाञ्च कार्या विचारणा ॥
 विगर्हातिक्रमाद्येपहिंसाबन्धवधात्मनाम् ।
 अन्यमन्युसमुत्यानां दीघाणां मर्षणं क्षमा ॥
 स्वदुःखेष्विव कारुष्यं परदुःखेषु सौहृदात् ।
 दयेति मुनयः प्राहुः साक्षाद्दर्म्मस्य साधनम् ॥
 चतुर्ह्मणानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः ।
 विज्ञानमिति तद्विद्याद्येन धर्म्मो विवर्द्धते ॥

* दातेति B and F.

† विभागशीलः—रात्रिन्दिवं विभज्य धर्म्माद्यैकामसिवीत्यर्थः ।

‡ शीलतेति B.

§ एकस्मादिति B.

अधीत्य विधिवद्देदानर्थश्चैवोपसम्भ्य तु ।
 धर्मकार्यान्निवृत्तश्चेन्न तद्विज्ञानमिच्छते ॥
 सत्येन लोकांश्च जयति सत्त्वं तत्परमं पदम् ।
 यथाभूतप्रवादन्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥
 दमः शरीरोपरमः शमः प्रज्ञाप्रसादजः ।
 अध्यात्ममन्त्रं विद्याद्यत्र गत्वा न शोचति ॥
 यथा स देवो भगवान्विद्यया वेद्यते परः ।
 साक्षाद्देवो महादेवस्तु गन्तानमिति कीर्तितम् ॥
 तन्निष्ठस्तत्परो विद्वान्निवृत्तमक्रोधनः शुचिः ।
 महायज्ञपरो विद्वान् भवेत्तदनुत्तमम् ॥
 धर्मस्यायतनं यन्नाष्टरीरं प्रतिपालयेत् ।
 न च देहं विना रुद्रो विद्यते पुरुषैः ॥ परः ॥
 नित्यधर्मार्थकामेषु युज्येत नियतो हिजः । १
 न धर्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा क्षरेत् ॥
 सीदन्नपि हि धर्मैण न त्वधर्मं समाचरेत् ।
 धर्मो हि भगवान्देवो गतिः सर्वेषु जन्तुषु ॥
 भूतानां प्रियकारी स्यान्न परद्रोहकर्माधीः ।

* लोकमिति B.

† लभ्यते तदनुत्तमानिति B. लभते तत्समुत्तममिति F.

‡ पुरुषैर्विद्यते इति B.

§ एतत्पादार्थं B पुलकौ नास्ति ।

न वेददेवतानिन्दां कुर्यात्तैश्च न संवदेत् ॥
 यस्त्विमं नियतं विप्रो धर्माध्यायं पठेच्छुचिः ।
 अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति श्रीकृष्णपुराणे उत्तरभागे पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

न हिंस्यात्सर्वभूतानि नावृतं वा वदेत्कचित् ।
 नाहितं नाप्रियं ब्रूयात् स्त्रीनः स्वात्कथञ्चन ॥
 दूषणं वा यदि वा शाकं मृदं वा जलमेव च* ।
 परस्यापहरञ्चन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥
 न रात्रः प्रतिगृह्णीयात् शूद्रात्पतितादपि ।
 नान्यस्माद्याचकत्वञ्च† निन्दिताहर्षयेद्बुधः ॥
 नित्यं याचनको न स्यात्पुनस्तत्रैव‡ याचयेत् ।

* वेति B.

† न चान्यथादशज्ञानेति B.

‡ पुनस्तं नैवेति B.

प्राणानपहरत्येष* याचकास्तस्य दुर्भतिः† ॥
 न देवद्रव्यहारी स्याद्विशेषेण द्विजोत्तमाः‡ ।
 ब्रह्मस्त्रं वा नापहरेदापद्यपि कदाचन ॥
 न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्त्रं विषमुच्यते§ ।
 देवस्त्रं चापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ॥
 पुष्ये शाकौदके काष्ठे तथा मूले ढले फलेषु ।
 अदत्तादानमस्तेयं मनुः प्राह प्रजापतिः ॥
 गृहीतव्यानि पुष्याणि देवार्चनविधौ द्विजैः॥ ।
 नैकस्मादेव नियतमनमुच्चाय केवलम् ॥
 ढयं काष्ठं फलं पुष्यं प्रकाशं वै हरेद्बुधः ।
 धर्मार्थं केवलं विप्राः* ॥ ह्यन्यथा पतितो भवेत् ॥
 तिलमुद्गयवादीनां मुष्टिर्चाङ्गा पश्चिस्त्रितैः ।
 क्षुधार्त्तैर्नान्यथा विप्रा धर्मविह्विरिति स्थितिः†† ॥
 न धर्मस्यापदेभ्येन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।

* एवमिति B.

† दुर्भतेरिति B.

‡ द्विजोत्तमः इति B.

§ विषमित्यते इति B.

¶ फले ढले इति B.

॥ द्विजाः इति B.

** याज्ञमिति B. विप्र इति F.

†† युतिरिति B. स्थितमिति F.

व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम्* ॥
 प्रेत्येह चेदृशो विप्रोगर्हते ब्रह्मवादिभिः ।
 कृशना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥
 अलिङ्गी लिङ्गिवेशेन यो वृत्तिमुपजीवति ।
 स लिङ्गिनां हरेदेनस्तिर्यग्ध्वोनी च जायते ॥†
 वैडालव्रतिनः‡ पापा लोके धर्मविनाशकाः ।
 सद्यः पतन्ति पापेषु कर्मणस्तस्य तत्फलम् ॥
 पाषण्डिनो विकर्मस्थान्वामाचारांस्तथैव च ।
 पञ्चरात्रान्§ पाशपतान्¶ वाङ्मात्रेषापि नार्थयेत् ॥
 वेदनिन्दारतान्॥ मर्त्यान्देवनिन्दारतांस्तथा ।
 द्विजनिन्दारताञ्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 याजनं यो निसम्बन्धं सहवासञ्च भाषणम् ।
 कुर्वाणः पतते जन्तुस्तस्माद्यज्ञेन वर्जयेत् ॥
 देवद्रोहाहुबद्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ।
 ज्ञानापवादीनास्तिर्क्यं तस्मात्कोटिगुणाधिकम् ॥
 गोभिश्च दैवतैर्विप्रैः कृथा राजोपसेवया ।

* सम्भनमिति B. सम्भनमिति F.

† कृशनेति पादघट्टकं A पुस्तके नास्ति । कृशनेति पादघट्टकं E H पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

‡ चञ्चालव्रतिन इति E and H.

§ पञ्चरात्रान् पञ्चरात्रनामकयन्यानुसारिणो वैश्वविशेषान् ।

¶ पाशपतान् — शैवविशेषान् ।

॥ परानिति B.

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः* ॥
 कुविवाहेः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेषु च ।
 अन्वृतात्पारदार्याश्च तथाऽभक्षस्य भक्षणात् ।
 अश्रौतधर्मचरणात्क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥
 अश्रोत्रियेषु वै दानाहुषलेषु तथैव च ।
 विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥
 नाधार्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
 न शूद्रराज्ये निवसेन्न पापण्डजनैर्वृतम् ॥
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
 मुक्ता समुद्रयोर्द्वेषं नान्यत्र निवसेद्विजः ॥
 कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः ।
 पुण्याश्च विभ्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेद्विजः ॥
 अर्धक्रोशानदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः ।
 नान्यत्र निवसेत्पुण्यां नान्यजग्रामसन्निधौ ॥
 न संवसेच्च पतितैर्न चण्डालैर्न पुक्ताग्रैः ।
 न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्यैर्नान्यावसायिभिः ॥
 एकग्रय्यासनम्पत्तिर्भाण्डपक्वानमिश्रणम् ।
 याजनाध्यापनं योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥
 सहाध्यायसु दशमः सहयाजनमेव च ।

* धर्मतः इति B. सर्वगत इति F.

एकादशैते निर्दिष्टाः* दोषाः सङ्करासंघ्निताः ॥
 समीपे वाप्यवस्थानात्पापं सङ्क्रमते नृशाम् ।
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन सङ्करं वर्ज्जयेद्बुधः ॥
 एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।
 भस्मना कृतमर्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥
 अग्निना भस्मना चैव सलिलेन विशेषतः ।
 हारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभज्यते ॥
 न कुर्याद्दुःखवैराशिः‡ विवादं चैव पैशुनम्§ ।
 परद्वेजे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ॥
 न संवसेत्कृतकिनाण॥ न कश्चिन्मर्त्याणि स्पृशेत् ।
 न सूर्यपरिवेशं वा नेन्द्रचापं शवाम्निकम् ॥
 परस्मै कथयेद्दिहाच्छशिनं वा कदाचन॥ ।
 न कुर्याद्बहुभिः सार्धं विरोधं वा कदाचन** ॥
 आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।
 तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्पक्षत्राणि विनिर्दिशेत् ॥

* एकादश समुद्दिष्टाः इति B.

† साहय्येति B.

‡ श्ववैराक्षीति B, F and H.

§ न च पैशुनमिति B.

॥ न संवसेत्कृतकिनेति B.

॥ कथयनेति B.

** बन्धुभिलस्येति B. बन्धुभिः सह इति F.

नोदक्यामभिभाषेत नाशुचिं वा द्विजोत्तमः* ।
 न देवगुरुविप्राणां दीयमानन्तु वारयेत् ॥
 न चात्मानं प्रयत्नेन परनिन्दाञ्च वर्जयेत् ।
 वेदनिन्दान्देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 यस्तु देवानृषीन् विप्रान्† वेदान्वा निन्दति द्विजः ।
 न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रेष्विह मुनीश्वराः ॥
 निन्दयेहै गुरुन्देवान्देवं वा सोपवृंहचम्‡ ॥
 कल्पकोटिशतं सायं रौरवे पश्यते नरः ॥
 तूष्णीमासीत् निन्दायां न ब्रूयात्किञ्चिदुत्तरम् ।
 कर्णौ पिधाय गन्तव्यं न चेतानबलोकयेत् ॥
 वर्जयेहै रहस्यञ्च§ परेषां गूहयेद्बुधः ।
 विवादं स्वजनैः सार्धं न कुर्याहै कदाचन ॥
 न पापं पापिनं ब्रूयादपापं वा द्विजोत्तमम्¶ ॥
 स तेन तुल्यदोषः स्वाभिमियादिदोषवान् भवेत् ॥
 यानि मिथ्याभिग्रस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदनात् ।
 तानि पुत्रान् पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिग्रंसिनाम् ॥

* द्विजोत्तमः इति B.

† चैवेति B.

‡ सोपवृंहचं—उपवृंहचान्वितम् । उपवृंहचं—संगृहेषु वर्द्धनम्, संदिताकारेण निबद्धम् । वेदव्यासोपवृंहचमिति B and F.

§ रहस्यानीति B.

¶ द्विजोत्तमः इति B and F.

ब्रह्महत्यासुरापाने स्तेश्चगुर्वङ्गनागमे ।
 दृष्टं विशोधनं सद्भिः* नास्ति मिथ्याभिर्गंसने ॥
 नेचेतीद्यन्तमादित्यं शशिनश्चानिमित्ततः† ।
 नास्तं यातं न वारिस्थं नोपसृष्टं न मध्यगम् ॥
 तिरोहितं वाससा वा‡ नादर्शान्तरगामिषम्§ ।
 न नग्नां स्त्रियमीचेत पुरुषं वा कदाचन ॥
 न च सूत्रं पुरीषं वा न च संसृष्टमैथुनम्¶ ।
 नाशुचिः सूर्यसोमादीन् ग्रहानालोकयेद्बुधः ॥
 पतितव्यङ्गचञ्चलानुच्छिष्टान्नावलोकयेत् ॥
 नाभिभाषेत च परमुच्छिष्टो वावगर्वितः॥ ॥
 न स्पृशेत्संस्पर्शं न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम् ।
 न तैलौदकयोश्चायां न पत्नीं भोजने सति ।
 नियुक्तं**बन्धनाङ्गां वा नोन्मत्तं मत्तमेव वा†† ॥

* दृष्टं वै शोधनं दृष्टेरिति B. दृष्टेरिति F.

† शशिनं वानिमित्ततः इति B. वानिमित्तक इति F.

‡ वा संसारादिति B.

§ नादर्शानुगामिनमिति B. न दृश्यानुगामिनमिति F.

¶ संसृष्टेति B.

॥ वावगुच्छितः इति B, E, G and H.

** नामुक्तेति B. न मुक्तेति F.

†† चेति B.

नाग्नीयाद्गार्थ्या सार्धं नैनामीक्षेत मेहमीम्* ।
 क्षुवन्तीं जृम्भमाणां वा नासनस्यां यथासुखम् ॥
 नोदके चात्मनोरूपं न कूलं शस्त्रमेव वा† ।
 न लङ्घयेच्च सूत्रं वा‡ नाधितिष्ठेत्कादाचन ॥
 न शुद्धाय मतिन्द्याल्कृशरं पायसन्दधि ।
 नोच्छिष्टं वा घृतमधु न च कृष्णाजिनं हविः ॥
 न चैवास्मै व्रतन्द्यात्त‡ च धर्मं वदेद्बुधः ।
 न च क्रोधवशङ्गच्छेद्द्वेषं रागश्च वा वर्जयेत् ॥
 लोभं दम्भं तथा वर्ज्यं॥ यात्रावि*ज्ञानकुम्भनम् ।
 मानं मोहं तथा क्रोधं द्वेषश्चा†† परिवर्जयेत् ॥
 न कुर्यात्कस्यचित्पीडां सुतं शिष्यश्च ताडयेत् ।
 न हीनानुपसेवेत न च तीक्ष्णमतीन्‡‡ क्षचित् ॥
 नात्मानश्चावमन्येत दैन्यं यत्नेन वर्जयेत् ।

* चापचिनिति B.

† यमं वाप्यममेव वेति B.

‡ मतिमानिति B.

§ ब्रूयन्नेति B.

¶ रोषश्चेति B.

॥ यदादिति B.

** असुयानिति B.

†† ईर्ष्यां मदमया शोकं मोहश्चेति B.

‡‡ तीक्ष्णां मतिमिति B.

न चाश्रिथं* न सरकुर्यान्नात्मानं शंसयेद्बुधः† ॥
 न नखैर्विलिखेद्भूमिं‡ गां च संवेशयेन्न हि ।
 न नदीषु नदीं ब्रूयात्पर्वते न च पर्वतान्§ ॥
 भावसेत्तेन नैवापि॥ न त्यजेत्सहयायिनम्॥ ।
 नावगाहेदपो** न ज्ञो वञ्चिञ्चापि ब्रजेत्पदा†† ॥
 शिरोऽभ्यङ्गावश्रिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ।
 न शस्त्रसर्पैः‡‡ क्रीडेत न खानि खानि च स्पृशेत् ॥
 रोमाश्च च रहस्यानि नाश्रिष्टेन सह ब्रजेत् ।
 न पाणिपादावग्नी च चापलानि समाश्रयेत् ॥
 न शिन्नीदरयोर्नित्वां§§ न च श्वषयोः क्वचित् ।
 न चाङ्गनखवाटं वै कुर्यान्नास्त्रलिना पिवत् ॥

* न विभिटानिति B and F. न च श्रिटानिति E and G. न चाश्रिटानिति H.

† वा शपेद्बुधः इति B.

‡ न नखेन विलिखेद्भूमिमिति B.

§ नदीस्त्रितः नदीविषयिकां कथां तथाच पर्वताहट्टः पर्वतसम्बन्धिनां कथां
नापि प्रस्तुयान् ।

¶ तेन ताड्येन नद्यां नदीं पर्वते पर्वतं निर्दिशता जनेन सह नैवीतरत् ।
आवासे भोजने वापीति B.

॥ सह पापिनामिति B.

** अवगाहेति साधु ।

†† वञ्चं नापि ब्रजेत्पदेति B.

‡‡ सर्पस्रस्त्रैरिति B and F.

§§ न शिन्नीदरचापव्यमिति B.

नाभिहृत्प्राञ्जलं पद्भ्यां पाणिना वा कदाचन ।
 न ग्रातयेद्विष्टकाभिः फलानि न फलेन च* ॥
 न श्लेष्मभाषणं शिषेनाकर्षेच्च पदासनम् ।
 न भेदनमधिस्रोटां† छेदनं वा विलेपनमर्थः ॥
 कुर्याद्दिमर्दनं धीमात्राकक्षादेव निष्फलम् ।
 नोक्तङ्गे भक्षयेद्गन्धान् वृथापिष्टाच्च नाचरेत् ॥
 न नृत्येदथवा गायेन्न वादित्राणि वादयेत् ।
 न संहिताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ॥
 न लौकिकैस्तवैर्देवांस्तोषयेद्भेषजैरपि‡ ।
 नाचैः क्रीडेन्न धावेत् नासु विस्मूत्रमाचरेत् ॥
 नोच्छिष्टः संविशेन्नित्यं न नग्मः स्नानमाचरेत् ।
 न गच्छन्न पठेद्वापि न चैव स्वशिरः सृशेत् ॥
 न दन्तैर्नक्षरोमाणि छिन्द्यात्सुप्तं न बोधयेत् ।
 न बालातपमासेवेत्प्राग् प्रेतधूमं विवर्जयेत् ॥
 नैकः सुप्याच्छून्यगृहे स्वयं नोपानही हरित् ।
 नाकारबाहा निष्ठीवेन्न वाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥
 न पादस्नानं कुर्यात्प्रादेनैव कदाचन ।

* सफलानि चेति B.

† नखभेदनमधिस्रोतमिति B and F.

‡ विलेखनमिति B.

§ वाक्त्रजैःपीति B. वाक्त्रजैरपीति F.

¶ आसेतेवेति साधु ।

नाग्नी प्रतापयेत्यादौ* न कांस्त्रे धावयेद्बुधः ॥
 नाभिप्रतारयेदेवं† ब्राह्मणान् गामघापि वा ।
 वायुग्निगुरु‡ विप्रान्वा सूर्यं वा शशिनं प्रति ॥
 अशुभः शयनं यानं स्नाध्यायं स्नानभोजनम् ।
 वह्निर्निष्क्रमणश्चैव न कुर्वीत कथञ्चन ॥
 स्वप्नमध्ययनं यानमुच्चारं§ भोजनं गतिम् ।
 उभयोः सन्ध्ययोर्नित्यं मध्याह्ने तु॥ विवर्जयेत् ॥
 न सृष्टयेत्याचिनोऽच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणाऽनलान् ।
 न चैवान्नं॥ पदा वापि न देवप्रतिमां सृष्टेत् ॥
 नाशुद्धोऽग्निं परिचरेन्न देवान् कीर्त्तयेदृषीन् ।
 नावगाहेद्गाधासु धारयेन्नाग्निमेकतः** ॥
 न वामहस्तेनोदृत्वा पिवेदह्निच वा जलम् ।
 गोक्षरेदनुपसृष्ट्य नासु रेतः समुत्सृजेत् ॥
 अग्नेध्यस्त्रिमन्यदा लोहितं वा विषाचि वा ।
 व्यतिक्रमेन स्रवन्तीवापु मैथुनमाचरेत् ॥

* प्रतापयेत्यादाविति B.

† नातिप्रसारयेदिति B and F.

‡ वृषेति B.

§ स्नानमुत्सृज्येति B.

॥ चेति B.

॥ चास्नानमिति B.

** धारयेन्नाग्निमित्ततः इति B.

चैत्यं वृक्षं* न वै हिन्यान्नासु छीवनमुत्सृजेत्† ।
 नास्त्रिभस्त्रकपालानि न केयान्न च कण्टकान् ।
 शोषाङ्गारकरीषं वा नाधितिष्ठेत्कदाचन‡ ॥
 न चाग्निं लङ्घयेद्दीमात्रोपद्भ्याद्धः क्वचित् ।
 न चैनं पादतः कुर्यान्मुखेन न धनेद्बुधः ।
 न कूपमवरोहेत नाचचीताशुचिः§ क्वचित् ।
 अम्बो न प्रक्षिपेदग्निं नाग्निः प्रथमयेत्तथा ॥
 सुहृत्स्वरश्चमार्तिं वा न स्वयं श्रावयेत्परान् ।
 अपस्वमथ पश्वं¶ वा विक्रये न प्रयोजयेत् ॥
 न वज्रं मुखनिष्ठासैर्ज्वालयेन्नाशुचिर्बुधः ।
 पुण्ड्रानोदकस्नाने सीमान्तं वा हृषेत् ॥ ॥
 न भिन्यात्पूर्वसमयं** सत्योपेतं†† कदाचन ।
 परस्परं पशून् व्यालान् पक्षिणो नावबोधयेत् ॥
 परवाधां न कुर्वीत जलपानायनादिभिः‡‡ ।

* चैत्यवृक्षमिति B. चैत्यवृक्षमिति F.

† नाचरेदिति B.

‡ एतत्पादवृक्षं A, E, H पुस्तकेषु नास्ति ।

§ नाचचेताशुचिमिति B and F.

¶ शूटपश्वमिति B. हतपश्वं चेति F.

॥ चाचसेत्र तु इति B. न हृषेत्—नातिह्रस्व मन्वेदित्यर्थः ।

** पूर्वसमयं पूर्वनिश्चयमवस्थमित्यर्थः ।

†† चक्षुपेतमिति B and F.

‡‡ जलवातातपादिभिरिति B and F.

कारयित्वा सुकर्माणि कारुन् पश्चात् वर्जयेत् ।
 सायं प्रातर्गृहद्वारान् भिक्षार्थं नावघाटयेत् ॥
 वह्निर्मास्यं वह्निर्गन्धं* भार्यया सह भोजनम् ।
 विष्टञ्च वादं† कुद्द्वारप्रवेशञ्च विवर्जयेत् ॥
 न खादन् ब्राह्मणस्तिष्ठेन्न जल्पन्‡ हसनं बुधः ।
 स्वमग्निं नैव हस्तेन§ स्थूत्रेणासु चिरं वसेत् ॥
 न पक्षकेषोपधमेन्न शूर्पेण न पाणिना ।
 मुखेनैव धमेदग्निं मुखादग्निरजायत ॥
 परस्त्रियं न भाषेत नायाज्यं याजयेद्बुधः¶ ॥
 नैकसरेक्षभां विप्रः समवायञ्च वर्जयेत्॥ ।
 देवतायतनं गच्छेत्कदाचिन्नाप्रदक्षिणम् ॥
 न वीजयेद्वा वस्त्रेण न देवायतने स्वपेत् ।
 नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकजनैः सह ॥
 न व्याधिटूषितैर्वापि न शूद्रैः पतितैर्न वा ।
 नोपानहर्जितोऽध्वानं** जलादिरहितस्तथा ॥

* सुगन्धश्चेति B.

† घाटनिति B. विस्तृत्य द्वारनिति F.

‡ न जपेद्वा इति B.

§ हस्तेनैकेनेति A and H.

¶ याजयेद्विप्रः इति B.

॥ न देवायतनं गच्छेत्कदाचिन्नाप्रदक्षिणमिति B.

** वाधेति B.

न राधावरिषा सार्धं न विना च कमण्डलुम् ।
 नाम्निगोब्राह्मणादीनामन्तरेषु व्रजेत्कचित् ॥
 न वस्यन्तीं न विनतामतिक्रामेद्विजोत्तमाः ।
 न निन्देद्योगिनः सिद्धान् गुचिनोवाः यतींस्तथा ॥
 देवतायतने प्राप्नो न देवानाञ्च सन्निधौ† ।
 नाक्रामेत्कामतश्चायां ब्राह्मणानाङ्गवामपि‡ ॥
 स्वान्मु नाक्रमयेच्छायां पतितान्द्यैर्न रोगिभिः ।
 नाङ्गारमस्त्रकेशादिष्वधितिष्ठेत्कदाचन ॥
 वर्जयेत्सार्जनीरेषुं स्नानवस्त्रघटोदकम् ।
 न भक्षयेद्दभस्याणि नापेयञ्चापिवेद्विजाः ॥

इति सूर्यपुराणे उत्तरभागे षोडशोऽध्यायः ।

* प्रतिभवेति B.

† देवतायतनं प्राप्नोदेवानाञ्चैव सन्निधानिति B.

‡ ब्राह्मणानाञ्च गीरपीति B.

सप्तदशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

नायाच्छूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाहा यदि कामतः* ।
स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुंक्ते ज्ञानापदि ॥
षष्मासान्यो द्विजोभुंक्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।
जीवन्नेव भवेच्छूद्रो मृतएवाभिजायते† ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रस्य च मुनीश्वराः ।
यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात् ॥
नटाग्रं‡ नर्त्तकान्नञ्च तस्योऽन्नं कर्म्मकारिणः§ ।
गणान्नङ्गणिकान्नञ्च षड्वानि च वर्जयेत् ॥
चक्रोपजीविरजकतस्करध्वजिनाम्तथा ।
गन्धर्व्वलीहकारान्नं सूतकान्नञ्च वर्जयेत्¶ ॥
कुलालक्षिन्नकर्म्मन्नं वार्षुषेः पतितस्य च॥ ।
सुवर्णकारशैलूपव्याधवहातुरस्य च** ॥

* बान्धतः इति B and F.

† मृतः वा चाभिजायते इति B and F.

‡ राजान्नमिति B.

§ चर्म्मकारिण इति B and F.

¶ सूतकान्नं विवर्जयेदिति B.

॥ पौनर्भवस्यस्यकर्म्मोदभिन्नस्य चैव हि इति E and H.

** व्याधितस्नातुरस्य च इति F.

चिकित्सकस्य चैवान्नं पुंस्यन्वा दण्डकस्य* च ।
 स्तेननास्तिकयोरन्नन्देवतानिन्दकस्य च ॥
 सोमविक्रयिणश्चान्नं श्वपाकस्य विशेषतः ।
 भार्याजितस्य चैवान्नं यस्य क्षीपपतिर्गृहे ॥
 उच्छिष्टस्य कदर्थस्य तथैवोच्छिष्टभोजिनः ।
 अपक्वन्नस्य संख्यान्नं† शस्त्रजीवस्य चैव हि ॥
 क्लीवसञ्चासिनश्चान्नं मत्तोन्नस्य चैव हि ‡
 भीतस्य रुदितस्यान्नमवकृष्टं परिग्रहम् § ॥
 ब्रह्महिषः पापरुचेः श्राद्धान्नं सूतकस्य च ।
 वृथापाकस्य चैवान्नं शठान्नं चतुरस्य ¶ च ॥
 अप्रजानान्तु नारीणां भृतकस्य ॥ तथैव च ।
 कारुकान्नं विशेषेण शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥
 शौण्डिकान्नं घातिकान्नश्च** भिषजामन्नमेव च ।
 विद्वज्जननस्यान्नं परिवेद्यन्नमेव च†† ॥

* दाभिकस्येति B. दण्डिकस्य च इति F.

† सद्धान्नमिति B.

‡ एतस्यादचतुष्टयं A G पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ परिचयमिति B. अवकृष्टं परिचयमिति F.

¶ चतुरस्येति B. श्वपाकं भासुरस्य च इति F.

॥ कृतन्नस्येति B.

** शौण्डिकान्नं घातिकान्नमिति B, E and F.

†† एतस्यादद्वयं B. पुस्तकं नास्ति ।

पुनर्भुवो विशेषेण तथैव द्विष्वूपतेः ।
 भवन्नार्तं चावधूतं सरोधं विस्मयान्वितम् ॥
 गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं संस्कारवर्जितम् ।
 दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्व्वमन्ने व्यवस्थितम् ॥
 यो यस्मान्नं समन्नाति स तस्मान्नाति किल्बिषम् ।
 आर्क्षिकः* कुसुमित्रश्च स्वगोपालश्च नापितः† ॥
 कुशीलवः कुम्भकारः चैत्रकर्षक एव च ।‡
 एते शूद्रेषु भोज्यान्नं दत्त्वा स्वल्पं पुणं बुधैः ।
 पायसं स्नेहपक्वं यत्‡ गोरसश्चैव सक्तवः ॥
 पिश्याकश्चैव तैलश्च शूद्राह्नाद्यं तथैव च ॥
 वृन्ताकञ्जालिका॥ श्याकं कुसुभाश्मन्तकं तथा ॥
 पलाण्डुं लसुनं सूक्तं निर्यासश्चैव वर्जयेत् ।
 छत्राकं विद्धराहश्च शैलं पीयूषमेव** च ॥

* आर्क्षिकः इति B.

† गोपालो दासनापितौ इति B.

‡ एतत्पादद्वयं A, E, H पुस्तकेषु नास्ति ।

§ चेति B.

¶ शूद्रादपाद्यं विज्ञातिभिरिति B.

॥ नास्तिचेति B.

** पीयूषमेवेति B. विद्धराहश्च शैलं पीयूषमेव च इति H. विद्धराहश्च वैश्व-
 पीयूषमेव च इति F.

विलयं सुमुखश्चैव कवकानि* च विवर्जयेत्† ।
 गृध्रनं किंशुकश्चैव कुक्कुटश्च‡ तथैव च ॥
 उदुम्बरमलावुश्च जग्ध्वा पतति वै द्विजः ।
 वृषाक्षयरसं यावं पायसापूपमेव च ॥
 अनुपाकृतमांसश्च देवान्नि हवींषि च ।
 यवागूं मातुलिङ्गश्च मत्स्यानप्यनुपाकृतान् ॥
 नीपं कपित्थं मूषश्च प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।
 पिश्याकशोहतृतेहं दिवाधाना§स्तथैव च ॥
 रात्रौ च तिलसम्बद्धं प्रयत्नेन दधि त्यजेत् ।
 नाग्नीयात्पयसा तक्रं न बीजान्युपजीवयेत् ॥
 क्रियादुष्टं भावदुष्टमसत्सङ्गं विवर्जयेत् ।
 केशकीटावपन्नश्च स्वभूर्लेशश्च¶ नित्यशः ॥
 भ्रात्रातश्च पुनः सिद्धं चण्डालावेक्षितं तथा ।
 उद्वेग्या च पतितैर्गवा चाभ्रातमेव च॥ ॥
 अनर्क्षितं पर्युषितं पर्याभ्रान्तश्च नित्यशः ।
 काककुक्कुटसंस्पृष्टं कृमिभिश्चैव संयुतम् ॥

* वरुणाचीति B.

† विवर्जयेदिति B.

‡ कुकुभश्चेति B.

§ देवधान्यमिति B.

¶ सुहृत्तेशश्चेति B.

। वेति B.

मनुष्यैरथवा व्रातं कुष्ठिना सृष्टमेव च* ।
 न रजस्वलाया दत्तं न पुंसस्था सरोषकम्† ॥
 मलवशाससा चापि परया चोपयोजयेत्‡ ।
 विवक्षायाश्च गोः क्षीरमौष्टं वा निर्द्दशस्व च§ ॥
 चाविकं सन्धिनीक्षीरमपेयं॥ मनुरब्रवीत् ।
 वलाकं हंसदात्यूहं कलविकं शुकं तथा ॥
 तथा कुरुरवक्षूरं॥ जालपादश्च कोकिलम् ।
 चापांश्च खस्त्ररीटांश्च श्येनं गृध्रं तथैव च ॥
 उलूकं चक्रवाकश्च भासं पारावतं तथा** ।
 कपोतं टिट्ठिभक्षैव ग्रामकुक्कुटमेव च ॥
 सिंहं व्याघ्रश्च मार्जारं श्वानं कुक्कुरमेव च†† ॥
 शृगालं मर्कटश्चैव गर्द्भश्च न भक्षयेत् ।
 न भक्षयेत्सर्व्वसृगान्शान्दान्वनचरान्निजान्‡‡ ॥
 जलेचरान् स्थलेचरान् प्राणिनश्चेति धारणा ।

* अनर्चितमित्यादि पाददृष्टकं B पुस्तके नास्ति ।

† सरोमयेति B.

‡ परवासोऽथ वशंयेदिति B.

§ चानिर्द्दशन्त्येति B.

॥ सन्धिनीक्षीरमपेयमिति B.

॥ कुरुरश्च चक्षीरश्चेति B.

** लपीति B.

†† एतत्पादद्वयं A, E, H पुस्तकेषु नास्ति ।

‡‡ पक्षिषोऽन्धान्वनेचरानिति B.

गोधा ब्रह्मैः शशः श्वावित्* सङ्गकी चेति सत्तमाः ॥
 भस्त्राः पञ्चमखा नित्यं ममुराह प्रजापतिः ।
 मत्स्वान् सशस्त्रान् भुञ्जीवाभ्यासं रौरवमेव च ॥
 निवेश्य देवताभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यस्तु† नान्यथा ।
 मयूरन्तित्तिरश्चैव कपिञ्जलकमेव च‡ ॥
 वार्ध्नीचसन्धीपिनश्च भस्त्रानाह प्रजापतिः ।
 राजीवान् सिंहतुष्कांश्च§ तथा पाठीनरोहितौ ॥
 मत्स्येष्वेते॥ समुद्दिष्टा भक्षणीया मुनीश्वराः ।
 प्रोक्षितं भक्षयेद्देवा मांसञ्च द्विजकाम्यथा ॥
 यथाविधि नियुक्तञ्च प्राणानामपि चात्थये ।
 भक्षयेद्देव मांसानि शेषभोक्त्रो न क्षिप्यते ॥
 औषधार्थमशक्नो वा नियोगार्थं न कारयेत्॥ ।
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।
 यावन्ति पञ्चरोमाणि तावतो नरकान् व्रजेत् ॥
 अदेयं वाप्यपेयञ्च** तथैवास्तृभ्यमेव च ।

* खड्गोति B.

† चेति B.

‡ कपोतश्च कपिञ्जलमिति B.

§ श्रेष्ठं सिंहतुष्कश्चेति B.

¶ मत्स्त्राश्चेति इति B.

॥ नियोगार्थंकारणादिति B.

** अपेयं वापि पेयश्चेति B.

द्विजातीनां समाखीर्षं* नित्थं नद्यमिति स्थितिः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन† मयं नित्यञ्च वर्जयेत्‡।
 पीत्वा पतितः§ कर्म्मभ्यो न सञ्जायो भवेद्विजैः¶ ॥
 भक्षयित्वा ह्यभक्ष्याणि॥ पीत्वापियान्यपि द्विजः ।
 नाधिकारी भवेत्तावद्यावत्तत्र ब्रजत्वधः ॥
 तस्मात्परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः ।
 आरोप्य याति चैवैको तथा वै याति रौरवम्## ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे भक्ष्याभक्ष्यनिर्णये व्यासगीतासु
 सप्तदशोऽध्यायः ।

-
- * द्विजातीनामनाखीर्षमिति B.
 † प्रकारेणेति B.
 ‡ नित्थं विवर्जयेदिति B.
 § पततीति B.
 ¶ असञ्जायो भवेद्विजः इति B.
 ॥ भक्षयित्वाप्यभक्ष्याणीति B.
 ** अपियानि च विप्रा वै तथा चैद्याति रौरवमिति B.

अष्टादशोऽध्यायः ।

ऋषयः जमुः ।

अहन्यहनि कर्त्तव्यं ब्राह्मणानां महासुनि ।
तदाचक्षाखिलं कर्म येन मुञ्चेत बन्धनात् ॥

व्यास उवाच ।

वचैः* समाहिता यूयं नृणुध्वङ्गदतो मम ।
अहन्यहनि कर्त्तव्यं ब्राह्मणानां क्रमादिधिः† ॥
ब्राह्मे मुहूर्त्ते तूत्याय धर्ममर्धञ्च चिन्तयेत् ।
कायक्लेशञ्च यन्मूलं‡ ध्यायेत मनसेश्वरम् ॥
उषाकाले§स्य सम्प्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।
स्नानान्दीपु शुद्धासु शौचकृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ।
तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
प्रातस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत्पा ।
ऋषीणामृषिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संशयः ॥॥

* विषा इति B.

† क्रमादिधिमिति B.

‡ कायक्लेशं तदुद्धृतमिति B and F.

§ उषःकाले इति B.

¶ शुभमिति B.

॥ एतत्पादद्वयं A, E, H पुस्तकेषु नास्ति ।

मुखे सुप्तस्य सततं लाला याः संस्त्रवन्ति हि ।
 ततो नैवाचरेत्कर्म्म अकृत्वा ज्ञानमादिमम्* ॥
 अलक्ष्मको जलं किञ्चित्† दुःखं दुर्विचिन्तितम् ।
 प्रातःज्ञानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ॥
 अतः‡ ज्ञानं विना पुंसां पापित्वं§ कर्म्मसु स्मृतम् ।
 ह्योमे जप्ये विशेषेण तस्मात्ज्ञानं समाचरेत् ॥
 अशक्तावशिरस्कं वा ज्ञानमस्य विधीयते ।
 आर्द्रेण वाससा वाद्य मार्जनं पावनं¶ स्मृतम् ॥
 आयत्ये वै॥ समुत्पन्ने ज्ञानमेव** समाचरेत् ।
 ब्राह्मादीनामघाशक्ती ज्ञानान्याहुर्धनीषिणः ॥
 ब्राह्मामान्येयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च ।
 वारुणं यौगिकं यश्च†† घोटा ज्ञानं समासतः‡‡ ॥
 ब्राह्मन्तु मार्जनं§§ मन्त्रैः कुशैः सोदकविन्दुभिः ।

* कर्म्मस्यकृत्वा ज्ञानमादितः इति B.

† अलक्ष्मीः कालकरीं इति B.

‡ न चेति B.

§ पावनमिति B.

¶ कायिकमिति B.

॥ असामर्थ्ये इति B.

** ज्ञानमेवमिति B.

†† तद्वदिति B.

‡‡ प्रकीर्तितमिति B.

§§ मार्जनैरिति B.

आग्नेयं भस्मनापादमस्तकाद्देहधूलनम् ॥
 गवां हि रजसा प्रोक्तं वायव्यं ज्ञानमुत्तमम् ।
 यत्तु* सातपवर्षेषु ज्ञानं तद्दिव्यमुच्यते ॥
 वारुणश्चावगाहसु मानसं स्वात्मवेदनम् ।
 योगिनां† ज्ञानमाख्यातं योगे विश्वादिचिन्तनम्‡ ॥
 आत्मतीर्थमिति ख्यातं शैवितं ब्रह्मवादिभिः ।
 मनःशुद्धिकरं पुंसां नित्यं तद्भ्रानमाचरेत् ॥
 शक्त्येहाख्यं विद्वान् प्रायश्चित्ते§ तथैव च ॥
 प्रचास्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा विधानतः ।
 आशम्य प्रयतो नित्यं ज्ञानं प्रातः¶ समाचरेत् ॥
 मध्याह्नसमस्यौख्यं द्वादशाह्नसञ्चितम् ।
 सत्वचं दन्तकाष्ठं स्वाप्तदयेण तु धावयेत् ॥
 शीरवृक्षसमुद्भूतं मालतीसम्भवं शुभम् ।
 अपामार्गञ्च विश्वञ्च करवीरं विशेषतः ॥
 वर्जयित्वा निन्दितानि गृहीत्वैकं यद्योदितम् ।
 परिहृत्य दिनं पापं भक्षयेद्दे विधानवित् ॥

* शनैति A.

† यौगिकमिति B.

‡ योगादिश्चविचिन्तनमिति B.

§ प्राजापत्यमिति B.

¶ प्रातःज्ञानमिति B.

नोत्पादयेदन्तकाष्ठं* नाङ्गुल्ययेण धारयेत्† ।
 प्रक्षाल्य भङ्गा तज्जङ्घ्याच्छुची देशे समाहितः ॥
 ज्ञात्वा सन्तर्ष्येद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा ।
 प्राचम्य मन्त्रवित्त्वित्त्वं‡ पुनराचम्य वाग्यतः ॥
 सम्प्राज्ज्वर्य मन्त्रैरात्मानं कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
 आपो हिष्ठाव्याहृतिभिः सावित्र्या वारुणैः शुभैः ॥
 षोडशारव्याहृतियुतां गायत्रीं वेदमातरम्§ ।
 जम्बा जलाञ्जलिं दद्याद्भास्करं प्रति तन्मनाः ॥
 प्राक्कल्पेषु ततः स्थित्वा¶ दर्भेषु सुसमाहितः ।
 प्राणायामत्रयङ्गत्वा ध्यायेत्सन्ध्यामिति स्मृतिः॥ ॥
 या च सन्ध्या** जगत्स्मृतिर्मायातीता हि निष्कला ।
 ऐश्वरी केवला†† शक्तिस्तत्त्वत्रयसमुद्भवा ॥
 ध्यात्वार्कमण्डलगतां सावित्रीं वै जपेद्बुधः ।
 प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्ध्यापासनमाचरेत् ॥
 सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
 यदन्यत्कुरुते किञ्चिन्न तस्य फलमाप्नुयात् ॥
 अनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 उपास्य विधिवत्सन्ध्यां प्राप्ताः पूर्वैऽपरां गतिम् ॥

* नोत्पादयेदिति B. † नाङ्गुल्या धारयेत् कश्चिदिति B. ‡ मन्त्रवित्त्वित्त्वमिति H.

§ देवमातरमिति B. ¶ प्राक्कल्पेषु समासीनः इति B, E and G. ॥ स्मृतिरिति B.

** या सन्ध्या येति B. †† ऐश्वरी तु परेति B.

योऽन्यत्र कुरुते यत्र धर्मकार्ये हिजोत्तमः ।
 विहाय सन्ध्याप्रवृत्तिं स याति नरकायुतम् ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सन्ध्यापासनमाचरेत् ।
 उपासितो भवेत्तेन देवो योगतनुः परः ॥
 सहस्रपरमां नित्यं शतमध्यां दशावरात् ।
 सावित्रीं वै तपेद्दिहान् प्रान्मुस्रः प्रयतः स्थितः ॥
 अधोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
 मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैः ऋग्यजुःसामसन्धवैः ॥
 उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
 कुर्वीत प्रवृत्तिं भूमौ मूर्ध्ना तेनैव* मन्त्रतः ।
 श्रीश्रीस्त्रीस्त्राय† शान्ताय कारणत्रयहेतवे ।
 निवेद्यामि चात्मानं नमस्ते विश्वरूपिणे‡ ॥
 नमस्ते वृषिने तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे । §
 त्वमेव ब्रह्म परममापोऽप्योतीरसोऽष्टतम् ।
 भूर्भुवः स्वस्वमोक्षारः शर्वी रुद्रः सनातनः ॥
 पुरुषः सन्महोऽन्तर्ह्यं प्रचमामि कपर्दिनम् ।
 त्वमेव विश्वम्बुधरा जातं यज्जायते॥ च यत् ॥
 नमो रुद्राय सूर्याय त्वामहं शरत्वं गतः ।
 प्रचेतसे नमस्तुभ्यं नमो मीढुष्टमाय च ॥ ॥

* नित्यश्चेति B. † श्रुतीस्त्रायति B. श्रीं स्त्रीताय इति F. ‡ शानरूपिणे
 इति B and F. § एतत्पादत्रयं A, E, H पुस्तकेऽहं नास्ति । ¶ सदसत्स्यत्वे
 इति B. ॥ ते इति B.

नमो नमस्ते रुद्राय त्वामहं शरच्चक्रतः ।
 हिरण्यवाहवे तुभ्यं हिरण्यपतये नमः ॥
 अम्बिकापतये तुभ्यमुमायाः पतये नमः *
 नमोऽस्तु नीलघीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ॥
 विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ।
 तमोऽपहाय ते† नित्यमादित्याय नमोऽस्तु ते ॥
 नमस्ते वज्रः‡ हस्ताय चाम्बिकाय नमो नमः ।
 प्रपद्ये त्वां विरूपाक्षं महान्तं§ परमेष्ठरम् ॥
 हिरण्यये गृहे गुप्तमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
 नमस्वामि परं ज्योतिर्ब्रह्माण्डवां परामृतम् ॥
 विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरिणम् ।
 नमः सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेष्ठिने ॥
 उपाय सर्व्वतप्ताय॥ त्वां प्रपद्ये सदैव हि ।
 एतद्दे सूर्य्यहृदयं जज्ञा स्तवमनुत्तमम् ॥
 प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्तुर्याद्दिवाकरम् ।
 इदं पुत्राय शिष्याय धार्मिकाय हिजातये ॥
 प्रदेयं सूर्य्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम्** ।
 सर्व्वप्रापप्रशमनं वेदसारसमुद्भवम् ।

* एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । † नम उमापतये इति B. ‡ वज्र इति B.

§ दहन्मिति B. ¶ परां गतिमिति B. ॥ सर्व्वभचाय इति B and P.

** ब्रह्मण्यु प्रसादतः इति B.

ब्राह्मणानां हितं पुण्यमृषिसङ्घैर्निषेवितम् ॥†
 प्रधागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
 प्रज्वालय वक्त्रं विधिवत्सुहुयाज्जातवेदसम् ॥
 ऋत्विक् पुत्रोऽथ पत्नी वा शिथो वापि सहोदरः ।
 प्राप्यानुष्ठां विशेषेण ह्यध्वर्युर्वा यथाविधि ।
 पवित्रपाणिः पुतात्मा शुक्लाम्बरधरः शुचिः‡ ।
 अनन्यमनसा नित्यं§ सुहुयात्संयतेन्द्रियः ॥
 विना दर्भेण यत्कर्म विना सूत्रेण वाग् पुनः ।
 राक्षसं तद्भवेत्सर्व्वत्रामुत्रेह फलप्रदम् ॥
 दैवतानि नमस्कुर्यादुपहारान्निवेदयेत् ॥ ।
 दद्यात्पुष्पादिकन्तेषां वृक्षांश्चैवाभिवादयेत् ॥
 गुरुश्चैवाप्युपासीत हितञ्चास्य समाचरेत् ।
 वेदाभ्यासन्ततः कुर्यात्प्रयत्नाच्छक्तितो हिजाः*** ।
 जपेद्व्यापयेच्छिष्यान्धारयेद्द्वै†† विचारयेत् ।
 अवेक्षेताथ‡‡ शास्त्रेण धर्मादीनि हिजोत्तमाः ॥
 वैदिकांश्चैव निगमान्वेदाङ्गानि च सर्व्वशः§§ ।
 उपेयादीम्बरं वाद्यगाय योगक्षेमप्रसिद्धये ॥

* सहैरिति F. † एतत्पादचतुष्टयं A पुस्तके न दृश्यते । ‡ शुक्लाम्बरधरोत्तर-
 इति E and F. § अनन्यमनसो वक्त्रमिति B. ¶ मन्त्रेण यदीति B. ॥ देव-
 सारान्निवेदयेदिति B. *** हिजः इति B. †† आचरेत्येति B. †† अवेक्षेत् इति B.
 अवेक्ष्य तत्र शास्त्राणि इति F. §§ विशेषतः इति B and E. ¶¶ उपेयादीम्बर-
 चायेति B and H.

साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थं द्विजोत्तमः* ।
 ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् ॥
 पुष्याक्षतान् कुशतिलान् गोशकच्छुद्धमेव वा† ।
 नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
 स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥
 परकीयनिपानेषु न स्नायाद्द्वै कदाचन ।
 पञ्चपिण्डान्समुद्धृत्य स्नायाद्वासम्भवे पुनः ॥
 मृदैकया गिरः क्षात्थं हाभ्यां नाभेस्तयोपरि ।
 अधस्तु‡ तिसृभिः कायः§ पादौ षड्भिस्तथैव च ॥
 मृत्तिका च समुद्दिष्टा सार्द्रा॥मलकमात्रिका ।
 गोमयस्य प्रमाणन्तु॥ तेनाङ्गं लेपयेत्पुनः** ॥
 लेपयित्वा तीरसंस्थं†† तस्त्रिङ्गैरेव मन्त्रतः‡‡ ।
 प्रक्षात्याचम्य विधिवत्ततः स्नायात्समाहितः ॥
 अभिमन्त्रा जलं मन्त्रैस्तस्त्रिङ्गैर्वारुणैः शुभैः ।
 भावपूतस्तदव्यक्तं धारयेद्विष्णु§§मव्ययम् ॥
 आपो नारायणाङ्गूतास्ता॥॥ एवास्नायनं पुनः ।
 तस्मान्नारायणन्देवं स्नानकाले स्मरेद्बुधः ॥

* ततो द्विजः इति B. † गोमयं शुद्धमेव चेति B, E and F. ‡ अधश्चेति B.-
 § कायमिति B, E and F. ॥ त्वार्द्रा इति B. ॥ प्रमाणन्दिति B. ** लेपये-
 ततः इति B. †† लेपयित्वा च तीरस्थमिति B and E ; तीरस्थः सस्त्रिङ्गैः इति F.
 ‡‡ तस्त्रिङ्गैरेवेति B. §§ ध्यानै विष्णुमिति B and E. धारयन्निति F-
 ॥॥ नारायणीङ्गूतास्ता इति B, E and F.

प्रेक्षः सोऽङ्गारमादित्यं त्रिनिर्मलैः जलाश्रयेण ॥
 आद्यान्तः पुनराशानेत् ॥ मन्वेषानेन मन्त्रवित् ॥
 अन्तश्चरसि भूतेषु गुह्यायां विष्कतोमुखः ।
 त्वं यन्नखं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽसृत्तम् ॥
 द्रुपदां वा त्रिरभ्यस्वेहमाह्वतिमन्त्रवाम्बिताम् ।
 सावित्रीं वा जपेद्विहान्तथा चैवाघमर्षणम् ॥
 ततः सन्मार्जनं कार्यम् ॥ आपो द्विष्टा मयो भुवः ।
 इदमापः प्रवृत्तो व्याह्वतिभिस्तथैव च ॥
 तथाभिमन्त्र्य तत्तोयमापो द्विष्टादिभिस्त्रिकैः ॥
 अन्तर्जलगतो मन्त्रो जपेन्निरघमर्षणम् ॥
 द्रुपदां ॥ वाथ सावित्रीं तद्विष्णोः परमम्पद्म् ।
 आवर्त्तयेच्च ॥ प्रणवं देवं वा संस्मरेद्हरिम् ॥
 द्रुपदादिव यो मन्त्रो यत्तुर्वेदे प्रतिष्ठितः ।
 अन्तर्जले त्रिरावर्त्तय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अपः पाणौ समादाय जह्या वै मार्जने कृते ।
 विन्यस्य मूर्द्ध्नि तत्तोयं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापानीदनः ।
 तथाघमर्षणमोक्तं ॥ सर्वपापापानीदनम् ॥

* प्रीचेति B. † जलाश्रये इति B. ‡ पुनः पुनराशानेदिति B and E.
 § कुर्यादिति B and E. ¶ द्विष्टादिमन्त्रैरिति E and F. ॥ त्रिपथामिति B
 त्रिपथामिति E. ** आवर्त्तयेथा इति B and E. †† अघाघमर्षणं सूक्तमिति B,
 E and F.

अथोपतिष्ठेदादित्यमूर्ध्वं पुष्पाचतान्वितम्* ।
 प्रक्षिप्यालोकयेद्देवमूर्ध्वं यस्तमसः परः† ॥
 उदुत्थं चित्रमित्थेते तच्चक्षुरिति मन्वतः ।
 हंसः शुचिषदन्तेन सावित्र्या सविशेषतः‡ ॥
 अन्यैश्च वैदिकैर्मन्त्रैः सौरैः पापप्रणाशनैः ।
 सावित्रीं वै जपेत्पञ्चाज्जपयज्ञः स वै स्मृतः ॥
 विविधानि पवित्राणि§ गुह्यविद्यास्तथैव च ।
 शतरुद्रीयं शिरसं सौरात्मन्त्रांश्च॥ सर्व्वतः ॥
 प्राक्तनेषु॥ समासीनः कुशेषु प्राक्षुखः शुचिः ।
 तिष्ठंश्च वीक्षमाणोऽर्कः** जप्यं कुर्यात्समाहितः ॥
 स्फाटिकेन्द्राच्चरुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।
 कर्त्तव्या त्वक्षमाला स्यादुत्तरादुत्तमा स्मृता†† ॥
 जपकाले न भाषेत व्यङ्गा न‡‡ प्रक्षयेद्बुधः ।
 न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्ताश्चैव प्रकाशयेत् ॥
 गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं यतः ।
 एकान्तेषु§§ शुचौ देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

* पुष्पाचतान्वितमिति B. पुष्पान्वितं जलमिति E. † उदुत्थं तमसस्परि इति A,
 E and F. ‡ च विशेषत इति B, E and F. § च चित्राण्येति B.
 ॥ शतरुद्रीयमाषर्केशिरः सौरांश्चेति B, E and F. ॥ प्राक्षुखे इति B, E, F
 and G. ** तिष्ठंशीवीक्षमाणोऽर्कमिति B and E. †† उत्कृष्टीचरीचरा इति A.
 ‡‡ नाशनीति B, E and F. §§ सुगमे इति E.

चण्डालाशौचपतितान्* दृष्ट्वा चैव पुनर्जपेत् ।
 तैरेव भाषणं कृत्वा ज्ञात्वा चैव पुनर्जपेत्† ॥
 आचम्य प्रयतो नित्यं जपेद्दशचिदर्शने ।
 सौराभ्यन्वान् शक्तितो वै पावमानीसु कामतः ॥
 यदि स्यात् क्लिन्नः‡ वासा वै वारिमध्यं गतोऽपि वा ।
 अन्यथा तु शुची भूम्यां दर्भेषु सुसमाहितः ॥
 प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्य ततः क्षितौ ।
 आचम्य च यथाशस्त्रं शक्त्या§ स्वाध्यायमाचरेत् ॥
 ततः सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा ॥
 आदावोङ्कारमुच्चार्य नामान्ते॥ तर्पयामि वः** ॥
 देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।
 तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या स्वसूत्रोक्त††विधानतः । ‡‡
 देवर्षींस्तर्पयेद्दीमानुदकाञ्चलिभिः पितॄन् ॥
 यज्ञोपवीती देवानां निवीती ऋषितर्पणे ।
 प्राचीनावीती पैत्रेण§§ स्नेन तीर्थेन भावितः ॥
 निष्पीड्य स्नानवस्त्रान्तु समाचम्य च वाग्यतः॥॥ ।
 स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पुष्यैः पत्रैरथाम्बुभिः ॥

* चाण्डालाशौचपतितानिति B and F. + जपेत्पुनरिति B and E.
 † क्षिप्रैति B. § भक्त्या इति B. ॥ पितृगणान् क्रमादिति B. || नमोऽन्ते इति B.
 नमोऽन्ते तर्पयामि च इति E and F. ** चेति B. †† स्वसूत्रोक्त इति B.
 ‡‡ अन्वावहेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु हस्त्यधिकः पाठः E and F. §§ पित्रेण तु
 इति B, E and F. ॥॥ एतत्याददर्थं B पुस्तके नास्ति ।

ब्रह्मार्थं गङ्गरं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
 अन्यांश्चाभिमतान्देशान् भक्त्याचारो नरोत्तमः* ॥
 प्रदद्याद्वाथ पुष्याणि सूक्तेन पीरुषेण† तु ।
 आपो वा देवताः सर्वास्तेन सम्यग् समर्चिताः ॥
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वम्‡ वै देवतानि समाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्याणि विन्द्यसेहै पृथक् पृथक् ॥
 विष्णोराराधनात्पुष्यं§ विद्यते कर्म वैदिकम् ।
 तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेत्परिम् ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन सुसमाहितः§ ।
 न ताभ्यां॥ सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि॥ ।
 तदात्मा तन्मनाः शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥
 अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।
 आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥
 मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथवा पुनः ।
 ईशानेनाथवा रुद्रेऽस्यम्बकेन** समाहितः ॥
 पुष्यैः पत्रैरथान्निर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ।

* अन्यांश्चापि महादेवान् भक्त्या चाक्रोधनी नर इति B, E and F. † सूक्तेन
 पीरुषेण—पुरुषसूक्तेन “सहस्रशीर्षा पुरुष” इत्यादिमन्त्रेण । ‡ न विष्णोराधनादिति E
 and F. § पुरुषेण तु इति B, E and F. ॥ नैताभ्यामिति B, E and F.
 ॥ अतः परं निवेदयेच्च स्वात्मानं विष्णवेऽमलतेजसे इति B, E, F पुस्तकेष्वधिकः
 पाठो दृश्यते । ** रुद्रे वाम्बकेनेति A.

उक्त्वा* नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा जपेत्† ॥
 नमस्कुर्यान्महादेवं तं सत्युन्नयमीश्वरम्‡ ।
 निवेदयेत् स्वात्मानं यो ब्रह्मणमितीश्वरम् ॥
 प्रदक्षिणं§ द्विजः कुर्यात्पञ्च वर्षाणि वै बुधः॥ ।
 ध्यायेत्॥ देवमीशानं व्योममध्यगतं शिवम् ॥
 अथावलोकयेदर्कं** हंसः शुचिषदित्यूचा ।
 कुर्वन्†† पञ्च महायज्ञान् गृह्णत्वा समाहितः ॥
 देवयज्ञं पित्रयज्ञभूतयज्ञन्तथैव च‡‡ ।
 मानुषं§§ ब्रह्मयज्ञञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते ॥
 यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
 कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत् ॥
 अग्नेः पश्चिमतो देशे भूतयज्ञान्त एव च॥॥ ।
 कुशपुञ्जे समासीनः कुशपाणिः समाहितः ॥
 शालाम्नी लौकिके वाथ जले भूम्यामथापि वा ।
 वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यो॥॥॥ देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥
 यदि स्यात्लौकिके पक्षे ततोऽन्नं तत्र ह्ययते ।
 शालाम्नी तत्पचेद्द्वं त्रिधिरेष सनातनः ॥

* अथो इति B, E and F. † बोधयेदिति B. ‡ अतं सत्यमितीश्वरमिति B and E. § प्रदक्षिणः इति A. ॥ जपन्निति B. पञ्च ब्रह्माणि वै जपन्निति E and F. ॥ ध्यायेत् ध्यायेत्, चार्धः प्रयोगः । ** अथमवलोकयेदिति B. †† कुर्यादिति B and F. ‡‡ अथियज्ञन्तथैव चेति B. §§ मानुषमिति B. ॥॥ वा इति B. ॥॥॥ वैश्वदेवनिमित्तमिति B.

देवेभ्यश्च हुतादन्नात्* श्रेष्ठा† भूतबलिं हरेत् ।
 भूतयज्ञः स विघ्नयोः‡ भूतिदः§ सर्वदेहिनाम् ॥
 स्वभ्यश्च स्वपचेभ्यश्च पतितादिभ्यएव च ।
 दद्याद्भूमौ वहिश्चान्नम्यच्चिभ्यो द्विजसत्तमाः¶ ॥
 सायन्नान्नस्य॥ सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।
 भूतयज्ञस्त्वयन्नित्यं सायम्प्रातर्यथाविधि** ॥
 एकन्तु भोजयेद्द्विप्रं पितृनुद्दिश्य सन्ततम्†† ।
 नित्यश्नात् तदुच्छिष्टं‡‡ः पितृयज्ञो गतिप्रदः ॥
 उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
 वेदतत्त्वार्थविदुषेः§§ द्विजायैवोपपादयेत् ॥
 पूजयेदतिथिन्नित्यं नमस्येदर्चयेद्द्विजः¶¶ ।
 मनोवाक्शर्मभिः शान्तः स्वागतं स्वगृहङ्गतः||| ॥
 अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु*** ।
 हस्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
 दद्यादतिथये नित्यम्बुध्येत परमेश्वरम् ॥
 भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रामग्रं तस्याश्चतुर्गुणम्††† ।

* देवेभ्यश्च हुतादन्नात् इति B. † श्रेष्ठा इति F. ‡ वै घ्नये इति B. § भूति-
 द इति B. ¶ बलिं तन्नं पचिभ्योऽथ द्विजोत्तमा इति B and E. ॥ सायमन्नस्येति B.
 ** विधीयते इति B. †† सत्तम इति B and E. सत्तमेति F. †† यदुद्दिष्टमिति B.
 तदुद्दिष्टमिति E, F and H. §§ विज्ञायतिः B. ¶¶ अर्चयेद्दिभ्युमिति B. तथा
 इति F. ||| तत इति B, E and F. *** एतत्पादद्वयं B, E, F पुस्तकेषु नास्ति ।
 ††† तस्याश्चतुर्गुणमिति B and H. तस्याश्चतुर्गुणमिति E and F.

पुष्कलं हस्तकारन्तु तच्चतुर्भुजमिष्यते* ॥
 गीदोहकालमात्रं† वै प्रतीक्षो ह्यतिथिः‡ खयम् ।
 अभ्यागतान्यथाशक्तिं पूजयेदतिथीभ्यः§ ॥
 भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवद्भ्रूचरिणे ।
 दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्यो लोभवर्जितः ॥
 सर्वेषामप्यलाभे हि॥ त्वन्नङ्गीभ्यो निवेदयेत् ।
 भुञ्जीत बहुभिः॥ सार्धं वाग्यतोऽन्नमकुक्षयन् ॥
 अकृत्वा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान्द्विजोत्तमाः ।
 भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा तिर्यग्योनिं स गच्छति ॥
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमाः ।
 नाशयन्त्याशु पापानि देवताभ्यर्चनन्तथा ॥
 यो मोहादधवाङ्मनादकृत्वा** देवतार्चनम् ।
 भुङ्क्ते स याति नरकं शूकरं नात्र संशयः†† ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै द्विजाः ।
 भुञ्जीत खजनेः सार्धं स याति परमाङ्गतिम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे‡‡ व्यासगीतासु षष्ठादशोऽध्यायः ।

* सुष्यते इति B and F. † गीदोहमात्रं कालमिति B, E and H. ‡ प्रती-
 क्षोऽप्यतिथिरिति B. § यथेति B and E. तथेति F. ॥ वसुभिरिति
 B, E and F. ** मोहादध वाङ्मनादकृत्वा इति B and F. †† शूकरं च भिजायते
 इति B and F. ‡‡ उपविभाने इत्यधिकः पाठः B पुस्तके दृश्यते ।

जनविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिसुखएव* वा ।
आसीनः स्वासने शुद्धे भूम्यां पादौ निधाय च ॥
आयुष्यं प्राङ्मुखी भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
त्रियम्बल्यङ्मुखी भुङ्क्ते ऋतभङ्क्ते उदङ्मुखः ॥
पश्चार्द्रौ भोजनङ्कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय च ।
उपवासेन तत्सुखं मनुराह प्रजापतिः ॥
उपलप्तिं शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।
आचम्यार्द्राननोऽक्रोधः पश्चार्द्रौ भोजनश्चरेत् ॥
महाव्याहृतिभिस्त्वन्नं परिधायोदकेन तु ।
अमृतोपस्तरणमसीत्यापोऽशान†क्रियाश्चरेत् ॥
स्वाहाप्रथवसंयुक्तां प्राणायाम्याहुतिस्ततः ।
अपानाय ततो भुक्त्वा ध्यानाय तदनन्तरम् ॥
उदानाय ततः कुर्यात्समानायेति पञ्चमीम्‡§ ।
विज्ञाय तत्त्वमेतेषां सुहृयादात्मनि द्विजः ॥
शेषमन्नं यथाकामं§ भुञ्जीत व्यञ्जनैर्युतम् ।
ध्यात्वा तन्मनसा देवानात्मानं¶ वै प्रजापतिम् ॥

* सूर्याभिसुखमेवेति B and H. † चापःपानेति B. ‡ पञ्चममिति A and H.

§ यथोक्तञ्च इति B. ¶ देवमात्मानमिति B and H.

अमृतापिधानमसीत्पुपरिष्ठादपः पिवेत् ।
 आचान्तः पुनराचामेदयङ्गौरिति मन्त्रतः ॥
 द्रुपदां वा त्रिरावर्त्य सर्वपापप्रणाशनीम् ।
 प्राणानाङ्गित्थिरसीत्यात्मैर्दुदरन्ततः* ॥
 आचम्याङ्गुष्ठमात्रेषु पादाङ्गुष्ठेन† दक्षिणे ।
 निस्त्रावयेद्वस्तजलभूर्द्धृस्तः समाहितः ॥
 कृता‡कुमन्त्रणं कुर्यात्सन्ध्यायामिति मन्त्रतः ।
 अथ मन्त्रेण स्वात्मानं योजयेद्ब्राह्मणेति ह्रिः§ ॥
 सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः स्मृतः परः¶ ।
 योऽनेन विधिना कुर्यात्स कविब्राह्मणः स्वयम् ॥
 यज्ञोपवीती भुञ्जीत स्रग्गन्धालङ्कृतः शुचिः ।
 सायम्प्रातर्मान्तरा** वै सन्ध्यायान्तु विशेषतः ॥
 नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वं प्रतिसायं शशियहात्†† ।
 ग्रहकाले न चाश्रीयात्स्त्रात्वाश्रीयाद्विसुक्तये‡‡ ॥
 मुक्ते शशिनि चाश्रीयाद्यदि§§ न स्वात्महानिशा ।
 अमुक्तयोरस्तगयोरद्यादृष्ट्वा परेऽहनि ॥
 नाश्रीयात्प्रेक्षमाणानामप्रदाय च¶¶ दुर्मतिः ।

* लभेत हृदयन्तत इति B. † पादाङ्गुष्ठेऽथेति B. ‡ कृता इति B. § अथा-
 चरेच स्वात्मानं योजयेद्ब्राह्मणेति हीति B and E. अथ क्रमेणेति H. ¶ परः स्मृत-
 इति B. ॥ स याति ब्रह्मणः चयमिति B and E. ** प्रातर्मान्तरिति B, H and G.
 †† अङ्गि सायं प्रचक्षते इति B. अङ्गि सायं शशियग्रे इति E. ‡‡ स्त्रात्वाश्रीयात्पु सुक्तये
 इति B. §§ भुञ्जीत यदेति B. ¶¶ अप्रदायैव इति B.

यन्नावशिष्टमद्याहा* न क्रुद्धो नान्यमानसः ॥
 आत्मवर्षं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।
 वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम् ॥
 यद्भुङ्क्ते वेष्टितशिराः यच्च भुङ्क्ते विदिग्बुखः† ।
 सोऽपानक्त्व यो भुङ्क्ते सर्व्वं विद्यात्तदासुरम् ॥
 नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्धवस्त्रधृक् ।
 न च भिन्नासनगतो न यानसंस्थितोऽपि वा‡ ॥
 न भिन्नभाजने चैव न भूम्यां न च पाणिषु ।
 नोच्छिष्टो घृतमादद्यात्§ न मूर्धानं स्पृशेदपि ॥
 न ब्रह्म कीर्त्तयेच्चापि¶ न निःशेषं न भार्य्याया ।
 नान्धकारे न सन्ध्यायां॥ न च देवालयादिषु ॥
 नैकवस्त्रसु भुञ्जीत न यानशयनस्थितः** ।
 न पादुकानिर्गतोऽथ†† न हसन्विलपन्नपि ॥
 भुक्त्वा वै‡‡ सुखमास्थाय तदन्नम्परिणामयेत् ।
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थानुपबृंहयेत्§§ ॥
 ततः सन्ध्यामुपासीत पूर्व्वोक्तविधिना शुचिः॥॥ ।

* न यन्नशिष्टादन्यहा इति B and E. † उदसुखः इति B and E. ‡ न
 शयानः स्थितोऽपि वेति B. न शयान्ःस्थितोऽपि वा इति E. § आदद्यादिति आर्षः
 प्रयोगः, आददीत इति साधु । ¶ कीर्त्तयेच्चापीति B. ॥ न चाकाशे इति B and E.
 ** व शयानः स्थितोऽपि वेति B. †† न पादुकानुगतो वा इति B. ‡‡ भुञ्जीवमिति B.
 §§ तदर्थोऽनुपबृंहयेदिति H. ॥॥ द्विज इति B and E.

आसीनश्च* जपेद्देवीं गायत्रीं पश्चिमात्मति ॥
 न तिष्ठति तु यः पूर्वानास्ते† सन्धान्तु पश्चिमाम् ।
 स शूद्रे च समो लोके सर्वकर्मा‡विवर्जितः ॥
 इत्वान्निं विधिवन्मन्त्रैर्भुक्त्वा यन्नावशिष्टकम् ।
 सभृत्य§वान्धवजनः स्वपेच्छुष्कपदो निशि ॥
 नोत्तराभिसुखः स्वप्यात्पश्चिमाभिसुखो न च ।
 न चाकाशे न नम्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित् ॥
 न शीर्षायान्तु खट्वायां शून्यागारे न चैव हि ।
 नानुवञ्जेण न पालाशे शयने वा कदाचन ॥
 इत्येतदखिलेनोक्तमहन्यहनि वै मया ।
 ब्राह्मणानाङ्गुल्यजात॥मपवर्गफलप्रदम् ॥
 नास्तिक्यादथवालस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः ।
 स याति नरकान्घोरान् काकयोनीं च जायते ॥
 नान्यो विभुक्तये पत्या मुक्ताश्रमविधिं स्वकम् ।
 तस्मात्कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासगीतासु जनविंशोऽध्यायः ।

* आसीनसु इति B, E and F. † पूर्वा नापीति B. ‡ धर्मैति B. सर्व-
 कर्मवहिष्कृत इति F. § सङ्घवेति B. ॥ नापि वीथे इति B. ॥ कृत्यतममिति B.

विंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अथ आहममावास्यां प्राप्य कार्यं द्विजोत्तमैः ।
 पिण्डान्वाहार्यकम्भक्त्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
 पिण्डान्वाहार्यकं आहं क्षीणे राजनिः शस्यते ।
 अपराङ्गे द्विजातीनां प्रशस्तेनामिषेण च ॥
 प्रतिपत्प्रभृति ह्यन्यास्तिथयः कृष्णपक्षके ।
 चतुर्दशीं वर्जयित्वा प्रशस्ता ह्युपरोधतः* ॥
 अमावास्याष्टकास्ति सः पौषमासादिषु त्रिषु ।
 तिस्रस्तास्त्वष्टकाः‡ पुण्या माघी पञ्चदशी तथा ॥
 त्रयोदशी मन्वायुक्ता वर्षासु च विशेषतः ।
 शस्यपाकः आहकालाः नित्याः§ प्रोक्ताः दिने दिने ॥
 नैमित्तिकान्तुण कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 बान्धवानां विस्तरेण॥ नारकी स्यादतोऽन्वथा ॥
 काम्यानि** चैव आहानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु ।
 अयने विषुवे चैव व्यतीपाते त्वनन्तकम्†† ॥
 संक्रान्त्यामचयं‡‡ आहं तथा जन्मदिनेष्वपि ।

* क्षीणे राजनि चयुक्ते चन्द्रे कृष्णपक्षे इत्यर्थः । † अपरा यतः इति B. ह्युपरो-
 धते इति F. ‡ तिस्रश्चात्वाहार्यकमिति B. § नित्यमिति B. ¶ नैमित्तिकं हि
 इति B. ॥ ब्राह्मणानाञ्च मरुते इति B. बान्धवानाञ्च मरुते इति F. ** शस्या-
 नीति B. †† व्यतीपातेऽप्यनन्तकमिति B. ‡‡ संक्रान्त्यामयने इति B.

नक्षत्रेषु च सर्वेषु कार्येद्दाम्यं* विशेषतः ॥
 स्वर्गञ्च लभते कृत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तमः ।
 अपत्यमथ रोहिण्यां सौम्ये तु ब्रह्मवर्चसम् ॥
 रौद्राणां कर्माणां सिद्धिमाद्रायां शौर्यमेव च† ।
 पुनर्वसौ तथैव भूमिं त्रियं पुष्ये तथैव च ॥
 सर्वाङ्कामांस्तथा सार्धैः‡ पित्रे सौभाग्यमेव च ।
 अर्यन्ने तु धनं विन्ध्येत्§ फाल्गुन्यां पापनाशनम् ।
 ज्ञातिश्रेष्ठं तथा हस्ते चित्रायाञ्च बहून् सुतान् ।
 श्राण्यसिद्धिं स्वती तु विशाखासु सुवर्णकम् ॥
 मैत्रे बहूनि मित्राणि राज्यं शक्रे तथैव च ।
 मूले कृषिं लभेज्ज्ञानं सिद्धिमाप्ये समुद्रतः ॥
 सर्वान् कामान्वैश्वदेवे श्रेष्ठान्तु अवषे पुनः ।
 धनिष्ठायां तथा कामानम्बुषेण च परम्बलम् ॥
 अजैकपादे कुप्यं स्यादाह्निर्बुध्ने गृहं शुभम् ।
 देवत्यम्बुहवो गावो ह्यश्विन्यान्तुरगांस्तथा ।
 याम्ये तु जीवितन्तु॥ स्याद्यः श्राद्धं सम्प्रयच्छति** ॥
 आदित्यवारेऽन्वारोग्यं†† चन्द्रे सौभाग्यमेव च ।
 कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥

* काशे इति B. † रौद्राणां सिद्धिमाद्रायां कर्माणां सौख्यमेव चेति B. रोहिण्यां
 कर्माणां सिद्धिमिति F. ‡ सार्धे इति B. § विद्यादिति B and F. ¶ वारुचे
 इति B. श्राविष्ठायां तथा काम्यं वारुचे इति F. ॥ जीवनं तदिति B. ** यदि श्राद्धं
 प्रयच्छति इति B. †† त्वारोग्यमिति B, F and H.

विद्यामभीष्टान्तु गुरौ* धनं वै भार्गवे पुनः ।
 शनैश्चरे लभेदायुः प्रतिपक्षु सुतान् शभान् ॥
 कन्यका† वै द्वितीयायां द्वितीयायान्तु वेदिनः‡ ।
 पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां वै§ पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ॥
 षष्ठसं घृतं¶ कृषिञ्चापि समम्याश्च धनं नरः॥ ।
 अष्टम्यामपि बाणित्यं लभते आहृदः सदा ॥
 स्यान्नवम्यामेकखरं दशम्यां द्विखुरं बहु ।
 एकादश्यान्तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥
 द्वादश्यां जातरूपश्च रजतं कुप्यमेव च ।
 त्र्नातित्रैश्रं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु कुप्रजाः ।
 पञ्चदश्यां सर्वकामान् प्राप्नोति** आहृदः सदा ॥
 तस्माच्छ्राद्धं न कर्त्तव्यं चतुर्दश्यां द्विजातिभिः ।
 शस्त्रेण तु हतानान्तु श्राद्धं†† तत्र प्रकल्पयेत् ॥
 द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तौ न कालनियमः कृतः ।
 तस्माद्भोगापवर्गार्थं श्राद्धं कुर्युर्द्विजातयः ॥
 कर्मारक्षेषु सर्वेषु कुर्यादभ्युदये‡‡ पुनः ।
 पुत्रजन्मादिषु श्राद्धं पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ॥
 अहन्यहनि नित्यं स्यात्काम्यं नैमित्तिकं पुनः ।

* विद्यामभीष्टा जीवे तु इति B and F. † कन्यकामिति B and F. ‡ विन्द-
 तीति B. नन्दित इति F. § तु इति B. ¶ द्युतिमिति B. दूतमिति F. ॥ समम्यां
 लभते नरः इति B and F. ** कामानाप्नोतीति B, F and H. †† हतानां वै
 मद्र श्राद्धमिति B. †‡ कुर्यादाभ्युदयमिति B and F.

एकोद्दिष्टादि विज्ञेयं द्विधा आहन्तुः पार्वणम् ॥
 एतत्पञ्चविधं आहं मनुना परिकीर्तितम् ।
 यात्रायां षष्ठमाख्यातं तत्प्रयत्नेन पालयेत् ॥
 शुद्धये सममं आहं ब्रह्मणा परिभाषितम् ।
 दैविकञ्चाष्टमं आहं यत्कृत्वा मुच्यते भयात् ॥
 सख्या रात्रौ न कर्त्तव्यं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।
 देयानान्तु विशेषेण भवेत्पुण्यमनन्तकम् ॥
 मङ्गायामक्षयं आहं प्रयागेऽमरकण्टकेऽः ।
 गायन्ति पितरो गाथां नर्त्तयन्तिऽ मनीषिणः ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।
 तेषान्तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
 गयां प्राप्यानुषङ्गेण यदि आहं समाचरेत् ॥
 तारिताः पितरस्तेन स याति परमाङ्गम् ॥
 वाराहपर्वते चैव गयायां वै विशेषतः ।
 वाराणस्यां यत्र देवः स्वयं हरः ॥
 गङ्गाद्वारे नैव यत्र देवः स्वयं नीलपर्वते ॥
 कुरुक्षेत्रे च यत्र देवः स्वयं महालये ॥
 केदारि फल्गुने यत्र देवः स्वयं मिषारण्ये ॥

* वृद्धिआहन्तु इति B

इतः परं पादपठ

‡ मरकडटे इति H. §

व B, E and

समुपाचरेदिति B. ॥ कुब्जाके इति

I. कुब्जाके इति

** फल्गुनीतीर्थे इति B, E and

इति B, E and

सरस्वत्यां विशेषेण पुष्करे तु विशेषतः ॥
 नन्ददायां कुशावर्त्तं श्रीशैले कर्णभद्रके † ।
 वेत्रवत्यां विशाखायां † गोदावर्यां विशेषतः ॥
 एवमादिषु चान्येषु‡ तीर्थेषु पुलिनेषु च ।
 नदीनाञ्चैव तीरेषु तुष्यन्ति पितरः सदा ॥
 व्रीहिभिश्च यवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
 श्यामाकैश्च यवैः काशैः‡ नीवारैश्च प्रियङ्गुभिः ।
 गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मांसं प्रीणयते पितॄन् ॥
 भ्रान्तान् पाने रतानिच्छन् सृष्टीकांश्च सदाङ्गिमान् † ॥
 विदाश्यांश्च कुरण्डांश्च ॥ आहकाले प्रदापयेत् ॥
 लाजा मधुयुता** दद्यात्सक्तान् शर्करया सह ।
 दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन † † शृङ्गान्ककशेरुकान्‡‡ ॥
 ती मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हरिणेन‡‡ तु ।
 रक्षेणाय चतुरः श्राकुनेनेह पञ्च तु ।
 सांख्यागमांसेन पार्श्वेनेह ॥ सप्त वै ॥

इति B and E. नन्दकार्णवे इति F. † विपाशायामिति B.

इति E. ‡ एवमादिष्वथान्येषु इति B. § श्राकैरिति B and E.

¶ अस्रध्याने च तानिच्छन् सृष्टिकानिति A and H.

‡ इति B. विदार्यांश्च सकुरण्डांश्च इति H. ** लाजान्मधुयुता-

† च यवेनेति B. †† शृङ्गानविश्रक्ते पुमानिति A and H.

‡‡ हारितेनेति B. हारिणेन तु इति F and H.

एकीद्दिष्टादि विज्ञेयं द्विधा आहन्तुः पार्वणम् ॥
 एतत्पञ्चविधं आहं मनुना परिकीर्तितम् ।
 यात्रायां षष्ठमाख्यातं तत्प्रयत्नेन पालयेत् ॥
 शुद्धये सप्तमं आहं ब्रह्मणा परिभाषितम् ।
 दैविकञ्चाष्टमं आहं यत्कृत्वा मुच्यते भयात् ॥
 सन्ध्या रात्रौ न कर्तव्यं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।
 देशानान्तु विशेषेण भवेत्पुण्यमनन्तकम् ॥
 मङ्गायामक्षयं आहं प्रयागेऽमरकण्ठकेऽः ॥
 गायन्ति पितरो गाथां नर्त्तयन्तिऽ मनीषिणः ॥
 एष्ट्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।
 तेषान्तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
 मयां प्राप्यानुषङ्गेषु यदि आहं समाचरेत् ॥
 तारिताः पितरस्तेन स याति परमाङ्गतिम् ॥
 वाराहपर्वते चैव गयायां वै विशेषतः ।
 वाराणस्यां विशेषेण यत्र देवः स्वयं हरः ॥
 गङ्गाद्वारे प्रभासे तु विष्णुके नीलपर्वते ।
 कुरुक्षेत्रे च कुम्भान्ने॥ अगुतुङ्गे महालये ॥
 केदारि फल्गुतीर्थे** च नैमिषारण्ये†† एव च ।

* द्विआहन्तु इति B and F. † इतः परं पादषट्कं B पुस्तके नास्ति ।

‡ मरकण्ठे इति H. § गाथाः कौर्त्तयन्ति इति B, E and F. ¶ यः आहं सप्तपाचरेदिति B, ॥ कुम्भाङ्गे इति A. कुम्भाङ्गे इति H. कुम्भासे इति B, E and F.

** फल्गुनौतीर्थे इति B, E and F. †† नैमिषारण्ययोरपि इति H.

सरस्वत्यां विशेषेण पुष्करे तु विशेषतः ॥
 नन्ददायां कुशावर्त्तं श्रीशैले कर्णभद्रके* ।
 वेत्रवत्यां विशाखायां† गोदावर्यां विशेषतः ॥
 एवमादिषु चान्येषु‡ तीर्थेषु पुस्त्रिनेषु च ।
 नदीनाञ्चैव तीरेषु तुष्यन्ति पितरः सदा ॥
 व्रीहिभिश्च यवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
 श्यामाकैश्च यवैः काशैः§ नीवारैश्च प्रियङ्गुभिः ।
 गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मांसं प्रीणयते पितॄन् ॥
 आम्रान् पाने रतानिच्चून् मृहीकांश्च सदाङ्गिमान् ॥
 विदार्यांश्च कुरण्डांश्च ॥ आचकाले प्रदापयेत् ॥
 लाजा मधुयुता** दद्यात्सक्तून् शर्करया सह ।
 दद्याच्छाद्ये प्रयत्नेन†† मृङ्गाटककशेरुकान्‡‡ ॥
 हो मासौ मत्स्यमांसेन व्रीक्षासान् हरिणेन§§ तु ।
 श्रीरक्षेणाय चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु ।
 घस्मासांश्चागमांसेन पार्षतेनेह॥ सप्त वै ॥

* भद्रकर्णके इति B and E. नन्दकार्णवे इति F. † विपाशायामिति B.
 लैत्रवत्यां विशेषेण इति E. ‡ एवमादिव्यथान्येषु इति B. § शाकैरिति B and E.
 यवैः शाकैरिति F. ¶ अस्त्रध्याने च तानिच्चून् मृष्टिकानिति A and H.
 ॥ विदार्यांश्च कुरण्डांश्च इति B. विदार्यांश्च मकेच्छांश्च इति H. ** लाजामधुयुता-
 निति B. †† दद्याच्छाद्ये च यत्नेनेति ‡. ‡‡ मृङ्गानविषके पुमानिति A and H.
 मृङ्गाटविषकेषुकानिति F. §§ हारितेनेति B. हारिणेन तु इति F and H.
 ¶¶ पार्षतेनाय इति B.

अष्टाविंशस्य मासेन रौरवेण नवैक तु* ।
 दश मासांस्तु दृष्यन्ति† वराहमहिषामिषैः ॥
 शशकूर्मयोर्मासेन‡ मासानिकादशैव तु ।
 संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन तु§ ।
 वार्धीणसस्य मासेन ढमिर्द्दशवार्षिकी ॥
 कालशाकं महाशकः खड्गलोहामिषं च मधु ।
 आनन्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्तानि च सर्वशः ॥
 क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयं वाथ मृतानाहृत्य वै द्विजः ।
 दद्याच्छाहे प्रयत्नेन तदस्याचयमुच्यते ॥
 पिप्पली रुचकश्चैव॥ तथा चैव मसूरकम् ।
 कुशाण्डालावुवार्त्ताकभूदणं सरथं** तथा ॥
 कुसुमं पिण्डमूलं वै तन्दुलीयकमेव च ।
 राजमाषांस्तथा क्षीरं माहिषाजं†† विवर्जयेत् ॥
 आढकः‡‡ कोविदारंश्च पालश्या§§ मरिचांस्तथा ।
 वर्जयेत्सप्त यत्नेन आहकाले द्विजोत्तमः॥॥ ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे आहकल्पे विंशोऽध्यायः ।

* च इति B. † मासास्तु दृष्यन्ते इति B. ‡ शशकूर्मयोस्तु मासेनेति B.
 § वा इति B. ॥ वराहमहिषमिति B. ॥ पिप्पलीं कसुकश्चैव इति B.
 कृतकश्चैव इति F. ** सरसमिति B and H. मसूरं चकं तथा इति F.
 †† माहिषश्च इति B and F. ‡‡ कोद्रमिति B. कोद्रवः कोविदारश्च अलङ्कृतं
 मरिचं तथेति F. §§ पालश्यामिति B. ॥॥ द्विजोत्तमः इति B.

एकविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

स्नात्वा यथोक्तं सन्तर्प्य पितृष्वन्द्रक्षये द्विजः ।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात्सौम्यमनाः शुचिः ॥
पूर्वमेव समीचेत* ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्व्यकथ्यानां प्रदानानाञ्च स स्मृतः† ॥
ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तचेतसः ।
व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
पञ्चान्निरप्यधीयानो यजुर्वेदविदेव च ।
बहुचक्षुः त्रिसौपर्णस्त्रिमधुर्वा च योऽभवत् ॥
त्रिणाचिकेतच्छन्दोगो ज्येष्ठसामग एव च ।
अथर्वशिरसोऽध्येता रुद्राध्यायी विशेषतः ॥
अग्निहोत्रपरो विहात्र्यायविच्च षडङ्गवित् ।
मन्त्रब्राह्मणविज्ञैव यश्च‡ स्यादधर्मपाठकः ॥
ऋषिव्रती हृषीकक्षुः शान्तचेता जितेन्द्रियः§ ।
ब्रह्मदेयानुसन्तानो गर्भशुद्धः सहस्रदः ॥
चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।
गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥

* परीचेत इति B. † प्रदाने चातिथिः स्मृतः इति B. चतः परं श्लोकत्रयं B, F
पुस्तकयोः नास्ति । ‡ यजु इति B. § तथा द्वादशवार्षिकः इति B and F.

विमुक्तः सर्व्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
 महादेवार्चनरतो वैष्णवः पंक्तिपावनः ॥*
 अहिंसानिरतो नित्यमप्रतिग्रहणस्तथा ।
 सन्नी† च दाननिरतो विज्ञेयः पंक्तिपावनः ॥‡ 10
 मातापितृर्हिते युक्तः प्रातःस्नायी तथा द्विजः ।
 अध्यात्मविशुद्धिर्दानो विज्ञेयः पंक्तिपावनः ॥
 ज्ञाननिष्ठो महायोगी वेदान्तार्थविचिन्तकः ।
 अशालुः§ आह्ननिरतो ब्राह्मणः पंक्तिपावनः ॥
 वेदविद्यारतः¶ स्नातो ब्रह्मचर्य्यपरः सदा ।
 अथर्व्वणो सुमुच्यते ब्राह्मणः पंक्तिपावनः॥ ॥
 असमानप्रवरको ह्यसगोचस्तथैव च ।
 असम्बन्धी** च विज्ञेया ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥
 भोजयेद्योगिनं श्रान्तं†† तत्त्वज्ञानरतं यतः‡‡ ।
 अभावे§§ नैष्ठिकं दान्तमुपकुर्व्वीषकन्तथा ॥
 तदलाभे गृहस्यन्तु सुमुच्यं सङ्गवर्ज्जितम् ।
 सर्वालाभे साधकं वा गृहस्यमपि भोजयेत् ॥

* अतः परं श्लोकचतुष्टयं A पुस्तके नास्ति । † सदृश इति F. ‡ युवानः
 श्रीत्रियाः स्वस्थाः महायज्ञपरायणाः । सावित्रीजापनिरतब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ॥
 कुलानां मृतवन्तश्च श्रेष्ठवन्तस्तपस्विनः । अघ्नित् स्नातको विप्रो विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः ॥
 इत्यधिकः पाठः F पुस्तके अस्ति । § आहार्यम् इति F. ¶ व्रत इति F. ॥ इतः
 पूर्वं श्लोकचतुष्टयं H पुस्तके नास्ति । ** असम्बन्धीति B and F. †† पूर्व्वमिति
 B and F. ‡‡ यतिमिति B. §§ अलाभे इति B and F.

प्रकृतैर्गुणतत्त्वज्ञी यस्यान्नाति यतिर्हविः ।
 फलं वेदान्तवित्तस्य* सहस्रादतिरिच्यते ॥
 तस्माद्यत्नेन योगीन्द्रमीश्वरज्ञानतत्परम् ।
 भोजयेद्व्यकथ्येषु अन्नाभात्†दितरान्दिजान् ॥
 एष वै प्रथमः कथ्यः प्रदाने ह्यव्यकथ्ययोः ।
 अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥
 मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रीयं स्वशुरं गुरुम् ।
 दौहित्रं विट्पतिम्बभ्रुमृत्विग्याज्यो च भोजयेत् ॥ **
 न श्राद्धे भोजयेन्नित्रं धनैः‡ कार्योऽस्य सकृद्दहः ।
 पैशाची दक्षिणाया हि नेहामुत्र§ फलप्रदा ॥
 कामं श्राद्धेऽर्चयेन्नित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
 द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलम् ॥
 ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणान्निरिव शाम्यति ।
 तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भक्षणं ह्ययते ॥
 यद्योषरेण वीजमुष्वा न वप्ता लभते फलम् ।
 तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दानाल्लभते॥ फलम् ॥
 यावतो यसते पिण्डान्द्व्यकथ्येष्वमन्त्रवित् ।
 तावतो यसते प्रेत्य दीप्तान् स्थूलांस्त्वयोगुडान्** ॥

* वेदविदा तस्य इति B and F. † त्वन्नाभादिति B. ‡ चत्त्रैरिति B.

§ नैवामुनेति B. ¶ यथा विले इति B. ॥ दाता लभते इति B and F.

** दीप्तानलानयोगुडानिति B.

अपि विद्याकुलैर्युक्ता हीनहृत्ता नराधमः ।
 बभूवे भुञ्जते ह्यस्यं तद्भवेदासुरहृत्तजाः ॥
 अस्य वेदस्य वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।
 स वै दुर्ब्राह्मणो नार्हः श्राद्धादिषु कदाचन ॥
 शूद्रप्रेष्यो भूतो राज्ञोऽवपस्नानाच्च याजकः* † ।
 बध्वन्धीपजीवी च षड्भेते ब्रह्मबन्धवः ॥
 दत्वानुयोमो वृत्त्वर्थः‡ पतिताश्चनुरन्न वीत् ।
 वेदविक्रयिषो ह्येते श्राद्धादिषु वियर्हिताः ॥
 सुतऽविक्रयिषो ये तु परपूर्व्यासमुद्भवः ।
 असामान्यान्॥ यजन्ते ये पतितास्ते प्रकीर्त्तितः ॥ ३०
 असंस्कृताध्यापका ये भृत्यर्थेऽध्यापयन्ति ये ।
 अधीयते तत्रा वेदान् पतितास्ते प्रकीर्त्तितः ॥
 वृद्धश्रावकनिर्णवाः पञ्चरात्रविदो जनाः ।
 कापालिकाः पशुपताः पाषण्ड्य ये च तद्विधाः ॥
 यस्याश्रन्ति हवींथेते दुरात्मानस्तु तामसः ।
 न तस्य तद्भवेच्छ्राद्धं प्रेत्य चेह फलप्रदम् ॥
 अनाश्रमी यो हिजः स्वादाश्रमी वा निरर्थकः॥ ।
 मिथ्याश्रमी च ते विषा विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ॥
 दुष्टर्था कुनखी कुठी शिखी च श्रावदन्तकाः ।

* दूत राज्ञ इति A and H. शूद्रप्रेष्यो भूतो राज्ञ इति F. † वपस्वो याम-
 याजकः इति B and F. ‡ द्रव्यार्थमिति B. § भुवीति B. वेदविक्रयि-
 इति F. ¶ असामानामिति B and F. ॥ निबन्धकः इति B.

विह्वजननश्चैव स्तेनः क्षीवोऽथ नास्तिकः ॥
 मयपो हषलमेसक्तो वीरह्य दिधिमूपतिः ।
 अगारदाही कुण्ठाशी सोमविक्रयिषो द्विजाः ॥
 परिवेत्ता च हिंस्रश्च परिवित्तिर्निराकृतिः ।
 पौनर्भवः कुसीदी च तथा नचनसूचकः ॥
 गीतवादिचर्मिलश्च व्याधितः कण एव च ।
 क्षीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो ह्यवकीर्णो तथैव च ॥ १ ॥
 अन्नदूषी ॥ कुण्ठगोक्षौ अभिशस्तोऽथ ॥ देवलः ।
 मित्रधुक् पिशुनश्चैव नित्यं भार्यानुवर्तितः ॥
 मातापित्रोर्गुरोस्वामी दारत्याणी तथैव च ।
 गोत्रसृक् ॥ भ्रष्टशीचश्च कण्डसृष्टस्तथैव च ॥
 अन्नपत्यः ॥ कूटसाची याचको रङ्गजीवकः ॥ १ ॥
 समुद्रयायी कृतहा तथा समयभेदकः ॥
 वेदनिन्दारतश्चैव ॥ देवनिन्दापरस्तथा ॥ ॥ ॥
 द्विजनिन्दारतश्चैव वर्ज्याः आहादिकर्मणि ॥ ॥ ॥
 कृतघ्नः पिशुनः क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दकः ।
 मित्रधुक् कुहकश्चैव विशेषत्यन्तिदूषकः ॥

* तथा हिंस्रः इति B. + कुसीदश्च इति A, F and H. † नचनदर्शकः इति B and F § गीतवादिचर्मिल इति B. ॥ अतः परं श्लोकद्वयं F पुस्तके नास्ति ।
 ॥; कान्तादूषीति B. ** अविशस्तोऽथ इति B. ++ गोत्रभिदिति B. †† कृशाची चक्र
 वन्दी च याचको रङ्गजीवन इति F. §§ पाचको रङ्गजीवकः इति B. ॥ १ ॥ देवनिन्दा-
 परश्चैव इति B. ॥ ॥ वेदनिन्दारतश्चैव इति B. *** कर्मणु इति B.

सर्वे पुनरभोज्यान्ना न दानार्हाः स्वकर्म्मसु* ।
 ब्रह्महा चाभिग्रस्ताश्च† वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
 शूद्राक्षरसपुष्टाङ्गः सन्धोपासनवर्जितः ।
 महायज्ञविहीनश्च ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ‡
 अधीतनाशनश्चैव स्नानदानः‡ विवर्जितः ।
 तामसो राजसश्चैव ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ॥
 बहुनाच किमुक्तेन विहितान् ये न कुर्वन्ते ।
 निन्दितानाचरन्त्येते वर्ज्याः आद्ये§ प्रयत्नतः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासगीतासु याज्ञकल्पे
 एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा समाहितः ।
 सन्निमन्त्र्य* द्विजान् सर्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत्† ॥

* तदा नार्हाश्च कर्म्मसु इति B. † ब्रह्मभावाच्चिरस्ताश्चेति B. ‡ हीमेति B
 and F. लीनेति H. § वर्जनीयाः इति B.

* सन्निपात्य इति B. † सन्निवर्णयेदिति B.

खी भविष्यति मे आहं पूर्वेद्युरभिपूज्य च ।
 असम्भवे परेद्युर्वै* यद्योक्तैर्लक्षणैर्युतान् ॥
 तस्य ते पितरः शुजा आहकालमुपस्थितम् ।
 अन्योऽन्यं मनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः ॥
 तैर्ब्राह्मणैः† सहाश्रन्ति पितरो ह्यन्तरिक्षगाः ।
 वायुभूतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति पराङ्गतिम् ॥
 आमन्त्रि तासु ते विप्राः आहकाल उपस्थिते ।
 वसेयुर्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥
 अक्रोधनोऽत्वरोऽमत्तः सत्यवादी समाहितः ।
 भारं‡ मैथुनमध्वानं आहकालहर्ज्येदुध्रुवम्§ ॥
 आमन्त्रितो ब्राह्मणो वै¶ योऽन्यध्मै कुरुते क्षणम् ।
 स याति नरकं॥ घोरं शूकरत्वम्प्रयाति च** ॥
 आमन्त्रयित्वा यो मोहादन्यद्दामन्त्रयेद्विजः†† ।
 स तस्मादधिकः पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते ॥
 आह्ने निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति ।
 ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्यग्योनौ विधीयते‡‡ ॥
 निमन्त्रितस्तु यो विप्रो ह्यध्वानं याति दुर्मतिः§§ ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तस्मासं पांशुभोजनाः¶¶ ॥

* परेद्युर्वा इति B. † ब्राह्मणैर्लैरिति B. ‡ भावमिति B. § अपमिति B
 and F. ¶ वा इति B. ॥ रौरवमिति B. ** हि इति B. †† परधामन्त्रयेद्विज-
 मिति B. ‡‡ च जायते इति B. §§ ह्यध्वानमधिगच्छति इति B. ¶¶ पापभोजनाः
 इति B.

निमग्नितसु यः श्राद्धे कुर्यादैः* कलहं द्विजः ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं† मलभोजनाः ॥
 तन्मात्रिमग्नितः श्राद्धे नियतात्मा भवेद्विजः ।
 अक्रोधनः शौचपरः कर्त्ता चैव जितेन्द्रियः ॥
 श्वो भूते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भांसमाहितः ।
 समूलानाहरेद्द्वारि दक्षिणाग्रान् सुनिर्घलान्‡ ॥
 दक्षिणाप्रवणं क्षिण्वं विभक्तं§ शुभलक्षणम् ।
 शुचिन्देयं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥
 नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ॥ चैव नाम्बुषु॥ †
 विविक्तेषु च तुष्यन्ति दक्षेन पितरः सदा ॥
 पारक्वे भूमिभागे तु** पितृषां नैव निर्वपेत् ।
 स्वामिभिस्तद्विह्वयेत मोहायत्†† क्रियते नरैः ॥
 अटञ्चः पर्वताः पुष्यास्तीर्थान्यायतनानि च †
 सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न क्षेत्रेषु परिग्रहः ॥
 तिलाग्रविकिरेत्तत्र‡‡ सर्व्वतो बन्धयेदजम्‡‡‡ †
 असुरोपहतं सर्व्वं॥॥ तिलैः शुष्यत्यजेन तु॥ ॥
 ततोऽन्नम्बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनमध्यगम्*††† †

* प्रकुर्यादिति B and F. करोतीति H. † भवन्ति तस्य तन्मासं पितरः-
 इति B. ‡ सुनिर्घलमिति B. § विविक्तमिति B. ॥ सुभूमौ इति B. ॥ सानुफ-
 इति B and F. ** च इति B. †† मोहाय इति B. तन्मौचमिति F.
 ‡‡ विकिरेयेत्तचेति B. तिलाङ्गु विकिरेत्तत्र इति F. ‡‡‡ बन्धयेदजामिति B.
 ॥॥ याद्वमिति F. ॥ ॥ वा इति B. *††† व्यञ्जनमध्यगतमिति B. व्यञ्जनव्यञ्जितमिति B.

शीघ्रं पेयं संसृतश्च* यथाशक्ति प्रकल्पयेत् ॥
 ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्तरोमनखान्निजान् ।
 भ्रवगम्य † यथामार्गमग्रयच्छेदन्तधावनम्‡ ॥
 तैलमभ्यञ्जनं§ स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।
 पात्रैरीदुम्बरेर्हृद्याहैश्चदेवत्वपूर्वकम् ॥
 ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
 पाद्यमाचमनीयञ्च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥
 ये चात्र विश्वदेवानां विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः ॥
 प्राङ्मुखान्यासनान्येषां त्रिदर्भोपहतानि च ॥ ॥
 दक्षिणामुखमुक्तानि पितृणामासनानि च । **
 दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥
 तेषूपवेशयेदेतानासनं संसृशन्नपि†† ।
 आसध्वमिति सञ्जल्पन्नासीरंस्ती पृथक् पृथक् ॥
 द्वौ देवो प्राङ्मुखो पित्रे त्रयसोदङ्मुखस्तथा ।
 एकैकं तत्र देवन्तु पितृमातामहेष्वपि‡‡ ॥
 सत्क्रियां देशकालौ च शीघ्रं ब्राह्मणसम्पदम् ।

* ससृशन्नश्चेति B and F. † अभिगम्य इति B ‡ अस्य श्लोकार्धस्य स्थाने F पुस्तके
 “आसध्वमिति संजल्पन्नासीरन्ते पृथक् पृथक्” इति दृश्यते । § तैक्षिणामभ्यञ्जनमिति B.
 ॥ विजाः पूर्वनिमन्त्रिताः इति B and F. ॥ विदर्भोपहतानि च इति H.
 वैश्वर्षोपहतानि च इति F. ** एतत्पादद्वयं A पुस्तके नास्ति । एतत् श्लोकार्धकं H
 पुस्तके नास्ति । †† सृशन्न स त्रिजमिति B. ‡‡ एकैकं वा भवेत्तत्र देवमातामहेष्वपीति B.
 एकैकं भावयेत्तत्र एवं मातामहेष्वपीति H.

पक्षैतान्विस्तरौ हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥
 अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 श्रुतशीलादिसम्पन्नमलक्षणाविवर्जितम् ॥
 उद्धृत्य पात्रे चान्नं तत्सर्व्वंस्नात्प्रकृतात्ततः* ।
 देवतायतने वासी† निवेद्यान्यत्प्रवर्त्तयेत् ॥
 प्राग्शेदन्नं तदग्नी तु दद्याद्दे‡ ब्रह्मचारिणे ।
 तस्मादेकमपि श्रेष्ठं विद्वांसं भोजयेद्विजम् ॥ §
 भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।
 उपविष्टसु यः श्राद्धे कामं तमपि भोजयेत् ॥
 अतिश्चिर्यस्य नाश्राति न तच्छ्राद्धमग्रस्यते ।
 तस्मात्प्रयत्नाच्छ्राद्धेषु पूज्या श्रातिथयो द्विजैः ॥
 श्रातिप्यरहिते श्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातयः ।
 काकयोनिं व्रजस्येते दाता चैव न संशयः ॥
 हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी व्रणयुक्तस्तु नास्तिकः॥
 कुक्कुटः शूकरखानी॥ वर्ज्याः श्राद्धेषु दूरतः ॥
 बीभक्षुमशुचिं नग्नं मत्तभूर्त्तं रजस्वलाम् ।
 नीलकाषायवसनपाषण्डांश्च विवर्जयेत् ॥
 यत्तत्र क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणाग्रति ।
 तत्सर्व्वमेव कर्त्तव्यं वैश्वदेवत्यपूर्व्वकम् ॥

* पुनरिति B and F. † चासी इति B. ‡ दद्याद्वा इति B. § एतन्-
 पादर्थं A पुस्तके नास्ति । ॥ त्रयो पुरुषनास्तिको इति B. ॥ कुक्कुटः शूकरः
 श्वानः इति B.

यद्योपविष्टान् सर्वांस्तानलङ्घुर्याद्दिभूषणैः* ।
 स्रग्दामभिः शिरोवेष्टैर्धूपवासोऽनुलेपनैः ॥
 ततस्त्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुन्नया ।
 उदन्मुखो यद्यान्यायं विश्वेदेवास इत्यृचा ॥
 हे पवित्रे गृहीत्वास्व† भाजने चालिते पुनः ।
 शन्नो देवी जलं क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा ॥
 या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते त्वर्घ‡ विनिक्षिपेत् ।
 प्रदद्याद्भ्रमाख्यानि धूपादीनि च शक्तितः ॥
 अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणां दक्षिणामुखः ।
 आवाहनं ततः कुर्यादुग्रन्तस्वेत्यृचा बुधः ॥
 आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तु§ नस्ततः ।
 शन्नो देव्योदकं पात्रे तिलोऽसीति तिलांस्तथा ॥
 क्षिप्त्वा चार्घं यथापूर्व्वन्दत्त्वा हस्तेषु वा¶ पुनः ।
 संस्रवांश्च ततः सर्वान् पात्रे कुर्यात्समाहितः ॥
 पितृभ्यः स्थानमसीति॥ न्युजपात्रं निधापयेत् ।
 अग्नी करिष्यन्नादाय** पृच्छेदन्नं†† घृतप्लुतम् ।
 कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो जुहुयादुपवीतवित्‡‡ ॥
 यज्ञोपवीतिना होमः कर्त्तव्यः कुशपाणिना ।

* संस्कार्यादिभूषणैरिति B. † गृहीत्वाथ इति B. ‡ हस्तेष्वर्घमिति B and F.
 § जपेदायान् इति B. ¶ वै इति B and F. ॥ स्थानमेतच्च इति B and F.
 ** करिष्येत्यादायेति B and F. †† पृच्छेत्यङ्गमिति B. ‡‡ जुहुयादुपवीतवा-
 निति B.

प्राचीनावीतिना पित्रं वैश्वदेवन्तु होमयेत्* ॥
 दक्षिणं पातयेज्जानुदेवान् परिचरगसदा† ॥
 पितृणां परिचर्यासु पातयेदितरं तथा ॥
 सोमाय वै पिष्टमते‡ स्वधा नम इति हुवन् ।
 अग्नये कथ्यवाहनाय स्वधेति जुहुयस्ततः ॥
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाशावेवोपपादयेत् ।
 महादेवान्तिके वाय योष्ठे वा सुसमरहितः ॥
 ततस्त्रैरभ्यनुष्णातो गत्वा वै दक्षिणान्दिशम् ।
 होमयेनोपसिप्याद्य§ स्थानदुर्य्यात्ससैकतम् ॥
 मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणाणप्रवणं शुभम् ।
 त्रिकस्त्रिंशत्तस्य मध्यं दर्भेणेकेन चैव हि ॥
 ततः संस्तीर्य्य तस्थाने दर्भान्वै दक्षिणायगान् ॥ ।
 त्रीन् पिण्डान्निर्वपेत्तत्र हविःशेषात्समाहितः ॥
 उप्यपिण्डांसु तद्वस्तं निमृश्यात्पेपभोजिनान्** ।
 तेषु दर्भेष्वधाचम्य त्रिराचम्य शनैरसून् ।
 तदन्नन्तु†† नमस्कुर्यात्पितृनेव च मग्नवित् ॥
 उदकन्नियच्छेभं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।
 अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान् यथा न्युष्णा‡‡ समाहितः ॥

* होमविदिति B. होमविदिति F. † पुमानिति B. ‡ पिष्टमते इति B.
 § उपसिप्योर्ध्वीति B and F. ¶ इति: परं चैव हि इत्यन्तः पाठः B पुस्तके न
 दृश्यते । ॥ दक्षिणायगानिति F. ** जुमपिण्डांसु तं वस्तं विमृश्य क्षेपभागिना-
 मिति B. †† वदुतं इति F. ‡‡ सुमानिति B.

अथ पिण्डाच्च शिष्टान्नं* विधिवद्भोजयेद्विजान् ।
 मांसान् पूपाञ्च विविधाञ्छ्राद्धकल्पांस्तु शोभनान्† ॥
 ततो‡ऽन्नसुत्सृजेद्भुक्तेष्वयतो विकिरन्भुवि ।
 पृष्ट्वा तदन्नमित्येव तृप्तानाचामयेत्ततः ॥
 आचान्ताननुजानीयादभितो रम्यतामिति ।
 स्वधास्त्विति च ते ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥
 ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।
 यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुष्नातस्तु तैर्हिजैः ॥
 मित्रेण स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठेषु सुश्रितम् ।
 सम्पन्नमित्यभ्युदये देवे सेवितऽमित्यपि ॥
 विष्टय्य ब्राह्मणान् तान्वै पितृपूर्वन्तु वाग्यतः ।
 दक्षिणान्दिशमाकाहन्याचेतेमान्वरान् पितॄन् ॥
 दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
 अन्ना च नो मा. विगमद्दुद्देयञ्च नोऽस्त्विति ॥
 पिण्डास्तु मोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नी जलेऽपि वा ।
 मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात्पत्नी सुतार्थिनी ॥
 प्रक्षाण्य हस्तावाचम्य ज्ञातिं शेषेण तोषयेत् ।
 सूपशाकफलानीक्षून् ॥ पयो दधि घृतं मधु ॥

* पिण्डावशिष्टान्नमिति B and F. † दद्यात्कश्चरपायसमिति B and F.

‡ तत आरभ्य तोषयेदित्यन्ताः सार्वसमशीकाः B and F पुस्तकयोर्न दृश्यन्ते । § रोचित-
मित्यपीति E and H. ¶ पुष्पशाकफलानीच इति B.

अन्नञ्चैव यथाकामं विविधं भोज्यः*पेयकम् ।
 यद्यद्विष्ट† द्विजेन्द्राणां तत्कथं विनिवेदयेत् ॥
 धान्यांस्त्रिलांशं विविधान् शर्करा विविधास्तथा ।
 उष्णमन्नं द्विजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता ।
 अन्यत्र फलमूलेभ्यो पानकेभ्यस्तथैव च ॥
 न भूमौ पातयेज्जानुं न कुप्येन्नाटृतं वदेत् ।
 न पादेन स्मृशेदन्नं न चैवमवधूनयेत्‡ ॥
 क्रोधेनैव च यद्भुक्तं यद्भुक्तं त्वयथाविधि ।
 यातुधाना विलुम्पन्ति जल्पता चोपपादितम् ॥
 खिलगान्त्रो न तिष्ठेत सन्निधौ च द्विजस्यनाम्§ ।
 न च पश्येत काकादीन् पक्षिणः प्रतिलोभगान्¶ ॥
 तद्रूपाः पितरस्तत्र समायान्ति बुभुक्षवः॥ ॥
 न दद्यात्तत्र हस्तेन प्रत्यक्षं** सवचं तथा ।
 न चायसेन पात्रेण न चैवाश्रयया पुनः ॥
 काञ्चनेन तु पात्रेण राजतोदुम्बरेण वा†† ।
 दत्तमक्षयतां याति खड्गेन च विशेषतः ॥
 पात्रे तु मृत्समये यो वै श्राद्धे वै भोजयेद्द्विजान्‡‡ ॥
 स याति नरकं घोरं भोक्ता चैव पुरोधसः ॥

* भक्ष्येति B and F. † यद्विष्टमिति B. ‡ न चैतदवधूनयेदिति B § द्विजी-
 त्तमानिति A, E and H. ¶ प्रतिषेधयेदिति B and F. ॥ श्रुतःचराः इति B.
 ** मन्त्रमिति B. †† च इति B. ‡‡ श्राद्धे भोजयते पितृनिति B. श्राद्धे वै भोजयेत्
 पितृनिति E, F, G and F.

न पङ्क्त्यां विषमं दद्यान्न याचेत न* दापयेत् ।
 याचिता दापिता दाता नरकान्वाति भीषणान्† ॥
 भुञ्जीरन्नपतः अष्टं‡ न ब्रूयुः प्राक्तान् गुणान् ।
 तावच्च पितरोऽग्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥
 नायासनोपविष्टसु भुञ्जीत प्रथमं द्विजः ।
 बहूनां पश्यतां सोऽन्यः पङ्क्त्या हरति किस्विषम् ॥
 न किञ्चिद्वर्जयेच्छास्त्रे नियुक्तसु द्विजोत्तमः ।
 न मांसस्य निषेधेन§ न चान्यस्वान्मीक्षयेत् ॥
 यो नाग्नाति द्विजो मांसं नियुक्तः पितृकर्माणि ।
 स प्रेत्य पशुतां याति सन्भवानेकविंशतिम् ॥
 स्वाध्यायं श्रावयेदेषां॥ धर्माशास्त्राणि चैव हि॥ ।
 ज्ञातिष्वपि चतुर्थेषु स्वान् भृत्यान् भोजयेत्ततः ॥
 पश्चात्स्वयञ्च पत्नीभिः शेषमन्नं समाचरेत्॥ ।
 नोद्दासयेत्॥ तदुच्छिष्टं यावन्नास्तङ्गतो रविः ॥
 ब्रह्मचारी भवेतान्तु दम्पती रजनीन्तु ताम् ।
 दत्त्वा श्राद्धं तथा भुक्त्वा सेवते यस्तु मैथुनम् ।

* न याचेन्न चेति B. न याचेत च दापयेदिति F. † दाहणानिति B. नरकं याति
 भीषणमिति F. ‡ भुञ्जीरन्वाग्यताः शिष्याः इति B. वाग्यतां शिष्टा इति F. § न मांसं
 प्रतिषेधेत इति B. ¶ श्रावयेद्देवानिति B. ॥ अतः परं BF पुस्तकयोः इतिहासपुरा-
 णानि श्राद्धकल्पाश्च ग्रीभनान् । ततोऽन्नसुरसृष्टीर्नोक्ता सायती विकिरणमुवि ॥ पृष्ठा स्वदिन-
 मित्थेवं दत्तानामयेत्ततः । आषान्मानुजानीयादभितो रम्यतामिति ॥ स्वधास्त्विति च तं
 ब्रह्मचारीणासदगन्तरम् । ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निषेदयेत् ॥ इत्यधिकः पाठो दृश्यते ।
 ¶ समाहरेदिति B. ॥ निखनेच इति B. भूम्नां खनेदिति F.

महारौरवमासाद्य कीटयोनिं व्रजेत्युनः ॥
 शुचिरक्रोधनः शान्तः सत्यवादी समाहितः ।
 स्वाध्यायश्च तथाध्यानं कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत् ॥
 श्राद्धं कृत्वा* परश्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातयः ।
 महापातकिभिसुष्या यान्ति ते नरकान् बहून् ॥
 एष वो विद्वितः सम्यक् श्राद्धकल्पः समासतः† ।
 अनेन वर्त्तये‡ऽन्नित्यं§ ब्राह्मणो व्यसनान्वितः ॥
 आमश्राद्धं यदा¶ कुर्याद्विधिज्ञः श्रद्धयान्वितः ।
 तेनाग्नीकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥
 योऽनेन विधिना श्राद्धं कुर्याद्वै शान्तमानसः॥ ।
 व्यपेतकस्त्रयो नित्यं यतिनां** वर्त्तयेत्पदम्†† ॥
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन श्राद्धं कुर्याद्विजोत्तमः ।
 आराधितो भवेद्दीशस्तेन सम्यक् सनातनः ॥
 अपि मूलैः फलैर्वापि प्रकुर्यान्नर्द्धिनो द्विजः ।
 तिलोदकैस्तरपयित्वा पितॄन् श्रात्वा समाहितः ।
 न जीवत्पितृको दद्याद्दोमान्तं वा विधीयते‡‡ ॥
 येषां वापि पिता दद्यात्तेषाञ्चैके प्रचक्षते ॥

* मुक्ता इति B and F. † सनातनः इति B and F. ‡ वर्त्तयेदिति F.
 § अतः परं B पुस्तके उदासीनीऽथ तस्मिन् । अन्नघ्नरश्मिः वापि तथैव इत्यधिकः
 पाठो दृश्यते । ¶ द्विजः इति B and F. ॥ यतमानसः इति B and F.
 ** योनिनामिति B. †† वर्त्तते पदमिति B. योनिनामश्चते पदमिति F. ‡‡ दोषाय-
 चाभिधीयते इति B.

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 यो यस्य प्रीयते तस्मै देयं नान्यस्य तेन तु ॥
 भोजयेद्वापि जीवन्तं यथाकामन्तु भक्तितः ।
 न जीवन्तमतिक्रम्य ददाति श्रूयते श्रुतिः* ॥
 ह्यसुप्यायणिको दद्याद्बीजं चैत्रिकयोः समम् ॥
 अधिकारी भवेत्सोऽथ नियोगोत्पादितो यदि ॥
 अनियुक्तात्सुतोऽयश्च शक्यतो जायते त्विह ।
 प्रदद्याद्बीजिने पिण्डं चैत्रिके तु ततोऽन्यथा ॥
 द्वौ पिण्डौ निर्वपेत्ताभ्यां चैत्रिके बीजिने तथा ।
 कीर्त्तयेदथचैवास्मिन् ॥ बीजिनं चैत्रिकं ततः ।
 यथाहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं विधानतः ॥
 अशीचे स्वे परिचीणे काम्यं वै कामतः पुनः ।
 पूर्व्वान्ने चैव कर्त्तव्यं श्राद्धमभ्युदयार्थिना ॥
 देववत्सर्व्वमेव स्यान्नैव** कार्या तिलैः क्रियाः†† ।
 दर्भाश्च ऋजवः कार्य्या युग्मान्चै भोजयेद्द्विजान् ॥
 नान्दीमुखान् पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।
 मातृश्राद्धन्तु पूर्व्वं स्यात्पितृणां तदनन्तरम् ॥

* प्रथमः श्रुतिरिति B. † बीजिति F and G. ‡ श्राद्धनरिण दत्तकत्वेन गृहीती-
 ऽपि स्वपितृर्दायादिभाक् पुत्री ह्यसुप्यायणिकः । अत्र तु चैत्रजः । बीजी जन्मदाता,
 चैत्रिकः यस्य चैत्रे उत्पन्नः । § ऋक्यादहं समादद्यादिति B and F. ¶ यस्तु
 इति B. ॥ कीर्त्तयेदथ वैकल्पिकमिति B, E, F and H. ** यवैरिति B. न वै
 इति F. †† तिलक्रिया इति B and F. ‡‡ श्राद्धनन्तरमिति B.

ततो मातामहानान्तु* वृद्धो आह्वयं स्मृतम् ।
 देवपूर्वम्प्रदद्याद्दे न कुर्यादप्रदक्षिणम् ॥
 प्राङ्मुखो निर्वपेद्विद्वान्† उपवीती समाहितः ।
 पूर्वन्तु‡ मातरः पूज्या भक्त्या वै सगर्भेश्वराः ॥
 स्थण्डिलेषु विचित्रेषु§ प्रतिमासु द्विजातिषु ।
 पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्भूषणैरपि पूजयेत् ॥
 पूजयित्वा मातृगणं कुर्याच्छ्राद्धत्रयं द्विजः॥ ।
 अकृत्वा मातृयोगन्तु** यः आहन्तु निवेशयेत्†† ॥
 तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसां गच्छन्ति‡‡ मातरः ।

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासगीतासु आह्वकल्पे

द्वितीयोऽध्यायः ।

* मातामहानाश्च इति B. † पिच्छानिति B, E, F, G and H. ‡ पूर्वं वै
 इति B. § पवित्रेषु इति B. ¶ गन्धाद्यैर्भूषणैरपीति B and F. ॥ बुधः इति
 B and F. ** मातृयागन्तु इति B and F. †† आहं परिवेशयेदिति B and F.
 ‡‡ गच्छन्तीति B and F.

चयोविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।*

दशाहम्नाहुराशौचं† सपिण्डेषु विधीयते‡ ।
 सूतेषु वापि§ जातेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमाः ॥
 नित्यानि चैव कर्माणि काम्यानि च विशेषतः ।
 न कुर्याद्विहितं किञ्चित्स्वाध्यायं मनसापि च ॥
 शुचीनक्रोधनान् भूम्यान्‡ शालान्नी भावयेत्॥ द्विजान् ।
 शुष्कान्नेन फलैर्वापि वैतानान्** जुहुयात्तथा ॥
 न स्पृशेयुरिमानन्ये न च तेभ्यः समाहरेत् ।
 चतुर्थे पञ्चमे चाङ्गि संस्पर्शः†† कथितो बुधैः ॥
 सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति‡‡ ।
 सूतकं सूतिकाञ्चैव वर्जयित्वा नृणां पुनः ॥
 अधीयानस्तथा वेदान्§§ वेदविच्च पिता भवेत् ।
 स्पृश्याः स्मृः‡‡ सर्व्व एवैते स्नानान्माता दशाहतः ॥
 दशाहं निर्गुणे प्रोक्तमाशौचं वातिनिर्गुणे॥॥ ।
 एकद्वित्रिगुणैर्युक्तस्यतुर्द्वैकदिनैः*** शुचिः ॥

* व्यास उवाच इति B and F. † अशौचमिति B. ‡ विपश्चितः इति B and F. § वाधेति B. ¶ शुचीननिधनानन्यामिति B. शालानामिति F. ॥ हारयेदिति B. हारयेदिति F. ** Burnt offering presented to the fire daily by a Bráhmāna. †† अङ्गिसंस्पर्शः इति B. †† न प्रदुष्यतीति B. §§ यज्या इति B and F. ¶¶ संस्पर्श्याः इति B. ॥॥ वातिनिर्गुणे इति B. *** चतुर्थेकगुणैरिति B. चतुर्थेकदिनैरिति F. चतुर्थैकदिनैरिति E and H.

दशाङ्गादपरं* सम्यक् अधीयीत सुहोति च ।
 चतुर्थे तस्य संस्पर्शं मनुः प्राह प्रजापतिः ॥
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
 यथेष्टाचरणस्थेह† मरणान्तमशौचकम् ॥
 त्रिरात्रं दशरात्रं वा ब्राह्मणानामशौचकम् ।
 प्राक्खं वक्षराक्षिरात्रं दशरात्रं ततः परम्‡ ॥
 जनद्विवर्षिके प्रेते मातापित्रोस्तदिष्यते ।
 जातदन्ते त्रिरात्रं स्याद्यदि स्यातान्तु निर्गुणौ ॥ ॥
 दन्तजननास्यः आचूडादेकरात्रकम् ।
 त्रिरात्रमीपमयनाक्षपिण्डानामशौचकम्* ॥
 जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यात्स्मरणम्प्रति†† ॥
 मातुश्च सूतकं तस्यात्पिता स्यात्सृश्य एव च‡‡ ॥
 सदाशौचं§§ सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य तु ।
 जह्वं दशाहादेकाहं सोदरो यदि निर्गुणः ॥
 ततोह्वं††† गण दन्तजननासपिण्डानामशौचकम् ।

* दशाङ्गानु परमिति B and F. † यथेष्टाचरणस्थाहुरिति B and F. § प्राक्खं-
 स्काराक्षिरात्रं स्यात्स्मादूहं दशाहकमिति B. प्राक्खंस्काराक्षिरात्रं वै दशरात्रमतः
 परमिति F. ¶ B F पुस्तकयोः त्रिरात्रेषु ग्रन्थिस्थौ यदि ह्यत्यन्तनिर्गुणः ॥
 चदन्तजातमरणे पित्रीरेकाहमिष्यते । इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ॥ यदि ह्यत्यन्तनिर्गुणौ
 इति B. ** सपिण्डानामुदाहृतमिति B and F. †† मरणम्प्रितुरिति B and F.
 †† चास्य एव चेति B. §§ सद्यः शौचमिति B and F. ¶¶ चतुर्थमिति
 B and F.

एकरात्रं निर्गुणानां* चौडादूर्द्ध्वनिरात्रकम् ॥
 अदन्तजातमरणं सम्भवेद्यदि सप्तमाः †
 एकरात्रं सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तनिर्गुणाः ‡ ॥
 व्रतादेशात्सपिण्डानां गर्भस्त्रावात्स्वपाततः § ॥ §
 गर्भश्चुतादहोरात्रं ¶ सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे ।
 यथेष्टाचरणे ज्ञातो त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥
 यदि स्यात्सूतके सूतिर्मरणे वा सृतिर्भवेत् ।
 शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे हिरात्रकम् ॥ ॥
 मरणोत्पत्तियोगेन मरणेन समाप्यते** ॥
 आद्यं †† वृद्धिमदाशौचं तदा पूर्व्वेण शुद्धाति‡‡ ॥ §§
 देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं श्रावमेव च ¶¶ ।
 तावद्प्रयतो मर्त्यो यावच्छेषं समाप्यते ॥ ॥

* एकाहं निर्गुणानाम् इति B. † चात्यन्तनिर्गुणं इति A and F. ‡ अनुज्ञानं विधीयते इति B. अत्राक् स्त्रामं विधीयते इति F. § सर्वेषामेव गुणिनासूर्ध्वन्तु विषमः पुनः । अत्राक् षष्ठासतः स्त्रीणां यदि स्याद्गर्भसंभवः ॥ तदा माससमेसासामशौचं दिवसैः स्मृतम् । तत ऊर्ध्वं पतने स्त्रीणां द्वादशरात्रिकम् ॥ सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्त्रावाच्च चातुतः । इत्यधिकः पाठः B F पुस्तकयोः दृश्यते । ¶ गर्भश्चुतावहो-
 रात्रमिति B. ॥ त्रिरात्रकमिति B. ** मरणोत्पत्तियोगे तु मरणश्चुद्धिरिष्यते इति B. †† अशुद्धीति B. आशुद्धीति F. अशुद्धीति E and H. ‡‡ ऊर्ध्वेणेन शुद्धाति इति B. §§ तथाच पञ्चमीरात्रिमतीत्य परतो भवेदित्यधिकः पाठः B पुस्तके दृश्यते । ¶¶ श्रावमेव तु इति B. श्रावं मरणाशौचमित्यर्थः । ॥ ॥ तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावच्छेषः समाप्यते इति B.

वार्सान्तेः सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिरात्रकम् ।†
 अप्रदानान्त्रिरात्रं‡ स्याद्दशरात्रं ततः§ परम् ॥
 मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्याद्दशौचकम् ।
 एकादशानाञ्च तथा॥ सूतके चैतदेव हि ॥
 पश्चिमी योनिसम्बन्धे वान्धवेषु तथैव च ।
 एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरो सन्नद्धचारिणि॥ ॥
 प्रेते राजनि सन्धोतिर्यस्य स्याद्दशये स्थितः** ।
 गृहे मृतासु सर्वासु कन्यासु च†† त्र्यहं पितुः ॥
 परपूर्वासु सर्वासु‡‡ पुत्रेषु कृतकेषु च ।
 त्रिरात्रं स्यात्तथाचार्यास्त्रिभार्यास्त्रयगासु च ॥
 आचार्यपुत्रे पत्न्याश्च अहोरात्र§§मुदाहृतम् ।
 एकाहं स्यादुपाध्याये स्वयामे॥॥ आत्रियेऽपि च ॥
 त्रिरात्रमसपिण्डेषु॥॥ स्वगृहे संस्थितेषु च ।

* अतीते इति B and F. † अथैव मरणे ज्ञानमूर्हे संवत्सराद्यदि । वेदार्थ-
 विज्ञाधीयानो योऽग्निवान्भृत्तिकर्षितः । सद्यः शौचं भवेत्तस्य सर्वावस्थासु सर्वदा । स्त्रीशाम-
 संस्कृतानाम् प्रदानात्परतः सदा । सपिण्डानां त्रिरात्रं स्यात्संस्कारे भर्तुरेव हि । अहस्वदश-
 कन्यानामशौचं मरणं सूतम् । जनद्विवर्षामरणे सद्यः शौचमुदाहृतम् । आदन्वात्सोदरे
 सद्यः आषुष्पादेकरात्रकम् । इत्यधिकः पाठः B F पुस्तकयोः दृश्यते । ‡ अप्रदानान्त्रि-
 रात्रमिति B. § अतः इति B and F. ॥ एकीदकानां मरणे इति B. एकीदकानाञ्च
 तथैति F. ॥ गुरोः सन्नद्धचारिणामिति B. ** स्थितिरिति B and F. †† दत्तासु
 कन्यासु इति B and F. ‡‡ भार्यासु इति B and F. §§ लहोरात्रमिति B.
 ॥॥ संयामे इति B. ॥॥ त्रिरात्रम् सपिण्डेषु इति B.

एकाहश्चास्त्रवर्षेः* स्यादेकरात्रं तद्विष्यते† ॥
 त्रिरात्रं श्वभ्रमरणात्‡ § श्वशुरे चैतदेव हि ।
 सद्यःश्रीचं समुद्दिष्टं स्वगोत्रे संस्थिते सति ॥
 श्वेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
 वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शक्यति ॥
 चक्षुर्विदुःशूद्रदायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।
 तेषामश्रीचेऽ विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥
 राजन्यवैश्यावप्येवं हीनवर्णासु योनिषु ।
 तमेवण शीचं कुर्यातां विशुद्धात्म॥मसंशयम् ॥
 सर्वे तूत्तरवर्णानामश्रीचं कुर्युरादृताः** ।
 तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वन्तु शीचं स्वयोनिषु ॥
 षड्भात्रं तु त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु†† ।
 वैश्यक्षत्रियविप्राणां शूद्रेष्वाश्रीचमेव च‡‡ ॥
 अर्द्धमासोऽथ षड्भात्रं त्रिरात्रं द्विजपुङ्गवाः ।
 शूद्रक्षत्रियविप्राणां वैश्यस्याश्रीचमेव च§§ ॥
 षड्भात्रं वै दशाहक्षत्रिणां विप्राणां वैश्यशूद्रयोः ।
 अश्रीचं क्षत्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः ॥

* एकाहश्च त्रयर्थे इति B. एकाहं वा त्रयर्थे इति F. † तु शिष्यते इति B and F. ‡ त्रभ्रमरणे इति B. § अश्रीचमिति A. ण स्वमेव इति B and F. ॥ विशुद्धार्थमिति B and F. ** श्रीचं कुर्युरनर्चिताः इति B and F. †† हीति B. ‡‡ शूद्रेष्वाश्रीचमेव तु इति B. §§ वैश्वेष्यश्रीचमिष्यते इति B. णण द्वादशाहश्च इति B. द्वादशरात्रश्च इति F.

शूद्रविट्त्रिभ्यान्तु ब्राह्मणस्य तथैव च* ।
 दशरात्रेषु शुद्धिः स्वादित्वाह कमलापतिः† ॥
 असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
 अशित्वा‡ च सहाभित्वा दशरात्रेषु शुद्धति ॥
 यद्यन्नमस्ति तेषान्तु त्रिरात्रेषु ततः शुचिः ।
 अन्नदंस्वन्नमन्ना तु§ न च तस्मिन् गृहे वसेत् ॥
 सोदकेऽथ तदेव स्वात्मातुरात्रेषु बन्धुषु ।
 दशाहेन श्वस्यशीं सपिण्डस्यैव शुद्धति ॥
 यदि निर्हरति प्रेतं लोभादाक्रान्तमानसः** ।
 दशाहेन द्विजः शुद्धेद्वादशाहेन भूमिपः ॥
 अर्धमासेन वैश्वस्तु शूद्रो मासेन शुध्यति ।
 षड्रात्रेषुथवा सर्वं त्रिरात्रेषुथवा पुनः ॥ ††
 अनाथस्यैव निर्हृत्य ब्राह्मणं धनवर्जितम् ।
 ज्ञात्वा सम्प्राश्य च‡‡ छृतं शुध्यन्ति ब्राह्मणादयः ॥
 अपर§§छेत्परं वर्षमपरश्चापरे¶¶ यदि ।
 अशीचे संसृष्टेत्क्षेहात्तदा शीचेन शुद्धति ॥
 प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो ह्यनुगच्छेत् ॥ कामतः ।

* ब्राह्मणे संखिते सतीति B and F. † कमलोद्भवः इति B and F. ‡ आसन्ना इति B. § अन्नदन्नमन्नेव इति B. अन्नदन्नमन्ने चैव न चैतस्मिन्गृहे वसेदिति F. ¶ वसन्ति B. ॥ एष श्लोकः B पुस्तके नास्ति । ** प्रलोभाक्रान्तमानसः इति B. †† दशाहेनेत्यादि पादघट्टकं A, E, H पुस्तकेषु नास्ति । ‡‡ तु इति B. §§ अपर- इति B. ¶¶ अपरश्चापरः इति B. ॥ योऽनुगच्छतीति B and F.

ज्ञात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥
 एकाहात्त्रिचये शुद्धिर्वैश्ये स्याच्च दशहेन तु ।
 शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥
 अनस्थिसञ्चिते शूद्रे रीति चेद्ब्राह्मणः स्वकैः ।
 त्रिरात्रं स्यात्तथा*शौचमेकाहं त्वन्यथा स्मृतम् ।
 अस्थिसञ्चयनादर्वागैकाहः चत्रवैश्ययोः ।
 अन्यथा चैव सज्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु ॥
 अनस्थिसञ्चिते विप्रो ब्राह्मणो रीति चेत्तदा ।
 स्नानेनैव भवेच्छुद्धिः सचलेनात्र† संशयः ॥
 यस्तैः सहाशनं कुर्याच्छयनादीनि चैव हि ।
 बान्धवी वापरी वापि स दशाहेन शुध्यति ॥
 यस्तेषां सममश्नाति सकृदेवापि कामतः ।
 तदाशौचे निवृत्तेऽसौ स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥
 यावत्तदन्नमश्नाति दुर्भिक्षाभिहतो‡ नरः ।
 तावन्त्यहान्यशौचं स्यात्प्रायश्चित्तं ततश्चरेत्§ ॥
 दाहाद्यशौचं कर्त्तव्यं द्विजानामग्निहोत्रिणाम् ।
 सपिण्डानाञ्च¶ मरणे मरणादितरेषु च ॥
 सपिण्डता च॥ पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
 समानोदकभावस्तु जम्बानाम्नीरवेदने ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

* स्यादेषा इति B. † सचलेन न इति B and F. ‡ दुर्भिक्षोपहतः इति B.

§ ततः अरेदिति A. ¶ सपिण्डानान्तु इति B. ॥ तु इति B.

लेपभाजस्त्रयो ज्ञेयाः सापिण्डं साप्तपौरुषम् ॥
 अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्डं साप्तपौरुषम् ।
 तासान्तु भर्तृसापिण्डं प्राह देवः पितामहः ॥
 ये चैकजाता बहवो भिन्नयोनय एव च ।
 भिन्नवर्णास्तु सापिण्डं भवेत्तेषां त्रिपूरुषम् ॥*
 कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च ।
 दातारो नियमाश्चैव† ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ ।
 सत्रिणो व्रतिनस्तावत्सद्यःशौचमुदाहृतम्‡ ॥
 राजा चैवाभिषिक्तश्च§ अन्नं सत्रिण एव च ।
 यज्ञे विवाहकाले च दैवयोगे तथैव च ।
 सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे ॥
 सदाह्वं॥हतानाश्च सर्पादिमरणेऽपि च** ।
 सद्यःशौचं समाख्यातं स्वप्नातिमरणे तथा ††
 अग्निमरुत्प्रपतने‡‡ वीराध्वन्यप्यनाशके ।
 गोब्राह्मणार्थे§§ सद्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते ॥
 नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 नाशौचं कीर्त्त्यते सद्भिः पतिते च तथा स्मृते ॥

* अयं प्रागुक्तश्च श्लोकः B पुस्तके न दृश्यते । + नियमौ चैवेति B and F.
 † सद्यःशौचा उदाहृताः इति B. § चैवाभियुक्तश्च इति F. ¶ प्राचेति B and F.
 ॥ डिम्बाह्वेति B. विवाहवे इति F. ** विद्युता पार्थिवैर्द्विजैरिति B and F.
 †† एतच्छ्लोकार्थे A पुस्तके नास्ति । सर्पादिमरणे तथा इति E, F and H. ‡‡ अपी
 मरुत्प्रपतने इति B. §§ ब्रह्मणार्थेन इति B.

पतितानाम् दाहः स्वाम्नाख्येष्टिर्नाखिसञ्चयः ।
 नाम्नुपातो न* पिण्डो वा कार्यं आह्लादिकं क्वचित् ॥
 व्यापादयेत्तथात्मानं स्वयं योऽग्निविषादिभिः ।
 विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकम् ॥
 अथ क्विञ्चित्प्रमादेन† क्त्रियतेऽग्निविषादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कार्यञ्चैवोदकादिकम्‡ ॥
 जाते कुमारे तद्दहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।
 हिरण्यधान्य‡गोवासस्तिलाश्च॥ गुडसर्पिषा ॥
 फलानि पुष्पं शाकञ्च लवणं काष्ठमेव च ।
 तोय॥न्दधि घृतं तैलमौषधं क्षीरमेव च** ।
 आशौचिनो†† महाद्वाष्टं शुष्कान्चैव नित्यशः ॥
 आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।
 अनाहिताग्निर्गृन्नेण लौकिकेनेतरो जनः ॥
 देहाभावात्पलाशीश्च‡‡ कृत्वा प्रतिक्रतिभ्युनः ।
 दाहः कार्यो यथान्यायं सपिण्डैः अद्वयान्वितैः ॥
 सक्रप्रसिञ्चेदुदकं§§ नामगोत्रेण वाग्यतः॥॥ ।
 दशाहं बान्धवाः आहं सर्वे चैव सुसंयताः॥॥ ॥
 पिण्डं प्रतिदिनन्द्युः सायं प्रातर्यथाविधि ।

* न चानुपातः इति B. † क्विञ्चित्प्रमादेन इति B. ‡ उदकादिभिरिति B.
 § नाख्येति B. ॥ तिलात्रेति B and F. ॥ तक्रमिति F. ** क्षीरमैश्वं तैलमेव
 च इति B. †† आशौचिनामिति B and F. ‡‡ पलाशेषु इति B. §§ सक्रप्रसिञ्च-
 न्युदकमिति B. ॥॥ वाग्यताः इति B. ॥॥ चैवाहंवाससः इति B and F.

प्रेताय च गृहहारि चतुर्थे भोजयेद्विजान् ॥
 द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्त्तव्यं सवान्धवैः ।
 चतुर्थे बान्धवैः सर्वैरस्यां सञ्चयनं भवेत् ।
 पूर्व्याग्रयुञ्जयेद्विप्रान्* युग्माग्नुञ्जया शुचीन् ॥
 पञ्चमे नवमे चैव तथैवेकादशेऽहनि ।
 युग्मांश्च† भोजयेद्विप्रान्नवत्रयाहन्तु तद्विजाः‡ ॥
 एकादशेऽहनि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भावतः ।
 द्वादशे वाह्नि‡ कर्त्तव्यं नवमेऽप्यथवाहनि॥ ।
 एकं पवित्रमेकोऽर्घः पिण्डपात्रं तथैव च ॥
 एवं श्रुताह्नि कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ।
 सपिण्डीकरणं प्रीक्षं पूर्णं संवत्सरे पुनः॥ ॥
 कुर्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमः ।
 प्रेतार्थे पिण्डपात्रेषु** पात्रमासेष्वेत्ततः ॥
 ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ।
 सपिण्डीकरणत्रयं देवपूर्वं विधीयते ॥
 पितृनावाहयेत्तत्र पुनः प्रेतं विनिर्दिशेत्†† ।
 ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां स्युः प्रतिक्रियाः‡‡ ॥

* पूर्व्याग्नु भोजयेद्विप्रानिति B and F. प्रयुञ्जयेत्—प्रयोजयेत्, चार्घः प्रधीनः ।
 † अयुग्मानिति B and F. ‡ तद्विदः इति B and F. § वाच इति B and F.
 ¶ अनिन्द्यं तद्यथाहनि इति B and F. ॥ संवत्सरेऽपि वेति B. ** प्रेतार्थेपिण्डपात्रेषु
 इति B. †† प्रेतञ्च निर्दिशेदिति B and F. ‡‡ न तेषान्नु प्रतिक्रिया इति B,
 न तेषां स्नात्प्रतिक्रिया इति F.

यस्तु कुर्यात्पृथक् पिण्डं पिष्ट्वा सोऽभिजायते ॥
 मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डानव्यं समावसेत्* ।
 दद्याच्चान्नं† सोदकुम्भं प्रत्यहं प्रेतधर्मतः ॥
 पार्ष्णिनेन विधानेन सांवत्सरिकमिष्यते ।
 प्रतिसंवत्सरं कुर्याद्विधिरेषः‡ सनातनः ॥
 मातापिभोः सुतैः कार्यम्विण्डदानादिकञ्च यत्§ ।
 पत्नी कुर्यात्सुताभावे पत्न्यभावे तु सोदरः¶ ॥
 धनेनैव विधानेन जीवः श्राद्धं समाचरेत् ।
 कृत्वा दानादिकं सर्व्वं श्रद्धायुक्तः समाहितः ॥ ॥
 एष वः कथितः सम्यग्मृहस्थानां क्रियाविधिः ।
 स्त्रीणां भर्तृषु शुश्रूषा धर्मा नान्य इहैष्यते** ॥
 स्वधर्मतत्परा†† नित्यमीश्वरार्पितमानसाः‡‡ ॥
 प्राप्नुवन्ति परं§§ स्थानं यदुक्तं वेदवादिभिः ॥
 इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासमीतासु श्राद्धकल्पे ।

चयीविंशोऽध्यायः ।

* पिण्डानव्यं समाचरेदिति B and F. † दद्यादन्नमिति B. ‡ कार्यं विधिरेष-
 इति B and F. § दानादिकं पुनरिति B. पिण्डदानादि किञ्चन इति F. ¶ सोदो-
 दर इति B. ॥ एष श्लोकः A, E, F, H पुस्तकेषु नास्ति । ** इहैष्यते इति B.
 †† स्वधर्मतत्पराः इति B. ‡‡ मानसः इति B. §§ प्राप्नुवन्ति तत्परा इति B.

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अग्निहोत्रं तु सुदुयात्सायम्प्रातर्यथाविधिः ।
 दर्शं चैव हि तस्यान्ते नवशस्ये तथैव च ॥
 ब्रह्मा चैव यथान्यायमृतवन्ते चः द्विजोऽध्वरैः ।
 पशुना त्वयनस्यान्ते समान्ते सोऽग्निकैर्मन्त्रैः § ॥
 नानिष्टा नवशस्येष्ट्या पशुना वाग्निमान्दिजः ¶ ॥
 न चात्रमद्यात्सांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥
 नवेनाग्नेन चानिष्टा ॥ पशुहृद्येन चाम्नयः ।
 प्राणानेकात्तुमिच्छन्ति न कान्नामिषगृह्णिनः ॥
 सावित्रान्ग्रान्तिहोमांश्च कुर्यात्पर्वसु नित्यशः ।
 पितृंश्चैवाष्टकाः सर्वे नित्यमन्वष्टकासु च ॥
 एष धर्मः परी नित्यमपधर्मोऽन्य उच्यते ।
 नद्याषामिह वर्षानां गृह्णत्याश्रमवासिनाम् ॥
 नास्ति क्वाद्दधवालस्याथोऽग्नीन्नाधातुमिच्छतिः ॥* ॥
 यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् बहून् ॥

* आद्यन्तेऽहर्निशीः सदा इति B. आद्यन्ते अग्निर्गं सदा इति F. † दर्शं चैव पशुना दीर्घमासेन चैव हि इति B. दर्शं चार्धमासान्ते दीर्घमासेन चैव हि इति F. § ब्रह्मान्ते नवशस्येन तद्वर्षने इति B and F. § समानोऽसीमिकैर्मन्त्रैरिति B. ¶ चाग्निमान्दिजा इति B and F. ॥ वानिष्टा इति B. ** योऽपि नाषातुमिच्छतीति B.

तस्मात्* सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणी हि† विशेषतः ।
 आधायाम्निं विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम् ॥
 अग्निहोत्रात्परोधर्मो द्विजानां नेह विद्यते ।
 तस्मादाराधयेन्नित्यमग्निहोत्रेण शाश्वतम् ॥ ‡
 यस्त्वाधायाम्निमांश्च स्यान्न यष्टुं देवमिच्छति ।
 स संमूढो न§ सन्नाथः किं पुनर्नास्तिको जनः ॥
 यस्य त्रैवार्षिकभक्तं॥ पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
 अधिकं वा भवेद्यस्य॥ स सोमं पातुमर्हति ॥
 एष वै सर्वयज्ञानां सोमः प्रथम इष्यते ।
 सोमेनाराधयेद्देवं सोमलोकमहेश्वरम् ॥**
 पितामहेन विप्राणामादाय विहितः पशुः†† ।
 धर्मो विमुक्तये साक्षाच्छ्रौतः स्मार्त्तो भवेत्पुनः‡‡ ॥
 श्रौतस्त्रेताग्निस्वन्धात्§§ स्मार्त्तः पूर्वं मयोदितः ।
 श्रेयस्करतमः श्रौतस्तस्माच्छ्रौतं समाचरेत् ॥

* इतः पूर्वं B पुस्तके तानिब्रह्मन्वतानिब्रं महारौरवरौरवौ । कुष्ठीपाकं वैतरणी-
 मसिपत्रवर्गं तथा । अन्वांश्च नरकान् घोरान् सम्प्राप्नोति सुदुर्भतिः । अन्वजानां कुक्षी
 विप्राः शूद्रयोगी च जायते । इत्यधिकः पाठो दृश्यते । † वै इति B. ‡ एष श्लोकः
 A पुस्तकेषु नास्ति । § सीऽसी मूढः इति B and F. ॥ भुक्तमिति B. ॥ अचि-
 कञ्चाथ विद्येत इति B. ** इतः परं B पुस्तके न सोमयागादधिकी महेश्वाराधनागतः ।
 न सोमो विद्यते तस्मात्सोमिनाभ्यर्चयेत्परम् । इत्यधिकः पाठो दृश्यते । †† आदाव-
 भिहितः एषः इति B and F. ‡‡ द्विषा पुनरिति B and F. §§ सम्बद्धः
 इति B and F.

उभावपि हितौ धर्मौ वेद वेदविनिःसृतौ ।
 शिष्टाचारसूतीयः स्याच्छ्रुतिस्मृत्योरभावतः* ॥
 धर्मेषाधिगतो यैसु वेदः सपरिवृंहणः ।
 ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः† नित्यमात्मगुणान्विताः ॥
 तेषामभिमतो यः स्याच्चेतसा नित्यमेव हि ।
 स धर्मः कथितः सद्भिर्नान्येषामिति धारणा ॥ ‡
 पुराणं धर्मशास्त्राणि वेदानामुपवृंहणम् ।
 एकस्माद्ब्रह्मविज्ञानं धर्मज्ञानं तथैकतः§ ॥
 धर्मं जिज्ञासमानानां तत्प्रमाणतरं स्मृतम् ।
 धर्मशास्त्रं पुराणानि ब्रह्मज्ञानेतराश्चमम् ॥
 नान्यतो जायते धर्मो ब्राह्मी॥ विद्या च वैदिकी ।
 तस्माद्ब्रह्मं पुराणञ्च अद्वातव्यं मनीषिभिः ॥###

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासगीतासु

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

* अक्षयतः इति B. † ब्राह्मणाः प्रीताः इति B. ‡ एष श्लोकः A, E, H
 पुस्तकेषु नास्ति । § तथैव इति A. ¶ ब्रह्मज्ञानपरायणाः इति B. ॥ ब्रह्मविद्या च
 वैदिकी इति E, F and H. ** धर्मं जिज्ञासमानानामिहोदि श्लोकस्य B पुस्तके
 श्लोकत्रयात् प्रागेव दृश्यते ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एष वोऽभिहितः क्लृप्तो गृहस्थाश्रमवासिनः ।
द्विजातेः परमो धर्मो वर्त्तनानि निबोधत ॥
द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः साधकस्याप्यसाधकः ।
अध्यापनं याजनञ्च पूर्व्वस्थाहुः प्रतिग्रहम् ।
कुसीदकषिवाणिल्यम्प्रकुर्व्वन्तः* स्वयङ्कृतम् ॥
क्षणेभावे बाणिल्यं तदभावे कुसीदकम् ।
आपत्कल्पस्वयं† ज्ञेयः पूर्व्वोक्तो मुख्य इत्यते ॥
स्वयं वा कर्षणद्वय्याबाणिल्यं वा कुसीदकम् ।
कष्टा पापीयसी वृत्तिः कुसीदन्तं विवर्त्तयेत्‡ ॥
चाक्षुःवृत्तिम्पराभ्याहुर्न स्वयङ्कर्षणं द्विजैः ।
तस्मात्क्षान्तेण वर्त्तेत वर्त्तते नापदि द्विजः ॥
तेन चावाप्य॥ जीवन्तु वैश्यवृत्तिः॥ कृषिं व्रजेत् ।
न कथञ्चन कुर्व्वीत ब्राह्मणः कर्म कर्षणम् ॥
सम्बलाभः पितृन्देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।
ते ह्यसास्तस्य तं दीपं शमयन्ति न संशयः ॥
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागन्तु विंशकम् ।

* प्रकुर्व्वीत इति B and F. † आपत्कल्पो ह्ययमिति B. ‡ कुसीदं तद्विवर्त्तये-
दिति B. § चचेति B. ॥ चैवाप्य इति B. ॥ वैश्यवृत्तिमिति B and F.

त्रिषट्भागं* ब्राह्मणानां कृष्यदुर्व्वर्त्तनं दुष्यति ॥
 वाणिज्ये द्विगुणं दद्यात्‍‡‡ कृषीदी त्रिगुणं पुनः ।
 कृषिपालान्‍‡‡ दीपेण युज्यते॥ नात्र संशयः ॥
 शिलोच्छं वाप्याददीत॥ गृहस्थः साधकः पुनः ।
 विद्याशिल्पाद्यस्त्वन्ये बहवो वृत्तिहेतवः ॥
 असाधकस्तु यः प्रोक्तो गृहस्थान्मसंस्थितः ।
 शिलोच्छे तस्य कथिते हे वृत्ती परमर्षिभिः ॥
 असृतेनाथवा जीवेन्मृतेनाप्यथवा यदि** ।
 अयाचितं स्यादसृतं सृतश्चैतन्तु याचितम् ॥
 कुशूलननधान्यको‡‡‡ वा स्यात्कुशीधान्यको‡‡‡ एव च॥॥॥ ।
 त्र्यहे॥॥॥ द्विको*** वापि भवेद्दशस्तनिक एव च ॥
 चतुर्णामपि वै तेषां॥॥॥ द्विजानां गृहमेधिनाम् ।
 त्रेयान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥
 षट्कर्णको‡‡‡ भवेत्तेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।
 द्वाभ्यामेकचतुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेष जीवति ॥

* त्रिंशद्भागमिति B and F. † कृषिं कुर्व्वन्न इति B and F. ‡ वचिक्
 प्रदद्याद्द्विगुणमिति B and F. § कृषीवलीऽत्र इति B. कृषीपालो न दीपेण इति F.
 ॥ दूष्यते इति B. ॥ शिलोच्छन्माददीतेति B. ** अथवापदीति B. †† सिद्धमेति B.
 †‡ A householder who has three year's grain in store. §§ A householder who
 preserves grain in store for six days (according to some), for a year (according
 to others). ॥॥ वेति B. ॥॥॥ द्वात्रिंशको वा इति F. *** यद्द्विकः इति B.
 ††† चैतेषामिति B. ††† षट्कर्णकः इति A.

वर्त्तयंस्तु श्रिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।
 इष्टीः पार्ष्णायचान्ता याः* केवला निर्व्वपेत्सदा ॥
 न लोकवृत्तं† वर्त्तेत वार्त्तान्ते वृत्तिहेतवे‡ ।
 अजिह्नामशठां शुद्धां जीवेद्वाङ्मयजीविकाम् ॥
 याचित्वा चाश्र सद्गोऽन्नं§ पितृन्देवांसु॥ तोषयेत् ।
 याचयेद्वा शुचीन्दान्तान्तेन दृष्येत्॥ स्वयं ततः ॥
 यस्तु द्रव्याणाम्जनकृत्वा गृहस्थां** स्तोषयेन्न तु ।
 देवाग्निपतृसु†† विधिना शुनां योनिं व्रजत्वधः‡‡ ॥
 धर्मस्वार्थश्च कामश्च त्रेयो मोक्षस्तुष्टयम् ।
 धर्माद्विरुद्धः कामः स्याद्वाङ्मयानाम् नैतरः ॥
 सोऽर्धो धर्माय नार्त्तार्थं सोऽर्धो नार्थस्तथैतरः§§ ।
 तस्मादर्धं समासाद्य दद्याद्दे जुहुयाद्द्विजः ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे उपविभाने व्यासगीतासु

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

* पार्ष्णायचान्तीयाः इति A, E and II. † लोकवृत्तिमिति B. ‡ इतिहेतोः
 कथञ्चनेति B and F. § सद्गोऽर्धमिति B. ¶ देवाश्च इति B. ॥ याचित्वा
 शुचीदानं न दृष्येदिति B. न तु दृष्येदिति G. न तु दृष्येत् सयन्नत इति F.
 ** गृहस्थमिति B. †† पितृश्च इति B. ‡‡ व्रजत्वसौ इति B and F.
 §§ सोऽर्धोऽनर्थस्तथैतरः इति B and F.

षष्ठविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अघातः सम्प्रवक्ष्यामि दानधर्ममनुत्तमम् ।
 ब्रह्मणाभिहितं पूर्वमृषीणां ब्रह्मवादिनाम् ॥
 अर्थानामुचितैः पात्रे अहया प्रतिपादनम् ।
 दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥
 यहदाति विशिष्टेभ्यः शिष्टेभ्यः अहयाः† युतः ।
 तद्विचित्रमहमन्ये‡ शेषं कस्यापि रक्षति ॥
 नित्यं नैमित्तिकद्वयं त्रिविधं दानमुच्यते ।
 चतुर्थं विमलमोक्षं सर्वदानोत्तमोत्तमम् ॥
 अहन्यहनि यत्किञ्चिद्दीयते‡ नुपकारिणे ।
 अनुद्दिश्य फलं‡ तस्माद्ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥
 यत्तु॥ पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषाङ्करे ।
 नैमित्तिकस्तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम्॥ ॥
 अपत्यविजयैश्चैर्न्यस्वर्गार्थं यत्प्रदीयते ।
 दानं तत्काम्यमाख्यातमृषिभिर्दंर्षाचिन्तकैः ॥
 यदीश्वरप्रीणनार्थं ब्रह्मविष्णु प्रदीयते ।

* उदिते इति A and F. उदिते—शालीके इत्यर्थः । † अहया परया युत इति B and F. ‡ तस्यै वित्तमहं मन्ये इति B and F. § अनुद्दिश्यफलमिति B. ॥ ननु इति B. ॥ सद्भिरनुत्तममिति B and F.

चेतसा धर्मयुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥
 दानधर्मं निषेवेत पात्रमासाद्य शक्तितः ।
 उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तत्प्रयति सर्व्वतः ॥
 कुटुम्बभक्तवसनाहेयं* यदतिरिच्यते ।
 अन्यथा दीयते यद्वि न तद्दानं फलप्रदम् ॥
 श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।
 व्रतस्थाय† दरिद्राय यहेयं‡ भक्तिपूर्व्वकम् ॥
 यस्तु दद्यात्सहीशक्त्या ब्राह्मणायार्हिताग्नये §
 स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति § ॥
 इन्द्रुभिः सन्ततां भूमिं यवगोधूमश्लिनीम् †
 ददाति वेदविदुषे यः स भूयमे न जायते ॥
 मोक्षार्थमात्रामपि वा यो भूमिं सम्प्रयच्छति †
 ब्राह्मणाय दरिद्राय सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 भूमिदानात्परं दानं विद्यते नेह किञ्चन ।
 अन्नदानस्तेन तुल्यं विद्यादानं ततोऽधिकम् ॥
 यो ब्राह्मणाय शुचये धर्मशीलाय शीलिने ¶
 ददाति विद्यां विधिना ब्रह्मलपेके महोयते ॥
 दद्याद्दहरहस्त्वन्नं अद्वया ब्रह्मचारिणे ।

* भरषाहेयमिति B. † व्रतस्थाय इति B and II. व्रतस्थाय—सदाचार-
 सम्पन्नाय इत्यर्थः । ‡ प्रदेयमिति B and F § शोचते इति B. ¶ ब्रान्नाय.
 शुचये धर्मशालिने इति B and F.

सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्राह्मणं स्नानमेच्छति* ॥
 गृहस्थायाश्चदानेन फलम्याप्नोति† मानवः ।
 आगमे चास्त्र‡ दातव्यं दत्त्वाप्नोति पराङ्गतिम् ॥
 वैशाखां पौर्णमास्यान् ब्राह्मणांसप्त पञ्च वा ।
 उपोष्य विधिना शान्ताञ्छुचीन्§ प्रयतमानसः ॥
 पूजयित्वा तिलैः कृष्णैर्मधुना च विशेषतः ।
 गन्धादिभिः समभ्यर्च्य वाचयेद्वाण स्वयं वदेत् ॥
 प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्त्तते ।
 यावज्जीवहृतम्यापं॥ तत्पश्चादेव नश्यति ॥
 कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा## हिरण्यं मधुसर्पिषी ।
 ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥
 कृताश्रमुदकुम्भश्च वैशाखाश्च†† विशेषतः ।
 निर्हिंस्य धर्मराजाय विप्रेभ्यो मुच्यते भयात् ॥
 सुवर्णतिलयुक्तैस्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।
 तर्पयेद्दुदपात्राणि‡‡ ब्राह्मणेभ्यो§§ व्यपोहति॥ ॥
 शुक्लाम्बरधरः कृष्णैस्त्रिलैर्हुत्वा हुताशनम् ।

* स्नानमाप्नुयादिति B. ब्राह्मणं—ब्राह्मणः सम्बन्धीयमित्यर्थः, स्नानं ब्राह्मणोक्त-
 मित्यर्थः । † फलं नाप्नोतीति B. ‡ आगमेवास्त्र इति B and F. § शान्तः शुचिरिति
 B and F. ¶ वाचयित्वा इति B. ॥ यावज्जीवन्तु तस्यापमिति B. ## दत्त्वा इति
 B. †† वैशाख्यान् इति B. ‡‡ तर्पयेद्दुदपात्रैश्च इति B. उदपात्रैश्च इति F.
 §§ ब्राह्मणत्वमिति B and F. ¶¶ अतः परं B, F पुस्तकयोः माघमासे तमिन्ने तु
 वादस्यां समुदीचतः इत्यधिकः पाठो दृश्यते ।

प्रदद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तु विप्रेभ्यः सुसमाहितः* ।
 जन्मप्रभृति यत्पापं सर्व्वं तरति वै द्विजः ॥
 अमावास्यामनुप्राप्य† ब्राह्मणाय तपस्विने ।
 यत्किञ्चिद्देवदेवेशं दद्याद्दोहिष्ठः‡ शङ्करम् ॥
 प्रीयतामीश्वरः सोमो महादेवः सनातनः ।
 सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 यस्तु कृष्णचतुर्दश्यां स्नात्वा देवं पिनाकिनम् ।
 आराधयेद्द्विजमुखे न तस्यास्ति § पुनर्भवः ॥
 कृष्णाष्टम्यां विशेषेण धार्मिकाय द्विजातये ।
 स्नात्वाभ्यर्च्य यथान्यायं पादप्रक्षालनादिभिः ॥
 प्रीयतां मे महादेवो दद्याद्द्रव्यं स्वकीयकम् ।
 सर्व्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
 द्विजैः कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णाष्टम्यां विशेषतः ।
 अमावास्यान्तु वै भक्तैः¶ पूजनीयस्त्रिलोचनः ॥
 एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् ।
 अर्चयेद्ब्राह्मणमुखे स गच्छेत्परमम्पदम् ॥
 एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद्द्वादशी शुक्लपक्षके ॥ ।
 तस्यामाराधयेद्देवम्यत्नेन जनार्दनम् ॥
 यत्किञ्चिद्देवमीशानमुद्दिश्य ब्राह्मणे शुचौ ।

* तिलानेव समाहितः इति B and F. † अनुप्राप्तः इति B. ‡ दद्याद्दोहिष्ठ इति B. § तस्य नास्ति इति B. ¶ अमावस्यायां भक्तैः इति B. ॥ शुक्लपक्षतः इति B.

दीयते विष्णवे वापि तदनन्तफलं स्मृतम्* ॥
 यो हि यान्देवतामिच्छेत्समाराधयितुन्नरः ।
 ब्राह्मणान् पूजयेद्द्विद्वान्† स तस्यास्तोषहेतुतः‡ ॥
 द्विजानां वपुरास्थाय नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ।
 पूज्यन्ते ब्राह्मणालाभे प्रतिमादिष्वपि क्वचित्§ ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्तत्फलमभीप्सुभिः¶ ॥
 द्विजेषु देवता नित्यं पूजनीया विशेषतः ॥
 विभूतिकामः समस्तं पूजयेद्द्वै॥ पुरन्दरम् ।
 ब्रह्मा**वर्चसकामस्तु ब्रह्माणं ब्रह्मा††कामुक्कः ॥
 आरोग्यकामोऽथ रविं धेनु‡‡कामो हुताशनम् ।
 कर्मणां सिद्धिकामस्तु पूजयेद्द्वै विनायकम् ।
 भोगकामस्तु शशिनं बलकामः समीरणम् ।
 सुमुह्युः सर्वसंसारात्प्रयत्नेनार्चयेद्द्विरिम्§§ ॥
 यस्तु योगन्तथा मोक्षमिच्छेत्तज्ज्ञानमैश्वरम् ।
 सोऽर्चयेद्द्वै¶¶ विरूपाक्षं प्रयत्नेन महेश्वरम्॥ ॥
 यो वाञ्छति महायोगात्*** ज्ञानानि च महेश्वरम् ।

* तदनन्तफलप्रदमिति B. † यत्रादिति B ‡ स तस्यां तोषयेततः इति B.
 § प्रतिमादिषु ते क्वचिदिति B. ¶ अभीप्सता इति B and F. ॥ पूजयेद्द्वि इति B.
 ** सर्वेति B. †† ज्ञानेति B and F'. ‡‡ धनेति B and F'. §§ प्रयत्न-
 दर्शयेद्द्विरिति B and F. ¶¶ सोऽर्चयेद्द्वि इति B. ॥॥ प्रयत्नेनैश्वर्यरमिति B-
 प्रयत्नेनैश्वरं इति F. *** ये वाञ्छन्ति महाभागमिति B and F.

स पूजयति* भूतेशङ्केशवञ्चापि भोगिनम्† ॥
 वारिदस्तृप्तिमाप्नोति धनः‡मक्षय्यमन्नदः ।
 तिलप्रदः प्रजामिष्टान्दीपदक्षस्तुत्तमम् ॥
 भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
 गृहदोऽपराणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥
 वासोदक्षन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः§ ।
 अन्नदुहः त्रियं पुष्टां च गोदो ब्रह्मस्य विष्टपम्॥ ॥
 यानशय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसात्म्यताम्** ॥
 धान्यान्वपि†† यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।
 वेदविष्णु विशिष्टेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥
 गवां वासः‡‡प्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 इत्थनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्जायते नरः ॥
 फलमूलानि शाकानि भोज्यानि§§ विविधानि च ।
 प्रदद्याद्वाङ्गपेभ्यस्तु मुदा युक्तः स्वयम्भवेत्¶¶ ॥
 औषधं स्नेहमाहारं रोगिणे||| रोगशान्तये ।
 ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥

* ते पूजयन्तीति B and F. † भोगिनः इति B. ‡ सुखमिति B and F.

§ चन्द्रो यानमुत्तममिति B. ¶ अर्थदाता त्रियञ्चेष्टामिति B. || पिष्टपमिति B.

** ब्रह्म शाश्वतमिति B and F. †† धान्यान्वपीति B. ‡‡ वसेति B. घोषेति F.

§§ पचांनि पागानीति B. ¶¶ सदा भवेदिति B and F. ||| रोगिणः

इति B and F.

असिपत्रवनन्दुर्गं* सुरधारासमन्वितम् ।
 तीव्रतापञ्च† तरति कृत्रोपानत्रदी नरः ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि‡ दयितं गृहे ।
 तत्तद्गुणवते देयस्तदेवाक्षयमिच्छता ॥
 अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 संक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्तश्रवति चाक्षयम् ॥
 प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
 दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीषु च वनेषु§ च ॥
 दानधर्मात्परो धर्मो भूतानामेह विद्यते ।
 तस्माद्दिप्राय दातव्यं श्रोत्रियाय द्विजातिभिः ॥
 स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापोपशान्तये ।
 मुमुक्षुषा च¶ दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथाश्वहम् ॥
 दीयमानस्तु यो मोहाद्भोविप्राग्निसुरेषु च ।
 निवारयति पापात्मा तिर्यग्योनिं व्रजेत्तु सः ॥
 यस्तु द्रव्यार्जनकृत्वा नार्चयेद्ब्राह्मणान् सुरान् ।
 सर्वस्वमपहृत्यैनं राष्ट्राद्दिप्रतिवासयेत् ॥
 यस्तु दुर्भिक्षवेलायामन्नाद्यं न प्रयच्छति ।
 न्नियमादिषु सस्त्रेषु ब्राह्मणः** स तु गर्हितः ॥

* मार्गमिति B and F. † तीक्ष्णतपश्चेति B and F. ‡ यथास्य इति B.
 § नदीषु चेति B. ¶ मुमुक्षुषाचेति B, E and H. ॥ राजा राष्ट्रात्प्रवासवे-
 दिति B and F. ** विदेषु ब्रह्महा इति B and F. सस्त्रेषु ब्रह्महा इति E.

तस्मान्न प्रतिगृह्णीयान्न वै देयञ्च तस्य हि* ।
 अह्नयित्वा† स्वकाद्राद्रार्त्तं राजा विप्रवासयेत् ॥
 यस्तु सद्गो ददातीह न द्रव्यं ब्रह्म‡साधनम् ।
 स पूर्वाभ्यधिकः पापी नरके पच्यते नरः ॥
 स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो जितेन्द्रियाः ।
 सत्यसंयमसंयुक्तास्तेभ्यो दद्याद्विजोत्तमाः§ ॥
 सुभुक्तमपि विद्वांसं धार्मिकभोजयेद्विजम् ।
 न तु मूर्खमवृत्तस्यं दशरात्रमुपोषितम् ॥
 सन्निकृष्टमतिक्रम्य श्रेष्ठियं यः प्रयच्छति ।
 स तेन कर्मणा पापी दृष्टव्यासप्तमङ्गुलम् ॥
 यदि स्वादधिको विप्रः श्रीलविद्यादिभिः स्वयम् ।
 तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि॥ सन्नधिम् ॥
 योऽर्चितमप्रतिगृह्णाति** ददात्यर्चितमेव वा†† ।
 तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकान्तु विपर्यये ॥
 न वार्य्यपि प्रयच्छेत नास्तिके हेतुके‡‡ऽपि च ।
 पाषण्डेषु च§§ सर्वेषु नावेदविदि धर्मावित् ॥

* न तस्मान्नप्रतिगृह्णीयुर्न विशेष्यते न हि इति B. न द्रव्येषुच तेन हि इति F.
 † अह्नयित्वा इति B. ‡ धर्मोति B. यथासम्भो ददातीह स्वधनं धर्मसाधकमिति F.
 § सत्यसंयमसंस्तेभ्यो दद्याद्विप्री विजोत्तमाः इति A. ¶ मूर्खमवृत्तस्त्विति B.
 ॥ सन्निकृष्टमिति B. ** प्रतिगृह्णीयादिति B. †† दद्यादर्चितमेव तु इति B.
 ‡‡ हेतुके—हेतुमन्वित्यतीति हेतुकः कुतर्को, अज्ञाहीनः, तस्मिन् । §§ न पाषण्डेषु
 इति B and F.

अपूपश्च हिरण्यश्च गामश्वं पृथिवीन्तिलान् ।
 अविहाग्प्रतिगृह्णानो मञ्जीभवति काष्ठवत् ॥
 द्विजातिभ्यो धनं लिखेत्यशस्त्रीभ्यो द्विजोत्तमः ।
 अपि वा जातिमात्रेभ्योः न तु शूद्रात्कथञ्चन ॥
 वृत्तिसङ्घोचनादिच्छेत्† नेहेत धनविस्तरम् ।
 धनसामेः‡ प्रसक्तसु ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
 वेदानधीत्य सकलान् यन्नाञ्जावाप्य सर्वशः ।
 न तां गतिमवाप्नोति सङ्घोचान्यामवाप्नुयात् ॥
 प्रतिग्रह§ रश्मिर्न स्वाद्याचर्षन्तु धनं हरेत् ।
 खिल्यर्षादधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥
 यस्तु स्वाद्याचर्षोऽपि नित्यं न स स्वर्गस्य भाजनम् ।
 उद्वेजयति भूतानि यथा चौरस्तथैव सः ॥
 गुरुन् श्रुत्यांशोऽपि हीर्षन् ॥ अर्चिष्यन्देवतातिथीन् †
 सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् तु दृष्येत्स्वयन्ततः ॥
 एवं गृहस्थो युक्तात्मा देवतातिथिपूजकः †
 वर्त्तमानः संयतात्मा याति तत्परमम्यदम् ॥
 पुत्रे निधाय वा सर्वं गत्वारण्यन्तु तत्त्ववित् ।
 एकाकी विचरेन्नित्यमुदासीनः समाहितः ॥

* अपि राजस्यैवाभ्यामिति B and F. † वृत्तिसङ्घोचमनिच्छेदिति B and F.
 ‡ धनसोमे इति B. धनसोमप्रसक्तसु इति F. § प्रतिगृह्णन्ति B. ¶ यस्तु वाचनकः
 इति B and F. ॥ अर्चिषीर्भुविति B.

एष वः कथितो धर्मो गृहस्थानां द्विजोत्तमाः ।

ज्ञात्वा तु तिष्ठेन्नियतं तथानुष्ठानयेद्द्विजान् ॥

इति देवमनादिमेकमीशं

गृहधर्मेषु समर्चयेद्दक्षम् ।

समतीत्य स सर्वभूतयोनिं

प्रकृतिं परं न याति जन्म ॥३॥

इति श्रीकृष्णपुराणे उपविभागेऽ व्यासगीतासु षड्विंशोऽध्यायः ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एवं गृह्यान्ममे स्थित्वा द्वितीयभागमायुषः ।

वहनप्रस्थात्रमं गच्छेत्क्षहारः साम्निरेव वा* ॥

निक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्दनमद्यापि वः †

दृष्ट्वापत्यस्य चापत्यं जर्जरीकृतविग्रहः ॥

शुक्लपत्रस्य पूर्वार्द्धे प्रशस्ते चोत्तरायणे ।

गतवार्ष्यं नियमवांस्तपः कुर्यात्समाहितः ।

* एष श्लोकः A पुस्तके नास्ति । † एतत्पदं A, E, H पुस्तकेषु न दृश्यते ।

* चेति B, E and F.

फलमूलानि पूतानि नित्यमाहारमाहरेत् ।
 यथाहारोऽभवेत्तेन पूजयेत्पितृदेवताः ॥
 पूजयित्वातिथीनित्यं च स्नात्वा चाभ्यर्चयेत्पुरान् ।
 गृहानामत्य चाग्नीयादष्टौऽऽसां समाहितः ॥
 जटां वैऽबिभृयान्नित्यं नखरोमाणि नोत्सृजेत् ।
 स्वाध्यायं सर्व्वदा कुर्यान्नियच्छेद्वाचमन्यतः ॥
 अग्निहोत्रञ्च शुद्धयात्पञ्चयज्ञान् समाचरेत् ।
 सुन्यत्रैर्विविधैर्वन्यैः ॥ शाकमूलफलेन च ॥
 चीरवासा भवेन्नित्यं स्नाति ॥ त्रिषवणं शुचिः ।
 सर्व्वभूतानुकम्पी स्वात्प्रतिग्रहविवर्जितः ।
 स दर्शपूर्णमासेन ॥ यजेत नियतं द्विजः ।
 ऋषेष्वाययणे ॥ चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥
 उत्तरायणञ्च क्रमशोऽऽ दक्षस्वायनमेव च ।
 वासन्तैः शारदैर्मध्येर्मुन्यत्रैः स्वयमाहृतैः ॥
 पुरोडाशांश्चरुश्चैव विविधं निर्व्वपेत्पृथक् ।
 देवताभ्यश्च तदुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥

* यदाहारः इति B and F. † पूजयेदतिथिं नित्यमिति B and F.
 ‡ गृहादादाय वाग्नीयादष्टौ इति B. गृहादाहृत्य इति F. § जटाञ्च इति B and F.
 ॥ अनन्यैर्विविधैर्मेध्यैरिति B. सुन्यत्रैर्विविधैर्मेध्यैरिति E and F. ॥ स्नायादिति B
 and F. ** दर्शेन पूर्णमासेन इति B and F. †† आययणे—The first
 Soma libation at the Agnishoma sacrifice. ‡‡ वाहरेदिति B.
 §§ उत्तरायणञ्चक्रमस इति H.

शेषं समुपभुञ्जीत लवणञ्च स्वयङ्कृतम् ।
 वर्ज्येष्वधुमांसानि भीमानि कवकानि* च ॥
 भूस्तृणं शिशुकञ्चैव† श्लेष्मातकफलानि च ।
 न फालकण्टकमश्रीयादुःसृष्टमपि केनचित् ॥
 न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि पुष्पानि च फलानि च । ‡
 श्रावणेनैव विधिना वज्रिं परिचरेत्सदा ॥
 न दृष्टोत्सर्वभूतानि निर्हन्तो निर्भयो भवेत् ।
 न नक्तञ्चैवमश्रीयात्§ राक्षो ध्यानपरो भवेत् ॥
 जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् ॥
 यस्तु पत्न्याऽऽ वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् ।
 तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥
 तत्र॥ यो जायते गर्भो न संस्पृश्यो भवेद्विजः ।
 न च वेदेऽधिकारोऽस्य तद्वंशेऽप्येवमेव हि ॥
 अधः शयीत नियतं** सावित्रीजपतत्परः ।
 शरत्थः सर्वभूतानां संविभागरतः†† सदा ॥
 परिवादं सृषावादं निद्रालस्यं विवर्जयेत् ।
 एकाग्निरनिकेतः स्यात्प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत् ॥

* करकाञ्चोति B. † शिशुकञ्चैवेति E and H. ‡ न फालीत्यादि पादचतुष्टयं
 A, E, H पुस्तकेषु नास्ति । § न नक्तं किञ्चिदश्रीयादिति B and F. ¶ पत्न्या-
 मिति B and F. ॥ तस्येति A, E, F and H. ** सततमिति B. †† परः
 इति B.

शृगैः सह चरेद्वा यस्तैः* सहैव च संविशेत् ।
 शिलायां वा शर्करायां† शयीत सुसमाहितः ॥
 सद्यःप्रक्षालको वा स्वात्माससञ्चयको‡§पि वा ।
 अस्मासनिचयो वा स्वात्‡§ समानिचय एव च ॥
 त्वजेदाश्रयुगे मासि सम्पन्नं पूर्वसञ्चितम् ॥
 जीर्णानि चैव वासांसि शकामूलफलानि च ।
 दन्तोत्सूलिको वा स्वात्कापोतीं वृत्तिमाश्रयेत् ।
 अश्रमकुटो भवेद्वापि कालपक्षभुगेव च॥ ॥
 नक्तान्नं** समग्रीयाद्दिवा चाहृत्य†† शक्तितः‡‡ ॥
 चतुर्थकालिको वा स्वात्स्याद्वा चाष्टम§§कालिकः ॥
 चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्रे कृष्ये च वर्त्तयेत् ।
 पक्षे पक्षे समग्रीयाद्दिवाग्रान् कथितान् ॥ ॥ सकृत् ॥
 पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत्सदा ।
 स्वाभाविकैः स्वयं ग्रीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥
 भूमौ वा परिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् ॥ ॥ ।
 स्थानासनाभ्यां*** विश्वरेव क्वचिद्वैर्यमुत्सृजेत् ॥

* चरेत्वांसं तैरिति B. चरेद्वात् इति F. † शर्करायां वा इति B. ‡ सम्बन्धिकः इति B. सद्यःप्रस्थानक इति F. § वापीति B. ॥ मूलसं पूर्वसञ्चितमिति B. उत्पन्नं पूर्वसञ्चितमिति F. ॥ कालः पक्षभुगेव वा इति B. कालपक्षभुगेव वा इति F. ** नक्तं वात्रमिति B. †† वाहृत्य इति B. †† यत्रत इति F. §§ स्वात्पाषाणमिति B. ॥ यत्र यवागू कथितमिति B. यवागूः कथिताः इति F. ॥ दिवमिति B. *** स्थानासनाभ्यामिति B.

ग्रीष्मे पञ्चतपास्तद्वर्षास्त्रिभ्रावकाशकः* ।
 आर्द्रवासास्तु हिमन्ते क्रमशो वर्धयंस्तपः ॥
 उपसृश्य त्रिषवणं† पिष्टदेवांश्च तर्पयेत् ।
 एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पिवेत्तदा‡ ॥
 पञ्चाग्निर्धूमपो वा स्यादुष्णपः सोमपोऽथवा§ ।
 पयः पिवेच्छुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ॥
 शीर्णपर्णाग्नौ वा स्यात्कृच्छैर्वा वर्त्तयेत्तदा॥ ।
 योगाभ्यासरतश्चैव** रुद्राध्यायी भवेत्तदा ॥
 अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः ।
 यमान्†† सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः ॥
 कृष्णाजिनः‡‡ सोत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
 अथ चाम्नीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ।
 अग्निरनिकेतः स्यात्पुनिर्मोक्षपरो भवेत् ॥§§
 तापशेषेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥
 गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु॥॥ ।
 ग्रामादाहृत्य चाग्नीयादष्टौ ग्रासान्वने वसन् ॥
 प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन*** वा ।

* चम्पावकाशिकः इति B. † उपोष्य त्रिषवणं चापीति B. ‡ सदा इति B
 and F. § सोमपोऽपि वेति B. ¶ कृष्णपक्षे तु सोमपः इति B. ॥ कृष्णैरापयते
 सदेति B. ** रतश्च स्यादिति B. †† इमानिति B. ‡‡ कृष्णाजिनैति B. §§ एष
 श्लोकः A, E, H पुस्तकेषु नास्ति । ¶¶ यात्रिकं भैक्ष्यमाहरेदिति B. ॥॥ वनवासिषु
 इति B. *** शकलेति B. शकलेनेति F.

विविधाद्यौपनिषद् आत्मसंसिद्धये* जपेत् ॥
 त्रिव्याविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च ।
 महाप्रस्थानिकं वासौ कुर्यादनशनन्तु वा† ।
 अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ॥‡

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासगीतासु वानप्रस्थान्नमचर्षी
 नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एवं वनाश्रमे स्थित्वा तृतीयं भागमायुषः ।
 चतुर्थमायुषो भागं सश्यासेन नयेत् क्रमात् ॥
 अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।
 योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ॥
 यदा मनसि सञ्जातं* वैदृष्यं सर्व्ववस्तुषु ।
 तदा सश्यासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्य्यये ॥

* यौपनिषदीरात्मसंसिद्धये इति G. † अनशनं तथेति B. ‡ येन सम्यग्निमन्त्रान्नं
 त्रिवं संशयन्वत्रिवं पुस्तकान् । ते विश्वानि पदमैश्वरं पदं यान्ति यत्र गतोऽस्य संस्थितेः ॥
 इत्यधिकः पाठः F पुस्तके दृश्यते ।

* सम्पन्नमिति B.

प्राजापत्यान्निरुष्येष्टिमान्नेयीमथवा पुनः ।
 दान्तः पक्वः कषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत् ॥
 ज्ञानसत्र्यासिनः केचिद्देसत्र्यासिनः परे* ।
 कर्म्मसत्र्यासिनस्त्वन्ये विविधाः परिकीर्त्तिताः ॥
 यः सर्वसङ्गनिर्मुक्तो निर्द्वन्द्वश्चैव निर्भयः ।
 प्रोच्यते ज्ञानसत्र्यासी स्वात्मन्येव व्यवस्थितः ॥
 वेदमेवाभ्यवेन्नित्यन्निर्द्वन्द्वो† निष्परिग्रहः ।
 प्रोच्यते वेदसत्र्यासी मुमुक्षुर्विजितेन्द्रियः ॥
 यस्त्वग्नीनात्मसात्कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो द्विजः ।
 स ज्ञेयः‡ कर्म्मसत्र्यासी महायज्ञपरारब्धः ॥
 चयाणामपि चैतेषां योगी§ त्वभ्यधिको मतः ।
 न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः ॥
 निर्भ्रमो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः¶ ।
 जीर्णकौपीनवासा स्यान्नग्नो वा ध्यानतत्परः ॥
 ब्रह्मचारी मितग्रासी॥ ग्रामात्स्वन्नं** समाहरेत् ।
 अध्यात्ममतिरासीत निरपेक्षो निरामिषः ।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ।
 नाभिनन्देत†† मरणं नाभिनन्देत जीवितम्‡‡ ॥

* सत्र्यासिनोऽपरे इति B and F. † निराशीति B and F. ‡ ज्ञेयः स इति B and F. § ज्ञानीति B and F. ¶ पर्वभोजनः इति B and F. ॥ मिताहारः इति B and F. ** ग्रामान्नमिति B. ग्रामादन्नं समाहरेदिति F. †† नाभिनन्देत इति चार्धमात्मनेपदम् । ‡‡ जीवनमिति B.

कासमेव प्रतीचेत निदेशभृतको यथा ॥
 नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं* कदाचन ।
 एवं ज्ञात्वा परोः† योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 एकवासायवा‡ विद्वान् कौपीनाच्छादनस्तथ§ ॥
 मुखी¶ गच्छी वाद्य भवेत्त्रिदण्डी निष्परिग्रहः ॥
 कषायवासाः सततम्यानयोगपरायणः ।
 ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपि वा ॥
 समः शनो च मित्रे च॥ तथा मानापमानयोः ।
 मैत्र्येण वर्त्तयेन्नित्यवैकान्नादी भवेत्कचित् ॥
 यस्तु मोहेन वाग्यस्मादेकान्नादी** भवेद्यतिः ।
 न तस्य निष्कृतिः काचिद्†† धर्मशास्त्रेषु कथ्यते ॥
 रागद्वेषविमुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाक्षनः ।
 प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मौनी स्यात्सर्वनिस्पृहः ॥
 दृष्टिपूतग्रसेत्यादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
 शास्त्रपूतां वदेद्दार्ढ्यं भनःपूतं समाचरेत् ॥
 नैकञ्च निवसेद्देशे वर्षाभ्योऽन्वञ्च भिक्षुकः ।
 स्नान‡‡श्रीचरतो नित्यं कमण्डलुकरः शुचिः ॥
 ब्रह्मचर्यरतो नित्यं वनवासरतो भवेत् ।

* श्रोतव्यं न इति B. † ज्ञानपरः इति B and F. ‡ एकवासायवा इत्यत्र
 सन्धिरार्षः एकवासाः षषवा इति पदच्छेदः । § कौपीनाच्छादनोऽपि वा इति B.
 ¶ मुखः इति B. ॥ समः शनो तथा मित्रे इति B. ** एकान्नादीति B.
 †† कात्या इति B. ‡‡ ज्ञालेति B.

मीक्षशास्त्रेषु निरतो ब्रह्मचारी* जितेन्द्रियः ॥
 दन्वाहङ्कारनिर्मुक्तो निन्दापैशुन्यवर्जितः ।
 आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्मीक्षमवाप्नुयात् ॥
 अभ्यसेत्सततन्देवं† प्रणवाख्यं सनातनम् ।
 ज्ञात्वाचम्य विधानेन शुचिर्देवालयदिषु ॥
 यज्ञोपवीती शान्तात्मा कुशपाणिः समाहितः ।
 धीतकाषायवसनो भस्मच्छन्नतनूकहः ॥
 अधियज्ञ‡ ‡ ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव वा ।
 आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत् ॥
 पत्रेषु§ चाद्य-निवसनं ब्रह्मचारी यतिर्मुनिः ।
 वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं स याति परमाङ्गतिम् ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं ततः परम् ॥
 क्षमा दया च सन्तोषो ब्रतान्यस्य विशेषतः ॥
 वेदान्तज्ञाननिष्ठातान् पञ्चयज्ञान् समाहितान् ॥
 कुर्याद्दहरहः ज्ञात्वा भिद्यान्ते नैव तेन हि ॥ ॥
 ह्योममन्त्राञ्चपिबित्यं ह्योमकाले** समाहितः ।
 स्वाध्यायज्ञान्वहं कुर्यात्सावित्रीं सन्ध्योर्जपेत् ॥

* ब्रह्मज्ञोति B and F. † वेदमिति B, E and F. ‡ अधियज्ञमिति B.

§ पुत्रेषु इति B, E, F, G and H. ¶ तपः परमिति B. ॥ वेदान्तज्ञाननिष्ठो
 यः पञ्चयज्ञान् समाहितः । ज्ञानध्यानसमायुक्तो भिद्यार्थे नैव तेन हि इति B. ** काले
 काले इति B and F.

ततो ध्यायीत तद्देवमेकान्ते परमेश्वरम् ।
 एकान्तेऽवर्जयेन्नित्यं कामं क्रोधं परियहम् ॥
 एकवासा द्विवासा वा शिखी यज्ञोपवीतवान् ।
 कमण्डलुधरोऽऽ विद्वान् चिदङ्गी याति तत्परम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविशामे व्यासगीतासु अतिथर्थो नाम
 षष्टाविंशोऽध्यायः ।

जनचिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एवं स्वाश्रमनिष्ठानां यतीनां नियतात्मनाम् ।
 भैक्ष्येण वर्त्तनं प्रोक्तं फलमूलैरथापि वा ॥
 एकां कालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।
 भैक्ष्यप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥
 सप्तमारांश्चरेद्भैक्षमलाभे तु पुनश्चरेत् ।

* ध्यायीत सततं देवमिति B, E, F, G and H. चात्मनेपदमार्घम् ।
 † एकान्तमिति B and F. ‡ कमण्डलुकरः इति B and F.

* एककालमिति B and F. † भैक्ष्ये प्रसक्तो हीति B, भैक्ष्येषु सक्तो हीति F.
 ‡ सप्तमारांमिति E, F and H.

प्रक्षाल्य पात्रे भुञ्जीत अङ्गिः प्रक्षालयेत्पुनः* ॥
 अथवाऽन्यदुपादाय पात्रे भुञ्जीत नित्यशः ।
 भुक्त्वा तत्संभोजेत्पात्रं यात्रामात्रमलीलुपः ॥
 विधूमे सन्नसुसले व्यङ्गारे भुक्तवर्जने ।
 वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षान्नित्यं यतिचरेत् ॥
 गोदीहमात्रं तिष्ठेत कालभिक्षुरधीमुखः ।
 भिक्षेत्युक्त्वा सक्तसूष्णीमश्रीयाद्वाग्यतः शुचिः ॥
 प्रक्षाल्य पाणी पादौ च समाचम्य यथाविधि ।
 आदित्ये दर्शयित्वात्तं भुञ्जीत प्राप्नुस्वी नरः† ॥
 कृत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासानष्टौ समाहितः ।
 आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ॥
 अलातुपात्रं दार्व्यञ्च‡ § त्वमयं वैणवन्ततः § ।
 चत्वार्येतानि पात्राणि मनुराह प्रजापतिः ॥
 प्रायात्रे पररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ।
 सन्ध्यास्वन्निविशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम् ॥
 कृत्वा हृत्पद्मनिलये विश्वाख्यं विश्वसम्भवम् ।
 आत्मानं सर्वभूतानां परस्तात्तमसि स्थितम् ॥
 सर्वस्याधारभूतानां मानन्दं ज्योतिरव्ययम् ।
 प्रधानपुरुषातीतमाकाशकुहरं शिवम् ॥ ॥

* भुञ्जीयादङ्गिः प्रक्षालयेत्पुनः तदिति B. † प्राप्नुस्वीतर इति B. प्राप्नुस्वीतर
 इति F. ‡ अलातुं दारुपात्रञ्च इति B and F. § तथा इति B. ¶ आधारम-
 व्यक्तमिति B and F. ॥ आकाशं दर्शनं शिवमिति B and F.

तदन्तः सर्वभावानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ।
 ध्यायेदनादिभध्वान्तमानन्दाख्यं गुणालयम् ॥
 महान्तं पुरुषं* ब्रह्म ब्रह्माणं‡ सत्यमव्ययम् ।
 सितं सितेतराकारं§ महेशं विश्वरूपिणम्॥ ॥
 श्रीहारेणा॥** चात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ।
 आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ॥
 कारणं सर्वभावानामानन्दैकसमाश्रयम् ।
 पुराणं पुरुषं शुभ्रं†† ध्यायन्मुच्यते बन्धनात् ॥
 यद्वा‡‡ गुहायां प्रकृतं§§ जगत्सम्भोहनाख्ये ।
 विचिन्त्य परमं व्योम सर्वभूतैककारणम् ॥
 जीवनं सर्वभूतानां यत्र लोकः प्रतीयते॥॥ ।
 आनन्दं ब्रह्मणः सूक्ष्मं यत्प्रत्यन्ति मुमुक्षवः ॥
 तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
 अनन्तं सत्यमीशानं विचिन्त्यासीत् संयतः ॥
 गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं यतीनामेतदीरितम् ।
 योऽनुतिष्ठेत्सहैतेन||| सोऽश्रुते योगमैश्वरम् ॥
 तस्माद्दशानरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः ।

* आनन्दादीति B. † परममिति B. ‡ पुरुषमिति B. § सितेतरारूपाकारमिति B.
 ॥ विश्वकारिणमिति B. ॥ इदं श्रीकार्त्तिकं F पुस्तके नास्ति । ** श्रीहारान्तेऽथ इति B.
 †† शुभ्रमिति B, B, F, G and H. ‡‡ यथेति B. §§ प्रकृतौ इति B and F.
 ॥॥ प्रकीर्यते इति B and F. ||| योऽत्र तिष्ठेत्सहैतेन इति B. योऽवतिष्ठेत सतत-
 मिति F.

ज्ञानं स मन्यते ब्रह्म* येन मुच्येत बन्धनात् ॥
 नत्वा† पृथक् स्वमात्मानं सर्वस्मादेव केवलम् ।
 ज्ञानन्दमजरं ज्ञानं ध्यायीत च पुनः परम्‡ ॥
 तस्माद्भवन्ति भूतानि यद्गत्वा नेह जायते ।
 स तस्मादीश्वरो देवः परस्माद्योऽधितिष्ठति§ ॥
 यदन्तरे तद्गमनं¶ शाश्वतं शिवमुच्यते ॥
 यदाहु***स्तत्परो यः स्यात्स देवस्तु†† महेश्वरः ॥
 व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवीपव्रतानि च ‡‡‡
 एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
 उपेत्य तु§§ स्त्रियं कामात्कृच्छ्रसंयतमानसः¶¶¶ ।
 प्राणायामसमायुक्तः कुर्याच्छान्तपनं शुचिः ॥
 ततश्चरेत नियमात् कृच्छ्रं संयतमानसः । ॥ ॥
 पुनराश्रममागम्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥
 न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्तीति मनीषिणः ।
 तथापि च न कर्त्तव्यं प्रसङ्गे छेष दारुणः ॥
 एकारान्नीपवासश्च*** प्राणायामशतं तथा ।

* समन्वयेनात्मनि B, E, F, G and H. + मत्वा इति B, E, F and H.

‡ पुनरिति B. § परस्माद्योऽधितिष्ठतीति B. परस्माद्यो विवस्वत इति F. ¶ तद्गमन-
 मिति B. तत्कमलमिति F. ॥ शिवमव्ययमिति B and F. *** यदंश इति B.
 †† यस्तु स देवः स्यादिति B. †† एतत् पादपर्यं A, E, H पुस्तकेषु नास्ति ।
 §§ चैवि B. ¶¶ प्रायश्चित्तं समाहितः इति B and F. ॥ एष श्लोकः A पुस्तके
 नास्ति । *** वाससु इति B.

कर्त्तव्यं यतिना धर्मलिप्सुना वरमव्ययम्* ॥
 गतेनापि न कार्यन्ते न कार्यं स्तेन्यमन्यतः† ॥
 स्तेयाद्भ्यधिकः कश्चिन्नास्त्वधर्म इति श्रुतिः‡ ॥
 हिंसा चैषा परा दिष्टा§ या चात्मघ्नाननाशिका ।
 यदेतद्भविषं नाम प्राणा ह्येते वहिस्वराः ॥
 स तस्य हरति प्राणान्यो यस्य हरते धनम् ॥
 एतत्कृत्वा सुदुष्टात्माणं भिन्नवृत्तो व्रताहतः॥ ।
 भूयोनिर्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्** ॥
 विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति†† श्रुतिः ।
 भूयो निर्वेदमापन्नश्चरेत्स्मिन्नुरतन्द्रितः ॥
 अकस्मादेव हिंसान्तु यदि भिन्नः समाचरेत् ।
 कुर्यात्कृच्छ्रातिकृच्छ्रन्तु चान्द्रायणमथापि वा ॥
 स्तन्नमिन्द्रिय‡‡दौर्बल्यात् स्त्रियन्दृष्ट्वा यतिर्यदि ।
 तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ॥
 दिवास्तन्ने त्रिरात्रं स्यात्प्राणायामशतं तथा ॥
 एकान्ते मधुमांसे च नवत्राहे तथैव च ।

* उक्त्वा नूनं प्रकर्त्तव्यं यतिना धर्मलिप्सुना इति B. † परमापद्धतेनापि न कार्यं स्तेयमन्यतः इति B अत्यन्तापद्धतेनापि न कार्यं स्तेयमन्यत इति F. ‡ श्रुतिरिति B. and F. § हिंसा चैवापरा दुष्टा इति B and F. ¶ एवं कृत्वा स दुष्टात्मा इति B and F. ॥ व्रताश्रुतः इति B and F. ** चान्द्रायणं व्रतमिति B. †† संवत्सर इति B. ‡‡ स्तन्नेदिन्द्रियेति B and G.

प्रत्नचलवणे चोक्तं* प्राजापत्यं विशोधनम्† ॥
 ध्याननिष्ठस्य सततं नश्यते सर्वपातकम्‡ ॥
 तस्मान्महेश्वरं ज्ञात्वा तद्गानपरमो भवेत्§ ॥
 यद्ब्रह्म परमं ज्योतिः प्रतिष्ठाक्षरमव्ययम्¶ ॥
 योऽन्तरा परमं॥ ब्रह्म स विज्ञेयो महेश्वरः ॥
 एष देवो महादेवः केवलः परमः शिवः ।
 तदेवाक्षरमहैतन्तदादित्यान्तरं परम् ॥
 यस्मान्महीयसो**देवः स्वधाम्निज्ञानसंस्थिते†† ॥
 आत्मयोगाद्भये तच्चे महादेवस्ततः स्मृतः ॥
 नान्यन्देवं‡‡ महादेवाद्भृतिरिक्तं प्रपश्यति ।
 तमेवात्मानमाप्नोति§§ यः स याति परम्पदम् ॥
 मन्यन्ते ये स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात् ।
 न ते पश्यन्ति तन्देवं वृथा तेषां परिश्रमः ॥
 एकं ब्रह्म परं ब्रह्मणाम् ज्ञेयं तत्तत्त्वमव्ययम् ।
 स देवसु महादेवो नैतद्विज्ञाय बाध्यते॥ ॥ ॥
 तस्माद्यजेत नियतं यतिः संयतमानसः ।
 ज्ञानयोगरतः शान्तो महादेवपरायणः ॥

* नोक्तमिति B. प्रत्नचलवचं प्रोक्तमिति F. † विशोधनादिति B. ‡ सर्वपातकै-
 रिति B. § ज्ञात्वा तस्य ध्यानरतो भवेदिति B. ¶ प्रतिष्ठाक्षरमव्ययमिति B. ॥ योऽन्त-
 रान् परमिति B. ** यस्मान्महीयते इति B and F. †† संज्ञिते इति B and E.
 संज्ञिते इति F. ‡‡ नान्यदेवमिति B. §§ तमेवात्मानमप्येतीति B and F.
 ¶¶ एकमेव परं ब्रह्मेति B and F. ||| बाध्यते इति B and F.

एष वः कश्चितो विप्रा यतीनामाश्रमः शुभः ।
 पितामहेन विभुना सुनीनां* पूर्वमीरितम् ॥
 नात्र शिष्यस्वर्ग† यीगिभ्यो दद्यादिदमनुत्तमम् †
 प्रोक्तं स्वयम्भुवा ज्ञानं‡ यतिधर्माश्रयं शुभम्§ ॥
 इति यतिनियमानामेतदुक्तं विधानं
 पशुपतिपरितोषे यद्भवेदेकहेतुः ।
 न भवति पुनरेषामुद्भवो वा विनाशः
 प्रशिद्धितमनसा ये नित्यमेवाचरन्ति ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे व्यासगीतासु जनत्रिंशोऽध्यायः ॥

यतिधर्मः समाप्तः ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ।
 हिताय सर्व्वविप्राणां* पापानामपनुत्तये† ॥

* सुमिनेति B. † नापुत्रश्चित्तेति B, E and F. सत्युत्रश्चित्तेति F. ‡ ज्ञानं स्वयम्भुना प्रोक्तमिति B. § शिवमिति B, E and F.

* सर्व्वस्त्रीकानामिति B. † दीपाचामनुत्तये इति B and G. दीपाचामपनुत्तये इति H.

अकृत्वा विहितं कर्म कृत्वा निन्दितमेव च ।
 दोषमाप्नोति पुरुषः प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥
 प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न तिष्ठेद्वाङ्मणः कश्चित् ।
 यद्भूयुर्माङ्गलाः शान्ता विद्वांसस्तत्समाचरेत् ॥
 वेदार्थवित्तमः शान्तो धर्मकरमोऽग्निमान्द्विजः ।
 स एव स्यात्परो धर्मो यनेकोऽपि व्यवस्यति ॥
 अनाहिताग्नयो विप्रास्त्रयो वेदार्थपारगाः ।
 यद्भूयुर्धर्मकामास्ते तज्ज्ञानं* धर्मसाधनम् ॥
 अनेकधर्मशास्त्रज्ञा जहापोहविशारदाः ॥
 वेदाध्ययनसम्पन्नाः सम्रैते परिकीर्त्तिताः ॥
 मीमांसान्नान्तत्त्वज्ञा वेदान्तःकुशला द्विजाः ।
 एकविंशतिविख्याताः प्रायश्चित्तं वदन्ति वै ॥
 ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च ।
 महापातकिनस्त्वैते यश्चैतैः सह संविशेत् ॥
 संवत्सरन्तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः ।
 यानशय्यासनैर्नित्यं जानन्वै पतितो भवेत् ॥
 याजनं योनिसखन्धं तथैवाध्यापनं ॥ द्विजः ।
 सद्यः कृत्वा पतत्येव** सह भोजनमेव च ॥

* तज्ज्ञेयमिति B. तज्ज्ञानं धर्मशासनमिति E. तत्समं धर्मसाधनमिति F.
 † न्यायेति B and F. ‡ वेदाङ्गेति B. § संख्याता इति B and F. ¶ संवसे-
 दिति B. यश्चैतैः सह सचरेदिति F. ॥ तथैवाध्ययनमिति B. ** कृत्वा सद्यः पतेः
 ज्ञानादिति B and F.

अविघ्नायाश्च यो मोहात्कुर्यादध्यापनं द्विजः ।
 संवत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव च ॥
 ब्रह्महा हादशाब्दानि कुटिं* कृत्वा वने वसेत् ।
 भैक्षमात्मविशुद्धार्थे† कृत्वा श्वशिरोध्वजम् ॥
 ब्राह्मणवासयान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ॥
 विनिन्दन् स्वयमात्मानं ब्राह्मणान्तश्च संस्मरन् ॥
 असङ्ख्यस्तयोग्यानि कृतागाराणि संविशेत् ॥
 विधूमे शनकैर्नित्यं व्यङ्गारे भुक्तवर्जने‡ ॥
 एककालक्षरेत्रैश्चन्दोषं विख्यापयन्वृष्टाम् ।
 बन्धमूलफलैर्वापि वर्जयेद्देहै समाश्रितः§ ॥
 कपालपाणिः स्रष्टाङ्गी ब्रह्मचर्यपरायणः ।
 पूर्णे तु हादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तमिदं शुभम् ।
 कामतो मरणाच्छुद्धिर्ज्ञेया नान्येन केनचित् ॥
 कुर्यादनशनं वाथ भृगोः पतनमेव वा ।
 ज्वलितं वा विशेदग्निं जलं वा प्रविशेत्स्वयम् ॥
 ब्राह्मणार्थे भवार्थे वा सम्यक् प्राणान् परित्यजेत् ।
 ब्रह्महत्यापमोदार्थमन्तरा वा मृतस्य तु ॥
 दीर्घामयाविनं विप्रं कृत्वानामयमेव वा॥ ।

* हादशाब्दानि कुटीमिति B. † भिक्षेदात्मविशुद्धार्थमिति B. भैक्ष्यायात्मविशुद्धार्थ-
 मिति F. ‡ व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते इति B. § वर्जयेद्देहैवमाश्रितः इति B. वर्जयेद्देहैवमाश्रितः
 इति F. ¶ ज्वलन्मिति B and F. ॥ तु इति B.

दत्त्वा चान्नं* सुविदुषे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥†
 अश्वमेधावभ्युद्यके ज्ञात्वा वै शुध्यते द्विजः ।
 सर्व्वस्त्रं वा वेदविदे ब्राह्मणाय प्रदाय च ॥
 सरस्वत्यास्वरुणया सङ्गमे लोकविश्रुते ।
 शुध्येन्निषवणज्ञानान्निराजोपोषितो द्विजः ।
 गत्वा रामेश्वरं पुण्यं ज्ञात्वा चैव महोदधी ।
 ब्रह्मचर्य्यादिभिर्युक्तो दृष्ट्वा रुद्रं विमोचयेत् ॥
 कपालमोचनं नाम तीर्थं देवस्य शूलिनः ।
 ज्ञात्वाभ्यर्थ्य पितृन् देवान् ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 यत्र देवाधिदेवेन‡ भैरवेणाऽमितीजसा ।
 कपालं स्थापितं पूर्वं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥
 समभ्यर्थ्य महादेवं तत्र भैरवरूपिणम् ।
 तर्पयित्वा पिष्टन् ज्ञात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ते त्रिंशोऽध्यायः ।

* कृत्वा चान्नमिति B. † अतः परं स्त्रीकचतुष्टयं B पुस्तके नास्ति । ‡ देवादि-
 देवेनेति B. § भैरवेच इतीजसा इति E and H.

एकचिंशोऽध्यायः ।

ऋषय उचुः ।

कथन्देवेन रुद्रेण शङ्करेणातितेजसा ।

कपालं ब्रह्मणः पूर्वं स्थापितन्देहजम्बुवि ॥

सुत उवाच* ।

ऋणुध्वमृषयः† पुण्यां कथां पापप्रणाशिनीम्‡ ।

माहात्म्यं देवदेवस्य महादेवस्य धीमतः ॥

पुरा पितामहन्देवं मेरुशृङ्गे महर्षयः ।

प्रोचुः प्रथम्य लोकादिद्विमैकं तत्त्वमव्ययम् ॥

स मायया महेशस्य मोहितो लोकसम्भवः ।

अविज्ञाय परम्भावं स्वात्मानं प्राह धर्षिणम्§ ॥

अहन्नाता जगद्योनिः स्वयम्भू रुद्र ईश्वरः॥

अनादि मत्परं ब्रह्म मामभ्यर्ष्य विमुच्यते ॥

अहं हि सर्वदेवानां॥ प्रवर्त्तकनिवर्त्तकः ।

न विद्यते चाभ्यधिको मत्तो लोकेषु कश्चन ॥

तस्यैवं मन्यमानस्य जज्ञे नारायणादिभुः॥॥ ।

* व्यास उवाच इति B and F. + शृणुध्वं सुतयः इति B. ऋषयः सर्वे इति F.

‡ पापप्रणाशनीमिति E and H. § आत्मानं प्राह धर्षिणमिति B. अविज्ञाय परं भावं प्राह देवर्षिणा तदा इति F. ॥ स्वयम्भूरेक ईश्वरः इति B. अहं जाती जगद्योनिः स्वयम्भूरेक ईश्वर इति F. ॥ देवानामेकः इति A, G, H पुस्तकेषु दृश्यते ।

॥॥ नारायणमज्ञः इति B. नारायणमज्ञत इति F.

ओवाच प्रहसन्वाक्यं रोषितोऽयं त्रिलोचनः* ॥
 किं कारणमिदं ब्रह्मन्वर्त्तते तव साम्प्रतम् ।
 अज्ञानयोगयुक्तस्य न त्वेतत्त्वयि विद्यते† ॥
 अहङ्कर्तादिलोकानां‡ यज्ञे नारायणात्मभोः§ ।
 न॥ मासृतेऽस्य जगती जीवनं सर्व्वदा क्वचित् ॥
 अहमेव परं ज्योतिरहमेव परा गतिः ।
 मत्पेरितेन भवता सृष्टं भुवनमण्डलम् ॥
 एवं विवदतीर्मीहात्परस्परजयैषिणोः ।
 आजगमुर्यत्र तौ देवौ वेदास्रत्वार एव हि ॥ ॥
 अन्वीक्ष्य देवं ब्रह्माणं यज्ञात्मानश्च संस्थितम् ।
 प्रोचुः संविग्न्हृदया याथात्म्यं** परमेष्ठिनः ॥

ऋग्वेद उवाच ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि यस्मात्सर्व्वं प्रवर्त्तते ।
 यदाहुस्तत्परन्तत्त्वं स देवः स्यात्सहेश्वरः ॥

यजुर्वेद उवाच ॥

यो यज्ञैरखिलैरीशो योगिन च समर्च्यते‡‡ ॥

* रोषितावत्रिलोचनः इति B. रोषवान् रविलोचन इति F. † न त्वेतदुचितं तवेति B. न वैतदुचितं तवेति F. ‡ अहङ्कृता हि लोकानामिति B. अहं कर्त्ता हि लोकानामिति F. § यज्ञी नारायणः प्रसुरिति B and F. ॥ न इत्यारभ्य नतिरित्यन्तः श्लोकः A, E, H पुस्तकेषु नास्ति । ॥ षेति B. ** माहात्म्यमिति B. †† यजुर्वेद उवाच इति B and F. ‡‡ समर्थते इति B. समर्थते इति F. समर्थते इति G.

यमाङ्कुरीश्वरन्देवं स देवः स्यात्पिनाकधृक्* ॥

साम उवाच† ।

येनेदन्धाव्यते‡ विद्मं यदाकाशान्तरं शिवम् ।

योगिभिश्चिन्थते§ तत्त्वं महादेवः स शङ्करः ॥

अथर्व्व उवाच¶ ।

यम्प्रपश्यन्ति देवेशं यजन्ते॥ यतयः परम् ।

महेशं पुरुषं रुद्रं स देवो भगवान् भवः ॥

एवं स भगवान् ब्रह्मा वेदानामीरितं शुभम् ।

श्रुत्वा विहस्य विश्वात्मा ततश्चाह विमोहितः** ॥

पितामह उवाच†† ।

कथं तत्परमं ब्रह्म सर्व्वसङ्गविवर्जितम् ।

रमते भार्य्या सार्धं प्रमथैश्चातिवर्धितम्‡‡ ॥

द्वृतीरितेऽथ भगवान् प्रणवात्मा सनातनः ।

अमूर्त्तो मूर्त्तिमान् भूत्वा वचः प्राह पितामहम्§§ ॥

प्रथम उवाच ।¶¶

नञ्चैष भगवानीशः||| स्वयञ्जगितिः सनातनः ।

* स्नात्पिनाकधृक् इति B. † सामवेद उवाच इति B and F. ‡ क्वाव्यते इति B. चाव्यते चक्रमिति F. § विद्यते इति B. वेद्यते इति F. ¶ अथर्व्ववेद-उवाच इति B and F. ॥ यतयः इति B and F. ** श्रुत्वाह प्रहसन्वाक्यं विद्वा-त्मापि विमोहितः इति B and F. †† एष पाठः B, F पुस्तकयोर्नास्ति । ‡‡ चाति-वर्धितैरिति B and F. चातिवर्धित इति E. §§ द्विवावहमिति B. ¶¶ एष पाठः B पुस्तके नास्ति । ||| अत्र न चैष भगवान् परन्वा स्वात्मनी व्यतिरिक्तया । कयाचिद्रमते रुद्रसाहस्री हि महेश्वरः ॥ स्वयं स भगवानीशः इत्यधिकः पाठः B, F पुस्तकयोर्हस्यते ।

स्वानन्दभूता कथिता देवी आगन्तुका* शिवा ॥
 इत्येवमुक्तेऽपि तदा यन्नमूर्त्तेरजस्य च ।
 नाज्ञानमगमन्नाशमीश्वरस्यैव मायया ॥
 तदन्तरे महाज्योतिर्विरिञ्चो विश्वभावनः ।
 प्रादर्शदद्भुतं दिव्यम्पूरयन् गगनान्तरम् ॥
 तन्मध्यसंस्थितस्त्रगोतिर्मण्डलं† तेजसोज्ज्वलम् ।
 व्योममध्यगतं शशुं‡ प्रादुरासीद्विजोत्तमाः ॥
 स दृष्ट्वा वदनं दिव्यमूर्धं§ लोकपितामहः ।
 तेजसं भण्डलं घोरमलोकयणदनिन्दितम् ॥
 प्रजज्वालातिकोपेन ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः ।
 क्षणादपश्यत् ॥ महान् पुरुषो नीललोहितः ॥
 त्रिशूलपिङ्गलोदेवो नागयज्ञोपवीतवान् ।
 तं प्राह भगवान् ब्रह्मा शङ्करं नीललोहितम् ॥
 ज्ञानाय पूर्वं भवती** ललाटादक्ष†† शङ्करम् ।
 प्रादुर्भावं महेशान मामतः‡‡ शरणं व्रज ॥
 श्रुत्वा सगर्व्ववचनं पद्मयोनिरथेश्वरः§§ ।
 प्राहिणोत्पुरुषं कालं भैरवं लोकदाहकम् ॥

* नागन्तुका इति B. गन्दासिका इति F. † तन्मध्यसंस्थं विमलं मण्डलमिति B and F. ‡ दिव्यमिति B. § दिव्यं मूर्ध्नि इति B and F. ¶ मालीकार्य-मिति H. ॥ क्षणाददृश्यतेति B and F. ** जानामि भगवान् पूर्व्वमिति B. जानामि पूर्व्वं भगवन्निति F. †† ललाटादेवेति B ललाटे देवशङ्कर इति F. †‡ मामेवेति B. §§ इमेश्वर इति B.

स कृत्वा सुमहद्युद्धं ब्रह्मणा कालभैरवः ।
 प्रचकर्त्तास्त्रं † वदनं विरिञ्चस्याथ पञ्चमम् ॥
 निकृत्तमदनो देवो ब्रह्मा देवेन शम्भुना ।
 ममार चेशो योगेन जीवितं प्राप विश्वकृत्‍ः ‡ ॥
 अथान्वपश्यदीशानं § मण्डलान्तरसंस्थितम् ।
 समासीनं महादेव्या महादेवं सनातनम् ¶ ॥
 भुजङ्गराजवलयं चन्द्रावयवभूषणम् ।
 कौटिसूर्यप्रतीकाशञ्जटाजूटविराजितम् ॥
 शार्ङ्गलचर्मत्रसनं दिव्यमालासमन्वितम् ।
 त्रिशूलपाणिं दुष्प्रेक्ष्यं योगिनं भूतिभूषणम् ॥
 यमन्तरा योगनिष्ठाः प्रपश्यन्ति हृदीश्वरम् ।
 तमादिमेकं ब्रह्माणं महादेवन्दर्श्यं ह ॥
 यस्य सा परमा देवी शक्तिराकाशसंज्ञिता ।
 सोऽनन्तैश्वर्ययोगात्म्य महेशो दृश्यते किल ॥
 यस्याशेषजगद्बीजं विलयं याति मोहनम् ।
 सकृत्प्रणाममात्रेण स रुद्रः खलु दृश्यते ॥
 येऽथ नाचारनिरतास्तद्गताश्चैव कीवसम् ।
 विलीचयति ** लोकात्मा नायको दृश्यते किल ॥

* स कृत्वा तु महद्युद्धमिति B. † चकर्त्तं तस्येति B and F. ‡ विश्वकृत् इति B. § अथान्वपश्यद्विरिञ्चमिति B and F. ¶ विस्तीर्णमिति B. ॥ इतः परं महादेव्या सनातनमित्यस्याः साङ्गचतुर्हस्तश्रीकाः B पुस्तके न दृश्यन्ते । ** विमोचयतीति E, F, G and H.

यस्य ब्रह्मादयो देवा ऋषयो ब्रह्मवादिनः ।
 अर्चयन्ति सदा लिङ्गं स शिवः खलु दृश्यते ॥
 यस्याशेषजगत्सूतिर्विज्ञानतनुरीश्वरः ।
 न मुञ्चति सदा पार्श्वे शङ्करोऽसौ च दृश्यते ॥
 विद्यासहायो भगवान्यस्यासौ मण्डलान्तरम् ।
 हिरण्यगर्भपुत्रोऽसौ ईश्वरो दृश्यते परः ।
 पुष्यं वा यदि वा पत्रं यत्पादयुगले जलम् ।
 दत्त्वा तरति संसारं बद्रोऽसौ दृश्यते क्लृप्तः ॥
 तत्सन्निधाने सकलं नियच्छति सनातनः ।
 कालङ्किलं नियोगात्मा कालः कालो हि दृश्यते* ॥
 जीवनं सर्वलोकानां त्रिलोकस्यैव भूषणम् ।
 सोमः स दृश्यते देवः सोमो यस्य विभूषणम् ॥
 देव्या सह सदा साक्षाद्यस्य योगस्वभावतः ।
 मीयते परमा मुक्तिर्ग्रहादेवः स दृश्यते ॥
 योगिनो योगतत्त्वज्ञा वियोगाभिमुखोऽनिशम् ।
 योगव्यायन्ति देव्यासौ स योगी दृश्यते क्लृप्तः ॥
 सोऽनुवीक्ष्य महादेवं महादेव्या सनातनम् ।
 वरासने समासीनमवाप परमां च सृष्टिम् ॥
 लब्ध्वा माहेश्वरीं दिव्यां संसृतिं भगवानजः ।
 तोषयामास वरदं सोमं सोमार्चभूषणम् ॥

* दृश्यते इति. B, F and H. † अवापत्परमानिति B. ‡ सोमविभूषण-
मिति B.

ब्रह्मोवाच ।*

नमो देवाय महते महादेव्यै नमो नमः ।
 नमः शिवाय शान्ताय शिवायै सततं† नमः ॥
 श्रीं नमो ब्रह्मणे तुभ्यं विद्यायै ते‡ नमो नमः ।
 महेशाय नमस्तुभ्यं मूलप्रकृतये नमः§ ॥
 नमो विज्ञानदेहाय चिन्तायै ते नमो नमः ।
 नमोऽसुषु कालकालाय ईश्वरायै नमो नमः ॥
 नमो नमोऽसु ॥ रुद्राय रुद्राख्यै ते** नमो नमः ।
 नमो नमस्ते कालाय मायायै ते†† नमो नमः ॥
 नित्यमे सर्वकार्याणां शोभिकायै नमो नमः ।
 नमोस्तु ते प्रकृतये नमो नारायणाय च ॥
 योगदाय‡‡ नमस्तुभ्यं योमिनां गुरवे नमः ।
 नमः संसारवासाय§§ संसारोत्पत्तये नमः ॥
 नित्यानन्दाय विभवे नमोऽस्त्वानन्दमूर्त्तये ।
 नमः कार्यविहीनाय विश्वप्रकृतये नमः ॥
 श्रीह्वारमूर्त्तये तुभ्यं तदन्तःसंस्थिताय च ।
 नमस्ते व्योमसंस्थाय व्योमशक्त्यै नमो नमः ॥

* एष पाठः A, E, F, H पत्रकेषु भवति । † शान्तये इति B and F.
 ‡ चेति B. § मूलप्रकृतये तुभ्यं महेशाय नमो नमः इति B. नमोमूलप्रकृतये महेशाय
 नमोनम इति F. ¶ नमस्ते इति B and F. ॥ नमस्तु इति B. मायायै इति E.
 नमस्ते कालकालाय यमायै ते नमोनम इति F. कालाय इति H. ** रुद्रायै चेति B.
 †† चेति B. ‡‡ योगदायै इति B and F. §§ संसारनाशाय इति B and F.

इति सोमाष्टकेनेशं प्रक्षिपत्य* पितामहः ।
 पपात दण्डवङ्गुमी गृणन्वै शतरुद्रियम् ॥
 अथ देवो महादेवः प्रवृत्तार्त्तिहरो हरः ।
 प्रोवाचोत्थाप्य † हस्ताभ्यां प्रीतोऽस्मि तव साम्प्रतम् ॥
 दत्त्वास्मै‡ परमं योगमैश्वर्यमतुलं महत् ।
 प्रोवाचाग्रस्थितं रुद्रं§ नीललोहितमीश्वरम् ॥
 एष ब्रह्मास्य जगतः संपूज्यः प्रथमः स्थितः ।
 आत्मना रक्षणीयस्ते गुणज्येष्ठः पिता तव ॥
 अयम्पुराणः पुरुषो न हन्तव्यस्त्वयानघ ।
 स योगैश्वर्यमाहात्म्यान्मानिव परमङ्गतः ॥¶
 अथञ्च यज्ञो गर्वीऽसौ सगर्वी॥ भवतानघ ।
 शासितव्यो विरिञ्चस्य धारणीयं शिरस्त्वया ॥
 ब्रह्महत्यापनोदार्थं व्रतं लोके प्रदर्शयन्** ।
 चरञ्च सततं भिक्षां संस्थापय सुरदिजान् ॥
 इत्येतदुक्त्वा वचनं भगवान् परमेश्वरः ।
 स्थानं स्वाभाविकं दिव्यं ययौ तत्परमम्पदम् ॥
 ततः स भगवानीशः कपर्दी नीललोहितः ।

* इति संसाराष्टकेन प्रवृत्तनाम इति B. † उत्यायेति A. ‡ दत्त्वासी इति B.

§ प्रोवाचान्ते स्थितं देवमिति B. प्रोवाचाग्रस्थितं रुद्रमिति E and F. प्रोवाचोपस्थित-
 मिति H. ¶ एष श्लोकः B पुस्तके नास्ति । शरुणं गत इति E and F. ॥ अथञ्च
 यज्ञी भगवान् सक्रतः इति B. अथञ्च जज्ञे इति H. ** लोकाय दर्शयन्निति B.

ग्राहयामास वदनं ब्रह्मणः कालभैरवम्* ॥
 चर त्वं पापनाशार्थं व्रतं ख्येके हितावहम्† ॥
 कपालहस्तो भगवान् भिक्षां गृह्णातु सर्वतः‡ ॥
 उक्तैवं प्राहिषोक्तव्यां ब्रह्महृत्स्येति विन्मुताम् ।
 दंष्ट्राकरालवदनां ज्वालामालाविभूषणम्§ ॥
 यावद्वाराणसीं दिव्यां पुरीमिषः गमिष्यति ।
 तावद्दिभीषणकारा ह्यनुगच्छन्निशूलिनम्¶ ॥
 एवमाभाष्य कालान्निं प्राह लोकमहेश्वरम् ॥
 अटस्र लोकानखिलान्** भैक्षार्थी मन्त्रियोगतः ††
 यदा द्रक्ष्यसि देवेशं नारायणमनामयम् ।
 तदासौ वक्ष्यति††† अष्टसुपायं पापः‡‡शोधनम् ॥
 स देवदेवतावाक्यमाकर्ण्य भगवान् हरः ††††
 कपालपाणिर्विश्वात्मा चचार भुवनत्रयम् ॥
 आस्थाय विकृतं वेषन्दीप्यमानं स्वतेजसा ।
 श्रीमत्पवित्रं रुचिरं§§ लोचनत्रयसंयुतम्¶¶ ॥
 सहस्रसूर्यप्रतिमं सिद्धैः प्रमथपुङ्गवैः‖ ॥

* कालभैरवः इति B. † ख्येकहितावहमिति B, E and F. ‡ गृह्णातु
 सव्यतः इति B. § समन्वितामिति B. मालातिभीषणमिति F. ¶ तावत्सं भीषणे
 कालमनुगच्छन्निशूलिनमिति B. भौषणं कालमनुगच्छन्निशूलिनमिति F ॥ देवो महेश्वरः
 इति B. महेश्वर इति F. ** निखिलं लोकमिति B. †† रक्षतीति B. ††† काथेति B.
 §§ पवित्रमनुष्यमिति B. सुचिरमिति F. ¶¶ जटाजूटविराजितमिति B. ‖ कौटि-
 सूर्यप्रतीकाग्रैः प्रमथेद्यतिगर्भितैरिति B.

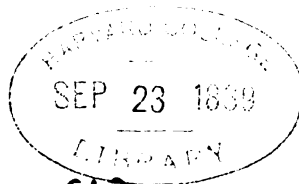
भाति कालाग्निनयनो महादेवः समावृतः ॥
 पीत्वा तदमृतं दिव्यमानन्दम्परमेष्ठिनः ।
 लीलाविलासबहुलो लोकानागच्छतीश्वरः* ॥
 तन्दृष्ट्वा कालवदनं शङ्करं कालभैरवम् ।
 रूपलावण्यसम्पन्नं नारीकुलमगादनु१ ॥
 गायन्ति गीतैर्विविधैः३ नृत्यन्ति पुरतः प्रभोः ।
 सस्मितं प्रेष्य वदनञ्चक्रुर्भूभङ्गमेव च ॥
 स देवदानवादीनान्देशानभ्येत्य शूलघृक् ।
 जगाम विष्णोर्भवनं यत्रास्ते पुरुषोत्तमः ॥
 सम्प्राप्य दिव्यभवनं५ शङ्करो लोकशङ्करः॥ ॥
 सहैव भूतप्रवरैः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥
 अविज्ञाय परं भावं दिव्यं तत्पारमेश्वरम् ।
 न्यवारयन्निशूलाङ्गं द्वारपालो महाबलः॥ ॥
 शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा महाभुजः ।
 विष्कक्सेन इति ख्यातो विष्णोरंशसमुद्भवः** ॥
 भीषणो भैरवादेशात्कालवेग इति स्मृतः ।
 विजित्य तं कालवेगं क्रोधसंरत्नलोचनः ।

* काशीऽव्रागच्छतीश्वरः इति B. लोकानां गतिरीश्वर इति F. + इ इति B. दद्य इति F. † विविधं गीतमिति B and F. ३ निरौत्थ्य भवनं दिव्यमिति B. ॥ यत्रास्ते मधुसूदनः इति B. ॥ न्यवारयन् निशूलाङ्गं द्वारपालो महाबलः इति B. ** “अथ तं शङ्करगणं युयुधे विष्णुसम्भवः” इति E and H पुस्तकयोः, तथा “अथ तं शङ्करगणो युयुधे विष्णुसम्भवः”मिति F पुस्तके च अधिकं दृश्यते ।

दुद्रावाभिसुखं रुद्रं चित्तेषु च सुदर्शनम् ॥
 अथ देवो महादेवस्त्रिपुरारिस्त्रिशूलभृत् ।
 तमापतन्तं सावन्नमालोक्यदमित्रजित् ॥
 तदन्तरे महद्भूतं युगान्तदहनोपमम् ।
 शूलेनोरसि निर्भय पातयामास तं भुवि ॥
 स शूलाभिहतोऽत्यर्थं[†] त्यक्त्वा स्वम्बरं बलम् ।
 तत्याज जीवितं दृष्ट्वा मृत्युं व्याधिहता इव ॥‡
 निहत्य विश्वापुरुषं सार्धं प्रमथपुङ्गवैः ।
 विवेश चान्तरगृहं समादाय कलेवरम् ॥
 वीक्ष्य तं[§] जगतो हेतुमीश्वरं भगवान्हरिः ।
 शिरां[¶] ललाटाक्षश्लिष्य रक्तधारामपातयत् ॥
 गृहाण भिक्षां भगवन्^{||} मदीयाममितद्युते^{**} ।
 न विद्यतेऽन्या श्रुचिता^{††} तव त्रिपुरमर्हन् ॥
 न सम्पूर्णं कपालं तद्ब्रह्मणः^{‡‡} परमेष्ठिनः ।
 दिव्यं वर्षसहस्रन्तु सा च धारा प्रवाहिता ॥§§
 अथाब्रवीत्कालरुद्रं हरिर्नारायणः प्रभुः^{¶¶} ।
 संस्तूय विविधैर्भावैः^{|||} बहुमानपुरःसरम् ॥

* सारङ्गमिति B. † दृष्ट्वा इति B. ‡ “द्युगोव्याधहती यथा” इति F.
 § निरीक्ष्य इति B and F. ¶ शिरः इति B. || भगवन् भिक्षामिति B.
 ** अद्यतद्युते इति B. †† न विद्यते नाभ्युदिता इति B. न विद्यतेऽन्यदुचितमिति F.
 ‡‡ असम्पूर्णं कपालञ्च ब्रह्मणः इति B. §§ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । ¶¶ स्वय-
 मिति B. ||| संस्तूय वैदिकैर्मन्त्रैरिति B.

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

६७३

किमर्थमेतद्ददनं ब्रह्मणोः भवता हृतम् ।
प्रोवाच वृत्तमखिलं देवदेवो महेश्वरः ॥
समाह्वय हृषीकेशो ब्रह्महत्वामथाश्रुतः ।
प्रार्थयामास भगवान्† विमुञ्चेति त्रिशूलिनम् ॥
न तत्याजाय सा पार्श्वं‡ व्याहृतापि मुरारिणा ।
चिरभ्यात्वा जगद्योनिं‡ शङ्करं प्राह सर्व्ववित् ॥
ब्रजस्र दिव्यां भगवन्‡ पुरीं वाराणसीं शुभाम् ।
यत्राखिलजगद्दोषान्॥ क्षिप्रन्नाशयतीश्वरः ॥
ततः सर्वाणि गुह्यानि‡ तीर्थान्यायतनानि च ।
जगाम लीलया देवो लोकानां हितकाम्यया ॥
संस्तूयमानः प्रमथैर्महायोगैरितस्ततः ।
नृत्यमानो महायोगी हस्तन्यस्तकलेवरः ॥
तमभ्यधावद्भगवान् हरिनारायणः प्रभुः†† ।
समास्थाय परं रूपं नृत्यदर्शनलालसः‡‡ ॥
निरीक्षमाणो गोविन्दं वृषेन्द्राङ्घ्रितयासनः ।
सस्त्रयोऽऽऽनन्तयोगात्मा नृत्यति स पुनः पुनः ॥
अनु चानुचरो रुद्रं स हरिर्हर्षवाहनः‡‡‡ ।

* इतः परं समाह्वयेत्यन्तः पाठः B पुस्तके न दृश्यते । † देवेशः इति B.

‡ न तत्याज तदा पार्श्वमिति B. § जगद्दोषोतिरिति B. ¶ भजस्र भगवन्दिव्यामिति B. ॥ जगद्दोऽयमिति B. ** भूतानीति B. †† क्षयमिति B. †‡ अथास्त्रायापरं रूपं रुद्रं दर्शनलालसमिति B. §§ सञ्चितः इति B and F. ¶¶ अथ चानुचरी देवः ससहायः सवाहनः इति B. अथ चानुचरी रुद्रः स हरिर्हर्षवाहन इति F.

भेजे महादेवपुरीं वाराणसीति विभ्रुताम् ॥
 प्रविष्टमात्रे विश्वेशेऽब्रह्महत्या कपर्दिनेऽ॥
 हाहेत्युक्त्वा सनादं वै पातालं प्रापः दुःखिता ॥
 प्रविश्य परमं स्थानं कपालं ब्रह्मणो हरः ।
 गणानामग्रतो देवः स्थापयामास शहरः ॥
 स्थापयित्वा महादेवो ददौ तच्च कलेवरम् ।
 उक्त्वा स जीवमस्वीतिऽ विष्णवेऽसौ घृष्टानिधिः ॥
 ये स्मरन्ति ममाजस्रहापालं वेषमुत्तमम् ।
 तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहामुच्यते च पातकम् ॥
 आगम्य तीर्थप्रवरेण स्नानं कृत्वा विधानतः ।
 तर्पयित्वा पितृन्देवान्मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥
 अशाश्वतस्त्रगज्ज्वात्वा ब्रजध्वं परमाम्पुरीम् ॥ ।
 देहान्ते तत्परं ज्ञानं ददाति परमम्यदम् ॥
 इतीदमुक्त्वाः* भगवान् समालिङ्ग्य जनार्दनम् ।
 सहैव प्रमथेशानैः क्षणादन्तरधीयत ॥
 स स्रग्ध्वा भगवान् कृष्णो विश्वक्सेनं त्रिशूलिनः ।
 स्वन्देशमममत्तूर्णीऽ॥ गृहीत्वा परमं बुधःऽऽ ॥
 एतद्दः कथितं पुष्यंऽऽ महापातकनाशनम् ।

* देवेशे इति B. + कपर्दिनीति B, F and H. † सर्वाणि साऽन्तः सम्प्राप इति B. § उक्त्वा सजीवनस्वीयः इति B. ¶ आसने तीर्थप्रवरे इति B. ॥ विश्विन् स्थाने वसन्ति वै इति B and F. ** इत्येतदुक्त्वा इति B. †† स्वस्नानमगमत्तूर्णमिति B. ‡‡ वपुरिति B and F. §§ दिव्यमिति B.

कपालमीचनन्तीर्थं स्थाणोः प्रियतरं* शुभम् ॥
 य इमं पठतेऽध्यायं ब्राह्मणानां समीपतः ।
 मानसैर्वाचिकैः† पापैः कायिकैश्च प्रमुच्यते‡ ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे कपालमीचनमाहात्म्यं नाम§
 एकत्रिंशोऽध्यायः ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

सुरापसु सुरां तप्तामग्निवर्णाम्पिवेत्तदा* ।
 निर्दग्धकायः स तथा मुच्यते च द्विजोत्तमः† ॥
 गोमूत्रमग्निवर्णं वा गोशकटद्रसमेव वा ।
 पयो घृतं जलं वाथ मुच्यते पातकात्ततः ॥
 जलार्द्रवासाः प्रयतो ध्यात्वा नारायणं हरिम् ।
 ब्रह्महत्याव्रतश्चाथ चरेत्कृत्योपशान्तये‡ ॥

* प्रियकरमिति B. † वाचिकैर्मानसैरिति B. ‡ विमुच्यते इति B. § कपाल-
 मीची नाम इति I.

* स्वयं पिवेदिति B. † तथा स काये निर्दग्धे मुच्यते तु द्विजोत्तमा इति B.
 ‡ पापप्रशान्तये इति B. पापीपशान्तये इति F.

सुवर्णस्तेयज्ञहिप्रोः* राजानमभिगम्य† तु ।
 स्वकर्णं स्थापयन्मूयान्मन्वाननुशास्त्रिणम् ॥
 गृहीत्वा मुसलं राजा सङ्गहन्त्यात्तु तं‡ स्वयम् ।
 वधे तु§ शुद्धयते स्तेनो ब्राह्मणस्तपसाधवाणः ।
 स्वध्वेनादाय मुसलं लकुर्चं॥ वापि स्नादिरम् ।
 शक्तिश्चादाय तीक्ष्णायामायसन्दृष्टमेव वा ॥
 राजा तेन च गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
 आचक्षाद्येन तत्यापनेतत्कर्णास्त्रिंशतिं श्राधि माम् ।
 शासनाहा विमोक्षाहा स्तेनः स्तेयादिसुच्यते ।
 अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति क्लिष्टवम् ॥
 तपसापनोत्तुमिच्छंस्तु** सुवर्णस्तेयजं मलम्†† ।
 चीरवासा द्विजोऽरख्ये चरेद्ब्रह्महृषो व्रतम्‡‡ ॥
 स्नात्वाग्निधावभुधे पूतः स्यादथवा द्विजः ।
 प्रदद्याद्वाप्य विप्रेभ्यः स्वार्णतुष्यं§§ हिरण्यकम् ॥
 चरेद्वा वत्सरह्णं ब्रह्मचर्यपरायणः ।
 ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु तत्यापस्थापनुत्तये ॥
 गुरोर्भार्यां समाब्रह्मणं ब्राह्मणः काममोहितः ।

* स्तेयज्ञहीरः इति B. † राजानमभिगम्य इति B. ‡ सङ्गहन्त्यात्तुः इति B.
 § वधेनेति B and F. ¶ तपसैव वेति B. इतः परं श्लोकत्रयं B पुस्तके नास्ति ।
 ॥ खगुडमिति E. लुकुटमिति H. ** तपसापनयेत् सुक्तु इति F. †† मनुमिति B.
 ‡‡ ब्रह्मगवाहते इति B. §§ स्वार्णतुष्यमिति B. ¶¶ समारोप्य इति B. समानव्य
 इति F.

आलिङ्गये*स्त्रियन्तसां दीप्ताङ्गार्णायसीङ्गताम् ॥
 स्वयं वा शिञ्जित्पशानुक्लृत्वाधाय चाञ्जली ।
 अभिगच्छेद्द्विषाशा†मानिपातादजिह्वगः ॥
 गुर्वङ्गनागमः शुद्धैः चरेद्ब्रह्महृषी व्रतम् ।
 शाखां वा कण्टकीपेतां परिवन्ध्याथ वत्सरम् ॥
 अधः शयीत नियतो मुच्यते गुरुतल्पगः ।
 कच्छं वावृक्षरेद्विप्रशीरवासाः समाहितः ॥
 अश्वमेधावभृथके स्नात्वा वा शुद्धरते द्विजः‡ ।
 कालेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदाव्रती ॥
 स्थानाशनाभ्यां विहरंस्त्रिरङ्गोऽभ्युपयत्नतः ।
 अधःशायी चिभिर्बर्षैस्त्रिदशपोहति पातकम् ॥
 चान्द्रायणानि वा कुर्व्यात्पञ्च चत्वारि वा पुनः ।
 पतितैः सम्प्रयुक्तात्मा§ अध वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥
 पतितेन तु संसर्गे यो येन कुरुते द्विजः¶ ।
 स तत्पापानोदार्थं॥ तस्यैव व्रतमाचरेत्** ॥
 तप्तकच्छुच्चरेद्वाथ संवत्सरमतन्द्रितः ।
 षाष्मासिके तु संसर्गे प्रायश्चित्तार्थमाचरेत्†† ॥
 एभिर्व्रतैरपोहन्ति महापातकिनो मलम् ।

* चवगृह्णति B and F. † चातिष्ठेद्द्विषामाश्रामिति B. प्रतिष्ठेदिति F.
 प्रतिष्ठेत इति साधु । ‡ नरः इति B. § सम्प्रयुक्तानामिति B. सङ्प्रयुक्तानामिति F.
 ¶ नरः इति B. ॥ तत्पापानामार्थमिति B. ** चरेद्ब्रतममुत्तममिति B. †† प्राय-
 श्चित्तार्थमर्हति इति B. प्रायश्चित्तार्थमाचरेदिति F.

पुण्यतीर्थाभिगमनात्पृथिव्यां वाद्य निष्कृतिः* ॥
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् ।
 कृत्वा तैसापि संसर्गं ब्राह्मणः कामचारतः ॥
 कुर्याद्दण्डनं विप्रः पुनस्तीर्थे† समाहितः ।
 ज्वलन्तं वा विशेदग्निध्यात्वा देवद्वपर्द्दिनम् ॥
 न ह्यन्या निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्ह्यंवादिभिः‡ ॥
 तस्मात्पुण्येषु तीर्थेषु दृष्ट्वापि स्वदेहकम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविमाने द्वाविंशीऽध्यायः ।

चयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

गत्वा दुहितरं विप्रः स्वसारमद्यवापि वा* ।
 प्रविशेत्ज्वलनन्दीमं मतिपूर्वमिति स्थितिः† ॥
 मादृषसां‡ मातुलानीं तथैव च पितृष्वसाम्§ ।

* पुण्यतीर्थाभिगमनं प्रताने पापनाशनमिति B. † पुण्यतीर्थे इति B and F.
 ‡ ब्रह्मवादिभिरिति B.

* स्वसारं वा बुधामपौति B and F. † तत्तत्यापप्रशान्तये इति B. मतिपूर्व-
 मिति युतिरिति F. ‡ मादृषसारमिति साधु । § पितृष्वसारमिति साधु ।

भागिनेयीं समारुह्य कुर्यात्कृच्छ्रातिकृच्छ्रकौ ॥
 चान्द्रायणञ्च* कुर्वीत तस्य पापस्य शान्तये ।
 ध्यायन्देवं जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम्† ॥
 आठभार्यां समारुह्य कुर्यात्तत्पापशान्तये ।
 चान्द्रायणानि चत्वारि पञ्च वा सुसमाहितः ॥
 पितृष्वस्रेयीं गत्वा तु‡ स्वस्त्रीयां§ मातुरेव च ।
 मातुलस्य सुतां वापि गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥
 सखिभार्यां समारुह्य गत्वा श्यालीन्तथैव च ।
 अहोरात्रोषितो भूत्वा ततः¶ कृच्छ्रं समाचरेत् ॥
 उदक्या॥गमने विप्रस्त्रिरात्रेषु विशुध्यति ।
 चाण्डालीगमने चैव तप्तकृच्छ्रत्रयं विदुः ।
 शुद्धिः सान्तपनेन** स्यान्नान्यथा निष्कृतिः स्मृता ॥
 मातृगोत्रां समारुह्य समानप्रवरान्तथा ।
 चान्द्रायणेन शुध्येत प्रयतात्मा समाहितः ॥
 ब्राह्मणो ब्राह्मणीकृत्वा कृच्छ्रमेकं समाचरेत् ।
 कन्यकान्दूषयित्वा तु चरेच्चान्द्रायणव्रतम्†† ॥
 अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु ।
 रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत् ॥

* चान्द्रायणञ्च वेति B. † परमिति B. ‡ संगत्वेति B. § स्वस्त्रीयैमिति B.

पितृष्वस्रेयां चत्वारि पञ्च वा मातुरेव च इति F. ¶ तमेति B. समेति F. ॥ उदक्या
 चतुमती । ** महासान्तपनेनेति B. सद्यः सान्तपनेनास्य इति F. †† चान्द्रायणं
 व्रतमिति B.

बन्धकी*गमने विप्रस्त्रिरात्रेषु विशुद्धयति ।
 गवि मैथुनमासेषु चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
 वैश्यायां†‡ मैथुनकृत्वा प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ।
 पतिताश्च स्त्रियङ्गत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्धयति ॥
 पुण्डरीकी‡‡गमने चैव कृच्छ्रश्चान्द्रायणव्रतम् ॥
 नटीं शैलूषकीश्चैव रजकीं वेशुजीविनीम्§ ।
 गत्वा चान्द्रायणदुर्व्याप्तया चर्म्मोपजीविनीम् ॥
 ब्रह्मचारी स्त्रियङ्गच्छेत्कायश्चित्काममोहितः ।
 सप्तागारचरैश्चैवं वसित्वा गर्हभाजिनम् ॥
 उपसृष्टेन्निषवणं स्वपापम्परिकीर्तयन् ।
 संवत्सरेण चैकेन तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥
 ब्रह्महत्याव्रतश्चापि षष्ठासान्विचरन्धमीना ॥
 मुच्यते ह्यवकीर्णी तु ब्राह्मणानुमते स्थितः ॥
 सप्तरात्रमकृत्वा तु॥ भैक्षचर्याग्निपूजनम् ।
 रेतसश्च समुत्सर्गे प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 श्रीङ्गारपूर्विकाभिस्तु महाव्याहृतिभिः सदा ।
 संवत्सरन्तु भुञ्जानो नक्तन्निश्चाशनः शुचिः ॥
 सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं सत्वरः क्रोधवर्जितः** ॥

* बन्धकी पुंश्ली । † चनावीति B. चानावीति F. ‡ पुण्डरीति E. पुण्ड-
 रीति H § वेशुजीविनीमिति B. ¶ ब्रह्महत्याव्रतं चापि षष्ठासानान्विचरतीति B.
 षष्ठासानान्विचरतीति F. ॥ सप्तरात्रं स कृत्वा तु इति B. ** अपेक्षैव नित्यं क्रोधं
 विषण्णवेदिति B.

नदीतीरेषु तीर्थेषु तस्मात्पापाद्भिमुच्यते* ॥
 हत्वा तु चक्षियं विप्रः कुर्याद्ब्रह्महृषी व्रतम् ।
 अकामतो वै† अस्मासान्दद्यात्पञ्चशतङ्गवाम् ॥
 अद्दक्षरेवगानयुतो‡ वनवासी समाहितः ।
 प्राजापत्यं सान्तपनं तप्तकच्छन्तु वा स्वयम्§ ॥
 प्रमादात्कामतो वैश्यं कुर्यात्संवत्सरत्रयम् ।
 गीसहस्रन्तु पादन्तु¶ प्रदद्याद्ब्रह्महृषी व्रतम्॥ ॥
 निहत्य ब्राह्मणीं विप्रस्त्वष्टवधं व्रतश्चरेत् ।
 राजकन्यां वर्षषट्कं** वैश्यां संवत्सरत्रयम् ॥
 वत्सरेण विशुद्धेरात् शुद्धीं हत्वा द्विजोत्तमः ।
 वैश्यां हत्वा द्विजातिसु†† किञ्चिद्दद्याद्द्विजातये ॥
 अन्धजानां वधे चैव कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम्‡‡ ॥
 पराकेणाथवा शुद्धिरित्याह भगवान्मनुः§§ ॥

* प्रमुच्यते इति B. † अकामतोऽपीति B. ‡ अद्दक्षरेवा नियतः इति B and F.
 § त्रयमिति B and F. ¶ गीसहस्रं सपादश्चेति B. गीसहस्रस्य पादश्चेति F.
 ॥ दद्याद्ब्रह्महृषी व्रतमिति B. अतः परं B पुस्तके “कच्छातिकच्छी वा कुर्याच्चान्द्रा-
 यणमथापि वा । संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छुद्धं हत्वा प्रमादतः । गीसहस्राहंपादस्य दद्या-
 तन्त्यापमानये । अष्टौ वर्षाणि वा त्रीणि कुर्याद्ब्रह्महृषी व्रतम् । हत्वा तु चक्षियं वैश्यं
 शुद्धश्चैव यथाक्रममिति अधिकः पाठः दृश्यते । F पुस्तकेऽपि उक्तमधिकमस्ति, विशेषस्तु
 “गीसहस्राहंपादस्य” इत्यस्य स्थाने “गीसहस्राहं पादं वा” इति विद्यते, तथा “अष्टौ वर्षाणि
 वा त्रीणि” इत्यस्य स्थाने अष्टौ वर्षाणि षट् तीर्थादिति च दृश्यते । ** राजकन्यां वर्षषट्कं-
 मिति B. राजकन्यां वर्षषट्कन्तु इति F. †† प्रमादनेति B and F. ‡‡ चान्द्रायण-
 त्रयमिति H. §§ भगवान्मनुः इति B and F.

मण्डूकं नकुलहाकं विह्वराहस्य* मूषकम् ।
 ज्ञानं हत्वा द्विजः कुर्यात्षोडशांशं महाव्रतम् ॥
 पयः पिवेन्निरात्रन्तु ज्ञानं हत्वा ज्ञातन्द्रितः ।
 मार्जारं वाथ नकुलं योजनञ्चाध्वनो व्रजेत् ॥
 कर्ष्यं हादशरात्रन्तु कुर्यादश्ववधे द्विजः ।
 अर्षीः‡ कार्णायसीं दद्यात्कर्षं हत्वा द्विजोत्तमः ॥
 पलाशभारकं षष्टे सीसकश्चैकमाषकम् ।
 घृतकुशं वराहे‡ तु तिलद्रोणन्तु तित्तिरेण ॥
 शुके॥ द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा चिह्वायनम् ।
 हत्वा हंसं वलाकाञ्च** वकं वर्हिणमेव च ॥
 वानरश्रेणभासञ्च स्रग्येद्वाङ्गणाय गाम् ।
 क्रव्यादांसु†† सृगान्हत्वा‡‡ धेनुन्द्यात्पयस्त्रिणीम् ॥
 अक्रव्यादान्बभ्रतरीमुद्गं हत्वा तु कण्ठलम् ।
 किञ्चिद्देयन्तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ॥
 अनस्थ्नाश्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ।
 फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृकशतम् ॥
 गुल्मवर्जितानान्तु पुष्पितानाञ्च वीरुधाम् ।

* दन्द्यकश्चेति B and F. † व्रतं ततः इति B. ‡ अर्षीमिति B, F and G.
 अर्षी काष्ठकुहावः, तत्कृष्टा भूमिर्वा । § वराहमिति B and F. ¶ तित्तिरिति
 B and F. ॥ शुकेमिति B and F. ** वलाकश्चेति B and F. †† क्रव्यादस्तु
 इति B. ‡‡ स्रगं हत्वा इति B.

अन्येषाञ्चैव वृक्षाणां* सारसानाञ्च† सर्व्वशः ॥
 फलपुष्पोद्भवानाञ्च वृत्तप्रायो विशोधनम् ।
 हस्तिनाञ्च‡ वधे दृष्टं तप्तकञ्चं विशोधनम् ॥
 चान्द्रायणं पराकं वा गां हत्वा तु प्रमादतः ।
 मतिपूर्व्ववधे चास्याः प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपनिषानि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

मनुष्याणाम्पु हरणं कृत्वा स्त्रीणां गृहस्य च ।
 वापीकूपजलानाञ्च शुद्धेचान्द्रायणेन तु ॥
 द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेक्षणः* †
 चरेद्भ्रान्तपनं कञ्चं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥
 धान्यान्नधनचौर्य्यन्तु कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।
 स्वजातीयगृहादेव कञ्चान्देन† विशुध्यति ॥

* अस्त्रजानाञ्च सत्त्वानामिति B. अन्नजानाञ्च सत्त्वानामिति F. † राजसान्-
 चेति B. अस्त्रजानाञ्च सर्व्वश इति F. ‡ हस्तिनचेति B.

* कृत्वान्यवेक्षणः इति B. † कञ्चान्देन इति B and F.

भक्ष्यभोज्योपहरणे यानग्रव्यासनेषु च* ।
 पुष्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥
 दृषकाष्ठदुमाणाञ्च शुष्कावस्य† गुडस्य च ।
 चैलचर्माभिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥
 मणिसुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
 अयस्कान्तीपलानाञ्च ‡ हादशाहञ्चरेन्नियम्§ ॥
 कार्पासस्यैव हरणे ¶ द्विशफैकशफस्य च ।
 पुष्य॥गन्धीषधीनाञ्च पिवेच्चैव चराहं पयः ॥
 नरमांसाशनं कृत्वा चान्द्रायणमथाचरेत् ॥
 काकस्यैव तथा श्लानञ्जग्ध्वा हस्तिनमेव वा ।
 वराहं कुक्कुटं वाय** तप्तकण्ठेण शुध्यति ॥
 क्रव्यादानाञ्च †† मांसानि पुरीषं मूत्रमेव वा ।
 गोगोमायुकपीनाञ्च तदेव व्रतमाचरेत् ॥
 यिशुमारन्तथा चाषं मत्स्यमांसं तथैव च‡‡ ।
 उपोष्य हादशाहञ्च कुष्माण्डैर्जुहुयात्ततः§§ ॥
 नकुलीलूकमार्जाराञ्जग्ध्वा सान्तपनञ्चरेत् ।
 श्लापदोद्द्वेखरान् जग्ध्वा तप्तकण्ठेण शुध्यति ।

* भक्ष्यभोज्योपहरणे यानग्रव्यासनेषु चेति B and F. † शुष्कावस्येति E and H. ‡ अयःकांसीपलानाञ्चेति B and F. § हादशाहं कथाशनमिति B. ¶ कार्पासकौटजोर्णानामिति B. कार्पासचीमवस्त्राणामिति F. ॥ पचीति B. पचिष्ठा-मीषवीनाञ्चेति F. ** चाषेति B. †† क्रव्यादाञ्चैव इति B. ‡‡ एतत्पादद्वयं B F पुस्तकयोर्भाषि । §§ व्रतमिति B, E, F and H.

प्रकुर्याञ्चैव* संस्कारं पूर्वेषु विधिनैव तु ॥
 वकञ्चैव बलाकाञ्च हंसङ्कारण्णवांस्तथा ।
 चक्रवाकपलं† जग्ध्वा द्वादशाहमभोजनम् ॥
 कपोतटिट्टिभाञ्चैव शुक्रं सारसमेव च ।
 सलूकं जालपादञ्च जग्ध्वाप्येतद्व्रतञ्चरेत् ॥
 शिशुमारं तथा चाषं मत्स्यमांसं तथैव च ‡
 जग्ध्वा चैव कटाहारमेतदेव व्रतञ्चरेत् ॥
 कोकिलञ्चैव मत्स्यादान्§ मण्डूकं भुजगन्तथा ।
 गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुद्ध्यति ॥
 जलेचराञ्च जलजान् प्रणुदानथ विष्किरान् ।
 रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा सप्ताहञ्चैतदाचरेत् ॥
 शुनो मांसं¶ शृष्कमांसमात्मार्थञ्च तथा कृतम् ॥ ।
 भुक्त्वा मासञ्चरेदेतत्तत्पापस्यापनुत्तये ॥
 वार्त्ताकं मूलकं** शियुं कुटकञ्चटकं तथा†† ।
 प्राजापत्यञ्चरेज्जग्ध्वा खट्वां‡‡ कुम्भीकमेव वा ॥
 पलाण्डुं लशुनञ्चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 नालिकान्तण्डुलीयञ्च प्राजापत्येन शुद्ध्यति ॥

* व्रतवञ्चैवेति B. † चक्रवाकं नवमिति B. चक्रवाकालवमिति F. ‡ अयमधिकः
 पाठः A, B, E, F, H पुस्तकेषु दृश्यते । § मत्स्याञ्च इति B. मत्स्यादीमिति F.
 ¶ शुनां मांसमिति B and F. ॥ कृतमिति B. ** मूलकमिति B. मूलकमिति F.
 †† कुट्टकं कवकं तथेति E, G and H. कुम्भाञ्च करकं तथेति F. ‡‡ शृङ्गमिति B.
 खट्वमिति F.

अश्मान्तकं तथा पातःस्तस्य कच्छेष शुध्यति ।
 प्राजापत्येन शुद्धिः स्वात्कुसुमस्य च भक्षणे ।
 अलावुहिंशुकश्चैव भुक्त्वाप्येतद्गतश्चरेत् ॥
 एतेषाञ्च विकाराणि पीत्वा मोहेन वा पुनः ॥
 उदुम्बरश्च कालेन § तप्तकच्छेष शुध्यति ॥
 भुक्त्वा चैव नवत्राहे स्रतके सूतके तथा ॥
 चान्द्रायणेन शुद्धेयं ब्राह्मणः सुसमाहितः ॥
 यस्याग्नी ह्यते नित्यमन्नस्यार्थं न दीयते ॥
 चान्द्रायणश्चरेत्सम्यक् तस्यान्नप्राशने द्विजः ॥
 अभोज्यान्नन्तु सर्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्नातम् ।
 अन्तावसायिनाश्चैव तप्तकच्छेष शुध्यति ॥
 चण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणश्चरेत् ॥
 बुद्धिपूर्वन्तु कच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमेव च ॥
 असुरामद्यपानेन ॥ कुर्व्याच्चान्द्रायणव्रतम् ।
 अभोज्यान्नन्तु भुक्त्वा तु प्राजापत्येन शुध्यति ॥
 विष्मन्नप्राशनं कृत्वा रेतसश्चैतदाचरेत् ।
 अनादिष्टे तु चैकाहं सर्वत्र तु यथार्थतः ॥
 विडूराहखरोट्टाणां गोमायोः कपिकाकयोः ।

* पीतमिति B and F. † भुक्त्वा चैतद्गतश्चरेदिति B. ‡ अंतः परं B F पुस्तकयोः
 नीसूत्रयावकाहारः सप्तरात्रेषु शुध्यतीति पाठोऽपि कोऽपि । § कामिनेति B. ¶ सूतके
 स्रतकेऽपि वेति B. ॥ नित्यं न यस्मान्नं प्रदीयते इति B. ** अतः परं चतुर्ह्यन्न पादाः
 B पुस्तके न सन्ति । †† असुरामद्यपानेन—सुराभिन्नं मद्यं पीत्वेत्यर्थः ।

प्राश्य मूत्रपुरीषाणि द्विजसाम्द्रायणश्चरेत् ॥
 अन्नानात्प्राश्य विरमूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्षा द्विजातयः ॥
 क्रव्यादां पक्षिणाञ्चैव प्राश्य मूत्रपुरीषकम् ।
 महासान्तपनं मोहात्तथा कुर्याद्विजोत्तमः ।
 भासमण्डूककुररे विष्किरे कृच्छ्रमाचरेत् ॥
 प्राजापत्येन शुद्धैरतः* ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने ।
 क्षत्रिये तप्तकृच्छ्रं स्याद्दृश्ये चैवातिकृच्छ्रकम् ।
 शूद्रोच्छिष्टद्विजो भुक्त्वा कुर्याच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
 सुराया भाण्डके† वारि पीत्वा चान्द्रायणश्चरेत् ।
 समुच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा त्रिरात्रेण विशुद्धयति ।
 गोमूत्रयावकाहारः पीतशेषश्च वागमम्‡ ॥
 अपो मूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः§ प्राशयेद्यदि ।
 तदा सान्तपनकृच्छ्रं व्रतम्यापविशोधनम् ॥
 चाण्डालकूपे भाण्डेषु यदि ज्ञानात्पिवेज्जलम्॥ ।
 चरेत्सान्तपनकृच्छ्रं ब्राह्मणः पापशोधनम् ॥
 चाण्डालेन तु संस्पृष्टमपीत्वा वारि द्विजोत्तमः ।
 त्रिरात्रव्रतमुख्येन पञ्चगव्येन शुध्यति** ॥

* शुद्धेषु इति B. † सुरामाण्डोदरे इति B. ‡ वा गवामिति B and F.
 § दूषितैरिति E and H. ¶ पापविनाशनमिति B. ॥ चाण्डालकूपभाण्डेषु
 यद्यज्ञानात्पिवेज्जलमिति B. यदज्ञानादिति E. ** त्रिरात्रेण विग्रह्येन पञ्चगव्येन
 चैव इति B.

महापातकिसंस्पर्शं भुक्त्वा ज्ञात्वा द्विजो यदि* ।
 बुद्धिपूर्वम् यदा मोहात्तमकच्छन्† समाचरेत् ॥
 स्पृष्ट्वा महापातकिनं चण्डालञ्च‡ रजस्वलाम् ।
 प्रमादाद्भोजनकृत्वा चिरात्रेषु विशुध्यति ॥
 ज्ञानार्ही यदि भुञ्जीत ह्यहोरात्रेषु शुध्यति ।
 बुद्धिपूर्वन्तु कच्छेषु भगवानाह पद्मजः ॥
 भुक्त्वा पर्युषितादीनि गवादिप्रतिदूषिताः§ ।
 भुङ्क्तेपवासङ्कुर्वीत कच्छपादमथापि वा ॥
 संवत्सरान्ते कच्छन्तु चरेद्विप्रः पुनः पुनः ।
 अन्नान्भुङ्क्तेशुद्धार्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥¶
 ब्राह्मणानां याजनकृत्वा परेषामन्यकर्म च ।
 अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कच्छैर्विशुध्यति ॥
 ब्राह्मणादिहतानान्तु॥ कृत्वा दाहादिकं द्विजः*** ।
 गोमूत्रयावकाहारः प्राजापत्येन शुध्यति ॥
 तैलाभ्यक्तोऽथ वान्तो वा कुर्यान्मूत्रपुरीषके†† ।
 अहोरात्रेषु शुद्धेयत स्मश्रुकर्मणि मैथुने ॥
 एकाहेन विहायान्निं परिहाय्य‡‡ द्विजोत्तमः ।

* द्विजोत्तमः इति B and F. † बुद्धिपूर्वन्तु मूढात्मा तमकच्छमिति B and F.
 ‡ चाण्डालो वा इति B. § प्रदूषितमिति F. ¶ अतः परं A, F, H पुस्तकेषु व्यासं
 उवाच इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ॥ इतानाद्येति B. ** दाहादिकाः क्रियाः इति
 B and F. †† तैलाभ्यक्तोऽथवा कुर्याद्यदि मूत्रपुरीषके इति B. ‡‡ परिवार्य इति B.

चिरान्नेण विशुद्धेयत चिराच्चात्षडहः परम्* ॥
 दशाहं हादशाहं वा परिहाप्य† प्रमादतः ।
 कच्छचान्द्रायणकुर्व्यात्तत्पापस्योपशान्तये‡ ॥
 पतिताद्ब्रह्ममादाय तदुत्सर्गेण शुध्यति ।
 चरेच्च विधिना§ कच्छमित्याहं भगवान्मनुः ॥
 अनाशकाचिद्वृत्तास्तु प्रव्रज्यावसितास्तथा ।
 चरेयुस्त्रीणि कच्छाणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ॥
 पुनश्च जातकर्मादिसंस्कारैः संस्कृता द्विजाः ।
 शुद्धेयुः प्रव्रतं सम्यक् चरेयुर्धर्मदर्शिनः॥ ॥
 अनुपासितसम्यक्तु तदहर्ष्यावके॥ भवेत् ।
 अनश्नन् संयतमना रात्रौ चेद्रात्रिमेव हि ॥
 अकृत्वा समिदाधानं शुचिः स्नात्वा समाहितः ।
 गायत्र्यष्टसहस्रस्य जप्यं कुर्याद्विशुद्धये** ॥
 उपवासी†† चरेत्सम्यां गृहस्थो द्वि‡‡ प्रमादतः ।
 स्नात्वा विशुध्यते सद्यः परिश्रान्तश्च संयतः§§ ॥
 वेदोदितानि नित्यानि कर्माणि च विलीप्य तु ।
 स्नातको व्रतलोपन्तु॥॥ कृत्वा चोपवसेद्दिनम् ॥
 संवत्सरश्चरेत्कृच्छ्रमन्युत्सादी द्विजोत्तमः ।

* षडहं पुनरिति B. † परिवार्य इति B. ‡ पापस्यापनुत्तये इति B. § चरे-
 त्स्नानपनमिति B. ॥ वदंताः इति B. ॥ तदहर्जापकः इति B. आपकी वसेदिति F.
 ** विशुध्यतीति B. †† अपादीन्न इति B. उपवासीचरेदिति F. ‡‡ गृहस्थी-
 ऽपीति B. §§ संयमादिति B. ॥॥ स्नातकव्रतलोपन्तु इति B.

चान्द्रायणश्चरेद्वात्यो गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥
 नास्ति क्वं यदि कुर्वीत प्राजापत्यश्चरेद्द्विजः ।
 देवद्रोहं गुरुद्रोहं तप्तकाष्ठेषु शुद्ध्यति ॥
 उद्दयानं समारुह्य स्वरयानञ्च कामतः ।
 चिरात्रेषु विशुद्धेषु नग्नी वा प्रविशेज्जलम्* ॥
 षष्ठान्नकालताम्रमांसं संहिताजप एव च ।
 होमाश्च शाकलाः३ नित्यं अपंत्यानां विशोधनम् ॥
 नीलं रक्तं वसित्वा च ब्राह्मणो वस्त्रमेव हि ।
 अहोरात्रोपितः स्नातः५ पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥
 वेदनाधर्मपुराणानां चण्डालस्य तु भाषणे ।
 चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यान्न ह्यन्या तस्य निष्कृतिः॥ ॥
 उद्वन्धवादिनिहतं** संसृज्य ब्राह्मणं क्वचित् ।
 चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यात्प्राजापत्येन वा पुनः ॥
 उच्छिष्टो यद्यनाचान्तश्चाण्डालादीन् स्पृशेद्द्विजः ।
 प्रमादाद्द्वै†† जपेत्स्नात्वा गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥
 द्रुपदानां शतं वापि‡‡ ब्रह्मचारी समाहितः ।
 चिरात्रोपितः सम्यक् पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

* उद्दयानमित्यादि श्लोकः B पुस्तके श्लोकद्वयात् परं दृश्यते । † षष्ठान्नकालता-
 चष्टभागविभक्तस्य दिनस्य षष्ठे भागे भोजनशीलता इत्यर्थः । षष्ठान्नकर्षितमिति B.
 ‡ शाकलाः शाकलप्रोक्तविधिना सम्पादिताः । § स्नात्वेति B. ¶ देवेति B. ॥ न ह्यन्या
 यस्य निष्कृतिरित्याशब्धे चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादित्यन्तः पाठः G पुस्तके न दृश्यते ।
 ** निहतमिति B. †† प्रमादाद्द्वि इति B. ‡‡ चापौति B.

चाण्डालपतितादींश्च* कामाद्यः संसृशेद्विजः ।
 उच्छिष्टस्तत्र कुर्वीत प्राजापत्यं विशुद्धये ॥
 चाण्डालसूतकिशवन्तथा† नारीं रजस्रसाम् ।
 सृष्ट्वा स्नायाद्विशुद्धार्थं‡ तत्सृष्टपतितांस्तथा ॥
 चाण्डालसूतकिशवैः संसृष्टं संसृशेद्यदि ।
 ततः स्नात्वाथ§ आचम्य जपद्भुव्यात्ममाहितः ॥
 तत्सृष्टस्पर्शिनं सृष्ट्वा बुद्धिपूर्व्यं द्विजोत्तमः ।
 स्नात्वाचानेद्विशुद्धार्थं प्राह देवः पितामहः ॥
 भुञ्जानस्य तु विप्रस्य कदाचिद्वसंसृशेद्बुद्ध्या ।
 कृत्वा शौचन्ततः स्नायादुपोथ जुहुयाद्गतम्॥ ॥
 चाण्डालान्तु शवं सृष्ट्वा कच्छं कृत्वा विशुद्धरतिः** ।
 सृष्ट्वाऽभ्यक्तस्वसंसृश्य अहोरात्रेण शुद्धरति ॥
 सुरां सृष्ट्वा द्विजः कुर्यात्प्राणायामत्रयं शुचिः ।
 पलाण्डुं लशुनञ्चैव घृतं प्राश्य ततः शुचिः ॥
 ब्राह्मणस्तु शुना दष्टस्यहं सायम्भयः पिवेत् ।
 नामेरुद्धन्तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ॥
 स्वादेतन्निगुणं†† बाह्वीर्मूर्ध्नि च स्यात्तुर्गुणम् ।
 स्नात्वा जपेद्वा सावित्रीं श्वभिर्दष्टो द्विजोत्तमः ॥
 अनिर्वर्त्य महायज्ञान्यो भुङ्क्ते तु द्विजोत्तमः ।

* पतितादींस्तु इति B. † शवांस्तपेति B. ‡ अतः परं पादादृक् B पुस्तके न
 दृश्यते । § प्रमादात्तदा इति F. ¶ संखवेद्भुवमिति B. ॥ जुहुयाद्गतमिति B,
 E, F and H ** कुर्याद्विशुद्धये इति B and F. †† स्वादेव त्रिगुणमिति B,

अनातुरस्य निधनेऽऽच्छाद्यैः स शुद्धतिः ॥
 आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्याद्यस्य पर्वणि ।
 ऋतो न गच्छेद्दार्थ्यां वा साऽपि कच्छार्धमाचरेत् ॥
 विनाङ्गिरसु नाप्यार्त्तशरीरंऽऽ सन्निवेश्य चऽ ।
 सचेली जलमाप्नुव्य गामालभ्य विशुध्यति ॥
 बुद्धिपूर्वत्वाभ्युदितेऽपि जपेदन्तर्जले द्विजः ।
 गायत्राष्टसहस्रान्तु त्राहं चोपवसेद्विजः ॥ ॥
 अनुगम्येच्छया शूद्रं प्रेतीभूतं द्विजोत्तमः ।
 गायत्राष्टसहस्रान्तु जपद्भुर्यान्नदीषु च ॥
 कृत्वा तु शपथान्ऽऽ विप्रो विप्रस्वावधिसंयुतम् ॥
 स चैव यावक्कान्नेन कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
 पङ्क्तौऽऽ विषमदानन्तु कृत्वा कच्छेण शुध्यति ।
 ह्यार्थांश्चपाकस्यारुह्य स्नात्वा सम्प्राशयेद्भृतम् ॥
 ईशेऽऽदादित्यमशुचिर्दृष्ट्वाग्निश्चन्द्रमेव ॥ वा ।
 मानुषश्चास्त्रि संसृश्य स्नानं कृत्वा विशुद्धति ॥
 कृत्वा तु मिथ्याध्ययनश्चरेद्भैक्षन्तु वत्सरम् ।

* अनातुरः सति घने इति B and F. † विनश्यतीति B. ‡ नाप्यर्धं शरीर-
 मिति B. नाप्यार्त्तः शरीरमिति F. § सन्निवेश्य तु इति B and F. ¶ अभ्युदितः
 इति B, E, F and H. ॥ चोपवसेदतीति B and F. ** शपथमिति B and F.
 †† विप्रस्य वधसंयुतमिति B and F. ‡‡ पङ्क्त्यामिति B. पङ्क्तौ विषम-
 दानम् — एकपङ्क्तास्थितेभ्यो भोजनदुर्व्यङ्गी ब्राह्मणेभ्यो विसहस्रदानं परिवेशनमित्यर्थः ।
 §§ ईशेदित्यार्थम् ईशेत इति साधु । ॥ वा केच्छान्नेवेति B.

कतघ्नो ब्राह्मणगृहे* पञ्चसंवत्सरव्रती† ॥
 हुङ्कारं‡ ब्राह्मणस्योक्ता त्वङ्कारश्च गरीयसः ।
 स्नात्वा नाश्वन्नहःशेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
 ताडयित्वा ढणेनापि कण्ठे बद्ध्वाथ वाससा ।
 विवादे चापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
 अथगूर्यं§ चरेत्कच्छमतिकच्छं निपातने ।
 कच्छातिकच्छौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोषितम् ॥
 गुरोराक्रोशमनृतं कुर्यात्कत्वा¶ विशोधनम् ।
 एकरात्रं निराहारः॥ तत्पापस्यापनुत्तये ॥
 देवर्षीणामभिमुखं धीवनाक्रोशने कृते ।
 उष्णकेन दहेज्जिह्वां दातव्यश्च हिरण्यकम् ॥
 देवोद्यानेषु** यः कुर्यात्त्रोच्चारं सकृद्द्विजः†† ।
 छिन्द्याच्छिन्नं विशुध्यर्थश्चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
 देवतायतने मूत्रं कृत्वा मोहाद्विजोत्तमः ।
 शिन्नस्योत्कर्त्तनं कृत्वा चान्द्रायणमथाचरेत् ॥
 देवतानामृषीणाञ्च देवानाञ्चैव‡‡ कुत्सनम् ।
 कृत्वा सम्यक् प्रकुर्वीत प्राजापत्यं द्विजोत्तमः ॥
 तैस्तु सम्भाषणं कृत्वा स्नात्वा देवं समर्चयेत् ।
 दृष्ट्वा वीक्षित भास्वन्तं स्मृत्वा विश्वेश्वरं स्मरेत् ॥

* ब्राह्मणः गृहेदिति B. † संवत्सरं प्रतीति B. ‡ ओङ्कारमिति B. § अथगूर्य इति B. अथगूर्य इति F. ¶ कृत्वा कुर्यादिति B and F. ॥ एकरात्रं निरात्रं वेति B and F. ** देवोद्याने तु इति B. †† तथेति B. ‡‡ वेदानाञ्चैवेति B.

यः सर्वभूताधिपतिं विश्वेशानं विनिन्दति ।
 न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षयतेरपि ॥
 चान्द्रायणं चरेत्पूर्वं कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रकम् ।
 प्रपन्नः शरवन्देवं तस्मात्पापाद्भिमुच्यते ॥
 सर्वस्वदानं कथितं पातकानां विशोधनम् ।*
 पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापविशोधनम् ॥
 अभावास्त्रां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवम् † ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 कृष्णाष्टम्यां महादेवीं ‡ तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।
 सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 चयोद्दृशां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् ।
 दृष्ट्वा प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 उपोषितश्चतुर्दशां कृष्णपक्षे समाहितः ।
 यमाय धर्मराजाय सत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वप्राणहराय च ॥
 प्रत्येकं तिलसंयुक्तान्दद्यात्सप्तोदकाञ्चलीन् ।
 ज्ञात्वा दद्याच्च ॥ पूर्वार्द्धे मुच्यते सर्वपातकैः ॥

* एतच्छ्लोकार्धे B पुस्तके भिन्नरूपमिव दृश्यते, यथा—सर्वस्वदानं विधिवत् सर्वपाप-
 विशोधनम् । चान्द्रायणस्य विधिना कृच्छ्रं चैवातिकृच्छ्रकम् ॥ सर्वपापशोधनमित्यत्र तत्-
 पापस्य विशोधनमिति F. † विनाशनमिति B. ‡ शिवमिति B. § महादेवमिति
 B. and F. ¶ सर्वभूतरताय इति B. ॥ नद्याच्छेति B. नद्यान् इति F.

ब्रह्मचर्यमधःशय्या* उपवासो† द्विजार्चनम् ।
 तेष्वेतेषु प्रकुर्वीत‡ शान्तः संयतमानसः ॥
 अमावास्यायां ब्रह्माणं समुद्दिश्य पितामहम् ।
 ब्राह्मणांस्त्रीन् समभ्यर्च्य मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 षष्ठ्यामुपोषितो देवं शुकूपक्षे समाहितः ।
 सप्तम्यामर्चयेद्भानुं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 भरण्याञ्च चतुर्थ्याञ्च§ शनैश्चरदिने यमम् ।
 पूजयेत्सप्तजन्मोत्थैर्मुच्यते सर्वपातकैः॥ १ ॥
 एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 द्वादश्यां शुकूपक्षस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥
 तपो जपस्तीर्थसेवा देवब्राह्मणपूजनम् ।
 ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥
 यः सर्वपापयुक्तोऽपि पुण्यतीर्थेषु मानवः ।
 नियमेन त्वजितप्राणान्मुच्यते सर्वपातकैः ॥
 ब्रह्मघ्नं वा कृतघ्नं वा महापातकदूषितम् ॥ ।
 भर्तारमुद्धरेन्नारी प्रविष्टा सह पावकम्*** ।
 एतदेव परं स्त्रीणाम्नायश्चित्तं विदुर्बुधाः ॥
 पतिव्रता तु या नारी भर्तृशुश्रूषणे रता ।

* अथः ब्रह्मिणिति B. † उपवासमिति B. ‡ तेष्वेतेषु कुर्वीत इति B and F.

§ भरण्याञ्च चतुर्थ्यां यः इति B. १ सप्तजन्मोत्थैर्मुच्यते पातकैर्नरः इति B सप्त-
 जन्माद्यैरिति F. ॥ महापातकघ्नं नरमिति B. *** पावकैरिति B.

न तस्या विद्यते पापमिहलोके परत्र च* ॥
 पतिव्रता धर्मरता भद्राख्येव न संशयः ।
 नास्याः पराभवङ्कर्तुं शक्नोतीह जनः क्वचित् ॥
 यथा रामस्य सुभगा सीता त्रैलोक्यविश्रुता ।
 पत्नी दाशरथेर्देवी विजिग्ये राक्षसेश्वरम् ॥
 रामस्य भार्यां सुभगां रावणो राक्षसेश्वरः ।
 सीतां विशालनयनाञ्चकमे कालनीदितः ॥
 गृहीत्वा मायया वेषंः चरन्तीं विजने वने ।
 समाहर्तुं मतिञ्चक्रे तापसः किल कामिनीम्§ ॥
 विभ्राय सा च तद्भावं स्मृत्वा दाशरथिर्म्यतिम् ।
 जगाम शरणं वङ्गिभावसथं शुचिस्मिता ॥
 उपतस्थे महायोगं सर्व्वलोकविदाहकम् ॥
 कृताञ्जली राजपत्नी साक्षात्पतिमिवाच्युतम् ॥
 नमस्यामि महायोगेश्वरानुङ्करम्परम्** ॥
 दाहकं सर्व्वभूतानामीशानङ्कालरूपिणम् ॥
 प्रपद्ये†† पावकं देवं ब्रह्मस्यं ब्रह्मरूपिणम्‡‡ ॥

* सर्व्वपापविनिर्मुक्ता नास्ति कार्या विचारणा इति B. अतः परं B पुस्तके पतिव्रता
 तु या नारी भर्तृशून्यधीस्तुका । न तस्या विद्यते पापमिहलोके परत्र च ॥ इत्यधिकः
 पाठः दृश्यते । † विमलामिति B. ‡ चैमानिति B. § भाविनीमिति B. ¶ सर्व्व-
 षोषविनाशनमिति B. सर्व्वदोषविदाहकमिति E. सर्व्वरीगविनाशनमिति F ॥ राम-
 प्रवीति B. E and F. ** कृतानं गङ्गरं परमिति B. कृत्वा नगहरं परमिति F.
 †† नमस्ते इति B. ‡‡ साक्षिणं विद्यतीमुत्सृज्यमिति B.

योगिनङ्कृतिवासानं* भूतेशं परमम्यदम्† ॥
 तन्मपद्ये जगन्मूर्तिं प्रभवं सर्व्वतेजसाम्‡ ।
 महायोगेश्वरं वज्रिमादित्यम्परमेष्ठिनम् ॥
 प्रपद्ये शरणं रुद्रं महाप्रासं त्रिशूलिनम् ।
 कालाम्बिं योगिनामीशं भोगमोक्षफलप्रदम् ॥
 प्रपद्ये त्वां विरूपाक्षं भूर्भुवःस्वःस्वरूपिणम् ।
 हिरण्ये गृहे गुप्तं§ महान्तममितीजसम् ॥
 वैश्वानरमपद्येऽहं सर्व्वभूतेश्वरस्थितम् ।
 हृद्यकव्यवहं देवं प्रपद्ये वज्रिमीश्वरम् ॥
 प्रपद्ये तत्परं॥ तस्त्वं वरेष्यं सवितुः शिवम्॥ ।
 स्वर्गमग्निं** परं ज्योतिः स्वाक्षयं हृद्यवाहनम्†† ॥
 इति वज्राष्टकं जम्ना रामपत्नी यशस्विनी ।
 ध्यायन्ती मनसा तस्थौ राममुन्मीलितेक्षणा ॥
 अथावसथ्याङ्ग वान्हृद्यवाहो महेश्वरः ।
 आविरासीत्सुदीप्तान्ना तेजसा निर्हृदयिव ॥
 सृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणवधेच्छया‡‡ ।

* कृतिवासानं - स्वार्थे चिजन्नाहसपातीः ज्ञानच् । कृतिवसनमिति B and F.

† चात्मानं दीप्तवपुषं सर्व्वभूतहृदि स्थितमिति B. चात्मानं दानवपुषं सर्व्वभूतहृदि स्थितमिति F. ‡ प्रपद्ये शरणं वज्रं वज्रक्षं वज्ररूपिणमिति B. § सुप्तमिति B.

॥ परममिति B. ॥ स्वर्गमिति B. ** भागमग्निमिति B. मार्गवाधिमिति F.

†† एष मां हृद्यवाहन इति B and F. ‡‡ रावणवधेच्छया इति B.

सीतामादाय रामेष्टां* पावकोऽन्तरधीयत ।
 तां दृष्ट्वा तादृशीं† सीतां रावणो राक्षसेश्वरः ।
 समादाय यथै लङ्कां सानरान्तरसंस्थिताम् ॥
 कृत्वा तु रावणवधं रामो लङ्काणसंयुतः ।
 समादायाभवत्सीतां शङ्काकुलितमानसः ॥
 सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी पुनः ।
 विवेश पावकं दीप्तं‡ ददाह ज्वलनोऽपि ताम् ॥
 दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानुष्णदीधितिः§ ।
 रामायादर्शयत्सीतां पावकोऽभूत्पुरप्रियः ॥
 प्रवृत्तं भर्तुश्चरणी करार्यां सा सुमध्यमा ।
 चकार प्रवृत्तिभूमौ रामाय जनकात्मजा ॥
 दृष्ट्वा दृष्टमना रामो विस्मयाकुललोचनः ।
 नमाम वक्त्रं शिरसा तोषयामास राघवः ॥१॥
 तमाह देवो लोकानां दाहको हव्यवाहनः ।
 यथा वृत्तं दाशरथिं भूतानामिव सन्निधौ ॥
 इत्थं सा परमा साध्वी पार्ष्वतीव प्रिया तव ॥ ।
 आराध्य लब्ध्वा तपसा देव्याद्यात्यन्तव्रजभा## ॥
 भर्तुः शुश्रूषणीपिता सुशीलेयं पतिव्रता ।

* चर्षिष्ठामिति B and F. † तामसीमिति B. ‡ चिप्रमिति B. § भगवा-
 नुष्णदीधितिरिति B. ॥ अतः परं B पुस्तके उवाच वक्त्रं भगवान् किमेषा वरवर्षिणी ।
 दग्धा भगवता पूर्वं दृष्टा मत्पार्ष्वमागता ॥ इत्यधिकः पाठो दृश्यते । ॥ इत्थं सा मिथि-
 श्रेण पार्ष्वती इदमवगमामिति B and F. ## दुर्लभमिति B. आराध्य इति व्रजभामिति F.

भवानीवेश्वरे गुप्ता* माया रावणकामिता ॥
या नीता राक्षसेन सीता बलवताहृता† ।
मया मायामयी सृष्टा रावणस्य वधेच्छया‡ ॥
तदर्थ§भवता दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ।
मायोपसंहृता चैव हतो लोकविनाशनः ॥
गृहाण चैतां विमलां॥ जागर्कीं वचनाम्भम ।
पश्य नारायणदेवं स्वात्मानम्भवाव्ययम् ॥
इत्युक्त्वा भगवांश्छण्डो विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः ।
मानितो राक्षसेणाम्निर्भूते॥स्वान्तरधीयत ॥
एतत्पतिव्रतानां वै माहात्म्यकथितं मया ।
स्त्रीणां सर्वाघशमनम्यायश्चित्तमिदं स्मृतम् ।
अशेषपापसंयुक्तः** पुरुषोऽपि सुसंयुतः ।
स्वदेहं पुण्यतीर्थेषु त्वक्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥
पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु†† स्नात्वा पुण्येषु वा द्विजः ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः सच्चितैरपि‡‡ पूरुषः ॥§§
इत्येष॥ मानवो धर्मो युष्माकङ्कथितो मया ।
महेश्वाराधनार्थाय ज्ञानयोगश्च शाश्वतः ॥

* भवानीपार्वमानीतेति B. † सीता सा भक्तसङ्गतेति B. सीता भगवती मयेति F.

‡ वचाय सेति B. § यदर्थमिति B and F. ॥ विमलामिनामिति B. ॥ सन्ने-

वान्तरधीयतेति F. ** युक्तसु इति B. †† देहेष्विति B. ‡‡ समक्षैरपीति B and F.

§§ अतः परं व्यास उवाच इति B पुस्तके दृश्यते । ॥॥ इत्येवमिति B and F.

योगेन विधिना युक्तोऽन्नानयोगं समाचरेत् ।
 स पश्यति महादेवं नान्यः कल्पयतैरपि ॥
 स्वापयेद्यः परं धर्मं ज्ञानं तत्पारमेष्ठरम् ।
 न तस्मादधिको लोके स योगी परमो मतः ॥
 यः संस्थापयितुं शक्नो न कुर्यान्मोहितो जनः ।
 स योगयुक्तोऽपि मुनिर्नात्यर्थं भगवन्नियः ॥
 तस्मात्सदैव दातव्यं ब्राह्मणेषु विशेषतः ।
 धर्मयुक्तेषु शान्तेषु अक्षया चान्वितेषु वै ॥
 यः पठेद्भक्त्या नित्यं संवादं मम चैव हि ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो गच्छेत्परमाकृतिम् ॥
 आदे वा दैविके कार्ये ब्राह्मणानाञ्च सन्धिषी ।
 पठेत्तः नित्यं सुमनाः श्रोतव्यञ्च द्विजातिभिः ॥
 योऽर्थं विचार्य युक्तात्मा श्रावयेद्वा द्विजान् § शुचीन् ।
 स दीपकञ्चुकन्धका याति देवं महेश्वरम् ॥
 एतावदुक्ता भगवान् व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 समाश्वास्य मूनीन्सूतं जगाम च यथागतम् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविमाने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यासगीता च समाप्ता ॥

* योऽनेन विधिना युक्तमिति B and F. † गच्छेत् इत्यर्थमात्मनेपदम् । गच्छेत्
 इति B. स गच्छेदिति F. ‡ पठेत् इत्यर्थमात्मनेपदम् । § श्रावयेद्ब्राह्मणानिति B.
 श्रावयेद् इति F. ¶ समीभूतमिति A. मूनीन् सर्वानिति F. ॥ एतत्पाठः A पुस्तके
 नास्ति ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

तीर्थानि यानि लोकेऽस्मिन्विश्रुतानि महाम्यपि* ।

तानि त्वद्द्वययास्माकं रोमहर्षण साम्प्रतम् ॥

रोमहर्षण उवाच ।

शृणुध्वद्द्वययिष्येऽहं तीर्थानि विविधानि च ।

कथितानि पुराणेषु मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥

यत्र ज्ञानज्ञपो होमः श्राद्धदानादिकङ्कतम् ।

एकैकशो मुनिश्रेष्ठाः पुनात्यासप्तमङ्गुलम् ॥

पञ्चयोजनविस्तीर्णं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

प्रयागम्प्रथितं तीर्थं यस्य† माहात्म्यमीरितम् ॥

अन्यच्च तीर्थप्रवरं कुरूणां देववन्दितम् ।

ऋषोणामाश्रमैर्जुष्टं सर्वपापविशोधनम्‡ ॥

तत्र स्नात्वा विशुद्धात्मा दशमात्मैर्वर्जितः ।

ददाति यत्किञ्चिदपि पुनात्युभयतः कुलम् ॥

परं गुह्यं गयातीर्थं पितृणाञ्चातिदुर्लभम् ।

कृत्वा पिण्डप्रदानन्तु न भूयो जायते नरः§ ॥

सकृद्भयाभिगमनङ्कृत्वा पिण्डं ददाति यः ।

* महानि चेति B. † तस्मैति B and F. ‡ प्रयागमिति B. § एवः स्त्रीकः
A, E, F, H पुरुकेषु नास्ति ।

तारिताः पितरस्तेन* यास्यन्ति परमाङ्गतिम् ॥
 तत्र लोकहितार्थाय रुद्रेषु परमात्मना ।
 शिलातले पदं न्यस्तं तत्र पितॄन् प्रसादयेत् ॥
 गयाभिगमनङ्गुं यः शक्तो नाधिगच्छति ॥
 शोचन्ति पितरस्तं वै वृथा तस्य परिश्रमः ॥
 गांयन्ति पितरो गाथाः कीर्त्तयन्ति महर्षयः ।
 गयां यास्यति यः कश्चिन्नोऽस्मात्सन्तारयिष्यति ॥
 यदि स्यात्पातकीपितः स्वधर्मपरिवर्जितः ।
 गयां यास्यति वंशोत्थः ॥ सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
 एष्टव्या ब्रह्मवः पुत्राः शीलवन्तोऽपि गुणान्विताः ।
 तेषान्नु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणसु विशेषतः ।
 प्रदद्याद्विधिवत्पिण्डान् गयाङ्गत्वा समाहितः ॥
 धन्यासु खलु ते मर्त्या गयायां पिण्डदायिनः ।
 कुलान्युभयतः सप्त समुदृत्यान्वयुः ॥ परम् ॥
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं सिद्धावासमुदाहृतम् ।
 प्रभासमिति विख्यातं यत्रास्ती भगवाग्भवः ॥
 तत्र ज्ञानं ततः** आद्यं ब्राह्मणानाञ्च पूजनम् ।

* पितरस्तारितास्तेनेति B. + एषः श्लोकः A, E, H पुस्तकेषु नास्ति । † नाभि-
 वच्छतीति B and F. § यः कश्चिदिति B. ¶ बलवन् इति B. ॥ समुदृत्यान्वयु-
 रिति B and F. ** ज्ञानसु यः इति B. तत्र ज्ञानं ततः आद्यमिति F.

कृत्वा योगमवाप्नोति ब्राह्मणोऽद्यमुत्तमम् ॥
 तीर्थन्वियम्बकंः नाम सर्वदेवनमस्कृतम् ।
 पूजयित्वा तत्र रुद्रं ज्योतिष्टोमफलं लभेत् § ॥
 सुपर्णाक्षं महादेवं समभ्यर्च्य कपर्दिनम् ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वा च ॥ गाणपत्यं लभेद्भुवम् ॥
 सोमेश्वरं तीर्थवरं रुद्रस्य परमेष्ठिनः ।
 सर्वव्याधिहरं पुण्यं रुद्रसालोक्यः कारणम् ॥
 तीर्थानां परमं तीर्थं विजयं नाम शोभनम् ।
 तत्र लिङ्गं महेशस्य विजयं नाम विश्रुतम् ॥
 वस्त्रासनियताहारो ब्रह्मचारी समाहितः ।
 उषित्वा तत्र विप्रेन्द्रा यास्यन्ति परमम्पदम् ॥
 अन्यच्च तीर्थप्रवरंः पूर्वदेशेषु शोभनम् ।
 एकान्तं देवदेवस्य गाणपत्यफलप्रदम् ॥
 दत्त्वा च शिवभक्तानां किञ्चित् शश्वन्मही शुभाम् ।
 सार्वभौमो भवेद्राजा सुसुहृर्माक्षमाप्रयात् § § ॥
 महानदीजलं पुण्यं सर्वपापविनाशनम् ।
 ग्रहणे तदुपसृश्यन्ना सुच्यते सर्वपातकैः ॥
 अन्या च विरजा नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता ।

* लोकात्मिति B and F. † ब्राह्मणोऽद्यमुत्तममिति B, E, F and H.

‡ तीर्थन्वियम्बकमिति B and F. § लभेत इति साधु । ॥ सुपर्णाक्षमिति B and F.

॥ तु इति B. ** रुद्रसायुष्येति B. †† प्रयास्यन्ति परम्पदमिति B. ‡‡ तीर्थं परम-

मिति B. § § एषः श्लोकः A, E, H पुस्तकेषु नास्ति । ॥ सुसुहृत्स्येति B.

तस्यां स्नात्वा नरो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 तीर्थं नारायणस्यान्यत्रास्ती तु पुरुषोत्तमम् ।
 तत्र नारायणः श्रीमानास्ती परमपुरुषः ॥
 पूजयित्वा परं विष्णुं स्नात्वा तत्र द्विजोत्तमः ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 तीर्थानाम्परमं तीर्थं लोकोत्तमं नाम विश्रुतम् ।
 सर्वपापहरं शशोर्निवासः परमेष्ठिनः ॥
 दृष्ट्वा लिङ्गं देवस्य गोकर्णम्परमुत्तमम्* ।
 ईप्सिताङ्गभते कामानुद्रस्य दयितो भवेत् ॥
 उत्तरश्चापि गोकर्णं लिङ्गं देवस्य शूलिनः ।
 महादेवश्चार्चयित्वा शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 तत्र देवो महादेवः स्यात्पुरित्वभिविश्रुतः ।
 तं दृष्ट्वा सर्वपापेभ्यस्तत्क्षणाभ्युत्थते‡ नरः ॥
 अन्यत्कुञ्जाश्रमस्युत्थं§ स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
 सम्पूज्य पुरुषं विष्णुं खेतद्वीपे महीयते ॥
 यत्र नारायणी देवो रुद्रेण त्रिपुरारिणा ।
 कृत्वा यज्ञस्य मथनं दक्षस्य तु विसर्जितः ॥
 समन्ताद्योजनद्वैत्रं सिद्धर्षिगणसेवितम् ।
 पुण्यमायतनं विष्णोस्तत्रास्ती पुरुषोत्तमः ॥

* Situated on the Coromandal Coast. See Raghuvamśa, Chapter VIII.

† गोकर्णेश्वरमुत्तममिति B. ‡ मुत्थते तत्क्षणादिति B. § अन्यत् कुञ्जाश्रमस्युत्थमिति B.
 अन्यत्र परमं स्थानं विष्णोर्यज्ञ महात्मन इति F.

अन्यत्कीकामुखे* विष्णोस्तीर्षमद्भुतकर्षणः ।
सुतोऽत्र पातकैर्भर्त्सो† विष्णुसारूप्यमाप्नुयात् ॥
शालग्रामं‡ महातीर्थं विष्णोः प्रीतिविवर्द्धनम् ।
प्राणांस्तत्र नरस्वप्ना हृषीकेशम्रपश्यति§ ॥
अश्वतीर्थमिति ख्यातं सिद्धावासं सुशोभनम् ॥
आस्ते ह्यश्विरो॥ नित्यं तत्र नारायणः स्वयम् ।
तीर्थं त्रैलोक्यविख्यातं सिद्धावासं** सुशोभनम् ॥
तत्रास्ति पुण्यदं तीर्थं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
पुष्करं†† सर्वपापघ्नं मृतानां ब्रह्मलोकदम् ॥
मनसा संस्मरेद्यसु पुष्करं वै द्विजोत्तमः ।
पूयते पातकैः सर्वैः शक्रेण सह मोदते ॥
तत्र देवाः सगन्धर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ।
उपासते सिद्धसङ्घा ब्रह्माणं पद्मसम्भवम् ॥
तत्र स्नात्वा लभेच्छुद्धीः‡‡ ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
पूजयित्वा द्विजवरं ब्रह्माणं सम्प्रपश्यति ॥
तत्राभिगम्य देवेशं पुरुहूतमनिन्दितम् ।
तद्रूपो जायते मर्त्यः§§ सर्वान् कामानवाप्नुयात्॥॥ ॥

* कीकामुखमिति B. कीकामुखमिति F. † मृतीऽत्र पातकैर्भर्त्सः इति B. श्वतीऽत्र पातकैर्भर्त्स इति F. ‡ शालिग्राममिति E and H. § प्रपद्यते इति B. ॥ सुपावनमिति B. ॥ हरशिराः इति B and F. ** B पुष्करे सिद्धावासमित्यारभ्य तीर्थमित्यन्तं पादद्वयं नास्ति । †† Near Ajmere in Rājputānā. ‡‡ नरः यक्षः इति B. तावत् यत्र इति E and F. §§ सद्यः इति B. सुरूपी जायते मर्त्य- इति E, F and H. ॥॥ कामान् समनुते इति B.

सप्तसारस्वतन्तीर्थः* ब्रह्माद्यैः परिषेवितम्† ।
 पूजयित्वा तत्र रुद्रमश्वमेधफलं लभेत् ॥
 यत्र मङ्गलको रुद्रं प्रपन्नः‡ परमेश्वरम् ।
 आराधयामास शिवं§ तपसा गीवृषध्वजम्¶ ॥
 प्रजन्वालाद्य तपसा मुनिर्मङ्गलकस्तदा॥ ।
 ननर्त्त हर्षवेगेन ज्ञात्वा रुद्रं समागतम् ॥
 तं प्राह भगवान् रुद्रः किमर्थं नर्त्तितस्त्वया ।
 दृष्ट्वापि देवमीशानं नृत्वति ह्य पुनः पुनः ।
 सोऽन्वीक्ष्य भगवानीशः सगर्वं गर्वशान्तये ॥
 स्वयं देहं विहायास्मै भस्मराशिं प्रदर्शयन् ।
 पश्ये मम शरीरोत्थं भस्मापि त्वं द्विजोत्तम** ॥
 माहात्म्यमेतत्तपसस्त्वाद्दृशोऽन्वोऽपि विद्यते ।
 यः†† सगर्वं हि भवता नर्त्तितं मुनिपुङ्गव ॥
 न युक्तः‡‡ तापसस्यैतत्त्वत्तोऽप्यभ्यधिको ह्यहम्§§ ।
 इत्याभाष्य मुनिश्रेष्ठं स रुद्रः किल विश्वदृक्¶¶ ॥
 आस्थाय||| परमं भावं ननर्त्त जगतो हरः ।

* सप्तगीदावरन्तीर्थमिति B. † सेवितं परमिति B and F. ‡ प्रपन्नः इति B, E, F and H. § हरमिति B. ¶ पञ्चाक्षरपरायण इति B and F. ॥ तथा इति B. ** स्वयं देहं विहायास्मै भस्मराशिं प्रदर्शयन् । पश्ये मम शरीरोत्थं भस्मराशिं द्विजोत्तमः ॥ इति B and F. †† यदिति B. ‡‡ युक्तमिति B. आहमिति F. §§ सुतोऽप्यभ्यधिकोऽहमिति B. ¶¶ विश्वदृक् इति B, E and F. ||| आस्थाय इति E and H. आस्थाय स्वं परमिति F.

सहस्रशीर्षा भूत्वा स सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥
 दंष्ट्राकरालवदनी ज्वालामाली भयङ्करः ।
 सोऽन्वपश्यदथेशस्य पार्श्वे तस्य* त्रिशूलिनः ॥
 विशाललोचनामेकां देवीञ्चारुविलासिनीम् ।
 सूर्यायुतसमाकारां† प्रसन्नवदनां शिवाम् ॥
 सस्मितं प्रेक्ष्य विश्वेशन्तिष्ठन्तममितद्युतिम् ।
 दृष्ट्वा सन्मस्तहृदयो वेपमानो मुनीश्वरम्‡ ॥
 ननाम शिरसा रुद्रं रुद्राध्यायं जपन्वशी ।
 प्रसन्नो भगवानीशस्यम्बकीभक्तवत्सलः ॥
 पूर्व्वेषं स जगृहे§ देवी चान्तर्हिताभवत् ।
 चालिङ्ग्य भक्तप्रणतं देवदेवः स्वयं शिवः ॥
 न भेतव्यं त्वया वत्स प्राह किन्ते ददाम्यहम् ।
 प्रणम्य मूर्ध्ना गिरियं हरं त्रिपुरसूदनम् ॥
 विन्नापयामास तदा हृष्टः प्रष्टुमनाणं मुनिः ।
 नमोऽस्तु ते महादेव महेश्वर नमोऽस्तु ते ॥
 किमेतद्भगवद्रूपं सुघोरं विश्वतोमुखम् ।
 का च सा॥ भगवत्पार्श्वे राजमाना व्यवस्थिता ॥
 अन्तर्हिते च सहसा सर्व्वमिच्छामि वेदितुम् ।
 ब्रूत्यक्ते व्याजहारेणस्तदा मङ्गणकं हरः ॥

* शान्तस्तेति B. † समप्रख्यामिति B, E, F, G and H. ‡ मुनीश्वरः
 इति B, E, F and H. § जयाहेति B. ¶ सुस्रमनाः इति B. ॥ का च
 सेत्यारभ्य दश पादाः B पुस्तके न सन्ति ।

महेशः स्वात्मनो योगं देवीञ्च त्रिपुरानलः ।
 अहं सहस्रनयनः सर्व्वीक्षा सर्व्वतीमुखः ॥
 दाहकः सर्व्वपाशानां* कालः कालकरो हरः ।
 मयैव प्रेर्यते विश्वं† चेतनाचेतनात्मकम् ॥
 सोऽन्तर्यामी स पुरुषो‡ छहं वै पुरुषोत्तमः ।
 तस्य सा परमा माया प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका ॥
 प्रोच्यते मुनिभिः शक्तिर्जगद्योनिः सनातनी ।
 स एष मायया विश्वं व्यामोहयति विश्वकृत्§ ।
 नारायणः परोऽव्यक्तो मायारूप इति श्रुतिः ।
 एवमेतज्जगत्सर्व्वं॥ सर्व्वदा स्थापयाम्यहम् ॥
 योजयामि प्रकृत्याहं पुरुषं पञ्चविंशकम् ।
 तथा वै॥ सङ्गतो देवः कूटस्थः सर्व्वगोऽमलः ॥
 सृजत्यशेषमेवेदं स्वमूर्त्तेः प्रकृतेरजः ।
 स देवो भगवान् ब्रह्मा विश्वरूपः पितामहः** ॥
 तवैतत्कथितं सम्यक् स्रष्टृत्वं परमेष्ठिनः†† ।
 एकोऽहं भगवान् कालो ह्यनादिद्यान्तकृद्भिः ॥
 समास्थाय परं भावं प्रोक्तो रुद्रो मनीषिभिः ।
 ममेव सा परा प्राप्ति‡‡ देवी विद्येति विश्रुता ॥

* सर्व्वपाशानामिति B. † कृत्वमिति B and F. ‡ सोऽन्तर्यामीप्रपुरुषः इति B.
 § विश्वकृमिति B. विश्वविदिति F. ॥ कृत्वमिति B. ॥ तथा स इति B. तथा
 वै इति E and F. ** विश्वरूपधरः प्रसुरिति B. †† परमात्मन इति B. ‡‡ शक्ति-
 रिति B, E and F.

दृष्टो हि भवता नूनं विद्यादेहः स्वयं ततः ।
 एवमेतानि तत्त्वानि प्रधानपुरुषेश्वरः ॥
 विष्णुर्ब्रह्मा च भगवान्बुद्धः काल इति श्रुतिः ।
 त्रयमेतदनाद्यन्तं ब्रह्मस्यैव व्यवस्थितम् ॥
 तदात्मकं तदव्यक्तं तदक्षरमिति श्रुतिः ।
 आत्मानन्दपरं* तत्त्वं चिन्मात्रं† परमम्पदम् ॥
 आकाशं निष्कलं ब्रह्म तस्मादन्यन्न विद्यते ॥
 एवं विज्ञाय भवता भक्तियोगाश्रयेण तु ।
 सम्बुध्यो वन्दनीयोऽहं ततस्तं पश्यसीश्वरम्‡ ॥
 एतावदुक्त्वा भगवान् जगामादर्शनं हरः ।
 तत्रैव भक्तियोगिन रुद्रमाराधयन्मुनिः ॥
 एतत्पवित्रमतुलं तीर्थं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
 संसेव्य ब्राह्मणो विद्वान्मुच्यते सर्वपातकैः ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे पञ्चविंशोऽध्यायः ।

* आत्मानन्दं परमिति B. आत्मानन्दः इति E, F and H. † चिन्मयमिति B.

‡ पश्य शाश्वतमिति B.

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अन्यत्पवित्रं विपुलं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
रुद्रकोटिरिति ख्यातं रुद्रस्य परमेष्ठिनः ॥
पुरा पुष्यतमे काले देवदर्शनतत्पराः ।
कोटिब्रह्मर्षयो दान्तास्तं देशमगमन् परम् ॥
अहं द्रक्ष्यामि गिरिशं पूर्वमेव पिनाकिनम् ।
अन्योऽन्यं भक्तियुक्तानां विवादोऽभूत्प्रहान् किल* ॥
तेषां भक्तिं तदा दृष्ट्वा गिरिशो यां गिनां गुरुः । †
कोटिरूपोऽभवद्गुह्योः रुद्रकोटिस्ततोऽभवत्‡ ॥
ते सः सर्वे महादेवं हरं गिरिगुहाशयम् ।
अपश्यन् पार्व्वतीनाथं हृष्टपुष्टधियोऽभवन् ॥
अनाद्यन्तं॥ महादेवं पूर्वमेवाहमीश्वरम् ।
दृष्टवानिति भक्त्या ते रुद्रन्यस्तधियोऽभवन् ॥
अथान्तरिक्षे विमलम्पश्यन्ति सः महत्तरम् ।
ज्योतिस्तत्रैव ते सर्वेऽभिलषन्तः परम्पदम्** ॥

* व्याघाती जायते न हीति B. व्याघाती जायते किलीति F. † एतत्पादद्वयं
A पुस्तके नास्ति । ‡ कोटिशः सुषुप्ते रुद्रानिति F. § ततः स्मृतः इति B. ¶ पश्यन्तः
इति B. पश्यन्तीति F. ॥ अपश्यन्तः इति B. अमन्यन्त इति F. ** व्यलीयन्
परस्परमिति B.

यतः स देवोऽध्वषितस्तीर्थं* पुण्यतमं शुभम् ।
 दृष्ट्वा रुद्रं समभ्यर्च्य रुद्रसामीप्यमाप्नुयात् ॥
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं नास्मा मधुवनं शुभम्† ॥
 तत्र गत्वा नियमवानिन्द्रस्यार्चासनं लभेत्‡ ॥
 अथान्या पद्मनगरी॥ देशः पुण्यतमः शुभः ।
 तत्र गत्वा॥ पितॄन् पूज्य कुलानान्तारयेच्छतम् ॥
 कालञ्जरं महातीर्थं रुद्रलोके महेश्वरः ।
 कालञ्जरं भजन्देवं तत्र भक्तप्रियो हरः ॥
 खेतो नाम शिवे भक्तो राजर्षिप्रवरः पुरा ।
 तदाशीस्तत्रमस्कारैः पूजयामास शूलिनम् ॥
 संस्थाप्य विधिना रुद्रं भक्तियोगपुरःसरः ।
 जजाप रुद्रमनिग्रं तत्र सश्र्यस्तमानसः ॥
 सितङ्कार्णाजिनं दीप्तं शूलमादाय भीषणम् ।
 नेतुमभ्यागतो देशं स राजा यत्र तिष्ठति ॥
 वीक्ष्य राजा भयाविष्टः शूलहस्तं समागतम् ।
 कालङ्कालकरं घोरं भीषणं चण्डदीपितम् ॥
 उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां स्पृष्ट्वासौ लिङ्गमुत्तमम् ।
 ननाम शिरसा रुद्रं जजाप शतरुद्रियम् ॥
 जपन्तमाह राजानं नमन्तं मनसा मवम् ।

* एतत् खदेशाध्वषितं तीर्थमिति B. एतत्सदेवाध्वषितमिति F. † सारूप्यमिति E. सायुष्यमिति F. ‡ अतमिति B and F. § परस्त्रीपदमार्षम् । ¶ पुण्यनगरीति B. ॥ अतः परं B पुस्तके सार्वपादब्रह्मीकाः न सन्ति ।

एङ्गेहीति पुरः खित्वा क्षतान्तः प्रहसन्निव ॥
 तमुवाच भयाविष्टो राजा रुद्रपरायणः ।
 एकमीशार्चनरतं विहायान्यान्निषूद्य ॥
 इत्युक्तवन्तं भगवानब्रवीद्गीतमानसम् ।
 रुद्रार्चनरतो वान्यो महशे को न तिष्ठति ॥
 एवमुक्त्वा स राजानं कालो लोकप्रकालनः ।
 बबन्ध पाशै राजापि जजाप शतरुद्रियम् ॥

अध्यान्तरीक्षे विपुलं दीप्यमानं
 तेजोराशिं भूतभर्तुः पुराणम् ।
 ज्वालामालासंघृतं व्याप्य विश्वं
 प्रादुर्भूतं संस्थितं सन्दर्श ॥
 तन्मध्येऽसौ पुरुषं रुक्मवर्धं
 देव्या देवं चन्द्रलेखीञ्जलाङ्गम् ।
 तेजोरूपं पश्यति क्षातिङ्कष्टो
 मेने चात्मानमप्यागच्छतीति* ॥
 आगच्छन्तं नातिदूरेति† † दृष्ट्वा
 कालो रुद्रं देवदेव्या महेशम् । -
 व्यपेतभीरखिलेयैकनाथं‡
 राजर्षिस्तन्नेतुमभ्याजगाम ॥

* मेने तासां नाथ आगच्छतीति इति B. मेने चात्मानमप्यागच्छतीति इति F.
 † मेने चात्मानमप्यागच्छतीति इति E. † नातिदूरेऽय इति B and F. ‡ अखिलेयैक-
 नाथमिति B. अखिलसैकनाथमिति F.

षालोक्वासौ भगवानुग्रकर्म्या
 देवो रुद्रो भूतभर्ता पुराणः ।
 एवं भक्तं सत्वरं मां स्मरन्तं
 देहीतीमहास्वरूपं ममेति ॥
 स्मृत्वा* वाक्त्रं गोपते रुद्रभावः
 कालात्मासौ मन्यमानः स्वभावम् ।
 वहुता भक्तं पुनरेवाद्य पाशै-
 रुद्रो रौद्रं चाभिद्रुद्राव वेगात् ॥
 प्रेक्षायान्तं शैलपुत्रीमथेशः
 सोऽन्वीक्ष्यान्ते विश्वमायाविधिभिः ।
 सावन्नं वै वामपादेन काल-
 न्वेतस्येनं† पश्यती व्याजघान ॥

ममार सोऽतिभीषणो महेशपादघातितः‡ ।
 विराजते सङ्गीमया महेश्वरः§ पिनाकधृक् ॥
 निरीक्ष्य देवमीश्वरं प्रहृष्टमानसो हरम्¶ ।
 ननामासौ तमव्ययं स राजपुङ्गवस्तदा ॥
 नमो॥ भवाय हेतवे हराय विश्वशम्भवे ।
 नमः शिवाय धीमते नमोऽपवर्गदायिने ॥
 नमो नमो नमो नमो महाविभूतये नमः ।

* मुला इति B and F. † खेतस्व इति E, F and H. ‡ ताडित इति B.

§ रराज देवतापतिः सङ्गीमयेति B. रराज देवता शिवः सङ्गीमया इति F. ¶ हरः इति B. ॥ इतः प्रथमं चतुर्दश पादाः B पुस्तके न दृश्यन्ते ।

विभागहीनरूपिणे नमो नराधिपतये ॥
 नमोऽस्तु ते गणेश्वर प्रपन्नदुःखशासन ।
 अनादिनित्यभूतये वराहशुद्धधारिणे ॥
 नमो वृषध्वजाय ते कपालमालिने नमः ।
 नमो महानगाय* ते विवाहवे हराय ते† ॥
 अथानुष्टुप् शङ्करः प्रथामतत्परं नृपम् ।
 स्वगाणपत्यमव्ययं स्वरूपतामघो ददौ ॥
 सङ्गोमया सपार्शदः सराजपुङ्गवो हरः ।
 मुनीशसिंहवन्दितः अथाददृश्यतामगात् ॥
 काले महेशनिष्ठतेः‡ लोकनाथः पितामहः ।
 अथाचत वरं रुद्रं सजीवोऽयं भवत्विति ॥
 नास्ति कश्चिदपीशान दोषलेशो§ वृषध्वज ।
 कृतात्मस्त्वैव भविता¶ तत्कार्यं विनियोजितः ॥
 स देवदेववचनाद्देवेश्वरो हरः ।
 तथास्त्रित्याह विष्णोः सोऽपि तादृग्विधोऽभवत् ॥
 इत्येतत्परमं तीर्थं कालञ्जरमिति श्रुतिः॥ ।
 गत्वाभ्यर्च्य महादेवं गाणपत्यं च** विन्दति ॥
 इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे कालवधे षट्षिंशोऽध्यायः ।

* नटाय इति B. महानगाय ते इति F. † नमी वृषध्वजाय ते इति B and F.
 ‡ महेशाभिहिते इति B. § दोषरैवः इति A. ¶ कृतात्मस्त्वैव भवता इति B
 and F. कृतात्मस्त्वैव भवता इति F. ॥ श्रुतिमिति B, E, F and H. ** गाणपत्यं
 सः इति B.

सप्तविंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

इदमन्यत्परं स्थानं गुह्याद्गुह्यतरं महत् ।
महादेवस्य देवस्य महालय इति श्रुतिः* ॥
तत्र देवाधिदेवेन† रुद्रेण त्रिपुरारिणा ।
शिलातले पदं न्यस्तं नास्तिकानां निदर्शनम् ‡ ।
तत्र पाशुपताः शान्ता भस्मीक्षूलितविग्रहाः ।
उपासते महादेवं वेदाध्ययनतत्पराः ॥
स्नात्वा तत्र पदं शार्ङ्गं दृष्ट्वा भक्तिपुरःसरम् ।
नमस्कृत्वाथ§ शिरसा रुद्रसामीप्यंमाप्नुयात् ॥
अन्यच्च देवदेवस्य स्थानं शशोर्महात्मनः ।
क्षेत्रमिति विख्यातं सिद्धानामालयं शुभम् ॥
तत्र स्नात्वा महादेवमभ्यर्च्य वृषकेतनम् ।
पीत्वा चैवोदकं शुद्धं गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥
आज्ञादानादिकङ्कृत्वा ह्यन्नयं लभते फलम् ।
द्विजातिप्रवरैर्जुष्टं योगिभिर्जितमानसैः ॥
तीर्थं ब्रह्मावतरणं** सर्वपापविनाशनम् ।

* श्रुतिमिति B and F. † देवादिदेवेनेति B and F. ‡ शार्ङ्गस्य प्रयोगः नमस्कृत्य इति साधु । § सामीप्यमिति B. ¶ आज्ञमिति B and E. ॥ यतेति B and F.
** A fountain at the foot of a plaksha tree, from which the river Saraswatī takes its rise.

तत्राभ्यर्च्य श्रीनिवासं विष्णुलोके महीयते ॥
 अन्यच्च मगधारस्थं सर्व्वलोकगतिप्रदम् ।
 अक्षयं विन्दते* स्वर्गं तत्र गत्वा द्विजोत्तमः ॥
 तीर्थं ह्यनखलं† पुण्यं महापातक्षनाशनम् ।
 यत्र देवेन रुद्रेण यज्ञो दक्षस्य नाशितः ॥
 तत्र गङ्गामुपसृष्ट्य शुचिर्भावसमन्वितः ।
 मुच्यते सर्व्वपापैस्तु ब्रह्मलोके वसेन्नरः‡ ॥
 महातीर्थमिति ख्यातं पुण्यं नारायणप्रियम् ।
 तत्राभ्यर्च्य हृषीकेशं श्वेतद्वीपं निगच्छति§ ॥
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं नाम्ना श्रीपर्व्वतं शुभम् ।
 अत्र प्राणाग्परित्यज्य रुद्रस्य दयितो भवेत् ॥
 तत्र सन्निहितो रुद्रो देव्या सह महेश्वरः ।
 ज्ञानपिण्डादिकं तत्र दत्तमक्षय्यमुत्तमम् ॥
 गोदावरी नदी पुण्या सर्व्वपापप्रणाशनी ॥ ।
 तत्र स्नात्वा पितृन् देवान्तर्पयित्वा यथाविधि ।
 सर्व्वपापविशुद्धात्मा भोसहस्रफलं लभेत्** ॥
 पवित्रसलिला पुण्या कावेरी विपुला नदी ।
 तस्यां स्नात्वा दक्षकृत्वा†† मुच्यते सर्व्वपातकेः ॥

* विन्दतीति B. † A sacred place about two miles south of Hardwár.

‡ ब्रह्मलोके लभेन्मृतः इति B and E. लोके ब्रजेन्नर इति F. § विगच्छतीति B.

¶ ज्ञानमिति B. ॥ विनाशिनोति B. ** आर्षोऽयं प्रयोगः लभेत इति साधु ।

†† उदकं कृत्वा—उदककार्यं पितृतर्पणं कृत्वा इत्यर्थः ।

त्रिरात्रोपोषितेनाथ एकरात्रोषितेन वा ।*
 द्विजातीनान्तु कथितं तीर्थानामिह सेवनम् ॥
 यस्य वाङ्मनसी शुद्धे हस्तपादौ च संयतौ† ।
 अलोलुपी ब्रह्मचारी तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥
 स्वामितीर्थं महातीर्थं त्रिषु लोकेषु विद्युतम् ।
 तत्र सन्निहितो नित्यं स्कन्दोऽमरनमस्कृतः ॥
 ज्ञात्वा कुमारधारायाङ्गत्वा देवादितर्पणम् ।
 आराध्य षण्मुखं देवं स्कन्देन सह मोदते ॥
 नदी चैलोक्यविख्याता ताम्रपर्णीति‡ नामतः ।
 तत्र ज्ञात्वा पितृन् भक्त्या तर्पयित्वा यथाविधि ।
 पापकर्तृनपि पितृस्तारयेन्नात्र संशयः ॥
 चन्द्रतीर्थमिति स्थातं कावेर्याः प्रभवेऽक्षयम्§ ।
 तीर्थे तत्र भवेत्तं मृतानां सन्नतिप्रदम्¶ ।
 विन्ध्यपादे प्रपश्यन्ति देवदेवं सदाशिवम् ।
 भक्ता ये ते न पश्यन्ति यमस्य वदनं द्विजाः ॥

* अतः परं B पुस्तके विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो रुद्रसारथ्यमाप्नुयादित्यधिकः पाठोऽस्ति ।
 रुद्रसारथ्यमाप्नुयादिति F. † संयतौ इति B. ‡ 'The name of a river rising
 in Malaya, celebrated for its pearls. There is a famous lake called Gokarna
 and a mountain called Vaidúrya-parvata, near which a hermitage of the
 renowned sage Agastya and his disciples is situated. § कावेर्याच्च भवक्षय-
 मिति B and F. प्रभव means the source here. ¶ स्वर्गतिर्भवा इति B.

देविकायां* वृषी नाम तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा दकङ्कत्वा† योगसिद्धिश्च विन्दति ॥
 दशाश्वमेधिकं‡ तीर्थं सर्वपापविनाशकम् ।
 दशानामश्वमेधानां तत्राप्नोति फलं नरः ॥
 पुण्डरीकं तथा§ तीर्थं ब्राह्मणैरुपशोभितम् ।
 तत्राभिगम्य युक्तात्मा पुण्डरीकफलं॥ लभेत् ॥
 तीर्थेभ्यः परमं तीर्थं ब्रह्मतीर्थमिति॥ स्मृतम्** ।
 ब्रह्माणमर्चयित्वा च ब्रह्मलोके महीयते ॥
 सरस्वत्या विनशनं ब्रह्मप्रसवणं शुभम् ।
 व्यासतीर्थमिति ख्यातं मैनाकश्च नगोत्तमः ।
 यमुनाप्रभवश्चैव सर्वपापविनाशनः ।
 पितृणां दुहिता देवी गन्धकालीति विश्रुता ।
 तस्यां स्नात्वा दिवं यान्ति मृतो जातिस्मरो भवेत् ॥
 कुवेरतुङ्गं पापघ्नं सिद्धचारणसेवितम् ।
 प्राणांस्तत्र परित्यज्य कुवेरानुचरो भवेत् ॥
 उमातुङ्गमिति†† ख्यातं यत्र सा रुद्रवज्रभा ।
 तत्राभ्यर्च्य महादेवीं गीसहस्रफलं लभेत् ॥
 अगुत्तुं तपस्तप्तं श्राद्धं दानं तथा कृतम् ।

* Name of a river four miles wide and extending forty miles. It is sacred to a class of sages called Devarshis. † दक्षेति B and F. ‡ A holy place at Benares. § महेति B and F. ॥ पुण्डरीकं फलमिति B. † Another name for Pushkara. ** स्मृतमिति B and F. †† उत्तमाङ्गमिति B.

कुलान्धुभयतः सप्त पुनातीति मतिर्भ्रम ॥
 काश्यपस्य महातीर्थं कालसर्पिरिति श्रुतम् ।
 तत्र आहानि देयानि नित्यं पापक्षयेच्छया ॥
 दशार्णायां* तथा दानं आहं ह्योमन्तपो जपः ।
 अक्षयञ्चाव्ययञ्चैव कृतं भवति सर्व्वदानं ॥
 तीर्थं द्विजातिभिर्जुष्टं नाम्ना वै कुरुजाङ्गलम्ः † ।
 दत्त्वा तु ‡ दानं विधिवद्ब्रह्मलोके महीयते ॥
 वैतरण्यां महातीर्थे स्वर्णवेद्यां ¶ तथैव च ।
 ब्रह्मपृष्ठे ॥ च शिरसि ब्रह्मणः परमे शुभे ।
 भरतस्याश्रमे पुण्ये पुण्ये गृध्रवने** शुभे ।
 महाश्रदे च कौशिक्यां दत्तं भवति चाक्षयम् ॥
 सुण्डपृष्ठे †† पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ।
 हिताय सर्व्वभूतानां नास्तिकानां निदर्शनम् ॥
 अल्पेनापि तु कालेन नरो धर्मपरायणः ।
 पाप्मानमुत्सृजत्याशुः‡‡ जीर्णस्वचमिवोरगः ॥

* Name of a district lying to the east, and also of another to the west of Indraprastha. Both Bhima, who went forth to the east, and Nakula, who undertook an expedition to the west, are said to have conquered Dasárnas.
 † दत्तं भवति नाम्ना इति B. ‡ Another name for Kurukshetra, a district near Karnaul (E. I. Railway Station.) § दत्त्वा च इति B. ¶ स्वर्णवेद्या-मिति B. स्वर्णवेद्यामिति F. ॥ चर्णपृष्ठे इति B and F. ** देवे आश्रवटे इति B. पुण्ये आश्रवटे इति F. †† सुण्डपृष्ठे इति B. सुखापृष्ठे इति E and H. ‡‡ उत्सृजत्यचेति B.

नास्मा कनकनन्देति तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
 उदीच्यां ब्रह्मपृष्ठस्य* ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥
 तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति सशरीरा द्विजातयः ।
 दत्तं वापि† सदा आहमक्षयं समुदाहृतम् ।
 ऋषैस्त्रिभिर्नरः स्नात्वा मुच्यते क्षीणकल्मषः‡ ॥
 मानसे सरसि स्नात्वा शक्रस्यार्द्धसनं लभेत् ।
 उत्तरं मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमाम्§ ॥
 तस्मान्निर्वर्त्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।
 स कामान्ग लभते दिव्यान्मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥
 पर्वतो हिमवान्नाम नानाधातुविभूषितः ।
 योजनानां सहस्राणि साशीतिस्त्रायतो गिरिः ।
 सिहचारणसङ्कीर्णो देवर्षिगणसेवितः ॥
 तत्र पुष्करिणी रम्या सुषुम्ना॥ नाम नामतः ।
 तत्र गत्वा द्विजो विद्वान् ब्रह्महत्यां विमुञ्चति ॥
 श्राद्धं भवति चाक्षय्यं तत्र दत्तं महोदयम्** ।
 तारयेच्च पितॄन् सम्यग्दश पूर्वाण्डशापरान् ॥
 सर्वत्र हिमवान् पुण्यो गङ्गा पुण्या समं†† ततः ।
 नद्यः समुद्रगाः पुण्याः समुद्रश्च विशेषतः‡‡ ॥

* सुभ्रपृष्ठस्येति B. सुष्ठापृष्ठस्येति F. † चापौति B. ‡ क्षीणकल्मषः इति B.
 § अनुत्तमाम्—नास्ति उत्तमा यस्याः सा अनुत्तमा ताम् सर्वोत्कृष्टामित्यर्थः । ¶ कामान्
 लभति इति B. कामं स इति F. ॥ सुषुम्ना इति B. ** एतत्पादद्वयं A, E, H
 पुस्तकेषु नास्ति । †† गत्वा पुण्यालयमिति B. ‡‡ समुद्राश्च द्विजोत्तमाः इति B.

वदर्थाश्रममासाद्य मुच्यते सर्व्वकिस्त्रिषात् ।
 तत्र नारायणो देवो नरेणास्तेऽः सनातनः ॥
 अक्षयं तत्र दानं स्याच्छ्राद्धदानादिकञ्च यत् ॥
 महादेवप्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।
 तारयेच्च पितॄन् सर्वान्दत्वा श्राद्धं समाहितः ॥
 देवदारुवनं पुण्यं सिद्धगन्धर्व्वसेवितम् ।
 महता देवदेवेन च तत्र दत्तं महेश्वरम् ॥ ।
 मोहयित्वा मुनीन् सर्वांन् समस्तैः सम्प्रपूजितः ॥ ॥
 प्रसन्नो भगवानीशो मुनीन्द्रान् प्राह भावितान् ।
 ब्रह्माश्रमवरे रम्ये निवसिष्यद्यत्तं सर्व्वदा ।
 मङ्गावनासमायुक्तास्ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ॥
 यत्रःः मामर्चयन्तीह लोके धर्मपरायणाः ।
 तेषां ददामि परमङ्गाणपत्यं हि शाश्वतम् ॥ ॥ ॥
 अत्र नित्यं वसिष्यामि सह नारायणेन तुगा ॥

* Badarikásrama is situated on the Alakanandá, about 25 days journey to the north of Hardwar ; it is resorted to, by pilgrims from various parts of the country. But owing to excessive cold, the hermitage is left utterly deserted from September to March. The place is noted for four images of Nara, Náráyaṇa, Chaturbhujá and Kuvera. † कक्षीति B. कक्षिकक्षपादिति F. ‡ नरबासे इति B and F. § अथा वापि तथाविधमिति B. ¶ महादेवेन देवेन इति B and F. ॥ महेश्वरमिति B. ** पुनसैः सम्प्रपूजितः इति E, F and H. †† निवस्येति साधु । ‡‡ येऽत्र इति B and F. §§ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । बुधु इति B.

प्राणानिह नरस्यक्ता न भूयो जन्म चाप्नुयात्* ॥
 संस्मरन्ति च ये तीर्थं देवान्तरगता जनाः ।
 तेषाञ्च सर्वपापानि नाशयामि द्विजोत्तमाः ॥
 आद्यं दानं तपो होमः पिण्डनिर्व्वपणं तथा ।
 ध्यानं जपञ्च नियमः सर्वमत्राचयङ्कृतम् ॥
 तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन द्रष्टव्यं हि द्विजातिभिः ॥
 देवदारुवनं पुण्यं महादेवनिषेवितम् ।
 यनेश्वरो महादेवो विष्णुर्वा पुरुषोत्तमः ।
 तत्र सन्निहिता गङ्गा तीर्थान्यायतनानि च ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपनिषानि तीर्थवचनं नाम
 सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अष्टात्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

कथं दारुवनस्याप्तौ* भगवान् गोवृषध्वजः ।
 मोक्षयामास विप्रेन्द्रान् सूत तद्वक्तुमर्हसि† ॥

* विन्दतीति B and F. † एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।

* दारुवने देवः इति B and F. † वक्तुमिच्छार्हसीति B. नसं वक्तुमिच्छार्हसीति F.

सूत उवाच ।

पुरा दारुवने रम्ये देवसिद्धनिषेविते ।
 सपुत्रदारतनयास्तपश्चेरुः सहस्रशः ॥
 प्रवृत्तं विविधङ्कर्मं प्रकुर्वन्त्या यथाविधि ।
 यजन्ति विविधैर्यज्ञैस्तपन्ति च महर्षयः ॥
 तेषां प्रवृत्तं विन्यस्तचेतसामथ शूलभृत् ।
 व्याख्यापयन् सदा दीर्घः ययौ दारुवनं ह्रः ॥
 कृत्वा विष्णुगुरुं विष्णुं पार्श्वे देवो महेश्वरः ।
 ययौ निवृत्तविज्ञानस्थापनार्थं च शङ्करः ॥ ५
 आस्थाय विपुलशैष जनं विंशतिवत्सरम् ॥
 लीलालसो महाबाहुः पीनाङ्गुशालोचनः ॥
 चामीकरवपुः श्रीमान् पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
 मत्तमातङ्गमनो दिग्वासा जगदीश्वरः ॥
 जातरूपमयीं मासां सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम् ।
 दधानो भगवानीशः सभागच्छति सस्मितः ॥
 योऽनन्तः पुरुषो योनिर्लोकानामव्ययो हरिः ।
 स्त्रीवेषं विष्णुरास्थाय सोऽनुगच्छति शूलिनम् ॥
 सम्पूर्णचन्द्रवदनं पीनोन्नतपयोधरम् ।

• प्रवृत्तौति B. + शूलभृति B. † व्यापयन् स महादेवः इति B. स्थातवान्
 सुमहद्दोषमिति F. महादीर्घमिति E and H. § दारुवने इति B. ¶ आस्थाय विपुलं
 वेश्मन्विंशतिवत्सरमिति B and E. वेद्यं गृह्णमिति F. ॥ सलालसः इति B and F.
 •• कुशेश्वरमयीमिति B. †† श्रीभनमिति B.

शुचिक्रितं सुप्रसन्नं रघुनूपुरकहयम् ॥ १०
 सुपीतवसनं दिव्यं श्यामलस्यारलोचनम् ।
 उदारहंसगमनंः विलासि सुमनोहरम् ॥
 एवं स भगवानीशो देवदारुवनं† हारः ।
 चचार हरिषा सार्धं मायया मोहयन्नगत् ॥
 दृष्ट्वा चरन्तं विश्वेशं तत्र तत्र पिनाकिनम् ।
 मायया मोहिता नार्थीः‡ देवदेवं समन्वयुः ॥
 विस्रस्ताभरणाः सर्वाः§ त्यक्त्वा लज्जां पतिव्रताः ।
 सहेवं तेन कामार्त्ता विलासिन्यश्चरन्ति हि ॥
 ऋषीणां पुत्रका ये स्युर्युवानो जितमानसाः॥
 अन्वागमन्ऋषीकेशं॥ सर्वे कामप्रपीडिताः ॥ १५

गायन्ति नृत्वन्ति विलासयुक्ताः*

नारीयथा नायकमेकमीशम्† ॥

दृष्ट्वा सपत्नीकमतीवकान्त-

मिष्टन्तथालिङ्गितमाचरन्ति‡‡ ॥

ते सन्निपत्य स्मितमाचरन्ति§§

॥ गायन्ति गीतानि सुनीयपुत्राः ।

* हंसचलनमिति B. दधार हंसचलनमिति F. † देवदारुवने इति B.
 ‡ मोहितात्मानः इति A, E and H. § विस्रस्तावस्त्राभरणाः इति B, E, F and
 H. ॥ यतमानसाः इति B. ॥ अन्वागच्छन् ऋषीकेशमिति B, E and F. ** यं
 नीपतिं नित्यविलासवाद्या इति B. †† मायिनमेकमीशमिति B, E and F.
 ‡‡ मिष्टन्तथालिङ्गनमाचरन्तीति B. §§ पार्श्वे निपत्युः स्मितमाचरन्तीति B. पदे
 निपत्य इति F.

आलीक्य पद्मापतिमादिदेवं
 भ्रूभङ्गमन्ये* विचरन्ति तेन ॥
 आशामथैकामपि† वासुदेवो
 मायी सुरारिर्मनसि प्रविष्टः ।
 करोति भोगान्मनसि प्रवृत्तिं‡
 मायानुभूयन्त इतीव सम्यक्§ ॥
 विभाति विश्वामरविश्वनाथः॥
 समाधवस्त्रीगणसन्निविष्टः ।
 अशेषशक्त्या समयं निविष्टो॥
 यद्यैकशक्त्या सह देवदेवः ॥
 करोति नित्यं परमं प्रधानं**
 तदा विरूढः†† पुनरेव भूयः ।
 ययौ समारुह्य हरिः स्वभावं
 तमीदृशं नाम तमादिदेवम्‡‡ ॥ २०

दृष्ट्वा नारीकुलं रुद्रं पुत्रानपि च केशवम् ।
 मोहयन्तं मुनिश्रेष्ठाः कोपं सन्दधिरे भृशम् ॥

* यभाङ्गमन्ये इति B and F. † आशामथैकामपीति B, ‡ मनसानुवृत्तिमिति B. करोति भावं मनसापि वृत्तिमिति F. § मायानुभूतान् स इतीव सम्यक् इति B. मायानुरूपं त इति च सम्यक् इति F. ॥ भूतभर्ता इति B. विश्वात्मकभूतभर्ता इति F. ॥ अशेषशक्त्यासनसन्निविष्टः इति B. अशेषपङ्क्त्यासनसन्निविष्ट इति F. ** नित्यं परमप्रभावमिति B. नक्तं परमं प्रभावमिति F. †† तदाधिरूढः इति B, E and F. ‡‡ तदीश्वरपञ्चतमादिदेवः इति B.

अतीवपरुषं वाक्चं प्रोचुर्देवं कपर्दिनम्* ।
 शेषुश्च विविधैर्वाक्चैर्मायया तस्य मोहिताः ॥
 तपांसि तेषां सर्वेषां प्रत्याह्वयन्त शङ्करे ।
 यथादित्यप्रतीकाशे‡ तारका नभसि स्थिताः ॥
 तं भर्ष्य‡ तापसा विप्राः समेत्य वृषभध्वजम् ।
 को भवानिति देवेशं पृच्छन्ति स्म विमोहिताः ॥
 सोऽन्नवीद्भगवानीशस्तपश्चर्तुमिहागतः ॥
 इदानीं भार्यया देवं॥ भवद्भिरिह सुव्रताः ॥ २६
 तस्य ते वाक्चमाकर्ष्यं शृन्वाद्या मुनिपुङ्गवाः ।
 जसुर्गृहीत्वा वसनं** त्यक्त्वा भार्यां तपश्चर ॥
 अथोवाच विहस्येशः पिनाकी नीललोहितः ।
 सम्प्रेष्य जगतां योनिं पार्श्वस्थञ्च जनार्दनम् ॥
 कथं भवद्भिरुदितं†† स्वभार्यापोषणोत्सुकैः ।
 त्यक्तव्या मम भार्येति धर्मज्ञैः शान्तमानसैः ॥
 मुनयश्च‡ जसुः ।

व्यभिचाररता भार्याः‡‡ सन्धाज्याः पतिनेरिताः ॥ १ ॥

* अतीवासदृशं वाक्चं प्रोचुर्देवकपर्दिनमिति B. + पापैर्विविधैरिति B. श्रापै-
 र्विविधैरिति F. ‡ यथादित्यप्रतीकाशेन इति B and F. § भर्ष्येति चार्धः प्रवीणः,
 भर्षयित्वेति साधु । ¶ वपस्यमुनिहागतः इति B. ॥ देवे इति B and F.
 ** वचनमिति A, E and F. †† भवद्भिरुदितमिति B. ‡‡ ऋषय इति B.
 ज्यास्य उवाचेति F. §‡ नार्थ इति B, E, F and H. ¶¶ पतिनेरितमिति E,
 F and H.

अस्माभिर्भक्ताः सुभगा नेदृशास्त्यागमर्हति* ॥

महादेवः उवाच ।

न कदाचिदियं विप्रा मनसाप्यन्यमिच्छति ।

नाहमेनामपि तथा विमुञ्चामि कदाचन ॥

ऋषय ऊचुः ।

दृष्टा व्यभिचरन्तीह ह्यस्माभिः‡ पुरुषाधम ।

उक्तं ह्यसत्यं भवता गम्यताह्विप्रमेव हि§ ॥

एवमुक्ते महादेवः सत्यमेव मयेरितम् ।

भवतां प्रतिभाषा ह्येषा त्यक्तासी विचचार ह॥ ॥

सोऽगच्छद्वरिणा सार्धं सुनीन्द्रस्य महात्मनः ।

वसिष्ठस्याश्रमं पुष्टं भिक्षार्थी परमेश्वरः ॥

दृष्ट्वा समागतं देवं भिक्षमाणमकन्वती ।

वसिष्ठस्य प्रिया भक्त्या प्रत्युद्गम्य ननाम तम् ॥

प्रस्थाप्य पादौ विमलं दत्त्वा चासनमुत्तमम् ।

सम्प्रेष्य शिथिलं गात्रमभिघातहतं द्विजैः ।

सन्धयामास** भैषज्यैर्विषण्वदना सती ॥

चकार महतीं पूजां प्रार्थयामास भार्यया ।

को भवान् कुत आयातः किमाचारो भवानिति ।

* नास्माभिरेषा सुभगा तादृशी त्यागमर्हतीति B and F. मूलपाठे तु चर्हन्तीति साधु । † देव इति B. देवदेव इति F. ‡ व्यभिचरन्तीयमस्माभिरिति B and F. § तु इति B. ¶ अतः परं B पुस्तके वादश्च पादाः न दृश्यन्ते । ॥ भवतां प्रतिभाषणा-त्युत्कीऽसी विचचार ह इति F. ** सन्धयामासेति B. सान्धयामासेति F.

उच्यतामाह भगवान् सिद्धानाम्प्रवरो ह्यहम्* ॥
 यदेतन्मण्डलं शुभ्रं भाति ब्रह्ममयं सदा ।
 एषैव देवता मङ्गं धारयामि सदैव तु† ॥
 इत्युक्त्वा प्रययौ श्रीमाननुष्टम्भ पतिव्रताम् ।
 ताडयाञ्चक्रिरे दण्डैर्लोष्टिभिः‡ मुष्टिभिर्द्विजैः ॥
 दृष्ट्वा चरन्तं गिरिशं नम्रं विज्रतिलक्षणम्§ ।
 प्रोचुरेतद्भवत्किङ्कमुत्पाटय सुदुर्मतिः¶ ॥
 तानब्रवीन्महायोगी करिष्यामीति शङ्करः ।
 युष्माकं मामके लिङ्गे यदि द्वेषोऽभिजायते ॥ ५०
 उक्त्वा तूत्पाटयामास** भगवान् भगनेत्रहा ।
 नापश्यंस्तत्क्षणाच्चेयं†† केयवं लिङ्गमेव च‡‡ ॥
 तदोत्पाता बभूवुर्हि लोकानां भयशंसिनः ॥
 न राजते सहस्रांशुश्चाल पृथिवी पुनः ।
 निष्प्रभाश्च ग्रहाः सर्वे सुदुर्भे च महोदधिः ॥
 अपश्यच्चानुसूयाचैः स्वप्नं भार्या पतिव्रता ।
 कथयामास विप्राणां भयादाकुलितेन्द्रियाः§§ ॥

* भवतामाह देवानां सिद्धानां प्रवरोऽप्याहमिति B. सर्वेषामेव देवानां सिद्धानां प्रवरोऽप्याहमिति F. † सदैवतः इति B. सदैव तदिति F. ‡ लोष्टाभिरिति B. रिपुभिरिति F. § विज्रतिलक्षणमिति B and F. ¶ प्रोचुरेतद्भवत्किङ्कमुत्पाटयतु दुर्मतिरिति B. सुदुर्मते इति F. ॥ एतत्पादद्वयं A F पुस्तकयोः नास्ति । ** इत्युक्त्वात्पाटयामासिति B. †† तत्क्षणे भेदेति B. तत्क्षणेभिरिति F. ‡‡ तु इति B. §§ आकुलितेचचा इति B and F.

तेजसा भासयन् कृत्स्नं नारायणसहायवान् ।
 भिक्षमाद्यः शिवो नूनं दृष्टोऽस्माकं गृहेष्विति* ॥
 तस्या वचनमाकर्ष्यं शङ्कमाना महर्षयः ।
 सर्वे जग्मुर्महायोगं ब्रह्माणं विश्वसम्भवम् ॥
 उपास्यमानममलैर्योगिभिर्ब्रह्मवित्तमैः ।
 चतुर्वेदैर्मूर्त्तिमद्भिः सावित्र्या सहितं प्रभुम् ॥
 आसीनमासने रम्ये नानाचर्य्यसमन्विते ।
 प्रभासहस्रकलिले ज्ञानैश्वर्यादिसंयुते ॥
 विश्राजमानं वपुषा सक्षितं शुभ्रश्लोचनम् ।
 चतुर्मुखं महाबाहुं छन्दीमयमजं परम् ॥
 विलोक्य देववपुषं प्रसन्नवदनं शुचिम् ॥
 शिरोभिर्हरणीं गत्वा तीषयामासुरीश्वरम् ।
 तान् प्रसन्नो महादेवश्चतुर्मुखश्चतुर्मुखः ।
 व्याजहार मुनिश्रेष्ठाः किमागमनकारणम् ॥
 तत्तस्य वृत्तमखिलं ब्रह्मणः परमात्मनः ।
 प्रापयाश्चक्रिरे सर्वे कृत्वा शिरसि चास्त्रलिम् ॥

अथय जपुः ।

कश्चिद्द्वारवनं पुष्पं पुरुषोऽतीवशीभनः ।
 भार्य्याया चारुसर्व्याज्ञा प्रविष्टो नम्य एव हि ॥

* गृहेष्विति B. † वपु इति B. ‡ प्रभुमिति B. शुचिरिति E and H.
 चतुर्मुखं F. § तान् प्रसन्नमना देव इति B and F. ¶ तस्य ते वृत्तमखिलमिति B
 and F. तस्य वृत्तमखिलमिति E, F and G.

मोहयामास वपुषा नारीणाङ्गुलीश्वरः* ।
 कन्यकानां प्रिया चास्त्र† दूषयामास पुत्रकान् ॥
 अस्त्राभिर्विविधा वाताः प्रदत्तास्त्रे‡ पराहताः ।
 ताडितोऽस्त्राभिरत्यर्धं लिङ्गन्तु विनिपातितम् ॥ §
 अन्तर्हितश्च॥ भगवान् सभाय्यी लिङ्गमेव च ।
 उत्पाताद्याभवन् घोराः सर्व्वमृतभयङ्कराः ॥
 क एष पुरुषो देव भीताः स्मः पुरुषोत्तम ।
 भवन्तमेव शरणं प्रपन्ना वयमश्नुत ॥
 त्वं हि वेत्सि॥ जगत्सन्निव्यक्तिसिद्धिद्वि॥ चेटितम् ।
 अनुग्रहेण युक्तेन** तदस्त्रानुपपालय†† ॥
 विघ्नपितो मुनिगणैर्विश्वात्मा कमलोद्भवः ।
 ध्यात्वा देवं त्रिशूलाहं कृताञ्जलिरभाषत ॥

ब्रह्मा उवाच ।

हा कष्टभवतामस्य जातं सर्व्वार्थनाशनम् ।
 धिग्बलं धिक् तपस्वर्या मिथ्यैव भवतामिह ॥
 सम्प्राप्य पुण्यसंस्कारान्निधीनां‡‡ परमं निधिम् ।
 उपेक्षितं वृथाभावैः§§र्भवद्भिरिह मोहितैः ॥

* कुलनाथ इति B. † प्रिया यस्तु इति B. ‡ त्रापाः प्रवृत्ताइति B and F.
 § अन्तर्हितस्तु इति B. ¶ वेत्स्य इति B and F. ॥ किञ्चिदपि इति B and F.
 ** विवेच्येति B and F. †† तदस्त्रानुपपालयेति B and F. ‡‡ पुण्यसंस्कारान्
 निधीनामिति B. §§ वृथाचारैरिति B and F.

काङ्क्षन्ते* योगिनो नित्यं यतन्तो† यतयो निधिम् ।
 यमेष तं समासाद्य ‡ हा भवन्निरुपेक्षितम्‡‡ ॥
 यजन्ति यन्नैर्विधिभैर्यन्मातेर्वेदवादिनः ।
 महानिधिं समासाद्य‡ हा भवन्निरुपेक्षितम् ॥
 यमर्चयित्वा सततं¶ विश्वेशत्वमिदं मम ।
 स देवोपेक्षितो॥ दृष्ट्वा निधानभ्राम्यवर्जिताः‡‡ ॥
 यस्मिन् समाहितं दिव्यमैश्वर्यं यत्तदव्ययम् ।
 तमासाद्य निधिं ब्रह्म†† हा भवन्निरुपेक्षितम्‡‡‡ ॥
 एष देवो महादेवो विष्णयस्तु महेश्वरः ।
 न तस्य परमं किञ्चित्पदं समभिगम्यते‡‡‡ ॥
 देवतानामृषीणां वा‡‡ पितृणाञ्चापि शाश्वतः‡‡‡ ।
 सहस्रयुगपर्यन्ते प्रलये सर्वदेहिनाम् ।
 संहरत्येष भगवान् कालो भूत्वा महेश्वरः ।
 एष चैव प्रजाः सर्वाः सृजत्येष‡‡‡ स्वतेजसा ॥
 एष चक्री चक्रवर्ती श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
 योगी कृतयुगे देवस्त्रेतायां यज्ञ एव च††† ।
 हापरे भगवान्कालो धर्मकेतुः कालौ भवः‡‡‡‡ ॥

* काङ्क्षन्तीति साधु । † यतमाना इति साधु । ‡ ऐश्वर्यमखिलं भुवमिति B.

‡ तमासाद्याद्ययं देवमिति B. ‡ यं समासाद्य जनितमिति B and F. ॥ तदेकी-

पेक्षितमिति B. ‡‡ भाग्यवर्जितैरिति B. †† ब्राह्ममिति F. †† यथाकृतमिति B.

‡‡‡ समभिगम्यते इति B. ‡‡‡ चैति B. ‡‡‡‡ शाश्वतमिति A. ‡‡‡‡ सृजत्येषः

इति B and F. ††† उच्यते इति B. ††† युगे इति B. भवेदिति F.

इदं मूर्त्तयस्त्रिस्तो याभिर्विष्णुमिदं ततम्* ।
 तमो ह्यग्नी रजो ब्रह्मा सत्त्वं विश्वरिति स्मृतिः† ॥ १०
 मूर्त्तिरन्या स्मृताः‡ चास्य दिव्यासा च§ शिवा भ्रुवा ।
 यत्र तिष्ठति तद्ब्रह्म योगेन तु समन्वितम् ॥
 या चास्य पार्श्वगा भार्या भवन्निरभिभाषिता¶ ।
 स हि नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ॥
 तस्मात्सर्वमिदं जातं तत्रैव च लयं व्रजेत् ।
 स एष मोक्षयेत्कूर्मं स एष च परा गतिः॥ ॥
 सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 एकशृङ्गो महानात्मा** नारायण इति श्रुतिः†† ॥
 रितोऽस्य‡‡‡ गर्भो भगवानापो माया तनुः§§ प्रभुः ।
 स्तूयते विविधैर्मन्त्रैर्ब्राह्मणैर्मौक्तिकाङ्गिभिः ॥
 संहृत्य सकलं विश्वं कल्पान्ते पुरुषोत्तमः ।
 श्रेते योगाद्युतं पीत्वा यत्र विश्वोः परम्यद्मृगम् ॥
 न जायते न स्त्रियते वर्धते न च विश्वदृक्॥॥ ॥

* यानि चार्श्वानि पश्चिन्ताः इति B. † प्रभुरिति B. स्थितिरिति F. ‡ अन्वा-
 श्रिता इति B. § वै इति B. ¶ भवन्निरभिषिता इति B and F. ॥ स एष
 परमा गतिरिति B and F. ** अतः परं B F पुस्तकयोः अतुर्व्येदयतुर्मूर्ति-
 स्त्रिगुणः परमेश्वरः । एकशृङ्गिननात्मा इत्यधिकः पाठो दृश्यते । †† पुराणीऽष्टाचटे
 इतिरिति B and F. ‡‡ स तस्त्विति B. स तस्य शब्दो भगवानिति F. §§ आपोमय-
 तनुरिति B and F. ¶¶ तद्विष्णोः परमं पदमिति B and F. ॥॥ विश्वमिति B.
 विश्वमिति B and F.

मूलप्रकृतिरव्यक्ता गीयते वैदिकैरजः ॥
 ततो निशायां वृत्तायां* सिद्धचतुरखिलं जगत् ।
 अजनाभौ तु† तद्बीजं क्षिपत्येष महेश्वरः ॥
 तं मां विसृज्महात्मानं ब्रह्माणं विश्वतोमुखम् ।
 महान्तं पुरुषं विश्वमपाङ्गर्भमनुत्तमम् ॥
 न तं जानीत‡ जनकं मोहितास्तस्य मायया ।
 देवदेवं महादेवं भूतानामीश्वरं हरम् ॥ ६
 एष देवो महादेवो ह्यनादिर्भगवान्हरः ।
 विष्णुना सह संयुक्तः करोति विकरोति च ॥
 न तस्य विद्यते कार्यं न तस्माद्विद्यते परम् ।
 स वेदान् प्रददौ पूर्वं योगमायातनुर्मम ॥
 स मायी मायया सर्व्वङ्करोति विकरोति च ।
 तमेव मुक्तये ज्ञात्वा ब्रजध्वं शरणं शिवम् ॥ ॥
 इतीरिता भगवता मरीचिप्रसुखा विभुम् ।
 प्रणम्य देवं ब्रह्माणं पृच्छन्ति स्म समाहिताः** ॥

सुनय जपुः ।

कथं पश्येम तं देवं पुनरेव पिनाकिनम् ।
 ब्रूहि विश्वामरेशान चाता त्वं शरणैषिणाम् ॥

* व्युत्पायामिति B. † अजस्य नामी इति B and F. ‡ तमाविष्टमिति A,
 E and H. § विदाधेति A, E and H. जानीच इति F. ¶ हरिमिति
 A, E and F. ॥ ब्रजेत शरणं भवमिति B. ** सुदुःखिवाः इति B and F.

ब्रह्मीवाच ।

यद्दृष्टं भवता तस्य लिङ्गं भुवि निपातितम्* ।
 तस्मिन्नानुकृतीशस्य कृत्वा लिङ्गमनुत्तमम् ।
 पूजयध्वं सपत्नीकाः सादरं† पुत्रसंयुताः ।
 वेदिकैरेव नियमैर्विविधैर्ब्रह्मचारिणः ॥
 संख्याय शार्ङ्गरैश्चैर्ऋग्यजुःसामसम्भवैः ।
 तपः‡ परं समास्थाय गृणन्तः शतरुद्रियम् ।
 समाहिताः पूजयध्वं सपुत्राः सह बन्धुभिः ।
 सर्व्यं प्राञ्जलयो भूत्वा शूलपाणिं प्रपद्यथ ॥
 ततो द्रक्ष्यथ देवेशं दुर्दृश्यमकृतात्मभिः ।
 यं दृष्ट्वा सर्व्यमन्नानमधश्च प्रणश्यति ।
 ततः प्रणम्य§ वरदं ब्रह्माणममितीजसम् ।
 जग्मुः संदृष्टमनसो॥ देवदारुवनं पुनः ॥
 आराधयितुमारब्धा ब्रह्मणा कथितं यथा ।
 अजानन्तः परं भावं॥ वीतरागा विमत्सराः ॥ ५
 स्थण्डिलेषु विचित्रेषु पर्वतानां गुहासु च ।
 नदीनाञ्च विविक्तेषु पुलिनेषु शम्भेषु च ।
 शैवालभोजनाः** केचित्केचिदन्तर्जलेशयाः ।
 केचिद्भावकाशासु†† पादाङ्गुष्ठे अधिष्ठिताः ॥

* लिङ्गं विनिपातितमिति B. † सदेवमिति B. ‡ ततः इति A. § प्रसा-
 दिति B. ॥ सुप्रीतमनसः इति B. ॥ देवमिति B. ** शैवानां भाजनमिति B.
 †† केचिद्भावकाशासु इति B, E, F and H.

दन्तो*लूखलिनस्त्वन्धे ह्यश्मकुटास्तथा परे ।
 शक्रपर्णाग्निनाः† केचित्सम्प्रदाया मरीचिपाः ॥
 वृक्षमूलनिकेताश्च शिलाशय्यास्तथापरै ।
 कालं नयन्ति तपसा पूजयन्तो महेश्वरम् ॥
 ततस्तेषां प्रसादार्थे‡ प्रपन्नार्त्तिहरो हरः ।
 चकार भगवान्बुद्धिं बोधयन् वृषभध्वजः§ ॥
 देवः कृतयुगे ह्यस्मिञ्चक्रे हिमवतः शुभेण ।
 देवदारुवनम्याप्तः प्रसन्नः परमेश्वरः ॥
 भस्मपाण्डुरदिग्धाङ्गो नग्नी विकृतलक्षणः ।
 उष्णकव्यग्रहस्तश्च रक्तपिङ्गललोचनः ॥
 क्वचिच्च हसते रौद्रं क्वचिन्नायति विस्मितः ।
 क्वचिसृत्वति शृङ्गारी क्वचिद्रौति मुहुर्मुहुः ॥
 आश्रमे झटते॥ भिक्षु**र्याचते च पुनः पुनः ।
 मायाङ्गत्वात्मनो रूपन्देवस्तदनमागतः ॥
 कृत्वा गिरिसुतां गौरीं†† पार्श्वे देवः पिनाकष्टक् ।
 सा च पूर्ववद्देवेशी देवदारुवनं गता ॥
 दृष्ट्वा समागतं देवं देव्या सह कपर्दिनम् ।
 प्रथेमुः शिरसा भूमौ तोषयामासुरीश्वरम् ॥

* दन्धेति B. † ब्राह्मपर्णाग्निः इति B. ब्राह्मपर्णाग्निः इति F. ‡ प्रसादार्थमिति B, E, F and H. § प्रवीणाय वृषभध्वजः इति B. बोधयंसान् वृषभध्वज इति F. ¶ भगीर्हिमवतः सुतेति A, E and H. ॥ स्वागतः इति B. ** भिक्षामिति B. भैषमिति F. †† देवीमिति B and F.

वैदिकैर्विधैर्वाग्नेस्त्रैः स्तोत्रैः* च्याङ्गैश्चरैः शुभैः ।
 अथर्वशिरसा चान्ये रुद्राद्यैरर्चयन् भवम् ॥
 नमो देवाधिदेवाय† महादेवाय ते नमः ।
 त्व्रम्बकाय नमस्तुभ्यं त्रिशूलवरधारिणे ॥
 नमो दिम्बाससे तुभ्यं विष्णुताय पिनाकिने ।
 सर्वप्रणतदेवाय‡ स्वयमप्रणतात्मने ॥
 अन्तकान्तकते तुभ्यं सर्वसंहारणाय च ।
 नमोऽस्तु नृत्यशीलाय नमो भैरवरूपिणे ॥
 नरनारीशरीराय योगिने गुरवे§ नमः ।
 नमो दान्ताय शान्ताय तापसाय हराय च ॥
 विभीषणाय रुद्राय नमस्ते कृत्तिवाससे ।
 नमस्ते लेलिहानाय श्रीकण्ठाय च¶ ते नमः ॥
 अघोरघोररूपाय वामदेवाय वै नमः ।
 नमः कनकमालाय देव्याः प्रियकराय च ॥
 गङ्गासलिलधाराय शम्भवे परमेष्ठिने ।
 नमो योगाधिपतये भूता॥धिपतये नमः ॥
 प्राणाय च नमस्तुभ्यं नमो भस्माङ्गधारिणे** ।
 नमस्ते हव्यवाहाय दंष्ट्रिणे हव्यरेतसे ॥
 ब्रह्मणश्च शिरोहर्त्रे†† नमस्ते कालरूपिणे ।

* सूत्रैरिति B and F. † देवादिदेवाय इति B. ‡ देवायैति B and E.
 § योगिनां गुरवे इति B and F. ¶ श्रितिकण्ठायैति B. ॥ ब्रह्माधिपतये इति E
 and H. ** भागिने इति B. †† हन्त्रे इति B and F.

आगतिं ते न जानीमो गतिं नैव च नैव च ॥
 विश्वेश्वराय सौम्याय महाप्रलयकारिणे* ।
 नमः प्रमथनाथाय दात्रे च शुभान्सम्पदाम् ॥
 कपालपाणये तुभ्यं नमो जुष्टतमाय ते ।
 नमः कमकपिङ्गाय वारिलिङ्गाय ते नमः ॥
 नमो वज्रकर्कलिङ्गाय ज्ञानलिङ्गाय ते नमः‡ ॥
 नमो भुजङ्गहाराय कर्णिकारप्रियाय च ।
 किरीटिने कुण्डलिने कालकालाय ते नमः ॥
 महादेव महादेवऽ देवदेव त्रिलोचन ।
 चम्यतां यत्कृतं मोहात्त्वमेव शरणं हि नः ॥
 चरितानि विचित्राणि गुह्यानि गहनानि च ।
 ब्रह्मादीनाञ्च सर्वेषां दुर्विज्ञेयो हि ज्ञानशङ्करः॥ ॥
 अज्ञानाद्यदि वाज्ञानात्किञ्चिद्यत्कुरुते नरः ।
 तत्सर्वं भगवानेव कुरुते योगमायया ॥
 एवं सुत्वा महादेवं प्रविष्टैरन्तरात्मभिः ।
 जसुः प्रणम्य गिरिशं पश्यामस्त्वां यथा पुरा ॥
 तेषां संस्तवमाकर्ष्य** सोमः सोमविभूषणः ।

* विघ्नेश्वर महादेव योगिकोऽसि नमोऽसु ते इति B. विघ्नेश्वर महादेव योऽसि
 कोऽसि नमोऽसु ते इति F. + सुखेति B. सर्वेति F. † एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति ।
 ‡ वामदेव महाज्ञान इति B. नमो देव महादेव महादेव त्रिलोचन इति F. च दुर्वि-
 ज्ञेयोऽसि इति B and E. ॥ अतः परं B पुस्तके श्लोकार्थं न दृश्यते । ** संस्तवं
 सम्यक् सावमित्यर्थः । अत्र संस्तवशब्दः न परिचयार्थकः ।

स्वयमेव परं रूपं दर्शयामास शङ्करः ॥
 तं ते दृष्ट्वा गिरिशं देव्या सह पिनाकिनम् ।
 यथापूर्वं स्थिता विप्राः प्रचेसुर्दृष्टमानसाः ॥
 ततस्ते सुनयः सर्वे संस्तूय च महेश्वरम् ।
 भृग्वह्निराः वसिष्ठसु विश्वामित्रस्तथैव च ।
 गौतमोऽग्निः सुकेशश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 मरीचिः काश्यपश्चापि संवर्त्तकमहातपाः ।
 प्रणम्य देवदेवेशमिदं वचनमब्रुवन् ॥
 कथं त्वान्देवदेवेश कर्मयोगिन वा प्रभो ।
 ज्ञानेन वाद्य योगिन पूजयामः सदैव हि ॥
 केन वा देव मार्गेण सम्पूज्यो भगवानिह ।
 किं तल्लेख्यमखेयं वा सर्वमेतद्गवीहिः नः ॥
 देवदेवः उवाच ।

एतद्दः सम्प्रवक्ष्यामि गाढं गहनमुत्तमम् ।
 ब्रह्मणा कथितं पूर्वं महादेवे महर्षयः ॥
 सांख्ययोगाद्विधा ज्ञेयं पुरुषाणां हि साधनम् ।
 योगेन सहितं सांख्यं पुरुषाणां विमुक्तिदम् ॥
 न केवलं हि ॥ योगेन दृश्यते पुरुषः परः ।
 ज्ञानन्तु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदम् ॥

* भृग्वह्निराः—भृगुणा सहितः चह्निराः । † बृह्दि । आर्षः प्रयोगीश्वरम् । ‡ देव
 इति B. § शूदनिति B and F. ¶ ब्रह्मणे इति B. ॥ सांख्ययोगी विधा ज्ञेयः
 इति B and F. ** केवलेवेति B. न केवलं विधीयेवेति E and H.

भवन्तः केवलं योगं समाश्रित्य विमुक्तये ।
 विहाय सांख्यं विमलमकुर्वन्तः* परिश्रमम् ॥
 एतस्मात्कारणादिप्रा नृणां केवलकर्षणाम्† ।
 आगतोऽहमिमं देशं प्रापयन्मोहसम्भवम् ॥
 तस्माद्भवद्भिर्विमलं ज्ञानद्वैवस्यसाधनम् ।
 ज्ञातव्यं हि प्रवक्षेन श्रोतव्यं धर्म एव च‡ ॥
 एकः सर्वत्रगो ज्ञात्वा केवलश्रितिमाश्रकः ।
 आनन्दो निर्मलो नित्य एतद्देऽ सांख्यदर्शनम् ॥
 एतदेव परं ज्ञानमद्यपि मोक्षोऽनुगीयते ।
 एतत्कैवल्यममलं॥ ब्रह्मभावश्च वर्णितः** ॥
 आश्रित्य चैतत्परमं तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
 पश्यन्ति मां महात्मानो यतयो विश्वमीश्वरम् ।
 एतत्तत्परमं††ज्ञानं केवलं सन्निरञ्जनम् ।
 अहं हि वेद्यो भगवान्मम मूर्तिरियं शिवा ॥
 बहूनि साधनानीह सिद्धये कथितानि तु ।
 तेषा‡‡मभ्यधिकं ज्ञानं मामकं द्विजपुङ्गवाः ॥
 ज्ञानयोग‡‡रताः शान्ता मामेव शरणं गताः ।
 ये हि मां भस्मनि रता ध्यायन्ति सततं हृदि ॥

* अकुर्वन्तः इति A, E and H. विकुर्वन्त इति F. † केवलकर्षणामिति B.

‡ इहमेव चेति B. आख्यमेव च इति F. धर्ममेव च इति E and H. § स्वादेतदिति

B and F. ¶ ज्ञानमेव इति B and F. ॥ अतुल्यमिति B. ** ब्रह्मभावसुवन्त्यत

इति F. †† परममिति B, E, F and H. ‡‡ वेधामिति B. §§ कीने इति B.

मङ्गलितत्पराः नित्यं यतयः शीघ्रकल्पाः ।
 नाशयाम्यचिरात्तेषां घोरं संसारगङ्गरम् ॥
 निर्मितं हि मया पूर्वं व्रतं पाशुपतं शुभम् ॥
 गुह्याद्गुह्यतमं सूक्ष्मं वेदसारं विमुक्तये ॥
 प्रशान्तः संयतमनाः भस्मीभूतविग्रहः ।
 ब्रह्मचर्यरतो मन्त्रो व्रतं पाशुपतश्चरेत् ॥
 यद्वा कौपीनवसनः स्यादेकवसनो मुनिः § ।
 वेदाभ्यासरतो विद्वान्भ्यायेत्पाशुपतिं शिवम् ॥
 एष पाशुपतो योगः सेवनीयो सुसुहृभिः ।
 तस्मिन् स्थितैस्तु पठितं च निष्कामैरिति हि श्रुतम् ॥ * ॥
 वीतरागभयक्रोधा मन्मथा मामुपाश्रिताः ।
 बहवोऽनेन योगेन पूता मद्भावमागताः ॥
 अन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन्मोहनानि तु ।
 वेदवाद्बिरुद्धानि मयैव कथितानि तु ।
 वामं पाशुपतं सोमं साङ्करश्चैव ** भैरवम् ।
 असेव्यमेतत्कथितं वेदवाह्यं तथेतरम् ॥
 वेदमूर्त्तिरहं विप्रा नान्यशास्त्रार्थवेदिभिः †† ।
 ज्ञायते मत्स्वरूपन्तु मुक्ता देवं समातनम् ॥

* मङ्गलितपरमा इति B and F. † संसारसागरमिति B, E, F, G and H.

‡ यद्वान्पाशुपतं परमिति B. § स्यादा दिग्वाससो मुनिरिति B. ¶ मन्मथश्चैर्हि
 सततमिति B and F. ॥ विश्रुतमिति B. ** साङ्करश्चैवेति B. बहुवचनमिति F.

†† शास्त्रानुच्चारिमिति B. शास्त्रार्थवादिमिति F.

स्थापयध्वमिदं मार्गं पूजयध्वं महेश्वरम् ।
 ततोऽचिराद्दरं ज्ञानमुत्पत्स्यति† न संशयः ॥
 मयि भक्तिश्च विपुला भवतामस्तु सत्तमाः ।
 ध्यानमात्रं‡ ह्ये सात्रिध्वं दास्यामि मुनिसत्तमाः ॥
 इत्युक्त्वा भगवान् सोमस्तत्रैवान्तर्हितोऽभवत्§ ।
 तेऽपि दारुवने स्थित्वा ह्यर्चयन्ति अत्र शङ्करम्¶ ॥
 ब्रह्मचर्यरताः शान्ता ज्ञानयोगपरायणाः ।
 समेत्य ते महात्मानो मुनयो ब्रह्मवादिनः ।
 विचक्रिरे बहून्वादान् स्वात्मज्ञानसमाश्रयान् ॥*
 किमस्य जगती मूलमात्मा चात्माकमेव हि ॥
 कोऽपि स्यात्सर्वभावानां†† हेतुरीश्वर एव च ।
 इत्येवं मन्यमानानां ध्यानमार्गावलम्बिनाम् ।
 आविरासीत्सहादेवी ततो‡‡ गिरिवरात्मजा ॥
 कीटिसूर्यप्रतीकाशा ज्वालामालासमावृता ।
 स्वभाभिर्निर्म्बलाभिः सा§§ पूरयन्ती नभस्तलम् ॥

* अचिरादेश्चरं ज्ञानमिति B and F. † उत्पत्स्यते इति साधु । ‡ ध्यातमान-
 मिति B. § तत्रैवान्तरधीयत इति B and F. ¶ तेऽपि दारुवने तस्मिन् पूजयन्ति
 अत्र शङ्करमिति B and G. देवदारुवने तस्मिन् पूजयन्ति अत्र शङ्करमिति F. ॥ सांख्ययो-
 नेति B and F. ** एतत्पादद्वयं B पुस्तके न दृश्यते । विती नरे इति E,
 F and H. †† भूतानामिति B. †† देवैति B, E and H. गीरिति F.
 §§ स्वभाभिर्विम्बलाभिस्तु इति B.

तामन्वपश्यद्विरिजाममेयां
 ज्वालासहस्रान्तरसन्निविष्टाम् ।
 प्रथेसुरेतामखिलेशपत्नीं
 जानन्ति चैतत्परमस्य* बीजम् ॥
 अस्माकमेवा परमस्य‡ पत्नी
 गतिस्तथात्मा गगनाभिधाना ।
 पश्यन्त्यथात्मानमिदं कर्त्तुं
 तस्यामद्यैते मुनयः प्रहृष्टाः § ॥
 निरीक्षितास्ते परमेशपत्न्या
 तदन्तरे देवमशेषहेतुम् ।
 पश्यन्ति शशुं कविमीशितारं
 रुद्रं बृहन्तं पुरुषं पुराणम् ॥
 आलोक्य देवीमथ देवमीशं
 प्रथेसुरानन्दमवापुरग्राम् ।
 ज्ञानं तदीशं भगवत्प्रसादा-
 दाविर्बभौ जन्मविनाशहेतु ॥
 इयं या सा जगतो योनिरेका
 सर्वात्मिका सर्वनियामिका च ।
 माहेश्वरी शक्तिरनादिसिद्धा
 व्योमाभिधाना दिवि राजतीव ॥

* प्रथेसुरेतामिति B. प्रथेसुरेतामिति F. † ते तत्परमस्येति B. ‡ परमेशेति
 B and F. § मुनयश्च विप्राः इति B.

अस्यां महान्* परमेष्ठी परस्तात्

महेश्वरः शिव एकः स† रद्रः ।

चकार विश्वं परशक्तिनिष्ठं

मायामथारुह्य च‡ देवदेवः ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढो

मायी रद्रः सकलो निष्कलश्च ।

स एव देवी न च तद्विभिन्न-

मेतज्जात्वा ह्यमृतत्वं§ व्रजन्ति ॥

अन्तर्हितोऽभूद्भगवान्महेशो॥

देव्या तथा॥ सह देवाधिदेवः ।

आराधयन्ति स्म तमादिदेवं**

वनौकसस्ते पुनरेव रद्रम् ॥

एतद्दः कथितं सर्वं देवदेवस्य चेष्टितम्†† ।

देवदारवने पूर्वं पुराणे यन्मया श्रुतम् ॥

यः पठेच्छृणुयामित्यं मुच्यते सर्वपातकैः ।

आवयेद्वा द्विजान् शान्तान् स याति परमां गतिम्‡‡ ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे देवदारवनप्रवेशो नाम

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

* असामान्यमिति B. † एकोऽप्येति B and F. ‡ स इति B. समारुह्य च इति F. § अमृतत्वमिति B and F. ¶ भगवानधिेशः इति B and F. ॥ देव्याः शर्मः इति B and H. देव्या शक्त्वा इति F. ** तमेव देवमिति B and F. †† देव-देवविचेष्टितमिति B and F. ‡‡ आवयित्वा द्विजान् भक्तान् प्रयाति परमां गतिमिति B.

जनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एषा पुण्यतमा देवी देवगन्धर्वसेविता ।
नर्मदा लोकविख्याता तीर्थानामुत्तमा नदी ॥
तस्याः शृणुष्वं माहात्म्यं मार्कण्डेयेन भाषितम् ।
युधिष्ठिराय तु शुभं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतास्ते* विविधा धर्मास्तत्प्रसादात्प्रहामुने ।
माहात्म्यञ्च प्रयागस्य तीर्थानि विविधानि च ॥
नर्मदा सर्वतीर्थानां मुख्या हि भवतेरिता ।
तस्यास्त्रिदानीं माहात्म्यं वक्तुमर्हसि सत्तम ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

नर्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहादिनिःसृता ।
तारयेत्सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च† ॥
नर्मदायास्तु माहात्म्यं पुराणे यन्मया श्रुतम् ।
द्विदानीं तत्प्रवक्ष्यामि शृणुष्वेकमनाः‡ शुभम् ॥
पुण्या कनखले गङ्गा कुरुक्षेत्रे सरस्वती ।
ग्रामे वा यदि वारुषे पुण्या सर्वत्र नर्मदा ॥
त्रिभिः सारस्वतस्तोयं सप्ताहाद्यामुनं जलम्§ ।

* श्रुतास्तु इति B and F. † स्थापनानि च नर्मदेति B. ‡ मन्त्र इति साधु ।

§ सप्ताहिन तु यामुनमिति B and F.

सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्मदम् ॥
 कलिङ्गदेशपञ्चार्धे पर्वतेऽमरकण्टके* ।
 पुण्या त्रिषु त्रिलोकेषु† रमणीया मनोरमा ॥
 सदेवासुरगन्धर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 तपस्तप्त्वा तु राजेन्द्र सिद्धिन्तु परमाङ्गताः ॥
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजन्नियमस्थो जितेन्द्रियः ।
 उपोष्य रजनीमिकां कुलानां तारयेच्छतम् ॥
 योजनानां शतं सायं श्रूयते सरिदुत्तमा ।
 विस्तारेण तु राजेन्द्र योजनद्वयमायता ॥
 षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथैव च ।
 पर्वतस्य समन्तात् तु तिष्ठन्त्यमरकण्टके ॥
 ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 सर्व्वहिंसानिवृत्तस्तु सर्व्वभूतहिते रतः ॥
 एवं शुद्धसमाचारो‡ यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ।
 तस्य पुण्यफलं राजन् नृणाम्भावहितोऽनघ§ ॥
 शतं वर्षसहस्राणि स्वर्गे मोदति॥ पाण्डव ।
 अप्सरोमणसङ्घीर्षो दिव्यस्त्रीपरिवारितः ॥
 दिव्यगन्धानुस्मितश्च दिव्यपुष्पोपशोभितः ।
 क्रीडते दिव्यलोके तु विबुधैः॥ सह मोदते ॥

* अमरकण्टके इति G and H. † पुण्याय त्रिषु लोकेष्विति B. पुण्या च त्रिषु लोकेषु इति F. ‡ सर्व्वसमाचारः इति B and F. § वृषेति B. ॥ मोदते इति चापु । ॥ दिव्यलोके तु देवतैरिति B and F.

ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ।
 गृह्णन् लभतेऽसौ वै* नानारत्नसमन्वितम् ।
 स्तम्भैर्मणिमयैर्दिव्यैर्वज्रवैदूर्यभूषितम् ।
 आलेख्यवाहनैः शुभ्रैर्दासीयतसमन्वितम्† †
 राजराजेश्वरः श्रीमान् सर्वस्त्रीजनवज्रभः ।
 जीवेद्वर्षयत् सायन्तत्र भोजसमन्वितः ॥
 अग्निप्रवेशे‡ च जले वाद्यवानशने कृते †‡
 अनिवर्त्तिका§ गतिस्तस्य पवनस्याम्बरे यथा †
 पश्चिमे पर्वततटे सर्वपापविनाशनः ।
 ऋदोण जलेश्वरो नाम त्रिषु लोकेषु विद्युतः ॥
 तत्र पिण्डप्रदानेन सन्ध्यापासनकर्मणा ।
 दशवर्षसहस्राणि तर्पिताः स्युर्न संशयः ॥
 दक्षिणे नर्मदाकूले कपिलाख्या महानदी ।
 सरसार्जुन॥सञ्चन्ना नातिदूरे व्यवस्थिता ॥
 सा तु पुञ्जा महाभागा त्रिषु लोकेषु विद्युता ।
 तत्र कोटियत् सायं तीर्थानाम् बुधिशिरः ॥
 तस्मिंस्तीर्थे तु ये वृक्षाः पतिताः कालपर्ययात् ।
 नर्मदातीथसंस्पृष्टास्ते यान्ति** परमाङ्गतिम् ॥

* शौरिरिति B. † दासीदाससमन्वितमिति B and F. ‡ अथ वज्रप्रवेशे तु
 कूर्मनामाशके कृते इति A, F and H. चाशी भोजनमेव चाशकः, न चाशकः अना-
 शकस्यैव प्रायोपवेशने इत्यर्थः । § अनिवर्त्तिका अपुनरावर्त्तनीत्यर्थः । ¶ नदः इति B.
 ॥ सरसार्जुनेति B and F. ** यान्ति ते इति B.

द्वितीया तु महाभाग विश्वकर्षणी शुभा ।
 तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा विश्वो भवति क्षयात् ॥
 कपिला च विश्व्या च श्रूयते सरिदुत्तमे* ।
 ईश्वरेण पुरा प्रोक्ते लोकाणां हितकाम्यया ॥
 अनाशकन्तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके† स गच्छति ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्नश्चमेधफलं लभेत् ।
 ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रलोके वसन्ति ते ॥
 सरस्वत्याश्च गङ्गायां नर्मदायां युधिष्ठिर ।
 समं स्नानञ्च दानञ्च यथा मे शङ्करोऽब्रवीत् ॥
 परित्यजति यः प्राणान् पर्वतेऽमरकण्टके ।
 वर्षकोटिशतं सायं रुद्रलोके महीयते ॥ ‡
 नर्मदायां जलं पुण्यं फेनोर्मिसफलीकृतम् § ।
 पवित्रं शिरसा वन्द्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 नर्मदा सर्वतः ॥ पुण्या ब्रह्माहत्यापहारिणी ।
 अहीरात्रोपवासेन मुच्यते ब्रह्माहत्याया ॥
 जालेश्वरं तीर्थवरं सर्वपापप्रणाशनम्** ।
 तत्र गत्वा नियमवान् सर्वकामान्†† लभेन्नरः ॥

* राजसतमेति B. † रुद्रलोकमिति B. ‡ एतदन्तं श्लोकस्य A, E, H
 बुधकेषु नास्ति । § समलं कृतमिति B. सकलं कृतमिति E. बहुलं कृतमिति F.
 सफलीकृतमिति H. ¶ धृत्वा इति B. ॥ सर्वदेति B. ** विनाशनमिति B.
 †† सर्वान् कामानिति B.

चन्द्रसूर्योपरागे तु गत्वा चामरकण्टकम्* ।
 अश्वमेधाद्गुणं पुण्यमाप्नोति मानवः ॥
 एष पुण्यो गिरिवरो देवगन्धर्वसेवितः ।
 नानाद्रुमसताकीर्णो नानापुष्पीपशोभितः ॥
 तत्र सन्निहितो राजन्द्रेव्या सह महेश्वरः ।
 ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रो विद्याधरगणैः सह ॥
 प्रदक्षिणन्तु यः कुर्यात्पर्वतिऽमरकण्टके‡ ।
 पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलम्याप्नोति मानवः ॥
 कावेरी नाम विख्याता‡ नदी कल्पप्रनाशिनी ।
 तत्र स्नात्वा महादेवमर्षयेद्दृषभध्वजम् ॥
 सङ्गमे नर्षदायासु रुद्रलोके महीयते ।

इति श्रीकूर्मपुराणे मार्कण्डेयपुत्रिष्ठिरसंवादे नर्षदामाह्वयं नाम
 जनपत्वारिशीऽध्यायः ।

* कण्टकमिति E and H. † इतः परं सर्गान्तपर्यन्तः परसर्गस्तीनविंशतीक-
 पर्यन्तश्च पाठः A पुस्तके नास्ति । ‡ नगञ्चामरकण्टकमिति E and H. § विपुषेति
 E and H.

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

नर्मदा सरितां श्रेष्ठा सर्वपापविनाशिनी ।
मुनिभिः* कथिता पूर्वमीश्वरेष स्वयम्भुजा ॥
मुनिभिः संस्तुता श्रेष्ठा नर्मदा प्रवरा नदी ।
रुद्रगात्रादिनिष्क्रान्ता लोकानां हितकाम्यया ॥
सर्वपापहारा नित्यं सर्वदेवनमस्कृता ।
संस्तुता देवगन्धर्वैरप्सरीभिस्तथैव च ॥
उत्तरे चैव कूले च तीर्थे त्रैलोक्यविश्रुते† ।
नाम्ना भद्रेश्वरं पुण्यं सर्वपापहरं शुभम् ।
तत्र ज्ञात्वा नरो राजन्दैवतैः सह मोदते‡ ॥
ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थमात्रातकेश्वरम्§ ।
तत्र च ज्ञात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् ॥
ततोऽङ्गारकेश्वरं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते ॥
ततो गच्छेत् राजेन्द्र केदारं नाम पुण्यदम् ।
तत्र ज्ञात्वा दकं पीत्वा सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
निष्प्लेग्नस्ततो गच्छेत्सर्वपापविनाशनम् ।

* मुनिभ्य इति E and H. † त्रैलोक्यविश्रुतमिति E and H. ‡ रुद्रलोके महीयते इति E and H. § विमलेश्वरसुतमिति E and H. ¶ अतः परं श्रीकार्ष्णिकं E H पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

तत्र ज्ञात्वा महाराज रुद्रलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र वाणतीर्थमनुत्तमम् ।
 तत्र प्राणान्परित्यज्य रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥
 ततः पुष्करिणीं गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजन् सिंहासनपतिर्भवेत् ॥
 अक्रतीर्थं ततो गच्छेत्कूले चैव तु दक्षिणे ।
 ज्ञातमात्रो नरस्तत्र इन्द्रस्यार्चासनं लभेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र मूलभेद* इति श्रुतिः ।
 तत्र† ज्ञात्वा च पीत्वा च गोसहस्रफलं लभेत् ॥
 उपोष्य रजनीमेकां स्नानं कृत्वा यथाविधि ।
 आराधयेन्महायोगं देवदेवं‡ नरोऽमलः ॥
 गोसहस्रफलम्प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 ऋषितीर्थं ततो गत्वा सर्वपापहरं नृणाम् ।
 ज्ञातमात्रो नरस्तत्र शिवलोके महीयते ॥
 नारदस्य तु तत्रैव तीर्थं परमशोभनम् ।
 ज्ञातमात्रो नरस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।
 यत्र तप्तन्तपः पूर्वं नारदेन सुरर्षिणा ।
 प्रीतस्तस्य ददौ योगं देवदेवो महेश्वरः ॥
 ब्रह्मणा निर्मितं लिङ्गं ब्रह्मेश्वरमिति श्रुतम् ।

* मूलभेद इति E, F and H. † तत्र ज्ञात्वाचैवदेवं गोसहस्रफलं लभेदिति E and H. ‡ देवं नारायणं इतिमिति E and H.

यत्र स्नात्वा नरो राजन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
 ऋणतीर्थं ततो गच्छेद्दृष्याम्यथेन्नरो ध्रुवम् ।
 वटेश्वरं ततो गच्छेत्पर्याप्तं* जन्मनः फलम् ॥
 भीमेश्वरं ततो गच्छेत्सर्व्वव्याधिविनाशनम् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र सर्व्वदुःखैः प्रमुच्यते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र पिङ्गलेश्वरसुत्तमम् ।
 अहोरात्रोपवासेन चिरात्फलमाप्नुयात् ॥
 तस्मिंस्तीर्थे तु राजेन्द्र कपिलां यः प्रयच्छति ।
 यावन्ति तस्या रोमाणि तत्रसूतिकुलेषु च ।
 तावदर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
 यस्तु प्राणपरित्यागं कुर्यात्तत्र नराधिप ।
 अन्नयं मोदते कालं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
 नर्मदातटमाश्रित्य ये च तिष्ठन्ति‡ मानवाः ।
 ते मृताः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥
 ततो दीप्तेश्वरं गच्छेद्दृष्यासतीर्थं तपोवनम्§ ।
 निवर्त्तिता पुरा तत्र व्यासभीता महानदी ।
 हुङ्कारिता तु व्यासेन तत्क्षणेन¶ ततो गता ॥
 प्रदक्षिणन्तु यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे युधिष्ठिर ।
 प्रीतस्तत्र॥ भवेद्दृष्यासौ वाञ्छितं लभते फलम् ॥

* ततो गच्छेत् राजेन्द्र संप्राप्तमिति E and H. † एतत्पर्य्यन्तं A पुस्तके नास्ति ।

‡ तिष्ठन्ति ये तु इति B. § तपोवनमिति A, F and H. ¶ दक्षिणेनेति B and F. ॥ प्रीतश्चेति B.

ततो गच्छेत् राजेन्द्र इषुनद्यासु* सङ्गमम् ।
 त्रैलोक्यविश्रुतं पुष्पं तत्र सन्निहितः शिवः ।
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजन् गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥
 स्कन्दतीर्थं† ततो गच्छेत्सर्वपापप्रणाशनम् ।
 आजन्मनः कृतं पापं ज्ञातस्तत्र व्यपोहति ॥
 तत्र देवाः सगन्धर्वा भर्गात्मजमनुत्तमम् ।
 उपासते महात्मानं‡ स्कन्दं शक्तिधरं प्रभुम् ॥
 ततो गच्छेदाङ्गिरसं ज्ञानं तत्र समाचरेत् ।
 गोसहस्रफलमप्य§ रुद्रलोकं स गच्छति॥
 अङ्गिरा यत्र देवेशं ब्रह्मपुत्रो वृषध्वजम् ।
 तपसाराध्य विश्वेशं लब्धवान्योगमुत्तमम् ॥
 कुञ्जतीर्थं॥ ततो गच्छेत्सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र ज्ञानं** प्रकुर्वीत अश्वमेधफलं लभेत् ॥
 कोटितीर्थं ततो गच्छेत्सर्वपापप्रणाशनम्†† ।
 आजन्मनः कृतं पापं ज्ञातस्तत्र व्यपोहति‡‡ ॥
 चन्द्रभागां ततो गच्छेत्ज्ञानं तत्र समाचरेत् ।

* इषुनद्यासु इति B and F. † स्वर्गतीर्थमिति B. ‡ महाज्ञानमिति B. महा-
 ज्ञान इति F. § फलं तस्मैति B and F. ¶ रुद्रलोकं नदीयते इति B and F.
 ॥ कुञ्जतीर्थमिति B, E and F. ** ज्ञानं तत्रेति B. †† सर्वपापहरं परमिति
 B. एतत्पादद्वयं G पुस्तके न दृश्यते । एतत्पादद्वयं E H पुस्तकयोर्व्युत्क्रमेण
 पश्यते । ‡‡ तत्र ज्ञात्वा नरो राजन् लभते नात्र संशयः इति B. लभते पुष्प-
 सुप्तमिति F.

ज्ञातमात्रो नरस्तत्र सोमलोके महीयते ॥
 नर्मदादक्षिणे कूले सङ्गमेश्वरमुत्तमम् ।
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजन् सर्व्वयज्ञफलं लभेत् ॥
 नर्मदा चोत्तरे* कूले तीर्थं परमशोभनम् ।
 आदित्यायतनं रम्यमीश्वरेण तु भाषितम् ॥
 तत्र ज्ञात्वा तु राजेन्द्र दत्त्वा दानन्तु शक्तितः ।
 तस्य तीर्थप्रभावेण लभते चाक्षयम्फलम् ॥
 दरिद्रा व्याधिता ये च ये च दुष्कृतकर्म्मिणः† ।
 मुच्यन्ते सर्व्वपापेभ्यः सूर्य्यलोकं प्रयान्ति च ॥
 मातृतीर्थं‡ ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 ज्ञातमात्रो नरस्तत्र स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥
 ततः पश्चिमतो गच्छेत्प्रवृत्ताश्रयमुत्तमम्§ ।
 तत्र ज्ञात्वा तु राजेन्द्र शुचिर्भूत्वा समाहितः¶ ॥
 काञ्चनञ्च यते॥ईद्याद्यथाविभवविस्तरम् ।
 पुष्पकेण विमानेन वायुलोकं स गच्छति ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्म्यातीर्थमुत्तमम्** ।
 ज्ञानमात्रादप्सरोभिर्नीदते कालमुत्तमम्†† ॥
 चैत्रमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे त्रयोदशी ।

* नर्मदायोत्तरे इति B. † ये तु ये तु दुष्कृतकारिणः इति B and F. ‡ मार्गे-
 चरमिति B and F. § मरुदाख्यमुत्तममिति B. ¶ प्रयवतः इति B and F.
 ॥ द्विजे इति B. द्विजाय काञ्चनं दद्यादिति F. ** अद्विष्ट्यातीर्थमुत्तममिति E,
 G and H. †† कालमचयमिति B and F.

कामदेवदिने शुभे* अहर्षां० यस्तु पूजयेत् ॥
 यत्र तत्र समुत्पन्नो नरोऽत्यर्धप्रियो भवेत्‡ ॥
 स्त्रीवल्लभो भवेच्छीमान्‡ कामदेव इवापरः ॥
 सरिहरां० समासाद्य तीर्थं शक्रस्य विश्रुतम् ।
 ज्ञातमात्रो नरस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥
 सोमतीर्थं ततो गच्छेत्ज्ञानं तत्र समाचरेत् ।
 ज्ञातमात्रो नरस्तत्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 सोमग्रहे॥ तु राजेन्द्र पापक्षयकरं भवेत् ।
 चैलोक्य** विश्रुतं राजन् सोमतीर्थं महाफलम् ॥
 यस्तु चान्द्रायणकुर्यात्तत्र तीर्थं समाहितः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकां स गच्छति ॥
 अग्निप्रवेशं यः कुर्यात्सोमतीर्थं नराधिप†† ॥
 जले चानशनं‡‡ वापि नासौ मर्त्यो हि जायते§§ ॥
 स्तम्भतीर्थं०० ततो गच्छेत्ज्ञानं तत्र समाचरेत् ।
 ज्ञातमात्रो नरस्तत्र सोमलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र विश्रुतीर्थमनुत्तमम् ।

* तस्मिन्निति B and F. † अहर्षामिति E, G and H. ‡ नरस्तत्र चिकी
 कवेदिति B. नरस्तत्र प्रियो भवेदिति F. § भवेच्छीमानिति B. ¶ अयोध्यायामिति B.
 अयोध्यायामिति F. ॥ सोमग्रहेमिति B. ** चैलोक्ये इति B. †† समाहितः इति B.
 ‡‡ चानशनं इति A, E and H. चानशनं वापीति F. §§ मर्त्योऽभिजायते इति B,
 E and F. ¶¶ शक्रतीर्थमिति B.

योधनीपरमाख्यातं* विश्वोः स्नानमनुत्तमम् ।
 असुरा योधितास्तत्र वासुदेवेन क्रीटियः ॥
 तत्र तीर्थं समुत्पन्नं विष्णुश्रीको† भवेदिह ।
 अहोरात्रोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 नन्ददादक्षिणे कूले तीर्थं परमशोभनम् ।
 कामतीर्थमिति ख्यातं यत्र कामोऽर्चयद्गरिम्‡ ॥
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा उपवासपरायणः ।
 कुसुमायुधरूपेण रुद्रलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मतीर्थमनुत्तमम् ॥
 जमाहकमिति§ ख्यातं तत्र सन्तर्पयेत्पितॄन् ।
 पौर्णमास्याममावास्यां श्राद्धकुर्याद्यथाविधि ॥
 गजरूपा शिला तत्र तोयमध्ये व्यवस्थिता ।
 तस्मिंस्तु दापयेत्पिण्डान्वेशाखे तु समाहितः¶ ॥
 स्नात्वा समाहितमना दशमाक्षर्यवर्जितः ।
 दृष्यन्ति पितरस्तस्य॥ यावत्तिष्ठति मेदिनी ॥
 सिद्धेश्वरं** ततो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र गाणपत्यपदं†† लभेत्‡‡ ॥

* योधनीपुरमाख्यातमिति B. योधनापरमाख्यातमिति G. योधनापुरमिति E.
 योधनापरमिति H. † विश्वमीतः इति B. ‡ कामोऽर्चयद्गरिमिति B and F.
 कामोऽर्चयद्गरिमिति G and H. § जमाहकमिति विख्यातमिति B. जमाहकमिति
 ख्यातमिति F. ¶ वैशाख्यान्तु विशेषतः इति B. ॥ पितरस्तावदिति B. ** सिद्धे-
 श्वरमिति F. †† गाणपत्यं पदमिति B. ‡‡ अतः परं श्रीकाईदशकं F पुस्तके नास्ति ॥

ततो गच्छेत राजेन्द्र लिङ्गो* यत्र जंनार्हिनः ।
 तत्र ज्ञात्वा नरो भक्त्या† विष्णुलोके महीयते ॥
 यत्र नारायणो देवो मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 स्वात्मानं दर्शयामास लिङ्गं तत्परमं पदम् ॥
 अकोल्लन्तु‡ ततो गच्छेत्सर्वपापविनाशनम् ।
 ज्ञानं दानञ्च तत्रैव ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।
 पिण्डप्रदानञ्च कृतं प्रेत्यानन्तफल§ प्रदम् ॥
 त्रियम्बकेन¶ तोयेन यच्चरं अपयेद्विजः॥ ।
 अङ्गुलमूले** दद्याच्च पिण्डाञ्चैव यथाविधि ।
 तारिताः†† पितरस्तेन दृष्यन्त्याचन्द्रतारकम् ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र तापसेश्वरभुक्तमम् ।
 तत्र ज्ञात्वा तु राजेन्द्र प्राप्नुयात्तपसः फलम् ॥
 शुक्लतीर्थे‡‡ ततो गच्छेत्सर्वपापविनाशनम् ।
 नास्ति तेन समन्तीर्थं नर्षदायां युधिष्ठिर ॥
 दर्शनात्स्पर्शनात्तस्य ज्ञानादानात्तपोजपात् ।
 ह्योमाञ्चैवोपवासाच्च शुक्लतीर्थे§§ महत्फलम् ॥
 योजनन्तत्स्मृतं चैत्रं देवगन्धर्वसेवितम् ।

* लिङ्गमस्यासीति लिङ्गः लिङ्गरूपीत्यर्थः अग्रंभादित्वाद्दच् । लिङ्गे इति B. † तत्र
 ज्ञात्वा तु राजेन्द्रेति B. ‡ अहील्लन्तु इति B, E, G and H. § प्रेत्यानन्देति B.
 ¶ त्रियम्बकेनेति B. त्रियम्बकेन इति E and H. ॥ आपयेत्ततः इति B. ** अहील-
 मूले इति B. †† तर्पिताः इति B. ‡‡ शुक्लतीर्थेति B and F. §§ शुक्लतीर्थे
 इति B and F.

शुक्लतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापविनाशनम्* ॥
 पादपायेण दृष्टेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
 देव्याः सह‡ सदा भर्गस्तत्र तिष्ठति शङ्करः ॥
 कृष्णपद्मे चतुर्दश्यां वैशाखे मासि सुव्रत ।
 लोकारस्वकाहिनिष्क्रम्य तत्र सन्निहितो हरः ॥
 देवदानवगन्धर्वाः सिद्धविद्याधरास्तथा ।
 गणाद्याप्सरसो नागास्तत्र तिष्ठन्ति पुङ्गवाः ॥
 रक्षितं हि यथा वस्त्रं शुक्लं भवति वारिणा ।
 आजन्मजनितं पापं शुक्लतीर्थेण व्यपोहति ॥ ॥
 कार्तिकस्य तु मासस्य कृष्णपद्मे चतुर्दशी ।
 घृतेन स्नापयेद्देवमुपोष्य परमेश्वरम् ॥
 एकविंशत्कालोपेतो न अवेदीश्वरालयात्** ॥
 तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैर्दानेन वा पुनः ।
 न ताङ्गतिमवाप्नोति शुक्लतीर्थे††† तु यां लभेत् ॥
 शुक्लतीर्थे‡‡ महातीर्थमृषिसिद्धनिषेवितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् पुनर्जन्म न विन्दति‡‡‡ ॥

* शुक्लतीर्थमिति B and F. † प्रसाशनमिति B. ‡ श्रीक्रीड्यं F पुस्तके
 न दृश्यते । § देव्या सहश्वारभ्य चतुर्दश पादाः B पुस्तके न दृश्यन्ते । ¶ शुक्लतीर्थे
 इति B. ॥ शुक्लतीर्थं व्यपोहतीति F. स्नानं दानं तपः श्राद्धमननं तपु इत्यने ।
 शुक्लतीर्थात्परं तीर्थं न भविष्यति पावनम् ॥ पूर्वं वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि
 मानवः । अहोरात्रोपवासेन शुक्लतीर्थं व्यपोहतीति अधिकं F पुस्तके दृश्यते । ** न
 अवेदीश्वरालयादिति B. †† शुक्लतीर्थे इति B and F. ††† शुक्लतीर्थमिति B and F.
 §§ विद्यते इति B and F.

अयने वा चतुर्दश्यां संक्रान्ती विषुवे तथाः ।
 ज्ञात्वा तु सोपवासः सन्विजितात्मा† समाहितः ॥
 दानं दद्याद्यथाशक्ति प्रीयेतां हरियङ्करौ ।
 एतत्तीर्थप्रभावे च सर्वं भवति चाचयम् ॥
 अनाथं दुर्गतं विप्रं नाथवन्तमद्यापि वा ।
 उद्वाहयति यस्तीर्थे तस्य पुष्पफलं शृणु ॥
 यावत्तद्ग्रीमसंख्या तु तत्रसूतिकुलेषु च ।
 तावद्दर्शसहस्राणि बद्रलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र यमतीर्थमनुत्तमम् ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां माघमासे युधिष्ठिर ।
 ज्ञानकृत्वा नक्तभोजी न पश्येद्योनि सङ्घटम् ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र एरण्डीतीर्थमुत्तमम् ।
 सङ्गमे तु नरः ज्ञात्वा उपवासपरायणः ।
 ब्राह्मणं भोजयेदेकं कोटिर्भवति भोजिताः ॥
 एरण्डीसङ्गमे ज्ञात्वा भक्तिभावात्तु रक्षितः ।
 मृत्तिकां शिरसि स्थाप्य‡ अवगाह्य च तज्जलम् ।
 नभ्यदीदकसंमिश्रं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थकूर्मालकेश्वरम् ।
 गङ्गावतरते तत्र दिने§ पुण्ये न संशयः ॥
 तत्र ज्ञात्वा च पीत्वा च दत्त्वा चैव यथाविधि ।

* विषुवेषुवा इति B. † निर्जितात्मा इति B. ‡ स्थापयित्वा इति साधु ।

§ स्थाने इति B.

सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके* महीयते ॥
 नन्दितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र ज्ञानं† समाचरेत् ।
 प्रीयते तत्र‡ नन्दीशः सोमलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्वनरकं शुभम् ।
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजन्नरकं नैव§ पश्यति ॥
 तस्मिंस्तीर्थे तु राजेन्द्र स्वान्वस्थीनि विनिश्चिपेत् ।
 रूपवाञ्छायते लोके धनभोगसमन्वितः ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र कपिलातीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् ॥
 ज्यैष्ठमासे तु सम्प्राप्ते चतुर्दश्यां विशेषतः ।
 तत्रोपोष्य नरो भक्त्या दत्त्वा दीपं च घृतेन तु ।
 घृतेन स्नापयेद्गुद्रं ततो वै श्रीफलं लभेत्॥ ॥
 घण्टाभरणसंयुक्तां कपिलां वै प्रदापयेत्** ।
 सर्वाभरणसंयुक्तः†† सर्वदेवनमस्कृतः ।
 शिवतुल्यबलो भूत्वा शिववत्क्रीडते सदा ॥
 अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थ्यान्तु विशेषतः ।
 स्नापयित्वा शिवं दद्याद्वाङ्गणेभ्यस्तु भोजनम्‡‡ ॥
 सर्वदेवसमायुक्तो§§ विमाने सर्वकामिके ।

* रुद्रलोके इति B. † ज्ञानं तत्रेति B. ‡ तस्मिन्नेति B, E, G and H.

§ नरकन्तु नेति B. ¶ दद्याद्दीपमिति B and F. ॥ सघृतं श्रीफलं दद्वेदिति B.

सघृतं गुग्गुलुं दद्वेदिति F. ** प्रदाय तु इति B. †† सर्वपापविनिर्मुक्तः इति B.

‡‡ दक्षिणामिति B. §§ सर्वभोगसमायुक्तः इति B and F.

गत्वा शक्रस्य भवनं* शक्रेण सह मोदते ।
 ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो धृतिवान्† भोगवान् भवेत् ॥
 अङ्गारक‡ नवम्यान्तु अमावास्यां तथैव च ।
 स्नापयेत्तत्र यत्नेन रूपवान् सुभगो भवेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र गणेश्वरमनुत्तमम् ।
 त्रावणे मासि सम्प्राप्ते कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
 स्नातमात्रे नरस्तत्र ब्रह्मलोके§ महीयते ।
 पितॄणां तर्पणं कृत्वा मुच्यते स ऋषयश्चयात् ॥
 गङ्गेश्वरसमीपे तु गङ्गावदनमुत्तमम् ।
 अकामो वा सकामो वा तत्र स्नात्वा तु मानवः ।
 आजन्मजनिताः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 तस्य वै पश्चिमे भागे¶ समीपे नातिदूरतः ।
 दशाश्वमेधिकं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विद्युतम् ॥
 उपोथ्य रजनीमेकां मासि भाद्रपदे शुभे ।
 अमावास्यां हरं स्नाप्य॥ पूजयेन्नोवषध्वजम्** ॥
 काञ्चनेन विमानेन किङ्किणीजालमालिना ।
 गत्वा रुद्रपुरं रम्यं रुद्रेण सह मोदते ॥

* भुवनमिति E, G and H. † अणवामिति B, E, G and H. ‡ अङ्गार-
 क्केत्यादिश्लोकः B पुस्तके नास्ति । § रुद्रलोके इति B and F. ¶ देशे इति B
 and F. ॥ स्नापयित्वा इति साधु । ** अमावास्यां नरः स्नात्वा पूजयेन्नोवषध्वजमिति B.
 स्नापयेन्नोवषध्वजमिति F.

सर्वत्र सर्वदिवसे स्नानं तत्र समाचरेत् ।
पितॄणां तर्पणं कृत्वा चाश्वमेधफलं* लभेत् ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे नर्मदामाहात्म्ये
चत्वारिंशोऽध्यायः ।

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो गच्छेत राजेन्द्र भृगुतीर्थमनुत्तमम् ।
तत्र देवो भृगुः पूर्व* रुद्रमाराधयत्पुरा ।
दर्शनात्तस्य देवस्य सद्यः पापात्ममुच्यते ॥
एतत्त्वेन सुविपुलं† सर्वपापप्रणाशनम् ।
तत्र स्नात्वा दिवं यांति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥
उपानही तथा युग्यं देयमन्नञ्च काञ्चनम्‡ ।
भोजनञ्च यथाशक्ति तस्याप्यन्नयमुच्यते§ ॥
क्षरन्ति सर्वदानानि यन्नदानं तपःक्रियाण् ॥
अन्नय्यं तत्तपस्तप्तं॥ भृगुतीर्थे युधिष्ठिर ॥

* अश्वमेधफलमिति B. कुर्यादश्वमेधफलं लभेदिति F.

* यत्र देवभृगुर्भवेदिति B. यत्र देवं भृगुः पूर्वमिति F. † सुविपुलमिति B.
‡ देयमन्नं सकाञ्चनमिति B. § तदस्यान्नयमुच्यते इति B and F. ¶ यन्नदान-
तपःक्रिया इति B and F. ॥ न क्षरेद्यत्तपस्तप्तमिति B, E and F.

तस्यैव तपसीयेण वद्रेषः* त्रिपुरारिषा ।
 सान्निध्यं तत्र कथितं ऋगुतीर्थे युधिष्ठिर ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र गौतमेश्वरमुत्तमम् ।
 यन्पाराध्य त्रिशूलाह्वं गौतमः सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजसुपवासपरायणः ।
 काञ्चनेन विमानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥
 वृषोत्सर्गं ततो गच्छेच्छाश्वतं पदमाप्नुयात् ॥
 न जानन्ति नरा मूढा विष्णोर्मायाविमोहिताः ॥
 धीतपापं ततो गच्छेद्धीतं यत्र वृषेण तुष्टं ।
 नभ्यंदायां स्थितं राजन् सर्वपातकनाशनम् ।
 तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्महत्यां विमुञ्चति ॥
 तत्र तीर्थे§ तु राजेन्द्र प्राणत्यागं करोति यः ।
 चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च हरतुल्यबलो भवेत् ॥
 वसेत्कल्यायुतं सायं शिवतुल्यपराक्रमः ।
 कालेन महता जातः पृथिव्यामेकराड्भवेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र हस्ततीर्थमनुत्तमम् ॥
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र यत्र सिद्धी जनार्दनः॥ ।
 वराहतीर्थमाख्यातं विष्णुलोकगतिप्रदम् ॥

* तुष्टेनेति B and F. † ब्राह्मतीर्णं गतिमाप्नुयादिति B. ‡ चिति B. § ततस्तीर्थे
 इति B. ¶ हस्ततीर्थमनुत्तममिति B, E, F and H. ॥ सिद्धी यत्र जनार्दनः
 इति B.

ततो गच्छेत राजेन्द्र चन्द्रतीर्थमनुत्तमम् ।
 पौर्णमास्यां विशेषेण ज्ञानमन्त्र समाचरेत् ।
 ज्ञातमात्रो नरस्तत्र पृथिव्यामेकराट् भवेत्* ।
 देवतीर्थं† ततो गच्छेत्सर्वतीर्थ‡ नमस्कृतम् ।
 तत्र ज्ञात्वा च राजेन्द्र दैवतैः सह मोदते ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र श्रद्धितीर्थ§ अनुत्तमम् ।
 यत्तत्र दीयते दानं सर्वं क्रीटिगुणं भवेत् ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं पैतामहं शुभम् ।
 यत्तत्र दीयते च आहं सर्वं तस्याद्यं भवेत् ॥
 सावित्रीतीर्थमासाद्य यस्तु प्राणाग्परित्यजेत् ।
 विधूय सर्वपापानि ब्रह्मलोके महीयते ॥
 मनोहरस्तु तत्रैव तीर्थं परमशोभनम्** ।
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजमुद्रलोके महीयते ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 ज्ञात्वा तत्र नरो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 शुक्लपद्मे तृतीयायां ज्ञानमात्रं समाचरेत् ।
 ज्ञातमात्रो नरस्तत्र पृथिव्यामेकराट् भवेत् ॥††
 सर्गविन्दुं‡‡ ततो गच्छेत्तीर्थं देवनमस्कृतम् ।

* चन्द्रलोके महीयते इति B. † B पुस्तके देवतीर्थवर्षगात्पूर्वं कन्यातीर्थवर्षं
 दृश्यते । ‡ देवेति B and F. § श्रद्धितीर्थमिति B and F. ¶ क्रियते
 इति B. ॥ तत्तदस्याद्यं भवेदिति B. ** पैतामहं शुभमिति B. †† एषः श्लोकः
 A, E, F and H पुस्तकेषु नास्ति । ‡‡ कर्मविन्दुमिति F.

तत्र ज्ञात्वा नरो राजन्दुर्गतिं वै* न पश्यति ॥
 अप्सरेयं तप्तो गच्छेत्स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 क्रीडते नाकलोकस्थो ह्यप्सरोभिः स मोदते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भारभूतिमनुत्तमम्† ।
 उपोषितो यजेतेशं‡ रुद्रलोके महीयते ।
 अस्मिंस्तीर्थे वृत्तो राजन् गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥
 कार्तिके मासि देवेशमर्चयेत्पार्वतीपतिम् ।
 अश्वमेधाह्वयगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 वृषभं यः प्रयच्छेत्§ तत्र कुन्देन्दुसप्रभम्¶ ।
 वृषयुक्तेन यानेन रुद्रलोकं स गच्छति ॥
 एतत्तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो॥ रुद्रलोकं स गच्छति ॥
 जलप्रवेशं यः कुर्यात्तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ।
 हंसयुक्तेन यानेन स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
 एरण्डान्नमंदायास्तु सङ्गमं लोकविश्रुतम् ।
 तत्र तीर्थं महापुष्टं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 उपवासकृतो** भूत्वा नित्यं व्रतपरायणः ।

* इति B + भावभूतिमनुत्तममिति B and G. भारभूरिमनुत्तममिति E. भार-
 भूतिजसुत्तममिति F. † उपोषितोऽर्चयित्वेशमिति B. उपोषितोऽर्चयेद्देवमिति F.
 § प्रयच्छेत् इति B. ¶ सङ्गममिति B. सुप्रभमिति F. ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तात्मेति
 B. सर्वपापविश्रुतात्मा इति F. ** उपवासपरः इति B. उपवासरत इति F. उप-
 वासव्रत इति E and H.

तत्र ज्ञात्वा तु राजेन्द्र मुच्यते ब्रह्महृत्यया ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र नर्मदादधिसङ्गमम् ।
 जमदग्निमितिः* ख्यातं सिद्धो यत्र जनार्दनः ॥
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजन् नर्मदादधिसङ्गमे ।
 त्रिगुणश्चाश्वमेधस्य फलम्प्राप्नोति मानवः ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र पिङ्गलेश्वरमुत्तमम्† ।
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजन् ब्रह्मलोके‡ महीयते ॥
 तत्रोपवासं यः कृत्वा§ पश्येत विमलेश्वरम् ।
 समजन्मकृतं पापं हित्वा¶ याति शिवालयम् ॥
 ततो गच्छेत राजेन्द्र अलितीर्थं॥मनुत्तमम् ।
 उपोथ्य रजनीमेकां नियतो नियताशनः ।
 अस्य तीर्थस्य माहात्म्यामुच्यते ब्रह्महृत्यया ॥
 एतानि तव सङ्केपाग्राधान्याक्थितानि च*** ।
 न शक्या विस्तराहत्तुं संख्या तीर्थेषु पाण्डव ॥
 एषा पवित्रा विपुला नदी त्रैलोक्यविश्रुता†† ।
 नर्मदा सरितां श्रेष्ठा महोदेवस्य वल्लभा ॥
 मनसा संस्मरेद्यस्तु नर्मदां वै युधिष्ठिर ।

* जमदप्रिरितौति B and F. † विमलेश्वरमुत्तममिति B. ‡ रुद्रलोके इति
 B and F. § कुर्यादिति B and F. ¶ भिष्येति B. ॥ अलिक्वातीर्थमुत्तम-
 मिति E. अलक्वातीर्थमुत्तममिति F. ** तु इति B, E and H. ब्रह्मचः कथितानि
 † तु इति F. †† एतन्वाद्द्वयं B पुस्तके न दृश्यते ।

चान्द्रायणशतं* सायं लभते नात्र संशयः ॥
 अत्रवधानाः पुरुषा नास्तिक्यं घोरमात्रिताः ।
 पतन्ति नरके । घोरं इत्याह परमेश्वरः ॥
 नर्षदां खेवते नित्यं स्वयं देवो महेश्वरः ।
 तेन पुण्या नदी ज्ञेया ब्रह्महत्यापहारिणी ॥

इति श्रीऋग्वेदपुराणे उपविभाने नर्षदामाहात्म्ये
 एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच* ।

ब्रह्मं चैलोक्यविख्यातं तीर्थं नैमिषमुत्तमम् ।
 महादेवप्रियतरं† महापातकनाशनम् ॥
 महादेवं‡ दिदृक्षूषामृषीणां परमेश्ठिना ।
 ब्रह्मणा निर्मितं स्नानं तपस्तप्तुं द्विजोत्तमाः ॥
 मरीचयो§ऽचयो विप्रा वसिष्ठाः क्रतवस्तथाप ॥

* जीववर्षशतमिति B. + निरये इति B and F.

* एष पाठः A पुस्तके न दृश्यते । † प्रियकरमिति B. ‡ पुरा देवमिति B.
 § मारीचयोऽथ ये विप्रा इति E and H. ॥ वसिष्ठा भुवतस्तथा इति E and H.

भृगवोऽङ्गिरसः पूर्व्वं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ।
समेत्य सर्व्ववरदं चतुर्भूर्त्तिं चतुर्भुखम् ।
पृच्छन्ति प्रणिपत्यैनं* विश्वकर्माणमव्ययम्† ॥

षट्कुलीया जसुः ।

भगवन्देवमीशानं तमेवैकं कपर्दिनम् ।
केनोपायेन पश्यामी ब्रूहि देव नमस्तव ॥

ब्रह्मीवाच ।

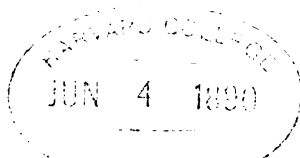
सचं सहस्रमासध्वं‡ वासनोदोषवर्जिताः ।
देशञ्च वः प्रवक्ष्यामि यस्मिन्देशे चरिष्यथ ॥
सुक्ता मनोमयं चक्रं संस्पृष्टा§ तानुवाच ह ।
क्षिप्तमेतन्मया चक्रमनुव्रजत मा चिरम् ।
यत्रास्य नेमिः शीर्येत स देशस्तपसः शुभः¶ ॥
ततो सुमोच तच्चक्रं ते च तत्समनुव्रजन् ॥
तस्य वै व्रजतः क्षिप्रं यत्र नेमिरशीर्यत ।
नेमिषं तत् स्मृतं नाम्ना पुण्यं सर्व्वत्र पूजितम् ॥
सिद्धचारणसम्पूर्णं** यत्तगन्धर्व्वसेवितम् ।
स्थानं भगवतः शश्वीरेतन्नैमिषमुत्तमम् ॥
अत्र देवाः सगन्धर्व्वाः सयक्षीरगराक्षसाः ।

* प्रवयाचैनमिति A, E and H. † विश्वकर्माणमव्ययमिति B. ‡ सचं
सहस्रमासध्वमिति B and F. § संस्पृष्ट इति साधु । ¶ स देशः पुरुषर्षभाः इति B.
॥ तेन तन्मनसोऽभवन्निति F. समनुव्रजन्नित्यत्र समन्व्रजन्निति साधु । अङ्गणमाभाषः
चार्षः । ** सहोर्षमिति B and F.

तपस्तप्त्वा पुरा देवा लेभिरे प्रवरात्वरान्* ॥
 इमं देशं समाश्रित्य† षट्कुलीयाः समाहिताः ।
 सन्नेषाराध्य देवेशं दृष्टवन्तो महेश्वरम् ॥
 अत्र दानं‡ तपस्तप्तं आहयागादिक§श्च यत् ।
 एकैकं नाशयेत्पापं¶ सप्तजन्मकृतं तथा ॥
 अत्र पूर्वं स भगवानृषीणां सत्रमासताम् ॥
 स वै प्रोवाच ब्रह्माण्डं पुराणं ब्रह्मभावितम् ।
 अत्र देवो महादेवो रुद्रास्या किल विश्वदृक्### ।
 रमतेऽद्यापि भगवान् प्रमथैः परिवारितः ॥
 अत्र प्राणान् परित्यज्य नियमेन द्विजातयः ।
 ब्रह्मलोकं गमिष्यन्ति यत्र गत्वा न जायते ॥
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं जाप्येश्वरमिति श्रुतम्†† ।
 जजाप रुद्रमनिशं यथा‡‡ नन्दी महागणः ॥
 प्रीतस्तस्य महादेवो देव्या सह पिनाकधृक् ।
 ददावात्म§§समानत्वं सृत्युवञ्चनमेव चणाण ॥
 अभूदृषिः स धर्मात्मा||| शिलादो नाम धर्मावित् ।
 आराधयन्मन्त्रेण प्रसादार्थं वृषध्वजम्### ॥

* प्रभवान् वरान्निमित्तं तपस्तपत्वा B. † अत्रदानमिति B. § आर्षं
 जप्यादिकमिति B. ‡ दानं तपस्तपत्वा B. § आर्षं जप्यादिकमिति B. || नित्यमासतामिति F.
 ** विश्वदृगिति R. †† अध्येश्वरमनुत्तममिति B. अध्येश्वर-
 मिति B. ‡‡ नन्दी महागणः B. चणाण तु इति B.
 ||| स धर्मात्मा B. आराधयन्मन्त्रेण प्रसादार्थं वृषध्वजमिति
 B a:

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

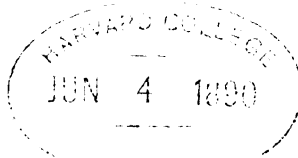
७१६

तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वष्टकम्* ।
शर्व्वः सोमी गणहृतो वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥
स वद्रे वरमीशानं वरेष्यं गिरिजापतिम् ।
अयोनिजं सृत्युहीनं याचे† पुत्रं त्वया समम् ॥
तथास्वित्याह भगवान्देव्या सह महेश्वरः ।
पश्यतस्तस्य विप्रर्षेरत्सर्द्धानं गतो हरः ॥
ततो युयोजकं तां‡ भूमिं शिलादो धर्म्मवित्तमः ।
चकार्कं लाङ्गलेनोर्ष्वीं भित्वादृश्यत शोभनः ॥
संवर्त्तकीऽनलप्रस्थः कुमारः प्रहसन्निव ।
रूपलावण्यसम्पन्नस्तेजसा भासयन्दिशः ॥
कुमारतुल्योऽप्रतिमो मेघगन्धीरया गिरा ।
शिलाद् तात तातेति प्राह नन्दी पुनः पुनः ॥
तं दृष्ट्वा नन्दनं॥ जातं शिलादः परिषस्वजे ।
मुनीनां॥ दर्शयामास तत्राश्रमनिवासिनाम्** ॥
जातकर्म्मादिकाः सर्वाः क्रियास्तस्य चकार ह ।
उपनीय यथाशास्त्रं वेदमध्यापयत् स्वयम्†† ॥
अधीतवेदी भगवान्द्वन्द्वी मतिमनुत्तमाम् ।
चक्रे महेश्वरं दृष्ट्वा जेष्ये सृत्युमिवः‡‡ प्रभुम् ॥

* विश्वदिति B and F. † देहीति B. ‡ वियच्चरिति B and F.
§ स्वामिति B and F. ¶ दृष्टानन्दितमिति B. नन्दनमिति F. ॥ मुनिभ्यः इति
B and F. ** ये तदाश्रयवासिनः इति B and F. †† सुतमिति B. ‡‡ सृत्यु-
मित्तीति B. जप्ते सृत्युमिति F.

तपस्तप्त्वा पुरा देवा लेभिरे प्रवरान्वरान्* ॥
 इमं देशं समाश्रित्य† षट्कुलीयाः समाहिताः ।
 सत्रेणाराध्य देवेशं दृष्टवन्तो महेश्वरम् ॥
 अत्र दानं‡ तपस्तप्तं आहयागादिक§ च यत् ।
 एकैकं नाशयेत्पापं¶ सप्तजन्मकृतं तथा ॥
 अत्र पूर्वं स भगवानृषीणां सत्रमासताम्॥ ।
 स वै प्रोवाच ब्रह्माण्डं पुराणं ब्रह्मभावितम् ।
 अत्र देवो महादेवो रुद्राख्या किल विश्वदृक्### ।
 रमतेऽद्यापि भगवान् प्रमथैः परिवारितः ॥
 अत्र प्राणान् परित्यज्य नियमेन द्विजातयः ।
 ब्रह्मलोकं गमिष्यन्ति यत्र गत्वा न जायते ॥
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं जाप्येश्वरमिति श्रुतम्†† ।
 जजाप रुद्रमनिशं यथा‡‡ नन्दी महागणः ॥
 प्रीतस्तस्य महादेवो देव्या सह पिनाकदृक् ।
 ददावात्म§§समानत्वं मृत्युवञ्चनमेव च॥ ॥
 अभूदृषिः स धर्मात्मा||| शिलादो नाम धर्मवित् ।
 आराधयन्महादेवं प्रसादार्थं वृषध्वजम्### ॥

* प्रभवान् वरानिति F. † समानस्य इति B. ‡ अन्नदानमिति B. § आहं
 जप्यादिकमिति E F and H. ¶ पावयेत्पापमिति B. || निवृत्तमासतामिति F.
 ** विश्वदृमिति B. and E. विश्वदृदिति F. †† जप्येश्वरसमुत्तममिति B. जप्येश्वर-
 मिति श्रुतमिति F. ‡‡ सत्रेति B and F. §§ दत्त्वा चात्मेति B. ¶¶ तु इति B.
 ||| सर्वभूतात्मा इति B. सुधर्मात्मा इति E and F. *** पुनार्थं वृषध्वजमिति
 B and F.

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

७१६

तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वघृक्* ।
शर्वः सोमी गणवृत्तो वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥
स वने वरमीशानं वरेष्यं गिरिजापतिम् ।
अयोनिजं मृत्युहीनं याचे† पुत्रं त्वया समम् ॥
तथास्वित्याह भगवान्देव्या सह महेश्वरः ।
पश्यतस्तस्य विप्रर्षेरन्तर्धानं गतो हरः ॥
ततो युयोज‡ तां‡ भूमिं शिलादो धर्मावित्तमः ।
चकर्ष लाङ्गलेनोर्वीं भित्वादृश्यत शोभनः ॥
संवर्त्तकोऽनलप्रस्थः कुमारः प्रहसन्निव ।
रूपलावण्यसम्पन्नस्तेजसा भासयन्दिशः ॥
कुमारतुल्योऽप्रतिमो मेघगम्भीरया गिरा ।
शिलाद् तात तातेति प्राह नन्दी पुनः पुनः ॥
तं दृष्ट्वा नन्दनं‡ जातं शिलादः परिषस्त्रजे ।
मुनीनां॥ दर्शयामास तत्राश्रमनिवासिनाम्** ॥
जातकर्मादिकाः सर्वाः क्रियास्तस्य चकार ह ।
उपनीय यथाशास्त्रं वेदमध्यापयत् स्वयम्†† ॥
अधीतवेदो भगवान् नन्दी मतिमनुत्तमाम् ।
चक्रे महेश्वरं दृष्ट्वा जेष्ये मृत्युमिव‡‡ प्रभुम् ॥

* विश्वघृदिति B and F. † देहीति B. ‡ यियचरिति B and F.

§ स्वामिति B and F. ¶ दृष्टानन्दितमिति B. नन्दनमिति F. ॥ मुनिभ्यः इति B and F. ** ये तदाश्रमवासिनः इति B and F. †† सुतमिति B. ‡‡ मृत्यु-
मितीति B. जप्ते मृत्युमिति F.

स गत्वा सागरं पुष्पामेकाग्रः त्रययाश्रितः ।
 जजाप रुद्रमनिशं महेशासक्तमानसः ॥
 तस्य कीट्याश्च पूर्णायां शङ्करो भक्तवत्सलः † ।
 आगतः सर्वसगणोः‡ वरदोऽस्मीत्यभाषत § ॥
 स वत्रे पुनरेवेशं जपेयं कीटिमीश्वरम् ।
 भवदाहं॥ महादेवं देहीति परमेश्वरम्** ॥
 एवमस्त्विति सम्प्रोच्य देवोऽप्यन्तरधीयत ।
 जजाप कीटिं भगवान् भूयस्तद्गतमानसः ॥
 द्वितीयायाश्च कीट्यां वै पूर्णायाश्च†† हृषध्वजः ।
 आगत्य वरदोऽस्मीति प्राह भूतगणैर्वृतः ॥
 तृतीयाश्चमुमिच्छामि कीटिं भूयोऽपि शङ्कर ।
 तथास्त्वित्याह विश्वात्मा देव्या चान्तरधीयत ॥
 कीटित्रयेऽथ सम्पूर्णे देवः प्रीतमगा शृणुम् ।
 आगत्य वरदोऽस्मीति प्राह भूतगणैर्वृतः ।
 जपेयं कीटिमन्यां वै भूयोऽपि तव तेजसा ।
 इत्युक्ते भगवानाह न जप्तव्यं त्वया पुनः ॥
 अमरो जरया त्यक्तो मम पार्श्वे गतः‡‡ सदा ।
 महागणपतिर्हेव्याः पुत्रो भव महेश्वरः ॥

* सरितं पुष्पामिति B and F. † एतत्यादयं B पुस्तके नास्ति । ‡ आगत्य
 स्वात्मगणः इति B. आगत्य शृणुः सगण इति F. § वरदोऽस्मीत्युवाच इति B.
 ¶ पुनरेवाहमिति B. ॥ तावदायुरिति B and F. ** वरमोक्षरिति B वरसुप्तम-
 निति F. †† सम्पूर्णायामिति B and F. ‡‡ पार्श्वगतः इति B, F and H.

योगेश्वरो* महायोगी† गणानामीश्वरेश्वरः ।
 सर्वलोकाधिपः श्रीमान् सर्वयज्ञमयो हितः‡ ॥
 ज्ञानन्तन्नामकं दिव्यं हस्तामलकसंज्ञिकम्§ ।
 आभूतसंभवस्थायी ततो यास्वसि तत्पदम् ॥
 एतदुक्त्वा॥ महादेवो गणानाह्वय शङ्करः ।
 अभिषेकेण युक्तेन नन्दीश्वरमयोजयत् ॥
 उदाहयामास च तं स्वयमेव पिनाकधृक् ।
 मरुताञ्च शुभाङ्गन्यां स्वयमेति च विष्णुताम्॥ ॥
 एतज्जग्येश्वरं स्थानं देवदेवस्य शूलिनः ।
 यत्र तत्र नृतो मर्त्या रद्रलोके महीयते ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे जग्येश्वरमाहात्म्ये
 द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

* योगेश्वरः इति B † योगनेत्रः इति B. योगत इति F. ‡ सर्वेशी महरा-
 न्वितः इति B. सर्वेशी महद्वलान्वित इति F. § ज्ञानानु नामकं दिव्यं हस्तामलकवत्तद
 इति B and F. ॥ एवमुक्त्वा इति B. ॥ विष्णुतामिति B, F and H.

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।*

अन्यच्च तीर्थप्रवरं जप्येत्तरसमीपतः† ।
नाम्ना पञ्चनदं पुष्टं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
चिरात्तमुषितस्तत्र‡ पूजयित्वा महेत्तरम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा रद्रलोके महीयते ॥§
अन्यच्च तीर्थप्रवरं शक्रस्यामिततेजसः¶ ।
महाभैरवमित्युक्तं॥ महापातकनाशनम् ॥
तीर्थानाञ्च परं तीर्थं वितस्ता परमानदी ।
सर्वपापहरा पुण्या स्वयमेव गिरीन्द्रजा ॥
तीर्थं पञ्चतपो नाम शम्भोरमिततेजसः ।**
यत्र देवाधिदेवेन शक्रार्थे†† पूजितो भवः ॥
पिण्डदानादिकं तत्र प्रेत्यानन्दसुखप्रदम्‡‡ ॥
सृतस्तत्रापि नियमाद्ब्रह्मलोके§§ महीयते ॥
कायावरोहणं नाम॥ महादेवालयं शुभम् ।
यत्र माहेत्तरा धर्मा मुनिभिः सम्प्रवर्तिताः॥॥ ॥

* एष पाठः A H पुस्तकयोर्नास्ति । † जप्येत्तरमनुत्तममिति B. ‡ चिरात्ती-
थीवितस्तचेति B. § श्लोकद्वयं F पुस्तके नास्ति । ¶ शक्रस्यामिततेजसः इति B. ॥
महाभैरवमित्युक्तमित्यादि श्लोकद्वयं A पुस्तके नास्ति । महाभारतमित्युक्तमिति F.
** श्रीकार्द्वयं E H पुस्तकयोर्नास्ति । †† चक्रार्थमिति B. पूजितो हर इति F.
‡‡ प्रेत्यानन्दसुखप्रदमिति B, E and F. §§ सृतस्तत्रापि नियम्य ब्रह्मलोके इति B.
॥॥ कानिचित् B. ॥॥ सम्प्रवर्तिताः इति B.

आहं दानं तपो होम उपवासस्तथाद्ययः* ।
 परित्यजति यः प्राणाबुद्धलोकं स गच्छति ॥
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं कन्यातीर्थमनुत्तमम्† ।
 तत्र गत्वा त्वजिष्याणाँल्लोकान् प्राप्नोति‡ § शाश्वतान् ॥
 जामदग्न्यस्य च शुभं रामस्याक्लिष्टकर्षणः ।
 तत्र स्नात्वा तीर्थवरे गीसहस्रफलं लभेत् ॥
 महाकालमिति ख्यातं तीर्थं लोकेषु विश्रुतम् § ।
 गत्वा प्राणान् परित्यज्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥
 गुह्याद्गुह्यतमं तीर्थं नकुलीश्वरमुत्तमम् ।
 तत्र सन्निहितः श्रीमान् भगवान् नकुलीश्वरः ॥
 हिमवच्छिखरे रम्ये गङ्गाहारे सुशोभने ¶ ।
 देव्या सह महादेवो नित्यं शिष्यैश्च सन्भृतः ॥ ॥
 तत्र स्नात्वा महादेवं पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
 सर्वपापैर्विशुद्धैत** नृतस्तज्ज्ञान††माप्नुयात् ॥
 अन्यच्च देवदेवस्य स्थानं पुण्यतमं शुभम् ।
 भीमेश्वरमिति ख्यातं गत्वा मुच्यति पातकम् ॥
 तथान्यश्चण्डवेगायाः सन्भेदः पापनाशनः ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

* तथाद्ययमिति A. † कन्यातीर्थमिति नृतमिति B. ‡ लोकानाप्नोति इति E.

§ चैल्लोकविश्रुतमिति B. ¶ गङ्गाहारे सुशोभनमिति A, E and H. ॥ मानवः इति A, E and H. संभृत इति F. ** विसुच्येतेति B and F. †† व्रतसु ज्ञानमिति B and F.

सर्वेषामपि चैतेषां तीर्थानां परमा पुरी ।
 नाम्ना वाराणसी दिव्या कौटिकोत्थयुताधिका ॥
 तस्याः पुरस्तात्प्राङ्मात्रं भाषितं वो मया त्विह ।
 नान्यत्र लभते मुक्तिं योयेनाप्येकजन्मना ॥
 एते प्राधान्यतः प्रोक्ता देशाः पापहरा नृणाम् ।
 गत्वा सङ्घातयेत्प्रापं जन्मान्तरशतैरपि* ॥
 यः स्वधर्मान् परित्यज्य तीर्थसेवां करोति हि ।
 न तस्य फलते † तीर्थमिह लोके परत्र च ॥
 प्रायश्चित्ती च विधुरः‡ स्तथा यायावरो§ गृही ।
 प्रकुर्यात्तीर्थसंसेवां यस्मान्मस्तादृशो जनः¶ ॥
 सहान्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि यद्वतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो यद्योक्तां गतिमाप्नुयात् ॥
 ऋणानि भीक्षुपात्रकुर्यात्कुर्वन्वा तीर्थसेवनम् ॥ ।
 विधाय वृत्तिं पुत्राणां भार्यां तेषु निधाय च ॥
 प्रायश्चित्तप्रसङ्गेन तीर्थमाहात्म्यमीरितम् ।
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते** ॥

इति श्रीब्रह्मपुराणे उपविभागे तीर्थमाहात्म्यं नाम विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

* जन्मान्तरशतैः कृतमिति B. एतत्प्रादुर्भवं F पुस्तके नास्ति । † फलदमिति B and F. ‡ विदुष इति B. § पापचरः इति B. जायावर इति F. ¶ ये चान्ते दाह्या जनाः इति B, E, F and H. ॥ ऋणानि भीक्षुपात्रकुर्यात् कुर्वन्वेति B. ऋणानि भीक्षुपात्रकुर्याद्वा इति F. ** मुच्यते सर्वपापवैरिति B and F.

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतदाकर्ण्य विज्ञानं नारायणमुखेरितम् ।
कूर्मरूपधरं देवं पप्रच्छुर्मुनयः प्रभुम् ॥

मुनय ऊचुः ।

कथितो भवता धर्माः* मोक्षज्ञानं सविस्तरम् ।
लोकानां सर्गविस्तारो वंशो मन्वन्तराणि च ॥
इदानीं देवदेवेश प्रलयं वक्तुमर्हसि† ।
भूतानां भूतमध्ये यथापूर्वं त्वयोदितम् ॥

सूत उवाच ।

श्रुत्वा तेषां तदा वाक्यं भगवान् कूर्मरूपधृक् ।
व्याजहार महायोगी भूतानां प्रतिसञ्चरम्‡ ॥

कूर्म उवाच ।

नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतोऽत्यन्तिकस्तथा§ ।
चतुर्थायं पुराणेऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः ॥
योऽयं सङ्दृश्यते नित्यं लोके भूतत्रयस्त्रिह ।
नित्यः सङ्कीर्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥
ब्रह्मनैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति ।

* कथिता भवता धर्माः इति B and F. † प्रतिसर्गमिदानीं नो वक्तुमर्हसि
माधव इति B. इदानीं प्रतिसर्गान्वा वक्तुमर्हसि माधवेति F. ‡ प्रतिसञ्चरम्—
आत्मनि पुनःसंयुक्तम् प्रतिसञ्चारमित्यर्थः । § प्राकृतात्मनिको मतः इति B.

त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः ॥
 महदायं विशेषान्तं यदा संयाति सङ्घयम् ।
 प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ॥
 ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ।
 प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्हिजैः ॥
 आत्यन्तिकस्तु* कथितः प्रलयो ज्ञानसाधनः† ।
 नैमित्तिकमिदानीं वः कथयिष्ये‡ समासतः ॥
 चतुर्व्यूहसहस्रान्ते§ सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
 स्वात्मसंस्थाः प्रजाः कर्तुम्रतिपेदे प्रजापतिः ॥
 ततोऽभवत्क्षणावृष्टिस्तीव्रा सा शतवार्षिकी ।
 भूतक्षयकरी घोरा सर्वभूतक्षयङ्करी ॥
 ततो यान्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीपते ।
 तानि चाग्ने प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥
 समरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन्दिवाकरः ।
 असङ्घारश्मिर्भवति पिबन्नशो गभस्तिभिः ॥
 तस्य ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यम्बु महार्णवे ।
 तेनाहारेण ता दीप्त्वा सप्तसूर्या भवन्त्युत ॥
 ततस्ते रश्मयः सप्त शोषयित्वा चतुर्दिशम् ॥
 चतुर्लोकमिमं** सर्वं दहन्ति शिखिनो यथा ॥

* आत्यन्तिकचेति B. † क्षयसाधनः इति B. ‡ कौर्णयिष्ये इति B. § चतु-
 र्व्यूहसहस्रान्ते इति B and F. ¶ भवन्ति हि इति B and F. ॥ सूर्या भूत्वा चतु-
 र्दिशेति B. ** चतुर्लोकमिममिति A and F.

व्याप्रवन्तश्च ते दीप्ताः* जङ्घाधः खरश्मिभिः† ।
 दीप्यन्ते भास्कराः सप्त बुगान्ताग्निप्रदीपिताः‡ ॥
 ते सूर्या वारिषा दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः ।
 खं समावृत्य तिष्ठन्ति प्रदहन्तो§ वसुध्वराम् ॥
 ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुध्वरा ।
 साद्रिगानद्यर्षवद्दीपा निस्त्रेहा सम्प्रपद्यते ॥
 दीप्ताभिः सन्तताभिश्च रश्मिभिर्वै*३ समन्ततः ।
 अधश्चीर्ष्व लग्नाभिस्तिर्यक् चैव समावृतम्†† ॥
 सूर्याग्निना प्रसृष्टानां‡‡ संसृष्टानां परस्परम् ।
 एकत्वसुपयाताना§§मेकज्वालं भवत्युत ।
 सर्व्वलोकप्रणाशश्च सोऽग्निर्भूत्वा तु मण्डली ।
 चतुर्लोकमिमं सर्व्वं निर्दहत्याश तेजसा॥ ॥
 ततः प्रलीने सर्व्वस्मिन्नङ्गमे स्थावरे तथा ।
 निर्वृक्षा निस्तृषा भूमिः कूर्ष्णपृष्ठा प्रकाशते ॥
 अम्बरीष इवाभाति ॥॥ सर्व्वमापूरितं जगत् ।
 सर्व्वमेव तदर्चिर्वै*३३ पूर्णं जाञ्चस्यते पुनः ॥

* तीप्ता इति B and F. † च रश्मिभिरिति B and F. ‡ प्रतापिन इति B.
 प्रतापिता इति E, G and H. § निर्दहन् इति B and F. प्रकाशिता इति F.
 ¶ यातीति A. ॥ सम्प्रपद्यतेति B and F. ** नरीचिभिः प्रदीप्ताभिः सन्तताभि-
 रिति B and F. †† एतत्पादस्य B पुलके न दृश्यते । ‡‡ प्रतप्तानामिति B.
 सूर्यादीनां प्रसृष्टानामिति F. §§ एकत्वसुपयातानामिति B and F. ॥॥ निर्दह-
 त्यात्मतेजसेति B. निदहत्याश स्ततेजसा इति F. ॥॥ अम्बरीषनिवाभातीति B and F.
 *** सर्व्वमेतत्तदर्चिर्भिरिति B and F.

पाताले यानि सत्त्वानि* महोदधिगतानि च ।
 ततस्तानि† प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च‡ ॥
 द्वीपांश्च पर्वतांश्चैव वर्षांश्च महोदधीन् ।
 तान् सर्वान् भस्मसाञ्जने सप्तात्मा पावकः प्रभुः ॥
 समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च आपः शुष्काश्च सर्वशः ।
 पितृभ्यः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितो ज्वलन् ॥
 ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महांस्तथा ।
 लोकाद्दहति§ दीप्तात्मा मारुतेयो विवृम्भितः¶ ॥
 स दग्ध्वा पृथिवीं देवो रसातलमग्नोभवत् ॥
 अधस्तात्पृथिवीं दग्ध्वा दिव्यूहं ददृष्यति** ॥
 योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च ।
 उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वज्रैः संवर्त्तकस्य तु†† ॥
 मन्थर्वींश्च पिशाचांश्च सयज्ञोरगराक्षसान् ।
 तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रबोदितः‡‡ ॥
 भूर्लोकश्च भुवर्लोकं महर्लोकं तथैव च§§ ।
 दहेदग्नेषुहालाग्निः कालाविष्टतनुः¶¶ स्वयम् ॥
 व्याप्तेष्वेतेषु||| लोकेषु तिर्यगूर्हमथाग्निना ।

* तीर्षांतीति B. † तत्र तागीति B. ‡ नै इति B. अतः परं लोकादर्थं B
 पुस्तके नास्ति । § नाकाद्दहतीति B. ¶ मरुतेजीविवृम्भित इति B and F.
 || अग्नीययदिति F and H. ** धल्यति । इदं नाम आर्षः । †† द्वीति B. तु इति
 F and H. †† प्रबोदित इति B and F. §§ स्वर्लोकश्च तथा परमिति B.
 स्वर्लोकश्च तथा मह इति F. ¶¶ काशी विवृतशुक्ति B. ||| व्याप्तेषु द्वेषु इति B
 and F.

तत्तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः ।
 चतो गूढमिदं* सर्व्वं तदेवैकम्यकाशते† ॥
 ततो गजकुलाकारास्तङ्घ्रिः‡ समलङ्घताः ।
 उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः ॥
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्सुदसन्निभाः ।
 धूमवर्षा§स्तथा केचित्केचित्पीताः पयोधराः ॥
 केचिद्रासभवर्षास्तु लाघारसनिभाः परे¶ ॥
 शङ्कुन्दनिभाशान्धे जात्यङ्घननिभास्तथा॥ ॥
 मनःशिलाभाश्च परे** कपोतसदृशाः परे ।
 इन्द्रगोपनिभाः केचिच्चरितालनिभास्तथा†† ॥
 इन्द्रचापनिभाः‡‡ केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ॥
 केचित्पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोद्भवाः ।
 कूटाङ्गार§§निभाशान्धे केचिन्नीनकुलोद्भवाः ॥
 बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
 तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥
 ततस्ते जलदा घोरा राविणो भास्कराब्जजाः ।

* चयो गूढमिति B. चम्परीकनिभमिति F. † तदा वैकम्यकाशतेदिति B.
 ‡ गजकुलोद्भवाः कनिभैः इति B. गजकुलोद्भवादास्तङ्घ्रिरिति F. § धूमवर्षा इति
 E, F and H. ¶ तथा इति B. ॥ जात्यङ्घननिभाः परे इति B. ** मनःशिला-
 भाशान्धे इति B. मनःशिलाभास्वपरे इति F. †† इदं पादद्वयं F पुस्तके नास्ति । इत्य-
 धूममिदमधिकं F पुस्तके दृश्यते—केचिद्गजवर्षाभाशान्धे घोरसनिभाः । तथा कर्षूर-
 वर्षाश्च मित्राङ्घननिभास्तथा ॥ †‡ काकाशकनिभाः इति B. §§ कूटाङ्गार इति B and F.

सप्तधा संवृतात्मानं तमग्निं शमयेत्पुनः# ॥
 ततस्ते जलदा वर्षं सुचन्तीह महीषवत् ।
 सुघोरमशिवं वर्षं नाशयन्ति च० पावकम् ॥
 अतिवृष्टःस्तदात्वर्यमश्वसा पूर्यते जगत् ।
 अङ्गिस्तेऽश्वोऽभिभूतत्वान्तदग्निःऽ प्रविशत्ययः ॥
 नष्टे चान्नी वर्षयतैः पयोदाः चयसश्रवाः॥
 ज्ञावयन्ती जगत्सर्वम् ॥ महाजलपरिस्त्रवैः ॥
 धाराभिः पूरयन्तीदं नोद्यमानाः## स्वयश्रुवा ।
 अत्यन्तसखिलीघासु वेला इव महीदधेः०० ॥
 साद्विहीपाःः ततः पृथ्वी जलैः सञ्छाद्यते शनैः ।
 आदित्वरश्मिभिः पीतं जलमग्नेषु तिष्ठति ।
 पुनः पतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्णवाः ॥
 ततः समुद्राः स्वां वेलामतिक्रान्तासुऽऽ क्वात्स्रशः ।
 पर्वताश्च विलीयन्ते मही चासु निमज्जति ॥
 तस्मिन्नेकार्षवे घोरि नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 योगनिद्रां समास्थाय शैते देवः प्रजापतिः॥॥ ॥
 चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्गनीषिणः ॥ ॥ ॥

* ततः इति B. एकवचनमार्षम् । शमयन्त्युत इति F. † नेति A and F.
 ‡ प्रवृत्तैरिति B. प्रवृत्तैरिति F. § तेजोऽभिभूतात्मा तदाधिरिति B. अघ्नितेजो-
 ऽभिभूतत्वान्तदाधिः प्रविशत्ययः इति F. ॥ पञ्चसश्रवा इति B. ॥ ज्ञावयन्तीऽथ सुव-
 न्ति B. ** नीचमाला इति B. †† अत्यन्तसखिलीघेष परिम्राव्य दिशी दह इति B.
 †† साद्विहीपा इति B. §§ क्वात्स्रश इति E and H. ॥ ॥ जगत्पतिरिति B.
 ॥ ॥ महर्षय इति B.

वाराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तर ईरितः ॥
 असंख्यातास्तन्ना* कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाः ।
 कथिताः हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ॥
 सात्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।
 तामसेषु हरस्योक्तं† राजसेषु प्रजापतेः ॥
 योऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्विको मतः‡ ।
 अन्ये च सात्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः ॥
 ध्यानं तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा ते योगिनः परम्§ ।
 आराध्य तच्च गिरिशं यान्ति तत्परमम्पदम् ॥
 सोऽहन्तत्त्वं॥ समास्थाय मायी मायामयां॥ स्वयम् ।
 एकार्णवे जगत्यस्मिन्योगनिद्रां व्रजामि तु ॥
 मां पश्यन्ति महात्मानः सप्तकाले** महर्षयः ।
 जनलोके वर्त्तमानास्तापसां†† योगचक्षुषा ॥
 अहं पुराणः पुरुषो भूर्भुवःप्रभवो विभुः ।
 सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्राक्षः‡‡ सहस्रपात् ।
 मन्त्रोऽहं ब्राह्मणाऽ§ गावः कुशोऽथ समिधो ह्यहम् ।

* तदिति B. † शिवस्योक्तमिति B. ‡ एतन्पादद्वयं B पुरुषो वासि । § तेष्वेवं
 योगिनः इति B. तेषु च योगिन इति F. ¶ सत्त्वमिति B, F and G. ॥ माया-
 मयीमिति H. मायामयमिति F. ** सप्तकालमिति G. मां पश्यन्ति महात्मानः
 सुप्तं कालविपर्यये इति F. †† तपसेति B and F. ‡‡ सहस्रांशुरिति B. सह-
 सायः सहस्रहमिति F. § मन्त्रोऽभिर्नांशुः इति B. मैत्राभिर्नांशुः इति F.

प्रीक्षणीयं स्वयञ्चैव सीमो व्रतममघास्त्राहम् ॥
 संवर्त्तको महात्माका' पवित्रं परमं यशः ।
 निधाप्यहंः प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्राह्मणो मुखम् ॥
 अगन्तस्सारको योगी गतिर्गतिमतां वरः ।
 हंसः प्राचीऽद्य कपिलो विश्वमूर्तिः सनातनः ॥
 चेषन्नः प्रकृतिः कालो जगदीजमघासृतम् ।
 माता पिता महादेवोऽ मत्तो ह्यन्यो न विद्यते ॥
 आदित्यवर्षी भुवनस्त्र गोप्ता
 नारायणः पुरुषो योगमूर्तिः ।
 तं पश्यन्तेऽ यतयो योगनिष्ठा
 ज्ञात्वात्मानं मम तत्त्वं व्रजन्ति ॥ ॥

इति श्रीकूर्चपुराणे उपविभाने व्यासमीतासु

चतुषत्वारिंशोऽध्यायः ।

* प्रीक्षणी च स्वयञ्चैव सीमो व्रतमिति B and F. + महात्माहमिति F and G.
 † वेदवेद्यमिति B and F. § महादेव्यः इति F. ¶ पश्यन्ते इति चार्धमात्मनेपदम् ।
 मां पश्यन्तीति B and F. ॥ ज्ञात्वात्मानमद्यतत्वं व्रजन्तीति B. अद्यतं त्वां व्रजन्ति
 इति F.

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् ।
 प्राकृतं तत्समासेन* शृणुध्वङ्गदतो मम ॥
 गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालनः ।
 कालाग्निर्भस्मसात्कर्तुं शरते चाखिलं जगत्† ॥
 स्वात्मन्यात्मानमावेश्य‡ भूत्वा देवो महेश्वरः ।
 दहेद्देशं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् ॥
 तमाविश्य महादेवो भगवाञ्जीललोहितः ।
 करोति लोकसंहारं भीषणं रूपमाश्रितः ॥
 प्रविश्य मण्डलं सौरङ्गत्वाऽसौ बहुधा पुनः ।
 निर्हृत्स्वखिलं लोकं सप्तसप्तिस्वरूपष्टकं ॥
 स दग्ध्वा सकलं विश्वमस्त्रं‡ ब्रह्मशिरो महत् ।
 देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकम्¶ ॥
 दग्धेष्वशेषदेवेषु देवी गिरिवरात्मजा ।
 एषा॥ सा साक्षिणी शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः ॥
 शिरःकपालैर्देवानाङ्गतस्त्रम्बरभूषणः ।
 आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयग्ध्याममस्त्रसम् ॥

* प्राकृतं हि समासेनेति B. प्राकृतं यः इति F. † करोति निखिलां मतिमिति B and F. ‡ स्वात्मन्यात्मानमावेश्येति G and H. § सप्तसप्तमिति B. लोकात्मनमिति F. ¶ अखिलदाहकः इति B and F. ॥ एका इति B and F.

सहस्रनयनो देवः सहस्राक्ष इतीश्वरः* ।
 सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्धिशंहाभुजः ॥
 दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः ।
 त्रिशूलकृत्तवसनो योगमैश्वरमास्थितः ॥
 पीत्वा तत्परमानन्दं† प्रभूतममृतं स्वयम्‡ ।
 करोति ताण्डवं देवीमालोक्य परमेश्वरः ॥
 पीत्वा नृत्यामृतं देवी भर्तुः परममङ्गलम्§ ।
 योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः ॥
 स भुक्त्वा ताण्डवरसं स्वेच्छयैव पिनाकधृक् ।
 ज्योतिः॥स्वभावं भगवान्दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥
 संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्मा विष्णुः पिनाकधृक्** ।
 गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
 स वारि तत्त्वं सगुणकृत्सते हृद्यवाहनः ।
 तेजः स्वगुणसंयुक्तं†† वायौ संयाति सङ्ख्यम् ॥
 आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति विश्वभृत् ।
 भूतादौ च तथाकाशे‡‡ लीयते गुणसंयुतः§§ ।
 इन्द्रियाणि च सर्वाणि तेजसेषाण्यान्ति सङ्ख्यम् ॥

* सहस्राक्षतिरीश्वर इति B and F. † परमानन्दः इति B. ‡ स्वकामिति B.
 शिवमिति F. § परममङ्गलमिति B and F. ¶ संव्यक्ता इति B. ॥ आर्षः प्रसीनः ।
 ॥ जातौति B. यातौति E, F and H. ** ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु इति B and F.
 †† तेजसं गुणसंयुक्तमिति B. ‡‡ तथाकाशमिति B.
 §§ गुणसंयुतमिति B. ¶¶ तेजासीति B.

वैकारिको देवगणैः* प्रलयं याति† सप्तमाः ‡
 त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलये व्रजेत् ॥
 महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माण्डममितीजसम् § ।
 अव्यक्तज्ञगतो योनिः संहरेदेकमव्ययम् ॥
 एवं संहृत्य भूतानि च तत्त्वानि च महेश्वरः ।
 वियोजयति चान्योऽन्य ॥ प्रधानं पुरुषम्परम् ॥
 प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः ।
 महेश्वरेष्वाजनितो न स्वयं विद्यते स्वयः ॥
 गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ।
 प्रधानं जयतो योनिर्मायातस्वमचेतनम् ॥
 कूटस्थश्चिन्मयो** ह्यात्मा केवलं†† पञ्चविंशकः ।
 गीयते मुनिभिः साक्षी महानेप‡‡ पितामहः ।
 एवं संहारशक्तिश्‡‡ शक्तिर्माहेश्वरी ध्रुवाणां ॥
 प्रधानाद्यं विशेषान्तं देहे दृष्टं ॥ इति श्रुतिः ।
 योगिनामथ सर्व्वेषां ज्ञानविन्धस्तचेतसाम् ॥
 आत्यन्तिकश्चैव स्वयं विदधातीह शङ्करः ।
 इत्येष भगवानुद्रः संहारं कुरुते वशी ।

* वैकारिके देवगणा इति B. † जानीति B. ‡ अतः परं B पुस्तके -- वैकारि-
 कसौजस्य भूतादिति सप्तमाः -- इत्यधिकं दृश्यते । § अतितेजसमिति B and F.
 ¶ भूतादिरिति B. ॥ वियोजयत्यधोऽन्यमिति B. ** कूटस्थ चिन्मय इति A,
 E and H. †† केवलः इति B. ‡‡ महानेपः इति B and F. ‡‡‡ संसार-
 करश्चैति B and F. ¶¶ श्रुतेति B. ॥॥ दृष्टेद्रुद्र इति B and F.

स्नापिका* मोहिनी शक्तिर्नारायण इति श्रुतिः ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान्ममदसदात्मकम् ।
 सृजेदशेषं प्रकृतेस्तन्मयः पञ्चविंशकः ॥
 दुर्बलाः† सर्वगाः‡ शान्ताः स्वात्मन्येव व्यवस्थिताः ।
 शक्तयो ब्रह्मविष्णुश्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदाः ॥
 सर्वेश्वराः सर्वबन्धाः§ शान्ततानन्तभोगिनः ।
 एकमेवाक्षरं तत्त्वं पुत्रधानेश्वरात्मकम् ॥
 अन्याश्च शक्तयो दिव्यास्तत्र सन्ति॥ सहस्रशः ।
 इत्येते॥ विविधैर्यज्ञैः शक्त्यादित्यादयो*‡‡मराः ॥
 एकैकस्याः†† सहस्राणि देहानां वै शतानि च ।
 कथ्यन्ते चैव‡‡‡ माहात्म्याच्छक्तिरेकैव निर्गुणा ॥
 तां शक्तिं स्तव्यमास्त्राय§§ स्तव्यं देवो महेश्वरः ।
 करोति विविधान्देहान्दृश्यते॥ चैव लीलयया ॥
 ब्रूयते सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणैर्वेदेवादिभिः ।
 सर्वकामप्रदो ब्रह्म इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥
 सर्वासामेव शक्तीनां ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

* स्नापिका इति B. स्नापिता इति F. † सर्वतः सर्वतः शान्तः स्वात्मन्येव व्यवस्थित इति F. ‡ सर्वज्ञाः सर्वगाः इति G. § बन्धा इति E, F and H. ¶ दिव्याः सन्ति तत्र इति B. ॥ ब्रूयन्ते इति B. ब्रूयन्ते इति E, G and H. इत्यंते इति F. ** ब्रह्मादित्यादयः इति B, E and F. †† एकैकस्य इति B and F. ††† द्वेषति B. §§ तां तां शक्तिं समापायेति B. तां शक्तिं समास्त्राय इति G. इनां शक्तिं समास्त्राय इति F. ¶¶ ब्रूयते इति B and F.

प्राधान्येन स्मृता देवाः शक्तयः परमात्मनः ॥
 आभ्यः परस्ताद्भगवान् परमात्मा सनातनः ।
 गीयते सर्व्वमायात्मा* शूलपाणिर्महेश्वरः ॥
 एकमेके† वदन्त्यग्निं नारायणमथापरे ।
 इन्द्रमेके परे प्राचं‡ः ब्रह्माचमपरे जगुः ॥
 ब्रह्मविष्णुग्निरुणाः सर्व्वे देवास्तथर्षयः ।
 एतस्यैवाथ रुद्रस्य मेदास्ते परिकीर्त्तिताः ॥
 यं यं भेदं§ समाश्रित्य यजन्ति परमेश्वरम् ।
 तत्तद्रूपं समास्थाय प्रददाति फलं शिवः ॥
 तस्मादेकतरं भेदं समाश्रित्वापि श्राश्रतम् ।
 आराध्यन्महादेवं याति तत्परमं पदम् ॥
 किन्तु देवं महादेवं सर्व्वशक्तिं सनातनम् ।
 आराधयेद् ॥ गिरिशं सगुणं वाच निर्गुणम् ॥
 मया प्रोक्तो हि भवतां योगः प्रागेव निर्गुणः ।
 आरुहन्तु सगुणं पूजयेत्परमेश्वरम् ॥
 पिनाकिनं त्रिनयनं जटिलकृत्तिवाससम् ।
 रुक्माभं वा सहस्रार्काश्रितयेद्देदिकी## श्रुतिः ॥
 एष योगः समुद्दिष्टः सवीजो मुनिपुङ्गवाः†† ॥

* सर्व्वशक्त्यात्मा इति B and F. † एकमेकमिति E. एवमेकमिति F. एकमेव-
 मिति H. ‡ विप्राः इति B. § देवमिति B. ¶ तत्तद्रूपमित्यारभ्य चतुर्दश पादाः
 A, E, H पुस्तकेषु न दृश्यन्ते । ॥ आराधयेद् इति F. ** पञ्चासनस्यं रुक्माभं
 चित्तयेद्देदिकीति B and F. †† मुनिसप्तमा इति B.

अथाप्यशक्तोऽथ हरं विद्मः* ब्रह्माचमर्षयेत् ॥
 अथ चेदसमर्षः स्वात्तथापि मुनिपुङ्गवाः ।
 ततो वायुग्निशक्तादीन् पूजयेद्भक्तिसंयुतः ॥
 तस्मात्सर्वान् परित्यज्य देवान् ब्रह्मपुरोगमान् ।
 आराधयेद्दिरूपमाद्यमादिमध्यान्तसंस्त्रितम् ॥
 भक्तियोगसमायुक्तः स्रक्र्षेनिरतः† शुचिः ।
 तादृशं रूपमास्त्राय आसाद्यात्यन्तिकं शिवम् ॥
 एष योगः समुद्दिष्टः सवीजोऽत्यन्तभावनः ।
 यथाविधि प्रकुर्व्याचः प्राप्नुयादैश्वर्यम्यदम् ॥
 द्वे‡ चान्ये भावने शुभे प्रागुक्ते भवतामिह ।
 अथापि§ कश्चितो योगो निर्वीजश्च सवीजकः ॥
 ज्ञानं तदुक्तं निर्वीजं पूर्वं हि भवतां मया ।
 विष्णुं हर्षं विरक्षश्चण सवीजे साधयेद्बुधः ॥
 अथ वायादिकान्देवान्तात्परो नियतात्मवान्॥ ।
 पूजयेत्पुरुषं विष्णुं चतुर्मूर्त्तिधरं हरिम्** ॥
 अनादिनिधनं देवं वासुदेवं सनातनम् ।
 नारायणं जगद्योनिमाकाशं परमम्यदम् ॥
 तस्मिन्निधारी नियतं यद्युक्तस्तदुपाश्रयः†† ।

* विष्णुमिति B and C. † स्रक्र्षेनिरत इति B and C. ‡ द्वे इति B.
 विधाने भावने शुभे इति C. § अथापीति B and C. ¶ विरिचिं वा इति B.
 ॥ संबतन्द्रियः इति B. ** हरमिति A, E and H. इतः पूर्वं पादद्वयं C पुरश्चे
 नास्ति । †† तस्मिन्निधारी इति B. नियतस्तस्मिन्निधारी इति C.

एष एव विधिर्वा स्वभावे चान्तिमे मतः* ॥
 इत्येतत्कथितं ज्ञानं भावनासंश्रयम्परम् ।
 इन्द्रयुक्ताय मुनये कथितं यन्मया पुरा† ॥
 अथ्यक्तात्मकमेवेदं चेतनाचेतनं जगत् ।
 तदीश्वरं परं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्ममथं जगत् ॥

सूत उवाच ।

एतावदुक्त्वा भगवान्विरराम जनार्दनः ।
 तृष्टुवुर्मुनयो विष्णुं शुक्लेषु‡ सह माधवम् ॥
 मुनयः§ जपुः ।

नमस्ते कूर्मरूपाय विष्णवे परमात्मने ।
 नारायणाय विश्वाय वासुदेवाय ते नमः ॥
 नमो नमस्ते कृष्णाय गोविन्दाय च ते नमः¶ ॥
 माधवाय च ते नित्यं ॥ नमो यज्ञेश्वराय च ॥
 सहस्रगिरवे तुभ्यं सहस्राक्षाय ते नमः ।
 नमः सहस्रहस्ताय सहस्रचरणाय च ॥
 श्रीं नमो ज्ञानरूपाय विष्णवे परमात्मने### ।
 आनन्दाय नमस्तुभ्यं मायातीताय ते नमः ॥
 नमो गूढशरीराय निर्गुणाय नमोऽस्तु ते ।

* विधिर्ब्राह्मे भावने चान्तिके मतः इति B and C. विधिर्ब्राह्मभावे इति G.

† प्रयुक्ताय कथितं मुनये यन्मया पुरेति B. ‡ शुक्लेषु इति B, C, E and G.

§ अथ इति B. ¶ गोविन्दाय नमो नम इति B. ॥ माधवाय नमस्तुभ्यमिति B.

*** परमात्मस्वरूपिणे इति B. परमार्थस्वरूपिणे इति C.

पुरुषाय पुराणाय सत्तामात्रस्वरूपिणे ॥
 नमः सांख्याय योगाय केषुसाय* नमोऽसु ते ।
 धर्मज्ञानाभिगम्याय निष्कलाय नमोऽसु ते† ॥
 नमस्ते योगतत्त्वाय‡ महायोगेश्वराय च ।
 परावराणां प्रभवे वेदवेद्याय ते नमः ॥
 नमो बुधाय शुद्धाय नमो बुक्ताय हृतवे ।
 नमो नमो नमस्तुभ्यं मायिने वेधसे नमः§ ॥
 नमोऽसु ते वराहाय नारसिंहाय ते नमः ।
 वामनाय नमस्तुभ्यं हृषीकेशाय ते नमः ॥
 स्वर्गापवर्गदानाय नमोऽप्रतिहृतात्मने॥ ॥
 नमो योगाधिगम्याय योगिने योगदायिने ॥
 देवानां पतये तुभ्यं देवार्त्तिशमनाय ते॥ ।
 भगवंस्त्वत्प्रसादेन सर्व्वसंसारनाशनम् ॥
 अस्माभिर्विदितं ज्ञानं यत्तन्नात्वास्तमश्रुते ।
 श्रुताश्च विविधा धर्मा वंशा मन्वन्तराणि च ॥
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च ब्रह्माण्डस्त्रास्त्र विस्तरः ।
 त्वं हि सर्व्वजगत्साक्षी विश्वो नारायणः परः ।

* केषुसाय इति B. एतत्पादचतुष्टयं B पुष्पके श्लोकव्याख्यारं दृश्यते । C पुष्पके
 तु एतत्पादचतुष्टयं नास्ति । † धर्मज्ञानाधिगम्याय निष्कलाय नमो इति B.
 ‡ श्रीमद्भगवत्पाद इति B and C. § नमो मायायिने तुभ्यं वेधसे च नमो नमः इति
 B and C. ॥ स्वर्गापवर्गदाने च नमोऽप्रतिहृताय चेति B. ॥ चेति B.

त्रातुमर्हस्यनस्तात्मा* त्वामिव शरत्कृताः† ॥

सूत उवाच ।

एतद्दः कथितं विप्रा भोगमोक्षप्रदायकम् ।

कौर्म्मं पुराचमखिलं यज्जगाद् गदाधरः ॥

अस्मिन् पुराचे लक्ष्म्यास्तु सम्भवः कथितः पुरा ।

मोहायाशेषभूतानां‡ वासुदेवेन योजितः§ ॥

प्रजापतीनां सर्गास्तु¶ वर्णधर्माश्च वृत्तयः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां यथावल्लक्षणं शुभम् ॥

पितामहस्य विष्णोश्च महेशस्य च धीमतः ।

एकत्वञ्च पृथक्त्वाञ्च विशेषस्त्रीपवर्णितः ॥

भक्तानां लक्षणम्योक्तं समाचारञ्च भोजनम्॥ ।

वर्णाश्रमाद्याङ्कथितं यथावदिह लक्षणम् ॥

आदिसर्गस्ततः** पश्चादण्डावरणसप्तकम् ।

हिरण्यगर्भः सर्गश्च कीर्त्तितो मुनिपुङ्गवाः ।

क्वाप्तसंख्याप्रकथनं माहात्म्यञ्चेक्षरस्य च†† ।

ब्रह्मणः‡‡ शयनक्षासु नामनिर्व्वचनं तथा ।

वराहवपुषो भूयो भूमेरुहरणं पुनः ॥

* चननात्मन्निति B. त्रातुमर्हसि नः सर्वानिति C. † त्वमेव शरत्कृता गतिरिति B.

‡ मोहाय सर्वभूतानामिति B. माहात्म्यं शेषभूतानामिति C. § योजनमिति B and

C. ¶ सर्गश्च इति B. सर्गस्तु इति C. ॥ शोभनः इति B and C. ** आदित्य-

सर्गतः इति B. †† तु इति B. ‡‡ ब्रह्मण इत्यारभ्य दश पादाः A, C, E, H

पुस्तकेषु न सन्ति ।

मुख्यादिसर्गकथनं मुनिसर्गस्ताथापरः ।
 व्याख्यातो रुद्रसर्गश्च ऋषिसर्गश्च तापसः ॥
 धर्मस्य च प्रजासर्गस्तामसात्पूर्वमेव तु ।
 ब्रह्मविष्णोर्विवादः स्यादन्तर्द्वेषप्रवेशनम् ॥
 पद्मोद्भवत्वं देवस्य मोहस्तस्य च धीमतः ।*
 दर्शनश्च महेशस्य माहात्म्यं विष्णुनेरितम् ॥
 दिव्यदृष्टिप्रदानश्च ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 संस्तवो देवदेवस्य ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥
 प्रसादो गिरिशस्याद्य वरदानं तथैव च† ।
 संवादो‡ विष्णुना सार्धं शङ्करस्य महात्मनः ॥
 वरदानं तथा पूर्वमन्तर्धानं पिनाकिनः ।
 वधश्च कथितो विप्रा मधुकैटभयोः पुरा§ ।
 अवतारोऽद्य देवस्य ब्रह्मणो नाभिपङ्कजात् ।
 एकीभावश्च देवेन ब्रह्मणा कथितः पुरा॥ ॥
 विमोहो** ब्रह्मचर्याद्य संज्ञानात्तु†† हरेस्ततः ।
 तपश्चरणमाख्यातं देवदेवस्य धीमतः ॥
 प्रादुर्भावो महेशस्य ललाटात्कथितस्ततः‡‡ ।
 रुद्राणाङ्कयिता सृष्टिर्ब्रह्मणः प्रतिषेधनम् ।

* एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । † वरदस्त ततः परमिति B. ‡ विवाद इति B.
 § परमिति B. तथा इति C. ¶ अवतारोऽस्य इति B. ॥ देवस्य कथितस्तवेति B.
 देवस्य विष्णुना सह तत्त्वत इति G. ** विमोह इत्यारभ्य पादद्वयं A, E, H
 पुस्तकेषु नास्ति । †† त्रिचाक्षुष इति C. ‡‡ इतः पूर्वं पादद्वयं C पुस्तके नास्ति ।

भूतिश्च * देवदेवस्य वरदानोपदेशकौ† ॥
 अन्तर्धानश्च देवस्य‡ तपश्चर्याण्डस्य च§ ।
 दर्शनं देवदेवस्य नरनारीशरीरता ॥
 देव्या विभागकथनं देवदेवात्पिनाकिनः ।
 देव्याश्च॥ पद्यात्कथितं दक्षपुत्रीत्वमेव च ॥
 हिमवदुद्दिष्टत्वञ्च देव्या याथात्म्यमेव॥ च ।
 दर्शनं दिव्यरूपस्य विश्वरूपाश्चदर्शनम्** ॥
 नान्नां सहस्रहृदयितं पित्रा हिमवता स्वयम् ।
 उपदेशो महादेव्या वरदानं तथैव च ॥
 भ्रुवादीनां प्रजासर्गो राज्ञां वंशस्य विस्तरः ।
 प्राचेतसत्वं दक्षस्य दक्षयज्ञविमर्हनम्†† ॥
 दधीचस्य च यज्ञस्य विवादः कथितस्तदा‡‡ ॥
 ततश्च शापः कथितो मुनीनां मुनिपुङ्गवाः ॥
 रुद्रागतिः प्रसादश्च अन्तर्धानं पिनाकिनः ।
 पितामहोपदेशः स्यात्§§ कीर्त्यते वै रणायणा तु ।
 दक्षस्य च॥॥ प्रजासर्गः कश्चपस्य महात्मनः ।
 हिरण्यकशिपोर्नाशो हिरण्याक्षवधस्तथा ॥

* ततवेति B. भूतिश्च इति C. † वरदानोपदेशनमिति B. ‡ रुद्रस्य इति B and C. § तु इति B. ॥ देव्यास्तु इति B. ॥ माहात्म्यमेव च इति B and C. ** वैश्वरूपस्य दर्शनमिति B. विश्वरूपस्य दर्शनमिति C. †† विमर्हनमिति B. ‡‡ कथितस्तथेति B and C. §§ पितामहस्योपदेश इति B and C. ॥॥ रणायणा इति B. कीर्तितं रणायण इति C. ॥॥ तु इति B.

ततश्च श्रापः कथितो देवदाख्यगौकशाम् ।
 नियहयान्धकश्राय गाणपत्यमनुत्तमम् ॥
 प्रज्ञादनिग्रहश्राय बलेः संयमनत्वयम् ।
 वाणस्य नियहयान्ध प्रसादस्तस्य शूलिनः† ॥
 ऋषीणां वंशविस्तारो राज्ञां वंशाः प्रकीर्त्तिताः ।
 बसुदेवात्ततो विष्णोरुत्पत्तिः स्वेच्छया हरिः ॥
 दर्शनस्योपमन्योर्वै तद्वरश्चमेव च ।
 वरलाभो महादेवं दृष्ट्वा साम्बं तिलोत्तमम्‡ ॥
 कैलासगमनश्चाथ निवासस्तस्य§ शार्ङ्गिणः ॥
 ततश्च कथ्यते भीतिहार्दवत्यां निवासिनाम् ।
 रघुचक्ररुद्धेनाथ जित्वा शत्रून् महाबलान्¶ ॥
 नारदागमनश्चैव यात्रा चैव गरुत्मतः ।
 ततश्च छाण्यागमनं मुनीनामात्रमस्ततः॥ ॥
 नैत्थकं** वासुदेवस्य शिवलिङ्गार्चनं तथा ।
 मार्कण्डेयस्य च मुनेः प्रपन्नः प्रीतस्ततः परम् ॥
 लिङ्गार्चननिमित्तञ्च लिङ्गस्यापि सल्लिङ्गिनः†† ।
 वाघात्म्यकथनश्चाथ लिङ्गाहै भीतिरेव च‡‡ ॥

* संकमनन्वा इति B. † एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । ‡ सार्वभौमस्यनिमित्तं C. § तथेति B, C, G and H. ¶ पिशा अस्तिमंज्ञात्मना इति B. जित्वा शत्रून् महाबल-
 नेति C. ॥ मुनीनामात्रमितिः इति B and C. मुनीनामात्रं इति E. ** नैत्थक-
 निमित्तं B. नैत्थकमिति C and E. †† च सल्लिङ्गिनः इति B and C. ‡‡ यथाहं
 कथितश्चाथ लिङ्गादिर्भाव एव चेति B. सर्वात्म्यकथनश्चाथ लिङ्गादिर्भाव एव च इति C.

ब्रह्मविष्णोस्तथा मध्ये कीर्तिता मुनिपुङ्गवाः ।
 मोहस्तयोर्वै* कथितो गमनश्चोर्द्धतो ब्रधः† ॥
 संस्तवो देवदेवस्य प्रसादः परमेष्ठिनः ।
 भक्तर्दानश्च लिङ्गस्य साम्बोत्पत्तिस्ततः परम् ।
 कीर्तिता चानिरुद्धस्य समुत्पत्तिर्द्विजोत्तमाः ॥
 कृष्णस्य गमने बुद्धिर्ऋषीणामागतस्तथा ।
 अनुशासनश्च‡ कृष्णेन वरदानं महात्मनः§ ॥
 गमनश्चैव कृष्णस्य पार्थस्याप्यथ॥ दर्शनम् ।
 कृष्णद्वैपायनस्त्रीकं युमधर्माः सनातनाः ॥
 अनुग्रहोऽथ पार्थस्य वाराणस्याङ्गतिस्ततः ।
 पाराशर्यस्य च मुनेर्व्यासस्वाद्भुतकर्माचः ।
 वाराणस्याश्च॥ माहात्म्यं तीर्थयात्राश्चैव वर्धनम्## ॥
 व्यासस्य तीर्थयात्रा च†† देव्याश्चैवाथ दर्शनम् ।
 उद्दासनश्च कथितं वरदानं तथैव च ॥
 प्रयागस्य च माहात्म्यं चैवाणामथ कीर्तनम्‡‡ ॥
 फलञ्च विपुलं§§ विप्रा मार्कण्डेयस्य निर्गमः॥ ॥
 भुवनानां स्वरूपञ्च ज्योतिषाश्च निवेशनम् ।

* मोहस्तयोर् इति B and C. † ऽप्यथः इति B and C. ‡ अनुशासितश्च इति B. § महात्मनामिति B and C. ॥ पार्थस्यापि च इति B. ॥ वाराणस्यासु इति B. ** एव पादः B पुस्तके नास्ति । †† तीर्थयात्रा तु व्यासस्य इति B-
 ‡‡ चर्माणां मुनिपुङ्गवाः इति B. §§ फलं मुनिपुत्रमिति B. ॥ ॥ एव पादः B पुस्तके नास्ति ।

कीर्तितश्चापि वर्षाणां* नदीनाञ्चैव निर्णयः ॥
 पर्वतानाञ्च कथनं स्थानानि च दिवोकसाम् ।
 द्वीपानां प्रविभागश्च श्वेतद्वीपवर्षनम्† ॥
 शयनं क्षेत्रवस्त्राद्य माहात्म्यञ्च महात्मनः ।
 मन्त्रन्तराणाञ्च कथनं विष्णोर्माहात्म्यमेव च ॥
 वेदशास्त्राप्रणयनं व्यासानाञ्च कथनं ततः‡ ।
 अवेदस्य च वेदस्य कथितं मुनिपुङ्गवाः ॥
 योगेश्वराणाञ्च कथा त्रिष्याणाञ्चाथ कीर्तनम्§ ।
 गीताञ्च विविधा गुह्या ईश्वरस्याथ कीर्तिताः¶ ॥
 वर्षात्रमाषामाचाराः॥ प्राथञ्चित्तविधिस्ततः ।
 कपालित्वञ्च रुद्रस्य भिक्षाचरणमेव च ॥
 पतिव्रतानामाख्यानं** तीर्थानाञ्च विनिर्णयः ।
 तथा मङ्गलकस्याथ नियमः कीर्तितो हिजाः ॥
 वधश्च कथितो विप्राः कालस्य च समासतः ।
 देवदारुवने शम्भोः प्रवेशो माधवस्य च ।
 दर्शनं षट्कुलीयानां देवदेवस्य धीमतः ।
 वरदानञ्च देवस्य नन्दने तु प्रकीर्तितम् ॥
 नैमित्तिकाश्च कथितः प्रतिसर्गस्ततः परम् ।

* कीर्त्तने चैव वर्षाञ्चीति B and C. † श्वेतद्वीपस्य वर्षनमिति B. ‡ तथा इति B. एतन्पादद्वयं B पुस्तके परवर्तिपादद्वयस्य पञ्चात्यन्वये । § तथा त्रिष्याणाञ्चानु-
 कीर्त्तनमिति B. ¶ पुष्पा ईश्वरस्यानुकीर्त्तिताः इति B. ॥ आचार इति B and C.
 ** पतिव्रतायाश्चाख्यानमिति B and C.

प्राक्ततः प्रलयशोर्द्धं सवीजो योग एव च* ॥
 एवं ज्ञात्वा पुराणस्य सङ्घेपङ्कीर्तयेत्तु यः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोकैः महीयते ॥
 एवमुक्त्वा त्रियं देवीमादाय पुरुषोत्तमः ।
 सन्त्यज्य कूर्मसंस्थानं प्रजगाम हरस्तदा‡ ॥
 देवाश्च सर्वे मुनयः स्वानि स्थानानि भेजिरे ।
 प्रणम्य पुरुषं विष्णुं गृहीत्वा ह्यसृतं द्विजाः ॥
 एतत्पुराणं सकलं भाषितकूर्मरूपिणा ।
 साक्षाद्देवाधिदेवेन॥ विष्णुना विश्वयोनिना ॥
 यः पठेत्कृतं विप्रा नियमेन समासतः** ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 लिखित्वा चैव यो दद्याद्देशाखे कार्तिकेऽपि वाः†† ।
 विप्राय वेदविदुषे तस्य पुण्यं निबोधत ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वैश्वर्यसमन्वितः ।
 भुक्त्वा तु विपुलाभार्थी भोगान्दिव्यान् सुशोभनान् ॥
 ततः स्वर्गात्परिभ्रष्टो विप्राणां जायते कुले ।
 पूर्वसंस्कारमाहात्म्याद्ब्रह्मविद्यामवाप्नुयात् ॥

* मरीचाद्याश्च एव चेति B. † बद्रथोके इति B. विष्णुलोके इति C. ‡ स्वस्थानं
 जगाम इति B. स जगाम इति: प्रसुरिति C. ¶ एतत्पुराणमसन्विति B. परम-
 मिति C. ॥ देवादिदेवेनेति B and C. ** मर्षी नियमेन समाहितः इति
 B and C. †† वैशाखे मासि सुव्रतः इति B and C.

पठित्वाध्यायमेवैकंः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 योऽर्थं विचारयेत्सर्वम् प्राप्नोति परमम्पदम् ॥
 अध्येतव्यमिदं पुण्यं विप्रैः पर्वण्यि पर्वण्यि ।
 श्रौतव्यञ्च द्विजश्रेष्ठा महापातकनाशनम् ॥
 एकतस्तु पुराणानि सेतिहासानि कृतज्ञशः ।
 एकञ्च परमं वेदःमेतदेवातिरिच्यते ॥
 इदं पुराणं सुकौक्यं नान्यत्साधनकंऽपरम् ।
 यथावदत्र भगवान्देवो नारायणो हरिः ।
 कीर्त्स्यते ॥ हि यथा विष्णुर्न तथाऽन्येषु सुव्रताः ॥
 ब्राह्मी पौराणिकी चैयं संहिता पापनाशनी ।
 अत्र तत्परमं ब्रह्म कीर्त्स्यते हि यथार्थतः ॥
 तीर्थानां परमं तीर्थं तपसाञ्च परं तपः ।
 ज्ञानानां परमं ज्ञानं व्रतानां परमं व्रतम् ॥
 नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं हृषलस्य च सन्निधौ ।
 योऽधीते चैव मोहात्मा स याति ॥ नरकान् बहून् ॥
 आहो वा दैविकेः कार्ये आवणीयं द्विजातिभिः ।
 यज्जान्ते तु विशेषेण सर्वदोषविशोधनम् ॥

* पठित्वाध्यायने चैवेति B. पठित्वाध्यायनेकैकमिति C. † स प्राप्नोति परं पदमिति B and G. प्राप्नोति परमावृत्तिमिति C. ‡ वेदपरममिति B. § नास्त्वन्वत्साधनमिति B. अर्थेनैपुण्यकामानां ज्ञानिनां पुण्यकामिनाम् । इदं पुराणं सुकौक्यं नास्त्वन्वत्साधनं परमिति C. ॥ कथ्यते इति B. ॥ योऽधीते सजनी ज्ञात्वा प्रवर्त्तयति B. योऽधीते चैव माहात्म्यं स याति इति C. ** वैदिके इति B.

मुमुक्षूणामिदं* शास्त्रमध्येतव्यं विशेषतः ।
 श्रोतव्यञ्चाद्य मन्तव्यं वेदार्थपरिवृंहणम् ॥
 ज्ञात्वा यथावद्विप्रेन्द्रान् श्रावयेद्वृत्तिसंयुतान् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 योऽत्रहृद्धाने पुरुषे दद्यात्त्राधाभिर्भक्तिं तथा ।
 सम्प्रेत्य गत्वा निरयान् श्रुतां योनिं ब्रजत्यधः ॥
 नमस्कृत्य हरिं विष्णुं जगद्योनिं सनातनम् ।
 अध्येतव्यमिदं शास्त्रङ्गण्यहैपायनं तथा† ॥
 इत्याज्जा देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
 पाराशर्यस्य विप्रर्षेर्व्यासस्य च महात्मनः‡ ॥
 श्रुत्वा नारायणाहेवात्मारदो भगवानृषिः ।
 गौतमाय ददौ पूर्वं तस्माच्चैव पराशरः ॥
 पराशरोऽपि भगवान् गङ्गाहारे मुनीश्वराः§ ।
 मुनिभ्यः कथयामास धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥
 ब्रह्मणा कथितं पूर्वं सनकाय च धीमते ।
 सनत्कुमाराय तथा सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 सनकाङ्गवान् साक्षाद्देवलो योगवित्तमः ।
 अवासवान्पञ्चशिखो देवलादिदमुत्तमम् ॥
 सनत्कुमाराङ्गवान्मुनिः सत्यवतीसुतः ।

* मुमुक्षुभिरिदमिति B. † ऋष्यहैपायनीऽत्रवीदिति B. ‡ परमात्मनः इति A, C, E and H. § गङ्गाहारे मुनीश्वरा इत्यादि पादाः B पुस्तके न सन्ति ।

एतत्पुराणं परमं* व्यासः सर्वार्थसञ्चयम् ॥
 तस्माद्ग्रासादहं श्रुत्वा भवतां पापनाशनम्† ।
 जप्तिवान्मे भवद्भिश्च दातव्यं धार्मिके जने‡ ॥
 तस्मै व्यासाय मुनये§ सर्वज्ञाय महर्षये ।
 पाराशर्याय ग्राम्नाय नमो नारायणात्मने ॥
 यस्मात्सञ्जायते क्लृप्तं यच्च चैव प्रक्षीयते ।
 नमस्तस्मै परीशाय॥ विष्णवे कूर्मरूपिणे ॥

इति श्रीकूर्मपुराणे षट्साहस्रां संहितायामुपनिषाने

व्यासनीतासु पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

समाप्तश्चेदं॥ कूर्मपुराणम् ।

* खिले पुराणमल्लमिति B and C. † भवत्यापप्रसादनमिति B. ‡ एतत्पादद्वयं B पुस्तके नास्ति । § गुरवे इति B and C. ¶ सुरेज्ञाय इति B, C, E, G and H. ॥ समाप्तमिदमिति B.